

ПЕТРО КУЛАКОВСЬКИЙ

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА
У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
1618-1648

ZERNIC N
SIS
PARS

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Петро КУЛАКОВСЬКИЙ

**ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА
У СКЛАДІ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
(1618–1648)**

Київ «Темпора» 2006

УДК 94(477.51)„1618/1648“

ББК 63.3 (4Укр – Черн)

К 90

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного університету
«Острозька академія» (протокол № 11 від 30.06.2005 р.)
Дослідження здійснене за підтримки Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji
Popierania Nauki та Канадського інституту українських студій
(Програма досліджень Східної України ім. Ковальських)
Видання здійснене за підтримки Всеукраїнської громадської організації
„Клуб імені Євгена Чикаленка“

Науковий редактор

доктор історичних наук, професор Микола Крикун

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Микола Ковальський

доктор історичних наук Віктор Брехуненко

доктор історичних наук, професор Сергій Леп'явко

Макет: Петро Кулаковський

Підготовка до друку: Микола Койдан

Коректор: Катерина Туз

Кулаковський П.

К 90 Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648): Наукове видання. – К.:

Темпора, 2006. – 496 с.: 2 іл.

ISBN 966-8201-17-5

У монографії досліджується входження та перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої, простежується процес поширення на цей регіон польського адміністративного устрою, аналізуються колонізаційні та соціально-економічні процеси протягом 1618–1648 рр.

Для науковців, викладачів вузів, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією.

УДК 94(477.51)„1618/1648“

ББК 63.3 (4Укр – Черн)

ISBN 966-8201-17-5

© Петро Кулаковський, 2006

© Темпора, 2006

Sehrg-Gut&balik2

ЗМІСТ

Вступ	5
Розділ I. Історико-географічна характеристика регіону	15
Розділ II. Формування основ управління та службового землеволодіння ...52	
II.1. Чернігівське князівство за адміністрації Владислава Вази.....	52
II.2. Створення та складові ленної системи.....	74
Розділ III. Чернігово-Сіверщина під час Смоленської війни (1632– 1634 рр.) ...97	
Розділ IV. Чернігівське воєводство	139
IV.1. Створення воєводства.....	139
IV.2. Сеймик.....	142
IV.3. Земська ієрархія.....	152
IV.4. Судочинство.....	166
IV.5. Скарб і податки з воєводства.....	178
IV.6. Організаційна перебудова церковних структур.....	190
Розділ V. Кордони воєводства	197
V.1. Східний кордон.....	197
V.2. Адміністративний кордон з Київським воєводством.....	225
V.3. Кордон з Великим князівством Литовським.....	234
V.4. Повітовий поділ.....	237
Розділ VI. Колонізація	246
VI.1. Стан заселеності на час приєднання до Речі Посполитої.....	246
VI.2. Перший етап колонізації: від початку 1620-х рр. до Смоленської війни.....	253
VI.3. Колонізація у 1630–1640-х рр.....	276
VI.4. Роменська колонізація.....	310
Розділ VII. Основні тенденції економічного розвитку	341
VII.1. Сільське господарство.....	341
VII.2. Промисли.....	350
VII.3. Ремесла та внутрішня торгівля.....	370
VII.4. Торгівля з Московською державою.....	377
Післямова	391

Додатки	398
№ 1. Картосхема кордонів Чернігівського воєводства.....	398
№ 2. Картосхема основних доріг на Чернігово-Сіверщині.....	399
№ 3. Капітани чернігово-сіверських замків.....	400
№ 4. Посли з Чернігівського воєводства на сейми Речі Посполитої.....	401
№ 5. Земські урядники Чернігово-Сіверщини (1621–1648).....	402
№ 6. Персонал Новгород-Сіверської гродської канцелярії.....	419
№ 7. Персонал Чернігівської гродської канцелярії.....	421
№ 8. Населені пункти Новгород-Сіверського уїзду на час входження до складу Речі Посполитої.....	422
№ 9. Маєтності Чернігівського уїзду на час входження до складу Речі Посполитої (за даними Коронної і Руської метрик).....	432
№ 10. Полонені, доставлені до Москви на початку 1633 р. після взяття Новгорода-Сіверського.....	437
№ 11. Населені пункти – володіння Пісочинських у Новгород-Сіверському повіті.....	439
Бібліографія	446
Іменний покажчик	459
Географічний покажчик	480

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Акты ЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1861. Т. 3: 1638–1657.

АМГ – Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией Наук / Под ред. Н. И. Попова. Санкт-Петербург, 1890. Т. 1; 1894. Т. 2.

Архив ЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1861. Ч. II. Т. 1; 1863. Ч. III. Т. 1; 1886. Ч. VII. Т. 1.

Записки НТШ – Записки Наукового товариства імені Шевченка.

Інститут Рукопису НБУ (у додатках – ІР НБУ) – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

КС – Киевская старина.

ЛНБ – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника Національної академії наук України.

Описание ЧЕ (лише в додатках) – *Филарет*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873–1874. Кн. 1–7.

РГАДА – Российский государственный архив древних актов, г. Москва.

РМ (лише в додатках) – Руська (Волинська) метрика.

ЦДАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ЦДАЛ – Центральний державний історичний архів України, м. Львів.

ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца (Киев, 1873–1912).

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Biblioteka PAN w Krakowie (у додатках – PAN Kr.) – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

Biblioteka PAN w Kyrniku – Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kyrniku.

Grabowski A. Władysław IV kryła polskiego listy... – Grabowski A. Władysław IV, króla polskiego, listy i inne pisma urzędowe. Kraków, 1845.

Holdys S. Praktyka parlamentarna... (лише в додатках) – Holdys S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991.

МК (лише в додатках) – Метрика коронна.

Тзв. ML (лише в додатках) – Так звана Метрика Литевська.

VL – Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko. Petersburg, 1859. Т. II–V.

ВСТУП

Ступеневе поширення західноєвропейського типу устрою та права на схід протягом XVI – першої половини XVII ст. призвело до включення українських земель у сферу впливу європейських тенденцій розвитку економіки, формування політичної культури, модернізації структур влади. Розпочавшись на українських землях у середині XIV – на початку XV ст. з включення у правову й адміністративну системи Корони Польського королівства Червоної Русі (Руського воєводства), вступивши у фазу апогею після укладення Люблінської унії, коли три українські воєводства – Київське, Волинське й Брацлавське опинилися у складі Речі Посполитої, цей процес завершився приєднанням та інтеграцією Чернігово-Сіверщини до Польсько-Литовської держави. Вхідження до цієї держави Чернігово-Сіверщини після Деулінського перемир'я 1618 р. позначило максимальне поширення західноєвропейської християнської традиції, базованої на римському праві правової культури, монархічної форми правління, специфічною рисою якої було врахування принципу самоврядування соціальних (шляхта, міщани) та етнічних (вірмени, євреї) спільнот. Ніколи так далеко на схід не поширювало свою чинність магдебурзьке право, не засновувалися католицькі ордени зі своїми навчальними закладами. Вперше на українських землях, на схід від Дніпра, шляхта почала обговорювати загальнодержавні проблеми на своїх зібраннях та полагоджувати конфлікти в гродських, земських чи підкоморських судах.

Ці здобутки здавалися для уряду Речі Посполитої цілком слушною компенсацією територіальних втрат, які зазнала наприкінці XV – на початку XVI ст. у протистоянні з Московською державою її складова частина – Велике князівство Литовське. Суперник же вважав втрату Сіверщини й Смоленщини явищем тимчасовим і несправедливим. Якщо для Речі Посполитої щасливий для неї підсумок Смоленської війни 1632–1634 рр. був знаком завершення великого протистояння з Московською державою, то для останньої – лише невдалим етапом боротьби за киево-руську спадщину. Як виявилось, саме московське керівництво мало рацію. Строкате з огляду на культурні, релігійні й політичні орієнтації суспільство прикордонних воєводств, у тому числі й Чернігівського, “плавалося” за невідомим і мало контрольованим з боку центру рецептом. З одного боку, відбувалася видима “річпосполитизація” – уніфікація устрою, зближення коронного й литовського права, окатоличування шляхти, розбудова фільваркового господарства тощо. З іншого боку, селянство було незадоволене закінченням терміну податкових пільг й продовжувало свій міграційний похід далі на схід – у спірні між сусідніми державами, а то й підконтрольні московському урядові території. Католицька експансія штовхала православне духовенство до антиурядової пропаганди і, що було ще більш небезпечним, до все наростаючих контактів з урядовими й церковними колами Московської держави. Хисткою виглядала ло-

яльність козацтва, основна частина якого після завершення Смоленської війни була викинута (виписана) зі складу реєстру офіційно визнаних державою осіб козацького стану. Козацтво, зневірившись у можливості інтеграції до шляхетського стану, що було для нього бажаним і логічним з огляду на рід занять, поступово очолило антиурядову й антишляхетську опозицію. Поразки козаків у протистоянні з урядом протягом середини 1620 – кінця 1630-х рр. підштовхнули їх керівництво до пошуку зовнішніх союзників, серед яких пріоритетними видавалися Кримське ханство, дунайські князівства й знову та ж сама Московська держава. У такій ситуації здобутки “польського плуга” не мали стійких підмурків і будь-який вибух на прикордонні міг стати нищівним для результатів східної колоніальної політики Речі Посполитої. Зрештою, так і сталося в результаті повстання Богдана Хмельницького, коли козацька шабля “розв’язала” український вузол суперечностей між Річчю Посполитою та Московською державою на користь останньої, але без перспективної користі для себе. Коли внаслідок укладення Білоцерківського перемир’я 1651 р. шляхетські урядники почали повертатися на Чернігово-Сіверщину, вони побачили зовсім іншу провінцію – провінцію, в якій козак асоціювався зі словом “визволитель”, а кожна особа, що вважала себе вільною, називалася козаком. Однак те, що було зрозуміло для урядників, які безпосередньо контактували з масами населення, ніяк не сприймалося у польських урядових колах та провідних шляхетських угрупованнях. Лише після спроби реконквісти Лівобережної України в кінці 1663–1664 рр. у вигляді військового походу на чолі з королем Яном Казимиром для них стало зрозуміло, що польська доба у регіоні завершилася й надії на її повернення немає.

Проте виникає цілком слушне питання: “Чи разом із втечею основної маси шляхти з Чернігово-Сіверщини зникли й елементи модернізації владних, самоврядних та юрисдикційних структур?” Відповідь на це питання може бути лише негативною. Незважаючи на короткотривалість перебування Чернігово-Сіверщини в складі Речі Посполитої, елементи запровадженого устрою, права, сформованої свідомості та політичної культури правлячої верстви залишили помітні сліди. Навіть наприкінці XVIII – на початку XIX ст. міста Чернігово-Сіверщини користувалися магдебурзьким правом; більше того, чисельність таких міст тут зросла. Продовжував діяти Литовський статут, на базі якого, а також популярних у Польсько-Литовській державі праць П. Щербича, П. Кушевича, Б. Гроїцького та ін. юристи Гетьманщини уклали цілу низку проектів кодексів, серед яких чільне місце належить “Правам, за якими судиться малоросійський народ”. Місцева еліта, переважно козацька за своїм походженням, доволі несподівано, але цілком органічно з огляду на свої лідерські претензії, протягом XVIII ст. еволюціонувала у шляхетську політичну націю польсько-литовського типу. Показовим у цьому контексті є відродження на початку 1760-х рр. підкоморських, земських, гродських судів, атрибути яких так запекло знищували предки новоствореної

політичної нації на початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. Тоді ж скликаються у Глухові Генеральні збори, які є нічим іншим, як аналогом шляхетського сейму. Шляхетська генеалогічна література розпочинає активно прив'язувати козацьку старшину до польських чи литовських шляхетських родів. Ведеться активний пошук документів, які б задавали права окремих її представників на маєтки; при цьому канцеляристи з метою виконання завдання не зупиняються перед виготовленням підробок. Це, таке собі, так би мовити, “польсько-литовське шляхетське відродження” було не лише ностальгією за непережитим часом широкої шляхетської демократії, але й запізнілим визнанням, що для козацької старшини часи до 1648 р. були бажаним “золотим віком”, переваги якого вона бачила, однак, не скористалася через фатальну історичну помилку – ненадання їй шляхетських прав.

Вже з огляду на вищесказане дослідження часу перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої видається необхідним. Але й поза тим, що у Чернігово-Сіверщині разом з київським Задніпров'ям польської доби губляться передумови й паростки майбутньої Гетьманщини, є цілий ряд явищ, характерних для цього часу, дослідження яких важливе для історії всієї Центрально-Східної Європи. На прикладі Чернігово-Сіверщини (разом зі Смоленщиною й стародубською Сіверщиною) ми маємо змогу простежити функціонування ленного (службового) права – права, яке знаходилося в основі класичних феодальних стосунків. На прикладі впровадження ленного права в регіоні ми бачимо як модернізація структур влади поєднувалася з відверто запізнілим втіленням у життя окремих феодальних інститутів. Виникає враження, що віджили навіть у Речі Посполитій інститути феодального права у першій половині XVII ст. “тікали” на схід, оберігаючи себе від зникнення і знаходячи вагомі фактори на користь свого існування у вигляді наявності подібної помісної системи у сусідній Московській державі та перманентної фінансової кризи у рідній державі. Зважаючи на факт поширення ленної системи по всьому кордоні з Московською державою, постає питання, чи є підстави говорити не лише про Великий Кордон як межу між християнською та мусульманською цивілізаціями, але й про Кордон між Річчю Посполитою та Московською державою як межу між західною (латинською) та православною (візантійською) цивілізаціями.

Не слід забувати про значущість колонізаційних процесів, що відбувалися на Чернігово-Сіверщині саме протягом польської доби. Вони принесли із собою осадниче право та методику локації. Всупереч твердженню радянської історіографії мережа міст та сіл сформувалася тут не в другій половині XVII – на початку XVIII ст., а саме в 20–40-х рр. XVII ст. Дослідження колонізації регіону не лише дає можливість уточнити дати заснування населених пунктів Чернігово-Сіверщини, але й встановити шляхи міграцій населення, що сюди переселилося, та території, які відігравали роль постачальників людських ресурсів. А це, у свою чергу, певною мірою допоможе відповісти на питання, що, починаючи з

першої половини ХІХ ст., надзвичайно цікавило дослідників: “Який матеріал переробляв плавильний казан нації?” Реконструкція картини колонізації, крім вищезазначеного, допоможе встановити процес загосподарення регіону, яке також необґрунтовано переноситься на більш пізній час.

Крім того, з погляду адміністративного устрою, діяльності органів шляхетського самоврядування, ролі у політичному житті країни, наповненні її бюджету Чернігівське воєводство у складі Речі Посполитої є однією з найменш досліджених ділянок української історії першої половини ХVІІ ст. Уявлення старої історіографії про ці аспекти були занадто спрощеними, інколи й помилковими; радянська ж історіографія взагалі вважала їх дослідження справою другорядною. Тому потреба ґрунтовного дослідження періоду перебування Чернігово-Сіверщини у складі Польсько-Литовської держави на основі максимально широкої джерельної бази, безсумнівно, давно назріла.

Отож мета даного дослідження полягає в аналізі правового становища Чернігово-Сіверщини, а з 1635 р. Чернігівського воєводства у Речі Посполитій та найбільш важливих соціально-економічних процесів, які відбувалися тут протягом 1618–1648 рр.

Предмета дослідження вітчизняні та зарубіжні дослідники у своїх працях торкалися або причинково, або опосередковано.

Перш за все слід відзначити праці видатного українського історика Олександра Лазаревського, що тривало й наполегливо досліджував історію українського лівобережжя Дніпра. Хоча основну увагу в своїх працях О. Лазаревський приділяв періоду Гетьманщини, йому належать цікаві спостереження й стосовно польської доби. Джерельна база щодо цієї доби, якою оперував історик, була обмеженою – в основному вона складалася з документів, що відклалися в архівах Гетьманщини. Останніх було недостатньо, щоб дати їй цілісну й адекватну характеристику. Найбільш повно дані О. Лазаревського про першу половину ХVІІ ст. в історії Чернігово-Сіверщини викладені в його монументальній праці, присвяченій заселенню, землеволодінню й управлінню Гетьманщини¹. Поряд з цінною й достовірною інформацією, зібраною буквально по крупинках істориком, він при написанні цих та інших своїх праць користувався неперевіреними даними, що призвело до помилкового трактування деяких явищ і подій.

Завдання щодо комплексної характеристики Чернігівського воєводства згодом поставив перед собою визначний польський історик Олександр Яблоновський. На відміну від О. Лазаревського, який відчував брак джерел щодо першої

¹ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1888. Т. 1: Полк Стародубский; 1893. Т. 2: Полк Нежинский; 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий; огляд праць О. Лазаревського, присвячених заселенню Лівобережної України, див.: *Воронов В.* Колонізація Лівобережної України у висвітленні О. М. Лазаревського // Наукові записки. Історичні науки. Острог, 2004. Вип. 4. С. 146–155.

половини XVII ст., О. Яблоновський мав доступ до книг Коронної метрики, Коронного трибуналу в Любліні, політичної частини архіву Пісочинських, що зберігалася у бібліотеці Красінських у Варшаві. Першу спробу характеристики Чернігово-Сіверщини за польської доби історик здійснив у гаслі “Задніпров’я”, поміщеному в “Географічному словнику Польського королівства...”². В останні роки життя О. Яблоновський мав намір докладно дослідити політичну історію та соціально-економічний розвиток Чернігівського воєводства. На жаль, історик встиг лише намітити структуру майбутньої роботи. У дещо скороченому варіанті вона побачила світ вже після його смерті³.

Про плани О. Яблоновського знав український історик Микола Василенко, що багато й плідно досліджував історію українського лівобережжя Дніпра часів Гетьманщини. У своїй синтетичній праці, присвяченій історії України, М. Василенко подав короткий нарис колонізації Чернігово-Сіверщини протягом XV–першої половини XVII ст. та спробував відповісти на питання, звідки прибувало населення на її територію⁴. Відносно вдалою слід вважати його спробу простежити еволюцію правового статусу Чернігово-Сіверщини за польської доби⁵. Відзначаючи вдалий синтетичний підхід М. Василенка при висвітленні згаданих аспектів історії Чернігово-Сіверщини досліджуваного періоду, слід підкреслити, що нових архівних матеріалів автор при цьому не використав.

Цими трьома авторами й обмежується перелік дослідників, що намагалися більш-менш цілісно охарактеризувати польську добу в історії Чернігово-Сіверщини. Значне коло дослідників, посилення на праці яких читач знайде у монографії, вивчали окремі аспекти цієї історії, наприклад, східний кордон воєводства (М. Бантиш-Каменський, В. Годзішевський, Н. Шеламанова), осередки католицької (М. Гожковський, С. Заленський, Я. М. Гіжицький) та православної (Філарет (Гумілевський) церков, окремі аспекти соціально-економічної історії (М. Петровський, А. Єршов, П. Федоренко, Ю. Виноградський) тощо.

Головною причиною стагнації у вивченні Чернігово-Сіверщини часу її перебування у складі Речі Посполитої була й залишається нечисленність й розпорошеність джерел. У вирі бурхливих подій середини XVII ст. були втрачені місцеві гродські, земські й підкоморські книги, абсолютна більшість приватних

² *Jabłonowski A. Zadnieprze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1895. T. XIV. S. 221–247; російськомовний варіант цієї статті: Яблоновский А. Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // КС. Киев, 1896. № 4. С. 85–101; № 5. С. 249–267; № 6. С. 369–379.*

³ *Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem // Przegląd Historyczny. 1915. T. XIX. Zesz. 1. S. 45–63.*

⁴ *Василенко Н. П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев, 1916. С. 552–571.*

⁵ *Його ж. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. Київ, 1928 [Записки Українського наукового товариства. Т. 23]. С. 290–300.*

шляхетських архівів, що зберігалися на території Чернігівського воєводства на момент вибуху повстання.

Критичну ситуацію з джерелами погіршили і втрати польських архівів та бібліотек, які мали місце під час Варшавського повстання 1944 р. Особливо відчутною для дослідника історії Чернігово-Сіверщини другої чверті XVII ст. стала загибель політичної частини архіву Пісочинських, що, як вже зазначалося, зберігалася у Бібліотеці Красінських. За свідченням польського історика Богдана Барановського, який перед Другою світовою війною працював у цій бібліотеці, досліджуючи польсько-татарські стосунки 1620–1630-х рр., ця частина архіву містила сеймикові інструкції, списки приватних жовнірів та клієнтів Пісочинських з зазначенням їх повинностей, приватне листування київського каштеляна О. Пісочинського тощо⁶. З дослідників лише О. Яблоновському та К. Пулаському вдалося досить побіжно ознайомитися з чернігівськими матеріалами Бібліотеки Красінських і частково використати їх у своїх працях⁷. Матеріалів же, які б частково замінили втрачені, не виявлено, і шанси такого виявлення для дослідників є мізерними.

Так само склалася доля й документів і матеріалів Коронного трибуналу в Любліні, юрисдикції якого з середини 1630-х рр. підлягало Чернігівське воєводство. Книги цього трибуналу також були знищені в ході придушення нацистами Варшавського повстання 1944 р. Їх втрата є вагомою, але не такою критичною для нашого предмета дослідження, оскільки у різних архівних та бібліотечних зібраннях збереглася певна кількість виписів рішень цього трибуналу щодо Чернігівського воєводства. Проте розпорошеність серед інших матеріалів ускладнювала їх виявлення, тому лише якийсь певний відсоток таких документів вдалося врахувати при написанні цієї праці.

На щастя, практично не зазнали втрат книги королівської канцелярії, де вписувалася частина документів, що видавалися самою канцелярією, а також надходили до неї для фіксації. Найбільший масив чернігівських документів, переважно поземельних привілеїв та їх підтверджень, виявлений у книгах Коронної метрики, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві. Королівська канцелярія також забезпечувала діяльність центральних судів Речі Посполитої – сеймового, асесорського та реляційного. Серія книг цих судів також загинула у 1644 р., але збереглися у тому ж архіві копії, офіційні виписи (екстракти), а також частина протоколів (чернеток) їх рішень щодо Чернігівського воєводства. Натомість книги Руської (Волинської) метрики, що були продуктом окремого підрозділу королівської канцелярії – Руської канцелярії – і містять як

⁶ *Baranowski B.* Organizacja wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa, 1957. S. 60, 64, 65, 193–194.

⁷ *Jabłonowski A.* Gospodarka polska...; *Pułaski K.* Kronika polskich rodyw szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Warszawa, 1991. T. II. S. 132–163.

привілеї, потвердження, так і декрети центральних судів щодо Чернігово-Сіверщини, практично всі зберігаються у Російському державному архіві давніх актів у Москві⁸. Принагідно автор використовував книги Литовської метрики – продукт діяльності канцелярії Великого князівства Литовського, а саме ті, що стосувалися Смоленщини та Стародубського повіту.

Наступним за важливістю комплексом архівних матеріалів є відписки прирубіжних московських воєвод до чиновників Розрядного і Посольського приказів⁹. Часто вони супроводжувалися надісланням оригінальних листів (чи їх копій) урядників прикордонних населених пунктів Польсько-Литовської держави. Дані, що містилися у відписах, часто мали розвідувальний характер, могли бути сумнівної достовірності, але завдяки великому числу таких відписок, які надходили з різних прирубіжних міст, неточності відписок можна відкорегувати. Серед матеріалів Розрядного приказу найбільше значення мали стовпці Приказного, Московського, Севського, Новгородського та Білгородського столів. З матеріалів Посольського приказу, які також зберігаються у Російському державному архіві давніх актів, надзвичайно важливим є фонд “Зносини Росії з Польщею”. Крім відписок московських прирубіжних воєвод, він містить матеріали щодо делімітації кордону між Московською державою та Річчю Посполитою та самі граничні акти.

Не можна оминати увагою архів родини Пісочинських, що зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника як складова частина фонду Оссолінських¹⁰. Ця частина архіву колись складала єдине ціле з тією, що зберігалася у Бібліотеці Красінських. На відміну від останньої, вона включає документи переважно господарського значення. Зокрема, значне число виписів з актових

⁸ Автор ґрунтовніше розглядає стосовно українських воєводств, у тому числі й Чернігівського, склад різних книг королівської канцелярії Речі Посполитої в окремому дослідженні: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002; див. також: *Кеннеді Грімстед П.* Руська серія книг // Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. Київ, 2002. С. 27–139.

⁹ Докладніше про документи згаданих приказів та їх інформаційне значення для історії України див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998. С. 25–26; *Його ж.* “Україніка” в приказній документації Московії XVI–XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // Український археографічний щорічник. Київ, 2001. Вип. 5/6. С. 40–50; джерелознавчу характеристику відписок див.: *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996. С. 149–153.

¹⁰ Про долю цього архіву див.: *Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства в останній чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С. 81–82.

книг Чернігівського воєводства, у першу чергу новгород-сіверських городських книг, дає можливість хоча б частково реконструювати картину поземельних стосунків у регіоні.

До унікальних джерел слід зарахувати інвентар Новгород-Сіверського уїзду, укладений на початку липня 1619 р. слугою литовського канцлера Льва Сапєги Криштофом Довнарівичем. Він зберігається в архіві Радзивіллів у Головному архіві давніх актів у Варшаві¹¹. Цей документ фіксує економічні ресурси уїзду після його передачі московською стороною польсько-литовській із врахуванням чисельності господарів у населених пунктах та данин, податків і повинностей, якими вони були обтяжені. Слід відзначити, що за наступний час, до 1648 р., не збереглося жодного документа, який би вмщував настільки докладний фіскальний опис якоїсь територіально-адміністративної частини Чернігово-Сіверщини. Наявність цього інвентаря нашоує на думку, що, правдоподібно, був укладений аналогічний інвентар і щодо Чернігівського уїзду, який або ще не виявлений, або не зберігся.

Дані про збір подимного та чопового податків з Чернігівського воєводства частково відображені у книгах архіву Коронного скарбу, що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві. Ці дані інформують про сплату поборцями до скарбу частин визначеної сеймом суми податків, вказують недоїмки у таких сплатах, інколи подають відомості про скерування частини зібраних податків на потреби воєводства.

Матеріали інших архівних і бібліотечних зібрань також становлять важливу частину джерельної бази дослідження, але мали більше значення при вирішенні окремих дослідницьких завдань. Те ж саме можна зазначити й стосовно опублікованих джерел.

Комплексне використання цих джерел сприяло створенню цілісної характеристики Чернігово-Сіверщини у 1618–1648 рр. Виявлення у вітчизняних та зарубіжних архівах нових матеріалів може скорегувати низку суджень та тверджень цього дослідження, тому ця книга відображає лише певний етап вивчення поставленої проблеми.

Насамкінець висловлюю щире подяку науковому редакторові Миколі Крикуну, який всіляко сприяв підвищенню рівня дослідження. Свій вагомий внесок у цей процес зробили й рецензенти – Микола Ковальський, Віктор Брехуненко і Сергій Леп'явко. За організаційну підтримку й терплячість в очікуванні результатів вдячний Ігореві Пасічнику та Романові Шусту. Цінні зауваження щодо окремих аспектів дослідження висловили авторитетні колеги по ремеслу Ієронім Граля, Мар'ян Діго, Славомір Гавляс, Борис Флоря, Юрій Ескін.

¹¹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2621, s. 142–167. Щиро вдячний за вказівку й надіслання копії цього інвентаря своєму польському колезі Кшиштофові Коссажецькому.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕГІОНУ

Чернігово-Сіверщина є поняттям, яке сформувалося в результаті закріплення дипломатичним шляхом суттєвої зміни співвідношення сил у Східній Європі наприкінці першої чверті XVII ст. Історична Сіверщина, що на початок XVII ст. майже повністю перебувала у складі Московської держави, виявилася поділеною між нею та Річчю Посполитою. Східна її частина з містами Брянськ, Мценськ, Карачев, Севськ, Рильськ, Курськ, Путивль та ін. залишилася у складі Московської держави, західна ж – з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ (Трубецьк) увійшла до складу Польсько-Литовської держави. На цьому дроблення сіверських земель не завершилося, бо західна їх частина виявилася поділеною між Великим князівством Литовським та Польською Коронаю. Стародуб, Мглин, Почеп і Трубчевськ зі своїми уїздами увійшли до складу Князівства, Чернігів і Новгород-Сіверський – Корони. Обидві складові Речі Посполитої – Корона й Велике князівство Литовське – мали окремі правові, адміністративні та податкові системи. Це не могло не відбитися на подальшій долі тих частин Сіверщини, що увійшли до їх складу.

Можна ствердити, що Чернігово-Сіверщина є поняттям більш політичним, ніж історико-географічним. Це поняття також є ситуативним: жодного разу до 1618 й після 1648 р. ця частина сіверських земель не становила окремого адміністративного утворення. Штучність його виникнення спричинилося до того, що північна частина Новгород-Сіверського повіту на чолі з Погаром більше тяжіла до Стародуба, а південно-східна частина Чернігівського повіту на чолі з Ромнами – до київського Задніпров'я. Разом з тим значна частина колишнього Чернігівського князівства до Чернігово-Сіверщини, а згодом до Чернігівського воєводства так і не увійшла, зокрема – територія верхньої течії Удаю, округи Остра і Любеча.

Чернігово-Сіверщина у кордонах воєводства майже повністю розміщувалася на території Придніпровської низовини. Найбільш значні її підвищення (у районі Глухова) не перевищують 250 м над рівнем моря. Якщо посуватися на захід, то лінія рельєфу понижується. Найбільш низькими є округи Чернігова, Городні й Ніжина¹. Суттєвий вплив на рельєф регіону здійснювали річки. На думку Сергія Платонова, у сіверських землях нові міста звичайно виникали біля річки, поблизу якої й планувалося роздати землі для служилих людей, тому територія нового уїзду збігалася з басейном річки, на якій зводилося місто².

¹ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1898. Т. I. С. 3.

² Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время. Москва, 1995. С. 66.

Основна водна артерія регіону – Десна – прорізає його з північного сходу на південний захід. Ширина її течії у середині XVIII ст. рідко де перевищувала 200 м, хоч під час весняних розливів могла сягати 2–4 км. Глибина ріки складала 4–10 м. Це та відсутність порогів дозволяли пересуватися Десною суднами з найдавніших часів. З Чернігова до Остра в 1151 р. дістався човнами князь Святослав Всеволодович. У 1185 р. вже Святослав Ольгович спустився човнами з Новгород-Сіверського до Чернігова³. У квітні 1618 р. за наказом царя московські ратні люди на чолі з головою Петром Чудиновим дісталися суднами з Новгород-Сіверського до Гострої Луки, вище Трубецька, з метою перешкодити переправі “литовських” людей на лівий берег Десни⁴. Адам Кисіль, на початку 1640-х рр. засновуючи Максаківський монастир, наказав доставити церкву по Десні плотами з Чолнська під Трубчевськом. Акція завершилася успішно: біля Максакова церкву витягли з води⁵. Таким чином, можна стверджувати, що на середину XVII ст. Десна була суднохідною, принаймні на відрітку від Трубчевська й до гирла. Щоправда, А. Шафонський відзначав, що руху суден у літній час могли перешкоджати мілини, яких нараховував близько десяти⁶. На зимові місяці Десну сковував лід⁷. У середині листопада 1632 р. московські воєводи у донесенні в Москву повідомляли, що Десна під Новгородом-Сіверським “ще не стала”, тобто не замерзла. Не замерзла вона і через місяць⁸, хоч останнє слід пояснити наявністю під містом джерел, що стримували наступ криги. Як відзначає у своїх спогадах Ян Владислав Почобут Одлянницький, який був учасником польсько-литовського походу в Лівобережну Україну в 1663–1664 рр., на початку березня 1664 р. Десна у районі Новгород-Сіверського все ще була скута льодом, хоч він був уже крихкий і війську для переправи довелося по льоду зводити міст. Слід відзначити, що у цьому випадку йшлося про надто ранню весну, оскільки автор

³ Літопис Руський. Київ, 1989. С. 241, 340.

⁴ Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Москва; Варшава, 1995. Т. 1: Книга сеунчей 1613–1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень – зима 1615 г.) / Сост. А. А. Станиславский, С. П. Мордовина, Б. Н. Флоря. С. 80.

⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 512. Протягом XVIII ст. Десну продовжували використовувати як водний шлях. У 1715 р. новгород-сіверський архімандрит Геннадій мав намір пливти шугалією від місця впадіння Шостки в Десну до Чернігова (Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упор. В. Й. Горобець. Київ, 1992. С. 169). Наприкінці XVIII ст. Десною проходили плоскодонні судна – барки або байдаки (Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор. Т. Б. Ананьева. Київ, 1997. С. 34).

⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. Чернигов, 1851. С. 142–143.

⁷ Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) / Сост. А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов, 1868. Кн. 2. Вып. 1–2. С. 7.

⁸ РГАДА, ф. 210: Разрядный приказ, Севский стол, стб. 95, л. 333, 528.

відзначає, що береги Десни вже у кінці лютого розмерзлися⁹. Розлив ріки, зазвичай, розпочинався на початку квітня й продовжувався до червня¹⁰.

Правий берег Десни в основному гористий, лівий – луговий. За 5–10 км вище від Новгорода-Сіверського на початку 1630-х рр. по берегах Десни росли незаймані дубові ліси, дерева в яких досягали заввишки 8 й більше метрів¹¹. Нижче Новгорода-Сіверського по берегах Десни майже скрізь росли так звані “чорні” ліси (в основному листові породи дерев), між якими знаходилися сінокоши¹². Лівий берег Десни, починаючи від впадіння до неї Сейму і завершуючи районом містечка Салтикової Дівиці, був теж густо вкритий лісами. Ріка утворювала тут велику кількість заток і озер, що сприяло росту буйної лісової рослинності¹³. На протилежному березі луки чергувалися з дібровами, росли сріблясті тополі, осикові гаї, ліщина, ожина, лоза, дикі грушеві дерева та яблуні¹⁴.

Десна була багата на рибу. Наприкінці XVIII ст. у ній водилися щуки, лящі, язи, плотва, окуні, лини, коропи, соми, а весною й осетри¹⁵. Рибні ресурси річки інтенсивно експлуатувалися, особливо в XVII ст. Окремі вихідні з Десни озера здавалися їх володільцями в оренду рибалкам¹⁶. Останні особливу увагу звертали на вилов ляща, що вважався “шляхетною” рибою¹⁷. Риба виловлювалася неводами, волоками, сітями, ятерами, тригубицями¹⁸. Нещадна експлуатація Десни та її озер призвела до часткового вичерпання рибних ресурсів. Це відчувалося вже на початку XVIII ст. Так, 8 вересня 1703 р. Іван Мазепа своїм універсалом заборонив ловити рибу в Десні в районі Новгорода-Сіверського, Очкина, Кривоносівки, Ласконіг усіма засобами, крім вудок¹⁹. Якщо зважати, що такі акти, зазвичай, видаються із запізненням, то збідніння Десни на рибу відчувалося й раніше.

⁹ *Poczbout Odlanicki J. W. Pamiętnik (1640–1684) / Oprac. A. Rachuba. Warszawa, 1987. S. 198 – 201.*

¹⁰ *Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... С. 7.*

¹¹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 385–388.

¹² *Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... С. 7.*

¹³ *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 1, 47.*

¹⁴ *Виноградський Ю. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і північне лівобережжя. С. 147.*

¹⁵ *Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание... С. 7.*

¹⁶ У 1636 р. рибалки орендували у брацлавського мечника Єжи Калиновського острів Петратин з озерами (Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 272, k. 96–96 v.)

¹⁷ Див. протестацію К. Ставровецького у чернігівському гроді 28 липня 1636 р. про незаконний вилов у озерах села Овдіївка рибалками чернігівського підстарости Павла Рихальського, які “найкращі риби половили і забрали – самих лящів до тисячі, крім риб посполитих” (Ibid. К. 93–95).

¹⁸ Ibid. S. 93–95, 95–96; *Русина О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Український археографічний щорічник. Київ, 1993. Вип. 2. С. 144.*

¹⁹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. І. Бутич. Київ; Львів, 2002. С. 413.

Течія Десни, з одного боку, створювала надійний захист від нападів з південного сходу та сходу, а з іншого – була природною перешкодою для сухопутних сполучень. З найдавніших часів через річку існувала ціла низка перевозів, що являли собою пороми для перевезення людей і товарів з одного її боку на інший. Для польської доби в історії Чернігово-Сіверщини перевозів нами зафіксовано близько десятка, хоч, напевно, їх було більше.

Під Новгород-Сіверським у селі Пирогівка існував принаймні з середини XVI ст. Путимський (пізніше – Пирогівський) перевіз. У московську добу він належав Новгород-Сіверському Спаському монастиреві²⁰. Після 1618 р. перевіз перейшов у відання новгород-сіверського капітана і доволі прискіпливо контролювався його службовцями. У вересні 1631 р. монахи Спаського монастиря, які відмовилися прийняти унію та пішли за Десну, а потім до Севська, повідомляли, що руські, тобто московські, селяни Новгород-Сіверського уїзду не хочуть приймати унії й чекають зимового шляху, щоб переїхати на царське ім'я, а тепер, тобто у вересні, їм перелізти Десну “не мочно”²¹. Такий контроль не заважав капітанові здавати перевіз в оренду. Відомо, що перед Смоленською війною він перебував в оренді єврея Андруса²². Через цей перевіз (щоправда, річка ще була скута льодом) на початку березня 1664 р. перейшли на правий берег річки козацько-московські війська на чолі з Григорієм Ромадановським та Іваном Брюховецьким і зіштовхнулися з литовсько-польським військом. Після короткочасного бою козацько-московські війська відступили й перебралися назад через Десну²³. Перевіз й надалі зберігав своє значення. У другій половині XVII ст. він належав Новгород-Сіверській Успенській церкві²⁴. За деякими планами XIX ст. Десну на місці цього перевозу можна було долати навіть кіньми убрід²⁵.

Інший стародавній перевіз знаходився навпроти правобережної деревні Туханів (у 1640-х рр. – слобідка). Цього населеного пункту вже у XVIII ст. не існувало, але можна припустити, що перевіз розташовувався дещо нижче впадіння Реті до Десни. Він належав приватним особам. До весни 1645 р. його володільцями були Самуель Гісмонт і Анна Козенська, далі – Каспер та Софія Ростопчі²⁶.

²⁰ Русина О. Грамоти... С. 144.

²¹ АМГ. Т. 1. С. 333–334.

²² РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 3, л. 167.

²³ *Poczobut Odlanicki J. W.* Pamiętnik... S. 201–202. Прямо протилежний результат сугички фіксують козацькі літописці (Літопис Самовидця / Підгот. Я.І.Дзира. Київ, 1971. С. 95; Величко С. Літопис / Переклав В. Шевчук. Київ, 1991. Т. 2. С. 44), що свідчить про неоднозначний результат сугички.

²⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів, 2004. С. 475, 897–898; Універсали Івана Мазепи. С. 135–136.

²⁵ Москаленко О., Кедун І. Історична топографія Новгорода-Сіверського // Сіверянський літопис. 2000. № 1. С. 23.

²⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 247–248.

Архівні матеріали зберегли інформацію про Макошинський перевіз через Десну. У січні 1633 р. саме до Макошина, згідно з розповсюджуваною неправдивою інформацією, мали прибути з Борзни військові підрозділи Олександра Пісочинського і з'єднатися тут із загонами Бориса Грязного та Григорія Веркія Олешковського для подальшого походу на Стародуб²⁷. Оскільки перевіз розташовувався на території Менської волості А. Казановського, а згодом А. Киселя, то вони й мали володільницькі права на нього. З 1670-х рр. перевіз належав Макошинському Миколаївському монастиреві²⁸.

У межах Менської волості знаходився ще один перевіз – Максаківський. Відомо, що у середині 1640-х рр. він належав Адамові Киселю. Поблизу цього ж перевозу ним був фундований Максаківський монастир²⁹. Цей факт спричинився до того, що на початку 1660-х рр. монастир юридично закріпив свої права на перевіз³⁰.

Далі за течією Десни знаходилися два перевози локального значення – біля Салтикової Дівиці та Овдіївки. Факти їх існування відомі нам завдяки пізнішим потвердженням прав на їх володіння монастирям та духовним особам. У жовтні 1657 р. Іван Виговський своїм універсалом надав Ніжинському Різдва Богородиці монастиреві перевіз через Десну, що знаходився у містечку Салтикова Дівиця³¹. Овдіївський перевіз фігурує у потвердному універсалі Юрія Хмельницького від 21 січня 1660 р. чернігівському єпископу Лазареві Барановичу³². Ці перевози, без сумніву, існували й до 1648 р. Перший знаходився у володінні Василя й Павла Солтиків, другий – у володінні чернігівської унійної архимандрії.

Закономірно, що більш насиченою на перевози була ділянка навпроти Чернігова.

Головний з них знаходився на південь від міста по дорозі на Київ. Згідно з привілеєм на магдебурзьке право Чернігову від 27 березня 1623 р. він був наданий місту, “прилучався до скриньки міської ратушної”³³. У кінці серпня – на початку вересня 1633 р. пором, що забезпечував цей перевіз, був знищений міщанами,

²⁷ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 313–318.

²⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 555, 626–627; Універсали Івана Мазепи. С. 112; *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи. Чернигов, 1867. Вып. 4. С. 13; *Виноградський Ю.* Сосниця та її околиці... С. 156.

²⁹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 7–8, 45–46.

³⁰ Див. універсал І. Брюховецького від 5 липня 1663 р. (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 555, 626–627); універсал Б. Хмельницького від 21 жовтня 1654 р., виданий на потвердження прав монастиря, про перевіз не згадує (Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998. С. 154).

³¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 56.

³² Там само. С. 139, 150. Згодом він перейшов у володіння Чернігівського Єлецького монастиря (Там само. С. 513; Універсали Івана Мазепи. С. 325–326).

³³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 231 v. – 235.

щоб ускладнити московським військам перехід через Десну³⁴. Під час завершального етапу Смоленської війни чернігівський староста Мартин Калиновський 6 березня 1634 р. виклопотав у королівській канцелярії привілей, згідно з яким отримував цілий ряд міських хуторів і згаданий перевіз³⁵. Ослаблена знищеннями, нанесеними московськими військами, міська громада не наважилася опротестувати таке ущемлення своїх прав і повернула собі перевіз лише після встановлення козацького контролю над містом³⁶. З таким поверненням погодився й польський король Ян Казимир, видаючи у липні 1650 р. потвердний привілей на магдебурзьке право³⁷. Визнавали права міста на цей перевіз і гетьмани³⁸.

Нижче по течії був влаштований Слабинський перевіз. Незважаючи на назву, він знаходився вище Слабина, біля Шостовиці. У другій чверті XVII ст. цей перевіз належав, правдоподібно, Б. Грязному. Під час московського нападу у кінці серпня – на початку вересня 1633 р. на Чернігів московські війська знищили на Слабинському перевозі пором, щоб перешкодити надходженню польської військової допомоги з боку Ніжина. Саме тут 4 вересня 1633 р. з'явилися підрозділи А. Киселя, що врятувало Чернігів від взяття московськими військами, хоч ці підрозділи й не могли швидко переправитися на правий беріг Десни³⁹.

Тоді ж існував перевіз через Десну біля Перекопа (пізніше Брусилів). Пором тут теж був знищений московськими військами з тією ж метою⁴⁰.

Другорядне значення мали перевози біля Виблів та Онисового хутора. Перші відомі нам документальні згадки про їх існування датуються третьою чвертю XVII ст.⁴¹, але метрика цих перевозів, напевно, сягає більш раннього часу. Пропускні можливості чернігівських перевозів були обмеженими. Коли 25 травня 1648 р. князь Ярема Вишневецький зі своїм військом прибув з Басані під Чернігів для того, щоб переправитися через Десну й прямувати далі на Любеч, перепра-

³⁴ *Pułaski K.* Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627–1635) // *Ejusd. Szkice i poszukiwania historyczne.* Kraków, 1887. S. 219.

³⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 288–288 v.

³⁶ Універсал Б. Хмельницького від 18 листопада 1649 р. про затвердження Івана Скиндера чернігівським війтом зазначає: “на мескую потребу перевоз... подаємо” (Універсали Богдана Хмельницького. С. 93–94).

³⁷ Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти 20-х–40-х років XX століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. С. 72–75.

³⁸ Універсали Івана Мазепи. С. 414–415.

³⁹ *Pułaski K.* Pierwsze lata... S. 218, 219.

⁴⁰ *Ibid.* S. 219.

⁴¹ Перевіз біля Виблів 7 січня 1659 р. був наданий Юрієм Хмельницьким чернігівському полковникові Іванові Аврамовичу з обов'язком грошові прибутки від нього направляти на Чернігівський монастир святої Параскеви (Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 129). Перевіз біля Онисова 22 червня 1672 р. І. Самойлович надав Єлецькому монастирю (Там само. С. 624). Згодом права монастиря на цей перевіз у грудні 1687 і червні 1699 р. потвердив І. Мазепа (Універсали Івана Мазепи. С. 113, 325–326).

ва тривала три дні. Зважаючи, що з князем знаходилося 6 тис. жовнірів і стільки ж шляхти, за день за допомогою поромів переправлялося близько 4 тис. осіб⁴². Щоправда, невідомо, чи військо Я. Вишневецького переправлялося через один перевіз, чи через два (Слабинський і міський).

Найбільш значними притоками Десни, що формували її басейн у межах Чернігово-Сіверщини, були праві – Судость і Снов та ліві – Сейм і Остер.

На берегах Судості та її приток, починаючи від правої Бойни та лівої Ромо-сухи, лежала північна частина Новгород-Сіверського повіту, що в основному збігалася із територією Радогозького стану (див. с. 239–240). Течія Судості була стрімкою, з доволі контрастною глибиною – від 1 до 4 м; траплялося чимало млин. У зв'язку з цим річкою до кінця XVIII ст. не сплавливали ліс і не плавали судна, за винятком невеликої ділянки біля гирла⁴³. Її береги були переважно низинні й піщані; інколи правий берег, як в районі Погара чи біля гирла – дещо вищий. Територія басейну Судості була багата на озера й болота. Місцеве населення займалося виловом риби, переважно дрібної, та бобрів. Течію річки супроводжували значні лісові масиви, де росли сосни, дуби, осики⁴⁴. Невелика ширина річки (не більше 53 м) сприяла зведенню млинів та гребель, які виступали засобом сполучення між її берегами. Втім, стрімка течія ріки руйнувала греблі, тому на важливих шляхах, зокрема, під Погаром, з'явилися і поромні перевози⁴⁵.

Ще однією значною правою притокою Десни є Снов. Звичайна ширина річки у XVII–XVIII ст. становила 30–40 м, глибина – 4–8 м. Замерзала у листопаді, вкрита кригою була до чотирьох місяців. На території досліджуваного регіону правий берег річки був значно вищим за лівий, інколи, як біля Седнева, – на 40 м. Відповідно лівий берег більше піддавався розливу, був вкритий лісами й болотами⁴⁶. Снов був суднохідним лише від Седнева до гирла. Течія вище від цього міста активно облаштовувалася млинами й греблями, що, власне, й підвищило рівень води у нижній її частині⁴⁷. Під час весняного розливу, коли рівень води підіймався до 4 м, по Снову могли сплавити ліс⁴⁸. У Снові водилося чимало дрібної риби⁴⁹. У його нижній течії було багато бобрів⁵⁰. Більша частина течії

⁴² *Maskiewiczowie S. i B. Pamiętniki*. Wrocław, 1961. S. 243–244.

⁴³ *Описи Лівобережної України*. С. 112; *Русов А. А. Описание Черниговской губернии*. Т. I. С. 10.

⁴⁴ AGAD. *Metryka koronna*, sygn. 180, k. 433 v. – 434; РГАДА, ф. 79: *Сношения России с Польшей*, 1647, № 7, л. 1–3.

⁴⁵ Там же. 1644, № 1, л. 379–381; *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)* / Упор. П. Федоренко, К. Лазаревська. Київ, 1931. С. 106.

⁴⁶ *Русов А. А. Описание Черниговской губернии*. Т. I. С. 12–13; *Описание рек Черниговского наместничества...* С. 8.

⁴⁷ *Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание...* С. 8–9.

⁴⁸ *Русов А. А. Описание Черниговской губернии*. Т. I. С. 11.

⁴⁹ *Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание...* С. 8–9.

⁵⁰ AGAD. *Metryka koronna*, sygn. 181, k. 170–172.

Снову не являла собою значної перешкоди для переправи з одного берега на інший. Так, у серпні 1633 р. московські війська, йдучи для облоги Чернігова, без проблем переправилися через річку біля Клочкова⁵¹. Лише поблизу самого гирла Снову, біля Перекопа (Брусилова), був перевіз⁵².

Найбільша ліва притока Десни – Сейм. Русло річки вже у XVII–XVIII ст. стало неглибоким, тому Сейм був суднохідним лише під час весняного розливу. Влітку русло у певних місцях могли переїжджати навіть возами⁵³. Обидва річкових береги у межах Чернігово-Сіверщини мали приблизно однакову висоту, при цьому правий був глинистий і замулений, лівий – більш піщаний. На обох берегах знаходилися прекрасні сінокоси⁵⁴. Подекуди береги Сейму були вкриті лозняком, як, наприклад, лівий берег на конотопсько-путивльській ділянці⁵⁵, чи сосново-березовими лісами, як правий берег у районі Нових Млинів⁵⁶. Сейм у низинній частині часто шматував беріг і змінював свою течію⁵⁷. Риба у річці водилася така ж, яка і в Десні. Під час весняних розливів у Сейм з Десни заходили й осетри⁵⁸.

Незважаючи на те, що Сейм не являв собою значної перешкоди для переміщень людей, і на ньому існувала ціла низка перевозів. Найважливіші з них знаходилися на шляхах з міст Чернігово-Сіверщини та київського Задніпров'я до Путивля.

Мокшевицький (Мошевицький, Мокошевський) перевіз знаходився за 10 верст від Путивля на шляху з Ромен до Путивля⁵⁹. Перевіз був казенним (держав-

⁵¹ *Pułaski K. Pierwsze lata...* S. 216.

⁵² Перевіз у Брусилові через Снов документально фіксується у жовтні 1687 р. Тоді він був наданий І. Мазепою разом з селом Брусилів генеральному обозному Василеві Борковському (Універсали Івана Мазепи. С. 92). 4 червня 1694 р. Іван Мазепа перебував у Брусилові біля перевозу і видав універсал про заборону чернігівській старшині чинити угиски Чернігівському П'ятницькому жіночому монастиреві (Там само. С. 267–268). Цей перевіз мусив існувати й у 1630–1640-х рр., оскільки забезпечував переправу через Снов на шляху Чернігів – Новгород-Сіверський. А. Шафонський зазначив, що перевіз через Снов був також у Седневі, щоправда, діяв він лише у повноводдя (*Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание...* С. 143–144). Сумнівно, щоб така практика мала довгу метрику.

⁵³ Там же. С. 9.

⁵⁴ *Русов А. А. Описание Черниговской губернии.* Т. I. С. 20.

⁵⁵ Конотопський сотник Тимко у листі до путивльських воевод Федора Хілкова та Петра Прогасова від 5 червня 1652 р. просив дозволу розшукувати “наших здрайців” у лозняку на лівому березі річки (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. III: 1651–1654. С. 218).

⁵⁶ На початку квітня 1693 р. І.Мазепа своїм універсалом дозволив новомлинському сотнику вирубувати соснове й березове дерево на користь міста навколо сусіднього з Сеймом урочища Кикота (Універсали Івана Мазепи. С. 249).

⁵⁷ За спостереженнями Ю. Виноградського, гирло Сейму в Десну змістилося більше ніж на 2 км вверх течії Десни (*Виноградський Ю. Сосниця та її околиці.* С. 158).

⁵⁸ *Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание...* С. 9.

⁵⁹ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 169, л. 250; Приказной стол, стб. 40, л. 264.

ним); тут постійно знаходилася путивльська застава⁶⁰. Саме цим перевозом готувався переправлятися О. Пісочинський з військом під час походу на Путивль у травні 1633 р. З собою військо везло з десяток човнів для забезпечення переправи⁶¹. До цього ж перевозу вийшли у 1638 р. з Гадяча й Зінькова переможені шляхетсько-урядовими військами козаки⁶². На ньому ж з'явилися на початку червня 1648 р. близько ста шляхтичів зі своїми сім'ями на чолі з Матвієм Сачком та Рафаїлом Сіножацьким і розповіли про насильницькі дії козаків і татар щодо шляхти та євреїв⁶³.

Ймовірно, західніше Мокшевицького перевозу знаходився перевіз біля Білих Берегів. До цього перевозу вийшли у травні 1633 р. козаки на чолі з козацьким гетьманом Дорошем Кучковичем для проведення облоги Путивля⁶⁴. Охорона перевозу забезпечувалася заставою з Путивля. У березні 1652 р. із цієї застави у Путивль надійшла інформація про прихід до перевозу близько двох тисяч козаків з дружинами й дітьми на чолі з чернігівським полковником Іваном Дзіковським з метою переселитися у Московську державу⁶⁵.

Ще один казенний (державний) перевіз через Сейм, який відкривав дорогу з степової частини Задніпров'я у бік Рильська і, меншою мірою, Путивля, знаходився навпроти села Кариж, східніше від місця впадіння Виру до Сейму. Від назви села, поруч з яким знаходився, він називався Каризьким⁶⁶. Перевіз був влаштований незадовго до 1618 р. Звідси зручно було проходити на Рильськ. Саме через цей перевіз дворяни і діти боярські, що виїхали після 1618 р. з Новгород-Сіверського уїзду і відбували у Рильську ратну службу, їздили у свої помістя. За чолобитною цар у 1630 р. звільнив їх від сплати мита за користування перевозом⁶⁷. Тут стояла спільна рильсько-путивльська сторожа. Натомість митні збори з цього перевозу надходили лише до Рильська, на що скаржилися путивльські воеводи Василь Теренін та Сергій Собакін у серпні 1621 р. у Москву. За їх інформацією, рильський воевода Яків Дашков посилав у "Литву" торгових людей через цей перевіз, оминаючи Путивль. Далі вони направлялися польовими дорогами на Піщаний брід⁶⁸. Каризький перевіз, за відомостями московських вихідців з полону, планували використати О. Пісочинський та козаки під час

⁶⁰ Там же. Стб. 42, л. 143; стб. 77, л. 78.

⁶¹ Там же. Севский стол, стб. 99, л. 260, 322.

⁶² Там же. Ф. 79, 1638, № 2, л. 364–365; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 225.

⁶³ Там же. Т. II. С. 24.

⁶⁴ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 260.

⁶⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. IX. Ч. 1: Роки 1650–1654. С. 414; Воссоединение Украины с Россией. Т. III. С. 206–207.

⁶⁶ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 77, л. 78; Московский стол, стб. 98, л. 147, 148, 176.

⁶⁷ АМГ. Т. I. С. 322.

⁶⁸ Там же. С. 166.

походу у травні 1633 р. для руху на Рильськ⁶⁹. Також через цей перевіз військові підрозділи князя Я. Вишневецького та Л. Жулкевського повернулися на Задніпров'я після невдалої облоги Севська у березні 1634 р.⁷⁰

Найближчим до путивльських перевозів через Сейм у межах Речі Посполитої був перевіз біля села Камінь. Перша відома нам документальна згадка про цей перевіз датована березнем 1669 р., коли право на володіння цим перевозом потверджувалося Глухівському Петропавлівському монастиреві⁷¹. Первозом, ймовірно, користувалися нерегулярно. Керівництво монастиря, як випливає з джерел, заборонило користуватися цим перевозом з метою максимально можливого отримання прибутків із Мутинського перевозу, теж належного монастиреві. Перевіз під Каменем, втім, мав тенденцію до періодичного відновлення. У вересні 1707 р. І. Мазепа своїм універсалом заборонив утримувати цей перевіз (він називається в універсалі новозаснованим) на тій підставі, що він приносив значний збиток Мутинському перевозу і відповідно Петропавлівському монастиреві⁷². Швидше за все, у польську добу організованої тут переправи не існувало, але місце для неї було зручне, що сприяло його використанню. Так, у червні 1648 р. передовий загін козаків (600 чоловік) форсував тут ріку, щоб далі вирушити на Новий Остророг (Глухів) та Новгород-Сіверський. У документі, де зафіксований цей факт, місце переправи названо перелазом, що підтверджує його спорадичне і несанкціоноване використання⁷³.

Березнем 1669 р. датується згадка про Мутинський перевіз, потверджений Глухівському Петропавлівському монастиреві⁷⁴. Втім, перевіз тут мав існувати значно раніше. Опосередковано це підтверджується тим, що конотопські міщани Андрій Гаврилович та Іван, які у листопаді 1640 р. їхали до Рильська для торгівлі через Кочереги, мали б переправлятися через Сейм саме під Мутином⁷⁵.

Наступний перевіз нижче за течією Сейму знаходився під Батурином. Існував він ще до заснування Батурина. Тоді він називався Омочевським (Обмачівським). У травні 1616 р. біля цього перевозу московські ратні люди на чолі з головою Петром Кореневим здобули перемогу над литовсько-польськими підроз-

⁶⁹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 280.

⁷⁰ АМГ. Т. 1. С. 616.

⁷¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 492–493; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730 гг. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Чернигов, 1901. Вып. I. С. 374–375.

⁷² Універсали Івана Мазепи... С. 513.

⁷³ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 169, л. 298–299; АМГ. Т. 2. С. 224.

⁷⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 492–493; у 1687 і 1692 р. перевіз двічі потверджувався монастиреві гетьманом І. Мазепою (Універсали Івана Мазепи... С. 99, 244).

⁷⁵ РГАДА, ф. 79, 1640, №. 1, л. 46.

ділами⁷⁶. У другій половині XVII ст. перевіз, що з часу заснування Батурина називався Батуринським, належав Батуринському жіночому монастиреві⁷⁷.

Ще однією значною лівою притокою Десни є Остер. Річка бере початок біля Білих Веж, тобто на території Чернігово-Сіверщини, тече у західному напрямку. Береги річки низькі й відлогі, внаслідок чого, особливо при весняних повенях, крім магістрального русла, виникали численні розливи⁷⁸. Верхня течія Остра вже у XVII–XVIII ст. являла собою переважно болота. Правдоподібно, колись Остер був суднохідний, але в досліджуваний період рівень води у річці підтримувався за допомогою млинових гребель. Риба в Острі водилася дрібна⁷⁹. У кінці XVIII ст. перевозів через Остер вже не було, тобто завдяки греблям річка не являла собою суттєвої перешкоди для подорожників⁸⁰. Впродовж першої чверті XVII ст. русло річки ще не було забудоване численними млинами і греблями, тому збереглися свідчення про існування перевозу через Остер. Зокрема, у жовтні 1618 р. підрозділи московських ратних людей на чолі з Микитою Оладьїним біля перевозу через Остер завдали поразки загонові басанського урядника Андрія Ольшанського. Зважаючи на те, що далі люди М. Оладьїна пішли на Биків, даний перевіз знаходився в районі Ніжинського городища або місця, де згодом заснували Мрин⁸¹. Привілей Ніжину на магдебурзьке право 1625 р. фіксує міст через Остер, з якого дозволялося міщанам брати мостове⁸².

Частково територією Чернігово-Сіверщини протікали ріки Удай і Сула. Удай починався поблизу Рожнівки з болота Опочин і протікав, утворюючи болото завширшки до півтора кілометра, у західному напрямку. На підступах до Дорогинки течія Удаю повертала на південь і незабаром входила у межі Київського воєводства. Ще в кінці XVIII ст. по берегах річки росли невеликі діброви та гаї⁸³.

Сула лише частиною верхньої течії проходила через південно-східний кут Чернігово-Сіверщини. Правий берег річки на окремих ділянках, зокрема біля Ромен, був значно вищим за лівий. Річка не мала судноплавного ходу, оскільки влітку її течія сильно пересихала⁸⁴. Зважаючи на це, Сула, як правило, долалася

⁷⁶ Памятники истории Восточной Европы. Т. I. С. 43.

⁷⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 284, 310, 636; Універсали Івана Мазепи... С. 149. Існування ще двох перевозів, які фіксуються в другій половині XVII ст. (біля Нових Млинів і Любитова (Універсали Івана Мазепи... С. 215, 330–331), у досліджуваний період видається сумнівним.

⁷⁸ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 21.

⁷⁹ Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание... С. 9–10.

⁸⁰ Там же. С. 144.

⁸¹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 12.

⁸² Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Острог; Варшава; Москва, 1999. Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підгот. П. Кулаковський. С. 179.

⁸³ Шафонский А. Черниговской губернии топографическое описание... С. 10.

⁸⁴ Там же. С. 11; Описи Лівобережної України... С. 193.

вбхід. Найбільш значним був Піщаний брід, що знаходився на дорозі з Путивля до Возоцького острожка поблизу впадіння до Сули Терну. У квітні 1641 р. спеціально, щоб зберегти контроль над цим бродом, московські ратні люди звели тут Піщаний острожок⁸⁵. Нижче за течією Сули, перед впадінням до неї Великої Хусі (Хусті), знаходився ще один брід, званий Коровиним⁸⁶. З поступом колонізації уверх течією Сули на річці почали будувати мости. Один з таких мостів, розташований за впадінням до Сули Охмолової (Хмелівки), з'єднував роменські слободи Пустовійтівка й Охмолова⁸⁷. Будувалися мости і через притоки Сули. Зокрема, у березні – на початку квітня 1646 р. при заснуванні Ольшани за наказом Яреми Вишневецького був зведений міст через ліву притоку Сули Ольшанку⁸⁸. Крім цього, влаштовувалися й тимчасові мощені мости, що виконували певну господарську функцію. Так, у травні 1646 р. для перевезення попелу з лівого берега Терну на правий за 2–3 версти вище від Піщаного острожка за наказом недригайлівського урядника Криштофа Сіножацького був намощений міст⁸⁹.

Змальована картина далеко не вичерпує характеристики водних артерій Чернігово-Сіверщини. Серед незгаданих артерій були досить значні річки, що відігравали важливу роль у господарській діяльності місцевих мешканців, служили межовими орієнтирами та шляхами для розселення людності, виконували певні оборонні функції. До таких водних артерій належали: Клевень – права притока Сейму, Убідь, Стрижень і Білоус – праві притоки Десни, Ромен – права притока Сули.

Територія історичної Чернігово-Сіверщини завжди поділялася на дві агрокліматичні зони – поліську та лісостепову. Межа між цими зонами проходила південніше від Ніжина й Борзни, північніше від Бахмача й Коногопа. У поліській зоні виразно домінували супіщані ґрунти. Однак сипучих пісків у першій половині XVII ст. мало бути менше, оскільки їх поширенню сприяла вирубка лісів⁹⁰, яка тоді, хоч і була масштабною, але ще не встигла дати відчутно негативних наслідків для природи. Несприятливими для землеробства були піщані землі північного заходу Чернігівського повіту, що межували з болотами Паристе й Замглай, та північно-західного кута Новгород-Сіверського повіту. Глиняний материк цих пісків лежав завглибки 2–2,5 метра, що давало можливість проростати на таких ґрунтах лише низькорослій чахлій сосні⁹¹. Значні площі поліської зони займали суглинкові ґрунти (сіроземи). Основні осередки цих ґрунтів роз-

⁸⁵ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 54, л. 212; ф. 79, 1641, № 1, л. 205, 209–211; 1646, № 1, л. 276.

⁸⁶ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, д. 20, л. 25.

⁸⁷ Там же. Л. 114, 117, 118, 123.

⁸⁸ Там же. Ф. 79, 1646, № 1, л. 128.

⁸⁹ Там же. Л. 272, 275.

⁹⁰ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 90–91.

⁹¹ Там же. С. 90–93.

ташовувалися на правому березі Снову, займаючи смугу від Чернігова до Горська, на правому березі Десни, починаючись від села Гремяч і завершуючись біля Березни. Інколи на позначених територіях серед сіроземів траплялися чорноземи. Зокрема, плями чорнозему знаходилися на південь від Новгород-Сіверського та на правому березі Убіді, в районі Сосниці. У лісостеповій зоні переважав чорнозем⁹². За спостереженнями А. Шафонського, врожаї тут у 6–10 разів перевищували врожайність у поліській зоні. Більш сприятливими були тут умови для ведення скотарства: худоба краще набирала вагу⁹³. В цілому можна погодитися з висновком австрійського дипломата Сигізмунда Герберштейна середини XVI ст. щодо сіверських ґрунтів – ті з них, що обробляються, родючі⁹⁴. Інша справа, що на початку XVII ст. вони далеко не всюди оброблялися, оскільки ефективнішим для місцевого населення було заняття промислами, у першу чергу – бортництвом.

У досліджуваній період Чернігово-Сіверщина мала значні лісові ресурси. Вже згадуваний С. Герберштейн відзначав, що місцеві ліси були багаті на дикий мед та фауну: тут у великій кількості водилися горностаї, білки, куниці. Також він зауважив, що Чернігів розташований за великим лісом, який простягається на 24 милі завширшки⁹⁵. Шведський дипломат Петер Петрей у своїй праці про Велике князівство Московське початку XVII ст. підкреслив знаходження на Сіверщині великих густих лісів і кущів, наповнених дикими звірами, горностаями, куницями, зайцями, лисицями, ведмедями, вовками та дикими бджолами⁹⁶.

Добре залісненою була північна частина Новгород-Сіверського повіту, особливо лівобережжя Судості. Численні болота визначали межі місцевих дібров, соснових борів і березняків. Джерела фіксують лісок Погрибок, поблизу якого проходила дорога Баклан–Трубчевськ. Південніше між Тростяним болотом і річкою Липинкою лежав великий Миринів ліс⁹⁷. Найпізніше, у першій половині 1630-х рр., його ресурси почали розроблятися спочатку К. Телішевським, згодом О. Пісочинським⁹⁸. У районі Курова зафіксовані два невеликі лісові масиви – Рубіжний лісок і Совиний бір⁹⁹. Південніше від дороги Новгород-Сіверський – Трубчевськ на територію Новгород-Сіверського повіту простягалися трубчевські ліси зі значними запасами бортної сосни¹⁰⁰. На правобережжі Судості між її

⁹² Там же. С. 95, 96, 112, 125..

⁹³ *Шафонский А.* Черниговской губернии топографическое описание... С. 16.

⁹⁴ *Герберштейн С.* Записки о Московии. Москва, 1988. С. 140.

⁹⁵ Там же. С. 140, 141.

⁹⁶ *Петрей П.* История о Великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. Москва, 1997. С. 180.

⁹⁷ РГАДА, ф. 79, 1647, № 7, л. 1–2.

⁹⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5: Оссолинські, спр. 4108, арк. 223–224.

⁹⁹ РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 10–11.

¹⁰⁰ Там же. Л. 13.

притоками Бойною і Ваблею лежали Юдинівські ліси. У досліджуваній період вони мали певне господарське значення: їх розробляв спочатку Сигізмунд Гедльовський, потім Єжи Понентовський¹⁰¹. Промисловий потенціал цих лісів, найпізніше до кінця XVIII ст., був повністю вичерпаний¹⁰². Значний лісовий масив розташовувався у районі Чубарова. У 1640-х рр. тут виготовляли поташ¹⁰³. Ще раніше почали розроблятися ліси, що знаходилися біля Случевська і Гремяча¹⁰⁴.

На схід від Десни, на межі Новгород-Сіверського повіту з Трубчевською волостю, згодом уїздом Московської держави, знаходився великий масив хвойних лісів. Його частина, розташована на берегах притоки Знобівки – Улички, називалася Великим Улицьким лісом. Криштоф Довнарівч – укладач інвентаря повіту 1619 р. – відзначав великий потенціал цього лісу для розвитку будного промислу¹⁰⁵. На захід від Великого Улицького лісу в межиріччі Улиці й Знобівки лежав ліс Ястребець¹⁰⁶. Посуваючись на південь від цього лісу, можна було виявити осередок лісів між Свигою та Знобівкою. Тут на правобережжі верхньої течії Свиги і біля витоків лівої притоки Знобівки Лютки лежали два лісових масиви, що називалися Лютим і Красичином. Поруч з півночі цим лісам сусідила діброва Барщиха¹⁰⁷. Узбережжя Десни між впадінням Свиги і Знобівки використовувалося як бортний ухід жителями села Очкина¹⁰⁸.

Ліси з цінними породами бортної сосни, що експлуатувалися у досліджуваній період, розташовувалися на берегах Бобрика, лівої притоки Тари (Олешківський і Зерновський бортний уходи), та біля витоків Знобівки (Порохонський бортний ухід)¹⁰⁹. Ймовірно, що перші два ліси слід ототожнити з лісами Переріст та Обиходовець¹¹⁰.

Неподалік від кордону між Річчю Посполитою та Московською державою біля річки Василюхи, правої притоки Івотки, знаходився ліс Тихомель¹¹¹.

Бортні ліси були розкидані у численних місцях по берегах Івоті та її приток. Між річкою Шиїнкою та болотом Зуй знаходився один з таких лісів, що ще в середині XVI ст. експлуатувався як бортний ухід монахами Новгород-Сіверського Спаського монастиря¹¹².

¹⁰¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 190, k. 312–312 v.

¹⁰² Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 137.

¹⁰³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 292–292 v.

¹⁰⁴ Ibid. Sygn. 180, k. 350–350 v.

¹⁰⁵ Ibid. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, k. 164.

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 79, 1647, № 7, л. 8.

¹⁰⁷ Універсали Івана Мазепи... С. 603.

¹⁰⁸ Русина О. Грамоти... С. 150.

¹⁰⁹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 43–47.

¹¹⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, k. 166–167.

¹¹¹ РГАДА, ф. 79, 1638, № 2а, л. 651, 655.

¹¹² Русина О. Грамоти... С. 149.

Значно більший масив бортної сосни (20 на 10 верст) розташовувався навколо Кояковичів. Він тягнувся по обох берегах Івоті (Івотки): від її притоки Деражні на півночі до болота Степенів на півдні, від річки Студенок на заході до річки Свеса на сході. Як Кояковичівський бортний ухід він використовувався монахами того ж монастиря¹¹³.

Перед впадінням Івотки до Десни знаходилася Свирзька пуша. Деревя, що росли у ній, використовувалися для опалення і будівництва. Так, 14 березня 1704 р. Іван Мазепа своїм універсалом після погодження між воронезьким сотником Романом Лазаренком та свирзьким городничим Чернігівської архієпископії отцем Гедеоном Радзевським дозволив воронезьким жителям в'їжджати у пушу й брати деревину, що падала на землю, а за дозволом городничого – ще й вирізати дерева¹¹⁴. Частина пуші по берегах річок Свирж і Ліневка (дві версти повздож і півверсти впоперек) використовувалася для бортництва; місцеві озерця – для ловлі птахів перевісами¹¹⁵.

Між гирлами Івотки та Шостки, а також по берегах їх нижніх течій росли мішані ліси, що, з середини XVI ст., використовувалися монахами Новгород-Сіверського Спаського монастиря та жителями села Івот як бортні уходи¹¹⁶. Один з цих лісів, що знаходився на правому березі нижньої течії Шостки, називався Свинним й використовувався місцевими жителями для драння лика¹¹⁷.

Значний лісовий масив знаходився між лівою притокою Десни Реттю та її допливом Єсманню. Джерела фіксують його як Подолівські та Дубовицькі ліси. Напередодні Національно-визвольної війни, у 1646 р., право на їх розробку отримав як винагороду за активну участь у парламентському житті Речі Посполитої Єжи Понентовський¹¹⁸. Західний кут цього лісового масиву, який тяжів до Десни, здавна використовувався як бортний ухід монахами Спаського монастиря та жителями деревень Лучники, Жорнівка й правобережного Вишнина¹¹⁹.

Локальні лісові масиви були і в південно-східній частині Новгород-Сіверського повіту. Власне одна з головних тут водних артерій річка Клевень брала початок у Калинових лісках¹²⁰, які, втім, залишилися у межах Московської держави. Більший ступінь лісистості спостерігався при зближенні течій Клевені та Єсмані. Між ними знаходилися невеликі, переважно дубові, ліски – Каменські й Котячі¹²¹. Не виключено, що ці ліски разом з іншими дрібними лісовими масивами

¹¹³ Там само. С. 145, 149.

¹¹⁴ Універсали Івана Мазепи... С. 427.

¹¹⁵ Русина О. Грамоти... С. 144, 150.

¹¹⁶ Там само. С. 145, 150.

¹¹⁷ Ділова документація Гетьманщини... С. 171.

¹¹⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 140: Teki Naruszewicza. T. 140, s. 373–374.

¹¹⁹ Русина О. Грамоти... С. 144–145.

¹²⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 84 v. – 86.

¹²¹ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 102.

складали Баницькі ліси. До іншого, правого, берега Єсмані тяжіли Холопківські ліси. Вони викликали певний економічний інтерес, оскільки у 1650 р., під час спроби відновлення влади Речі Посполитої над Чернігово-Сіверщиною, новгород-сіверський підсудок Петро Харжевський виклопотав у королівській канцелярії привілей на вироблення у них поташу та інших “лісових товарів”¹²². Нижче за течією Єсмані на її правобережжі розташовувалися Вікторівські ліси, що входили до складу Глухівської волості Пісочинських, з ініціативи яких у 1640-х рр. тут також виготовлялися поташ, смальцуга та т. п.¹²³ Від Вікторова до місця впадіння Єсмані у Клевень тягнувся бортний ухід, який складався з власне бортних дерев, задіяних під борти та запланованих під таке використання, і дібров, деревина яких традиційно використовувалася для заготівлі дров та будівельного матеріалу¹²⁴.

Починаючи від Холопкова і Вікторова, смуга лісів тягнулася понад Клевенню та Сеймом. Більшість з них, а саме Литвинівські, Заболотівські, Любитівські й Озарицькі, належали Пісочинським й, відповідно, ними ж експлуатувалися¹²⁵. Мути́нські ж ліси належали спочатку Адамові Вишне́вському, згодом Стефанові Речинському. Останній у травні 1647 р. отримав право розробки “лісових товарів” терміном на шість років¹²⁶. Чи мав подібне право його попередник, достеменно не відомо. Правдоподібно, що Мути́нські, Заболотівські, Любитівські й Озарицькі ліси частково входили до великого лісового масиву, зображеного на Спеціальній карті України Г. Боплана під назвою “Бір”. Згідно з цією картою, “Бір” починався навпроти впадіння Клевені до Сейму й тягнувся до річки Єзуч¹²⁷. Назва лісового масиву не зовсім відповідала його складу: переважне місце в ньому займав дуб, що використовувався для бортництва¹²⁸.

Згадані назви лісів походили від населених пунктів, у межах яких вони знаходилися. Окремі ж лісові масиви у своїх назвах враховували близькість до річок чи урочищ. До таких належав і ліс Мариця, розташований поблизу Марицького потоку, що впадав у Клевень дещо нижче Волокитина¹²⁹. Лісові угіддя цього

¹²² AGAD. Метрыка коронна, sygn. 191, k. 292–292 v.

¹²³ ЛНБ, від. рукописів, спр. 4069, арк. 145–145 зв. Навіть у кінці XVIII ст. основний дохід для селян Вікторова і Банич формувався внаслідок продажу ними дров до Глухова (Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 459, 460).

¹²⁴ *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI–начала XVII века. Москва, 1967. С. 151–152.

¹²⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4069, арк. 145–145 зв.

¹²⁶ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 189, k. 633 v. – 634.

¹²⁷ *Кордт В.* Материалы по истории русской картографии. Киев, 1910. Вып. II. Специальная карта Украины Г. Л. Боплана. Табл. IV.

¹²⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 366.

¹²⁹ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, арк. 105; Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 463: поблизу хутора Щербинівка понад Клевенню зафіксований ліс.

села у досліджуваній період належали Пісочинським. Після ж подій середини XVII ст., використовуючи право займанщини, у цьому лісі поселився дехто Корнилій, який прожив там близько 40 років, позаводив у лісі пасіки, на потоці спорудив гребельки. Згодом він став законником Глухівського Петропавлівського монастиря і записав ліс монастиреві. Цей запис 18 вересня 1707 р. був потверджений універсалом гетьмана І. Мазепи¹³⁰.

Існували по Клевені і бортні уходи. Один з них починався неподалік впадіння до неї Єсмані й піднімався уверх річкою до гирла Берюхи. Цей ухід лише частково належав до Новгород-Сіверського повіту і то лише після проведення межування згідно з договором 1644 р. між Річчю Посполитою та Московською державою (див. с. 207). Крім бортної сосни, тут росли у дібровах листяні породи, які дозволялося вирубувати для господарських потреб¹³¹.

Крім Бору, карта Г. Боплана подає за Сеймом ще два лісових масиви: між Єзучем і Куколкою та між Сеймом і притокою Десни Дочцю. Перший можна вважати продовженням Бору, відділеним від нього лише течією Єзуча. Другий лісовий масив, як здається, лежав не лише між Сеймом і Дочцю, але й у куті між Сеймом і Десною. Джерела справді фіксують тут ліс Янонин, що знаходився поблизу села Рижки (інша назва – Микулин)¹³².

Щоб завершити огляд лісів цієї території воєводства, необхідно згадати ряд лісових масивів, розташованих поза межами Новгород-Сіверського повіту в Роменській волості. Найбільш значний з них – Коренів ліс – переважно знаходився між правою притокою Терну Бижем та Сулою¹³³. Його важливість для Речі Посполитої відзначали навіть у Варшаві. У 1641 р. Владислав IV в інструкції комісарам, визначеним для проведення межування на цій ділянці кордону, наголошував на небажаності поступки цього лісу Московській державі¹³⁴. Згідно з даними, зібраними і відображеними на Спеціальній карті Г. Бопланом, все правобережжя Сули від Малої Хусі до Ромна було густо покрите лісами¹³⁵. Навпроти

¹³⁰ Універсали Івана Мазепи... С. 512.

¹³¹ *Антилогов Г. Н.* Новые документы о России... С. 132.

¹³² AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 28–28 v.; Tak zw. Metryka Litewska, dz. V, sygn. 4, k. 201–202.

¹³³ *Кордт В.* Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. II.

¹³⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 2732, s. 164–166 v. Згаданий у цьому документі Бакаєвський ліс, що оспорювався між Річчю Посполитою та Московською державою, знаходився біля Бакаєвого шляху у верхів'ях Псла, тобто на території, яка до Чернігово-Сіверщини навіть не тяжіла. Одна з відписок до Розрядного приказу подає таку інформацію: “Від Ворскли литовським рубежем ліс великий верст з п'ять до дороги, що прийшла з литовських городів, з Куземина. Рубежем до річки Груні степи верст з десять. А від Груні до Бакаєвого шляху степ верст з п'ять, ширина того шляху десять сажень. Від того шляху до Псла верст сім. По Пслу ліси чорні великі” (РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 571, л. 104).

¹³⁵ *Кордт В.* Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. II.

гирла Малої Хусі на лівобережжі Сули поблизу Недригайлова існував невеликий бір Филипівка. Саме ним проходив державний кордон згідно з Варшавським договором 1644 р.¹³⁶ Всі згадані лісові масиви протягом 1630–1640-х рр. активно винищувалися для промислових потреб.

Межиріччя Десни й Убіді було досить щільно вкрите лісами. На берегах Вари – притоки Судості, що текла у північному напрямі паралельно течії Десни, знаходився Варицький обруб. Правдоподібно, він не являв собою єдиного лісового масиву, а був комплексом лісів, у тому числі й дібров¹³⁷. У 1620–1621 рр. Варицький обруб був поділений на дві частини, що надавалися Щасному Вишлю та Еразмові Стравінському¹³⁸. Частина останнього згодом дісталася Янові Соломею, а пізніше О. Пісочинському. Урядники й орендарі останнього енергійно розробляли лісові ресурси обрубів, причому не лише своєї частини, але й Вишлів, що призводило до конфліктів між ними¹³⁹.

Експлуатувалися людьми все того ж О. Пісочинського ліси північно-західного кута Новгород-Сіверського повіту. Згодом зазначалося, що оброблювана земля тут внаслідок розчищення борів переважно піщана¹⁴⁰.

Широка смуга мішаних лісів тягнулася на південь від Новгорода-Сіверського. Укладач інвентаря Новгород-Сіверського уїзду 1619 р. Криштоф Довнар-Вич зафіксував наявність тут пущі, званої “Великим Бором”, яка сягала кількох десятків миль уздовж і стільки ж вшир. У ній, на його думку, можна було робити клепки і ванчос; немало було й всіляких звірів¹⁴¹. Найбільш ймовірно, що йдеться про лісовий масив, який тягнувся від лівобережжя Роми до правобережжя Малотечі. Джерела фіксують тут цілу низку бортних уходів, якими володіли за московської доби монахи Спаського монастиря. Нижче від Роми знаходився ухід Березова гряда, біля міського посаду – бортний ухід по діброві Залада¹⁴². Біля самого монастиря, що розташовувався на посаді на схід від замку, знаходився ще один бортний ухід, який тягнувся від монастиря до селища Янчукове та від Десни до Путивльської дороги¹⁴³. У районі деревень Горбів і Горки лежав Скоробогатський бортний ухід, який також використовували монахи Спаського монастиря¹⁴⁴. Два останніх бортних уходи частково заходили й на лівий берег Десни.

¹³⁶ РГАДА, ф. 79, 1644, № 1, л. 395.

¹³⁷ Див.: Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 16, 144 (діброви біля Костобоброва і Буди).

¹³⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 277–278 v.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 165 об. – 167.

¹³⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 1–2.

¹⁴⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 20.

¹⁴¹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 164.

¹⁴² Русина О. Грамоти... С. 149, 150.

¹⁴³ Там само. С. 144, 150.

¹⁴⁴ Там само. С. 144.

На захід від Скоробогацького уходу розташовувалися ліси на берегах Малотечі. Вони були відносно невеликими і переважно березовими¹⁴⁵.

Нижче впадіння Студенки до Десни лежав значний лісовий масив, який у джерелах щодо досліджуваного періоду загально називався “лісами ґрунтів Мезинських, Радичівських, Псарівських, Савинських”. У жовтні 1640 р. возний Чернігівського воєводства Якуб Петровський витратив два дні, щоб об’їхати ці ліси й подати їх разом з існуючими будами у користування брацлавському воєводі Миколаєві Потоцькому¹⁴⁶. Судячи з приблизного окреслення меж лісового масиву у вище наведеній назві, тотожною з ним мала бути Радичівська пуща, що знаходилася переважно на правому березі Десни. Восьмого травня 1702 р. Іван Мазепа своїм універсалом заборонив жителям Псарова вирубувати дерева у задеснянській частині цієї пущі (до урочища Навозівка), а мешканцям Крисків, Оболоня, Городища, Розлетів – у правобережній її частині на тій підставі, що вона належала Київському Печерському монастиреві¹⁴⁷.

З півночі до цієї пущі тяжів бортний ухід, що знаходився на берегах річки Лоски і в московську добу належав Спаському монастиреві¹⁴⁸. Ліс тут характеризувався перевагою хвойних порід¹⁴⁹. Ще один бортний ухід, що експлуатувався монахами того ж монастиря, був значно більшим (три на три версти) і звався “Лунча”. Він знаходився на захід від Радичівської пущі: між витокami правої притоки Десни Студенки і течіями Убіді та Божка – дрібного потічка її басейну. Південніше лежав бортний ухід, який до 1619 р. спільно використовувався монахами Спаського монастиря та жителями деревні Зметнів. Він займав значну частину кута, сформованого течіями Убіді та Десни. У північній частині цього ж кута знаходився ліс “Лунча”, тотожність назви якого з назвою одного з бортних уходів свідчить про їх суміжність або часткове накладення один на одного¹⁵⁰.

Радичівській пущі з південного заходу сусідив ліс Михле, що знаходився навколо верхньої течії притоки Десни Бистрика¹⁵¹. У цьому лісі проростав дуб зі крапленнями березняку¹⁵². Лівобережжя ж Убіді (Заубіддя) фактично від гирла далеко на північ було густо вкрите хвойними, а сам лівий берег – мішаними

¹⁴⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 12.

¹⁴⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 112.

¹⁴⁷ Універсали Івана Мазепи... С. 384.

¹⁴⁸ Русина О. Грамоти... С. 144.

¹⁴⁹ Модзалевский В. Опись лесов и пущ, находившихся в Черниговском полку в 1752 году // ЧИОНЛ. Киев, 1907. Кн. XIX. Вып. 4. Отд. III. С. 119; Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 9–10.

¹⁵⁰ Русина О. Грамоти... С. 149.

¹⁵¹ AGAD. Метрука коронна, sygn. 189, k. 247–248, 623 v. – 625.

¹⁵² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 787.

лісами¹⁵³. Зокрема, на берегах Свири, лівої притоки Убіді, знаходилися два ліси – Лиска і Свирок¹⁵⁴.

Межиріччя Убіді та Снову, особливо північна його частина, також не було бідним на лісові ресурси. Бором було вкрите лівобережжя Слоту. Активна його розробка розпочалася доволі пізно, тому навіть в останній чверті XVIII ст. сюди “на бори і майдани” для виготовлення дьогтю прибували селяни з околиць Новгород-Сіверського¹⁵⁵. У межах поблизу розташованого “острова” Охрімівщина знаходилися Хримівські ліси, що у середині 1630-х рр. розроблялися чернігівським старостою Мартином Калиновським, а згодом – Адамом і Миколою Киселями¹⁵⁶. Сусідні з Охрімівщиною “острови” Холми, Скробівщина і Сядрин мали також лісові масиви. Зокрема, біля Сядрина знаходився бір з бортними деревами, який пізніше називали “Каленниковою отчиною”. У червні 1699 р. гетьман Іван Мазепа своїм універсалом потвердив право володіння цим бором Чернігівському Слецькому монастиреві¹⁵⁷.

Щільно залісненим був басейн Бречі – лівої притоки Снову¹⁵⁸. Це засвідчено такими місцевими топонімами, як Буда, Будище, Гута, Лубенець, Верхолісся, Соснівка, Шишка тощо. Цей район поділявся між найбільш потужними землеволодільцями Домислинської волості Киселями, Пацами і Казановськими, але права експлуатації лісових ресурсів вони не мали, хоч, напевно, ці ресурси використовували. Натомість таке право щодо “острова” Верхолісся належало М. Калиновському¹⁵⁹. Невеликі лісові масиви лежали також по правих узбережжях Десни й Снову.

Великий лісовий масив, що складався з хвойних та листяних порід, знаходився над болотом Замглай і тягнувся з північного заходу від Ярилович на південний схід до Городні, співвідносячись тут з межиріччям приток Снову – Смячу й Крюкової¹⁶⁰. Далі на схід, на обох берегах Снову, починаючи від Старих Борович і закінчуючи Смячем, росли як хвойні, так і мішані ліси. Цілісного лісового масиву вони не складали, оскільки, крім Снову, розділялися ще й численними болотами¹⁶¹.

¹⁵³ *Виноградський Ю.* Сосниця та її околиці... С. 147; *Модзалевский В.* Описание лесов и пуш... С. 118.

¹⁵⁴ Генеральное следствие о магностях Черниговского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Чернигов, 1909. Вып. III. С. 648.

¹⁵⁵ *Опис Новгород-Сіверського намісництва...* С. 15.

¹⁵⁶ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 182. k. 59–60 v., 542–542 v.

¹⁵⁷ Універсали Івана Мазепи... С. 326.

¹⁵⁸ *Модзалевский В.* Описание лесов и пуш... С. 116–117.

¹⁵⁹ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 182. k. 59–60 v., 542–542 v.

¹⁶⁰ *Модзалевский В.* Описание лесов и пуш... С. 114–116.

¹⁶¹ Там же. С. 112–113.

Невеликі ліси знаходилися в окрузі Чернігова. На схід від Терехівки за річкою Свинею у напрямку перехрестя Лопатинської дороги і Седнівського шляху знаходилися два ліси – Погорілий і Мринський, а також діброва¹⁶². Нижче Чернігова на правобережжі Десни знаходився Слабинський бір. Згідно з актом встановлення меж міста Чернігова від 20 березня 1624 р. міщани отримали право вільно заготовляти тут дрова і будівельне дерево, але бортні дерева мали використовувати лише слабинці¹⁶³. Навпроти цього бору, на лівому березі Десни, розташовувався лісовий масив, що тягнувся у межі Київського воєводства. Джерела називають його частину, що лежала біля Ладинки, “лісом Тур”¹⁶⁴.

Далі від Десни росли вже не хвойні, а переважно невеликі листяні ліси. Один з таких лісів – Смолянка – знаходився південніше верхньої течії річки Смолянки, поруч з урочищем Некле¹⁶⁵. Північніше Смолянки у напрямку до Вибельських і Муравейських ґрунтів знаходився невеликий ліс Грабівець, який характеризувався перевагою граба, осики та інших листяних порід, що використовувалися для опалення¹⁶⁶.

Від Смолянки смуга листяних лісів тягнулася на схід до річки Доч. Вони розроблялися у другій чверті XVII ст. Солтиками та ніжинськими старостами. Павло і Василь Солтики відповідне право терміном на шість років отримали від короля у лютому-квітні 1634 р.¹⁶⁷; старости як представники королівської влади таке право мали завжди. Ліси ж останнього відрізка цієї смуги (між Смолярем (Смолянкою) і Дочем) розроблялися спочатку Адамом Казановським, згодом Адамом Киселем. Один з таких лісів – Дубова гряда – знаходився між річками Смоляр і Береза поблизу Ховмів. У цьому лісі за рішенням А. Казановського була заснована буда, на яку постачалися дерева з цього та іншого лісів. Серед останніх відомий Янків ліс, що лежав над озером Ворона теж поблизу Ховмів¹⁶⁸.

Лісостепова зона Чернігово-Сіверщини, крім вже згаданих лісів Роменської волості, мала досить значне число невеликих лісів, розташованих по берегах рік, головним чином Остра й Удаю. Ліси по Остру тягнулися від Івангородища аж до входження річки у територію Київського воєводства поблизу Козара. Втім, активна їх експлуатація, особливо з Ніжина, суттєво розрідила цю смугу. Верхня течія Удаю протікала неподалік течії Остра, що створило ряд лісових масивів у цьому межиріччі. Одним з таких лісів був Шиловецький бір біля Крупичполя¹⁶⁹.

¹⁶² Універсали Івана Мазепи... С. 346, 370.

¹⁶³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 29–31.

¹⁶⁴ Ibid. Sygn. 181, k. 42–45 v.

¹⁶⁵ Ibid. Sygn. 173, k. 491–493 v.

¹⁶⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 43 об. – 46; *Модзалевский В.* Описание лесов и пуш... С. 110.

¹⁶⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 282 v., 284, 296.

¹⁶⁸ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии... Т. 2. С. 511, 512.

¹⁶⁹ Пам'ятки до історії Східної Європи. Т. V. С. 425.

Фіксуються у джерелах досліджуваного періоду і Лосинівські або Лосиногловські ліси. У березні 1647 р. право виробляти у цих лісах “лісові товари” та селітри отримав чернігівський скарбник Станіслав Угорницький¹⁷⁰. Знаходилися вони, правдоподібно, північніше Лосинівки в напрямку до Володькової Дівиці.

З цієї загальної характеристики лісових ресурсів Чернігово-Сіверщини видно, що регіон мав добрі передумови для розвитку будницького промислу, дігтярства, таких промислів, як биття звіра, вилов птахів, збирання грибів, ягід тощо. Принагідно слід відзначити, що місцеве населення покладало велику надію на ліси як природну оборонну перешкоду перед ймовірними нападниками. Наприкінці травня 1648 р. князь Ярема Вишневецький зі своїм військом та разом зі шляхтою прибув із Задніпров'я до Чернігова, щоб направитися під Любеч для переправи через Дніпро. Місцевій шляхті, сконцентрованій у замку, князь запропонував приєднатися до його загонів. Вона відмовилася, сподіваючись, що “тут за лісами” буде безпечно¹⁷¹.

Якщо поліська частина Чернігово-Сіверщини була багатою на лісові ресурси й болота, то переважно у лісостеповій частині знаходилися урочища, що залишили помітний слід у джерелах досліджуваного періоду. Назвемо, передовсім, урочище Постовбиця, яке розташовувалося у поліській частині: понад витоками Стрижня, у межиріччі Білоусу й Замглаю¹⁷². Розташоване південніше лінії Ріпки – Смичин, урочище відкривало смугу більш родючих сіроземів, які посуваючись на схід переходили у чорноземи¹⁷³. Це сприяло осадженню тут у 1625 р. хоругви ланової шляхти, яка сиділа на вимірянних волоках (див. с. 88, 89). На схід від Постовбиці знаходилося урочище Церковище – його теж поділили на волоки для їх надання товаришам чернігівської козацької хоругви¹⁷⁴.

Численні урочища знаходилися на заході чернігово-сіверського Задесення. Понад Десною розташовувалося урочище Овдіївщина. Воно займало територію між річками басейну Десни – Колчинівкою, Муравейкою, Бистрою та озером Мерле¹⁷⁵. Виміряні тут волоки були у 1626 р. надані чернігівському архімандриту Кирилові Ставровецькому¹⁷⁶. Частково на цьому ж урочищі знаходилися Вибельські ґрунти та слобідка Куликівка, належна Василеві та Павлові Солтикам.

Південніше цього урочища лежало урочище Некле (інша назва – Кліті). Ґрунти тут були сіропіщані¹⁷⁷, що було стримуючим чинником для розвитку

¹⁷⁰ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 189, k. 572 v. – 573.

¹⁷¹ *Maskiewiczowie S. i B. Pamiętniki*. S. 244; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648). С. 193.

¹⁷² AGAD. Метрыка коронна, sygn. 189, k. 748 v. – 749.

¹⁷³ *Русов А.* Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 116.

¹⁷⁴ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 180, k. 245–245 v.

¹⁷⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 43 об. – 46.

¹⁷⁶ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 174, k. 92–93 v.

¹⁷⁷ *Русов А.* Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 116.

землеробства. З півночі й півдня урочище обмежувалося болотистими берегами Взвижі та Смолянки. Як і названі шойно урочища, Некле було поміряне на волоки. Більшість з них дісталася у 1626 р. Валентинові Луцевському¹⁷⁸. Зважаючи на згадані вище несприятливі чинники, колонізація урочища посувалася повільно (див. с. 256).

У верхів'ях лівої притоки Остра Дивиці та її допливу Південки, вище Галки, правої притоки Удаю, знаходилося урочище Піші Хоросли. Тут у 1627 р. були осаджені дивицькі ланові козаки¹⁷⁹. Зважаючи на факт розподілу тут 120 волок, загальна площа урочища з округою мала складати близько 2,5 тис. га.

Між річками Єзуч і Ромен, південніше Конотопа, знаходилося урочище Пуста Торговиця. Через нього проходив один з польових шляхів, ймовірно, з Путивля до міст київського Задніпров'я. Згідно з інформацією жителя села Литвиновичі Меркула Іванова, яку отримали путивльські воеводи Василь Ромадановський та Григорій Аляб'єв у травні 1623 р., прибулі до Новгород-Сіверського запорожці (всього 80 чоловік) мали йти на це урочище, щоб грабувати московських торгових людей, які будуть їхати у "Литву"¹⁸⁰. Судячи з матеріалів королівської канцелярії, урочище залишалось пустим ще й у 1650 р., коли Ізабелла Оссолінська уступила його Самуелеві Калиновському та Урсолі Оссолінській¹⁸¹.

Власне довготривале фігурування у документах певних урочищ є свідченням відсутності на них постійних поселень. Як зворотній приклад можна навести урочище Лозова, що знаходилося зліва від впадіння Ромна до Сули. У зв'язку з заснуванням і швидким розвитком тут Ромен визначення цієї території як урочища поступово зникло з документів¹⁸². З огляду на це, слід ствердити наявність зв'язку між побутуванням назв урочищ і колонізаційними процесами, що призводили до їх витіснення у сферу побутової пам'яті й зникнення з юридичних матеріалів.

Розвіданих корисних копалин на середину XVII ст. на Чернігово-Сіверщині було мало. Це пояснюється як загальним недосконалим ступенем розвитку тогочасної геологічної служби, так і наявністю значних промислових ресурсів у регіоні на поверхні землі. Крім цього, ленне право, що тут виразно домінувало у земельних стосунках, забороняло розробку земель глибше досягнення сошника плуга, а промислову експлуатацію лісів та виготовлення селітри дозволяло лише за умови спеціальної санкції монарха. Таким чином, добування практично всіх

¹⁷⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 491–493 v.

¹⁷⁹ Ibid. Sygn. 176, k. 116–116 v.

¹⁸⁰ АМГ. Т. 1. С. 186.

¹⁸¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 192, k. 387 v. – 388.

¹⁸² Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 243 v.–244. Щиро вдячний професорові Ягеллонського університету Войцехові Кравчуку за надання копій з цієї книги метрики. Регест цитованого документу опублікований: *Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635*. Kraków, 1999. Т. I. С. 67.

корисних копалин перебувало у королівській монополії і могло здійснюватися лише королівськими урядниками – старостами, капітанами чи спеціально привілейованими для цього особами – факторами. Останні здійснювали певну роботу з вилучення сировини з-під земної поверхні, але переважно тієї, інформація щодо якої вже була добре відома й перевірена. Шляхта часто порушувала королівську монополію щодо корисних копалин, але не схилилася до значних інвестицій у справу, яка не забезпечувалася юридичним захистом.

На Чернігово-Сіверщині протягом першої половини XVII ст. були розвідані відносно невеликі поклади болотної залізної руди, що використовувалася у місцевих кузнях для виробництва у першу чергу сільськогосподарського реманенту. З розвіданих покладів розроблялися переважно ті, що залягали неподалік річок і лісових масивів, оскільки процес виробництва заліза вимагав сировини для спалювання та джерела енергії¹⁸³.

Розробка покладів залізної руди фіксується у досліджуваній період в околицях села Зноб Новгород-Сіверська¹⁸⁴. Судячи з пізніших матеріалів, рудня, можливо навіть не одна, тут існувала на правому березі Знобівки, де згодом виник населений пункт Руденка¹⁸⁵.

Виявлена була залізна руда і на лівому березі серединної течії Свиги. Немає достеменних відомостей, що тут родовища розроблялися до 1648 р. П. Федоренко вважав, що рудня на берегах Свиги між Жиховим і Олтарем була заснована монахами Новгород-Сіверського Спаського монастиря наприкінці XVII ст.¹⁸⁶ Це справді підтверджується першою джерельною згадкою про існування тут рудні, яка датується вереснем 1702 р.¹⁸⁷ Однак рудня над Свигою опосередковано ідентифікується тут актом розмежування між Новгород-Сіверським староством та маєтностями новгород-сіверського земського писаря Каспера Ростопчі, датованого липнем 1639 р. У цьому документі йдеться про дорогу Новгород-Сіверський – Рудня Замкова, яка йшла, правдоподібно, саме до місця розташування рудні над Свигою¹⁸⁸. Крім цього, згідно з інформацією О. Лазаревського, у 1640-х рр. на протилежному березі Свиги шляхтич Заруцький заснував поселення Гута¹⁸⁹. Його назва виразно свідчить про існування тут підприємства з виробництва скла. Останнє ж вимагало близького місцезнаходження підприємства з виробництва залізної руди, оскільки скло видувалося за допомогою залізних трубок. Як наслідок, гутти майже завжди виступали супутниками рудень¹⁹⁰. Таким чином,

¹⁸³ Федоренко П. Рудни Левобережної України в XVII – XVIII вв. Москва, 1860. С. 24–26.

¹⁸⁴ AGAD. Метрыка когонна, sygn. 190, k. 188 v. – 190.

¹⁸⁵ Федоренко П. Рудни Левобережної України... С. 232.

¹⁸⁶ Там же. С. 233.

¹⁸⁷ Універсали Івана Мазепи... С. 603.

¹⁸⁸ AGAD. Метрыка когонна, sygn. 185, k. 222 v. – 224 v.

¹⁸⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 229.

¹⁹⁰ Модзалевський В. Гутти на Чернігівщині. Київ, 1926. С. 16, 24.

розробка покладів залізної руди над Свигою розпочалося ще з 1630-х рр. і здійснювалося це новгород-сіверськими старостами.

Поклади залізної руди були також виявлені на лівому березі річки Свирж, лівої притоки Десни. Відомостей про їх розробку до 1648 р. немає. Вперше рудня тут згадується у царській грамоті Спаському монастиреві 1667 р.¹⁹¹ Слід, проте, гадати, що інформація про наявність тут запасів руди була відома значно раніше.

Залізна руда знаходилася й у різних місцях на берегах Івотки та її допливів. Інформація принаймні щодо двох з цих місць могла бути відомою у досліджуваній період. Згадки про існування тут рудень датуються 60 – 70 рр. XVII ст. Одна з цих рудень розташовувалася на правому березі Івотки навпроти Ямполь (колишніх Кояковичів). Згідно з інформацією Генерального слідства про маєтності Ніжинського полку 1729–1730 рр., вона була заснована поляком Марцелом за гетьманства Дем'яна Многогрішного. Згодом Марцел її продав поляку Якубові Барановському¹⁹². Якщо прийняти цю інформацію за достовірну, то рудня мала б виникнути після 1668 р. Однак вона згадується вже в квітні 1665 р. в універсалі військового підскарб'я Романа Ракушки Мартиновича Кисильченку на побудування греблі й млина на річці Білиці¹⁹³. Це, а також факт заснування цієї рудні поляком свідчить на користь того, що поклади залізної руди мали бути уведені до обігу значно раніше. Це ж можна припустити щодо родовищ, які знаходилися на берегах правої притоки Івотки – Шиїнки. Документи підтверджують існування тут рудні у 1670-х рр.¹⁹⁴

Болотна руда траплялася на берегах Єсмані та її притоки Реті. Швидше всього, що освоювати її поклади почали вже з другої половини XVII ст. За даними, зібраними П. Федоренком, одна з рудень у цьому районі – на річці Реть – існувала вже 1661 р.¹⁹⁵

Зустрічалися поклади залізної руди на берегах Убіді. На правому березі річки біля Козляничів руду виявив ще до 1639 р. володілець цього населеного пункту Ян Сіножацький. Згідно з королівською апробацією контракту між ним та О. Пісочинським від 3 квітня 1639 р. останньому дозволялося розробляти ці руди, а також здійснити вільний залив ґрунту до зведеної на Убіді біля урочища Міст Яжборовський греблі¹⁹⁶. З цієї інформації чітко проглядаються наміри

¹⁹¹ Федоренко П. Рудни Левобережной Украины... С. 233.

¹⁹² Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... С. 57; Федоренко П. Рудни Левобережной Украины... С. 74.

¹⁹³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 853; Федоренко П. Рудни Левобережной Украины... С. 233, 234.

¹⁹⁴ Там же. С. 234.

¹⁹⁵ Там же. С. 235. Інформація цього ж автора про заснування чотирьох рудень на Єсмані та її притоках є помилкою друку і спростовується в іншому місці (Там же. С. 114, 234, 235).

¹⁹⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 20–20 v.

О. Пісочинського влаштувати тут рудню. У документах початку XVIII ст. вона фігурує як Яжборовська рудня¹⁹⁷. Не виключено, що саме цю рудню мав на увазі універсал І. Самойловича від 28 липня 1672 р. на підтвердження власницьких прав Василеві Борковському¹⁹⁸. На прикладі її заснування О. Пісочинським маємо поодинокий випадок королівського дозволу на добування залізної руди.

Багатими на залізну руду були і береги Сноу. У 1640-х рр. вже існувала рудня в околиці Турії, біля впадіння Бречі до Сноу. Її заснували за наказом Адама Казановського. Згодом рудню разом з іншими маєтностями Менської волості у А. Казановського купив Адам Кисіль¹⁹⁹.

Придатними для залізробного промислу були узбережжя Смячу – правої притоки Сноу. Найбільш ймовірно, що тут перша рудня, біля якої згодом виросло поселення Стара Рудня, була заснована Пацями у 1640-х рр. Вже наприкінці 1680-х рр. вона випрацювала свій ресурс²⁰⁰. У січні 1689 р. Іван Мазепа потвердив права на неї вже як на поселення чернігівському городовому отаману Михайлові Булавці²⁰¹. Пізніше, на початку XVIII ст. на Смячі було засновано ще дві рудні²⁰². Принагідно слід відзначити, що поклади залізної руди траплялися й на інших притоках Сноу – Вазі, Ревні, але вони або не протікали по території Чернігово-Сіверщини (як Вага), або почали розроблятися пізніше (як на Ревні)²⁰³.

Знаходили залізну руду й на деяких притоках Білоусу. Одна з його правих приток мала назву “Рудка”. У кінці 1630-х рр. на її берегах виникло однойменне поселення, яке спочатку належало Григорієві Піотровському, а згодом Стефанові Речинському²⁰⁴. Правдоподібно, руда тут була невисокої якості, тому ні до середини XVII ст., ні пізніше вона не перероблялася.

Подібне можна ствердити й щодо деяких інших родовищ залізної руди. Зокрема, сучасникам було відомо про наявність залізної руди поблизу Дівиці – лівої притоки Остра. Про це свідчить атестація місцевого жителя з 1620-х рр. шляхтича Миколая Малаховського, дана ним у кінці вересня 1666 р., де Дівиця

¹⁹⁷ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 648, 651; Федоренко П. Рудни Левобережной Украины... С. 236–237: автор вважав, що рудня виникла не пізніше 1709 р.

¹⁹⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 651: серед маєтностей адресата універсала названі дві греблі на Убіді, на яких знаходилися рудня і млин.

¹⁹⁹ AGAD. Metryka kogońna, sygn. 189, k. 280–281. П. Федоренко вважав, що рудня на Бречі виникла лише на початку XVIII ст. (Федоренко П. Рудни Левобережной Украины... С. 248).

²⁰⁰ Там же. С. 251.

²⁰¹ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 77; Універсали Івана Мазепи... С. 161.

²⁰² Федоренко П. Рудни Левобережной Украины... С. 249–250.

²⁰³ Там же. С. 239, 240, 241, 245, 247.

²⁰⁴ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 263, k. 23; Інститут Рукопису НБУ, ф. І, спр. 4104, арк. 84 зв., 95 зв.

фігурує як річка і руда²⁰⁵. Судячи з топоніміки, поклади залізної руди були під Кобижчею. У привілеї Криштофові Зембжицькому на 20 волок на урочищі Савянки під Кобижчею, виданому королівською канцелярією у березні 1629 р., відзначається, що надані волоки лежать між рудками, тобто потічками, в яких була виявлена залізна руда²⁰⁶. Одна з невеликих приток Десни у районі Овдіївщини мала назву Руда²⁰⁷, що дозволяє припустити також наявність тут залізної руди.

З інших корисних копалин на території Чернігово-Сіверщини були поклади алебастру поблизу села Оксютинці Роменської волості та білої глини біля села Полошки (на південний захід від Глухова)²⁰⁸. Настільки вони використовувалися до середини XVII ст., достеменно не відомо. На крутому правому березі Десни, яке було незручним для ведення землеробства, добували і виготовляли вапно. Займалися цим ще у московську добу. Є дані про спеціальні склади вапна над Десною. Один з таких складів знаходився у володінні Богдана Красковського Турбівщині. Вапно тут було виготовлене ще за наказом царя Василя Шуйського. Воно пролежало більше 30 років і лише у жовтні 1641 р. Владислав IV дозволив київським бернардинам забрати його для мурування свого костелу і кляштору в Києві²⁰⁹. Попри те, що Турбівщина знаходилася вже у Трубчевській волості, практика виготовлення вапна і нижче за течією Десни не підлягає сумніву. Привілей Чернігову на магдебурзьке право 1623 р. зобов'язував міський уряд збудувати 10 цеглень для виробництва цегли та вапна²¹⁰. Традиція виготовлення вапна існувала безперервно протягом XVIII–XIX ст., зокрема у населених пунктах по правому березі Десни вище й нижче Новгород-Сіверського²¹¹. Тут само могли добувати й вапняковий камінь. Придатність для кам'яного будівництва його була не найкращою, тому він переважно використовувався для мостіння доріг. Даніел Крман – учасник походу Карла XII в Україну – відзначив наявність мощеної дороги (бруківки), що вела з Новгород-Сіверського замку на рівнину²¹². На загал, у зв'язку з відсутністю міцних порід каменю, кам'яне будівництво у регіоні велося мляво. “Будівельні” погляди місцевих та задніпровських магнатів скеровувалися на південний схід – межиріччя Псла і Ворскли, де виступали на поверхню

²⁰⁵ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 221, k. 26 v. – 27 v.; *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1867. Вып. 2: Полк Киевский. Уезды Нежинский, Козелецкий, Остерский. С. 186–189.

²⁰⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 177, k. 292–293.

²⁰⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 88–89.

²⁰⁸ Описи Лівобережної України... С. 89, 109.

²⁰⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 185, k. 426–426 v.

²¹⁰ Ibid. Sygn. 170, k. 234.

²¹¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 4, 8; *Русов А.* Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 324; *Савченко О.* Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними опису 1779–1781 рр.) // Сіверянський літопис. 2000. № 6. С. 66.

²¹² *Крман Д.* Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). Київ, 1999. С. 34.

породи твердого каменю. Так, у другій половині 1644 р. люди Станіслава Гульчевського – урядника С. Конєцпольського розчистили близько п'яти верст лісу біля річки Боромлі, правої притоки Ворскли, з метою добувати тут камінь²¹³.

Величезні запаси торфу, що знаходилися у численних болотах Чернігово-Сіверщини, практично не використовувалися. Причина цього залишалася актуальною навіть у середині ХІХ ст. – дешевизна дров²¹⁴.

Руїни колишніх численних міст південної частини регіону слугували сировинною базою для виготовлення селітри – азотнокислої солі, що використовувалася для виготовлення пороху. Переважна частина селітри тут виготовлялася в районах, що були спірними між Річчю Посполитою і Московською державою, – у басейні верхніх течій Сули, Псла і Ворскли. Королівська монополія на добування селітри була більш жорсткою, ніж на виробництво “лісових товарів”, тому лише обмеженому числу місцевих урядників надавалося право організовувати цей промисел. Серед них слід назвати новгород-сіверського капітана Щ. Вишля, старосту О. Пісочинського та роменських підстарост А. Казановського.

Під впливом географічних особливостей Чернігово-Сіверщини, розташування основних її центрів сформувалася система доріг і шляхів.

Із сухопутних магістралей найбільш проблематичним були сполучення з воєводствами Великого князівства Литовського. Такий стан зумовлювався більш ніж столітнім перебуванням більшості сіверських земель у складі Московської держави, коли зв'язки з білоруськими воєводствами Князівства фактично перервалися. Після входження Чернігово-Сіверщини і Стародубщини до складу Речі Посполитої такі зв'язки, у першу чергу торговельні, почали відновлюватися, але стан доріг, а особливо переправ через болота й ріки, був поганим. Мешканці Чернігово-Сіверщини повідомляли у Варшаву, що “гостинець звиклий стародавній” зі Смоленська, Орші, Могилева через Чечерськ на Стародуб, Гомель, до Чернігівського князівства має важкі переїзди через ріки й болота, які “не лише возом, але й пішому важко пройти”. Дороги у цих напрямках були “непробитими, тому до тих замків купці жодних товарів землею не провозять і скарб від того страждає”. Своїм універсалом від 12 березня 1625 р. Сигізмунд ІІІ визначив комісію у складі стародубського підкоморія Григора Сенкевича, річицького підкоморія Ієроніма Юдицького, стародубського земського судді Якуба Прошицького, доручивши їм провести мобілізацію підданих Чечерської й Стародубської волостей для ремонту та будівництва мостів у Чечерському, Річицькому і Гомельському старостах. Керувати роботами доручалося оршанському, чечерському й пропойському старості Олександрові Сапезі²¹⁵. Безперечно, в універсалі йшлося про дорогу, що йшла з Орші й Могилева на Пропойськ, Чечерськ,

²¹³ РГАДА, ф. 79, 1644, № 1, л. 403, 404, 428.

²¹⁴ Русов А. Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 325.

²¹⁵ РГАДА, ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 101, л. 164–164 об.

Гомель. У Гомелі вона брунькувалася на три відгалуження – на Стародуб, Чернігів, Річицю. Про перші два король Сигізмунд III потурбувався того ж дня, видавши універсал про ремонтні роботи на дорогах Чернігівській, Почепській та Трубчевській (останні дві були продовженням дороги Гомель–Стародуб). На тих самих комісарів було покладено організацію ремонту старих мостів на цих дорогах, будівництво нових, а особливо налагодження поромних переправ через значні водні артерії. Для проїзду через мости й переправи встановлювалося мостове мито для всіх купців й подорожників, за винятком шляхти²¹⁶. Королівські розпорядження були виконані. У серпні 1626 р. стародубський пушкар Іван Іванов, який перейшов у Брянськ “на царське ім’я”, повідомляв, що мости по ріках і болотах на дорогах з Литви до Стародуба скрізь намощені²¹⁷.

Дорога Гомель–Чернігів тягнулася по лівому узбережжю Сожу. На межі Річицького повіту й Чернігівського воєводства дорога проходила під Яриловичами. Тут існував перевіз через Сож. Власне сюди на початку травня 1651 р. прийшов з козаками полковник Мартин Небаба, щоб стояти тут на сторожі, очікуючи приходу “литовських людей”²¹⁸. Мав поруч бути і перевіз через Немильну (якщо під ним не розумівся попередній), після якого дорога входила в межі Чернігівського воєводства. Далі вона прямувала через Ріпки на Чернігів.

З пізніших матеріалів знаємо про існування Кролевецького тракту, що сполучав Чернігів з Кролевцем. Тракт з Чернігова прямував до Лоева. Тут був перевіз через Дніпро. Далі правобережжям Дніпра тракт йшов до Річиці, Слуцька, Гродна та, зрештою, до прусського кордону²¹⁹. У досліджуваній період зв’язки Чернігово-Сіверщини з Кролевцем не відігравали такої значної ролі, як у часи Гетьманщини, тому цей тракт мав другорядне значення.

Під сумнівом є постійне функціонування у першій половині XVII ст. дороги Чернігів – Стародуб. Опис доріг з Мінська на Сіверщину, складений у 1534 р. в оточенні литовського гетьмана Юрія Радзивілла, зазначає відстань від Стародуба до Чернігова (30 миль)²²⁰, що логічно б вказувало на існування такої дороги. Тим більше вона існувала в епоху Київської Русі²²¹. Однак у московську добу значення цієї дороги з невідомих для нас причин занепало, сполучення між Черніговом і Стародубом відбувалося переважно через Новгород-Сіверський шляховий вузол, правдоподібно, за допомогою так званої “окольної дороги”²²².

²¹⁶ Там же. Л. 164 об. – 165 об.

²¹⁷ Там же. Ф. 210, Новгородський стол, стб. 8, л. 236.

²¹⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 224.

²¹⁹ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 600–601.

²²⁰ Памятники Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Москва; Варшава, 2002. Т. VI: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Сост. М. М. Кром. С. 71.

²²¹ Літопис Руський. С. 319, 462.

²²² Русина О. Грамоти... С. 144.

Напрямок Чернігів–Стародуб якийсь час використовувався лише для пересування військових підрозділів. Так, на початку квітня 1633 р. з Чернігова під Стародуб прийшло близько трьох тисяч жовнірів і козаків, які мали відбити замок у московських ратних людей²²³. Втім, у цьому випадку ініціатори акції не могли рухатися на Стародуб повз Новгород-Сіверський, оскільки він перебував під московським контролем, що ставило під сумнів несподіваність нападу. Про занепад давньої дороги з Чернігова до Стародуба у 1620–1630-х рр. свідчить слабкий ступінь колонізації на її напрямку, зокрема території між Смячем та Тетевою – правими притоками Снову. Налагодження руху по цій дорозі слід датувати початком 1640-х рр. На початку 1641 р. спеціальна королівська комісія досліджувала причини поганого функціонування дороги. Особлива увага була приділена переправі через Снов поблизу маєтності Чорноокова, що належала Вавринцеві Гораїнові. Комісія визнала за необхідне надати орендарю цієї маєтності королівському фактору Ісаакові Гевлю право брати мито за переправи через Снов та важко прохідні заболочені місця від возів з товарами по два гроші, від порожніх возів по одному, а від голови великої рогатої худоби по шелягу. Від сплати мита звільнялися шляхтичі й духовенство. Зібране мито мало направлятися на побудову моста через Снов і влаштування тут греблі²²⁴. Невідомо, наскільки успішно І. Гевль впорався із завданням і яка ситуація була з іншими важко прохідними ділянками на шляху до Чернігова.

Дорога Новгород-Сіверський–Стародуб прямувала повз Пушкарі, Гремяч, на Кістер, Дохновичі. Саме цією дорогою у кінці червня 1648 р. рухалися козаки з Новгорода-Сіверського на Стародуб з метою його облоги²²⁵. Цією ж дорогою у середині березня 1664 р. частина польсько-литовського війська поверталася у Литву після невдалої спроби відновити контроль Речі Посполитої над Лівобережною Україною²²⁶. В обох випадках фіксується проходження військами Кістра як пункту, розташованого на дорозі. У XVI – на початку XVII ст. ця дорога була фрагментом Московської або “посольської” дороги²²⁷.

Закономірно, що транспортні шляхові вузли Чернігово-Сіверщини мали добре сполучення з московськими прирубіжними містами: тривале перебування у складі однієї держави сприяло створенню розгалуженої системи доріг. Однією з найбільш важливих була дорога Новгород-Сіверський–Путивль. Прямуючи з Новгорода-Сіверського, дорога відразу ж наштовхувалася на найбільш серйозну перешкоду по напрямку свого руху – Десну. Подолавши річку за допомогою Путимського перевозу, дорога направлялася у південно-східному напрямку до

²²³ АМГ. Т. 1. С. 512.

²²⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 110, л. 807 об. – 808.

²²⁵ Там же. Ф. 210, Московский стол, стб. 169, л. 314.

²²⁶ *Poczobut Odlanicki J. W.* Pamiętnik... S. 206; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 132, л. 245, 248, 253, 256, 266, 269, 277, 287, 424, 437.

²²⁷ *Платонов С. Ф.* Очерки по истории Смуты... С. 54, 171.

Глухова. Дорога проходила цей пункт навіть тоді, коли Глухів являв собою городище²²⁸. Далі дорога повертала на південь, рухаючись по правобережжю Єсмані, правдоподібно, через Уздицю. Ще одну значну водну перешкоду на своєму напрямку – Клевень – дорога долала поблизу впадіння до неї Мариці, нижче Волокитина. Тут знаходився так званий “Великий Клевенський перевіз”²²⁹. Саме тут постійно перебувала путивльська застава, що в документах фігурує як застава на Волокитиних Ростанях²³⁰. Не виключено, що у суху пору року перевіз перетворювався у брід: після побудови Волокитинської греблі на початку XVIII ст. перевіз функціонував лише весною²³¹. До впадіння ж Єсмані до Клевені (що мало місце вище перевозу) остання долалася вбхід і в другій чверті XVII ст.²³² Після перевозу дорога прямувала безпосередньо до Путивля. Загальна довжина дороги Новгород-Сіверський–Путивль складала близько 90 верст²³³.

Іншою важливою магістраллю була Велика Рильська дорога, що вела з Новгорода-Сіверського до Рильська. До Глухова вона цілком збігалася з попередньою. Далі прямувала на схід, правдоподібно, між Сварковом і Білокопитовом, вище Старикова і, напевно, через Крупець. У роки Смоленської війни біля впадіння Обести у Клевань знаходилася сосновська сторожова застава севських козаків²³⁴. Правдоподібно, Велика Рильська дорога виникла з польової після 1618 р. У серпні 1621 р. путивльські воеводи скаржилися у Розрядний приказ, що рильські торгові люди їздять з Рильська у Новгород-Сіверський уїзд, оминаючи Путивль, проклавши нові дороги “внизу по Клевені”²³⁵. Основна редакція “Книги Большому Чертежу”, складена у 1627 р. у Розрядному приказі, ігнорує цю дорогу, вказуючи відстань між Новгородом-Сіверським та Рильськом у 120 верст, тобто враховуючи гак через Путивль. Тобольська ж редакція цієї книги, укладена 1683 р., враховує існування Великої Рильської дороги, оскільки зменшує відстань між її кінцевими пунктами до 30 верст²³⁶.

Третя магістраль, що вела з Новгорода-Сіверського до Московської держави, прямувала до Севська. Джерела московського походження називають її

²²⁸ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 98, л. 146–147.

²²⁹ Там же. Ф. 79, 1634, № 18, л. 115; 1636, № 6, л. 105; *Антилогов Н. Г.* Новые документы... С. 151–152; *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) // *Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski*. Kraków, 1935. Z. 3. S. 73.

²³⁰ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 40, л. 252–254.

²³¹ Генеральное следствие о маегностях Нежинского полка... С. 399.

²³² РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 40, л. 252–254: у травні 1631 р. донські козаки “перелізли” Клевень нижче деревні Стрельники і пішли красти коней в деревню Некрасове.

²³³ Книга Большому Чертежу / Подгот. К. Н. Сербина. Москва; Ленинград, 1950. С. 102.

²³⁴ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 98, л. 122, 148.

²³⁵ АМГ. Т. 1. С. 166.

²³⁶ Книга Большому Чертежу. С. 102, 185. Цифра, безперечно, занижена; ймовірно, має бути 80.

“Новгородською старою дорогою”. Нею їздили також з Новгорода-Сіверського до села Олешковичі, деревень Порохонь, Зернове, Новосілки. Ця дорога, подолавши Десну через Путимський перевіз, прямувала на Усок, Кояковичі. Тут вона долала через Кояковичівський міст на Ігровому броді Івотку²³⁷ й прямувала у північно-східному напрямку; дійшовши до витоків Знобівки, залишала справа Каменське болото. Тут цій дорозі сусідила Дасматриволинова сакма (польова дорога)²³⁸. Далі дорога йшла поряд Страчева (північніше) й Торлонова (південніше) і, зрештою, добігала кінцевого пункту призначення²³⁹. Дана дорога була одним з фрагментів так званих “польських” шляхів, що вели через Кромі до верхів’я Оки²⁴⁰.

Через північну частину Новгород-Сіверського повіту проходила дорога Стародуб–Трубчевськ–Брянськ. Першим населеним пунктом повіту, що знаходився на дорозі, був Бобрик над Ваблею²⁴¹. У Погарі дорога долала за допомогою перевозу Судость й незабаром залишала межі повіту. Фрагмент іншої дороги із Стародуба на Брянськ (фактично через Почеп) знаходився на самому північному куті Новгород-Сіверського повіту. Тут дорога проходила поряд з новгород-сіверським селом Івантенки. Цією дорогою брянські купці їздили на стародубський ярмарок²⁴².

Принагідно слід відзначити, що до передачі московській стороні новгород-сіверського лівобережжя Клевені у 1645 р. дорога Путивль–Севськ, яку джерела називають “Великою проїжджою дорогою з Путивля на Севськ”, йшла через новгород-сіверське село Крупець, що підпорядковувалося уряднику з Глухова (Нового Остророга)²⁴³. Це, безумовно, ускладнювало сполучення між двома московськими прирубіжними містами.

З часом для путивльських купців все більшого значення набуло сполучення не з Новгородом-Сіверським, а з задеснянськими містами Чернігово-Сіверщини та центрами київського Задніпров’я. З останніми сполучення здійснювалося через Ромни. Для прикладу можна навести шлях московського посла до Богдана Хмельницького Івана Фоміна у серпні 1653 р.: Ромни–Лохвиця–Лубни–Лукомль–Горошин–Буромль–Єреміївка – переправа через Дніпро²⁴⁴.

До виникнення Конотопа сполучення Путивля із задеснянськими містами Чернігово-Сіверщини не мало регулярного характеру. Одним із варіантів такого сполучення може бути так званий “Путивльський шлях на Чернігів”, яким мос-

²³⁷ АГАД. Метрыка коронна, sygn. 185, к. 222 v. – 224 v.

²³⁸ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 59.

²³⁹ Там же. Ф. 79, 1647, № 1, л. 76–76 об.

²⁴⁰ Платонов С. Ф. Очерки по истории Смугы... С. 171.

²⁴¹ Опис Новгород-Сіверського повіту... С. 118.

²⁴² РГАДА, ф. 79, 1644, № 1, л. 379–381.

²⁴³ Там же. 1643, № 1, л. 360.

²⁴⁴ Воссоединение Украины с Россией. Т. III. С. 350–352.

ковські війська у вересні 1633 р. здійснили другий під час Смоленської війни похід на Чернігів. Цей шлях йшов через Сорокодуббю, Івангородище, Борзну, повз Сиволож. Він не був прямим. Московські війська, дійшовши правої притоки Десни – Сороки, де, ймовірно, знаходилася місцевість Сорокодуббю, зустріли на підступах до Борзни польсько-козацьку сторожу. У зв'язку з цим вони повернули на південь до Івангородища, далі пішли у північно-західному напрямку повз Сиволож, оминаючи Борзну. Поблизу Сиволожа, на дорозі з Борзни до Ніжина, знаходився так званий путивльський плац, що відкривав пряму дорогу до чернігівських перевозів через Десну²⁴⁵. Таким чином, цей шлях опосередковано вказує на сполучення між Путивлем і Черніговом та Ніжином через Борзну.

Про напрямок цієї дороги з Путивля перед заснуванням Конотопа і перетворенням його у шляховий вузол можна судити з маршруту ніжинських купців Наума Нищенка і Яреми Ніжинця у березні 1635 р. З Путивля вони направилися через перевіз на Клевені у новгород-сіверське село Литвиновичі, що знаходилося неподалік впадіння Клевені до Сейму²⁴⁶. Далі мали б рухатися правобережжям Сейму; переправа через нього у Камені чи Мутині і вихід на Конотопське городище виглядає нелогічною, оскільки переправитися через Сейм можна було ще біля Путивля²⁴⁷. Переправа через Сейм, правдоподібно, мала місце біля Батурина, і далі маршрут ніжинців не підлягає сумніву: Батурин–Борзна–Ніжин. У кінці 1630–1640-х рр. сполучення Путивля з Ніжином, Черніговом, Переяславом, Києвом напевно вже здійснювалося через Конотоп. Зокрема, московські послі до Б. Хмельницького Артемон Матвеев та Іван Фомін у червні – липні 1653 р. їхали за маршрутом: Путивль–Конотоп–Борзна–Ніжин–Дівиця–Носівка–Басань–Переяслав²⁴⁸. На ділянці Ніжин–Путивль збігався з маршрутом цих послів і шлях Василя Бутурліна з України на початку 1654 р.²⁴⁹

У сполученні Чернігово-Сіверщини з правобережними воєводствами Речі Посполитої важливу роль відігравали Любецький шляховий вузол. Зокрема, за допомогою перевозу в Любечі переправився через Дніпро наприкінці травня 1648 р. князь Я. Вишневецький зі своїм військом²⁵⁰. Проте основна роль у такому сполученні належала Київському тракту²⁵¹. Для прикладу можна навести останній фрагмент маршруту подорожі коронного канцлера Єжи Оссолінського у

²⁴⁵ *Pulaski K. Pierwsze lata...* S. 220–221.

²⁴⁶ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 54, л. 285.

²⁴⁷ Після виникнення Конотопа через Мутинський перевіз місцеві купці їздили на Рильськ (див. Там же. Ф. 79, 1640, № 1, л. 46).

²⁴⁸ Воссоединение Украины с Россией. Т. III. С. 287–288.

²⁴⁹ Там же. С. 490.

²⁵⁰ *Maskiewiczowie S. i B. Pamiętniki.* S. 245.

²⁵¹ *Клим Р. О. Роль Київського шляхового вузла в системі зовнішніх комунікацій Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Наукові записки. Київ, 2001. Т. 19: Історичні науки. С. 48.*

свої чернігово-сіверські володіння у серпні-вересні 1647 р.²⁵² Задніпровський її фрагмент виглядає таким чином. 4 вересня канцлер з почтом перебував у Києві, де мав нічліг. Наступного дня канцлер переправився через Дніпро, найбільш вірогідно, за допомогою Спаського перевозу²⁵³. Проїхавши Бровари, подорожники зупинилися на нічліг у Бобровиці. Звідти 6 вересня вони відправилися до Борзни, де провели ніч. За наступний день канцлер і його люди подолали відстань до Батурина й Конотопа, прибувши таким чином у кінцевий пункт своєї подорожі. Отже, відстань між Києвом і Конотопом за умови сприятливих погодних умов доїлася за три дні²⁵⁴. Згідно зі Спеціальною картою Г. Боуплана, фрагмент цієї дороги з Броварів до Борзни прямував через Гоголів, Світильнів, Бобровицю, Кобижчу, Дівицю, Ніжин²⁵⁵.

Борзна взагалі відігравала роль чи не найважливішого шляхового вузла на задеснянській частині Чернігівського воєводства. Зокрема, саме тут дорога, що йшла з Конотопа на захід, мала розв'язку на київську та переяславську. Згідно зі Спеціальною картою Г. Боуплана, переяславська дорога прямувала з Борзни на Дорогинку (правдоподібно, через Сиволож), Биків, Круполь і Березань²⁵⁶.

Серед доріг воєводського значення, безсумнівно, найважливішою була дорога, що сполучала Чернігів з Новгородом-Сіверським. Для цього сполучення, так само як для багатьох інших, характерна варіантність, що свідчить про неусталеність сухопутних комунікацій у досліджуваній період. Насамперед потрібно відзначити, що у польську добу втратила своє значення Стара Чернігівська дорога, відома ще з князівських часів. Вона прямувала з Чернігова до Сновеська (Седнева; переправа могла бути й біля Клочкова), далі до Березія (Райгорода польських часів), Домислина, Блистової і, зрештою, Новгорода-Сіверського. Ще в середині XVI ст. вона існувала²⁵⁷. Занепад цієї дороги був тимчасовим. З осадженням населених пунктів, через які вона проходила, її знову почали використовувати. Принаймні в останній чверті XVIII ст. вона з деякими змінами фігурує як чинна²⁵⁸.

Інша дорога, що теж використовувалася здавна, пролягала ближче до течії Десни. Почавшись у Чернігові, дорога проходила через Свинську переправу

²⁵² Коротку інформацію про цю подорож подає Станіслав Освенцім (див. *Oświęcim S. Dyaryusz 1643–1651 / Wyd. W. Czermak // Scriptorum rerum Polonicarum. Kraków, 1907. T. XIX. S. 205*).

²⁵³ *Клим Р.* Роль Київського шляхового вузла... С. 48.

²⁵⁴ AGAD. Archiwum Publicznych Potockich, sygn. 9, t. IV, k. 87–88.

²⁵⁵ *Кордт В.* Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Л. IV.

²⁵⁶ Там же.

²⁵⁷ Див. інформацію у царській грамоті Новгород-Сіверському Спаському монастиреві 1551 р. про Чернігівську дорогу, що в районі верхньої течії Лоски повертала на захід, а не прямувала до Сосниці (*Русина О.* Грамоти... С. 144).

²⁵⁸ *Шафонский А.* Черниговской губернии топографическое описание... С. 163.

(через Свиню – праву притоку Десни)²⁵⁹. Снов долався за допомогою Перекопського (Брусилівського) перевозу. Далі дорога прямувала на Райгород, Волосківці, Мену, Бабу, Сосницю, Овдіївку, Блистову. Саме по цьому напрямку був прокладений широкий чернігівський шлях у кінці XVIII ст.²⁶⁰

Серед інших доріг, що мали воєводське значення, слід назвати дорогу Ніжин–Чернігів, що йшла через Веркіївку, де ще до 1625 р. був зведений міст через Смолянку²⁶¹, Вересоч, Горбів. Частково воєводською слід вважати дорогу Ніжин–Ромни, початок і завершення якої пролягали по території Чернігівського воєводства, а середина – по Київському. Вона проходила Дорогинку, Ічню, Новий Перемишль, Великі Бубни²⁶².

Численні дороги місцевого значення сполучали населені пункти воєводства і, як правило, були відгалуженнями більш значних магістралей.

Стан доріг навіть міждержавного чи міжвоєводського значення був переважно незадовільним. Вони являли собою биті шляхи, прохідність яких залежала від пори року. Даніел Крман, що у кінці жовтня 1708 р. зі шведськими військами вирушив з Стародуба до Новгород-Сіверського, описує ситуацію, яка трапилася на цій дорозі: “Нам треба було подолати мочарисько, де під вагою старих і переповнених возів і ними глибоко занурених у мул дерев затримався на пару годин один віз, а ми, всі останні, мусили зносити дикий вітер, доки вояки визволили цей віз з мулу. Деякі вершники, зробивши пару кроків поза кепсько утрамбованою дорогою, поспішили й загрузли глибоко в болоті, довго не маючи змоги зрушити ані вперед, ані назад”²⁶³. На початку 1634 р. коронний гетьман Станіслав Конецпольський повідомляв королю, що військо, яке прибуло за Дніпро, ще нічого не чинило, бо “у зв’язку з непогодою важка дорога”²⁶⁴. Найбільш вдалим часом для переїздів або переходів особливо великих мас людей було літо – початок осені або малосніжна зима. Так, за інформацією московської розвідки, з першим зимовим снігом пов’язували польсько-литовські війська свої надії успішного наступу в 1653 р. на Новгород-Сіверський та інші сіверські міста²⁶⁵. Проте навіть зимою масове пересування по дорогах вимагало тривалого часу. Севський пушкар Церкин, побувавши у Борзні, Мені й інших чернігово-сіверських містах, доповідав у Севську 20 лютого 1651 р., що козацький полковник Мартин Небаба з козаками пішов на збір до Чернігова через Сосницю й Мену.

²⁵⁹ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 173, к. 29–31. Переправа відома ще з княжих часів (Літопис Руський. С. 254).

²⁶⁰ *Шафонский А.* Черниговской губернии топографическое описание... С. 163; *Виноградський Ю.* Сосниця та її околиці... С. 165.

²⁶¹ Пам’ятки історії Східної Європи... Т. V. С. 181.

²⁶² *Шафонский А.* Черниговской губернии топографическое описание... С. 164, 165.

²⁶³ *Крман Д.* Подорожній щоденник... С. 32.

²⁶⁴ AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, к. 171–173.

²⁶⁵ АМГ. Т. 2. С. 308, 312.

Концентрація козаків полку М. Небаби у Чернігові, за даними Церкіна, зайняла цілий тиждень²⁶⁶. Дороги були вузькими. Учасник походу Яна Казимира на Лівобережну Україну 1663–1664 рр. Михайло Обухович відзначив тісноту дороги з Новгорода-Сіверського на Стародуб²⁶⁷. Зауважив вузькість проїзду через село Горки, яке знаходилося на дорозі, що вела з Новгорода-Сіверського до Мезина, й вже згадуваний Д. Крман²⁶⁸. Перешкодою для руху по дорогах особливо поліської частини Чернігово-Сіверщини часто ставала непридатність намощених переїздів через болота. У багатьох місцях паралізувати рух по дорогах можна було шляхом знищення поромів.

Крім сухопутних комунікацій, певне значення у регіоні та для його зв'язку із зовнішніми ринками мали водні шляхи. Вище вже відзначалося, що водне сполучення від Трубчевська до Чернігова й далі до Києва забезпечувалося Десною. Її течія використовувалася як для переправлення військових контингентів, так і для вантажних перевезень. Зокрема, у липні 1651 р. Януш Радзивілл відправив Десною до Києва на байдаках свою угорську піхоту та артилерію²⁶⁹. Про існування водного шляху Десною, Дніпром і Німаном до Кролевця свідчить королівський універсал від 20 березня 1627 р. до митників комор і прикомірків Великого князівства Литовського, щоб не брали мито з товарів, вироблених на чернігівських і стародубських будах, і транспортованих дворянином Владислава Вази Григорієм Піотровським або кимсь з його служебників²⁷⁰.

З малих річок перевезення вантажів мало місце по нижній течії Стрижня. Про це свідчить один з пунктів Конотопських статей 1672 р., який зобов'язував знести греблю й млин, збудовані чернігівським сотником Леонтієм Полуботком, оскільки вони перегородили традиційний водний шлях до Чернігова. Він мав особливе значення для забезпечення міста хлібом²⁷¹.

В цілому слід відзначити, що недостатній ступінь розвитку сухопутних і водних комунікацій був спричинений слабким включенням Чернігово-Сіверщини у внутрішній ринок Речі Посполитої та її незначною роллю у зовнішній торгівлі держави. Якісні зрушення у цих сферах почали спостерігатися з кінця 1630-х рр., однак десяти років бракувало для повної інтеграції регіону в систему внутрішньодержавних господарських стосунків.

²⁶⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 204.

²⁶⁷ Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Warszawa, 2003. S. 358–359.

²⁶⁸ Крман Д. Подорожній щоденник... С. 34. Правдоподібно, це була згадувана у джерелах середини XVI ст. Мезинська дорога (Русина О. Грамоги... С. 144).

²⁶⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 327.

²⁷⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 108, л. 51–51 об.

²⁷¹ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 158; Источники Малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантыш-Каменским // Чтения в Обществе истории и древностей российских. Москва, 1858. Кн. 1. С. 246; Клим Р. Роль Київського шляхового вузла... С. 48.

Підводячи підсумок короткій географічній характеристиці Чернігово-Сіверщини у першій половині XVII ст., потрібно відзначити ось що. Система водних артерій регіону створювала не лише природну перешкоду для можливих зовнішніх інтервенцій з боку степу (йдеться, передовсім, про Десну), але й визначала колонізаційні маршрути, суттєво впливала на мережу існуючих населених пунктів, забезпечувала їх населення засобами до існування. Освоєння рік регіону ще в добу Київської Русі не перервала ні татарська навала, ні пікові часи московсько-литовсько-польського протистояння. Про це свідчить збереження традиційних переправ через ріки та відносна стабільність назв поселень на їх берегах. На території Чернігово-Сіверщини достатньо було родючих ґрунтів, особливо в її задеснянському регіоні. Поліська частина не могла похвалитися суцільним масивом чорноземів, але й тут траплялися значні анклавні чорноземів та сіроземів, придатних для вирощування певних сільськогосподарських культур, зокрема конопель. Значну роль у господарській структурі регіону відігравали масиви хвойних, мішаних та листяних лісів. Саме вони забезпечували один з традиційних і найбільш прибуткових місцевих промислів – бортництво. З включенням Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої ліси почали інтенсивно використовувати для виробництва попелу, смальцюги та інших “лісових товарів” з метою їх експорту через Кролевець чи Гданськ. Коротке перебування регіону в складі Польсько-Литовської держави та складні природні умови поліської його частини значною мірою зберегли потенціал місцевих лісів для майбутнього. Населенню, що проживало на території Чернігово-Сіверщини у першій половині XVII ст., були відомі місцеві поклади окремих корисних копалин: болотної залізної руди, торфу, деяких видів глини тощо. Однак їх масштабна розробка розпочалася лише у часи Гетьманщини, що слід пояснити як королівською монополією на добування корисних копалин, так і відсутністю значного числа підприємців, які б ризикнули на значні інвестиції за умови існування загрози їх втратити через довготривалу відсутність врегулювання дипломатичних стосунків між Річчю Посполитою та Московською державою. Поступове втягнення Чернігівського воєводства у внутрішній ринок Польсько-Литовської держави, її зовнішню торгівлю неминує вимагало налагодження зв’язку регіону з сусідніми. Це проявилось у відновленні мережі сухопутних і водних шляхів, хоч їх стан та інтенсивність перевезень були навіть напередодні 1648 р. далекими від задовільних. Як наслідок, купці, уникаючи митних поборів і не відчуваючи особливої різниці між офіційно визнаними і польовими дорогами, часто їздили “не гостинцями прямими, а “воровськими” дорогами”.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ УПРАВЛІННЯ ТА СЛУЖБОВОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

I.1. Чернігівське князівство за адміністрації Владислава Вази

Внаслідок проведення політики прихованої підтримки Лжедмитра I, а потім безпосередньої участі в подіях Смутного часу, Річ Посполита хоч і не досягла бажаної мети – створення з Московською державою конфедеративного утворення під скіпетром династії Вазів, але отримала суттєві територіальні здобутки, які стали своєрідним реваншем за принизливі поразки і значні територіальні втрати на користь Москви Великого князівства Литовського в кінці XV – на початку XVI ст. Ці здобутки були закріплені у грудні 1618 р. укладенням на чотирнадцять з половиною років Деулінського перемир'я. Його умови визнавали належність до Речі Посполитої західних територій Московської держави – Смоленщини та частини Сіверської землі – Стародубського, Чернігівського та Новгород-Сіверського уїздів.

Втім, фактичний польсько-литовський вплив на ці території поширювався з 1611 р., коли був взятий основний московський оборонний пункт у регіоні – Смоленський замок. Відразу ж після цієї події з польсько-литовського боку було зроблено низку кроків, скерованих на створення юридичного підґрунтя облаштування цих земель. Незважаючи на те, що перші сеймові конституції стосовно них говорять майже виключно про Смоленськ та його округу, пізніше їх використання наочно засвідчує поширення пунктів конституцій і на Сіверщину.

Перша конституція щодо завойованих земель (офіційно вони вважалися поверненими – “рекуперованими” за термінологією королівської канцелярії) була схвалена сеймом 1611 р. Напередодні й під час останнього проявилися суперечності між двома складовими Речі Посполитої – Великим князівством Литовським та Кораною. Литовська сторона вважала, що Смоленськ і Сіверська земля мають увійти до складу Князівства, а земельні маєтності цих територій повинні отримати нащадки литовської шляхти, які свого часу (до московського завоювання) ними володіли. Литовська еліта при цьому намагалася використати фінансові труднощі Речі Посполитої, яка планувала продовжувати військові дії на Сході. Зокрема, шляхта Віленського воєводства давала згоду на схвалення сеймом збору двох поборів із шляхетських маєтностей, але за умови, що Сіверське князівство буде приєднане до Литви¹. З подібними планами рішуче не погодилися безпосередні учасники московської кампанії. Стефан Потоцький від імені смоленського війська, Ян Вітовський від імені столичного (того, що перебувало в Москві)

¹ *Byliński J. Sejm z roku 1611. Wrocław, 1970. S. 152.*

та депутати від інфлянтського війська вимагали, щоб завойовані землі ділилися не між литовцями, а між заслуженими у московських експедиціях жовнірами². Конституція, проект якої запропонувало королівське оточення, задекларувавши необхідність заселення відвойованих територій шляхтою, не вказувала на їх приналежність до Корони чи Великого князівства Литовського. Натомість у ній зазначалося, що стосовно цього буде виданий спеціальний документ – диплом. Повноваження щодо його укладення отримав король Сигізмунд III. Такий диплом Сигізмунд III видав 3 листопада 1611 р. Попри досить туманне формулювання щодо вирішення проблеми, литовською елітою він сприйнявся як такий, що надавав перевагу Короні. Оголошений по закінченні сейму литовським канцлером Левом Сапегою протест змусив монарха, з огляду на необхідність використання ресурсів Князівства у черговій московській кампанії, якщо не видати новий диплом, то принаймні не увести в дію попередній³. Принагідно слід зазначити, що для влаштування суду й адміністрації у повернутих провінціях сеймовим рішенням 1611 р. створювалася спеціальна комісія на чолі зі смоленським воєводою Миколаєм Глебовичем⁴.

Наступні два роки пішли на пошуки компромісу між позиціями польської та литовської еліт. На весняному сеймі 1613 р. литовський підчашій Януш Радзивілл від імені литовської шляхти вимагав скасування королівського диплому щодо Смоленщини та Сіверської землі. Дискусії під час сейму призвели до компромісного узгодження позицій обох сторін. Наслідком цього стало прийняття сеймом конституції “Ординація Смоленського воєводства” („Ordynasya wojewodztwa Smoleńskiego”). Вона декларувала створення у складі Великого князівства Литовського Смоленського воєводства та ґродських і земських судів у ньому, але одночасно передбачала можливість надання там земельних маєтностей “шляхтичам народу польського і литовського, а також людям народу московського”, що присягнули на вірність королеві Владиславу як московському цареві⁵. Ця ж конституція визначила ленний характер майбутніх земельних надань на території воєводства з огляду на необхідність забезпечення обороноздатності місцевих замків. Слід зазначити, що цього її пункту королі з династії Вазів у подальшому дотримувалися завжди послідовно, незважаючи навіть на протести місцевої шляхти⁶. Конституція прямо не торкається Сіверської землі.

² Ibid. S. 157, 160, 161.

³ Wisner H. Zygmunt III Waza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. S. 135; Polak W. O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612. Toruń, 1995. S. 285.

⁴ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1903. Вып. 1: 1609–1614 гг. С. 73.

⁵ VL. T. III. S. 95–97.

⁶ Думин С. В. К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII веке (Смоленское воеводство в земельной политике Вазов) // Советское славяноведение. 1986. № 2. С. 43–57.

Слід гадати, що претензії королевича Владислава на московський царський трон створювали у королівського оточення ілюзію майбутнього співіснування двох дружніх держав під скіпетрами монархів з однієї династії. З огляду на таку перспективу приєднання до Речі Посполитої знищеної під час Смутного часу, позбавленої значних оборонних пунктів Сіверщини не видавалося доцільним, хоча конституція 1613 р. й декларувала повернення до Великого князівства Литовського всіх колись втрачених ним земель.

Згадана ординація протягом певного часу залишалася лише “на папері”; якихось реальних кроків стосовно її реалізації не здійснювалося⁷. Лише укладення Деулінського перемир’я, яке засвідчило крах максималістського варіанту східної політики Вазів й одночасно визначило належність Смоленщини й частини Сіверщини до Польсько-Литовської держави, примусило владу приступити до практичного облаштування приєднаних територій. Оскільки текст перемир’я не передбачав права Владислава Вази на московський трон, то в королівському оточенні виникла ідея надання йому, Владиславові, як компенсації Смоленського воєводства і Сіверщини в адміністрацію. У середині квітня 1619 р. королевич оприлюднив таке рішення Сигізмунда III. Останній прийняв його за згодою сенаторів-резидентів, тобто тих сенаторів, що зобов’язані були перебувати при монархові⁸. Але для набрання рішенням юридичної сили вимагалася згода сейму, тому королівська передсеймова легация (перелік питань, пропонованих до розгляду на сеймі) виносила це питання на порядок денний сеймиків 1620 р. Коронні сеймики позитивно поставилися до цього рішення. Сеймики ж литовські застерегли надання відвойованих провінцій в адміністрацію Владиславові обов’язковим виконанням конституції 1613 р. Відверто проти висловився лише мінський сеймик, який у своїй інструкції зазначив, що не годиться королевичу мешкати біля кордонів, і пропонував королю надати йому маєтності всередині країни⁹. Сейм 1620 р. з рішенням Сигізмунда III про надання Смоленщини і Сіверщини в адміністрацію синові погодився. У зв’язку з цим сейм схвалив чергову конституцію, що стосувалася цих територій, під назвою “Ординація провінцій, повернених від Москви” („Ordynacya Prowincyi od Moskwy rekuperowanych”)¹⁰.

“Ординація...”, погоджуючись на встановлення адміністрації Владислава Вази, в основному акцентує увагу на виконанні пунктів конституції 1613 р. Нововведень у ній відносно мало. “Ординація...” дещо розширила коло претендентів на земельні надання в регіоні, додавши до переліку конституції сейму 1613 р.

⁷ Pietrzak J. Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983. S. 19.

⁸ Wisner H. Władysław IV Waza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995. S. 28–29.

⁹ Pietrzak J. Po Cecorze... S. 39–41.

¹⁰ VL. T. III. S. 179.

представників “інфлянтського народу” та окремих іноземців, що відзначилися у московських експедиціях. Поряд із встановленням земств і гродів, передбачених конституцією 1613 р., вона дозволяє шляхті Смоленського воєводства скликати передсеймовий сеймик і обирати на ньому двох послів на сейм, які б інформували про потреби місцевих замків. Чи не вперше щодо повернених земель “Ординація...” відзначає приналежність до них не лише Смоленського воєводства, але й інших провінцій, розуміючи під ними Сіверщину. У ній вирішено було встановити хорунгівства та інші земські уряди.

Окремі моменти щодо устрою Смоленського воєводства та Сіверщини додає королівська інструкція, видана вже після призначення Владислава адміністратором у квітні 1619 р. комісарам: литовському референдарію Олександрові Корвіну Гонсевському, гнєзненському пробощу Анджейові Шолдрському, мозирському старості Балтазарові Стравінському, ошмянському підкоморію Янові Ісайковському, полоцькому хорунжому Янові Корсаку, королівським секретарям Войцехові Глембоцькому, Янові Голінському і Янові Грідічу¹¹. Інструкція зобов’язувала їх у кінці листопада прибути до Смоленська. Тут мали залишитися, як зазначає інструкція, “преднейші” комісари, тобто О. Корвін Гонсевський та А. Шолдрський; решта повинні були виїхати до інших замків. Фактичним завданням комісії була інвентаризація всіх ресурсів (військових, земельних, лісових, людських тощо) відвойованих територій. Можливі прибутки з цих територій мали поділятися на три частини: одна діставалася католицькій та унійній церквам, друга – королівському скарбу, королевичу та скеровувалася на поліпшення обороноздатності замків, третя направлялася на забезпечення заслужених жовнірів – учасників московських експедицій. Останнім надавалися ленним правом боярщини (земельні комплекси, сформовані у Московській державі) за умови наступного королівського підтвердження. Інструкція пропонувала комісарам на чолі міст і замків поряд з представниками литовської чи польської шляхти поставити присяжних московських бояр як воєвод чи дяків. Комісари мали розглянути місцеві справи і від імені королевича здійснити судочинство. Це право королевича як адміністратора закріплювалося “Ординацією...” 1620 р., але зі збереженням права апеляції на рішення його суду безпосередньо до монарха¹². Інструкція також прямо зазначає, що окремі сіверські замки мають підлягати “під право коронне”. Зрозуміло, йдеться про Чернігів та Новгород-Сіверський.

Крім інструкції, комісари отримали універсал Сигізмунда III, виданий 15 квітня 1619 р., який, повідомляючи про призначення Владислава Вази адміністратором, інформував, що останнім визначені представники у сіверські замки, зокрема у Чернігів – Володимир Солтиков та королівський ротмістр Томаш

¹¹ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 330, s. 461–473.

¹² VL. T. III. S. 179.

Липчинський, у Новгород-Сіверський – Авдаким Вітовтов та Щасний Вишель¹³. Не виключено, що королевич лише підтвердив повноваження призначених ще Сигізмундом III уповноважених, можливо змінивши підпорядковані їм уїзди¹⁴. Не вбачається можливим встановити, чому представники королевича з московських бояр, передбачені інструкцією і зафіксовані королівським універсалом, не втрималися як партнери польських уповноважених королевича. Відомо, що у перші роки після Деуліна вони досить активно виконували свої функції. Зокрема, Володимир Солтиков 20 листопада 1619 р. надав Яронимові Полуботку місце для будівництва на Стародубській вулиці у Чернігові¹⁵, а Авдаким Вітовтов відіграв ключову роль у приєднанні Олешківської волості до Новгород-Сіверського уїзду¹⁶. Ймовірно, що закріпитися на зазначених посадах зашкодило їх православне віровизнання. Відомо, що шляхта, яка отримала земельні володіння на “рекуперованих” територіях, особливо на Смоленщині, активно протестувала проти надань земських урядів православним і навіть вимагала касації вже існуючих надань таким шляхтичам¹⁷.

Як наслідок, владні повноваження на місцях зосередилися у руках польських представників королевича. Вони отримали титул капітанів. Їх статус не був врегульований. Слід думати, що повноваження капітанів були дещо вужчими, ніж старост. Ствердити це можна на основі факту встановлення інституту старост лише у Смоленську й Стародубі; всі інші ключові замки, в тому числі Чернігів та Новгород-Сіверський отримали капітанів¹⁸. Капітанам належали військово-адміністративні функції. Вони були безпосередніми представниками адміністратора на місцях, відповідали за стан підпорядкованих їм замків, очолювали місцеві гарнізони. Капітани за розпорядженням Владислава Вази проводили разом з місцевими підкоморіями або одноосібно наділення визначених осіб землею. Їм належала судова юрисдикція щодо категорій осіб, які виконували певні повинності на користь замків, наприклад, шляхтичів, осаджених з метою відбуття

¹³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 719, s. 2–3.

¹⁴ Див. інформацію про видання Сигізмундом III у 1618 р. мандатів до А. Вітовтова та Щ. Вишля, щоб не приєднували до Чернігівської волості Мороська, яким володіли київські біскупы (Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 330, s. 31–32).

¹⁵ Акт 1619 г. о Чернигове // Записки Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов, 1866. Кн. 1. С. 251–252; Чернигову 1300 лет. Сборник документов и материалов / Сост. С. М. Мельник и др. Киев, 1990. С. 33–34.

¹⁶ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 95, 112, 400; 1634, № 30, л. 117.

¹⁷ У своїй інструкції на сейм 1638 р. смоленська шляхта протестувала проти призначення смоленським воєводою Криштофом Корвіном Госєвським Яна Паплонського на смоленське гродське суддівство з огляду на його некаатолицьке визнання. Ця ж інструкція називає призначення на уряд некаатолика порушенням прав шляхти воєводства (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 2102, k. 73 v. – 74 v.)

¹⁸ *Ostrowski B. Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII w. // Acta Baltico-Slavica. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. T. XII. S. 150.*

козацької служби¹⁹. Вони мали приводити в силу рішення суду королевича²⁰, таким чином виконуючи функції, що у повітах Речі Посполитої належали гродським судам. Зважаючи на те, що капітани часто виступають у документах і як війти, можна гадати, що на них покладалася функція заселення підпорядкованого їм міста-замку. Капітани мали право вести листування з московськими прирубіжними воєводами і вирішувати разом з ними прикордонні суперечки²¹. У їх підпорядкуванні перебував штат службовців, ієрархія і титулатура яких залишається невідомою. Зокрема, у середині 1627 р. як особи, що виконують якісь функції при новгород-сіверському капітану Щ. Вишлю, згадуються Миколай Пенський та Самуель Гісмонт (Єсимонт)²².

Судячи зі згадок у документах, найпізніше у липні 1619 р. Новгород-Сіверський вже мав свого капітана – Щасного Вишля²³. У 1621 р. він фігурує ще й як чернігівський капітан²⁴. Таким Щ. Вишель залишався недовго, бо 30 серпня 1622 р. чернігівським капітаном був номінований Ян Куновський²⁵. Третій значний замок Чернігово-Сіверщини – Ніжин – отримав свого капітана дещо пізніше. У 1625 р. ним виступає знову ж таки Щ. Вишель, зберігаючи за собою й посаду новгород-сіверського капітана²⁶. З березня цього року внаслідок осадження козацьких хоругв поблизу Чернігова, Новгорода-Сіверського, а згодом і Ніжина капітани отримали право судової юрисдикції над ними²⁷. Капітанами призначалися відзначені у війнах початку XVII ст. жовніри, які ще й, крім того, користувалися особливою довірою королевича Владислава Вази. За тринадцять років існування цього уряду в трьох головних замках Чернігово-Сіверщини його займали шість осіб (Щ. Вишель, Я. Куновський, А. Вишневський, М. Кохановський, Бучинський (Матіаш або Адам) та Я. Кунинський – див. додаток № 3).

¹⁹ AGAD, Metryka koronna, sygn. 173, k. 16–18.

²⁰ Див. рішення суду королевича про його виконання капітанами протягом восьми тижнів у справі між Петронелою Тризнянкою, дружиною Самуеля Паца, і Михайлом Вороничем щодо маєтностей Івангород і Крупичполе (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 148–149 об.)

²¹ Див. лист, датований березнем 1625 р., від новгород-сіверського капітана Щ. Вишля до севського воєводи Федора Дурова щодо пограбування мешканців Олешковичів (Там же. Ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 24–26).

²² Див. інформацію про поїздку в липні 1627 р. до Новгорода-Сіверського посланців путивльського воєводи Григорія Некрасова та Федора Романова щодо незаконності заснування Роменського острожка та протиправних дій його урядника К. Сіножацького. Посланці, приїхавши до Путивля, повідомили, що у Новгороді-Сіверському Щ. Вишля та М. Пенського не було, а взяв лист від воєводи Єсимонт (Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 196).

²³ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 167.

²⁴ Ibid. Metryka koronna, sygn. 165, k. 277–278 v.; РГАДА, ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 209, л. 223–223 об.

²⁵ Там же. Д. 210, л. 149 об. – 150 об.

²⁶ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 177.

²⁷ VL. T. III. S. 316.

Зважаючи на періодичні зміни підпорядкованих їм замків, можна говорити про застосування адміністратором принципу ротації капітанів, хоч цей принцип застосовувався не планомірно, а ситуативно, залежно від обставин. Так, один з королівських комісарів у листі до королеви Владислава (лист недатований, але, ймовірно, написаний наприкінці 1629 р.) повідомляв, що він з іншими комісарами відібрали за його, королеви, наказом “з певних причин” новгород-сіверське капітанство у Щ. Вишля й передали пану Бучинському. Разом з тим виконати такий само наказ Владислава Вази щодо ніжинського капітанства комісари не ризикнули²⁸.

Задумуючись над питанням, звідки був перенесений інститут капітанства, аналогій слід шукати, у першу чергу, в межах самої Польсько-Литовської держави. Правдоподібно, що зразком для устрою “рекуперованих” земель стала Лівонія. З приєднанням її до Речі Посполитої у другій половині XVI ст., особливо після видання на сеймі 1582 р. “лівонських” конституцій, у Лівонії була проведена генеральна ревізія маєтностей, внаслідок якої вся її територія поділялася на три презентури, останні – на тракти²⁹. Посаду, аналогічну лівонським президентам, слід шукати в уряді смоленського воеводи; капітани ж певною мірою були калькою з лівонських керівників трактів. Невипадково території навколо оборонних замків неодноразово у документах королівської канцелярії називаються трактами. Крім Новгород-Сіверського та Чернігівського³⁰, фіксуються також Ніжинський, Носівський, Кисільгородський, Солтиківський тракти³¹. Фігурування в документах Ніжинського тракту легко пояснити – тут протягом 1625–1633 рр. був свій капітан, місцевий замок вважався одним з трьох основних замків регіону. Носівський тракт, ймовірно, засвідчує собою факт існування на його території чогось на зразок негородового староства. На титул “ніжинський і носівський староста” натрапляємо у матеріалах московського Розрядного приказу, починаючи з 1624 р.³² Та й появу тут 1633 р. староства або держави не слід вважати випадковою. Визначення “Солтиківський” та “Кисільгородський” тракти

²⁸ AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 14.

²⁹ *Natanson Leski J.* Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T. IX. Zesz. 2). Warszawa, 1930. S. 135–138.

³⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 340–341; AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 226 v.–227; sygn. 182, k. 10–10 v.; sygn. 185, k. 499 v. – 500; sygn. 189, k. 769–771; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 112; *Grabowski A.* Władysława IV króla polskiego listy... Kraków, 1845. S. 181–182.

³¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 185, k. 381–381 v.; sygn. 189, k. 21 v.–22; 462–463; sygn. 191, k. 3–4, 53 v. – 54; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 2221, k. 25–26; AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 94 v. – 95; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 7–8; Інститут Рукопису НБУ, ф. I, спр. 4104, арк. 122.

³² РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 187, 189; Новгородский стол, стб. 8, л. 27–31.

з'являються лише в середині 1640-х рр. – вони, напевно, позначали лише великі приватні волості. Подібно як у Лівонії керівники трактів підпорядкувалися президенту, так само капітани Новгород-Сіверського, Чернігова, Ніжина протягом 1620–1633 рр. формально мали підлягати смоленському воєводі³³. Але воєвода О. Корвін Гонсевський був номінований лише у 1625 р., а згодом у зв'язку з участю у війні зі Швецією не завжди перебував у Смоленську³⁴, тому координували дії капітанів переважно посланці Владислава Вази. У надзвичайних ситуаціях могли проводитися спільні зі смоленськими повітами сеймики, як, наприклад, 1623 р. у Стародубі, де були представлені й урядники з Новгород-Сіверського. Смоленський воєвода міг видавати універсали про збір посполитого рушення, які стосувалися й шляхти Чернігово-Сіверщини³⁵. Звичайно ж, на Чернігово-Сіверщині підпорядкованість капітанів та інших урядників смоленському воєводі не була так яскраво виражена, як, наприклад, відповідних урядовців смоленських повітів. Причиною цього явища був розподіл “рекуперованих” територій між Великим князівством Литовським та Кораною. В цілому ж можна ствердити, що капітани були свого роду попередниками городових старост. Це підтверджується фактом зникнення капітанської посади внаслідок впровадження у регіоні протягом 1633 р. інституту старостів³⁶.

Єдиний приклад фіксації для Чернігово-Сіверщини доби адміністрації існування уряду старости знаходимо у джерелах російського походження, які іменують, як вже зазначалося, Щасного Вишля протягом 1624 – березня 1625 р. ніжинським та носівським старостою³⁷. Підстав не довіряти цій інформації немає, оскільки вона подається у формі перекладів листів Щ. Вишля до прирубіжних воєвод. Що ж зумовило таке короткотривале існування цієї посади? Як відомо, Носівка й Ніжин з округами на час входження Чернігівського й Новго-

³³ Див. інформацію про поїздку Щ. Вишля наприкінці 1623 та в середині 1631 р. до Смоленська (РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 40; Приказной стол, стб. 40, л. 232). Про поширення юрисдикції смоленського воєводи на Чернігово-Сіверщину див.: Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 243. Див. також відомості, отримані Розрядним приказом, про віддачу “порубіжних городів” О. Корвіну Гонсевському. Інформація вийшла від “литовських” комісарів, що проїхали у жовтні 1623 р. рубежем між Новгород-Сіверським уїздом та Комарицькою волостю (Там же. Белгородский стол, стб. 11, л. 41).

³⁴ *Kurpisz D. Smoleńsk 1632–1634. Warszawa, 2001. S. 82.* Думка цього автора про те, що О. Корвін Гонсевський приступив до виконання воєводських функцій лише у 1629 р., є помилковою. Вже в серпні 1625 р. московська розвідка отримала дані про прибуття воєводи з почтом до Смоленська і збір ним поборів на військові потреби (РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 234).

³⁵ Там же. Л. 236, 239.

³⁶ Див.: *Kulakowski P. Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny (do 1648 r.) // Studia Źródłoznawcze. Warszawa, 2000. T. XXXVIII. S. 56–57.*

³⁷ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 187, 189; Новгородский стол, стб. 8, л. 27–31.

род-Сіверського уїздів до Речі Посполитої перебували у складі Київського воєводства, хоч історично, безсумнівно, належали до Чернігівщини. Коли відбулося їх включення до Чернігово-Сіверщини, встановити поки що не можливо. Перший, відомий нам королівський привілей, де зазначено залежність Ніжина від Чернігова, датується 4 березня 1623 р. Згідно з ним, Самуель Володкевич отримав ленним правом Дівицькі ґрунти під Ніжином з умовою оборони цього замку, однак перебування під присудом суду чернігівського³⁸. Таким чином, документ включає Ніжинську округу до Чернігово-Сіверщини. У травні 1624 р. королівський ревізор “рекуперованих” від Москви волостей і замків, смоленський підсудок Ієронім Цеханович виміряв для Ніжина землі³⁹. Привілей Ніжину на магдебурзьке право, виданий 26 березня 1625 р., прямо зазначає, що місто знаходиться у “воєводстві (так!) Чернігівському”, а судитися воно має “способом” Чернігова⁴⁰. Цей самий привілей надає вїтївство у місті новгород-сіверському та ніжинському капітану Щ. Вишлю.

Незважаючи на відсутність документальних даних, логіка “привернення” Ніжина до Чернігово-Сіверщини є цілком зрозумілою. Із включенням останньої до складу Речі Посполитої її задеснянська частина не мала опорного замку, який би перешкоджав ймовірним московським нападам. Ніжин з цього кута зору мав вигляд найбільш вдалого пункту для створення такого опорного замку. Крім того, Ніжин і Носівка належали до королівських маєтностей, тому їх включення до Чернігово-Сіверщини могло відбутися відносно безболісно, не викликавши бурхливої реакції шляхти Київського воєводства. Навколо них концентрувалося достатньо вільних земель для осадження шляхти на ленному праві. Перелічені чинники підштовхнули королівську владу до поширення території “рекуперованих” земель на Ніжин і його округу.

Період з 1619 до березня 1625 р. можна трактувати як перехідний у цьому процесі. Звідси факт існування староств у Ніжині та Носівці, які були надані Щ. Вишлю. Із завершенням цього процесу Щ. Вишель стає ніжинським капітаном, а його титул “ніжинського й носівського старости” поглинається цим урядом.

Згадана “Ординація провінцій, від Москви “рекуперованих” 1620 р., передбачила також встановлення в них земських і гродських урядів, особливо обумовлюючи потребу впровадження хорунгівств⁴¹. Прискіпливу увагу до них викликали функції хорунжих – вони допомагали воеводі чи каштеляну скликати посполите рушення, а також несли хоругву повіту під час ведення військових дій⁴².

³⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 166–168.

³⁹ Ibid. Sygn. 173, k. 24 v. – 26; Пам’ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 181–182.

⁴⁰ Там само. С. 175–180.

⁴¹ VL. Т. III. S. 179.

⁴² Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ. Львів, 1994. Т. ССХХVIII: Праці історично-філософської секції. С. 82–83.

На хорунжих також покладався обов'язок стежити за виконанням умов, передбачених ленним правом щодо оборони замків⁴³. Належало, однак, узгодити повноваження хорунжих з повноваженнями капітанів, яким ввірялися подібні функції. Це стосовно Чернігово-Сіверщини відбулося шляхом поєднання обох посад. Двадцять першого серпня 1623 р. на уряд новгород-сіверського хорунжого був номінований новгород-сіверський капітан Щ. Вишель⁴⁴. Ще раніше з'явився уряд новгород-сіверського войського. Ним став раніше 1623 р. Мартин Бочковський. Заповнення цього уряду було також закономірним з огляду на його військові повноваження – войський мав опікуватися замком у випадку відсутності старости (у нашому випадку – капітана)⁴⁵.

Насправді ж значно важливіші функції щодо замку відігравав городничий. У Новгороді-Сіверському він з'являється найраніше – 21 квітня 1621 р. Королівський привілей на цей уряд Мартинові Арцишевському окреслює його повноваження: опіка над станом фортифікації замку, присутність при відкритті та закритті брам, розпорядження разом зі старостою чи капітаном ключами від замку, відповідальність за протипожежну безпеку, збір збіжжя від шляхти й духовенства та передача його старості (капітану). Цей самий документ вказує на обов'язковість присутності городничого на сеймиках та з'їздах місцевої шляхти, визначаючи його місце в ієрархії земських урядників – після хорунжого⁴⁶. Ймовірно таке місце городничого в земській ієрархії виникало з факту її незаповнення на 1621 р., бо реальне місце городничих згідно з традиційною ієрархією земських урядників Великого князівства Литовського (у власне коронних воєводствах цього уряду не існувало) знаходилося значно нижче – після чашника, перед скарбником⁴⁷.

Більш-менш регулярно призначення на земські уряди Чернігово-Сіверщини розпочалося з 1623 р., коли були заповнені уряди підстоля, земських судді, підсудка, писаря, у наступному році підчашія⁴⁸. На тоді ж вже існувала посада новгород-сіверського підкоморія, яким найпізніше з початку вересня 1623 р. виступає троцький конюший Еразм Стравінський⁴⁹.

Слід зазначити, що частина номінованих земських урядників мали титул “новгород-сіверських і чернігівських”. До таких належали уряди підкоморія,

⁴³ VL. T. III. S. 316.

⁴⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 432 v. – 433; *Kulakowskij P. Urzędnicy ziemscy...* S. 54, 66; *Urzędnicy ziemscy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 204.*

⁴⁵ *Gyralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1998. S. 203–204.*

⁴⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 332–333.

⁴⁷ *Gyralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. S. 187.*

⁴⁸ *Kulakowskij P. Urzędnicy ziemscy...* S. 54.

⁴⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 138–138 v.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 100, л. 258 об.–259.

підчашія, чашника, войського (з березня 1623 р.). Приклад останнього уряду, перший представник якого – Мартин Бочковський (1621–1623) – мав титул “войського новгород-сіверського”, а наступний – Ян Мілянєвський (1623–1634) – вже “войського новгород-сіверського і чернігівського”, свідчить, що навряд чи в такому поділі урядників існувала якась логіка. Ймовірно титул уряду залежав від бажання самого номінанта, а королівська канцелярія охоче за плату задовольняла прохання новоспеченого урядника. Лише “чернігівських” урядників не існувало. У ряді привілеїв на уряди вказується як взірець заснованих на Чернігово-Сіверщині урядів Київське воєводство⁵⁰. У другій половині 1620-х рр. земська ієрархія поповнилася чашником⁵¹. На цьому розвиток земської ієрархії провінції зупинився. Крім цілком логічної відсутності сенаторських урядів (воєводи, каштеляна) і гродського старости, у ній бракувало стольника, ловчого, мечника і скарбника.

Логіку часткового заповнення земської ієрархії вирахувати важко. Закономірним є заповнення функціональних посад – підкоморія, судді, підсудка, писаря, хорунжого, войського. Уряд підкоморія був необхідний для наділення привілейованих шляхтичів землею, хоч часто їх функції виконували й капітани. Появу урядів судді, підсудка та писаря слід пов’язати з обіцянкою Сигізмунда III на сеймі 1623 р. впровадити на “рекуперованих” територіях земські й гродські суди⁵². Втім, заснування цих судів було невігідним королю та його оточенню, оскільки відбирало у Владислава Вази як адміністратора право суду над обивателями підпорядкованої території. Це право згідно з “Ординацією...” 1620 р. мало належати йому лише до встановлення цих судів⁵³. Незважаючи на це, земські й гродські суди під тиском шляхти були впроваджені в Смоленському воєводстві повною мірою, а на Чернігово-Сіверщині лише частково. Принагідно слід зазначити, що, незважаючи на елекційний (виборний) характер згаданих урядів, встановлені вони були за поданням Владислава Вази й рішенням короля Сигізмунда III без врахування думки місцевої шляхти. Посади хорунжого й войського з’явилися в регіоні, як вже зазначалося вище, завдяки їх військовим функціям. Появу ж титулярних урядів – підчашія, чашника, стольника – можна пояснити лише хіба що бажанням з боку адміністратора й короля відзначити заслужених перед ними осіб.

Земська ієрархія провінції формувалася виключно із жовнірів, часто королівських ротмістрів – учасників московських експедицій Сигізмунда III та Владислава Вази. Таким чином, шляхетська вимога, неодноразово повторювана

⁵⁰ Див., наприклад, привілей Щ. Вишлю на хорунгівство (AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 432 v. – 433).

⁵¹ *Kulakowski P. Urzędnicy ziemscy...* S. 55, 73.

⁵² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 375, k. 512; *Pietrzak J. W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w 1623 roku.* Wrocław, 1987. S. 91.

⁵³ *Wisner H. Władysław IV Waza.* S. 29.

на сеймах щодо винагородження саме учасників боротьби за смоленські й сіверські землі, дотримувалася досить ретельно.

З огляду на незначний ступінь збереженості джерел за 1620–1633 рр. важко відповісти на питання, чи повноваження земських урядів судді, підсудка і писаря відповідали аналогічним в інших воєводствах Речі Посполитої. Відомо, що суперечки між шляхтою, яких початково практично не було у зв'язку з наявністю значного масиву вільних земель, розглядав комісарський суд. Його склад іменував адміністратор; сюди, як правило, входили і представники перелічених земських урядів. До компетенції таких комісій належав і розподіл земель між шляхтичами, що вже відзначалося вище. Як правило, комісарський суд працював у складі трьох – шести осіб. Правдоподібно, він був роз'їзним. Натомість невідомо, чи існувала певна черговість відвідання окремих замків, чи каденція суду залежала від накопичення справ, що підлягали розгляду. Судочинство здійснювалося від імені королевича Владислава, який титулувався московським царем, смоленським, сіверським та чернігівським князем⁵⁴. На рішення комісарського суду невдоволена сторона могла апелювати до асесорського суду, в якому головував король. Виконання рішення асесорського суду покладалося на інквізиторів, призначених з числа комісарів. Якщо суперечка стосувалася земельних володінь, то виконання рішення асесорського суду покладалося на капітана того замку, у сфері впливу якого знаходилося дане земельне володіння⁵⁵.

З червня 1625 р. у Новгороді-Сіверському почали функціонувати сесії земського суду обох повітів⁵⁶. Чи відбувалися тут земські роки (сесії) тричі на рік, як те встановлювали II і III Литовські статuti та конституція сейму 1590 р.⁵⁷, невідомо. Маємо відомість лише про святотроїцькі земські роки 1625 р. Декілька відомих авторів рішення асесорського суду, зокрема від 26 червня 1628 р. у справі про начебто незаконну вимогу сплати грошової застави Криштофом Госкевичем Щасному Вишлеві, ухвалене на користь останнього, зобов'язують до їх виконання новгород-сіверський земський суд⁵⁸. Звідси можна зробити висновок, що діяльність суду була більш-менш регулярною й він приводив у виконання рішення асесорського суду. Крім того, можна стверджувати, що велися земські книги, куди вносилися тексти документів на прохання зацікавлених осіб. Так само на прохання останніх видавалися виписи з цих книг. До земського суду зверталися шляхтичі у випадку необхідності засвідчення акту поступки (в дійсності – продажу) за королівським дозволом своїх земельних володінь.

⁵⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 199–199 зв.

⁵⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 148–149 об.

⁵⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 407 v. – 409 v.

⁵⁷ Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства ... С. 95.

⁵⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 155–156. Фактично всі такі рішення містяться у книгах Руської (Волинської) метрики.

Невідомо, чи існував при цьому суді штат возних. Опосередковано на користь відсутності власних возних свідчить подання Адамові Казановському Роменського староства у травні 1633 р. Його здійснив новгород-сіверський хорунжий Щ. Вишель у присутності двох шляхтичів та возного Київського воєводства Яна Страцевича⁵⁹.

Компетенція новгород-сіверського земського суду часу адміністрації була обмеженою, оскільки земельні суперечки продовжували залишатися в юрисдикції адміністратора. Певним маскуванням цієї обмеженості суду перед шляхтою стало призначення адміністратором до складу комісій інквізиторів осіб з числа членів земського суду. Такі комісії розглядали земельні суперечки між шляхтою і мали право видавати декрети. Сторони могли оскаржувати рішення комісій, апелюючи до королівського суду⁶⁰. Зокрема, 26 червня 1628 р. королівський суд у справі між Василем Солтиком і Криштофом Госкевичем щодо осадження останнім слободи Берестовець на Сиволозьких ґрунтах В. Солтика призначив інквізиторами новгород-сіверського земського суддю Стефана Огницького, підсудка цього ж суду Адама Вишневського та стародубського войського Яна Кунинського⁶¹. Як бачимо, тут до складу інквізиційної комісії увійшли два представники новгород-сіверського земського суду. Хоч складу інших комісій ми не знаємо, все-таки, вбачається, що тенденція призначення членів земського суду до інквізиційних комісій спостерігалася.

Гродських судів на Чернігово-Сіверщині протягом 1619–1633 рр. не існувало, що було закономірним, зважаючи на відсутність таких посадових осіб, як гродські старости, яким належало право призначення гродського судді, підсудка і писаря.

Ще сеймовою конституцією 1613 р., що стосувалася Смоленська, дозволялося у випадку заперечення шляхетства звертатися до трибуналу⁶². На трибунал також мали позиватися шляхтичі, які не виконували зобов'язань, передбачених ленним правом щодо оборони замків⁶³. Сейм 1626 р. видав конституцію, згідно з якою смоленська шляхта отримала право апеляції до литовського трибуналу⁶⁴.

⁵⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 290 v. – 291.

⁶⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 149 об. – 150 об.: справа між Василем і Павлом Солтиками та Яном Куновським щодо привласнення останнім урочищ Дівиця й Вересоч. Комісарський суд 1 лютого 1628 р. схвалив рішення на користь Я. Куновського. Солтики апелювали до королівського суду, який 25 травня того ж року своїм рішенням зобов'язав Я. Куновського у восьмитижневий термін повернути Солтикам урочища. Хто входив до комісії, з документа, залишається невідомим.

⁶¹ Там же. Л. 154–155

⁶² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 306.

⁶³ VL. T. III. S. 316.

⁶⁴ Ibid. S. 240; Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1910. Вып. 5: 1625–1629. С. 59.

Однак трибунал не був інстанцією, до якої могли апелювати незадоволені рішенням місцевих судів шляхтичі чи духовенство з Чернігово-Сіверщини.

Натомість замкові суди (документи не зовсім точно їх називають ще гродськими) існували у кожному значному замку Чернігово-Сіверщини. Зокрема, документально зафіксоване функціонування гродського суду у відносно невеликому Носівському замку⁶⁵. Юрисдикції замкових судів підлягали міщани. Якщо такі суди очолювали капітани – ще й хорунгові козаки. Провідна роль капітанам належала й у міських судах магдебурзького права, які виникли внаслідок отримання Черніговом і Ніжином права магдебургії відповідно у 1623 та 1625 рр.⁶⁶. Вплив капітанів у цих містах, як вже згадувалося, визначався фактом їх призначення місцевими війтами⁶⁷.

Збережені документи дають надзвичайно скупі інформацію стосовно підстави судочинства у регіоні до 1633 р. Виходячи з факту виникнення основної маси суперечок про належність земельних володінь чи їх меж, можна ствердити, що комісари встановлювали давність конкуруючих привілеїв чи використовували показання свідків. У ракурсі цих аспектів значних відмінностей між литовським та коронним правом не існувало. Однак слід зважити, що ленний характер земельних надань на Чернігово-Сіверщині давав більший простір для використання Литовських статутів, особливо 1566 р., який узаконював ленне землеволодіння⁶⁸. Натомість коронне право, зокрема конституція сейму 1504 р., забороняло роздавати маєтності на ленному праві, за винятком випадків, санкціонованих сеймом⁶⁹. Отже, саме норми литовського права більшою мірою регулювали функціонування службового землеволодіння, система якого творилася на Чернігово-Сіверщині, починаючи з 1620 р. Не випадково, що перші апеляції на рішення комісарського суду, розглянуті королівським асесорським судом, були вписані до Руської метрики⁷⁰, куди фіксувалися рішення центральних судів коронних воєводств, у яких діяв Литовський статут 1566 р.

Визначний український історик Микола Василенко, аналізуючи правове становище Чернігівщини (куди він включав і Стародубський повіт) на основі конституцій польсько-литовських сеймів, ствердив неможливість функціонуван-

⁶⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 152 об. – 154.

⁶⁶ AGAD, Metryka koronna, sygn. 170, k. 231–234 v.; sygn. 173, k. 32–35 v.; Інститут Рукопису НБУ, ф. II: Історичні матеріали, спр. 22101; Чернигову 1300 лет. С. 34.

⁶⁷ ЦДІАК, ф. 1673, оп. 2, спр. 133, арк. 4; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 177.

⁶⁸ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1. С. 594, 614.

⁶⁹ Volumina Constitutionum. Warszawa, 1996. Т. I: 1493–1549. Vol. 1: 1493–1526 / Do druku przygotowali S. Grodzicki, I. Dwornicka, W. Uruszczak. S. 130; Czacki T. Dzieła. Poznań, 1843. Т. I. S. 288–289; Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddz. rękopisów, rkps 6862, s. 322.

⁷⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 151 об. – 154, 155–156 об.; д. 210, л. 148–151 об., 154–155.

ня тут земських, гродських судів та сеймику з огляду на малу чисельність шляхти, прибулої сюди на початку 1620-х рр.⁷¹ Вбачається, що таке судження є не зовсім правильним. Очевидно, кількість прибулої на Чернігово-Сіверщину у перші роки після видання “Ординації...” 1620 р. шляхти не була значною. Зокрема, на сеймі 1623 р. Сигізмунд III, відповідаючи на закиди шляхти щодо недостатньої реалізації конституції коронного сейму 1613 р., скерованої на влаштування оборони відвойованих замків, зазначив, посилаючись на дані Литовської та Коронної метрик, що на Смоленщині і Сіверщині надано ленні маєтності одній тисячі жовнірів з Корони й Литви, а також московським боярам, які перейшли на службу Речі Посполитій⁷². На нашу думку, цю цифру слід вважати вдвічі завищеною. За підрахунками Сергія Думіна, на території Смоленського воєводства за період 1620–1622 рр. отримали земельні надання 345 осіб⁷³. Зважаючи на пріоритетність зі стратегічних міркувань та більшу територію Смоленщини, слід вважати, що на Чернігово-Сіверщині ленними землеволодільцями за цей час стали не більше півтори сотні осіб. Практично всі вони були вихідцями з Корони чи Великого князівства Литовського і мали досвід участі у шляхетському самоуправлінні. Свідченням бажання прибулої на Чернігово-Сіверщину шляхти мати свої самоврядні інституції є факт проведення в кінці 1622 або на початку 1623 р. з’їзду місцевої шляхти, яка обрала двох посланців на сейм – Мартина Бочковського та Адама Вишневського. Двадцять другого лютого 1623 р., під час засідання посольської ізби, вони поставили питання про створення на території своєї провінції воєводства з правом обрання послів на сейм. Позиція посольської ізби не була однозначною щодо такої пропозиції і як вияв у ній компромісу посланці з Чернігово-Сіверщини отримали право залишитися на сеймі споглядачами⁷⁴. Зрозумівши, що досягти бажаного відразу неможливо, шляхта Чернігово-Сіверщини змінила свою тактику. Так, на сеймі 1628 р., 7 липня, був зачитаний лист шляхти Новгород-Сіверського уїзду з пропозицією його включення до Київського воєводства. Литовські послы, реагуючи на цю заяву, теж виступили за інкорпорацію уїзду, але вже до складу Великого князівства Литовського. Пославшись на неможливість вирішення цього питання, сейм 1628 р. його розгляд відклав до наступного сейму⁷⁵. Ці приклади демонструють, що процес конституювання шляхти в Чернігівському князівстві стримувався не скільки внутрішніми причинами, стільки небажанням центральної влади втратити жорсткий контроль

⁷¹ *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби... С. 294.

⁷² Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 338, s. 51; *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku... S. 90.

⁷³ *Думин С. В.* К истории развития ленного землевладения... С. 43–57.

⁷⁴ *Pietrzak J.* W przygaszonym blasku... S. 110–111; *Кулаковський П.* Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року // Україна модерна. Львів, 2001. Ч. 6. С. 114.

⁷⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 354, s. 114; *Жукович П.* Сеймовая борьба... Вып. 5. С. 151–152.

за перебігом подій у стратегічно важливому регіоні. Однак з'їзди шляхти на території провінції відбувалися, хоч вони й не мали статусу сеймику. З часом виробилася практика запрошення королевичем Владиславом на сейм послів від шляхти Чернігово-Сіверщини спостерігачами, а в 1631 р., як виняток, тут був проведений перший елекційний сеймик, який обрав і подав королю чотири кандидатури на посаду підкоморія “Чернігівського і Новгород-Сіверського князівства”⁷⁶. Таким чином готувався ґрунт для створення повноцінних сеймиків на території провінції.

Назва провінції протягом 1620–1635 рр. не була усталеною. Найбільш часто вживалася у документації королівської канцелярії назва “Чернігівське князівство”, рідше “Сіверське князівство” та “Сіверщина”.

Провінція, перебуваючи під адміністрацією Владислава Вази, не зобов'язана була сплачувати податки до державного скарбу – встановлення адміністрації мало за мету винагородити королевича за заслуги під час московських експедицій. Згадана королівська інструкція комісарам 1619 р. передбачала люстрацію всіх маєтностей і можливих прибутків Смоленщини і Сіверщини. Цією ж інструкцією пропонувалося звільнити міста й волості регіону від сплачення традиційних податків терміном на три – чотири, а в окремих випадках і десять років⁷⁷. Всі описані маєтки й інші джерела прибутків інструкція зобов'язувала поділити на три частини. Першу частину потрібно було віддати інституціям католицької та уніатської церков. Другу передбачалося направити на потреби королевича, а також на фортифікацію замків, утримання їх залог, забезпечення діяльності урядників. Третя, найменша частина скеровувалася для винагороди учасників московських експедицій⁷⁸. В цілому, інструкція занадто оптимістично оцінювала ресурси “рекуперованих” територій. Їх занедбаний економічний стан відзначив король Сигізмунд III на сеймі 1623 р., відповідаючи на закиди шляхти про повільне впровадження конституцій, що цих територій стосувалися. За його словами, після проведення люстрації виявилось, що вся провінція знаходиться у скрутній ситуації. Практично повністю знищеними виявилися ряд замків, зокрема Чернігів та Носівка. На їх відбудову кошти були виділені зі скарбу королевича, так само, як і на фундацію костелів і кляшторів. Чимало коштів пішло на облаштування підрозділів, що призначалися для оборони сіверських замків і мали це виконувати не за рахунок коштів державного скарбу, а “з ґрунту”, тобто за надану їм маєтність. Владислав Ваза, за словами короля, за рахунок своїх коштів також утримував 400 чоловік смоленської залоги⁷⁹. Якщо король і перебільшив дещо, то несуттєво: “рекуперовані” території з врахуванням необхідності створення

⁷⁶ Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 115.

⁷⁷ Biblioteka PAN w Krynku, oddz. rękopisyw, rkps 330, s. 464.

⁷⁸ Ibid. S. 465–466.

⁷⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 375, s. 510–511.

ефективної системи оборони справді вимагали значних інвестицій. До цього потрібно додати слабку заселеність регіону й необхідність його колонізації, що з огляду на факт отримання земельних надань тут жовнірами, які не мали значних ресурсів, здавалося проблематичним. Навіть надзвичайний сейм 1629 р. в ухвалі щодо Смоленська й інших замків відзначав, що, зважаючи на запустілість ґрунтів і волостей у регіоні, з них скарб до цих пір не отримав жодних надходжень⁸⁰. Тому ні про які прибутки раніше не могло бути й мови.

Магдебурзькі привілеї, видані для міст Чернігово-Сіверщини, теж засвідчують відсутність надходжень від них до скарбу. Так, на чернігівських і ніжинських міщан покладався лише обов'язок ремонту валів й острогів. Натомість, ці ж міщани повинні були мати готові спорядження для оборони своїх міст і кожен чверть року "пописуватися" перед урядом замковим і міським. Передбачалася також "підводна повинність", що полягала у наданні підвід та коней для перевезення королівських посланців, але й ця повинність мала набрати чинності лише після закінчення терміну слободи для міст⁸¹. Не бралися податки й зі шляхти, що отримувала земельні маєтності ленним правом⁸².

Натомість могли оподатковуватися належні до королівщин волості. Зокрема, у серпні 1625 р. збиралися гроші з королівських волостей на Смоленщині та Сіверщині для ведення війни зі Швецією. Не виключено, що місцева шляхта, не бажаючи йти до посполитого рушення, сплачувала побор з метою вербування за його рахунок найманців. Зокрема, у серпні 1625 р. вона так пропонувала зробити, але за рішенням короля змушена була все-таки взяти участь у посполитому рушенні⁸³. Конституція сейму 1629 р. про впровадження подимного податку пропонувала оподаткувати ним і нові осади – слободи, як в Короні, так і в Сіверщині⁸⁴. Підставою для збору цього податку мав стати реєстр димів 1629 р.⁸⁵ Ймовірно, що такий подимний реєстр був складений 1629 р. і для Чернігово-Сіверщини. Принаймні у скарбових рахунках відзначається про існування перепису димів 1629 р., здійсненого тогочасним поборцем Стефаном Огницьким⁸⁶. Якихось, бодай незначних, фрагментів цього реєстру виявити не вдалося. Якщо існування такого реєстру вбачається правдоподібним, то самого збору подимного, напевно, не було.

⁸⁰ VL. T. III. S. 316.

⁸¹ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 170, k. 234 v.–235; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 179–180.

⁸² Див., наприклад: РГАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 209, л. 158 об.–160; AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 42–45 v.

⁸³ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 240–241.

⁸⁴ VL. T. III. S. 290.

⁸⁵ Див.: Крикун М. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя респ. наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ, 1968. С. 69–98.

⁸⁶ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II: Rachunki sejmowe, sygn. 45, k. 107.

Владислав Ваза як адміністратор отримував прибутки від експлуатації лісових масивів та збору торгового мита. Невідомо, в якій частині вони поверталися до підпорядкованих провінцій.

Наскільки ж ефективними були дії місцевої адміністрації і в першу чергу Владислава Вази як адміністратора? Як справедливо зазначив польський дослідник Генрик Віснер, дати однозначну оцінку ефективності їх дій важко. Королівське оточення й сам Владислав неодноразово заявляли про направлення значних власних коштів на покращення обороноздатності підлеглих йому провінцій. Зокрема, в 1622 р. адміністратор писав, що всі прибутки з Сіверщини призначає на її оборону, ремонт й будівництво замків⁸⁷. Позитивно оцінив діяльність Владислава Вази на посаді адміністратора й сейм 1631 р. У схваленій ним конституції “Смоленська безпека” („Bespieczeństwo Smoleńskie”) відзначалося, що коштами адміністратора, починаючи з 1626 р., утримувалася залога Смоленська, за його ж рахунок була зведена тут потужна фортеця. Згідно ж з “Ординацією...” 1620 р., ресурси для цього мали братися зі скарбу Великого князівства Литовського. Вже згадана конституція сейму 1631 р., наголошуючи на неможливості з боку королевича утримувати Смоленськ та інші замки регіону лише з власних прибутків, схвалила видатки на такі цілі зі скарбу Великого князівства Литовського⁸⁸. Дещо інший погляд на проблему пропонує конституція варшавського сейму 1626 р. “Забезпечення безпеки Смоленська” („Opatrzenie bezpieczeństwa smoleńskiego”). Вона призначила на оборону Смоленська старе мито, яке перед цим бралось на користь короля. Конституція надзвичайного сейму 1629 р. “Умова смоленська” („Warunek Smoleński”) зазначає, що залоги Смоленська та інших сіверських замків утримуються за рахунок місцевих ресурсів, з яких виплачується і платня жовнірам. У випадку зростання небезпеки з боку Московської держави “Умова смоленська” передбачала виділення фінансової допомоги зі скарбу Речі Посполитої⁸⁹.

Вбачається, що зусиль і коштів для створення “східного форпосту” Речі Посполитої з територій Смоленщини і Сіверщини адміністратор докладав чимало, але їх було відверто недостатньо, і це викликало незадоволення шляхти, особливо місцевої. Ідея самофінансування “рекуперованих” територій спрацьовувала лише частково; сподіватися ж на значні фінансові дотації зі скарбу чи то Великого князівства Литовського, чи то Корони не було сенсу, зважаючи на традиційний брак у них готівки. Владислав Ваза не розглядав територію адміністрації як суттєве джерело власного збагачення, але й не направляв значних коштів сюди з належних йому староств у Речі Посполитій.

⁸⁷ Wisner H. Władysław IV Waza. S. 40–41.

⁸⁸ VL. T. III. S. 326–327.

⁸⁹ Ibid. S. 316–317.

Значну увагу король і адміністратор приділяли організації діяльності на “рекуперованих” територіях католицької та уніатської церков. В “Інструкції...” 1619 р. декларувалося бажання короля заснувати у Смоленську католицьке біскупство, капітулу та три монастирі католицьких орденів⁹⁰. На той час езуїти, бернардинці та домініканці вже мали в Смоленську свої костели⁹¹. Однак окрему католицьку дієцезію в регіоні довго створити не вдавалося. У 1625 р. Сигізмунд III видав фундаційний акт на заснування такої дієцезії. Її юрисдикція мала поширюватися на Смоленське, Сіверське та Чернігівське князівства⁹². На забезпечення дієцезії король виділяв величезні земельні ресурси, але римська курія не давала згоди на її заснування, пояснюючи це незначною кількістю вірних у регіоні. Відтак територія згаданих князівств належала до Віленської дієцезії⁹³.

У такій ситуації король та адміністратор утверджували католицизм у регіоні шляхом заснування тут садиб католицьких орденів. Виразна перевага надавалася домініканцям. Так, 20 березня 1625 р. Сигізмунд III видав привілей на фундацію їхнього ордену в Новгороді-Сіверському. Згодом до міста прибули перші домініканські ксьондзи – Миколай Петриковський і Вацлав Гроловський⁹⁴. З часом їх число зросло до дванадцяти⁹⁵. На утримання домініканського кляштору були надані маєтності Полошки, Тулиголів, Уланів, озеро Лужине, півозера Рим та 50 ланів ґрунту за містом⁹⁶. У середині 1629 р. ця фундація була схвалена на генеральній капітулі в Римі⁹⁷. Домініканський кляштор у Чернігові існував вже в 1627 р. й містився у колишній церкві Бориса й Гліба. Владислав Ваза 20 червня 1628 р. видав мандат чернігівському капітанові Я. Куновському, щоб подав у посесію домініканцям маєтності, виділені королівськими комісарами. Напевно йшлося про Мрин та село Киянку. Згодом, 20 лютого 1629 р., Сигізмунд III видав фундаційний привілей чернігівським домініканцям. Першим пріором чернігівського домініканського конвенту став у 1627 р. вже згаданий Вацлав Гроловський (помилково у документі – Гротовський)⁹⁸. Домініканський кляштор існував

⁹⁰ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 330, s. 465–466.

⁹¹ Флоря Б. Унійна церква на Смоленщині // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2000. Ч. 2. С. 87.

⁹² Długosz T. Dzieje diecezji Smoleńskiej. Lwów, 1937. S. 50.

⁹³ Привілей на магдебурзьке право Ніжину, зазначає, що католицьке духовенство у Чернігівському князівстві має бути в послушенстві смоленського біскупа (Пам’ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 180). Позаяк Смоленське біскупство за часів адміністрації Владислава Вази не існувало, то по суті йшлося про підпорядкування віленському біскупу.

⁹⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 407 v. – 409 v.

⁹⁵ Wołyniak (Giżycki J. M.) Wykaz klasztorów dominikańskich prowincyi Ruskiej. Kraków, 1923. S. 199.

⁹⁶ Ibid. S. 198–199; AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 407 v. – 409 v.

⁹⁷ Wołyniak (Giżycki J. M.) Wykaz klasztorów dominikańskich... S. 199.

⁹⁸ Ibid. S. 45–47; Gorzkowski M. Dominikanie za Dnieprem. Szkic historyczny. Kraków, 1876.

і в Ніжині. На думку Я. М. Гіжицького, заснував його Сигізмунд III⁹⁹. Які маєтності належали ніжинським домініканцям, невідомо.

Складнішою ситуація була з адміністративними осередками східної церкви. Дванадцятого травня 1623 р. Сигізмунд III на прохання смоленської шляхти видав документ під назвою “Прерогатива”, що проголошував законним існування на території Смоленщини і Сіверщини, крім католицької церкви, лише унійної церкви¹⁰⁰. З самого початку входження цих провінцій до Речі Посполитої Смоленська православна архієпархія знаходилися в руках архієпископа Сергія, який здогадно визнав унію, але реальних кроків щодо її впровадження на підлеглий йому території не здійснював¹⁰¹. Його наступник – Лев Кревза – був зведений у 1625 р. на смоленську кафедру з цілком визначеним завданням поширення унії. Як свідчить виданий йому королівський привілей, під юрисдикцію Л. Кревзи передавалися всі “грецькі” церкви у Смоленському, Сіверському та Чернігівському князівствах¹⁰². Ймовірно тоді ж (королівське підтвердження відповідного привілею датується 23 березня 1626 р.) було відновлена Чернігівська архімандрія, що надавалася уніатові Кирилові Ставровецькому. Її центром визнавався василіанський монастир, заснований при церкві Пречистої Богородиці під Черніговом. Виданий королем документ вимагав від архімандрита, щоб владиці смоленському “був послушний й єдність з костелом римським тримав”. Чернігівський архімандрит отримав від короля у Чернігівській волості 100 волок на урочищі Овдіївщина, 15 волок біля р. Киянки, острів Борек, озера Святе, Галич і Богородицьке під Слабином¹⁰³. Згодом уніатському духовенству почали надавати й окремі церкви. Так, 16 квітня 1631 р. Сигізмунд III призначив настоятелем чернігівської церкви Спаса, що довгий час пустувала, уніата Йозефа Грегоровича¹⁰⁴.

Підпорядкування Чернігівської архімандрії Смоленській унійній архієпархії збереглося й надалі. Королівські привілеї, що стосувалися Чернігово-Сіверщини, зобов’язували руське духовенство підпорядковуватися смоленському архієпископу¹⁰⁵.

Більшість місцевого населення, однак, сповідувала православ’я, церковна організація якого у цей період у Речі Посполитій не визнавалася. Наприкінці 1620-х рр. перемишльський єпископ Ісайя Копинський отримав новий титул

⁹⁹ *Wołyńskiak (Giżycki J.M.) Wykaz klasztorów dominikańskich...* S. 197–198.

¹⁰⁰ AGAD. Teki Naruszewicza, sygn. 10: 1613–1623, k. 327–328; *Флоря Б.* Унійна церква на Смоленщині. С. 88.

¹⁰¹ Там само. С. 88–89.

¹⁰² Там само. С. 90; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 101, л. 208–213 об. Привілей недатований; виданий до 23 березня.

¹⁰³ AGAD, *Metryka koronna*, sygn. 174, k. 92–93 v. Далеко не всі надані маєтності фактично були передані архімандрії.

¹⁰⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 211, л. 115 об. – 116.

¹⁰⁵ *Пам’ятки історії Східної Європи.* Т. V. С. 180.

“архієпископа смоленського, чернігівського і всього Сівера”¹⁰⁶. Залишався він на цій посаді до літа 1631 р., коли був обраний київським митрополитом¹⁰⁷.

Після номінації Л. Кревзи на Смоленське архієпископство ним було доклядено немало зусиль, щоб зміцнити і організаційну структуру, і кількість вірних унійної церкви на Смоленщині та Сіверщині. Разом з тим ці зусилля приносили незначний ефект: Л. Кревза у січні 1629 р., відсилаючи звіт до Риму, відзначив, що з трьох тисяч парафій єпархії лише незначна частина визнає його владу¹⁰⁸. На початку 1630-х рр. Л. Кревза та його оточення розпочали акцію з насильного навернення православних на унію. У липні 1631 р. у Стародубі посланець Л. Кревзи протопіп Ісайя “запечатав” православні (“руські”) церкви і намагався скликати до себе православних попів. Це призвело до зіткнення між його супровідниками та стародубськими міщанами. Ймовірно, що саме це змусило Ісайю відмовитися від запланованої поїздки до Новгород-Сіверського з тією ж метою¹⁰⁹. Згодом, у вересні того ж року, посланці Л. Кревзи з’явилися й на Чернігово-Сіверщині. Прибулі до Новгород-Сіверського архімандрит Варлаам (Чапля) та смоленський себежський протопіп Йосиф Григорійович за допомогою гайдуків місцевого капітана Я. Кунинського “запечатали” церкви у Спаському монастирі, вигнавши звідтіля православних ченців та вилучивши монастирську казну й книги. За свідченнями ченців Спаського монастиря, що втекли у Московську державу, – попа Іюни та старця Обрамея, Л. Кревза незабаром мав особисто приїхати до Новгород-Сіверського з наміром “русские церкви... все сломать и вводитъ людская вера”¹¹⁰. За повідомленням Івана Андреева, який вийшов у кінці серпня 1631 р. з “литовського” полону в Путивль, стародубці й новгородці у зв’язку з утисками віри готові були йти на государеве ім’я¹¹¹. Зовсім не випадково після цих акцій у Стародубі й Новгороді-Сіверському, які були проявами цілеспрямованої політики Л. Кревзи щодо насадження унії, міграційний рух з Чернігово-Сіверщини у Московську державу значно посилювався. Так, у листопаді 1632 р. в Рильськ із новгород-сіверських сіл та деревень Крупця, Гирина, Уланова, Старикова, Кочурівки на “государеве ім’я” перейшло 173 особи. Причому

¹⁰⁶ Куракин Ю.Н. Распространение католичества и униатства на землях Черниговского воеводства Речи Посполитой в первой половине XVII в. // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. Москва, 1991. С. 75.

¹⁰⁷ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1912. Вып. 6: 1629–1632 гг. С. 147.

¹⁰⁸ Krajcar J. Religious Conditions in Smolensk, 1611–1654 // *Orientalia Christiana Periodica*. 1967. N 2. P. 414; Флоря Б. Унійна церква на Смоленщині... С. 92.

¹⁰⁹ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 117; Флоря Б. Унійна церква на Смоленщині... С. 93.

¹¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 118–119; Флоря Б. Унійна церква на Смоленщині... С. 93.

¹¹¹ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 40, л. 437.

у великій кількості були представлені селяни сіл Крупця та Уланова, які прибули на чолі зі своїми попами¹¹².

Вписи Руської канцелярії засвідчують, що Л. Кревза користувався всебічною підтримкою Сигізмунда III. Так, згаданий православний Новгород-Сіверський Спаський монастир був наданий йому ще до 1630 р., а 15 квітня 1631 р. він отримав ще й монастир Святої Трійці у цьому ж місті з уходом Барень Мелонський і з селищем Очкасів. Цей привілей зазначав, що обидва монастирі надані для владики смоленського й чернігівського та уніатського духовенства¹¹³.

Політика Л. Кревзи, підтримана королем, викликала не лише міграцію частини православного населення у Московську державу, але й спротив у межах самої Речі Посполитої. На захист православ'я виступило запорозьке козацтво. В інструкції своїм послам на надзвичайний сейм 1632 р. воно відзначало, що в Сіверській землі, біля Чернігова, духовні східної церкви не можуть безпечно відправляти службу ні в церквах, ні у своїх домах¹¹⁴. Лише початок Смоленської війни поклав кінець проведенню політики Л. Кревзи.

Як видно з викладеного матеріалу, після Деуліна на території Чернігово-Сіверщини збереглися деякі православні монастирі – Новгород-Сіверський Спаський та Троїцький. Під час проведення ревізії провінції у 1620 р. їм були підтверджені права на частину своїх колишніх земельних володінь¹¹⁵. Натомість у Чернігові монастирів, правдоподібно, не залишилося. Принаймні земельні володіння чернігівського Єлецького монастиря роздавалися після 1618 р. шляхтичам ленним правом¹¹⁶.

Чернігівське князівство 1619–1633 рр. являло адміністративне утворення, що значною мірою мало перехідний характер. З одного боку, воно знаходилося в підпорядкуванні Владислава Вази, з іншого, сюди з часом все більше допускалися деякі елементи шляхетського самоуправління. Територіально князівство входило до Корони, але значною мірою керувалося зі Смоленська. Зі Смоленськом були пов'язані й місцеві осередки католицької, уніатської, мабуть, й православної церков. Сеймові конституції щодо Смоленського воєводства у своїй більшості опосередковано стосувалися й Чернігово-Сіверщини. На відміну від Смоленщини з її більшим ступенем конституювання, створенням у ній воєводства, повноцінної земської ієрархії, організації земських і гродських судів, впровадження сеймиків тощо, Чернігово-Сіверщина довше зберігала елементи устрою,

¹¹² Там же. Московский стол, стб. 79, л. 389–398; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 130; *Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1989. С. 93.

¹¹³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 211, л. 114 об. – 115 об.

¹¹⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 365, k. 1527.

¹¹⁵ Порівняй з переліком володінь Спаського монастиря згідно з грамотою Івана Грозного (див.: *Русина О.* Грамоти... С. 142–148).

¹¹⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 55 об. – 56.

який був впроваджений у 1619–1620 рр. і відповідав намірам та уявленням короля і його оточення щодо створення на “рекуперованих” територіях оборонного форпосту на випадок війн з Московською державою.

II.2. Створення та складові ленної системи

Ленне право, основи якого найдетальніше викладені у “Саксонському зерцалі” 20–30-х рр. XIII ст., з X ст. широко розповсюдилося у Західній, а згодом і Центрально-Східній Європі, особливо у регіонах, що відчували на собі вплив німецької колонізації. Воно виникло на основі сеньйоріально-васальних стосунків. У Польщі ленне право не набуло значного поширення. Після відродження Польської держави на початку XIV ст. рицарство утвердило в ній свою домінуючу роль, добилося зрівняння статусу в своєму середовищі, повних прав власності на землю. У таких умовах обмеження, характерні для ленного права, вже не могли бути впроваджені¹¹⁷. Інакше ситуація складалася з територіями, приєднаними до Корони в подальшому. Так, у приєднаній після 1340 р. Галицькій Русі виникли дрібні лени – так звані манства, що існували протягом XV–XVI ст.¹¹⁸. Устрій цих манств певною мірою впливав на виникнення ленних стосунків на українських землях.

Набагато більше значення мали ленні стосунки, що склалися на землях Пруссії та Лівонії, звідки вони активно реципіювалися до Великого князівства Литовського¹¹⁹. Їх впливи засвідчені тут з середини XIII ст. Зокрема, князь Мендовг надавав землі Тевтонському ордену не у вічне володіння, а з умовою військової допомоги¹²⁰. Князь Гедимін, викликаючи військово-служилих людей з німецьких земель, обіцяв забезпечити їх службу землею¹²¹. У 1385 р. полоцький князь Андрій, піднявши повстання проти Ягайла, визнав зверхність Ордену Мечоносців з Лівонії, передав йому князівство й отримав назад вже на ленному праві (*in feudum*)¹²².

¹¹⁷ *Gawlas S.* Dlaczego w Polsce nie było feudalizmu lennego? // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* Poznań, 1998. T. LVIII: Feudalizm w Europie średniowiecznej i nowożytnej. S. 101–123.

¹¹⁸ *Prochaska A.* Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. Kraków, 1902; *Kus J.* Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.) // *Przemyskie zapiski historyczne.* Przemyśl, 1985. Roczn. III. S. 19–35.

¹¹⁹ *Dygo M.* Feudalizm w Prusach XIII–XVI wieku // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* T. LVIII. S. 143–153.

¹²⁰ *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... Т. 1. С. 589.

¹²¹ *Raczyński E.* *Kodex dyplomatyczny Litwy.* 1845. S. 28.

¹²² *Jučas M.* *Unia polsko-litewska.* Toruń, 2003. S. 178.

Перелічені випадки були епізодами в еволюції поземельних стосунків у Литві й в цілому не визначали її магістральний напрямок. Розвитку ж масштабного умовного землеволодіння в Князівстві сприяла політика великого князя Вітовта, який активно роздавав земельні ділянки з умовою виконання військової служби. Вони були своєрідним аналогом західноєвропейських бенефіціїв¹²³. У документах Вітовта неодноразово трапляється поняття “ленне право”. У ряді його привілеїв на маєтності у Дорогичинській землі прямо вказано про їх ленний характер („*iure feodali alias lenskie*”)¹²⁴.

До певного часу застосування ленного права з боку литовських князів мало вузьку направленість. Воно або пов’язувалося з Орденом, або стосувалося Дорогичинської землі, що межувала з Мазовецьким князівством, де ленне землеволодіння, на відміну від інших польських земель, було досить поширене¹²⁵. Службове землеволодіння, яке інтенсивно розвивалося у Великому князівстві Литовському протягом XV – першої половини XVI ст., відрізнялося від ленного тим, що встановлювало не лише поземельну, але й особисту залежність адресата привілею. Натомість суб’єктом ленного права міг бути лише привілейований. “Саксонське зеркало” прямо зазначало: “Клірики і жінки, селяни і купці, і позбавлені прав, і незаконнонароджені, і всі не рицарського звання з боку батька й предків – всі вони позбавлені ленного права”¹²⁶. Тому виникнення класичного ленного права у Великому князівстві Литовському закономірно супроводжувало початковий етап процесу емансипації шляхти.

Слушність цього висновку підтверджується фактом появи у практиці Князівства надань на ленному праві лише у середині XVI ст., напередодні видання II Литовського статуту, який засвідчив емансипацію литовської шляхти. Зрозуміло, такі надання були логічним продовженням ланцюжка еволюції великокнязівської поземельної данини (привілею): до “волі господарської” – “до живота” – “до двох чи трьох животів”¹²⁷. Ленне право, крім того, що гарантувало верховній владі відбуття його титуляром земської кінної служби, давала їй ще одну важливу функцію – можливість надавати землі іноземцям, яким закони країни

¹²³ Ibid. S. 183; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Очерки из истории литовско-русского права. Киев, 1889. Вып. I: Поместья Литовского государства. С. 25.

¹²⁴ *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430* / Wyd. J. Ochmański. Warszawa; Poznań, 1986. S. 86–87, 93–94, 101–102, 103–105.

¹²⁵ Див. *Russocki S.* Nadania ziemi “ad servitia communia” a obowiazek służby wojskowej na Mazowszu w XV wieku // *Miscellanea iuridica złożone w darze Karolowi Koranemu w czterdziestolecie pracy naukowej.* Warszawa, 1961. S. 111–119.

¹²⁶ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. Москва, 1985. С. 165.

¹²⁷ *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... Т. 1. С. 594.

забороняли набувати їх на праві власності¹²⁸. Ще один момент, який спонукав великих литовських князів до ширшого застосування ленного права у середині XVI ст., – це зниження ефективності посполитого рушення і тривале протистояння зі своїм східним сусідом – Московською державою. Не випадково, що саме на окраїнах князівства прикладів надань на ленному праві знаходимо більше. Необхідність покращення обороноздатності країни спонукала Сигізмунда-Августа провести у прикордонних замках ревізію – волочну поміру¹²⁹. Цю ревізію бояри, що зобов'язані були службою до найближчого замку, часто використовували для покращення свого земельного права – заміну “доживоття” на лен. Крім цього, термін “ленне право” часто з'являється у тих привілеях великокнязівської канцелярії, згідно з якими шляхтичі отримували незаселені території чи волоки¹³⁰. Таким чином, слід відзначити зв'язок ленного права не лише з обов'язком відбуття військової служби, але й з правом осадничим.

У II Литовському статуті ленне право отримало законодавче визнання¹³¹. Приблизно тоді ж, коли у Великому князівстві Литовському ленне право набувало більшого поширення, у Польській Короні спостерігався зворотній процес. Сейм 1562 р. видав конституцію “Про статут короля Олександра”, яка скасовувала всі ленна, надані після видання у 1504 р. згаданого статуту¹³². Хоч основною метою цієї конституції, як справедливо відзначалося в літературі, була необхідність відбудови королівського домену, але й сфера ленного землеволодіння суттєво скоротилася¹³³. Конституція 1581 р. “Феоуди землі Руської”, підтверджена сеймом у 1588 р., підвищила статус лєнів у Руському й Подільському воєводствах та прирівняла їх до дідичних володінь (алодів)¹³⁴.

¹²⁸ Там же. С. 597–598. Див. данину від 20 травня 1568 р. господарському дворянину Тимофіїві Тетерину, який виїхав з Москви у Князівство, на 60 волок осілих в Упитській волості, 20 служб у Мозирській волості, а “особливо 13 волок пустих на вічність ленним правом” (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr 51 (1566–1574) / Parende: A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2000. P. 140–141*).

¹²⁹ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Москва, 1917. Ч. 2: Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы. С. 13.

¹³⁰ Див. данину від 22 листопада 1567 р. Матееві Прушновському на пусте селище Козловичі у Рогачевській волості з дозволом осадити і володіти ленним правом (*Lietuvos Metrika. Knyga Nr 51. P. 90–91*).

¹³¹ Статут Великого князства Литовского 1566 года // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1855. Кн. 23. С. 59; *Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права*. Вып. I. С. 29.

¹³² VL. T. II. S. 14.

¹³³ *Baranowski I. Nadania Jure feudi w nowożytnej Polsce // Themis Polska. Warszawa, 1913. Ser. II. T. 2. Poszyt 2. S. 35*.

¹³⁴ VL. T. II. S. 209 („Feuda ziemi Ruskiej”), 263 („Feuda Ruskie i Podolskie”); *Baranowski I. Nadania Jure feudi... S. 35–36*.

Люблінська унія 1569 р. створила ситуацію, коли до Корони були інкорпоровані чотири князівські воєводства (Підляське, Волинське, Київське, Брацлавське), де ленні володіння виникли перед цим внаслідок поземельних надань Сигізмунда-Августа 1550–1560-х рр. З приєднанням цих воєводств на них поширилася дія конституції сейму 1504 р., яка забороняла роздавати маєтності на ленному праві, за винятком випадків, санкціонованих сеймом¹³⁵. Однак ленні володіння, що виникли до 1569 р., зберегли свій статус¹³⁶. Це створювало небезпечний прецедент, тому українська шляхта активно намагалася протистояти поширенню ленного права у своїх воєводствах. Свідченням цього є протестація посла Брацлавського воєводства на сейм 1607 р. Олександра Кропивницького від свого та своїх колег імені, внесена до стенжицьких гродських книг. Серед її пунктів міститься протест проти надання ленів на сеймі 1607 р. певним особам без прохання і одностайної згоди земських послів, що, на думку авторів протестації, є порушенням привілею повернення Волинської землі до Корони та вже згаданого статуту короля Олександра¹³⁷. О. Кропивницький мав на увазі ленне право на Радомишль у Волинському воєводстві, на надання якого володимирському підкоморю Адамові Прусиновському король отримав згоду, оформлену в конституцію, на сеймі 1607 р.¹³⁸ Послідовно опонуючи практиці ленних надань, представники Брацлавського воєводства вслід за своїми колегами з Підляського домоглися на сеймі 1609 р. поширення дії на свою територію конституцій про феоди, виданих у 1581 та 1588 рр. для Руського й Подільського воєводств, таким чином перетворивши всі лени, на яких не було згоди сейму, включаючи доунійні, на дідицтва¹³⁹.

При такому, в цілому негативному, ставленні шляхти прикордонних воєводств Корони до ленного права політичному керівництву Речі Посполитої потрібно було вирішувати проблему створення ефективної оборонної системи на “рекуперованих” територіях. Ситуація ускладнювалася бажанням коронної шляхти приєднати частину цих територій до Корони, де, як було вже продемонстровано вище, ленне право начебто “доживало” останні дні.

¹³⁵ Volumina Constutionum. T. I. Vol. 1. S. 130; *Czacki T. Dzieła*. T. I. S. 288–289.

¹³⁶ Наприклад, Мартин Хармезький отримав ленну данину 28 липня 1568 р. на 42 служби у селі Осники Кременецького повіту (*Lietuvos Metrika*. Кнуга Nr 51. P. 186–187). Ленний статус це володіння зберігало до кінця XVI ст. (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 198, л. 42–43 об.; *Собчук В.* Крем’янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. ССХХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 398). І лише в серпні 1605 р. ленне право було скасоване внаслідок рішення асесорського суду, який присудив Осники начебто їх власнику Саві Єловицькому (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 118–121 об.; *Собчук В.* Крем’янецька волость... С. 398).

¹³⁷ *Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddz. rękopisów, rkps 6862, s. 322.*

¹³⁸ VL. T. II. S. 445.

¹³⁹ *Ibid.* T. II. S. 470.

Політичні дискусії щодо устрою Смоленщини й Сіверщини розпочалися вже після встановлення фактичного польсько-литовського контролю над ними, ще до укладення Деулінського перемир'я, а опосередковано навіть раніше – у межах теоретико-публіцистичної дискусії кінця XVI – початку XVII ст. щодо методів колонізації України.

Вже в працях київського біскупа Юзефа Верещинського знаходимо ідею заснування на київському Задніпров'ї рицарської школи на зразок Ордену (ймовірно, автор під поняттям “Орден” розумів напіввійськові ордени католицької церкви на зразок тамплієрів, шпитальників чи тевтонців). На місце заснування Ордену мали прибути всі наймолодші шляхетські сини, обділені при спадкуванні маєтків, і малоземельні селяни¹⁴⁰. Подібний за метою проект висунув і парнавський пробоц Петро Грабовський. Осади на Задніпров'ї, на його думку, мали заселити люди різних станів, в тому числі й іноземці. Всі вони отримали б на пожиттєвому праві по кілька десятків волок землі з обов'язком виконання кінної військової служби. Такі володільці мали привести селян зі своїх дідичних маєтків або наwerbувати їх у сусідніх країнах. Також парнавський пробоц пропонував утворити на лівобережжі Дніпра нове воєводство з низкою нетрадиційних для коронних воєводств урядів – гетьмана, економа, регента¹⁴¹. У завдання даного дослідження не входить докладний аналіз погляду цих та ряду авторів – Лукаша Гурницького, Шимона Старовольського та інших представників так званого “шляхетського більонізму”¹⁴². Але слід наголосити, що в їх працях знаходимо цілий ряд ідей, пізніше впроваджених на Задніпров'ї чи Чернігово-Сіверщині¹⁴³. Сюди потрібно віднести необхідність кінної військової служби, волочної поміри, можливість надання землі іноземцям, впровадження ленного права, оскільки орієнтація на взірець Ордену це передбачала.

Безумовно, ознайомлені з ідеями згаданих авторів політики Польсько-Литовської держави на сеймах, які передували Деуліну, висунули низку політичних проектів, що певною мірою впливали на формування правових засад облаштування “рекуперованих” територій.

¹⁴⁰ *Wereszczyński J.* Publika... z strony fundowania szkoły rycerskiej // *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego*. Kraków, 1858. S. 1–34; *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998. С. 265–267.

¹⁴¹ *Grabowski P.* Przedmowa do stanów koronnych // *Polska Niżna albo Osada Polska...* przez ks. Piotra Grabowskiego. Kraków, 1859. S. 7–77.

¹⁴² *Gyrski J.* Billionizm szlachecki – ideologia ekonomiczna polskiej szlachty w XVII wieku // *Ekonomika*. Warszawa, 1956. Nr 6. S. 122–124; *Czapliński W.* Propaganda w służbie wielkich planów politycznych // *Ejusdem*. O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. Warszawa, 1966. S. 167–169.

¹⁴³ Про знайомство шляхти з працями Й. Верещинського, див. зауваження невідомого шляхтича у 1606 р.: “Читав книжку біскупа пограничного ксьондза Верещинського... Справді знаходжу там, як у сагайдаку, багато речей добрих і Речі Посполитій корисних” (*Кулиш П.* Матеріали для истории воссоединения Руси (1578–1630). Москва, 1877. Т. 1. С. 44–45).

На сеймі 1611 р. коронний канцлер Вавринець Гембіцький запропонував набуті у ході війни з Москвою землі поділити за давньоримським зразком між жовнірами¹⁴⁴. У 1618 р. цей політик, вже будучи арцибіскупом гнезненським, спочатку на шродському сеймику, а згодом на коронному сеймі дещо деталізував свій проект. План створення жовнірських колоній він пропонував поширити й на Україну. З цією метою, на його думку, потрібно було там провести ревізію прав на маєтності, відібрати ті, що трималися незаконно, і поділити їх на парцели для надання жовнірам. Арцибіскуп вважав за необхідне створити своерідний тил для таких колоній: продукти і корм для коней мали їм постачати за визначеними сеймом цінами Руське, Подільське й Волинське воєводства¹⁴⁵. На згаданому вище сеймі 1611 р. позицію смоленського війська висловив фелінський староста Стефан Потоцький, звертаючи увагу на необхідність відзначення заслуг війська й роздачі сіверських маєтностей серед його ветеранів з дотриманням принципу, щоб їх “жовнір по жовніру брав”¹⁴⁶.

Під час надзвичайного сейму 1613 р., виголошуючи свій вотум (сенаторську промову) 5 грудня, плоцький біскуп Мартин Шипковський запропонував свою концепцію освоєння східних територій: “... зараз людям рицарським заслуженим вічністю (землі) давати з тією умовою, щоб певні почти осадили і були готові дати спротив ворогу. Так король Стефан вчинив в Інфлянтах (Лівонії). А то з умовою, щоб Москві (тобто москвитинам) тих данин ніколи не пускали”¹⁴⁷.

Схожої лінії дотримувався проект коронного підканцлера Анджея Ліпського. Він пропонував розташувати на головних татарських шляхах військові підрозділи, які б отримували продовольство з глибини країни. Шляхта визначеного терену мала дати з 25 волок третинник жита, з 8 – три чверті пшениці, з 13 – шість корців вівса, з 1 волоки – чотири каплуни. Все це мало звозитися до городу, де відповідний урядник продавав би провізію за цінами, нижчими за ринкові. Різниця між ринковою та визначеною урядником ціною складала своерідну платню жовнірові за службу, а для виробників компенсувалася за рахунок державного скарбу¹⁴⁸.

¹⁴⁴ *Byliński J. Sejm z roku 1611. S. 117–118.* В. Гембіцький мав на увазі прикордонні частини (федератів), солдати яких отримували земельні ділянки (*Машикін М. О. Історія Стародавнього Риму. Київ, 1952. С. 530*). На думку автора монографії про цей сейм – Януша Билінського, такі пропозиції лунали на сеймі часто, але вони були не вигідні королю та “кресовим” магнатам (*Byliński J. Sejm z roku 1611. S. 117–118*). Щодо останніх, то з думкою Я. Билінського слід погодитися; щодо ж короля, то його позиція не була такою однозначною.

¹⁴⁵ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Poznań, 1962. T. I. Cz. 2: 1616–1632 / Wyd. W. Dworzaczek. S. 31–40; Sereďyka J. Sejm z 1618 roku. Opole, 1988. S. 54.*

¹⁴⁶ *Byliński J. Sejm z roku 1611. S. 157.*

¹⁴⁷ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 350, s. 119.*

¹⁴⁸ *Rzońca J. Ostatni sejm przed Cecorą (1619) // Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. Kórnik, 1983. T. XX. S. 35–36.*

Не без впливу подібних проектів, за допомогою яких їх автори намагалися вирішити проблему створення ефективної системи оборони на східному прикордонні за хронічного браку готівки у скарбі, “Ординація провінцій, від Москви рекуперованих” 1620 р. містила пункт про надання земельних володінь на ленному праві. Тим більше, що Річ Посполита мала вже досвід включення до свого складу територій з таким правом. Йдеться про Лівонію. Вище зазначалося, що система управління “рекуперованих” територій формувалася якоюсь мірою за зразком Лівонії. Те ж саме можна сказати й про ленне право. Різниця полягала в тому, що ленна система у Лівонії склалася задовго до її включення у склад Речі Посполитої¹⁴⁹. Однак московська помісна система, що існувала на Смоленщині й Сіверщині перед цим, мала багато подібних рис і, в першу чергу, службовий характер. Помісна система, як і ленна, також була своєрідною системою утримання війська. Помістя, подібно як і лен, давалося не скільки як винагорода за службу, стільки в рахунок майбутньої служби, щоб служила людина могла при необхідності з’явитися з конем, зброєю й провізією¹⁵⁰. Короля та його оточення приваблювало у цій системі, як і в ленній, не лише її дешевизна для скарбу, але й наявність механізму залежності землеволодільців від монарха як сеньйора.

Як вже зазначалося, Ординація 1620 р. встановила два види надань – на пожиттєвому праві та на ленному з повинностями для забезпечення оборони замків¹⁵¹. Фактично ж, крім цього, допускалася й спадкова земельна власність. Останню могли отримати московські бояри, які зберегли вірність Владиславові Вазі. Вже згадувана інструкція 1619 р. наголошувала на необхідності нагородження земельною власністю на Смоленщині вяземських бояр, які перейшли на бік королевича. Вони мали отримати землі у різних замках, подалі від кордону, саме стільки ж, скільки залишили отчини у Московській державі¹⁵². Відновити права на земельну власність у Смоленщині та Сіверщині могли литовські шляхтичі, якщо їх предки мали відповідні привілеї від великих князів литовських¹⁵³.

¹⁴⁹ Див. *Дорошенко В.* Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960. С. 83–87; *Назарова Е. Л.* История лейманов в Ливонии. Местное землевладение в Латвии и Эстонии XIII–XVIII вв. Москва, 1990. С. 81–92.

¹⁵⁰ *Павлов-Сильванский Н. П.* Государевы служилые люди. Москва, 2000. С. 161–162.

¹⁵¹ VL. T. III. S. 179.

¹⁵² Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 330, s. 468–469.

¹⁵³ Ця ідея обговорювалася на сеймі 1611 р. 31 жовтня у посольській ізбі виступив депутат від смоленського війська Ян Вітовський і просив надавати землі у Сіверщині не литвинам, “що з привілеями оживають”, а жовнірам (*Byliński J.* Sejm z roku 1611. S. 160). Повернення литвинам земельних володінь їх предків й надалі негативно сприймалося коронною шляхтою. 16 листопада 1624 р. у своїй передсеймовій інструкції шляхта Познанського й Каліського воєводств звертала увагу сейму, що “... деякі обивателі Великого князівства Литовського під приводом повернення маєтностей своїх дідичних у Смоленщині та Сіверщині так багато волостей і маєтностей затягають, що замки тієї провінції повинні залишитися оголені...” (*Akta sejmikowe województw Poznańskiego i Kaliskiego.* T. I. Cz. 2. S. 191).

Цей самий документ відзначав, що прохання про повернення отчини – Трубчевська – вніс князь Юрій (Єжи) Трубецький і рекомендував комісарам докладно перевірити його права й доповісти про результати перевірки королю та адміністратору¹⁵⁴. Відомо, що права його були визнані¹⁵⁵. Втім, і пожиттєві володіння, і дідична власність відігравали маргінальну роль у земельній політиці Вазів щодо “рекуперованих” територій. Провідна роль тут належала ленним володінням. Все та ж інструкція наказувала комісарам описати боярщини, визначити їх межі й роздати ленним правом “до волі й конфірмації нашої”¹⁵⁶. Практика підтверджує дотримання цих вказівок: спочатку боярщини призначалися комісарами заслуженим жовнірам, потім за рекомендацією Владислава Вази король надавав ці боярщини їм ленним правом¹⁵⁷. Ленні володіння в тому числі отримала й частина московських бояр. Зокрема, у січні 1621 р. Сигізмунд III надав Іванові Микитовичу Солтикову і його синам – Володимирові, Василеві, Павлові – та синам померлого Михайла Глібовича Солтикова – Петрові, Іванові й Федорові – ленне право на ряд володінь у Чернігівському уїзді¹⁵⁸.

Наділення ленними володіннями на Чернігово-Сіверщині комісари провели у другій половині 1620 р. З листопада почалося їх підтвердження з боку королівської влади. Там, де до 1619 р. існувало упорядковане помісне землеволодіння, наділення відбувалося із врахуванням меж московських боярщин чи лісових обрубів. У регіонах, які під час Смутного часу зазнали спустошення, процесу наділення передувала волочна поміра. При її проведенні за одиницю виміру приймалася хелмінська волока, поширена у північних та східних регіонах Речі Посполитої¹⁵⁹. Середня величина волоки складала 21,35 га, хоча на Смоленщині й Сіверщині вона могла мати й дещо відмінну величину, яка нам невідома. Призначені королем у 1619 р. комісари не зуміли завершити волочну поміру, тому, починаючи з 1623 р., вимір наділених королем волок здійснювався або новгород-сіверським підкоморієм, або капітаном одного із замків¹⁶⁰.

Творення системи ленного землеволодіння опиралося на оборонні замки регіону. На Чернігово-Сіверщині таких замків спочатку було два – Чернігів й Новгород-Сіверський. Згодом, 1625 р., додався третій – Ніжин, але він не мав своєї чітко визначеної території, йому підпорядковувалися лише окремі категорії ленників, про які буде сказано нижче.

¹⁵⁴ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 330, s. 469.

¹⁵⁵ *Gozdyszewski W.* Granica polsko-moskiewska... S. 33–34.

¹⁵⁶ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 330, s. 467.

¹⁵⁷ Див. наприклад РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 191 об. – 193, 195–196 об., 211–212 об.

¹⁵⁸ Там же. Л. 215 об. – 219.

¹⁵⁹ *Dunin-Wąsowicz A.* Pomiarы gruntu w Koronie w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 1994. S. 70–71, 169, 247.

¹⁶⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 138–139 v.

Крім певної кількості волок землі, ленник отримував у замку місце для побудови будинку та город на посаді. У будинку ленник зобов'язаний був тримати продовольчий запас щонайменше на півроку. Там само мав постійно перебувати челядник або господар з мушкетом та іншою зброєю, щоб у разі осади замку захищати його на стінах. Сам ленник, якщо на момент ворожого нападу не перебував у замку, мав негайно туди відправитися кінно чи пішо разом з челяддю. У тому випадку, коли привілей передбачав надання ленного права на один пункт для двох осіб, наприклад, братів, то їм надавалося у замку два плаці для забудови й два городи на посаді¹⁶¹. Існували приклади, коли один адресат, отримуючи два населених пункти, зобов'язувався збудувати два будинки на замкових плацах¹⁶². Окремі особи, що отримали ленне право на значну кількість волок, будували власний оборонний замочок, але звільнялися від обов'язку оборони одного з трьох основних замків Чернігово-Сіверщини¹⁶³.

Король зберігав за собою статус верховного власника ленних володінь. Право розпоряджатися землею ленник міг отримати, лише звернувшись до нього. Королівський консенс – дозвіл ленникові розпорядитися леном – передбачав можливість його відчуження лише особі, яка могла виконувати обов'язки, регламентовані ленним правом, насамперед військову службу. Привілеї на ленні володіння застерігали за монархом монопольне право промислового використання лісових ресурсів та корисних копалин, виробництва селітри. Це цілком відповідає класичному розумінню ленного права, викладеному в “Саксонському зерцалі”, згідно з яким право користування леном передбачало лише можливість використання поверхні землі, не глибше, ніж оре плуг; скарби ж, знайдені глибше, та корисні копалини, є королівською регалією¹⁶⁴. Під промисловим використанням лісу розумілися випал поташу, виготовлення смальцуги тощо. Ленники мали право рубати дерева у лісах, крім бортних, на будівництво будинків та їх опалення¹⁶⁵, вилучати з лісу природні плоди. Виготовлення селітри офіційно королівська влада не допускала протягом всього перебування Чернігово-Сіверщини у Речі Посполитій, хоч це дозволялося її представникам – старостам та іншим урядникам, які часто цей дозвіл використовували і в своїх цілях. Дещо інакшим був підхід королівської влади до дозволу промислового використання лісів. До Смоленської війни воно залишалося у королівській монополії. Однак

¹⁶¹ Ibid. Sygn. 165, k. 300–301: привілей від 17 лютого 1621 р. братам Єжему і Станіславові Лауданським на пусту деревню Білоч у Новгород-Сіверському уїзді.

¹⁶² Ibid. Sygn. 180, k. 366–367: привілей від 25 вересня 1621 р. Янові Несвястовському на деревні Козин та Чорторию у Новгород-Сіверському уїзді

¹⁶³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 48 об. – 49 об.: привілей від 26 березня 1625 р. Янові Лютомирському на Грайворон і Дригайлів – безлюдні городища величиною 500 волок.

¹⁶⁴ Саксонское зерцало... С. 171.

¹⁶⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 151 об. – 152 об.; AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 16–18.

після її завершення були зроблені деякі винятки. Зокрема, 24 лютого 1634 р. під час перебування під Смоленськом, на Богдановій околиці, король Владислав IV видав привілей для вихідця з московських бояр Павла Солтика, дозволивши йому в лісах при своїх чернігівських маєтностях Стольна, Блестова, Колчів, Дівиця, Володимирів, Вересоч, Наливайкове селище “виробляти лісові товари” терміном до шести років¹⁶⁶. У тому ж році, 13 серпня, “право палити попели й виробляти інші лісові товари” у лісах при маєтностях Случевськ, Гремяч у Новгород-Сіверському та Найпутовичі у Стародубському повіті терміном на п’ять років отримав стародубський війський, колишній новгород-сіверський капітан Ян Кунинський¹⁶⁷. Приблизно у той самий час право розробляти ліси у Новгород-Сіверському старостві одержав староста О. Пісочинський¹⁶⁸. Принагідно слід зазначити, що таке право шляхті приносило немалі вигоди. Її представники часто приступали до виробництва “лісових товарів”, посилаючись на наявність королівського консенсу, хоч насправді у них його не було¹⁶⁹. Попри започатковану практику, вона зберігала винятковий характер і привілеї на розробку лісів стали частіше видаватися лише напередодні повстання Б. Хмельницького¹⁷⁰.

Лен міг успадковуватися лише по чоловічій лінії. Як слушно відзначив С.Думін, такий лен, що отримав назву “строгий” або “мужський”, був запозичений з Лівонії¹⁷¹. У випадку згасання прямої чоловічої лінії леном розпоряджався монарх.

На українських землях, але поза межами Чернігово-Сіверщини, відомі випадки, коли із згасанням прямої чоловічої лінії лен вважався таким, що вийшов, згас. Як вже згадувалося, на сеймі 1607 р. ленне право на село Радомишль у Волинському воєводстві отримав Адам Прусиновський, володимирський підкоморій, згодом белзький воєвода. Після його смерті ленне право цілком закономірно перейшло на його сина – теж Адама. Він не мав нащадків по чоловічій лінії, тому поступився своїм правом Казимирові Прусиновському. Тоді ж пожиттєве

¹⁶⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 282 v., 284.

¹⁶⁷ Ibid. K. 350–350 v.

¹⁶⁸ Grabowski A. Władysław IV króla polskiego listy.... S. 181–182.

¹⁶⁹ Про наявність у нього консенсу на паління попелів у лісах при маєтностях Посудичі й Мурав’є в Новгород-Сіверському повіті терміном на шість років говорив новгород-сіверський стольник Криштоф Телішевський, що заснував у другій половині 1634 р. будинок над р. Липинка, але члени королівського комісарського суду, який засідав у Чернігові 20 лютого 1636 р., цього консенсу так і не побачили (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 223–224).

¹⁷⁰ Подібне відзначив щодо Смоленського воєводства С. Думін (Думин С. К истории развития ленного землевладения... С. 46).

¹⁷¹ Там же. С. 46. Сліди такої рецепції виразно видно вже у деяких привілеях литовської канцелярії щодо українських земель, виданих напередодні Люблінської унії. Згідно з ними маєтності надаються “правом мужського роджаю” або “правом мужським” (AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 69/13, s. 301).

право на Радомишль отримав королівський ротмістр Роман Загоровський. Розпочалася довготривала судова суперечка, що тривала близько десяти років. Перший декрет королівського суду був виданий на користь Р. Загоровського, наступний – К. Прусиновського. Волинський передсеймовий сеймик 1646 р. у своїй інструкції послам на вальний сейм став на захист першого, аргументуючи це, крім іншого, тим, що виведення Радомишля з ленна є його поверненням до Луцького староства¹⁷². Лише у 1654 р. королівський суд визнав у зв'язку з відсутністю прямих чоловічих нащадків у Адама Прусиновського ленне право на Радомишль таким, що вийшло, й присудив Радомишль разом з Сухою Балкою пожиттєвим правом Р. Загоровському¹⁷³. На Чернігово-Сіверщині таких прикладів не знаходимо, передусім, тому, що тут не було такої гострої конкуренції між ленним та пожиттєвим правом.

За декілька років практики надань ленних володінь на Чернігово-Сіверщині лише представникам чоловічої статі почала спостерігатися тенденція до часткового допущення до користування ленним правом жінок. Королівський консенс, виданий 5 червня 1622 р., дозволяв троцькому конюшому Еразмові Стравінському поступитися ленним правом на деревні Случевськ і Гремяч у Новгород-Сіверському уїзді своєму зятю Янові Кунинському та його дружині Єві Стравінській. Видання консенсу обґрунтовувалося винятковими підставами – проханням сенаторів (“панів-рад”) та урядників і заслугами Е. Стравінського під час “минулої московської експедиції”¹⁷⁴. Згодом роль жінок у системі спадкування лену посилюється. Дванадцятого березня 1626 р. король Сигізмунд III видав привілей, згідно з яким ленне право на половину деревні Студенок у Новгород-Сіверському уїзді по померлому Янові Антоновичу було надане Якубові Гощевичу, другому чоловікові Регіни Сентківни – дружини Я. Антоновича¹⁷⁵. Зважаючи на те, що вдова протягом шести місяців після смерті свого чоловіка мала витримати траур і лише потім вдруге могла вийти заміж¹⁷⁶, впродовж цього терміну ленні обов'язки мали виконуватися нею чи її опікунами. Тут маємо справу з явищем, яке класичне ленне право періоду розвиненого феодалізму називає “правом очікування лену”. Згідно з “Саксонським зерцалом” таке право належало дружині, до якої переходить лен, якщо померлий чоловік не залишить спадкоємців. Особа, що мала “право очікування”, користувалася перевагою при наділенні лену щодо всіх осіб, крім спадкоємців¹⁷⁷.

¹⁷² Архив ЮЗР. Ч. II. Т. I. С. 328.

¹⁷³ AGAD. Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 1, k. 349–351 v.

¹⁷⁴ Ibid. Metryka koronna, sygn. 168, k. 161–161 v.

¹⁷⁵ Ibid. Sygn. 174, k. 124–125.

¹⁷⁶ Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментары / Галоў. рэд. Ы. П. Шамякін. Мінськ, 1989. С. 220 (Р. V, арт. 13).

¹⁷⁷ Саксонское зерцало... С. 168.

З середини 1627 р. королівські консенси, як правило, серед сторін щодо поступки на ту чи іншу маєтність називають і дружин ленників¹⁷⁸, таким чином фіксуючи їх зростаючу роль при користуванні й спадкуванні лєну. Дружини мали пріоритетне право користуватися лєном навіть перед рідними братами померлих чоловіків. Зокрема, після смерті Яна Сіножацького (до 1639 р.) його дружина Теофіля Розсудовська вийшла вдруге заміж за Мартина Київського. Спроба рідного брата Яна Криштофа відсудити у Т. Розсудовської та М. Київського лєну маєтність Козленичі у Чернігівському повіті, яку вона успадкувала по першому чоловікові, завершилися невдачею. З декрету королівського суду випливає, що вдова мала пожиттєве право на лєн. Згодом, 18 листопада 1644 р., вона поступилася своїм лєнним правом М. Київському, таким чином покращивши його володільницький статус¹⁷⁹.

Практика функціонування лєнного права на Чернігово-Сіверщині засвідчує, що чоловік, одружений з вдовою, міг закріпити за собою лєнні володіння шляхом отримання королівського привілею на засаді „*jus feudalis communicativum*”, тобто спільного з дружиною використання лєнного права¹⁸⁰. Не зовсім зрозумілою є ситуація, коли вдова, що вдруге виходила заміж, мала дітей від першого чоловіка. Так, Кристина Стравінська після смерті свого першого чоловіка Яна Соломея вийшла заміж вдруге за Яна Вацлава Карського. Від першого шлюбу вона мала трьох синів – Трояна, Петра й Олександра, які на середину 1640-х рр. були вже повнолітніми¹⁸¹. Однак лєнне право на маєтності Радичів і Мезин у Новгород-Сіверському повіті, які належали їх батьку і яких вони вважалися формальними лєнними володільцями¹⁸², до них не перейшло. Натомість пожиттєве право, як відзначають документи, на ці маєтності належало їх матері та її опікунові й чоловікові Я. В. Карському¹⁸³. Можна припустити, що тут мав місце заповідальний відказ з боку померлого чоловіка на користь дружини. Згідно з ним, законні спадкоємці зобов'язувалися передати у пожиттєве володіння вдові з правом отримувати прибутки обумовлену річ, у даному випадку землю. У римському праві таке майнове право на чужу річ отримало назву “узифрукт”¹⁸⁴. Але узифрукт не міг охопити всю власність спадкодавця, тому інші володіння Яна Соломея мали дістатися саме його синам. У подібній з ними ситуації опинився на початку

¹⁷⁸ Див., наприклад: AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 471 v.– 472 v., 473–474.

¹⁷⁹ Ibid. Sygn. 189, k. 229–231.

¹⁸⁰ Ibid. Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 1, k. 306–311 v.; Metryka koronna, sygn. 185, k. 169 v. – 170.

¹⁸¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4139, арк. 43: 14 жовтня 1643 р. Петро Хризостом Соломей позичив у слуги О. Пісочинського Антонія Філіповича 75 злотих; у документі Ян (Троян?) Соломей названий його старшим братом.

¹⁸² Там само. Спр. 4069, арк. 103–105, 176–177.

¹⁸³ Там само. Спр. 4108, арк. 204–204 зв.

¹⁸⁴ Франчози Д. Институционный курс римского права. Москва, 2004. С. 332–336.

1646 р. син київського каштеляна Олександра Пісочинського Ян, коли після оприлюднення заповіту померлого батька з'ясувалося, що фактично всі свої ленні володіння у Новгород-Сіверському повіті він відказав своїй другій дружині Ельжбеті Остророг. Таким чином, ленне право Яна на ці володіння ніби завмерло на час життя Ельжбети¹⁸⁵.

Пожиттєве право на лен могло належати не лише вдові, але й доньці ленника. Згідно з привілеєм Владислава IV, виданим у 1634 р., ще при житті Яна Лютомирського належне йому ленне право на маєтність Липове над р. Ромен у Чернігівському повіті було потрактоване ще й як життєвий лен для його доньки Ельжбети та її чоловіка – Яна Баліцького. Дещо змінився при цьому й військовий обов'язок. Якщо Я. Лютомирський згідно з попереднім привілеєм мав ставати на захист Чернігівського замку, то тепер він, його зять і донька повинні були відбудувати замочок у Липовому і захищати його під час ворожих нападів¹⁸⁶.

Документально засвідчені випадки конфіскації королем ленних володінь на Чернігово-Сіверщині. У березні 1623 р. король Сигізмунд III передав Адамові Вишневському кадуковим правом деревню Суворовськ у Новгород-Сіверському уїзді по засудженому на інфамію Анджею Пуцневському, що на чолі групи “свавільних людей” збирав податки з духовних і королівських маєтностей у Короні¹⁸⁷. У даному випадку, як бачимо, підставою для конфіскації лєну стала недостойна поведінка ленника. Іншою підставою була державна зрада. Ще до завершення Смоленської війни, у листопаді 1633 р., ленні права на деревні Лобки та Юрків у Новгород-Сіверському уїзді були надані Якубові Міляновському та Янові Струпчевському в зв'язку з переходом на бік Москви відповідно Федора Чубарова та Миколая Полікши¹⁸⁸. З тієї ж причини було відібране ленне право на деревню Санський город у тому ж уїзді в якогось Толкачевського¹⁸⁹. Конфіскація ленних маєтностей здійснювалася і внаслідок невиконання з них військового обов'язку. Так, у липні 1634 р. чернігівський староста Мартин Калиновський отримав низку ленних маєтностей в окрузі Чернігова, відібраних королем у різних шляхтичів, що “обов'язків своїх не виконали”¹⁹⁰. В інших випадках вина ленників і підстава конфіскації є більш деталізованою – відсутність у замку під час ворожої облоги. Так, саме посилаючись на цю підставу у березні 1635 р. ленне право на маєтність Баничі у Новгород-Сіверському повіті було забране в

¹⁸⁵ Див. докладніше: Кулаковський П. Боротьба за спадщину: конфлікт між Яном Пісочинським та Ельжбетою з Остророга Пісочинською щодо новгород-сіверських маєтностей // Соціум. Альманах соціальної історії. 2005. № 5. С. 127–139.

¹⁸⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 176, k. 178 v. – 179 v.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 119 об. – 120.

¹⁸⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 184–184 v., 205–206.

¹⁸⁸ Ibid. Sygn. 180, k. 240–241 v.

¹⁸⁹ Ibid. K. 279 v. – 280.

¹⁹⁰ Ibid. K. 305 v. – 307 v.

Яна Грудзького і передане Адамові Вишневецькому, що відзначився під час війни ефективними заходами щодо утримання Чернігівського та Ніжинського замків¹⁹¹.

Окремі випадки конфіскації ленних володінь, зокрема пустоші Вялки Якуба Прошицького¹⁹², деревень Хильчиці та Погаричі Матіаша Бучинського, деревні Себестіановичі Тимофія Ворони, села Юхнів Фабіана Вноровського, були оспорені у 1637 р. в асесорському суді й цим володільцям вдалося їх втримати¹⁹³. З'ясувалося, що М. Бучинський не брав участі в обороні Новгород-Сіверського замку під час його облоги московськими військами у 1632 р. у зв'язку з виконанням посольської місії до запорозьких козаків, але згідно з нормами ленного права він виставив замість себе заступника. Подібно й Якуб Прошицький не зміг особисто виконати подібний обов'язок у тому ж замку в зв'язку з участю в елекції Владислава Вази, але виставив замість себе шляхтича Федора Щербу Козловського. Аргументи, що дозволили втримати ленні маєтності Т. Вороні та Ф. Вноровському, нам невідомі; але вони продовжували володіти своїми маєтностями у Новгород-Сіверському повіті й надалі¹⁹⁴. Цікаво, що ініціаторами конфіскації згаданих ленних володінь виступили особи, тісно зв'язані з О. Пісочинським, – Петро Гинко, Миколай Глоговський та Стефан Речинський. Цілком ймовірно, ці ініціативи слід розглядати у контексті політики їх патрона щодо встановлення свого контролю над Новгород-Сіверським повітом. Звинувачувався у сприянні підпалу Новгород-Сіверського замку московськими ратними людьми й Михайло Ессенко. У зв'язку з цим його ленні володіння, зокрема деревня Кояковичі, були передані Касперові Ростопчі¹⁹⁵. М. Ессенко після повернення з московського полону довів свою непричетність до підпалення замку, але згадані ленні володіння до нього не повернулися; він ними у 1637 р. поступився К. Ростопчі¹⁹⁶.

Вагомою підставою для конфіскації ленних маєтностей було розпорядження ними без санкції короля. Так, 24 березня 1647 р. Владислав IV надав ленним правом Тимофієві Шицевичу Васютинському чотири волоки у Горянах Новгород-Сіверського повіту, які попередній ленник Ян Цешковський та його дружина Полонія Чижівна продали без королівського консенсу Базилієві Спанцевичу¹⁹⁷.

Вже згадувалося, що ленники могли розпоряджатися леном з дозволу монарха. Один з таких консенсів засвідчує, що при поступці (фактично продажу) ленник міг обумовити за собою право повернення за певних обставин володіння цим леном своїм нащадкам. Зокрема, 12 вересня 1635 р. Станіслав Розбицький

¹⁹¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 106–106 об.

¹⁹² AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 405–405 v.

¹⁹³ Ibid. Księgi sądyw asesorskiego, sejmowego i relacyjnego, sygn. 16, k. 5 v. – 7 v.

¹⁹⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв., 30.

¹⁹⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 24–25.

¹⁹⁶ ЦДІАК, ф. 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 204, арк. 501–502.

¹⁹⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 611–611 v.

отримав королівський консенс на поступку своєму братові Миколаєві Розбицькому частини маєтності Курів на р. Судость. При цьому він застеріг можливість входження до посесії цієї ленної маєтності свого сина Станіслава у випадку повернення його з московського полону та після сплати Миколаєві 1500 злотих¹⁹⁸.

Практика функціонування ленного права на Чернігово-Сіверщині засвідчує, що ленник міг заставити лен, тобто ним забезпечити собі можливість позики певної суми грошей. У разі несплати позики допускалася передача з королівської санкції лену кредиторів за умови виконання ним військового обов'язку. Саме таким чином у середині 1629 р. Станіслав Корибський отримав підтверджений королем запис від Якуба Сачка на його ленну маєтність Дурмянків у Чернігівському уїзді¹⁹⁹.

Крім шляхетських ленних володінь, існували на Чернігово-Сіверщині й інші форми ленного землеволодіння. Однією з них було землеволодіння товаришів козацьких хоругв, осаджених на землю біля Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина. Осадження таких хоругв на Сіверщині розпочалося у березні-квітні 1625 р. З 3 до 8 квітня були видані привілеї на створення козацьких хоругв біля Мглина, Стародуба, Трубчевська і Почепа. Найбільше землі – 400 волок на 100 коней – виділялося для козацьких хоругв Мглина й Стародуба. 200 волок на 50 коней передбачалося надати для почепської козацької хоругви й 120 волок на 30 коней – для трубчевської козацької хоругви²⁰⁰. Ще раніше, 6 березня, король Сигізмунд III видав привілеї на осадження козацької хоругви на Великовеських ґрунтах біля Чернігова; 26 березня того ж року королівська канцелярія видала привілеї для створення новгород-сіверської хоругви²⁰¹. Козацька хоругва на Крупичпольських та Лосиногловських ґрунтах біля Ніжина була осаджена дещо пізніше. Підтвердження їй привілею королівська канцелярія видала 25 травня 1633 р.²⁰², але згадки про наділення землею її товаришів датуються раніше – вереснем 1627 р.²⁰³

На відміну від сіверських міст, що входили до складу Смоленського воеводства, – Мглина, Стародуба, Трубчевська і Почепа, де кожен козак хоругви мав отримати по 4 волоки на коня, чернігівські та новгород-сіверські козаки отримували по 6 волок, а ніжинські – навіть 8 волок на коня. Пояснюється це, ймовірно, наявністю більш значного вільного земельного фонду в околицях оборонних замків Чернігово-Сіверщини. Крім волок, козаки, так само як і

¹⁹⁸ Ibid. Sygn. 180, k. 557–557 v.

¹⁹⁹ Ibid. Sygn. 177, k. 411–412.

²⁰⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 101, л. 215–217, 219–221, 237 об. – 240, 242 об. – 245.

²⁰¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 176, k. 174 v. – 176 v.; sygn. 173, k. 16–18; Інститут рукопису НБУ, ф. II, спр. 22102.

²⁰² Ibid. Sygn. 180, k. 222 v. – 223.

²⁰³ Ibid. Sygn. 176, k. 116–116 v.

шляхтичі-ленники, отримували плаці у замку та городи на посаді визначених для них міст. Вони на шість років звільнялися від виконання повинностей і лише після завершення цього терміну зобов'язувалися відбувати козацьку службу та колійну сторожу в місцях, визначених капітанами. У випадку довгої облоги замку козакам виплачувалася платня зі скарбу – за кожну чверть року по 8 злотих на коня. Виконання цього пункту підтверджує лист Владислава IV від 18 жовтня 1634 р. до коронного підскарбія Яна Даниловича, де останньому доручалося виплатити річну плату (жолд) товаришам козацької хоругви у Ніжині за час Смоленської війни²⁰⁴. Козаки були певною мірою обмежені у пересуванні – могли залишити місце служби лише з дозволу свого старшого. Товаришам козацьких хоругв надавалося право заготівлі матеріалу в пущах і лісах для зведення будинків, дозволялося засновувати фільварки. Козаки підлягали юрисдикції капітанів, пізніше старост, мали судитися за II Литовським статутом. Їх справи вносилися до замкових книг. Оскільки в 1633 р. гродові староства були засновані лише у Чернігові та Новгороді-Сіверському, то ніжинські козаки підпали під юрисдикцію гродського суду у Чернігові. Хорунжові козаки отримали право розпоряджатися своїми волоками за дозволом короля чи його представника у замку за умови збереження військової та колійної сторожової повинностей. Привілеї, видані для згаданих козацьких хоругв, унеможливлювали примушення їх товаришів до доставки королівських листів.

Шукаючи аналогій юридичному статусові товаришів козацьких хоругв у практиці Великого князівства Литовського, можна відзначити їх певну генетичну спорідненість із панцирними боярами. Останні перебували під юрисдикцією старости, були зобов'язані відбувати військову службу. Інші їх повинності залежали часто від регіону країни та конкретного часу. На час осадження козацьких хоругв на Чернігово-Сіверщині у найближчих до неї замках, зокрема в Острі, колишні панцирні бояри домоглися скорочення своїх повинностей лише до відбування військової служби. Як свідчить люстрація Остерського староства 1616 р., бояри, підпорядковані старості, у 1580-х рр. добилися звільнення від відбуття колійної повинності та обов'язку доставки листів²⁰⁵. Останнім у замках Великого князівства Литовського займалися путні бояри, що знаходилися на найнижчому щаблі серед залежних зем'ян²⁰⁶. Привілеї ж для козацьких хоругв, забороняючи примушувати їх товаришів розвозити листи, чітко відмежовували їх статус від становища путних бояр.

Принципи заповнення вакансій у козацьких хоругвах для нас залишаються невідомими. Ймовірно, членство в хоругвах було добровільним, а зголошувалися

²⁰⁴ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddz. rękopisów, rkps 94, s. 29–30.

²⁰⁵ Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T.V: Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jabłonowski. S. 97.

²⁰⁶ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. С. 72.

стати товаришами хоругов переважно бояри, підлеглі юрисдикції замків Великого князівства Литовського. Цілком правдоподібно, що до складу хоругов вступали учасники московських експедицій, що не належали до шляхти, або безземельні шляхтичі, повернення яких у рідні місця було для них безперспективним. Принагідно слід зазначити, що ціла низка привілеїв на маєтності Новгород-Сіверського уїзду початку 1621 р., виданих для учасників московських експедицій – нешляхтичів чи іноземців, передбачали ними відбуття саме рицарської козацької служби на користь замку²⁰⁷.

Сам процес формування хоругов, як передбачалося привілеями, мав завершитися протягом шести років, враховуючи заповнення вакансій та облаштування їх товаришів на відведеному місці. Насправді ж він розтягнувся на довший період. Новгород-сіверська хоругва на початок Смоленської війни налічувала близько 60 осіб²⁰⁸, що слід вважати високим ступенем комплектності. Принагідно слід відзначити, що внаслідок Смоленської війни козацька хоругва під Новгородом-Сіверським як війська одиниця перестала існувати. Місцевий староста О. Пісочинський здійснив спробу повторного осадження хоругви. У зв'язку з цими заходами старости король Владислав IV 17 березня 1637 р. видав привілей для цієї хоругви, який в основному повторював привілей первинний. Передбачалося осадження “рицарських людей на 100 коней”; на кожного коня мало виділятися 6 волок. Так само надавалися плаці для побудови будинків у Новгороді-Сіверському та городи у його передмісті. Товариші хоругви могли відчужувати свої волоки, були зобов'язані протягом чотирьох років виконувати службу на користь замку, а далі отримували такий статус, який мала ланова шляхта у Чернігові, Ніжині, Смоленську²⁰⁹.

На час Смоленської війни у Великій та Малій Вєсях, під Черніговом, для хоругви було виділено лише 138 волок з 600, передбачених привілеєм 1625 р. З них наділи отримали лише вісім осіб, які мали служити на 2–5 конях. Причиною наповненості хоругви лише на чверть був брак виділеної для неї землі²¹⁰. Розшарування у хоругві виникало не лише внаслідок можливості певного кандидата забезпечити службу з більше, ніж шести волок, але й надання переваги при наділенні волоками посадовим особам хоругви. Нам достеменно невідомо, наскільки більшими мали бути наділи ротмістра чи поручників. Однак можна ризикнути спрогнозувати, що співвідношення було подібним до того, яке пропонувалося при осадженні ґрунтової піхоти біля Смоленська у 1645 р. В останньому випадку передбачалося, щоб поручники отримали вдвічі, а ротмістр

²⁰⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 276–277, 281–282 v., 282 v. – 283, 294–295, 297 v. – 298 v., 299–300, 300–301.

²⁰⁸ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 165.

²⁰⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 207 v. – 209.

²¹⁰ Ibid. Sygn. 180, k. 145–145 v.

у п'ять разів більше землі, ніж рядові гайдуки²¹¹. Таким чином, ротмістр козацької хоругви мав отримати щонайменше 30 волок на п'ять коней, а поручник – 12 волок на двох коней. Дещо відомо з джерел про ротмістрів над чернігівськими козаками. Так, у березні 1637 р. ротмістр хоругви Стефан Дунаєвський поступився своїми 23 волоками під Черніговом братам Левові, Самуелеві та Семенові Козляковським²¹². Невідомо, чи його наділ обмежувався цими волоками, чи був більшим. У 1644 р. ротмістром був призначений Самуель Залеський²¹³. Однак розмір його наділу нам не відомий. Зі згаданих восьми осіб, які на 1633 р. мали волочні наділи під Черніговом, найбільше – 30 волок, мав Миколай Носачевич. Кінну службу з цього наділу продовжували виконувати і його нащадки. Зокрема, Лукаш Носачевич у кінці червня 1657 р. отримав від Богдана Хмельницького підтвердження на отчинний ґрунт²¹⁴. Цей документ, правдоподібно, проливає світло на долю козацьких наділів під Черніговом. Ще раніше, перед його виданням, на ґрунті Носачевича “сиділи” роїцькі слобожани. Здається, що колонізація околиці Чернігова просто поглинула волочні наділи, відведені для козацької хоругви. Як видно з наведеного прикладу щодо С. Дунаєвського, навіть керівний склад хоругви намагався позбавитися обтяженої службою землі. Лише Криштофові Криницькому, мірничому Чернігівського воєводства, який володів 18 ридарськими волоками, вдалося на них осадити село Осники²¹⁵.

Дещо інакшою була ситуація з козаками, осадженими на волоках (ланах) під Ніжином. Наприкінці листопада 1627 р. королівський ревізор і смоленський земський підсудок Ієронім Цеханович провів наділення 16 товаришів хоругви 8 волоками кожного у Дівицьких ґрунтах²¹⁶. Смоленська війна підкреслила надзвичайну важливість Ніжинського замку як стратегічного пункту регіону й одночасно його відкритість для можливого московського наступу через відсутність значних природних перешкод на шляху до нього. У зв'язку з цим роль козацької хоругви продовжувала зростати. Особливе значення ніжинської козацької хоругви підкреслюється високим статусом її ротмістра. Ним був новгород-сіверський підчашій, ніжинський підстароста і королівський секретар Ян Пянчинський²¹⁷.

²¹¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 2102, k. 108–108 v.

²¹² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 43–43 об.

²¹³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 139, s. 163–164.

²¹⁴ Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961. С. 600–601; *Лазаревский А.* Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690) // ЧИОНЛ. Киев, 1890. Кн. IV. Отд. 3. С. 98–99; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... С. 342.

²¹⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 245–245 v.; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

²¹⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 176, k. 116–116 v.

²¹⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 331–332; *Kułakowski P.* Urzędnicy Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny... S. 71.

Подимний реєстр 1638 р. засвідчує факт сплати осадженими козаками, які починають називатися лановою шляхтою, подимного податку з належних їм будинків²¹⁸. Як випливає з цього документа, ланова шляхта вдалася до проведення спільними зусиллями колонізаційної політики. Ними були засновані ряд сіл – Піші Хоросли, Крупичполе, Максимівка. Вони відігравали роль центрів для ланових наділів. Засади володіння заснованими населеними пунктами є не до кінця зрозумілі. Деякі ланові шляхтичі сплачували зі своїх димів податок окремо, інші ж – спільно. Останнє дозволяє припустити, що шляхетські корпорації володіли цими селами спільно, але доля кожного ланового шляхтича у населеному пункті була визначеною.

У середині 1640-х рр. розпочалося підтвердження на володіння рицарськими волоками під Ніжином. З цих підтверджень випливає, що право наділення вільних волок належало ніжинському старості, а за його відсутності – підстарості²¹⁹. Як і у випадку зі шляхетськими ленними володіннями, рицарські ланові наділи можна було відчужувати за умови виконання набувачем військової служби на користь замку. Рицарськими волоками володіли й достатньо авторитетні та впливові у Чернігівському воєводстві особи. Так, лановий наділ в урочищі Постовбиця (на північ від Чернігова) належав Стефанові Речинському²²⁰, який займав ряд земських посад, у тому числі й новгород-сіверського земського судді. Там само мав лановий наділ Миколай Бялт²²¹, який у 1649 р. став чернігівським ловчим.

Надзвичайно актуальним збереження боєздатності козацьких хоругв стало після спалаху повстання Б. Хмельницького. Саме після цього активізується діяльність як уряду Речі Посполитої, так і старост Чернігівського воєводства щодо реформування козацьких хоругв. Особливо це стосувалося ланової шляхти, яка мала рицарські наділи біля Ніжина. З початку 1649 р. королівська канцелярія заповнила ряд вакансій серед цієї ланової шляхти у зв'язку із загибеллю частини її представників. Поряд з цим виразно спостерігається тенденція до концентрації ланових наділів у руках шляхтичів, здатних виставити до війська значну кількість озброєних по-козацьки товаришів. Так, жовнір Єжи Годлевський отримав 4 лютого 1649 р. на Крупичполі 48 волок на 6 коней, а жовніри Маліцький та Порадовський – по 32 волоки на 4-х коней²²².

Доволі несподівано тема ланової шляхти, що мала наділи на Крупичполі, виникла у червні 1668 р., ймовірно, у зв'язку з розподілом коштів, які надійшли

²¹⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29: інколи вони у реєстрі ідентифіковані за прізвищами, інколи ж фігурують просто як “пани ланові”.

²¹⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 462–463; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 331–332.

²²⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 24 v. – 25.

²²¹ Ibid. Sygn. 189, k. 748 v. – 749.

²²² Ibid. Sygn. 192, k. 16–18.

з Москви для сплати шляхті-вигнанцям з Смоленського, Чернігівського та Київського воєводств згідно з умовами Андрусівського мирного договору 1667 р.²²³ Наприкінці червня 1668 р. королівська канцелярія на прохання сенаторів видала потвердний привілей для ніжинської козацької хоругви. Повторюючи в основному положення первісного привілею, підтвердження зобов'язує виставляти кінного жовніра не з 8-ми волок, як це було раніше, а з 24-х, обґрунтовуючи цю зміну втратами, які зазнала ланова шляхта. Цей документ також закріплює права на рицарські волоки шляхтичів, які на той час перебували у Варшаві. Зокрема, новгород-сіверський мечник Єжи Годлевський з племінником Станіславом отримали підтвердження на 104 волоки, а перший – окремо ще й на 190, надані йому окремим привілеєм у 1664 р. Інші ланові шляхтичі отримали підтвердження на тепер вже ординарні володіння – 24 волоки: чернігівський скарбник Криштоф Колчинський, Маріанна з Годлева Олешковська, Корчевський, Ян і Петро Шматовичі. Миколаєві Малаховському закріплювалося право на 16 волок, а Янові Скорупському – на 8²²⁴. З останніх двох прикладів випливає, що практика функціонування козацьких хоругв, осаджених на землю, відтепер передбачала можливість виставлення кіннотника від двох або й трьох землеволодільців. Втім, зрозуміло, що цей документ лише засвідчив бажання ланової шляхти зберегти за собою старі права; практичного значення у зв'язку із закріпленням Лівобережної України у складі Російської держави він не мав.

У Смоленському воєводстві досліджуваного періоду, крім осаджених на землю козаків, мало місце осадження татарських хоругв, пушкарів та піхоти, служба яких, як і у випадку з козаками, мала забезпечуватися з наданого їм ґрунту²²⁵. Ідею забезпечення служилих людей землею підтримувала й місцева шляхта. У жовтні 1644 р. у зв'язку з необхідністю осадження піхоти біля Смоленська місцева шляхта у своїй декларації відзначала, що ґрунтова піхота є надійніша, ніж та, яка отримує плату зі скарбу. На підтвердження цього наводився приклад облоги Смоленська московськими військами у 1632–1633 рр. Тоді, на початку облоги, з кількох тисяч смоленської залоги за одну ніч у місті залишилося всього кілька десятків піхотинців. Натомість ґрунтові козаки й міщани воліли краще терпіти тяжку облогу, ніж кинути свої будинки й землі. Ідея осадження піхоти на землю здавалася для шляхти настільки необхідною, що вона у випадку відмови короля надіслати вибранців зі своїх маєтностей була готова осадити як піхотинців 200 селян зі свого воєводства²²⁶.

²²³ *Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Warszawa, 1997. S. 62–66.*

²²⁴ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 425–427; AGAD. Sigillata, sygn. 10, k. 202.

²²⁵ *Думин С. В. К истории развития ленного землевладения... С. 53.*

²²⁶ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 375, s. 1065–1066.*

Теоретично ґрунтові підрозділи пушкарів й піхоти мали бути засновані за прикладом Смоленська в інших сіверських замках (їх перелік не вказаний), що визнавав на сеймі 1623 р. у своїй відповіді на шляхетські вимоги король Сигізмунд III, відзначаючи факт невиконання цього з причини незавершення волочної поміри²²⁷. Однак остання на Чернігово-Сіверщині так і не була завершена, а вільний земельний фонд, особливо поблизу ключових замків регіону швидко вичерпався, тому досвід Смоленська залишився тут незасвоєний. Щоправда, поодинокі надання замковим пушкарям землі все-таки були. Зокрема, 6 березня 1623 р. Лаврин та Онись Гришковичі отримали ленним правом земельні надання – пусте селище Мацейове у Менському обрубі та обруб Камінь у Перекопському ґрунті відповідно. Крім цього, вони отримали плаці у Чернігові. Такі надання обтяжувалися обов'язком відправляти пушкарську службу – доглядати за гарматами²²⁸. Систематичного ж характеру забезпечення пушкарської служби землею на Чернігово-Сіверщині не набуло – погане матеріальне забезпечення пушкарів Новгород-Сіверського відзначали, зокрема, московські воеводи після захоплення міста у кінці 1632 р.²²⁹ Про осадження ж на землю при основних замках Чернігово-Сіверщини підрозділів ланової піхоти не йшлося навіть на рівні сеймової дискусії.

Функціонування створеної в регіоні ленної системи не вирізнялося досконалістю. Ленники у випадку потенційної небезпеки прибували до замків неохоче. Так, зимою 1645 р., коли очікувався татарський напад на Новгород-Сіверський, у ньому мешкали лише Каспер Ростопча, Анджей Огницький, Адам Ізбицький та Ян Кунинський. Місцевий підстароста очікував підходу шляхетських почтів, але марно. З Шептаків мав прибути з почтом у три чи чотири коні шляхтич Липський, але володілець Шептаків – рожанський староста Войцех Вишель – заборонив йому відправитись до Новгород-Сіверського замку. В. Вишель згодом відправив до замку свого служебника Кучицького на чолі 20-особового почту, але той прибув, коли тривога вже стихла. Новгород-сіверський підстароста протягом періоду загрози вів переговори зі шляхтою щодо направлення до замку хоча б селян, однак вони завершилися безуспішно. Натомість до міста готові були увійти селяни з навколишніх сіл із членами своїх сімей. Підстароста, справедливо вважаючи, що користь з них для оборони буде незначною, у місто їх не впустив²³⁰. Староста та його слуги намагалися у судовому порядку заставити ленників виконувати свої обов'язки, але в цілому ефект від таких заходів був незначним. Зокрема, у лютому 1641 р. новгород-сіверський староста О. Пісочинський та Василь Хвай, що постійно резидував на замку,

²²⁷ Ibid. S. 511.

²²⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 169, k. 172 v. – 174 v.

²²⁹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 95, л. 104–105.

²³⁰ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4138, k. 37 v. – 38 v.

позивали до суду Яна Вацлава Карського, який тримав маєтності Мезин і Радичів, але у замку не мав ні служебника, ні запасів продуктів на півроку²³¹. Судячи з того, що під час тривоги зимою 1645 р. Я. В. Карського у замку знову не було, зусилля старости не дали жодних наслідків. Ленники наводили свої аргументи. Одні з них пояснювали, що мають свої маєтності далеко від Новгород-Сіверського. Інші стверджували, що причиною їх неявки була відсутність у них дворів у місті, які їм забороняє мати О. Пісочинський²³². На основі цієї інформації та інших опосередкованих даних можна ствердити, що для королівських замків Чернігово-Сіверщини поступово ставало звичним явищем протистояння організаторів ленної оборони і залежних від замків шляхтичів, які намагалися цієї залежності позбутися.

Реакцією на низьку ефективність ленної системи, а також наслідком небажання утримувати за рахунок податків кварцяне військо на Україні став проект О. Пісочинського, розроблений на початку 1640-х рр. Згідно з цим проектом оборона України мала бути покладена на місцевих магнатів та створені ними військові контингенти. За утримання цих контингентів магнати отримували б всі українські староства, що залишалися без державців. Ключовою ідеєю проекту О. Пісочинського було те, що староства мали надаватися не пожиттєво, як раніше, а з правом спадкування, тобто фактично ленним правом. Таким чином пропонувалося ленну систему на Чернігово-Сіверщині вивести, значною мірою, з-під королівської юрисдикції й підпорядкувати місцевим старостам²³³. Йшлося про створення щось на зразок прикордонних марок держави Каролінгів²³⁴, чого допустити король Владислав IV, з огляду на зростання у такому випадку відцентрових тенденцій у країні, допустити не міг. Як наслідок, проект О. Пісочинського не став навіть предметом активної сеймової дискусії.

Таким чином, земельна політика, що проводилася Вазами стосовно Чернігово-Сіверщини, ставила за мету створення ефективної системи оборони в регіоні. При цьому використовувався досвід організації оборони прикордонних замків, який був накопичений у Великому князівстві Литовському. Однак створювана на “рекуперованих” територіях система оборони була значно ціліснішою й більш залежною від королівської влади. Тому слід вважати, що ця система повставала під впливом механізму функціонування ленного права у Лівонії, яка з другої половини XVI ст. входила до складу Речі Посполитої і де службове землеволодіння будувалося за німецькими класичними зразками ленного права. Втім, побудова класичної ленної системи, характерної для зрілого середньовіччя, в умовах ранньомодерного часу була фактично неможливою

²³¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 147–148 зв.

²³² Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4138, k. 37 v.

²³³ Baranowski B. Organizacja wojska Polskiego... S. 64–65.

²³⁴ Gawlas S. Dlaczego w Polsce nie było feudalizmu lennego? S. 106.

з огляду на прогресуючий процес емансипації привілейованих верст Польсько-Литовської держави щодо королівської влади. Як наслідок, чинник запізнення вніс суттєві корективи у функціонування ленного права на Чернігово-Сіверщині. Головною з них була стійка тенденція місцевої шляхти до трансформації своїх ленних володінь у земські, що відбулося вже поза межами досліджуваного періоду і виключно на нормативному рівні, оскільки і Смоленщина, і Чернігово-Сіверщина знаходилися вже у складі іншої держави – Російської.

РОЗДІЛ ІІІ

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНА ПІД ЧАС СМОЛЕНСЬКОЇ ВІЙНИ (1632–1634 рр.)

Деулінське перемир'я, згідно з умовами якого Чернігово-Сіверщина увійшла до складу Речі Посполитої, мало тривати до початку липня 1633 р. Не підлягає сумніву, що московською стороною це перемир'я розцінювалося як вимушене, як засіб для виграшу часу. Принагідно слід зазначити, що королевич Владислав зберігав за собою титул московського царя, а західний сусід Москви не визнавав її актуального царя Михайла Федоровича за законного. Протягом 1620 – початку 1630-х рр. московський уряд проводив цілеспрямовану політику зміцнення обороноздатності країни, реформування збройних сил. Смерть Сигізмунда ІІІ 30 квітня 1632 р. і наступний процес обрання нового короля, який з часу впровадження у Речі Посполитій принципу елекційності трону займав досить довгий відрізок часу, змусили Москву пришвидшити реалізацію своїх планів щодо відвоювання Смоленська і Сіверщини. У Москві добре було відомо, що частина шляхти разом з пахолками й іншими слугами на час обрання короля від'їжджала до Варшави, щоб взяти в ньому безпосередню участь. Це суттєво послаблювало обороноздатність Смоленщини і Сіверщини. Ситуація в регіоні видавалася для царя Михайла Федоровича і його оточення вкрай вигідною для початку військових дій. У Речі Посполитій лише нещодавно завершилося козацьке повстання під проводом Тараса Трясила, що супроводжувалося масовим переведенням козаків до селянського стану. Швеція, попри укладення з Річчю Посполитою у вересні 1629 р. вигідного для себе Альтмаркського перемир'я, продовжувала сподіватися на подальше послаблення Польсько-Литовської держави і в зв'язку з цим засобами таємної дипломатії намагалася утворити антипольський блок, який, крім Франції, Голландії, Туреччини, Криму, Трансильванії й Москви, мав включити також внутрішню опозицію – протестантів і запорожців¹. Як завжди актуальною для Речі Посполитої залишалася небезпека з півдня: постійно з боку татар і залежно від обставин з боку Османської імперії. Безперечно, додаткові аргументи для розв'язання війни Москва отримала після вступу в Тридцятирічну війну запеклого ворога Речі Посполитої – Швеції і її перших перемог протягом 1631–1632 рр., оскільки Сигізмунд ІІІ дозволяв представникам ворожої щодо Швеції держави Габсбургів вербувати найманців на території своєї держави і підтримував її дипломатичними засобами².

¹ *Поринев Б. Ф.* Густав Адольф и подготовка Смоленской войны // Вопросы истории. Москва, 1947. № 1. С. 58; *Крип'якевич І.* Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки НТШ. Львів, 1914. Т. СХVІІ–СХVІІІ. С. 69.

² *Kupisz D.* Smoleńsk 1632–1634. S. 37–38.

Після Смутного часу московське керівництво у своїй військовій політиці основне завдання вбачало у збільшенні чисельності піхоти, артилерії та їх технічному оснащенні³. Загальна чисельність московської армії в 1632 р., не враховуючи частин, підпорядкованих Казанському приказу і Великому Ногаю, складала, за підрахунками Є. Сташевського, 104714 чол.⁴ Зрозуміло, що лише частина з них могла взяти участь у військових діях 1632–1634 рр. На думку Вацлава Ліпінського, їх число не перевищувало 60 тис.⁵

Сіверський напрямок ведення воєнних дій для московського уряду відігравав допоміжну роль⁶, тому сили, сконцентровані тут, були значно менші, ніж скеровані під Смоленськ. Базовими московськими пунктами для проведення наступальних дій на Сіверщину та Задніпров'я були Болхів, Карачев, Брянськ, Рильськ, Севськ, Путивль, Білгород, Воронеж і Курськ. В окремих із цих міст розміщувалися і виведені після Деулінського перемир'я частини дворян і дітей боярських із Стародуба (Карачев, Брянськ), Почепа (Карачев, Брянськ), Рославля (Брянськ), Новгород-Сіверського (Рильськ), а також козаків з Новгород-Сіверського (Рильськ, Севськ) і Чернігова (Рильськ, Путивль)⁷. Всього у цих містах на 1632 р. знаходилося трохи більше 8,5 тис. військових, з них: 2586 дворян і дітей боярських, 2636 козаків, 2775 стрільців, 563 пушкарі та інші фахівці, які обслуговували артилерію⁸. До цього слід додати невизначене число донських козаків, які брали участь в окремих операціях московських військ на Чернігово-Сіверщині й Задніпров'ї, та досить значну кількість охочих людей (волонтерів), що мали на меті збагатитися під час цих операцій. Зокрема, в грудні 1632 р. комарицькі мужики брали участь у взятті Новгород-Сіверського⁹, а донські козаки на чолі з отаманом Гаврилом Єремєєвим ходили під Хорол для взяття “язиків”¹⁰. Оскільки війна в цьому регіоні переважно мала характер походів, що ставили за мету знищити окремі укріплені пункти – остроги (замки) й острож-

³ *Lipiński W.* Stosunki polsko-rosyjskie w przedednie wojny Smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1931. T. IV. S. 237.

⁴ *Сташевский Е.* Смета военных сил Московского государства на 1632 год (отгиск с «Военно-исторического вестника». 1910. № 9–10). Киев, 1910. С. 2.

⁵ *Lipiński W.* Początek działań rosyjskich w wojnie Smoleńskiej (1632–1634) // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1932. T. VI. S. 50. Докладніше про підготовку Московської держави до війни див.: *Сташевский Е.* Смоленская война 1632–1634 гг. Организация и состояние московской армии. Киев, 1919. С. 63–127, 179–190.

⁶ *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). Warszawa, 1933. S. 9; *Grala H.* Rzecz o “Panu z Brusłowa” // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1989. T. LXXX. S. 179.

⁷ *Сташевский Е.* Смета военных сил Московского государства... С. 13–22; *Станиславский А. Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва, 1990. С. 205.

⁸ *Сташевский Е.* Смета военных сил Московского государства... С. 13–22.

⁹ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 79–81.

¹⁰ Там же. Л. 131–134.

ки (замочки), а, крім цього, спустошити і пограбувати територію ворога, то в таких походах була задіяна відносно невелика кількість військових. Так, в облозі й взятті Новгород-Сіверського брало участь не більше 1,5 тис. чол., у поході Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва на Чернігів у вересні 1633 р. – 2 тис.¹¹ Останню цифру слід вважати максимально можливою для здійснення московськими прирубіжними воєводами певних акцій на території ворога без загрози обороноздатності підпорядкованих їм міст у разі несподіваного нападу противника. Отже, чисельність військових сил у прирубіжних з Чернігово-Сіверщиною містах, враховуючи можливість залучення до тих чи інших операцій місцевих волонтерів і донських козаків, наближалася до 10 тис. чол. Інколи з Москви, як перед походом Ф. Бутурліна і Г. Аляб'єва на Чернігів, надсилалися допоміжні сили чисельністю не більше 500 чол.¹², що мало важливе значення для окремої операції, але не впливало суттєво на загальне співвідношення сил. Натомість, слід зазначити, що навіть при бажанні московські прирубіжні воєводи не могли вислати всі наявні військові з'єднання на територію ворога, оскільки актуальною залишалася небезпека набігів кримських татар.

Значно складніше визначити хоч би орієнтовне число військових і військово-зобов'язаних, розміщених на території Чернігово-Сіверщини. Майже повна відсутність відповідних статистичних даних дозволяє провести лише гіпотетичну реконструкцію.

Як вже зазначалося, земельне володіння у регіоні було обтяжене військовим обов'язком. За даними Коронної та Руської метрик протягом 1620–1632 рр. було видано 112 привілеїв на земельні володіння у регіоні; загальна ж кількість ленників складала близько 150 осіб. У випадку посполитого рушення кожен з них зобов'язаний був “стати збройно з почтом”. Чисельність останнього точно не визначалася, але зумовлювалася можливостями ленника. За гіпотетичними підрахунками Б. Островського, здійсненими на прикладі Смоленського воєводства, ленник мав стати збройно або виставити замість себе заступника у випадку, коли володів 30 волоками; з кожних наступних 20 волок він мав привести з собою одного збройного челядника¹³. Оскільки волочна поміра на Чернігово-Сіверщині завершена не була, то неможливо точно встановити розміри володінь усіх ленників. Можна обережно припустити, що число 150 потрібно збільшити втричі. Таким чином, чисельність у Чернігово-Сіверщині виставлених збройних осіб з ленних володінь мала наближатися до 450. Відомо, що в результаті взяття московськими військами Новгород-Сіверського у грудні 1632 р. в полон було захоплено близько 90 шляхтичів¹⁴; до цього слід додати вбитих, тих, яким вдалося

¹¹ *Pułaski K. Pierwsze lata... S. 216.*

¹² *Ibid. S. 216.*

¹³ *Ostrowski B. Pospolite ruszenie... S. 152–153.*

¹⁴ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 79–88; Новгородский стол, стб. 27, л. 359–361.

втекти, і тих, які були відсутні на території Новгород-Сіверського уїзду на початок військових дій, а також челядників. Таким чином, загальне число збройних осіб у Новгород-Сіверському уїзді, які мали стати збройно у випадку ворожого нападу, складало близько 200. Приблизно стільки ж мало нараховувати посполите рушення іншого уїзду Чернігово-Сіверщини – Чернігівського. Однак перебіг подій в регіоні після початку військових дій продемонстрував небажання досить значної кількості місцевих землеволодільців виконувати свій військовий обов'язок, що відзначав, зокрема, Адам Кисіль, описуючи перебіг оборони Чернігова від війська Ф. Бутурліна і Г. Аляб'єва у вересні 1633 р.¹⁵

Крім шляхти, що мала виконувати військові повинності зі своїх ленних маєтностей, реальною військовою силою на Чернігово-Сіверщині були кінні козацькі хоругви, осаджені на землю біля Чернігова, Новгорода-Сіверського і Ніжина. Кожна з них мала нараховувати 100 коней. Як вже зазначалося, найкраща ситуація була у новгород-сіверській хоругві, яка зуміла виставити під час облоги Новгорода-Сіверського 60 козаків. Чернігівська хоругва налічувала 23 кіннотники; ніжинська, здається, була укомплектована краще, але наскільки – невідомо. За оптимістичним прогнозом можна ствердити, що козацькі хоругви Чернігово-Сіверщини напередодні Смоленської війни нараховували близько 150 кіннотників.

У підпорядкуванні місцевих капітанів перебували невеликі піші підрозділи гайдуків, які в мирний час виконували поліційно-адміністративні функції, а у воєнний – використовувалися для оборони замків та інших міських укріплень. У Новгороді-Сіверському їх мало бути 40¹⁶. Про чисельність гайдуків у інших замках Чернігово-Сіверщини невідомо, але можна обережно припустити, що вона не перевищувала 150 осіб. До цього слід додати щонайбільше 20–25 пушкарів, які відбували службу в Новгороді-Сіверському, Чернігові та Ніжині.

Ще однією реальною військовою силою Речі Посполитої на території Чернігово-Сіверщини були козаки, що якийсь час входили до реєстрового війська або ж просто використовувалися королівською адміністрацією чи окремими магнатами при веденні тих чи інших військових дій. Відомо, що в регіоні окремі полки реєстрового війська формально не дислокувалися, але напередодні війни капітани чернігово-сіверських замків, не отримуючи допомоги у вигляді регулярних військових частин, почали вербувати не вписаних до реєстру 1630 р. козаків, які брали участь у козацьких походах на Московську державу в період Смути. У Новгороді-Сіверському таких козаків знаходилося не менше сотні.

¹⁵ *Pulaski K. Pierwsze lata ... S. 219.*

¹⁶ Новгородский стол, стб. 27, л. 161, 165. Спостереження щодо чисельності гайдуків у Новгороді-Сіверському протягом 1622–1632 рр. див.: *Кулаковський П. Новгород-Сіверський напередодні та в роки Смоленської війни 1632–1634 рр. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2005. Вип. 10. С. 166–167.*

З початком ведення бойових дій місцеві урядники почали наймати і реєстрових козаків. Якесь їх частина на початку війни вже розташовувалася в Ніжині, а новгород-сіверський підсудок Адам Вишневецький найняв у Ніжині 80 реєстрових козаків на чолі з отаманом Сергієм і козацьким сотником Сенькою Хорошим і відправив їх ближче до кордону, в Батурин¹⁷. В цілому ж, перед початком війни на території Чернігово-Сіверщини реєстрових і виписаних козаків могло бути близько 500.

Нарешті, слід взяти до уваги шляхетські почти, що складали залоги вибудованих з 1619 р. замків і замочків у містах і містечках – центрах окремих земельних комплексів. Їх чисельність оцінити важко. На Чернігово-Сіверщині напередодні війни існувало, крім Чернігова, Новгорода-Сіверського і Ніжина, 10–12 укріплених міст. Залога кожного з них складалася з 50–200 чол. Отже, можна вважати, що в укріплених замками містах Чернігово-Сіверщини перебувало близько тисячі озброєних людей. Зважаючи на факт часткового чи повного взяття московськими військами цілого ряду таких укріплених пунктів (Батурин, Ромни, Блестова, Івангород, Борзна, Мена, Слабин), можна думати, що ці залоги склалися не стільки з професійних військових, скільки з двірських службовців, пахолків тощо.

Таким чином, за приблизною оцінкою напередодні війни на території, що підпорядковувалася королеви Владиславові, знаходилося трохи більше 2 тис. осіб, які могли взяти участь у бойових діях. Окремо слід згадати приватні військові підрозділи князя Яреми Вишневецького, які формувалися і розташовувалися на київському Задніпров'ї, але час від часу брали участь у воєнних операціях на Чернігово-Сіверщині. Вже під час облоги Новгорода-Сіверського сили “короля” Задніпров'я оцінювалися обложеними в 15 тис. вояків¹⁸. Ця цифра щонайменше вдвічі завищена, але й 7–8 тис. озброєних людей, якими розпоряджався князь Я. Вишневецький менше ніж через місяць після початку бойових дій в регіоні, являли собою найбільш значну збройну силу на українському лівобережжі Дніпра¹⁹.

Отже, на початок Смоленської війни сили, що мали протистояти московським військам у регіоні Чернігово-Сіверщини, принаймні вдвічі їм поступалися.

Керівництво Речі Посполитої добре усвідомлювало необхідність зміцнення обороноздатності регіону, але скупі можливості державної казни нанівець зводили всі плановані заходи щодо цього. Більш пріоритетним з огляду на виділення фінансових ресурсів для забезпечення оборони країни традиційно вважався

¹⁷ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 32–40.

¹⁸ Там же. Л. 164.

¹⁹ Детальніше про мобілізаційні можливості Я.Вишневецького див.: Кулаковський П. Смоленська війна 1632–1634 років і Чернігово-Сіверщина // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. ССXLIII: Праці Історико-філософської секції. С. 35.

південно-східний кордон, де татарські напади і турецька загроза мали перманентний характер. Тому навіть зосереджені на Чернігово-Сіверщині та сусідньому київському Задніпров'ї частини військового керівництва Речі Посполитої змушене було перекидати на татарські шляхи. Наприклад, у першій половині 1631 р. полки Миколая Мочарського і Самуеля Лаца, а також полк німецької піхоти Якуба Бутлера перебували у Ніжині, але в серпні цього ж року в зв'язку із загрозою татарського нападу вони передислокувалися на Поділля²⁰. Ситуація погіршувалася тим, що всі замки Чернігово-Сіверщини були дерев'яні, а сполучення між ними ускладнювалося значною кількістю рік. Керівники московських прирубіжних військ, завдяки наявності у своєму складі підрозділів дворян і боярських дітей з Новгорода-Сіверського, Чернігова, Стародуба і Почепа, орієнтувалися на місцевості не гірше, а часто-густо й ліпше від місцевих командирів. Значна частина виробничого населення відвойованих територій була православною за віровизнанням і спорідненою з домінуючим етносом сусідньої Московської держави. Все це ускладнювало підготовку Речі Посполитої до військового конфлікту з східним сусідом.

Московські війська були готові до виступу вже в травні 1632 р. Але ряд чинників – переговори з шведським королем Густавом-Адольфом, складнощі з обранням воєвод – керівників військових контингентів та, в першу чергу, напад татар на південні уїзди держави – примусив царя та його оточення відкласти початок бойових дій до вересня 1632 р.²¹ Така відстрочка дала додатковий шанс Речі Посполитій. Були здійснені певні заходи щодо посилення залог прикордонних з Москвою замків, зокрема Смоленська, Дорогобужа²². Замків Чернігово-Сіверщини ці заходи не стосувалися²³. Щоправда, у кінці березня 1632 р. московська розвідка отримала відомості про обговорення на вальному сеймі можливості направлення на Чернігово-Сіверщину запорозьких козаків для забез-

²⁰ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства... Вып. 6. С. 149; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VIII. Ч. 1: Від Куруківщини до Кумейківщини. С. 118.

²¹ Соловьев С. М. Сочинения. Москва, 1990. Кн. V: История России с древнейших времен. Т. 9–10. С. 154; Вайнштейн О. Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. Ленинград, 1947. С. 139–141; Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948. С. 214.

²² Lipiński W. Stosunki polsko-rosyjskie w przedednie wojny Smoleńskiej... S. 265; Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. S. 87.

²³ Михайло Антонович вважав, що замки Чернігово-Сіверщини мали значніші залоги, ніж Смоленщини, зокрема Дорогобуж, Біла, Серпейськ (Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. Варшава, 1937. С. 12). При цьому він до залоги Новгорода-Сіверського зарахував і повітову шляхту й селян, зібраних у місті на початок облоги. Щодо згаданих смоленських замків він згадав лише піхоту, що служила на них. Крім цього, М. Антонович не враховував допомогу, яку вони отримали у травні 1632 р. У Дорогобуж тоді було направлено 200 жовнірів, у Білу – 100 (Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. S. 87).

печення оборони місцевих замків і замочків²⁴, але все обмежилося лише вербуванням козаків місцевою адміністрацією. Ще через місяць у Розрядний приказ надійшла інформація про намір коронного стражника С. Лаща на чолі 5-тисячного війська йти під Рильськ і Путивль та відправлення до Новгород-Сіверського, Батурина, Борзни, Івангорода 3 тис. гайдуків, що мали захищати ці міста від приходу московських ратних людей²⁵. Правдоподібно, це була просто дезінформація, підкинена московській розвідці з метою дезорієнтації.

Владислав Ваза, будучи адміністратором Чернігово-Сіверщини, на початку 1632 р. двічі насилав своїх комісарів у прирубіжні міста для обстеження стану укріплень та забезпечення їх збройними контингентами. Як тільки відкрився в кінці січня 1632 р. вальний сейм, капітан Новгород-Сіверського Ян Кунинський отримав листа з Варшави, щоб він укріпляв місто. Втікач з Новгород-Сіверського шляхтич Ян Заблоцький, який розповідав про це в Севську, зазначив, що Я. Кунинський робить “новий город”, завозить до міста хліб (жито, овес, гречку) і засипає його в ями²⁶. Певні заходи такого характеру здійснювалися ще попереднього, 1631 р. Тоді, згідно з показами в Севську Григорія Рубчинського, в Новгород-Сіверський прибуло 50 німців з планованих 500, і вони почали возити дерево до міста, щоб ставити нові башти і зміцнювати стіни та насип навколо міста²⁷. Здійснювалися спроби зміцнити й чисельність місцевого гарнізону. У травні 1632 р. до Новгород-Сіверського прибув з Ніжина колишній новгород-сіверський капітан Щ. Вишель і привів з собою близько 90 кіннотників. Крім цього, Щ. Вишель мав провести у Новгороді-Сіверському на початку липня попис служилих людей (шляхти-ленників та їх пахолків) трьох повітів – Чернігівського, Новгород-Сіверського й Стародубського. Московська розвідка отримала також дані про планований прихід до Новгород-Сіверського з Чернігова та Ніжина “литовських” ратних людей на чолі з Я. Таргонею, Б. Грязним, Солтаном²⁸. Не виключено, що під цими “ратними людьми” розумілися просто почти згаданих шляхтичів, які направлялися на попис. Подібними заходами та вже згаданим найняттям запорозьких козаків до головних міст Чернігово-Сіверщини обмежувалася підготовка місцевих урядників до війни з Московською державою.

²⁴ АМГ. Т. 1. С. 347.

²⁵ Там же. С. 351–352; *Целевич О.* Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. // *Записки НТШ.* Львів, 1899. Т. XXVIII. С. 4. Про участь козаків у Смоленській війні див. також: *Антонович М.* Козацьке військо у Смоленській війні.

²⁶ АМГ. Т. 1. С. 348–350.

²⁷ *Воссоединение Украины с Россией.* Т. 1. С. 111. Г. Рубчинський також твердив, що капітан Щ. Вишель збирає в селах і деревнях Новгород-Сіверського уїзду гроші, збіжжя, худобу, підводи; все це для того, щоб відправити на Смоленськ (Там же. С. 110). Ця інформація виглядає дещо неправдоподібно. Звозити все перейменоване потрібно було до Новгород-Сіверського замку, оскільки він цього у випадку війни потребував не менше, ніж Смоленський.

²⁸ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 83, л. 162–163.

Через 10 днів після того, як під ударами московських військ впало перше місто на території Речі Посполитої – Серпейськ (22 (12) жовтня 1632 р.) – московські розвідники козак Климка Лахтін і стрілець Лучка Меринов, а також запорозький козак Іван Павлов, повідомляли про мізерну залогу Новгород-Сіверського (100 чол.), від'їзд магнатів на чолі почтів на елекційний сейм, намір Я. Вишневецького на чолі війська йти в поле проти татар²⁹. Такі відомості переконали московське військо керівництво у необхідності відкриття нового театру військових дій проти Речі Посполитої – на Сіверщині.

Тут деякий час тривали дрібні провокаційні дії з обох сторін, які навряд чи ініціювалися згори. Так, 31 (21) жовтня московські ратні люди, що дислокувалися у Севську, несподівано здійснили нічний напад на деревню Страчів Новгород-Сіверського уїзду, пограбували місцевих селян, познущалися над ними самими та членами їх сімей. Згодом така ж доля чекала й селян сусідньої деревні Порохонь. Через два дні зусиллями Федора Плещеева, Баїма Болтіна, що готували похід на Новгород-Сіверський, та севського воєводи Михайла Єропкина свавільники були повернуті до Севська. Проведене після цього розслідування показало, що ініціаторами грабіжницьких акцій виступили севські стрільці та комарицькі козаки (всього в грабежах взяли участь близько 90 осіб). Цікаво обґрунтували свою участь у грабежах діти боярські з Болхова (всього їх було 35). Спочатку вони зазначили, що їздили за рубіж через бідність. Згодом вони послалися як на прецедент на дії Михайла Шеїна на Смоленщині й виправдовувалися тим, що продукти й корм для худоби все одно були б зібрані, але вже адміністрацією Новгород-Сіверського уїзду, чим вона, за чутками, й займалася. Реакція центральної влади на цю подію характеризується продуманістю. Цар Михайло Федорович наказав грабіжників покарати, а все пограбоване повернути жителям Страчева й Порохоні, частина з яких щодо цього “била государю чолом”³⁰. Таким чином, серед “руських мужиків” прикордонних населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду поширювалася думка про доброго царя, а новгород-сіверській адміністрації демонструвалося начебто небажання московської сторони вступати у конфлікт.

Судячи з матеріалів Розрядного приказу, такі грабіжницькі походи не були поодинокими. Тринадцятого (3) листопада близько 800 ратних людей, комарицьких мужиків та селян Свинського монастиря вирушили за кордон. Біля села Береза (північніше Глухівського городища) вони вступили у бій з пахолками володільця цього села – Яна Осинського. Обидві сторони зазнали незначних втрат. Згодом прибульці з-за кордону почали грабувати новгород-сіверські села й деревні, де такого спротиву, як у Березі, не зустріли. Ця акція вже всерйоз занепокоїла новгород-сіверського капітана Яна Кунинського, що збирався надіслати розвідни-

²⁹ АМГ. Т. 1. С. 409, 410–411.

³⁰ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 95, л. 213–219, 259–260, 292–293, 295–299.

ків під Севськ для вивідування, чи згаданий грабіжницький похід був здійснений за царевим указом, чи ні³¹. Тоді ж, за його наказом, розпочалася концентрація чоловіків – жителів уїзду в Новгороді-Сіверському³².

Зі сторони Речі Посполитої кордон також неодноразово порушувався ще до початку ведення широкомасштабних військових дій у регіоні. Наприкінці жовтня збройний загін чисельністю близько 150 осіб, вийшовши з Миргорода і Прилук, здійснив напад на селітряну варницю рильянина Афанасія Полуянова. Оскільки останній, попереджений про напад, встиг з селітрою та реманентом вирушити у напрямку Рильська, нападники наздогнали його в Яблоновому лісі, 20 верст від Рильська, й там погромили. Згодом, 8 листопада (29 жовтня) “литовські” люди з Ніжина (близько 100 чол.) прийшли у деревню Каменка Рильського уїзду, де побили й пограбували селян³³. Одинадцятого листопада (31 жовтня) загін з 50 озброєних “литовських” людей напав на село Невдольськ Брянського уїзду й, пограбувавши його жителів, повернувся до Новгород-Сіверського³⁴.

Така ситуація “ні війни, ні миру” не могла тривати довго, тим більше, що московська сторона готувалася до ведення активних дій на Сіверщині. Ще 3 жовтня (23 вересня) севський воєвода Михайло Єропкін отримав царську грамоту, згідно з якою йому заборонялося впускати до Севська “литовських” торгових людей³⁵. Не важко здогадатися, що така заборона мала на меті не допустити витоку інформації про підготовку до військових дій.

На час початку військових дій у регіоні московські війська вже досягли значних успіхів на головному (Смоленському) напрямку та на півночі. Як вже зазначалося, що Стародубський повіт відділявся від основної частини Смоленського воєводства значним масивом лісів³⁶, натомість з Чернігово-Сіверщиною складав географічну цілісність. Як наслідок, військові операції московських військ на литовській і польській частинах Сіверщини розпочалися одночасно. Війська, задіяні в цьому регіоні, ділилися на два контингенти: один вийшов з Брянська з наміром захопити Почеп, Трубчевськ, Стародуб; другий – з Севська у напрямі Новгород-Сіверського. Окрему тактичну роль виконували військові

³¹ Там же. Л. 269–271.

³² Там же. Л. 289. Шляхта й селяни, яким наказано було прибути до Новгород-Сіверського, почали звозити збіжжя до міста, готуючись таким чином до тривалої облоги (Там же. Московский стол, стб. 79, л. 286).

³³ Там же. Севский стол, стб. 95, л. 306–307.

³⁴ Там же. Московский стол, стб. 79, л. 329–331.

³⁵ Там же. Л. 258–259: у відповідь на грамоту М. Єропкін повідомляв, що “литовських” торгових людей у Севську й так вже не було з півроку. Одночасно воєвода зробив запит до Розрядного приказу, чи можна відпускати за рубіж севських торгових людей, які відігравали важливу роль у збиранні інформації про польсько-литовські воєнні приготування.

³⁶ Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты... С. 60.

підрозділи, сконцентровані у Путивлі й Рильську. Їх завданням було знищення укріплених пунктів, опорних баз і військових загонів ворога у межиріччі Десни та Сейму³⁷.

Не виключено, що представники королівської адміністрації на Чернігово-Сіверщині, отримавши інформацію про зосередження московських військ у прирубіжній зоні, спробували організувати превентивний похід. Метою його мав бути Путивль – місто особливо важливе з військової точки зору, єдина кам'яна фортеця у всій Сіверщині³⁸. Про концентрацію шляхетських і козацьких військових формувань у Батурині та їх наступний марш на Новгород-Сіверський і Путивль путивльські воєводи Андрій Литвинов-Мосальський та Ігнат Уваров дізналися 25 (15) листопада від селянина Степана Григор'єва. Відразу був посланий загін на чолі з головою Никифором Яцином, якому вдалося взяти штурмом Батуринський острог, захопити в полон 48 чол., знамена, барабани, зброю і боєприпаси³⁹. Відомості, які отримали воєводи від полонених, переконали їх у можливості проведення більш широкомасштабних акцій на території сусідньої держави. Як виявилось, реєстрові козаки хоч і були вже мобілізовані, але все ще перебували у своїх полкових містах. Більше того, на заклик капітанів Новгорода-Сіверського і Чернігова до козаків прибути на допомогу їхній гетьман відповів негативно, посилаючись на відсутність королівського розпорядження і нарікаючи на образи, завдані козакам під час складення останнього реєстру⁴⁰. Князь Я. Вишневецький у Лубнах лише почав формувати військові підрозділи, набираючи до них всіх добровольців та виписаних козаків. Концентрація сил у Батурині мала обмежений характер. Тут перебувало всього 200 чол. Реєстрові козаки (80 чол.), найняті у Ніжині А. Вишневським, прийшовши до Батурина, поділилися: частина на чолі з отаманом Сергієм залишилася в замку, де частково загинула, а частково була захоплена в полон під час штурму, інша ж частина під керівництвом сотника Сеньки Хорошого направились в село Риботин (північніше Батурина, на лівому березі Десни) з метою поставити там замочок⁴¹.

Після першого ж успіху московські прирубіжні воєводи мобілізували всіх служилих людей до полків. Взяття Батурина мало тактичний характер: слабо укріплене містечко не могло стати базою проведення подальших військових операцій на Чернігово-Сіверщині. Тому замок путивльські ратні люди спалили, а самі повернулися в Путивль. Містом, яке, на думку московського військового

³⁷ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 39–40.

³⁸ Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты... С. 60.

³⁹ АМГ. Т. 1. С. 444, 445, 518–519.

⁴⁰ Про позицію запорозького козацтва на початковому етапі Смоленської війни див.: Флоря Б. Начало Смоленской войны и запорожское казачество // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 443–450.

⁴¹ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 32–40.

керівництва, мало відіграти стратегічну роль на початковому етапі війни, був Новгород-Сіверський. Його взяття дозволяло встановити контроль над значною частиною басейну Десни, а також створювало передумови для з'єднання двох військових контингентів (північного й південного), призначених для завоювання Сіверщини у районі Стародуба. Для виконання цього завдання з Болхова, Карачева, Рильська, Брянська, Путивля до Севська прибули підрозділи дворян і дітей боярських. Сюди ж підтягнувся загін кінноти комарицьких мужиків. У Севську до них приєдналися місцеві піші стрільці (100 чол.). Чисельність цього війська точно невідома, але на основі пізніших даних можна ствердити, що до його складу входило не менше 1200 чол. Його керівником став воєвода Баїм Болтін. Початок операції московських військ був прискорений відомостями, отриманими московською розвідкою 24 (14) листопада. Згідно з ними, до Новгорода-Сіверського та Трубчевська прибуло відповідно 400 й 200 військових осіб, які після того, як замерзне Десна, мали йти на Комарицьку волость та Севськ⁴². Ці дані не відповідали дійсності – слід гадати, що зосередження ленників у Трубчевську та Новгороді-Сіверському московські агенти оцінили як прибуття військових підкріплень.

Коли Б. Болтін вирушив з Севська, невідомо, але 5 грудня (25 листопада) він вже знаходився біля Новгорода-Сіверського. За 15 верст від мети свого походу Б. Болтін відправив авангард свого війська (понад 500 чол.) на чолі з Семеном Болтіним під Новгород-Сіверський, ймовірно, сподіваючись зненацька захопити місто. Проте капітан Новгорода-Сіверського Ян Кунинський отримав інформацію про марш військ Б. Болтіна і встиг здійснити ряд заходів для оборони міста. У ньому були зосереджені шляхта, ланові козаки і гайдуки (разом близько 300 чол.). Залога мала 12 мідних литих гармат польової стрільби, 10 залізних фортечних гармат (затинних) і 6 бочок пороху. У місті також залишилися міщани і сконцентрувалися повітові селяни, які походили з Литви чи сусідніх українських воєводств (800–850 чол.). Натомість селяни російського походження (152 чол.; члени їх сімей залишилися в місті) були поміщені в костелі, що знаходився, ймовірно, на посаді, та в рову біля цього ж костелу. Для їх охорони міське керівництво направило сотню запорозьких козаків і дві невеликих гармати, що могли стріляти з-за стін костелу⁴³. Розміщення цих селян поза стінами міста й під охороною запорожців свідчило про те, що Я. Кунинському та іншим керівникам оборони був відомий факт падіння 25(15) жовтня Дорогобужа – одного з найбільш уфортифікованих замків литовського-московського прикордоння – саме внаслідок зради місцевого населення⁴⁴.

⁴² Там же. Севский стол, стб. 95, л. 334.

⁴³ Там же. Новгородский стол, стб. 27, л. 90, 79, 246–247.

⁴⁴ *Lipiński W. Początek działań rosyjskich...* S. 53.

Як тільки частини під керівництвом С. Болтіна появилися під Новгородом-Сіверським, з міста вийшов кінний загін (200 чол.), який за дві версти від міста зав'язав бій з московським авангардом. Подвійна перевага останнього примусила новгород-сіверців відступити до міста; 25 чол. потрапило в полон, 20 чол. рятувалося втечею в навколишні ліси⁴⁵. Того ж дня під місто підійшли основні сили московського війська на чолі з Б. Болтіним і стали на посаді за земляним валом. Перші бої мали місце 7 і 10 грудня (27 і 30 листопада)⁴⁶. У проміжку між ними під Новгород-Сіверський приїхали бортники з сіл Риботин та Мезин і виявили бажання перейти на службу до царя⁴⁷. Приблизно ж тоді в Путивль “на государеве ім'я” вийшло 550 жителів Новгород-Сіверського уїзду з сім'ями. Місцеві воєводи наказали їм ставити острожок біля чернігівської дороги⁴⁸. Ці факти підтвердили сподівання московських військових начальників на прихильне ставлення до Москви мешканців повіту російського походження. Увечері 10 грудня (30 листопада) Б. Болтін надіслав до костелу, де перебували саме такі мешканці уїзду, лазутчика з агітацією про перехід на службу до царя. Посаджені в костелі й рову селяни погоджувалися перейти, але вийти боялися, посилаючись на те, що їх стережуть козаки, а члени сімей знаходяться в місті й з ними можуть розправитися. Вони пообіцяли лише, що не будуть чинити опору в разі штурму костелу й рову московськими військами. Одержавши таку відомість, Б. Болтін дав команду на штурм костелу, й того дня він був взятий⁴⁹.

Взяття костелу було безсумнівним успіхом Б. Болтіна, оскільки дозволяло сконцентруватися виключно на облозі міста. Остання спочатку не приносила відчутних результатів. Воєвода пояснював це добрим станом міських укріплень. “Місто міцне, добре стоїть на високому з усіх боків у ріст насипі. Води у них відняти не вміємо, бо тайник зроблено з міста аж у Десну ріку. А під тим місцем, де тайник, у них ріка не замерзає” – писав він у Розрядний приказ⁵⁰. Московські частини склалися переважно з кінноти, яка була малоприсадною для облоги. Крім цього, Б. Болтін не мав артилерії. Я. Кунинському вдалося нагромадити в місті досить значні запаси харчів і боєприпасів, що забезпечувало обложених від необхідності здійснювати часті вилазки. Б. Болтін, очікуючи підмоги, звів систему острожків навколо міста, які захищали його військо якоюсь мірою від замкової артилерії, а також перешкоджали обложеним налагодити контакти з військовими частинами на території регіону, які могли б прийти на допомогу. Я. Кунинському все-таки вдалося надіслати посланців – шляхтича Михайла Орла

⁴⁵ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 79–80; АМГ. Т. 1. С. 445, 461, 484, 512, 514.

⁴⁶ Там же. С. 484, 631.

⁴⁷ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 91.

⁴⁸ Там же. Л. 97–98.

⁴⁹ Там же. Л. 90–91, 80–81; АМГ. Т. 1. С. 484.

⁵⁰ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 95, л. 528.

та посадського мужика Романа Медведєва – до Лубен і Ніжина з проханням про допомогу. Проте сили, зібрані у Ніжині капітаном Щасним Вишлем та Адамом Вишневецьким, виявилися незначними (близько 1 тис.); Я. Вишневецький, який, начебто, мав іти з 15-тисячним військом до Ніжина, у допомозі відмовив, посиляючись на відсутність королівського наказу. Зрештою, полки Миколая Мочарського і Олександра Пісочинського затрималися біля Києва, оскільки “не стала ріка” (не замерз Дніпро)⁵¹. З останніми було близько 2 тис. кварцяного війська і декілька тисяч козаків, на вербунок яких О. Пісочинський отримав 20 тис. злотих зі скарбу⁵². Щ. Вишель пообіцяв через М. Орла надіслати до Новгород-Сіверського 6 тис. війська, однак не визначив термін їх прибуття. Я. Кунинський сподівався на надходження цієї допомоги не раніше, ніж на Різдво⁵³. З місією М. Орла Я. Кунинський пов’язував великі надії. Вихідці з міста повідомляли Б. Болтіну, що 9 грудня (29 листопада) Я. Кунинський сказав “руським людям” (у першу чергу під цим терміном слід розуміти православних), щоб почекали чотири тижні; якщо ж протягом цього терміну не прибуде допомога, то він випустить “руських людей” з міста. Останні присягли на вірність королю (“хрест цілували”)⁵⁴. Однак інформація про марність сподівань на допомогу вже через два тижні стала відома як обложеним, так і московській розвідці.

14 (4) грудня путивльський воєвода Андрій Литвинов-Мосальський надіслав Б. Болтіну підкріплення в кількості 250 чол. на чолі з Григорієм Толчениновим, яке складалося з підрозділів дітей боярських, стрільців і козаків. Одночасно з Путивля під Новгород-Сіверський було відправлено 70 добровольців під керівництвом селітряника Дмитра Горбунова⁵⁵. Перехід цих частин з Путивля до Новгород-Сіверського, зважаючи на відстань між ними – 90 верст – і зимові умови, мав зайняти не менше тижня. Отже, Б. Болтін отримав підкріплення між 20 і 22 (10 і 12) грудня. Воно, як засвідчують джерела, лише покрило втрати, яких зазнало військо Б. Болтіна під час боїв 5, 7 і 10 грудня (25, 27 і 30 листопада) та облоги міста. Особливо значних втрат зазнала піхота, зокрема, севські стрільці втратили 30% свого особового складу.

Окремі загони московських військ, зосереджених під Новгородом-Сіверським, постійно надсилалися Б. Болтіним у сусідні повіти Речі Посполитої для збору розвідувальних даних і дезорієнтації супротивника. Так, 22 (12) грудня керівник московського війська відправив кінний загін на чолі з отаманом Єрофеєм Поповим у Чернігівський, Стародубський і Гомельський повіти для добу-

⁵¹ Там же. Новгородский стол, стб. 27, л. 164, 131–132; Севский стол, стб. 95, л. 527–528.

⁵² AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 6558, s. 132; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki. S. 10; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. I. С. 201.

⁵³ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 95, л. 632–633.

⁵⁴ Там же. Л. 526–527.

⁵⁵ Там же. Новгородский стол, стб. 27, л. 95–96; АМГ. Т. I. С. 518, 520.

вання “язиків”. Вони повернулися 29 (19) грудня, напередодні вирішального штурму міста⁵⁶. Напередодні, 25 (15) грудня, після прибуття допомоги з Путивля, Б. Болтін мав у своєму розпорядженні, не рахуючи загін Є. Попова, 1260 чол.

Того ж дня, користуючись тим, що русло Десни частково скував лід, обложеної здійснили вилазку з наміром зруйнувати один з острожків, зведених московськими ратними людьми. Акція частин Я. Кунинського була вчасно помічена, і московські кінні й піші частини під керівництвом Івана Волжина та Ігната Кривцова відтіснили їх назад у місто. Б. Болтін все ще вважав можливість взяття міста без артилерії і недостатнього числа піших частин малоїмовірною⁵⁷.

Лише 30 (20) грудня, після наради, проведеної керівництвом московського війська, було вирішено йти на штурм міста. Його розпочали о четвертій годині ночі. Путивльському селітрянику Дмитрові Горбунову вдалося підпалити Єрусалимську (південну) башту. Дерев'яне місто було вдячним матеріалом для пожежі. Досить швидко вогонь поширився на всю південну половину міста. Обложеним вдалося зупинити поширення пожежі лише біля підземного складу порошу. Частина оборонців на чолі з капітаном Я. Кунинським зійшла на Троїцьку (північну) башту й, висікши ворота, кинулася тікати стародубською дорогою. Московські ратні люди їх впіймали. Одинадцять шляхтичів та два ксьондзи заіли у башті над Микільськими воротами. Серед них знаходилися місцевий городничий Мартин Арцишевський, новгород-сіверський та чернігівський військовий Ян Міляновський, новгород-сіверський і чернігівський чашник Томаш Липчинський та новгород-сіверський земський писар Ян Струпчевський. Розуміючи, що ситуація їх безвихідна, вони погодилися на капітуляцію за умови відпуску їх із сім'ями у Польсько-Литовську державу. Б. Болтін надіслав до них своїх представників Софрона Тютчева, Ігната Кривцова, Олександра Хитрова та Івана Стремоухова. Останні прийняли капітуляцію на запропонованих обложеними умовах. Інша шляхта погодилася скласти зброю на тих самих умовах. Направлені Б. Болтіним для гарантування безпеки шляхтичів та їх сімей дворяни і діти боярські на чолі з С. Тютчевим через пожежу й безчинства ратних людей не змогли доставити капітулянтів та членів їх сімей у штаб війська. Пізніше Б. Болтіну довелося силою забирати їх з полону для відправлення до Москви. Серед тих, хто склав зброю, виявилася група з 50 шляхтичів і 40 гайдуків, які вже були зібрані біля одних з міських воріт з наміром прорватися через стрій московських військ, але в останній момент повірили обіцянкам Б. Болтіна й здалися. Всього в полон було захоплено близько 400 осіб. Двома партіями переможці відправили на Москву 75 шляхтичів, понад 330 гайдуків, пахолків, ланових і запорозьких козаків. Дві тисячі посадських людей і уїздних селян Б. Болтін розпорядився вивести з палаючого міста й привести до нього на реєстрацію,

⁵⁶ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 387.

⁵⁷ Там же. Л. 135; АМГ. Т. 1. С. 446, 484–485.

маючи намір розселити їх по уїзду, але більшість із них була розібрана дворянами і дітьми боярськими. Спроби Б. Болтіна виправити ситуацію виявилися безуспішними. Переможцям дісталася й частина артилерії, що знаходилася в місті: 8 з 12 мідних литих гармат та 5 з 10 затинних (фортечних)⁵⁸.

Взяття Новгород-Сіверського було частиною плану дальшого руху на Стародуб і з'єднання там з контингентом військ, що просувався на південний захід від Брянська. Однак вирушити на Стародуб з Новгород-Сіверського московські військові частини не могли у зв'язку з тим, що внаслідок пожежі Новгород-Сіверський виявився не придатним для оборони. Вже в кінці грудня Б. Болтін, якому відтепер доручалося опікуватися цим містом, разом з іншим воеводою Іваном Єропкіним віддав наказ зводити острог заввишки 2 сажні (бл. 4,3 м). Замість спаленої Єрусалимської башти було вирішено збудувати дерев'яну ізбу заввишки 10 сажнів (більше 21 м). Лише із завершенням цих робіт та прибуттям до Новгород-Сіверського німецької піхоти, що мало місце вже на початку нового 1633 р., І. Єропкін на чолі частини військ, які відзначилися взяттям міста, вирушив на Стародуб⁵⁹.

Заходи, здійснювані воеводами щодо укріплення Новгород-Сіверського, у Москві були визнані незадовільними. Царська грамота, надіслана до Новгород-Сіверського з Розрядного приказу 16 (6) січня 1633 р., вимагала не лише зведення нових укріплень, але й зведення з уїзду помолоченого хліба і закладення його у житниці⁶⁰.

Ще під час перебування І. Єропкіна у Новгороді-Сіверському між ним та Б. Болтіним постійно виникали якісь непорозуміння. І. Єропкін вважав, що війська після взяття міста і приведення місцевого населення до хресного цілування царю повинні відразу ж відправитися на Стародуб; Б. Болтін наполягав на необхідності укріплення міста. Він це аргументував як знищенням старих укріплень, так і близькістю ворожих підрозділів, зокрема очолюваних Щ. Вишлем⁶¹. У січні 1633 р. на частині городища, що підпорядковувалася Б. Болтіну, був поставлений острог; І. Єропкін на своїй частині ставити острог заборонив. Так само останній заперечував проти зведення в'їзної вежі⁶². Щоб розв'язати конфлікт, І. Єропкін разом з німецьким полковником Анце-Фрідріхом Фуцом на чолі військових підрозділів 17 (7) січня відправилися на Стародуб, а партнером Б. Болтіна по воеводству в Новгороді-Сіверському був призначений царем Іван Бобрищев-Пушкін⁶³. З ним у місто було відправлено дві пицалі та ядра до них,

⁵⁸ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 138–140, 161–162, 239–245, 246–250, 359–361; Приказной стол, стб. 73, л. 68–77, 79–88; АМГ. Т. 1. С. 485, 518, 520.

⁵⁹ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 252–254.

⁶⁰ Там же. Севский стол, стб. 95, л. 545–549.

⁶¹ Там же. Л. 632.

⁶² Там же. Л. 717–718, 724–726.

⁶³ Там же. Л. 638, 718–719.

оскільки І. Єропкін, вирушивши під Стародуб, “взяв з собою свинцеву й пушечну казну”⁶⁴. За наказом царя до нового воєводи мали бути відправлені військові контингенти – по 100 стрільців з Путивля, Севська й Рильська, 100 дітей боярських з Курська, 100 дітей боярських та козаків з Рильська⁶⁵. Після виконання цього наказу залога зруйнованої фортеці перевищила 1000 осіб. Складалася вона з трьох контингентів: 520 військових підпорядковувалися І. Бобрищеву-Пушкіну, 388 – Б. Болтіну, 240 перебували під керівництвом карачевського голови Івана Буцнева та невідомого (за прізвиськом) путивльського стрілецького голови⁶⁶.

Здобуття Новгород-Сіверського було дуже важливим, але не єдиним успіхом московських військ на південному фланзі московсько-польської війни. У відповідь на низку розвідувальних акцій супротивника, серед яких був похід Гриневського, срібнянського урядника Я. Вишневецького, на чолі 50-особового заго-ну в деревню Новгород-Сіверського уїзду Камінь, з Путивля і Рильська були надіслані військові підрозділи, що мали йти під Роменський острог. Останній знаходився всього за 80 верст від Путивля і тому міг використовуватися як опорна база для шляхетських і козацьких військ, про збір яких Я. Вишневецьким постійно надходили відомості. 2 січня 1633 р. (23 грудня 1632 р.) путивльські й рильські кінні заго-ни на чолі з головами Леонтієм Литвиновим, Семеном Воцаніним, Василем Люшиним і Петром Суковкіним підійшли під Роменський острог і за версту від нього вступили в бій із загоном роменського урядника Криштофа Сіножацького. Бій завершився перемогою московських військ. Їм вдалося також взяти великий острог. К. Сіножацький з оборонцями, які залишилися живими, замкнувся в малому острожку, що розташовувався на високому насипі. Переможцям дісталися знамена та гаківниця – фортечна рушниця, яка стріляла залізним дробом та кам’яною картеччю⁶⁷.

Тактика, застосована московськими військами при штурмах Батурина й Ромен, свідчить, з одного боку, про відсутність достатніх сил у прирубіжних воєвод для проведення планомірної війни, з іншого – про сподівання такими набігами і винищенням запасів збіжжя та боєприпасів примусити супротивника залишити прикордонні укріплені пункти й відійти в глиб країни.

Успіхи московських військ під Батурином, Ромнами і особливо Новгородом-Сіверським на деякий час деморалізували супротивника. Цим можна пояснити, що надзвичайно швидко, 18 (8) січня 1633 р., капітулювала залога Стародуба на чолі з капітаном Станіславом Колнацьким. При цьому в місті були достатні за-паси пороху, свинцю, збіжжя⁶⁸. Важливим чинником, що сприяв капітуляції

⁶⁴ Там же. Л. 638, 719.

⁶⁵ Там же. Л. 635–637.

⁶⁶ Там же. Стб. 99, л. 11–13.

⁶⁷ Там же. Новгородский стол, стб. 27, л. 173–177, 191; АМГ. Т. 1. С. 444, 461, 462, 515, 519.

⁶⁸ Там же. С. 463.

місцевої залоги, стала наявність у її складі великої кількості колишніх московських бояр, які перейшли в 1619 р. на службу до Речі Посполитої. Вони вирішили повернутися на службу до царя, а не проливати кров у протистоянні з його військами. Взяття Стародуба дозволило московським військам направитися в район Гомеля⁶⁹, взяття ж якого поряд зі взяттям Кричева і Мстислава означало зростання територіальних претензій Московської держави до Речі Посполитої, оскільки всі ці міста знаходилися за межами втраченої Москвою згідно з Деулінським перемир'ям території.

Особи, які з боку Речі Посполитої докладали чимало зусиль для організації зустрічних військових акцій, були мало поінформовані про дії московських військ. Після зруйнування Батурина шляхетські й козацькі збройні загоны почали зосереджуватися у Борзні. Тут ніжинському капітанові Щ. Вишлю вдалося зібрати близько 200 чол. Вони були відправлені під Путивль для отримання інформації про дії й наміри супротивника. При поверненні з Путивля, за 20 верст від Борзни, їх наздогнали путивльські ратні люди. Бій завершився перемогою останніх. Згідно з відомостями полонених поляків, головні сподівання Щ. Вишель покладав на Я. Вишневецького, який формував кінні й піші роти у своїх задніпровських володіннях, та О. Пісочинського, що мав відвоювати Новгород-Сіверський і йти далі на Путивль; реєстрові ж козаки продовжували вичікувати, залишаючись у місцях розміщення своїх полків⁷⁰.

Очікуваний Щ. Вишлем О. Пісочинський прибув до Ніжина незабаром після Різдва 1632 р. Стародубський боярин Осип Рубцов, якого капітан С. Колнацький надсилав зі Стародуба до Борзни, Ніжина, Носівки і Чернігова за допомогою, 30 (20) січня 1633 р. повідомив І. Єропкіну, що О. Пісочинський привів у Ніжин та інші міста дві тисячі жовнірів⁷¹. Отже, покази О. Рубцова свідчили про серйозну концентрацію військ на задеснянській Чернігово-Сіверщині.

Навіть від жовнірів та найнятих козаків О. Пісочинський приховував правдиву інформацію про свої плани походу, поширюючи відомості про наміри йти на Стародуб. Взяті 27–28 (17–18) січня 1633 р. “язики” повідомляли в Путивлі, що він 24 (14) січня вийшов вже з Борзни на Стародуб, а в селі Макошині призначався збір, куди, крім О. Пісочинського, спішили 500 чол. з Чернігова на чолі з Борисом Грязним та 500 чол. з Ніжина під керівництвом Аверкія (ймовірно, Г. Веркія Олешковського). Московські воєводи на дезінформацію “клянули”: зокрема, путивльські воєводи писали про це в Стародуб; Рильськ, Новгород-Сіверський і навіть надіслали в Стародуб як підкріплення підрозділ Федора Оладьїна⁷².

⁶⁹ *Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. S. 95.*

⁷⁰ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 187–190; АМГ. Т. 1. С. 445, 462, 519.

⁷¹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 20–21.

⁷² Там же. Новгородский стол, стб. 27, л. 313–318.

Натомість реальні події засвідчували інші наміри О. Пісочинського, призначеного головнокомандувачем військ на Задніпровській Україні⁷³. Вже 17 (7) січня, тобто незабаром після прибуття О. Пісочинського, з Ніжина в деревню Гирич Новгород-Сіверського уїзду прийшов польський загін (більше 100 чол.) з метою добути “язиків”⁷⁴. Згодом, 26 (16) січня ще один загін, вже посланий з Борзни, з’явився поблизу деревні Мельна того ж уїзду. Полонені, взяті під час бою з цим загоном путивльців на чолі з Матюшкою Железняковим, стверджували про наміри О. Пісочинського йти під Стародуб⁷⁵. Нарешті, 27 (17) січня, за три години перед світанком, шляхетські й козацькі підрозділи з’явилися за версту від Новгорода-Сіверського, у Спаському монастирі. Послані Б. Болтіним за ними підрозділи дворян, дітей боярських і козаків під керівництвом Любима Люшина наздогнали їх у селі Мезин, за 20 верст від Новгорода-Сіверського, і виявили, що в селі стоїть кошами ціле військо, яке поповнюється новоприбулими контингентами. Частина Л. Люшина були навіть оточені жовнірами та козаками і лише прохання Б. Болтіна повернути частини, що марширували під Стародуб, до Мезина відвернуло катастрофу. Бій, що відбувся вночі під Мезином, на байраку, завершився відступом жовнірів (700 чол.) до місця впадіння Сейму в Десну. Одну з причин цього слід вбачати в тому, що не встигли підійти козаки (800 чол.), які теж мали місцем збору Мезин. Козаки, захоплені в полон, повідомили про швидкий прихід до Ніжина з Переяслава і Чигирини реєстрових козаків з артилерією й наступний похід зібраного в Ніжині й Борзні війська на Новгород-Сіверський⁷⁶.

Більш точна інформація була отримана московською розвідкою на початку лютого 1633 р. Селянин Артюшко Голобковський, якого свого часу Я. Кунинський посилав за підмогою в Борзну, повідомив Б. Болтіну, що до Ніжина прийшла тисяча жовнірів і 300 реєстрових козаків з 5-ма гарматами. Крім того, йде вербування вільних людей, що бажають взяти участь у поході на Путивль. Відомість про зосередження збройних людей у Ніжині й Борзні підтвердили полонені, захоплені під час розвідувальних походів путивльських підрозділів під Борзну й Івангород. Згідно з їх показами, основних підрозділів запорожців у Ніжині ще не було; їх прибуття очікували з дня на день⁷⁷. Отримав підкріплення і роменський урядник К. Сіножацький: 300 реєстрових козаків на чолі з сотником Симоном Івановичем надіслав до Ромен лубенський полковник Лавер Харченко⁷⁸.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. I. С. 201; Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki. S. 10.

⁷⁴ АМГ. Т. 1. С. 460–461.

⁷⁵ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 313–318.

⁷⁶ Там же. Л. 373–377, 386; АМГ. Т. 1. С. 461, 485, 514.

⁷⁷ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 104; АМГ. Т. 1. С. 520; Флоря Б. Начало Смоленской войны... С. 449.

⁷⁸ Там же. С. 449–450.

У середині лютого Б. Болтін вже мав достовірну інформацію про підготовку урядових і козацьких частин до походів на Путивль та Новгород-Сіверський. У зв'язку з цим у своїй відписці до Розрядного приказу він відзначав нечисленність підпорядкованого йому гарнізону, відсутність солі на випадок облоги, брак пороху й свинцю. Воевода зауважував, що місцевим “селянам віри немає, бо звикли жити з литвою”, так само як і пушкарям, які залишилися у місті після його взяття московськими військами. Б. Болтін у відписці не забув у черговий раз поскаржитися на воевод у Путивлі, Рильську та Севську, які відмовилися повернути до Новгорода-Сіверського повітових селян, що втекли під час та після облоги міста⁷⁹. Скарга була лише частково обґрунтована. Як повідомляли у Розрядний приказ путивльські воеводи Андрій Литвинов-Мосальський та Андрій Усов, вони відразу ж після взяття Новгорода-Сіверського намагалися повернути селян-втікачів до здобутого міста для відбудови укріплень. Але ті “били чолом”, щоб залишитися, бо у своїх деревнях їм жити небезпечно з огляду на можливі напади “литовських людей”, а у Новгороді-Сіверському їм жити ніде. Наприкінці січня ці ж воеводи отримали царський указ, який прямо зобов'язував їх відправити втікачів на відбудовні роботи до Новгорода-Сіверського. З виконанням цього указу воеводи відверто затягували. Зрештою, правдоподібно на початку березня, під час нічного нападу польсько-козацьких військ на Путивль, селяни Новгород-Сіверського уїзду, що тут перебували, від'їхали до Рильська й Севська. Після цього 14 (4) березня путивльські воеводи 70 осіб з числа 550 зазначених втікачів відправили до воевод у Новгород-Сіверський⁸⁰.

Під нічним нападом на Путивль слід розуміти перший похід жовнірів і козаків під це місто. Вони з'явилися під Путивлем 9 березня (27 лютого). Регулярні частини були представлені полками О. Пісочинського, М. Мочарського та київського підчашія Теодора Воронича. Щ. Вишель привів із собою шляхетське ополчення. Було під стінами Путивля й козацьке військо. Мав взяти участь у цьому поході і князь Я. Вишневецький зі своїми частинами. Загальну чисельність супротивника путивльські воеводи А. Литвинов-Мосальський і А. Усов оцінили в 5 тис. чол. Звідси можна зробити висновок – цей похід мав виключно пропагандистський характер. Взяти міцну кам'яну фортецю, яку являв собою Путивль, таким обмеженим контингентом військ, без регулярної піхоти, зі слабкою артилерією було річчю неможливою. До цього слід додати умови зими та відсутність стійкого зв'язку з тилом, який би забезпечував війська продуктами харчування, одягом та боєприпасами. Як тільки польсько-козацькі війська почали приступати до міста, з острога вийшли місцеві військові підрозділи, вибили супротивника з посаду, не давши можливості нападникам навіть спалити останній⁸¹.

⁷⁹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 104–105.

⁸⁰ Там же. Стб. 95, л. 641–644; стб. 99, л. 174–176.

⁸¹ АМГ. Т. 1. С. 518, 599; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki. S. 11.

Судячи з наступного перебігу подій, польсько-козацькі війська, завдавши збитків околиці Путивля, повернулися на місця попередньої дислокації – до Ніжина та Борзни – з метою накопичити сили для більш вдалого походу знову ж таки на Путивль.

Військовому керівництву на чолі з О. Пісочинським стягнути потрібні сили на Чернігово-Сіверщину було завданням майже неможливим. Сам регіон мав обмежені людські ресурси; реальна ж допомога з глибини країни ускладнювалася постійною напругою на інших кордонах Речі Посполитої. Вальний сейм, що розпочав свою роботу в лютому 1633 р., ухвалив рішення про вербування нових військових підрозділів з метою скерувати їх під Смоленськ⁸². Відтак основні військові ресурси Речі Посполитої, як, зрештою, й Москви, направлялися до Смоленська. Керівництво московськими частинами на південному театрі війни контролювало основні укріплені міста Сіверщини (Почеп, Трубчевськ, Стародуб, Новгород-Сіверський) і тому повністю зосередило свої зусилля на проведенні розвідувальних і локальних військових операцій, що мали на меті руйнування господарської та військової інфраструктури супротивника. Все це обумовлювало відсутність значних військових дій на Чернігово-Сіверщині та Задніпров'ї до червня 1633 р.

Найбільш боєздатні частини польсько-козацького війська на чолі з О. Пісочинським та М. Мочарським (2 тис.) перебували на початку березня в Ніжині. У Борзні, яка контролювала шлях з Путивля на Ніжин, знаходилося 550 чол.: 200 – підлеглих Щ. Вишлю, 50 – Б. Грязному, 300 повітових людей з пищалями – кременевими рушницями, що заряджалися з дула. Запорозькі козаки, які саме обрали нового гетьмана – Бабича, розмістилися в Прилуках⁸³. Крім цього, в укріплених поселеннях Чернігово-Сіверщини і київського Задніпров'я знаходилися невеликі залоги чисельністю 50–100 чол. У другій декаді березня керівник такої залоги в Мені Іван Величко отримав наказ від М. Мочарського відправитися з 50 чол. під Новгород-Сіверський за “язиками”. У Новгороді-Сіверському про цю акцію взнали ще до її початку. Кінний підрозділ дітей боярських під керівництвом Олексія Константинова перестрів загін І. Величка біля річки Славни і майже вщент розбив його. Сам І. Величко разом з одинадцятьма товаришами потрапив до московського полону⁸⁴.

Готуючи черговий похід на Путивль, О. Пісочинський та його оточення організували низку маневрів, які мали на меті відволікти увагу московських прирубіжних воевод від планованого напрямку руху польсько-козацьких військ. 4 квітня (25 березня) понад течією Псла вийшло в Рильський і Курський уїзди близько 100 чол., які були в результаті бою з путивльськими ратними людьми

⁸² Wisner H. Władysław IV Waza. S. 68.

⁸³ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 17.

⁸⁴ Там же. Л. 14–16; АМГ. Т. 1. С. 513.

на чолі з Афанасієм Коровяковським розпорошені⁸⁵. Майже одночасно, 5 квітня (26 березня), з Чернігова під Стародуб прийшли військові частини чисельністю 3 тис. чол., керовані Бодашевським, Санковським, Волком, Скарбовським і Побідинським. Ймовірно, ця акція була організована нещодавно призначеним чернігівським старостою Мартином Калиновським. Ці частини штурмували місто, почавши штурм вночі й завершивши його о 4-й годині дня. Зазнавши втрат під час штурму, а також вилазок залоги, нападники відступили⁸⁶. Така спроба здобути Стародуб мала місце й 15 (5) квітня, але знову ж таки не принесла очікуваних результатів⁸⁷. Того ж 15 (5) квітня біля річки Корені, за 3 версти від Білгорода, відбувся бій між білгородськими ратними людьми на чолі з головою Данилом Везеніним та якимось загonom “литовських” людей, що повертався з-під Валуйок⁸⁸.

Втім план походу на Путивль керівництву польсько-козацьких військ приховати не вдалося. Вже 24 (14) квітня путивльські воеводи князь Микита Гагарін та Андрій Усов після повернення з полоненими з-під Борзни загону Прокопія Стобурова та з-під Роменського острожка загону Кіндрата Вишневського знали, що О. Пісочинський готується йти на Путивль. Отримавши таку інформацію, місто стало готуватися до оборони⁸⁹. Тут був збудований новий острог, в якому воеводи поселили служилих людей; зміцнювалися міські укріплення⁹⁰.

Становище прикордонних московських воевод ускладнювалося самовільними діями кормових дітей боярських, донських козаків та комарицьких селян під керівництвом Івана Болаша. Покинувши позиції під Смоленськом, вони відійшли до Стародуба, маючи начебто намір здійснити похід на Чернігів. У першій половині березня до них був направлений з Москви Володимир Ляпунов із завданням повернути дезертирів під Смоленськ. Та останні направилися від Стародуба до Севська начебто з наміром йти на Дон. Підрозділи стародубського воеводи І. Єропкина намагалися зупинити їх силою. Відбувся бій. Частину дезертирів на чолі з Болашем було взято в полон, частині ж вдалося відійти по севській дорозі до села Зноб. Севський воевода Федір Пушкін направив до них посланців з наказом, щоб прийшли на постій до околиць Севська. Дезертири, значну частину яких складала донські козаки на чолі з Сенькою Пирогом, відмовилися, посилаючись на необхідність у такому разі купівлі продуктів та корму для коней, тоді як у новгород-сіверських селах це їм дістається задарма. Наприкінці (27 (17) березня севському воеводі із Сосницької застави повідомили, що дезертири

⁸⁵ Там же. С. 521, 599–600.

⁸⁶ Там же. С. 512; Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. С. 16.

⁸⁷ Целевич О. Участь козаків... С. 8.

⁸⁸ АМГ. Т. 1. С. 512; Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород, 2004. С. 155.

⁸⁹ АМГ. Т. 1. С. 596.

⁹⁰ Там же. С. 521.

пройшли комарицькими деревнями, вийшли на дорогу Рильськ–Новгород–Сіверський та стали на Спаському полі у Новгород–Сіверському уїзді. Було їх близько 500 осіб⁹¹. Ф. Пушкін, щоб припинити розграбування населених пунктів Новгород–Сіверського уїзду, продовжував з ними вести безуспішні переговори. Після того, як дезертири відмовилися виконати царський указ, було вирішено організувати спільну акцію воєвод Новгорода–Сіверського, Стародуба, Рильська, Брянська з метою недопущення їх проходу до ворога чи на Дон. Про ці наміри невідомо з яких джерел дізналися дезертири, і 23 (13) квітня вони пройшли з Спаського поля повз Глухівське городище у напрямку Каризького перевозу, щоб переправитися через Сейм на “польову” сторону і відійти на Дон. Пройшовши новгород–сіверські деревні Кочурівка, Уланів та Крупець, 25 (15) квітня дезертири переправилися через Каризький перевіз. Місцеві перевізники повідомили, що у планах донських козаків та кормових дітей боярських було пограбування “литовських” пасік, розташованих по берегах Псла, й подальший відхід на Дон⁹².

Дезертири відверто розглядали Новгород–Сіверський уїзд як територію ворожої держави. Якщо проходячи комарицькими деревнями вони не допускали грабежів, то у новгород–сіверських населених пунктах проводили масштабну конфіскацію продуктів. За інформацією, що надійшла до Путивля із застави Волокитині Ростані, донські козаки й кормові діти боярські, перебуваючи у середині квітня у новгород–сіверській деревні Уздиця, грабували місцевих селян – забирали в них хліб, молоко, забивали на м'ясо селянську худобу⁹³. Правдоподібно, що така ж доля спіткала мешканців села Тулиголів, де дезертири розквартирувалися після того, як ресурси уздицьких селян вичерпалися⁹⁴. Реально вплинути на ситуацію московські прикордонні воєводи не могли – ратних людей для відправки на дезертирів не вистачало, тому вони обмежувалися веденням з ними переговорів, які були малоефективними. Тому ж, коли донські козаки й кормові діти боярські перейшли Сейм, а потім у їх середовищі виник конфлікт, внаслідок якого донські козаки пограбували своїх тимчасових союзників і ті вимушені були повернутися у Путивльський уїзд⁹⁵, у Путивлі, де сподівалися чергової польсько-козацької облоги міста, зітхнули з полегшенням.

Тим часом О. Пісочинський вже отримав королівське розпорядження йти разом зі своїми жовнірами та запорозькими козаками під Смоленськ⁹⁶. Тепер його план не передбачав облоги і взяття Путивля; він сподівався спустошити московське пограниччя і відкрити шлях польсько-козацькому війську на Смоленськ. Однак з цим не погоджувалися козаки, що складали більшу частину

⁹¹ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 98, л. 18, 83–94, 118–123.

⁹² Там же. Л. 143–149.

⁹³ Там же. Л. 167–168.

⁹⁴ Там же. Л. 173–177.

⁹⁵ Там же. Л. 152–153.

⁹⁶ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 6558, s. 141.

війська. За їх твердженням, відхід з Задніпров'я без взяття Путивля призвів би до його завоювання московськими військами. Козаки переконували О. Пісочинського, що облога не продовжиться більше 2–3 днів. Під їх тиском О. Пісочинський погодився на облогу Путивля⁹⁷. На початку травня козаки, як реєстрові, так і виписики та набрані з вільних людей⁹⁸, почали стягуватися до Білих Веж. Сюди було привезено 20 гармат і навіть човни для переправи через Сейм. Не виключено, що до Білих Веж прибула й одна станиця донських козаків, що раніше була з Болашем; принаймні перед 12 (2) травня вона з'явилася у Лохвиці⁹⁹.

Знаючи про невідворотність походу польсько-козацького війська на Путивль, прирубіжні воєводи всіляко намагалися відтягнути його початок, щоб дати шанс Путивлю підготуватися якнайкраще. З цією метою на початку травня з Новгород-Сіверського місцевим воєводою Іваном Бобрищевим-Пушкіним був відправлений загін чисельністю 250 чол. на чолі з Наумом Пушкіним під острожки Блистова й Мена. Залоги обох острожків були невеликими, що визначило їх долю. Блистову взяли, знищивши її залогу. Залога Мени, щоб не повторити долю оборонців Блистової, намагалася врятуватися втечею. Московські війська спалили Менський острог і взяли в полон під час операції 72 чол.¹⁰⁰ Оскільки тріумфатори, як завжди під час війни, не намагалися закріпитися у завойованих острожках, то навряд чи це завадило маршу війська О. Пісочинського під Путивль.

24 (14) травня польсько-козацьке військо з'явилося під мурами Путивля. Крім полків О. Пісочинського та М. Мочарського, тут знаходилися підрозділи князя Яреми Вишневецького та запорозькі козаки на чолі з гетьманом Дорошем (ймовірно Дорошем Кучковичем – одним із козацьких послів на конвокаційний сейм 1632 р.¹⁰¹). Чисельність польсько-козацького війська путивльські воєводи обраховували на 40–50 тис., але, як відзначив Михайло Грушевський, ця цифра перебільшена¹⁰². Сам О. Пісочинський у своїй реляції про облогу зазначив лише кількість козаків під Путивлем – 20 тис.¹⁰³ Загальна ж чисельність польсько-козацького війська сягала 30 тис.¹⁰⁴

В цілому польсько-козацьке військо було слабо підготовлене до довготривалої облоги. Воно не мало регулярної піхоти, артилерія була лише у козаків.

⁹⁷ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki. S. 12.

⁹⁸ На початку травня московська розвідка отримала інформацію про розсилання по “всім литовським городам” листів, у яких закликалося йти у Чернігів, Ніжин, Івангород і писатися там у козаки (РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 286).

⁹⁹ Там же. Л. 259–260, 279–281.

¹⁰⁰ АМГ. Т. 1. С. 514, 631.

¹⁰¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 365, k. 1421–1424.

¹⁰² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 1. С. 203.

¹⁰³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki. S. 13.

¹⁰⁴ Аргументацію на користь вірогідності цієї цифри див.: Кулаковський П. Смоленська війна... С. 46–47.

Натомість, воєводам вдалося зміцнити міські укріплення. У Путивлі на час облоги виявилось близько 20 тис. чол., з них більше половини складали служилі й жилацькі люди, підготовлені для ведення війни. Безуспішність спроб взяти міські укріплення вимусила О. Пісочинського 19 (9) червня зняти облогу¹⁰⁵. Щоб якось пом'якшити результати невдалої облоги, військові підрозділи О. Пісочинського та Я. Вишневецького спалили околиці Севська й Рильська та розгромили декілька дрібних московських загонів. Туди ж ходили близько 2 тис. козаків та “охочих людей” на чолі зі старшинами Зотовським та Тиском¹⁰⁶. Частина ж козаків, що відділялася від козацького війська для збору провіанту, була розбита підрозділами московських прирубіжних воєвод. Зокрема, загін отамана Гирі Канівця спіткала така доля у селі Іваниличі Новгород-Сіверського уїзду¹⁰⁷.

Події під Путивлем, що щасливо завершилися для московської сторони, примусили більшу увагу приділити Новгороду-Сіверському. Ситуація у ньому залишалася нелегкою. Ще в кінці березня була видана царська грамота про виділення для Новгород-Сіверського з Рильська 600 пудів солі. Хоч від видання грамоти до відправки солі з Рильська минув місяць, місцевий воєвода Василь Ромодановський відправив до Новгород-Сіверського лише 500 пудів¹⁰⁸.

Бракувало у Новгороді-Сіверському й хліба. За інформацією І. Бобрищева-Пушкіна, на початок червня 1633 р. міські запаси становили 160 четей жита (чета – 6 пудів). За царським указом 800 четей жита мало надійти з Брянська, але там хлібні запаси були обмежені й указ довелося скасувати. З найближчих до Новгород-Сіверського міст достатні хлібні ресурси виявилися у Севську (3332 четі жита, майже 1990 четей вівса). Лише на початку липня цар видав указ про відправку звідти до Новгород-Сіверського 500 четей жита. Але хліб до міста надійшов запізно. Місцевий гарнізон був уже деморалізований. Розпочалися масові втечі служилих людей. На середину серпня 1633 р. з Новгород-Сіверського втекло 100 курських дітей боярських, 70 курських стрільців, 100 чернігівських стрільців¹⁰⁹.

Але особливо складною ситуація була з міськими укріпленнями. Ще на початку березня воєвода І. Бобрищев-Пушкін доповідав у Пушкарський приказ, що острог у Новгороді-Сіверському в поганому стані: частково спалений, частково зроблений з старого дерева. Він складався з ізбиць та клітей, заповнених землею та камінням. Замість спалених в'їзних воріт із вежею була поставлена ізба без верху, замість трьох глухих веж – одна клітка й два овини. Острог у багатьох місцях завалився. Тайник з Десни, що існував до штурму міста, згорів

¹⁰⁵ Докладну характеристику облоги Путивля див.: Там само. С. 47–48.

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 210, стб. 99, л. 369–370.

¹⁰⁷ АМГ. Т. 1. С. 514, 631; РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 42; Папков А. Порубежье Российского царства... С. 169.

¹⁰⁸ Там же. Севский стол, стб. 99, л. 343–345.

¹⁰⁹ Там же. Л. 410–411, 455–456.

і перестав функціонувати, тому води більше взяти було ніде, оскільки колодязів у місті не було. У середині травня воєвода отримав наказ із Пушкарського приказу мобілізувати посадських та повітових людей на ремонт острога та відновлення функціонування тайника, але це здійснити не вдалося, оскільки посадські й повітові люди розбрелися по інших містах¹¹⁰.

Зрештою, у середині червня 1633 р. після місії до Москви представника новгород-сіверського воєводи В. Люшина було прийняте рішення про виділення 400 рублів на приведення до ладу новгород-сіверських укріплень. Згідно з указом царя від 19 (9) липня 1633 р. у Новгороді-Сіверському мали бути поставлені новий тиновий острог “на іглу”, тобто загострений вгорі, дубові ворота й вежі. Для виконання цієї роботи був надісланий столяр Захар Семенов; ще по п’ять столярів мали делегувати до Новгорода-Сіверського з Рильська, Севська й Брянська. Столярі мали вирахувати, скільки та які завдовжки колоди потрібні для будівництва. Дубові колоди заввишки не менше чотирьох сажнів планувалося заготовляти на узбережжі Десни, вище Новгорода-Сіверського за 15–20 верст. Доставляти їх мали водним або сухопутним шляхом новгород-сіверські служилі люди й курчани, що служили на той час у Новгороді-Сіверському. Глухі вежі пропонувалося зробити круглими або чотирикутними. Острог мав бути обведений ровом, обкладеним з обох боків дубовим лісом. Між ровом і острогом планувалося поставити невисокий частокіл. Острожні стіни мали бути з терасами, системою розташованих на різній висоті бійниць. Для уникнення швидкого руйнування веж і стін столяри готувалися їх оббити драницею. Царська грамота зобов’язувала зведену систему укріплень скреслити на папері й план надіслати до Москви¹¹¹.

Разом із В. Люшином, який повертався у Новгород-Сіверський, було відправлено 50 мушкетів та більш ніж 9-пудовий, дзвін, який пропонувалося встановити у воротах¹¹².

З усього було видно, що московська влада розраховувала надовго залишитися у Новгороді-Сіверському. І. Бобрищев-Пушкін отримав з Москви завдання встановити можливості внутрішніх прибутків міста. Вони виявилися вкрай обмеженими. Прибутки від кабаків, митниці, перевозу, складів, які за Речі Посполитої складали 660 рублів щорічно, тепер могли дати максимум 55 рублів річно. Місто перестало бути привабливим для купців. Воєвода у своєму донесенні у Москву в кінці червня відзначав, що до міста купці з товарами й хлібом не приїжджають, оскільки воно спорожніло, стало малолюдним. Утім, відповідні посадові особи Розрядного приказу мало дослухалися до аргументів І. Бобрищева-Пушкіна і наказували встановити мито на торгівлю медом і пивом, а

¹¹⁰ Там же. Л. 379–382.

¹¹¹ Там же. Л. 385–404.

¹¹² Там же. Л. 405–407.

також за безмитну торгівлю “корчемним питтям” їх ініціаторів карати биттям батою та садінням до в’язниці¹¹³. З метою надіслати до царської казни визначену відкупну плату зі збору податків у місті, відкупники Іван Єршин та Малюта Ширяєв почали збирати помірні й полозові гроші з возів, що в’їжджали до міста. Як виявилось, ці побори царем вже були пожалувані на церкву Різдва Пречистої Богородиці, яку за його наказом почали відбудовувати у Новгороді-Сіверському. Розслідування, проведене за скаргою настоятеля цієї церкви попа Івана І. Бобрищевим-Пушкіним, встановило, що ці податки завжди йшли на церкву, а не відкупникам¹¹⁴. В цілому ж спроби налагодити економічне й торгове життя у Новгороді-Сіверському в умовах війни, що продовжувалася, були приречені на невдачу.

Протягом майже всього червня на Задніпровській і Сіверській Україні спостерігалось відносно затишшя. З боку Речі Посполитої воно було закономірним. Найбільш боєздатні частини, розташовані на Чернігово-Сіверщині, готувалися передислокуватися під Смоленськ; як мали розподілитися між Смоленськом і Сіверщиною запорозькі козаки, ще не було зрозуміло. Московські ж прирубіжні воеводи ще деякий час очікували повторення рейдів супротивника в підлеглі їм уїзди. Крім цього, якраз у червні відновилися татарські напади на південні уїзди Московської держави, що відволікло значні військові сили від московсько-польського кордону¹¹⁵. Коли татарські напади вдалося відбити й стало зрозуміло, що небезпека польсько-козацьких рейдів у прирубіжні московські території минула, воеводи відновили традиційну тактику нападів на укріплені пункти Чернігово-Сіверщини. На початку липня загін з 200 ратних людей на чолі з воронезьким козачим сотником Родіоном Кулпинським та воронезьким помісним отаманом Іваном Ареф’євим, трубчевські ратні люди, а також частини з Новгорода-Сіверського (200 чол.) під керівництвом Івана Стремоухова вирушили у напрямку Чернігова. Досить довго вони безперешкодно просувалися вглиб краю, і лише в Чернігівському уїзді біля річки Снов назустріч їм вийшли польсько-козацькі частини на чолі з Шапраном, Гацеевичем, Олександром Розсудовським, Почеповським та Волком. Битва між супротивниками відбулася в селі Петрушкіно, за сім верст від Чернігова. Перевага виявилася на боці воронезьких, трубчевських і новгород-сіверських частин: їм вдалося захопити навіть знамена й литаври. Шапрана і Почеповського було вбито, отамана Павлика Білодідова – взято в полон. Значення цієї локальної перемоги зросло, коли стало відомо, що саме ці польсько-козацькі частини планували похід на Новгород-Сіверський¹¹⁶.

¹¹³ Там же. Белгородский стол, стб. 3, л. 167–179.

¹¹⁴ Там же. Л. 265–270.

¹¹⁵ Новосельский А. А. Борьба Московского государства с тагарами... С. 215–216.

¹¹⁶ АМГ. Т. 1. С. 512–513; РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 92–94.

У другій половині липня активізувалися путивльські й рильські воєводи. Отримавши від полоненого Федьки Демидова відомість про слабку захищеність Роменського острога, путивльські воєводи Микита Гагарін і Андрій Усов, а також рильський воєвода Василь Ромодановський надіслали під Ромни своїх ратних людей. Після спалення московськими військами більшого Роменського острога в грудні 1632 р. місцевий урядник Криштоф Сіножацький взамін збудував два менших, таким чином довівши кількість острожків до трьох. Однак залога острожків була невеликою; оборонці з'їжджалася до них лише на ніч, вдень займаючись господарською діяльністю і мешкаючи в сусідніх селах і слободах. Знаючи про це, путивльські й рильські загони напали на Ромни саме вдень. Їх успіх був ще більш значним, ніж у грудні 1632 р. Нападники взяли й спалили всі три острожки, захопили в полон 30 чол., у тому числі дружину й брата К. Сіножацького – Мархеля. До рук переможців також потрапили гармати, знамена й литаври¹¹⁷. Акції у відповідь польсько-козацьких частин були малоефективними. Зокрема невдачею завершився похід 300-особового загону полковника Косаревського на Стародубщину, який в результаті сутички з московськими підрозділами біля села Найпутовичі був розпорошений¹¹⁸.

Уряд Речі Посполитої, приділяючи основну увагу підготовці походу армії під керівництвом Владислава IV під Смоленськ, у липні активно працював над залученням до цієї акції запорозьких козаків, які після відходу від Путивля основні свої сили й артилерію зосередили в Переяславі¹¹⁹. Після того, як О. Пісочинський з кварцяними жовнірами відправився під Смоленськ, керівником оборони Сіверської України й організатором відправлення козаків до Смоленська став чернігівський підкоморій Адам Кисіль. Останній, агітуючи козаків іти під Смоленськ, одночасно вимагав направлення на Задніпров'я кварцяних підрозділів з Поділля. На запит короля щодо такої можливості С. Конєцпольський відповідав з Бара, що нових підрозділів не може сформувати, бо бракує коштів, а існуючі потрібні у зв'язку з татарською небезпекою. Натомість, гетьман повідомляв королю, що дав доручення київському підчашію Т. Вороничу, який не зміг відправитися з О. Пісочинським під Смоленськ через необхідність пильнувати свої справи у судах, наwerbувати хоругву, щоб відправити її на Задніпров'я¹²⁰. Переговори з козацькими лідерами проходили не просто. 19 (9) липня Владислав IV, перебуваючи у Вільні, звернувся до них з закликом вирушити під Смоленськ¹²¹. Наприкінці липня коронний канцлер Якуб Задзік у листі до К. Радзивілла писав, що

¹¹⁷ АМГ. Т. 1. С. 597–598.

¹¹⁸ Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. С. 19.

¹¹⁹ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 93.

¹²⁰ AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, k. 99–100 v.

¹²¹ Ibid. К. 98.

є надія на прибуття козаків¹²². Як випливає з листа, канцлеру ще не були відомі результати козацької ради, яка відбулася під Переяславом, на урочищі Буланчик, у кінці липня. На раду, крім А. Киселя, прибув посланець від С. Конєцпольського корсунський підстароста Андрій Павловський. Судячи з його реляції¹²³, благословив козаків на марш до Смоленська київський митрополит Петро Могила¹²⁴. Рішення, схвалене на раді, відповідало сподіванням короля та його оточення. Збираючись на Смоленськ, козаки на прохання А. Киселя погодилися залишити на Задніпров'ї полк Лавринка, але наполягали на тому, щоб чернігівський підкоморій на час війни постійно мешкав у Носівці¹²⁵. Рішення козацької ради схвально було оцінене королем, який у листі до А. Киселя від 9 серпня (30 липня) дякував йому за допомогу й повідомляв, що С. Конєцпольський має надіслати за Дніпро кілька кварцяних хоругв¹²⁶.

Відхід козаків із Задніпров'я не залишився невідомим для московської розвідки. Вже 30 (20) липня під час допиту взяті в полон отаман Павлик Білодідов, сурмач Олешка Кадолевський та інші козаки повідомили, що в Переяслав до козаків прибув королівський посланець (очевидно, йшлося про посланця від С. Конєцпольського А. Павловського) й агітує їх йти або на сіверські міста, або на Смоленськ¹²⁷. Повернення в кінці липня козаків на чолі з Яцком Остряниним з-під Валуйок, де вони здобули великий острог, і Білгорода, спроба захоплення якого завершилася невдало, на Задніпров'я¹²⁸ переконало московських воєвод, що козаки готуються відправитися саме на Смоленськ через білоруські землі.

Рішення про нанесення значного удару по силах супротивника на Чернігово-Сіверщині, безперечно, було прийняте в Москві. Як випливає із ситуації, такий удар мав на меті відтягнути частину польсько-козацьких сил з-під Смоленська. Крім цього, московська розвідка ще з середини липня почала отримувати інформацію про зосередження військових підрозділів ворога у Чернігові. Новгород-

¹²² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 18269, s. 91.

¹²³ Копії реляції: AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, k. 104 v. – 106 v.; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 147: Teki Naruszewicza, t. 147, s. 601–604. Фрагменти реляції опубліковані: *Липинський В.* Твори. Філядельфія, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С. 80–83; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. I. С. 203–205.

¹²⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 147, s. 603.

¹²⁵ AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, k. 105 v.

¹²⁶ *Pułaski K.* Pierwsze lata ... S. 206; *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. Cambridge, 1985. P. 73.

¹²⁷ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 94.

¹²⁸ АМГ. Т. 1. С. 511–512; *Целевич О.* Участь козаків... С. 11; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. I. С. 203. Згодом, у серпні, Пирський та Лавринко з козаками стояли під Курськом. Про їх відхід з-під Курська за Сейм, не вказуючи дати, згадував у наступному році у своїй відписці цареві курський воєвода Петро Ромодановський (АМГ. Т. 1. С. 616). Про облогу Білгорода й Курська див.: *Панков А.* Порубежье Российского государства... С. 154–157.

сіверський воєвода І. Бобрищев-Пушкін дізнався під час допиту селянина Івана Єфремова, що у Чернігові зібралось близько 10 тис. “литовських” людей на чолі з полковником Волком та Олександром Розсудовським, які планують йти на облогу Новгород-Сіверського¹²⁹. Ситуація в останньому залишалася складною. Тут на службі перебувало 350 осіб, що не вистачало навіть для забезпечення оборони острога. Згодом їх чисельність внаслідок втеч служилих людей зменшилася до 240; за нарядом ж їх мало бути 770. Озброєння теж бракувало: 9 гармат, 7 затинних пищалів, 230 пудів пороху та 137 пудів свинцю; 50 мушкетів, переданих місту, ситуацію покращили несуттєво¹³⁰. Інформація про підготовку ворога до наступу та далекий від ідеального стан обороноздатності Новгород-Сіверського певною мірою пришвидшили рішення московської сторони про початок збройної інтервенції на контрольовану Річчю Посполитою територію Чернігово-Сіверщини.

Для її реалізації з Москви разом з воєводою Федором Бутурліним до Новгород-Сіверського було надіслано 500 чол., серед яких знаходилося багато родовитих бояр. Одночасно інший керівник походу – Григорій Аляб’єв зібрав у тому ж Новгороді-Сіверському 1,5 тис. ратних людей з Рильська та інших прикордонних міст. Метою походу було взяття Чернігова – останнього не підпорядкованого Москві значного укріпленого міста на території Сіверщини¹³¹.

Вже 26(16) серпня Ф. Бутурлін і Г. Аляб’єв вирушили з Новгород-Сіверського на Чернігів. Через п’ять днів їх військо підійшло до переправи через річку Снов навпроти села Ключкова. Там було схоплено 8 рибалок, від яких вони дізналися, що діється в Чернігові. Однак кілька полонених дорогою втекли і встигли попередити залогу міста. Коли наступного дня московські війська пішли на штурм міста біля брами, їх наступ був відбитий. Зрозумівши, що несподівано місто захопити не вдасться, воєводи розташували війська табором за мурованим монастирем святої Пречистої, де раніше знаходився Чернігів. Це було найбільш важкодоступне місце для стрільби із замкових гармат. Того ж дня московські загони спалили кілька сіл і побили людей, які знаходилися в полях неподалік річки Муравки. Вночі воєводи розпочали штурм міста з боку хуторів і халуп, розташованих на підзамчі. Обложені, проте, встигли запалити хутори й халупи, що не могло зашкодити замкові, який розташовувався на підвищенні. Завдяки пожежі й каганцям, вивішеним із замкових стін, залога добре контролювала всі дії супротивника. Спроба московських військ підійти до замкових стін призвела до втрати 30 чол., у тому числі й 7 бояр. Після цього московці відійшли до свого табору. Наступного дня, 2 вересня (23 серпня), московські бояри забавлялися герцями з товаришами кінної хоругви Костянтина Волка, яка чисельністю

¹²⁹ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 99, л. 449.

¹³⁰ Там же. Л. 446–448, 455–458.

¹³¹ Там же. Приказной стол, стб. 73, л. 110–111; *Pułaski K. Pierwsze lata...* S. 216.

100 чол. була залишена в місті старостою М. Калиновським. Того ж дня московські воеводи намагалися схилити обложених до капітуляції, обіцяючи всіх випустити із замку. 3 вересня (24 серпня) війська Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва штурмували Лоївську браму й почали вже рубати палі, але обложеним вдалося вбити керівника штурму, і його підлеглі відступили. На суботу 4 вересня (25 серпня) був призначений останній штурм замку. Несподівано за Десною з'явився А. Кисіль зі своєю козацькою хоругвою (100 чол.). Малоймовірно, щоб він знав про облогу, а під Черніговом з'явився, мабуть, цілком випадково. Обложені надіслали до нього Теодора Криницького з проханням поспішити на допомогу. Нечисленна хоругва А. Киселя не являла значної небезпеки для московських військ, але на руку обложених зіграла помилкова відомість православного попа, який прибув до табору Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва з села Копачова, про підхід до Чернігова 3-х тис. людей А. Киселя. Тому, коли два невеликих загони хоругви чернігівського підкоморія з'явилися біля Слабинського перевозу, вишукуючи місце для переправи, московська сторожа стривожилась. На щастя обложених тоді ж підоспіла до Чернігова кінна хоругва випищиків з Ніжина, сформована місцевим старостою Мартином Казановським. Замість штурму московські війська відійшли на північний схід до Ключкова й, зробивши вночі міст через ріку, з награбованим пішли до Новгород-Сіверського. Адам Кисіль, який детально описав події під Черніговом¹³², вважав, що на війська Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва можна було напасати під час його переправи, але всі традиційні переправи (біля Слабина, під Черніговом і біля Перекопу) були знищені. Московські втрати при штурмах Чернігова підкоморій обраховував на 100 чол. Слід зазначити, що дані, отримані московською розвідкою, про наявність у Чернігові 2-х тис. служилих людей, були дуже завищені¹³³. Реально ж місто обороняли, рахуючи й міщан, 300 чол. Більшість шляхтичів, які як ленники мали обороняти замок, виїхали в безпечні місця. Всі селяни з міста й волості втекли. Міщани під час облоги втратили все своє добро: худобу, гумна, сіно. Чернігівський підстароста настійливо просив А. Киселя скерувати до міста роти жовнірів чи козацький полк, бо вже отримав відомість про наступний прихід Ф. Бутурліна на цей раз з 4-тисячним військом і артилерією, якої попереднього разу не мав¹³⁴.

А. Кисіль у той момент не мав у своєму підпорядкуванні ні жовнірів, ні полку козаків. Цей полк під керівництвом Лавринка здійснював похід на Білгород

¹³² *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 216–220.

¹³³ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 73, л. 94.

¹³⁴ *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 219–220; *Антонович М.* Козацьке військо у Смоленській війні. С. 20–21. М. Антонович називає А. Киселя “людиною без військових здібностей”. З цим важко погодитися: А. Кисіль на чолі почту брав участь не лише у московському поході Владислава Вази, але й в ряді битв проти татар і турок; безперечно, він не належав до видатних полководців свого часу, але військовими знаннями й навичками володів (*Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine.* P. 50–51).

і повернувся лише після 22(12) вересня¹³⁵. Постійні прохання підкоморія до С. Конєцпольського та короля про надіслання йому регулярних частин або зовсім не задовольнялися, або задовольнялися чисто символічно. На початку вересня гетьман повідомив А. Киселю, що зміг надіслати йому на допомогу лише хоругву київського підчашія Т. Воронича й закликав формувати підрозділи з місцевих обивателів та використовувати козаків¹³⁶. Об'єктивно оцінюючи ситуацію, С. Конєцпольський і не міг надіслати значних підкріплень на Задніпров'я, оскільки вже не було жодних сумнівів щодо походу турецьких військ на південні рубежі Речі Посполитої. У свою чергу, лист Владислава IV до чернігівського підкоморія, датований 12(2) вересня, наочно демонструє, що король і його оточення мали дуже приблизне уявлення про розвиток подій на Сіверській Україні та навколо неї. Король знову обіцяв, що скоро мають надійти до А. Киселя хоругви від С. Конєцпольського. Як і останній, він радив покладатися на полк Лавринка. Зрештою, Владислав IV взагалі висловив сумнів про можливу активність московських військ у регіоні, оскільки, за його даними, на південні московські уїзди напали татари¹³⁷. Щодо цієї інформації, то дані польської розвідки як для військового часу були безнадійно застарілими. Ще 26 (16) серпня у Посольському приказі розпочалися переговори з татарським гінцем Джумаш мурзою про припинення війни¹³⁸. Невипадково ця подія збіглася з початком походу Ф. Бутурліна й Г. Аляб'єва на Чернігів: активізація московської політики на Чернігово-Сіверщині могла настати лише після ліквідації татарської загрози. А. Кисіль, ображений на те, що йому навіть не дозволили, посилаючись на брак коштів у скарбі, набрати козацьку роту, в листі до гетьмана висловив сумнів у тому, чи король взагалі отримує достовірну інформацію про події на Задніпров'ї. С. Конєцпольський у відповіді підкоморію, даній 17(7) вересня, намагався його заспокоїти, стверджуючи, що король володіє ситуацією, й повідомляв про швидке прибуття за Дніпро, крім хоругви київського підчашія, якихось частин, сформованих київським воєводою Янушем Тишкевичем¹³⁹.

На цей час підрозділи путивльських голів Никифора Яцина і Федора Оладьїна вже взяли великий острог в Івангороді, спаливши посад, села, деревні, збіжжя і вивівши стада худоби. Лише невелика кількість оборонців зуміла відсидітися в острожку. Знищення були настільки значними, що місцевий урядник Яськевич не вбачав сенсу залишатися в Івангороді й виїхав геть¹⁴⁰. Про рух московських військ задеснянськими землями А. Кисіль отримав інформацію напередодні від борзненської сторожі. Більш докладну інформацію надав шляхтич Роїнський,

¹³⁵ *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 222.

¹³⁶ *Ibid.* S. 209–210.

¹³⁷ *Ibid.* S. 207–208.

¹³⁸ *Новосельский А. А. Борьба Московского государства...* С. 215.

¹³⁹ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 128, s. 596.*

¹⁴⁰ АМГ. Т. 1. С. 598; *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 220.

що встиг втекти від московських військ. За його даними, це військо, як і попереднього разу, очолювали Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв. Чисельність його зросла до 4-х тис.; воно мало навіть артилерію. Військо воєводи поділили на дві частини: одна з гарматою мала йти новгород-сіверським шляхом на Чернігів, інша від Путивля – на Бобровицю. Ніяких замків, крім Чернігівського, московські війська не мали брати; їх завдання полягало у знищенні господарських ресурсів волостей, щоб населення залишило укріплені пункти регіону. Якийсь час А. Кисіль витратив на збирання сил. Зрештою, 16 (6) вересня чернігівський підкоморій на чолі зібраних шляхтою частин (близько 1 тис.) став табором на путивльському плацу під Сиволожем, неподалік від Борзни, очікуючи приходу московських військ. Через два дні у таборі була отримана інформація, що Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв вирушили на Чернігів зі Стародуба. Керівництво частин, розташованих під Сиволожем, сприйняло її з недовірою. І лише, коли 22 (12) вересня А. Кисіль отримав повідомлення від чернігівського підстарости про рух Ф. Бутурліна на чолі 4-тисячного війська на Чернігів, він негайно вдався до дій. Виславши один розвідувальний загін під Путивль, підкоморій із військом похідним майже цілодобовим маршем направився рятувати Чернігів. Коли Ф. Бутурлін знаходився вже за сім миль від міста, А. Кисіль із військом встиг увійти до Чернігова і таким чином суттєво зміцнити його залогу. Два дні залога перебувала без жодної відомості про дії ворога. Зрештою, розвідувальний загін, посланий під Путивль, привів “язика”, який повідомив, що Ф. Бутурлін та Г. Аляб'єв, довідавшись про зміцнення чернігівської залоги, повернули на Путивль і тепер планують вдарити по Миргороду або Ніжину. Залишивши в Чернігові хоругви М. Казановського, Острозьких-Заславських, Т. Криницького, Адріана Фірлея Броневського та свою (всього 400 чол.), А. Кисіль, як й інша шляхта, почали організовувати оборону своїх замків. Згодом підкоморій отримав відомість від Щ. Вишля про рух московських військ під Борзну. Ситуація вже не була така критична, оскільки з походу на Білгород повернувся полк Лавринка, якому А. Кисіль дав розпорядження йти до Івангорода, де призначався збір польсько-козацького війська¹⁴¹.

Отримана А. Киселем інформація про перенесення військових дій Ф. Бутурліним та Г. Аляб'євим із Сіверської на Задніпровську Україну виявилася достовірною. Вже 7 жовтня (27 вересня) після наради їх із путивльськими воєводами підрозділи путивльських і чернігівських дворян і дітей боярських, а також донські козаки направилися білгородським шляхом на Миргород. Через три дні, переправившись через річку Хорол, вони прийшли під місто, а наступного дня взяли великий острог й, спаливши острог, посад й слободи біля міста, вирушили назад. Відомість про московський похід поширилася по Задніпров'ю досить швидко. Лавринко з козаками, підрозділи, очолювані слугами князя Я. Вишневецького,

¹⁴¹ Ibid. S. 220–222.

та урядники прикордонних міст зі своїми почтами поспішили на допомогу, плануючи перерізати супротивнику шлях до відступу в Московську державу. Однак 12 (2) жовтня, не дочекавшись збору всіх військових підрозділів, що саме надходили, лубенський урядник князя Миколай Длотовський і козацький полковник Пирський зі своїми людьми вступили в бій з московським військами за 10 верст від Миргорода. Нам невідома чисельність сторін під час цієї битви. Полонені, приведені до Путивля, стверджували, що козаків і людей урядника нараховувалося 3 тис. Цифра перебільшена, зважаючи на те, що перемога московських частин була незаперечною: переможені втратили свої знамена, їх гнали три версти, Пирський у бою загинув. Відійшовши 30 верст від Миргорода, біля місцевості П'ять Могил, московські війська зустріли другий контингент військ князя Я. Вишневецького й козаків. Очолювали його сенчівський урядник князя Якуб Маркович та невідомий (за прізвищем) глиньський урядник скарбового писаря Філона Миговицького. Бій, що відбувся, не приніс значної переваги якійсь зі сторін, але московським військам вдалося пройти до Путивля¹⁴².

А. Кисіль, що перебував у Носівці, пояснюючи причини успіху московського походу на Миргород, звертає увагу на обмежену чисельність польсько-козацьких сил на Лівобережжі та схильність козаків після своїх походів розходитися по домівках. У середині жовтня на Чернігово-Сіверщину почали прибувати обіцяні королем і гетьманом військові підрозділи. Першим прибув до Чернігова з Києва брестський воєводич Феліціян Тишкевич на чолі декількох сот людей, на вербованих київським воєводою Янушем Тишкевичем¹⁴³. У кінці жовтня московська розвідка отримала дані про надходження до Чернігова з Києва і Червонограда (повітового центру в Подільському воєводстві) 1 тис. кіннотників, 300 піхотинців і двох гармат. Зосередження військових сил на Сіверській Україні дало можливість польсько-козацьким військам перехопити ініціативу в організації наступальних дій. Восьмого листопада (29 жовтня) московський сторожовий пост виявив за 12 верст від Новгорода-Сіверського на чернігівській дорозі 1,5-тисячне військо супротивника. Наступного дня вранці воно вже намагалося взяти міський острог. Полонені, взяті оборонцями під час вилазки, під час допиту сказали, що прийшли під Новгород-Сіверський полковники О. Розсудовський і Подеський; йшов під місто і Ф. Тишкевич, але де він зараз і які наступні плани війська, яке перебуває під Новгородом-Сіверським, вони не знають¹⁴⁴.

А. Кисіль, який за власний кошт вже півроку утримував козацьку хоругву¹⁴⁵, у поході на Новгород-Сіверський участі не брав. З одного боку, він докладав

¹⁴² АМГ. Т. 1. С. 597, 598; *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 223–225; РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 53, л. 188; *Панков А. Порубежье Российского царства...* С. 165–167.

¹⁴³ *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 225.

¹⁴⁴ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 53, л. 178–181.

¹⁴⁵ *Pułaski K. Pierwsze lata ...* S. 214–215.

зусиль для зміцнення свого замочку в Носівці, у зв'язку з чим домігся передачі двох гармат з Київського замку; з іншого, всіляко намагався узгоджувати дії козаків і місцевої шляхти¹⁴⁶.

Значної активності сторін на Чернігово-Сіверщині в листопаді 1633 р. не спостерігалось. Здається, що основною причиною цього була осіння непогода, яка не давала можливості невеликим кінним підрозділам оперативно здійснювати рейди на територію супротивника. Тим більше, що під час походів, керованих Ф. Бутурліним і Г. Аляб'євим, економічний потенціал значних територій регіону, контрольованих Річчю Посполитою, був знищений. Польська ж сторона головним чином займалася укріпленням своїх оборонних пунктів у Сіверській та Задніпровській Україні, оскільки військових ресурсів для ведення наступальної війни все ще не мала. Про наявність у всіх містах українського Лівобережжя залог та дислокацію 1 тис. козаків на чолі з Лавринком у Лубнах говорили полонені, захоплені під час рейду на початку грудня путивльських ратних людей на чолі з головами Володимиром Череповим та Кіндратом Вишневським під містом Срібне¹⁴⁷.

З початком зими активність московських військ зросла. Орієнтовно в середині грудня досить значний загін прирубіжних воевод (С. Конєцпольський у листі до короля, опираючись на невідоме нам джерело, називає його 3-тисячним, проте це, напевно, перебільшення) несподівано напав на Полтаву. Але оборонцям вдалося утриматися в замочку й дочекатися прибуття підтримки з сусідніх поселень. В результаті нападники мусили втікати, залишивши всі хоругви, бубни, сурми й значну кількість вбитих¹⁴⁸. Про інтенсифікацію московських нападів опосередковано також свідчить лист Владислава IV до С. Конєцпольського, датований 23(13) грудня. У ньому король вдруге нагадував гетьманові про необхідність скерування за Дніпро військових підрозділів. Стурбований постійними московськими нападами на Чернігово-Сіверщину й Задніпров'я, монарх також пропонував формувати частини з волонтерів¹⁴⁹.

Від С. Конєцпольського перед православним Різдом до Борзни прийшло дві роти жовнірів на чолі з Т. Вороничем (150 чол.). Дві сотні німецької піхоти перебували вже в Басані. Роль організатора чергового походу на сусідні уїзди Московської держави взяв на себе князь Я. Вишневецький. Як тільки надійшла інформація про прибуття Т. Воронича і німецької піхоти, князь розіслав листи в міста Лівобережжя, де оголошував збір військових сил у Лубнах та Лохвиці. Туди ж мали прибути люди Ф. Тишкевича, ніжинського старости М. Казановсь-

¹⁴⁶ Ibid. S. 211–214.

¹⁴⁷ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 53, л. 291; АМГ. Т. 1. С. 598.

¹⁴⁸ AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, k. 171–173; *Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634*. S. 198.

¹⁴⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 128: Teki Naruszewicza, t. 128, s. 877–878.

кого, А. Киселя. Я. Вишневецький сподівався зібрати 20-тисячне військо. Перед старим Новим роком воно мало вирушити на Путивль або Рильськ і Комарицьку волость¹⁵⁰.

Московські прирубіжні воеводи довгий час про приготування Я. Вишневецького достовірної інформації не мали. У зв'язку з цим 27 (17) грудня за ініціативою рильського воеводи В. Ромодановського був організований похід рильських, путивльських, севських і новгород-сіверських служилих і “охочих” людей під Борзну й Ніжин. Збірні сили воевод, що того ж дня вирушили зі Спаського Поля, 5 січня 1634 р. (26 грудня 1633 р.) штурмом взяли обидва Борзненські остроги, попалили всі навколишні села й слободи, окремі з яких мали від 300 до 500 дворів. При штурмі були захоплені замкові гаківниці, десятки полонених, включаючи дружину організатора оборони Борзни капітана Щ. Вишля. Дві хоругви Т. Воронича, що перебували на той час у Борзні, як військові одиниці перестали існувати¹⁵¹. Знищення регулярних частин армії Речі Посполитої не пройшло повз увагу Владислава IV. С. Конецпольський, випереджуючи запит короля щодо подій у Борзні, у своєму листі від 29 (19) січня 1634 р. до монарха нарікав на необачність Т. Воронича та обіцяв, що з приходом за Дніпро підрозділів калушського старости Лукаша Жулкевського, який затримався через свої справи у судах та хворобу свого ротмістра Цетнера, ситуація виправиться¹⁵².

Незважаючи на падіння Борзни і загибель хоругв Т. Воронича, Я. Вишневецький продовжував підготовку запланованого походу. Йому передувала низка розвідувальних акцій польсько-козацьких частин. Зокрема, 10 (1) січня 1634 р. у селі Мезин, за 20 верст від Новгорода-Сіверського, був виявлений невеликий табір польсько-козацьких військ. “Язики”, добуті там підрозділом дітей боярських і козаків Дмитра Кареева, повідомили в Новгороді-Сіверському про збір сил Я. Вишневецького у Прилуках та його намір йти під Новгород-Сіверський з піхотою та артилерією. Це викликало легку паніку у воеводи Б. Болтіна. Він писав у Розрядний приказ, що оборону міста забезпечує всього 360 ратних людей, з них дворян, дітей боярських, козаків 210, а стрільців 150 чол. Допомога, що була обіцяна царем воеводі, або ще не надійшла, або прибула лише частково. Так, севський воевода Федір Пушкін мав прислати в Новгород-Сіверський 150 стрільців, 100 дітей боярських та 100 інших ратних людей, але до 15 (5) січня з них не прибув ніхто. Не виконав повністю царського наказу і курський воевода Петро Ромодановський, який мав відправити Б. Болтіну 100 дітей боярських, а надіслав лише 62 стрільці. Інформація Б. Болтіна про те, що ратні люди, які

¹⁵⁰ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 53, л. 293–297, 332–334.

¹⁵¹ Там же. Л. 291–293, 332–334; Приказной стол, стб. 73, л. 2–3; АМГ. Т. 1. С. 599.

¹⁵² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 129: Teki Naruszewicza, t. 129, s. 109–110; rkps 141: Teki Naruszewicza, t. 141, s. 569; AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, k. 174; *Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634*. S. 198–199.

раніше перебували у Новгороді-Сіверському, розійшлися в Путивль, Рильськ, Севськ, Комарицьку волость, Трубчевськ, Стародуб, засвідчує наявність дезертирства, характерного для московської армії під Смоленськом, і в окремих містах Сіверщини¹⁵³. Б. Болтін відправив у сусідні воєводські міста своїх посланців з метою повернути дезертирів (“нетчиків”). Один із таких посланців Трохим Реумов направився до Курська і в дорозі був захоплений у полон “литовцями”¹⁵⁴.

Малоймовірно, щоб в оточенні Я. Вишневецького розглядали Новгород-Сіверський як мету планованого походу. Підхід до міста, крім традиційної переправи через Сейм, вимагав ще й форсування Десни. У випадку взяття міста поставало питання, ким його осадити: вся шляхта, більшість селян, що проживали в окрузі, були вивезені вглиб Московської держави. Нарешті, Новгород-Сіверська волость, спустошена протягом війни, не забезпечила б продуктами, робочою худобою численне військо під час облоги. Відомості, які отримали в середині січня путивльські воєводи від “язиків”, взятих загоном А. Коровяковського неподалік від Лохвиці, про намір князя разом з козаками й німецькою піхотою направитися під Путивль, виглядали більш правдоподібними, але теж виявилися не зовсім точними¹⁵⁵. Князь на чолі війська доволі несподівано з’явився під стінами Курська¹⁵⁶. Наприкінці січня війська Я. Вишневецького разом з підрозділами Тишкевича (Феліціана?), К. Сіножацького та козаки полковника Лаверка (Лавринка) прибули під Курськ з гарматами, турами та іншими облоговими знаряддями й розпочали штурм міських укріплень. Місто вдалося відстояти, але місцевий воєвода П. Ромодановський звертав увагу чиновників Розрядного приказу на недостатній ступінь забезпечення міста людьми та зброєю¹⁵⁷.

10 (1) березня 1634 р. захоплені в полон між Борзною та Івангородом запорозькі козаки Кирило Андреев і Мелешко Савин у Путивлі навели достовірну інформацію про початок чергового походу. Згідно з їх свідченнями військо князя Я. Вишневецького і Л. Жулкевського 8 березня (27 лютого) прибуло з гарматами на Спаське Поле, неподалік Батурина. К. Андреев та М. Савин оцінили його чисельність таким чином: поляків – 800, німців – 200, запорозьких козаків і волонтерів – 9 тис., а може, й більше. Військо мало артилерію – 9 гармат. Крім Я. Вишневецького і Л. Жулкевського, полонені серед керівного складу війська назвали А. Киселя, Щ. Вишля, К. Волка, запорозьких полковників Я. Острянина та Ілляша Караїмовича. Стосовно мети походу дані “язиків” були суперечливими.

¹⁵³ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 53, л. 329–333; про дезертирство з армії М. Шеїна, починаючи з вересня 1633 р. див.: *Новосельский А. А. Борьба Московского государства...* С. 220–221.

¹⁵⁴ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 54, л. 522.

¹⁵⁵ АМГ. Т. 1. С. 599.

¹⁵⁶ *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki...* S. 15–16.

¹⁵⁷ Из истории Курского края. Сборник документов и материалов / Сост. Ф. Ф. Лаппо, В. Г. Плющев, С. Г. Поскребышева, А. С. Травина. Воронеж, 1963. С. 89.

У Путивлі вони сказали, що король дав завдання війську йти в Комарицьку волость запасатися збіжжям, а звідтіля рухатися під Смоленськ. А вже в Москві у приказі К. Андреев повідомив, що військо має повертатися назад з-під Севська Муравським шляхом¹⁵⁸.

У той час, коли К. Андреев і М. Савин давали покази у Путивлі, військо Я. Вишневецького та Л. Жулкевського вже з'явилося під стінами Севська. Це стало повною несподіванкою для місцевої залоги. Перша інформація про підхід польсько-козацького війська надійшла в місто за дві години до його появи біля стін Севська. Внаслідок цього, від міста були відрізані комарицькі мужики, які мали його обороняти. Ратних людей у Севську виявилось мало, оскільки з інших міст підмога не надійшла.

Крім згаданих К. Андреевим і М. Савином під час допиту в Путивлі керівників походу, в таборі під Севськом перебували полковник М. Коссаковський, ротмістри Т. Воронич і Насакевич, козацькі полковники: черкаський – Грицько, канівський – Данило, чигиринський – Латиш, корсунський – Філоненко. Поряд з жовнірами, шляхетськими частинами й козаками під Севськ прийшли подимні мужики, яких Я. Вишневецький набирав по одному чоловікові з трьох дворів і начебто назбирав аж 5 тис., що здається мало правдоподібним. Перший приступ, який мав місце 10 (1) березня, був непередбачуваний і тому обложеної відносно легко з ним справилися. Спроби взяття міста продовжувалися до кінця місяця¹⁵⁹. Після цього підрозділи Л. Жулкевського та Я. Вишневецького направилися грабувати московські волості. 1 квітня (21 березня) вони знаходилися в Комарицькій волості, за 40 верст від Карачева¹⁶⁰. Збитки, завдані цій волості, були величезними: людей, якщо не брали в полон, то вбивали¹⁶¹. Чи не вперше так безкарно Я. Вишневецький та чернігово-сіверські землеволодільці помстилися за збитки, завдані їх господарствам московськими військами в ході війни.

У середині квітня козаки на чолі з гетьманом Ілляшем Чорним, полковниками Я. Остряниним і Данилом з'явилися під Курськом. Курський воєвода Петро Ромодановський у своїй відписці в Розряд повідомляв, що всього під Курськом 12 тис. вояків, а з ними 4 гармати¹⁶². Якщо чисельність козацького війська, вказана воєводою правильна, то воно, напевно, після відходу з Комарицької волості отримало якесь поповнення. Не виключено, що саме про пересування на територію Московської держави цього поповнення повідомляли 12 березня в

¹⁵⁸ АМГ. Т. 1. С. 585–586.

¹⁵⁹ Докладніше про облогу Севська див. *Кулаковський П.* Смоленська війна... С. 57.

¹⁶⁰ АМГ. Т. 1. С. 586–587, 589, 611, 612. Вся література, за винятком А. Папкова (*Папков А.* Порубежье Российского государства... С. 158), побудована на цих джерелах – див.: *Целевич О.* Участь козаків... С. 12–13; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki... S. 14–15; *Kurpisz D.* Smoleńsk 1632–1634. S. 199.

¹⁶¹ *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki... S. 15.

¹⁶² АМГ. Т. 1. С. 616; *Папков А.* Порубежье Российского государства... С. 159.

Путивлі полонені, захоплені загоном Василя Бурого між Борзною і Івангородом¹⁶³. Козаки під Курськом вдалися до звичної тактики: спалили сусідні слободи, намагалися запалити місто. Разом з козаками в облозі брали участь татари. Простоявши під містом до 16 квітня, козаки пішли за Сейм¹⁶⁴.

Диверсійна акція польсько-козацького війська в березні-квітні 1634 р. мала на меті утримати частини московських військ, розташовані в сіверських містах, від передислокації під Смоленськ – на той час війська під керівництвом Владислава IV після капітуляції армії М. Шеїна вирушили під Білу¹⁶⁵. Хоч останньої взяти армії короля не вдалося, але облога Севська, а потім акції польсько-козацького війська в Комарицькій волості змусили московську дипломатію швидше приступити до переговорів про укладення миру з Річчю Посполитою.

Переговори на урочищі біля річки Полянівка розпочалися 30 (20) квітня, але по обох боках південної ділянки польсько-московського кордону все ще продовжували готуватися до війни й організовували розвідувальні акції. Так, 10 (1) травня путивльські воєводи Семен Волинський та Іван Орлов надіслали два загони – один кінний під Лохвицю, інший піший на низ ріки Сейм – для здобуття “язиків”. Третього травня в Путивль повернувся кінний загін Федора Оладьїна. Полонені, приведені ним, сказали, що Л. Жулкевський тепер перебуває в Переяславі, Я.Вишневецький – в Лохвиці, а люди, які були під Севськом, відпущені по домівках. Козаків, що в Комарицькій волості відмовилися виконувати наказ керівництва про повернення на Задніпров'я, князь повелів пограбувати й не пускати в його міста. Згодом, 18 (8) травня, повернувся з розвідки і піший загін Кіндрата Вишневецького. “Язики”, взяті ним під Городнею, підтвердили інформацію про місцезнаходження керівників і учасників севської облоги. Крім цього, зізналися про збір у Я. Вишневецького ради, на яку скликаються всі урядники князя, козацькі полковники, командири німецької піхоти. На раді, начебто, мало вирішуватися питання про формування військового табору під Лохвицею чи під Срібним, щоб звідтіля йти на Путивль та інші прирубіжні московські міста. Також Я. Вишневецький набрав дві хоругви – одну з волошан, другу з охочих молодих поляків, які будуть послані під Путивль для здобуття “язиків”¹⁶⁶.

Комісари Речі Посполитої й московські дипломати підписали мирний трактат 14 (4) червня¹⁶⁷. Через два дні цар Михайло Федорович видав грамоту прирубіжним воєводам про припинення військових дій¹⁶⁸. Проте ще в другій половині червня на південному відрізку польсько-московського кордону розігрувалися останні акти Смоленської війни. Саме тоді польсько-козацьке військо, надіс-

¹⁶³ Там же. С. 586.

¹⁶⁴ Там же. С. 616.

¹⁶⁵ *Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. S. 199–200.*

¹⁶⁶ АМГ. Т. 1. С. 621–622.

¹⁶⁷ *Kupisz D. Smoleńsk 1632–1634. S. 233.*

¹⁶⁸ АМГ. Т. 1. С. 623–624.

лане безсумнівно Я. Вишневецьким й очолюване Я. Острянином та Лавринком, обложило Білгород й взяло великий острог. Метою походу не було взяття Білгорода. Це була війна за робочі руки. Всіх полонених, захоплених на посаді та в уїзді, за винятком пристарілих, військо Я. Вишневецького вивело на Задніпров'я і розселило в Лубнах, Голтві, Миргороді, Лохвиці, Варві, Сильчові (Сенчі?), Сорочині, Полтаві¹⁶⁹. Здається, що менш значних конфліктів між сторонами, які формально з початку червня перебували в стані миру, було ще немало.

Згідно з умовами Полянвського мирного договору мав відбутися обмін полоненими, захопленими під час ведення військових дій. Відпуск окремих шляхтичів, захоплених під час взяття Новгород-Сіверського, мав би статися ще раніше, ймовірно внаслідок гарантій, які надавалися шляхтичам під час їх здачі. Ще у середині 1633 р. рильський воєвода Василь Ромодановський отримав царську грамоту, якою зобов'язувався відпустити до Речі Посполитої Яна Осинського і ще п'ятьох шляхтичів разом з сім'ями, які під час взяття Новгород-Сіверського здалися "за хресним цілуванням". Оскільки шляхтичі були пограбовані московськими ратними людьми, воєводі належало кожному з них дати по баранячій шубі, шапці, парі чобіт. Воєвода ж з відпуском полонених затулював. Зрештою, навіть під час приходу польсько-козацького війська у квітні 1634 р. під Рильськ Я. Осинський з товаришами все ще перебували у Рильську. Тоді, а також пізніше, коли значна частина рильського гарнізону була відправлена у Новгород-Сіверський та Стародуб, полонені використовувалися як особи, що виконували певні функції із забезпечення оборони міста. Восьмого серпня (29 липня) 1634 р., тобто вже після укладення договору, полонені "били чолом" воєводі, щоб відпустив їх додому. В. Ромодановський на це звернення не відреагував і навіть посилив їх охорону. Не сподіваючись на позитивне вирішення проблеми, Ян Осинський та Михайло Ессенко разом із членами своїх сімей 25 (15) серпня втекли з Рильська у напрямку Новгород-Сіверського уїзду. Невдовзі після цього у Рильськ надійшла царська грамота, що наказувала воєводі відпустити полонених, що залишилися, до Речі Посполитої. В. Ромодановський 9 вересня (29 серпня) виконав цей наказ і відпустив додому Олехна, Яна та Габрієля Гарабурд разом із членами їх сімей, захоплених у полон у Новгороді-Сіверському, а також дружину сотника Масаша, яка потрапила у полон при взятті Ромен¹⁷⁰.

Принаймні до другої половини серпня 1634 р. утримувалися в полоні у Путивлі дружини (обидві Федори) роменського урядника К. Сіножацького та новгород-сіверського хорунжого Щ. Вишля¹⁷¹. Дружина останнього була захоплена у полон при взятті Борзни на початку 1634 р. Вже 20 (10) січня 1634 р. вона

¹⁶⁹ Там же. С. 625. Докладніше про облогу Білгорода див.: *Патков А.* Порубежье Росийского государства... С. 160–162, 171.

¹⁷⁰ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 54, л. 68–72.

¹⁷¹ Там же. Книги Денежного стола, д. 90, л. 93 об., 96.

почала отримувати “на корм” 11 алтин 4 денгі щотижня, а також періодично кошти на одяг з путивльських прибутків¹⁷². Дружина К. Сіножацького потрапила до полону в липні 1633 р. під час чергового захоплення Ромен. Вона отримувала по 10 алтин на десять днів¹⁷³. Чоловік спробував її викупити з полону. Наприкінці вересня 1633 р. у Путивль прибув пахолок К. Сіножацького Лукаш, який намагався вести переговори про викуп. Воеводи дали відповідний запит до Москви. Невідомо, чи якийсь наказ від царя надійшов до Путивля, але Лукаш змушений був пробути фактично в ув’язненні в Путивлі до кінця червня 1634 р.¹⁷⁴

Питання звільнення з московського полону шляхтичів та членів їх сімей, хоч і непросто, але вирішувалося. Складніше було з простим людом. Так, захоплені під час взяття Новгород-Сіверського селяни, міщани й козаки були направлені до Москви, а там роздані різним прохачам з числа бояр та дітей боярських¹⁷⁵. Доля їх залишається невідомою, але, швидше за все, більшість з них так і не повернулася до Речі Посполитої. Наочним прикладом, наскільки непросто реалізовувався пункт Полянського мирного договору про відпуск полонених у вітчизну, є доля полонених козаків і селян з Чернігово-Сіверщини та Задніпров’я у Путивлі. Вони потрапили в полон у першій половині 1634 р. внаслідок проведення низки операцій московськими військами, зокрема взяття Ічні. Було їх, правдоподібно, близько 100 осіб. Зазвичай, полонених з часом направляли до Москви. Так було і з “путивльськими”. Але, як тільки вони вийшли у дорогу, був укладений договір і їх повернули до Путивля, частину посадивши до в’язниці, частину оселивши “за пристави” на посаді. Становище їх було вкрай тяжким: посаджені до в’язниці почали вмирати з голоду; інші деякий час перебивалися проханням милостині, згодом почали втікати. У вересні 1634 р. цар видав указ про відпуск полонених до Речі Посполитої, але він до Путивля не дійшов, тому місцеві воеводи його не виконували. Прикордонні урядники Чернігово-Сіверщини, які добре володіли інформацією про ситуацію з путивльськими полоненими, вдалися до аналогічних дій. Роменський урядник К. Сіножацький та урядники інших прикордонних міст спеціально розшукували полонених – уродженців Путивльського уїзду й заковували “у залізо” з причини невідпуску “литовських” полонених з Путивля¹⁷⁶. Певне налагодження стосунків щодо повернення полонених настало лише в другій половині 1635 р. Десь тоді уряд Речі Посполитої дозволив жителям Московської держави розшукувати своїх

¹⁷² Там же. Д. 90, л. 38 об., 45 (29 (19) січня – бараняча шуба), 55 об. (12 (2) березня – чоботи).

¹⁷³ Там же. Л. 9.

¹⁷⁴ Там же. Л. 10–10 об., 87–87 об.

¹⁷⁵ Там же. Приказной стол, стб. 67, л. 15–60.

¹⁷⁶ Там же. Белгородский стол, стб. 54, л. 94–96.

полонених родичів на території Польсько-Литовської держави й вимагати від місцевих урядників сприяти у їх поверненні додому¹⁷⁷.

Польсько-московська війна 1632–1634 рр. на Чернігово-Сіверщині була традиційною для того часу війною, яка передбачала знищення ресурсів ворога, його опорних пунктів. Лише в перші місяці війни московські війська поставили і виконали завдання оволодіти ключовими містами Сіверщини і закріпитися в них. Попри побутуюче в історіографії твердження про захоплення цими військами Батурина, Ромен, Борзни й Миргорода¹⁷⁸, московські війська окремі з цих замочків повністю так і не взяли, а в тих, які були взяті цілком (Батурин в 1632 чи Борзна в 1633 р.), не закріплювалися. Оскільки така тактика була характерна й для періоду, що передував оволодінню сіверськими містами, слід вважати бажання обмежити контрольовану територію з півдня течіями Десни і Сейму цілком свідомою стратегією московських воєвод. Цього їм в основному вдалося досягнути, що визначило, значною мірою, перевагу московських військ протягом більшого часу ведення війни. Ще одним чинником цієї переваги була наявність у прирубіжних містах Московської держави чіткої системи функціонування підрозділів служилих і охочих людей. Ленна ж система, впроваджена на Чернігово-Сіверщині після Деулінського перемир'я, виявилася не настільки ефективною, як на Смоленщині¹⁷⁹. Як наслідок, військові підрозділи, які утворювалися згідно із засадами цієї системи у військовий час, виявилися некомплектними, а інколи й морально не готовими до зтяжної боротьби із супротивником. Останнє добре проілюстровано швидкою капітуляцією стародубського гарнізону. Регулярних військових частин Речі Посполитої протягом всієї війни в регіоні було обмаль, що нанівець зводило існуючу перед тим перевагу польського військового мистецтва над московським. Оборона Сіверської й Задніпровської України спала на плечі місцевої нечисленної магнатерії, панів та запорозького козацтва. Магнати й пани творили власні хоругви, в тому числі, як у випадку з Я. Вишневецьким, і з селян. Саме останньому, а також надісланим королем на Задніпров'я О. Пісочинському та А. Киселю випала роль організаторів його оборони. Місцеві капітани, які згідно з все ж тією ленною системою мали це робити, з такою роллю не справилися.

У складі військ обох воюючих сторін першорядне місце належало кінноті. Піхота була нечисленна, артилерія – майже відсутня, що робило проведення правильної облоги укріплених міст та їх взяття практично неможливим: Новгород-Сіверський, Стародуб, Трубчевськ, Почеп та інші сіверські міста були

¹⁷⁷ Там же. Стб. 64, л. 21–23. Зауваги про долю полонених на території Речі Посполитої див.: Папков А. Порубежье Российского царства... С. 137.

¹⁷⁸ Див., наприклад: *Kurpisz D. Smoleńsk 1632–1634*. S. 95. М. Грушевський висловлюється м'якше – “повоювали” (*Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. I. С. 201*).

¹⁷⁹ *Думин С. В. К истории развития ленного землевладения... С. 43–57.*

взяті московськими військами або внаслідок капітуляції, або незадовільного стану укріплень, або за допомогою підпалу. Поряд з вогнепальною зброєю важлива роль при веденні військових дій обома сторонами належала традиційному лукові зі стрілами чи шаблі. Московські підрозділи завдяки перебуванню в їх складі дворян, дітей боярських, козаків – вихідців з Новгород-Сіверського – добре орієнтувалися на місцевості, часто отримували підтримку від місцевих селян, православних священників, бояр, які після 1618 р. залишилися на Чернігово-Сіверщині.

Військові дії на території Чернігово-Сіверщини й прилеглих регіонів мали локальне значення, суттєво не впливали на хід війни. Доля війни вирішувалася під Смоленськом, де були сконцентровані основні сили обох сторін, запроваджувалися піші підрозділи західноєвропейського типу та нові методи військових дій.

Чернігово-Сіверщина протягом цієї війни зазнала жахливих спустошень; значною мірою була знищена міська мережа регіону. Велика частина місцевого населення, особливо з території між Десною, Сеймом і Клевенню, емігрувала до Московської держави. Наслідки цієї війни, в тому й числі економічні, підштовхнули центральну владу до трансформації своєї політики щодо регіону, створення тут окремого воєводства.

РОЗДІЛ IV ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

IV.1. Створення воєводства

Чернігівське князівство являло собою перехідне адміністративне утворення. Динаміка розвитку подібних утворень у Короні, згодом у Речі Посполитій, як, наприклад, Мазовецького князівства чи сілезьких князівств, засвідчувала, що з часом їх особливий устрій наближувався до коронного, а це призводило до їхньої адміністративної уніфікації й поширення на територію цих князівств коронного права. Щодо Чернігово-Сіверщини, то такий процес, можна ствердити, навіть штучно затягувався з боку центральної влади. Це затягування було викликане як фактом знаходження провінції в адміністрації Владислава Вази та його претензіями на московський престол, так і тривалими суперечками між Великим князівством Литовським і Короною щодо адміністративної приналежності Чернігово-Сіверщини, а також спробами призупинити процес емансипації місцевої шляхти, який посилювався зі зростанням її чисельності та політичної самосвідомості.

Ситуація з Чернігівським князівством стала невизначеною у зв'язку з необхідністю обрання нового короля після смерті у 1632 р. Сигізмунда III Вази. Міжкоролів'я було сприятливим часом для висування шляхтою перед ймовірними претендентами на престол своїх вимог, обіцянка виконання яких визначала її позицію під час елекції на засадах *virilitim*, тобто можливістю кожного шляхтича здійснити своє волевиявлення. Владислав Ваза, хоч і почувався надзвичайно певним свого обрання, але й він повинен був іти назустріч багатьом шляхетським вимогам¹. Важко відповісти однозначно на питання, як були сприйняті в таборі Владислава Вази вимоги шляхти Чернігово-Сіверщини. Однак радше не вони, а перебіг Смоленської війни 1632–1634 рр., який продемонстрував значну ефективність оборони Смоленська і майже повну її відсутність на Чернігово-Сіверщині, підштовхнув представника династії Вазів до проведення реформування устрою провінції. Момент був надзвичайно зручним з огляду на те, що збройні сили й фінанси Корони відіграли ключову роль в обороні Смоленська, а потім і в перемозі над московською армією Б. Шеїна. Це суттєво знижувало традиційні амбіції Великого князівства Литовського щодо інтеграції Чернігово-Сіверщини до свого складу.

На коронаційному сеймі (8 лютого – 17 березня) 1633 р. знову пролунали вимоги створення на Чернігово-Сіверщині воєводства. Як повідомляє сеймовий

¹ Wisner H. Władysław IV Waza. S. 56–60.

діарій, 22 лютого у посольській ізбі новгород-сіверський підчашій Василь Солтик (у діарії помилково Солтан) подав лист від новгород-сіверських обивателів, в якому вони, відзначаючи своє небезпечне становище в умовах війни, просили урівняти їх у правах зі смоленцями². Подібна петиція була ініційована й чернігівськими обивателями. Саме вона за підтримки послів від Київського воєводства сприяла виданню сеймом конституції “Ординація Чернігівська” („Ordynasya Czernihowska”)³. Ця конституція проголошувала створення у Чернігові гродського і земського урядів, поширюючи на цю територію дію “права і статуту Київського”, тобто Литовського статуту 1566 р., званого Волинським. Конституція зафіксувала перетворення уїзду в повіт з традиційними для нього урядами і сеймиком. Ліквідовувалося характерне для Чернігово-Сіверщини існування єдиної земської ієрархії урядників для обох уїздів (повітів). Створений цією конституцією Чернігівський повіт отримав право на каштеляна, що фактично прирівнювало його до землі. Конституція передбачала призначення виборних земських урядів, але обіцяла їх виборність у майбутньому. Повіт отримав право делегування на сейм двох послів, які теж на першій після коронаційного сейму мали бути призначені. Каденція чернігівських земських років мала відбуватися через три тижні після київських. Шляхта повіту отримала право судитися в коронному трибуналі в Любліні⁴.

Виникає закономірне питання, чому сейм видав конституцію, що стосувалася лише одного повіту. М. Василенко пояснив це фактом приєднання Чернігівського повіту до Київського воєводства⁵, що не відповідає дійсності – сейм лише обґрунтовував приєднання повіту до Корони фактом його давньої належності до Києва. На наш погляд, така позиція сейму породжувалася фактом перебування Новгород-Сіверщини на час схвалення конституції під контролем московських військ. Щоб сусідня Чернігівщина уникла подібної долі, шляхта, що мешкала тут, мала отримати ряд вагомих привілеїв, здатних мобілізувати її представників на гідний спротив ворогові. Крім того, роздача найбільш впливових земських урядів повіту, підкріплена земельними наданнями, представникам інших воєводств мала б заохотити їх до переправлення своїх збройних почтів на Чернігівщину. Подібна точка зору мала певну перспективу, про що свідчить хоча б діяльність у регіоні протягом війни призначеного чернігівським підкоморієм Адама Киселя⁶.

² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 366, s. 517.

³ VL. T. III. S. 381–382; Василенко М. Правне положення Чернігівщини... С. 295–296.

⁴ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 245; див. реєстр впису цього документа: Krawczuk W. Sumariusz Metryki Koronnej. S. 68; Кулаковський П. Інтеграція Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1635) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003. Вип. 38. С. 73.

⁵ Василенко М. Правне положення Чернігівщини... С. 296.

⁶ Див.: Pulaski K. Pierwsze lata... S. 191–236.

Питання, не вирішене конституцією сейму 1633 р., про місце послів Чернігівського повіту в посольській ізбі постало на порядок денний наступного сейму 1634 р. Посли повіту, як повідомляв литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл, наполягали, щоб їм визначили місце поряд з послами Київського воєводства. Ця пропозиція викликала заперечення у послів Іновроцлавського воєводства, яким це місце належало. Вирішення суперечки було відкладене до наступного сейму⁷. Проміжне вирішення цієї проблеми мало місце в 1635 р. у виданій сеймом ординації на воєводство.

Ще один крок, скерований на наближення устрою Чернігово-Сіверщини до інших територій Речі Посполитої, здійснив безпосередньо Владислав IV. Він на базі колишніх капітаній утворив староства. Вважається, що на території регіону їх було утворено п'ять: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Ніжинське, Носівське і Дівицьке⁸. Зважаючи на джерельну інформацію, до них потрібно ще додати Роменське староство, підтверджене 8 травня 1633 р. Адамові Казановському⁹. Достеменно відомо, що Чернігово-Сіверщина, а з 1635 р. Чернігівське воєводство, ні разу не люструвалися, хоч на сеймах щодо цього точилася запекла дискусія, як, наприклад, на сеймі 1643 р.¹⁰ Якщо стосовно перших трьох староств не викликає жодного сумніву їх відповідний статус, то наступні три як староства згадуються лише в надавчих привілеях. Як здається, щодо Чернігово-Сіверщини критерієм вирізнення староств від інших маєткових комплексів було право, визначене в привілеях. Староства надавалися пожиттєво (доживотно), маєтності без такого статусу – ленним правом із спадкуванням по чоловічій лінії. Згідно з цим критерієм Носівський, Дівицький та Роменський маєткові комплекси слід визнати староствами, хоч цей їх статус, починаючи з 1635 р., у документації королівської канцелярії часто замовчувався з огляду на негативну позицію щодо створення староств шляхти. Створення староств мало якоюсь мірою компенсувати механізм безпосереднього управління регіоном з центру за допомогою капітанів і комісій. Саме так цей крок був розцінений шляхтою. Вишенський сеймик Руського воєводства в інструкції своїм послам на сейм 1635 р. наказував призупинити практику перетворення на Сіверщині ленних земельних володінь на староства чи держави, оскільки це робиться на шкоду шляхетському стану¹¹.

Щасливий для Речі Посполитої фінал Смоленської війни відкрив шлях для прийняття сеймом 1635 р. “Ординації Чернігівського воєводства” („Ordynasya

⁷ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 1: 1632–1636. S. 415.*

⁸ *Chłapowski K. Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 1996. S. 93.*

⁹ AGAD, Metryka koronna, sygn. 180, k. 290 v.–291.

¹⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 561.

¹¹ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1909. T. XX: Lauda sejmikowe. T. 1: Lauda wiszeńskie 1572–1648 r. / Oprac. A. Prochaska. S. 373.

Woiewydzstwa Czerniechowskiego”)¹², що було черговим кроком на шляху уніфікації устрою Чернігово-Сіверщини з воєводствами Речі Посполитої. Посилаючись на необхідність кращої колонізації території Чернігівського князівства, конституція проголосила створення воєводства з поділом на два повіти – Чернігівський та Новгород-Сіверський. Вона зберегла фактичний стан наявності двох ієрархій земських урядників на території створеного воєводства, але натомість встановила один загально-воєводський сеймик, що мав, як і пописи шляхти, відбуватися у Чернігові. До двох послів на сейм від Чернігівського повіту додалися два послі, що мали представляти інтереси Новгород-Сіверського повіту. Збільшилося і число депутатів на коронний трибунал у Любліні. Якщо перед цим Чернігово-Сіверщина була представлена одним депутатом, то тепер їх представництво було збільшено вдвоє¹³. Визначалося, що справи воєводства на трибуналі мали розглядатися згідно з Волинським статутом після справ Брацлавського воєводства. Конституція встановлювала земські роки для Новгород-Сіверського повіту, які мали відбуватися через три тижні після чернігівських. Засновувався необхідний для воєводства сенаторський уряд воєводи. Конституція визначила особу, якій надавався цей уряд, – Мартина Калиновського. Відомо, що за цю посаду велася боротьба між М. Калиновським та А. Киселем¹⁴. У перемозі першого не останню роль відіграв факт зайняття ним уряду чернігівського старости, оскільки за прикладом Київського воєводства конституція 1635 р. визнала необхідним поєднання в одних руках посад чернігівського воєводи і старости. Чернігівські воєвода й каштелян мали зайняти у сенаті місця після своїх колег із Парнавського воєводства, а послі – у посольській ізбі після послів того ж воєводства.

Таким чином, конституція 1635 р. засвідчила формальне створення Чернігівського воєводства, хоч сутнісне наповнення цього нормативного акту продовжувалося й регламентувалося ще досить довго.

IV.2. Сеймик

Політична активність шляхти на території Чернігово-Сіверщини засвідчена принаймні з початку 1620-х рр. Осаджена тут шляхта мала значний досвід участі у роботі сеймиків воєводств чи повітів, з яких вони прибули, військових конфедерацій, а також шляхетських з'їздів, що відбувалися без санкції центральної влади, за ініціативою самої шляхти. Такі з'їзди відбувалися протягом усього періоду перебування Чернігово-Сіверщини в адміністрації Владислава Вази. Вже

¹² VL. T. III. S. 410–411.

¹³ М. Василенко вважав, що в конституції йдеться про мірних депутатів – див.: *Василенко М. Правне положення Чернігівщини...* С. 298.

¹⁴ *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce.* T. 1. S. 432.

згадувався випадок обрання посланців від місцевої шляхти на вальний сейм 1623 р. Хоч вимоги, оголошені ними на сеймі, в тому числі щодо права відбуття передсеймового сеймику, не були реалізовані, але, як свідчать матеріали королівської канцелярії, де-факто визначалося законним проведення цією шляхтою окремих не передсеймових сеймиків. Вже перші привілеї на земські уряди, зокрема Мартинові Арцишевському на посаду новгород-сіверського городничого від 2 квітня 1621 р. та Янові Струпчевському на новгород-сіверське писарство від 20 березня 1623 р., фіксують їх право засідати на місцевих сеймиках¹⁵.

Брак джерельного матеріалу поки що унеможливлює детальну реконструкцію подальшого конституювання шляхетського з'їзду на Чернігово-Сіверщині в сеймик. Однак, аналізуючи все ті ж привілеї, що видавалися з королівської канцелярії шляхті цієї провінції, можна ствердити факт проведення в 1631 р. елекційного сеймику, який обрав серед місцевої шляхти і подав королю чотири кандидатури для номінації на посаду підкоморія Чернігівського і Новгород-Сіверського князівства¹⁶. Така поступка стала наслідком прощтовхування королем на цю посаду королівського дворянина, генерального економа королевича Владислава Даджибога Керла. Першому привілею, виданому йому на це ж підкоморство 24 березня 1631 р., не передувало обрання на сеймику альтернативних кандидатур¹⁷. Д. Керло був учасником військових дій 1600–1618 рр., тримав за поступкою від Бартоша Раровського ленним правом село Сенявине на Чернігово-Сіверщині¹⁸, тобто мав формальні підстави претендувати на згадану посаду. Однак він був індігеном (походив з іноземного роду, що отримав польське шляхетство) і цей факт, ймовірно, використала місцева шляхта для здобуття такої важливої функції для своїх з'їздів, як представлення королю своїх кандидатур на елекційні земські уряди.

Поступове еволюційне перетворення шляхетського з'їзду в повноцінний сеймик різко пришвидшилося у зв'язку з міжкоролів'ям (*interregnum*), яке настало у кінці квітня 1632 р. після смерті Сигізмунда III. Слід зазначити, що для панування династії Вазів у Речі Посполитій була характерна тенденція використання шляхтою міжкоролів'я для розширення своїх політичних можливостей¹⁹. Сприяла цьому й елекція короля з можливою участю всієї шляхти. Як свідчить “*распросная речь*” у Розрядному приказі Московської держави утікача з Новгорода-Сіверського шляхтича Яна Заблоцького, ініціатива запрошення послів від Чернігово-Сіверщини ще на останній за життя Сигізмунда III сейм (березень-квітень 1632 р.) належала королевичу Владиславу, який таким чином

¹⁵ AGAD. *Metryka koronna*, sygn. 165, k. 332–333; sygn. 170, k. 160–161.

¹⁶ *Ibid.* Sygn. 178, k. 368–368 v.

¹⁷ *Ibid.* K. 264–264 v.

¹⁸ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 58 – 58 v.; *Krawczuk W.* Summariusz. T. I. S. 28.

¹⁹ *Opaliński E.* *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentary a społeczeństwo obywatelskie.* Warszawa, 1995. S. 251.

намагався збільшити число своїх прихильників. Згідно з інформацією Я. Заблоцького, вже після початку сейму до Новгород-Сіверського прибув від королевича посланець, невідомий йому на прізвище татарин, з листом, де пропонувалося шляхті уїзду обрати двох послів на сейм. Того ж дня (орієнтовно 12 березня) шляхта обрала Станіслава Осинського і Макаровича (ймовірно, Криштофа) та відправила їх на сейм²⁰. Проте, правдоподібно, вони запрошувалися в ранзі споглядачів, оскільки ні серед послів конвокаційного сейму, ні серед шляхти – електорів Владислава IV представників Чернігово-Сіверщини немає²¹.

Встановлення представництва на сеймі від шляхти Чернігівського повіту на законодавчому рівні відбулося в ході коронаційного сейму 1633 р. Як вже згадувалося вище, сейм надав можливість чернігівській шляхті обирати двох послів на сейм, а в майбутньому і елекційні земські уряди: підкоморія, земських суддю, підсудка та писаря. Судячи з матеріалів королівської канцелярії, у роботі сейму взяли участь і представники від чернігівської шляхти, окремі з яких після ухвали вищезгаданої “Ординації Чернігівської” почали трактуватися як послы²².

Ця конституція легалізувала самоврядну діяльність шляхти Чернігівського повіту. Свідченням зростання політичної активності місцевої шляхти є проведення з’їздів, що розглядали поточні проблеми повіту в умовах Смоленської війни. Відомо, що один з таких з’їздів був проведений 30 листопада 1633 р. у Ніжині. Він видав атестацію А. Киселю, яка засвідчувала утримання ним за власний кошт протягом літа – осені 1633 р. козацької хоругви зі 100 коней і зверталася з проханням до короля відшкодувати ці кошти А. Киселю зі скарбу²³. Влада на це звернення з’їзду, хоч і з запізненням, відреагувала: 12 березня 1634 р. король Владислав IV з табору на Богдановій околиці під Смоленськом писав до коронного підскарбія Яна Миколая Даниловича, щоб він зі скарбу виплатив кошти, які витратив А. Кисіль на утримання козацької хоругви протягом двох кварталів²⁴.

Оформлення чернігівського сеймику як загально-воеводського зафіксоване воеводською ординацією 1635 р. Конституція визначила місце проведення сеймику – Чернігів, представництво – від кожного повіту по два послы на сейм і по одному депутатові на коронний трибунал у Любліні²⁵.

Цікаві дані щодо функціонування чернігівського сеймику подає інструкція для королівської канцелярії початку правління Владислава IV²⁶. Згідно з нею

²⁰ АМГ. Т. 1. С. 349.

²¹ *Kaczorowski W.* Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrylewia 1632. Opole, 1986. S. 365–366, 301–304.

²² AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 145–145 v.

²³ *Pulaski K.* Pierwsze lata... S. 214–215.

²⁴ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 192, арк. 190–191.

²⁵ VL. Т. III. S. 410.

²⁶ *Kancelaria koronna a Sejm walny. Instructarium / Oprac. W. Krawczuk.* Warszawa, 1995. S. 92 (Województwo Czernihowskie).

відкриття сеймику було прерогативою місцевого воєводи. Канцелярія надсилала до воєводства 63 листи, що інформували про час скликання сеймиків і сейму. Їх компонували у два фасцикули (пакети), які відправлялися відповідно чернігівському та новгород-сіверському старостам. У випадку їх відсутності пакети вручалися підстаростам. Листи, як відомо, поділялися на закриті (“зашиті”, більш урочисті, повніші за змістом) та відкриті, які могли читатися кожним шляхтичем, але передусім гродськими урядниками і возними, що доставляли їх з гроду адресатам²⁷. Закриті листи скеровувалися канцелярією до чернігівського воєводи, який був одночасно й старостою, чернігівського каштеляна (що узгоджувалося з логікою розсилання таких листів) та новгород-сіверському старості – кам’янецькому, а пізніше київському каштелянові Олександрові Пісочинському. Фасцикули доставлялися з королівської канцелярії до місця призначення королівськими коморниками. Інструктивні матеріали для королівської канцелярії свідчать, що королівські універсали про скликання сеймиків та пакети з листами для Брацлавського й Чернігівського воєводства доставлялися одним коморником²⁸. Міщани Ніжина та Чернігова мали виділяти для них підводи й коней, щоб забезпечувати доставку документації до місця призначення й повернення коморників назад²⁹. Приймаючи поширену в польській історіографії тезу про пряму залежність між кількістю листів, надісланих до повіту, землі чи воєводства і числом шляхти, що брала безпосередню участь у роботі сеймику³⁰, можна визначити орієнтовну кількість шляхтичів – учасників чернігівського сеймику – 60–70 осіб³¹.

Всього за час від звичайного сейму 1634 р., коли у посольській ізбі з’явилися два призначені королем послы від Чернігівського повіту, до 1648 р. чернігівські послы були представлені на 14 сеймах. Відповідно мало відбутися 13 передсеймових сеймики, на першому з яких обиралися лише послы від Чернігівського повіту. Таким чином, Чернігівський повіт, а з надзвичайного сейму 1635 р. Чернігівське воєводство було представлене на сеймах 52 послами. З них є відомими 30 осіб (див. додаток № 4). Серед документально зафіксованих послів з Чернігівського воєводства по чотири рази послували на вальні сейми Адам Кисіль та Єжи Понентовський, тричі – Ян Лютомирський, двічі – Станіслав Пянчинський, Миколай Фірлей Броневський, Миколай Солтан та Якуб Война Оранський. Як бачимо, практично всі вони представляли ієрархію земських

²⁷ *Plaza S. Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*. Warszawa; Kraków, 1984. S. 33.

²⁸ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 991, k. 96.

²⁹ Пам’ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 180; AGAD. *Metryka koronna*, sygn. 170, k. 175.

³⁰ *Plaza S. Sejmiki i zjazdy szlacheckie...* S. 87; *Kancelaria koronna a Sejm...* S. 9.

³¹ Для порівняння: до Брацлавського воєводства канцелярія надсилала 82 листи, до Київського – 51 (див.: *Kancelaria koronna a Sejm...* S. 90–92).

урядників воєводства. Найбільшою активністю на сеймах вирізнялися А. Кисіль та Є. Понентовський³².

Доволі складно охарактеризувати проблеми, які найбільше турбували чернігівську шляхту і щодо вирішення яких вона клопоталася у своїх інструкціях, оскільки збереглася всього одна передсеймова інструкція місцевого сеймику³³. Однак на основі прийнятих сеймами конституцій та сеймових діаріїв можна окреслити наміри та орієнтації чернігівської шляхти. Перше за все потрібно відзначити, що чернігівський сеймик був налаштований прокоролівськи (про-регалістично). Найбільш впливові на території воєводства особи – А. Кисіль, О. Пісочинський, М. Калиновський, М. Потоцький – були тісно прямо й опосередковано зв'язані з королівським табором, тому докладали максимум зусиль, щоб послі з Чернігівського воєводства дотримувалися пунктів королівської легації. Деякі відхилення все-таки мали місце. Зокрема, у зв'язку з королівськими планами щодо початку війни з Туреччиною інструкція чернігівського сеймику 1646 р. вимагала зупинення таких приготувань, а одним з найбільш послідовних противників цієї війни став парламентар з Чернігово-Сіверщини Єжи Понентовський³⁴. Важливою проблемою, що постійно ставилася чернігівськими послами на сеймі, було проведення розмежування з Московською державою. У зв'язку з цим сеймами схвалювалася низка конституцій³⁵. Починаючи з 1638 р. чернігівськими послами ставилося й питання встановлення чіткого адміністративного кордону з Київським воєводством³⁶. Неодноразово на сеймах чернігівські послі ставили питання про відмежування королівщин на території воєводства від шляхетських маєтностей, у зв'язку з чим було схвалено дві сеймові конституції 1638 і 1641 рр.³⁷ Магістральним завданням чернігівських послів, що, правдоподібно, перекочувало з інструкції в інструкцію, стало вирішення питання трансформації ленних володінь у земську дідичну власність³⁸.

У 1640-х рр. завдяки діяльності в регіоні А. Киселя та його прихильників в інструкціях сеймику стала виявлятися тенденція до наказу послам узгоджувати свої дії в окремих питаннях, зокрема стосовно православ'я, з послами Волинсь-

³² *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. P. 87–114; *Szajnocha K.* Dwa lata dziejow naszych 1646, 1648. Warszawa, 1900. T. 1. S. 358–359; *Czermak W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV // *Rozprawy Akademii Umiejętności.* Wydział Historyczno-filozoficzny. Seria II. Kraków, 1895. T. IV. S. 226–227, 232–234; *Dzięgielewski J.* Ponętowski Jerzy h. Leszczyc // *Polski Słownik Biograficzny.* Warszawa; Kraków; Wrocław, 1983. T. XXVII. S. 403–404.

³³ Див. *Кулаковський П.* Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 113–138.

³⁴ Там само. С. 119–120, 124.

³⁵ Див. VL. T. IV. S. 45.

³⁶ *Ibid.* T. III. S. 449; T. IV. S. 16.

³⁷ *Ibid.* T. III. S. 452; T. IV. S. 11.

³⁸ *Ibid.* S. 50; *Jabłonowski A.* Gospodarka polska... S. 54; *Кулаковський П.* Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 122, 135.

кого воєводства³⁹. Слід вважати, що, як і для київського та брацлавського сеймиків, для сеймику чернігівського волинський поступово ставав “преднейшим”, тобто головним.

Достеменно невідомо, де відбувалися чернігівські передсеймові сеймики. Можна висловити здогад, що перші з них відбулися у Чернігівському замку. Згодом, коли чернігівські домініканці збудували свій кам’яний костел на місці колишньої церкви Бориса й Гліба⁴⁰, – у цьому костелі. Можливо на користь такої версії свідчить факт проведення у 1649 р. депутатського сеймику чернігівської екзулянтської шляхти в люблінському домініканському костелі⁴¹. Крім того, у досліджуваній період домініканський костел був однією з небагатьох кам’яних споруд, що могли вмістити значну кількість людей.

Невід’ємним атрибутом шляхетського самоврядування було право на проведення інших різновидів сеймику – реляційного, депутатського, елекційного.

На реляційному сеймику шляхта заслуховувала звіти послів, а також розглядала питання, що сейми вирішували віддати на розгляд “панів-братії”. Так, на розгляд останньої звичайним сеймом 1635 р. передавалося питання збору податків на потреби Пруської війни, тобто чергової війни зі Швецією⁴². Чернігівський реляційний сеймик (точно невідомо, коли він відбувся) прихильно поставився до сеймової пропозиції й затвердив збір податків на цю війну в розмірі 24 гроши з диму⁴³. Передсеймова інструкція 1646 р. виразно застерігає, щоб послы у випадку неможливості відвернення війни з Туреччиною вимагали винесення на реляційний сеймик питань обрання поборці та ротмістрів повітового жовніра. Цей самий документ визначає термін проведення реляційного сеймику через чотири тижні після завершення сейму⁴⁴. На реляційних сеймиках послы на сейм складали звіт не лише про виконання пунктів передсеймової інструкції, але й про використання посольських грошей. Як відомо, у першій половині XVII ст. послы на сейм перестали отримувати з надвірного скарбу платню (діету) за виконання публічних функцій. Винятковим став лише 1639 р., коли посольська ізба виборола собі право на дієти зі скарбу⁴⁵. Тоді кожен посол отримав по 48 злотих, у тому числі й послы від Чернігівського воєводства А. Кисіль,

³⁹ Там само. С. 122.

⁴⁰ *Wołyńskiak*. Wykaz klasztorów dominikańskich... S. 46–47; *Марков М.* О достопамятностях Чернигова. Б.м., 1816. С. 37.

⁴¹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 8355: Teki Pawińskiego nr 38, k. 30–31.

⁴² VL. T. III. S. 402–403; *Вишниченко О.* Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело до історії організації і діяльності сеймиків у Речі Посполитій // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. II. С. 235.

⁴³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 43–43 зв.

⁴⁴ *Кулаковський П.* Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 120.

⁴⁵ *Pawiński A.* Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich. Warszawa, 1978. S. 132.

С. Пянчинський, Я. Лютомирський, М. Глоговський⁴⁶. Традиційно ж кошті на відправлення послів на сейм та їх забезпечення у місці його проведення збиралися у воєводстві. Перед початком сейму 1638 р. чернігівський сеймик схвалив постанову (лявду) про збір посольських грошей – 8 дудок (трояків) з диму. Збирав їх, принаймні з північної частини Новгород-Сіверського повіту, Ян Вацлав Карський⁴⁷. Цілком ймовірно, що, за аналогією з Волинським воєводством, на чернігівському реляційному сеймику складали присяги номіновані на елекційні земські уряди шляхтичі⁴⁸. Дати проведення окремих реляційних сеймиків Чернігівського воєводства визначалися на вальних сеймах. Зокрема, надзвичайний сейм 1635 р. постановив, що реляційний сеймик воєводства має відбутися 19 січня 1636 р., звичайний 1640 р. – 18 липня цього ж року, надзвичайний 1642 р. – 10 квітня цього року, звичайний 1646 р. – 9 січня наступного року⁴⁹. Таким чином, термін скликання реляційного сеймику коливався від шести до восьми тижнів після завершення сейму. Характерно, що термін вісім тижнів сейм обґрунтовував віддаленістю воєводства⁵⁰. Для порівняння слід відзначити, що термін п'ять тижнів для сусіднього Смоленського воєводства обґрунтовувався віддаленістю⁵¹, а у Волинському й Київському воєводствах реляційний сеймик відбувався, як правило, через чотири тижні після завершення сейму⁵². З огляду на таке зіставлення вимога інструкції 1646 р. провести реляційний сеймик у Чернігові через чотири тижні після завершення сейму була нереальною.

З часу отримання спочатку Чернігівським повітом⁵³, а згодом воєводством права апеляції до коронного трибуналу в Любліні почали функціонувати на Чернігово-Сіверщині й депутатські сеймики. Основним їх завданням було обрання двох депутатів – по одному від кожного повіту – на трибунал для судження справ. Сеймова конституція “Ординація воєводства Чернігівського” чітко вказувала, що обрання депутатів має відбуватися “так, як у Короні”⁵⁴. Звідси випливає,

⁴⁶ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II: Rachunki sejmowe, sygn. 45 (1629–1639), f. 320.

⁴⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 44.

⁴⁸ Див. ЦДІАК, ф. 25, спр. 221, арк. 474 зв. – 475: присяга 3 липня 1640 р. на реляційному сеймику Яна Гораїна на кременецьке земське суддівство.

⁴⁹ VL. T. III. S. 432, 469; T. IV. S. 26, 51.

⁵⁰ Ibid. T. III. S. 469.

⁵¹ Ibid. T. IV. S. 18; *Винниченко О.* Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело... С. 262.

⁵² Див. ЦДІАК, ф. 25, спр. 210, арк. 692–692 зв.: реляційний сеймик відбувся у Луцьку 31 травня 1638 р.; спр. 221, арк. 474 зв. – 475: реляційний сеймик у Луцьку проходив 3 липня 1640 р.; спр. 222, арк. 509 зв. – 510: реляційний сеймик у Житомирі відбувся 31 червня 1640 р.

⁵³ “Ординація Чернігівська” коронаційного сейму 1633 р. чітко не вказує на право апеляції чернігівських обивателів до коронного трибуналу, але перші привілеї, видані на уряди Чернігівського повіту, його фіксують (Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 245).

⁵⁴ VL. T. III. S. 411.

що депутатський сеймик мав би відбуватися у Чернігові щороку в перший понеділок після народження Діви Марії (свято – 8 вересня)⁵⁵. У більшості випадків, напевно, так і було, тим більше, що практика обирання депутатів у Волинському воєводстві це підтверджує⁵⁶. Практика цього ж та Київського воєводства дає приклади обрання депутатів на трибунал через два тижні після дня святого Франциска (свято – 4 жовтня)⁵⁷. Однак відомі нам два випадки обрання депутатів з Чернігівського воєводства є свідченням відхилення від норми. У 1649 р. депутат від Чернігівського повіту був обраний у перший понеділок після зачаття Діви Марії (свято – 8 грудня)⁵⁸. Таке відкладення допускалося чинним правом у випадку, коли б депутатські сеймики припали на час скликання посполитого рушення⁵⁹. Попри те, що Ян Казимир 29 серпня 1649 р. видав універсал про скасування посполитого рушення⁶⁰, ситуація хисткого перемир'я в країні не давала можливості вчасно провести депутатські сеймики, тому вони закономірно були відкладені. Важче витлумачити факт проведення депутатського сеймику в Чернігові 4 березня 1639 р.⁶¹ Правдоподібно, у 1639 р. мала місце липнева сесія трибуналу, так само як це було у 1642 та 1647 рр.⁶²

Воєводська ординація 1635 р. передбачала, що депутатський сеймик мав бути єдиний для цілого воєводства⁶³. Зрештою, це узгоджувалося з практикою, яка існувала у сусідньому Київському та Волинському воєводствах. Початково так було і в Чернігівському воєводстві. Конфлікт між шляхтою Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів виник на депутатському сеймику 1639 р. Як свідчить протестація новгород-сіверської шляхти, внесена 19 березня цього року до новгород-сіверських гродських книг, обрання депутатів на цьому сеймику відбулося без її участі, тому вона доручила представляти свої інтереси на трибуналі земському судді повіту Адамові Вишневському⁶⁴. Подальший перебіг

⁵⁵ Див. докладний аналіз сеймових конституцій щодо діяльності депутатських сеймиків: Винниченко О. Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело... С. 246–253.

⁵⁶ ЦДІАК, ф. 25, спр. 206, арк. 824 зв. – 825 зв.: 14 вересня 1637 р. – обрання у Луцьку депутатів на трибунал; спр. 221, арк. 738 зв. – 739 зв.: 10 вересня 1640 р. луцький депутатський сеймик обрав своїх депутатів на трибунал.

⁵⁷ Там само. Спр. 192, арк. 782–783 зв.: 18 жовтня 1634 р. – обрання волинських депутатів на трибунал у Луцьку; спр. 196, арк. 1196 зв. – 1197 зв.: 18 жовтня 1635 р. сеймик Волинського воєводства у Володимирі обрав своїх депутатів на трибунал; ф. 9: Житомирський гродський суд, спр. 9, арк. 901–901 зв.: 18 жовтня 1640 р. – обрання сеймиком Київського воєводства своїх депутатів на трибунал.

⁵⁸ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 8355: Teki Pawińskiego nr 38, k. 30 – 31.

⁵⁹ Винниченко О. Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело... С. 248.

⁶⁰ Карчмарчик Я. Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996. С. 144.

⁶¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4062, арк. 100–100 зв.

⁶² Там само. Спр. 4063, арк. 150–150 зв.; спр. 4069, арк. 103–105.

⁶³ VL. T. III. S. 410.

⁶⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4062, арк. 100–100 зв.

конфлікту нам не відомий, але факт обрання у 1649 р. на чернігівському депутатському сеймику в Любліні одного депутата – від Чернігівського повіту⁶⁵ – свідчить радше про окреме обрання повітами своїх депутатів у період з 1639 р.

Додатковою функцією, що покладалася на депутатські сеймики, було доведення шляхетства, якщо від когось із шляхтичів виходив закид у його сумнівності під час судового засідання чи то в трибуналі, чи то в земському суді⁶⁶. Випадки, коли піддавалися сумніву шляхетство окремих обивателів, для воєводства, де серед землеволодільців були представлені колишні московські бояри, нобілітовані за заслуги плебеї, іноземці тощо, не були рідкістю. Найбільшого розголосу набув випадок, коли чернігівський підкоморій Адам Кисіль 9 грудня 1636 р. на чернігівському передсеймовому сеймику піддав сумніву шляхетство Василя та Павла Солтиків, вимагаючи відібрання у них маєтностей, а в першого ще й уряду чернігівського підчашія⁶⁷. Солтики були синами московського думного боярина Івана Микитовича Солтикова, що перейшов на бік Сигізмунда III та Владислава Вази. У 1619 р. вони отримали індигенат – визнання польського шляхетства іноземцям благородного походження. Отже, ініціатива А. Киселя не мала підстав. Попри це чернігівський підкоморій на сеймі 1637 р., 12 лютого, порушив питання про позбавлення В. Солтика уряду, на що отримав слушну відповідь королівського дворянина Збігнева Горайського, що А. Кисіль це може зробити шляхом судового процесу на трибуналі⁶⁸. Чернігівський підкоморій згодом так і вчинив. Солтики не забарилися зі зворотною акцією – вже на цьому ж сеймі суд розглядав справу між ними та чернігівським підкоморієм. Продовжували вони судитися з А. Киселем і на сеймах 1638, 1639 та 1640 рр.⁶⁹ На підставі позову до сеймового суду Солтики намагалися на сеймі 1639 р. навіть заборонити А. Киселю засідати у посольській ізбі, але це їм не вдалося⁷⁰. Ще перед цим чернігівському підкоморію та його прихильникові Григорієві Веркію Олешковському вдалося отримати рішення коронного трибуналу в Любліні, яке зобов'язувало Солтиків довести своє шляхетство на чернігівському депутатському сеймику. Побоюючись прихильників А. Киселя, які могли вплинути на рішення цього сеймику, та користуючись тим, що вони мали маєтності у Смоленському воєводстві, Солтики звернулися до смоленської шляхти, присутньої на громничому сеймику воєводства

⁶⁵ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 8355: Teki Pawińskiego nr 38, k. 30–31.

⁶⁶ VL. T. III. S. 382; Винниченко О. Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело... С. 251.

⁶⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 20–21.

⁶⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 306; *Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku*. Toruń, 2004. S. 191.

⁶⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 56 об. – 57 об., 104–105, 205–206 об.

⁷⁰ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 367, k. 22 v.; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 448; *Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce*. T. 2: 1637–1646. S. 171.

2 лютого 1639 р.⁷¹ Сеймик, правдоподібно, лише підтвердив шляхетство Солтиків, оскільки вже вальний сейм 1638 р., до якого звернулися Солтики, визнав їх шляхтою Великого князівства Литовського та Смоленського воєводства⁷². А. Кисіль, змушений перейти до оборони, вчинив 12 вересня 1639 р. у Чернігівському гроді маніфестацію, в якій визнав шляхетство Солтиків⁷³.

Цікаву пропозицію щодо розширення повноважень депутатських сеймиків східних прикордонних воєводств вніс на розгляд звичайного сейму 1637 р. смоленський хорунжий Мартин Карлінський. Зважаючи на загрозливе збільшення прикордонних злочинів і правопорушень, що здійснювалися підданими московського царя на території Речі Посполитої і навпаки, він рекомендував надати депутатським сеймикам право обирати декілька суддів для розгляду таких справ⁷⁴. Судячи з рішень цього сейму та практики на території Чернігівського воєводства щодо подібних справ, пропозиція М. Карлінського підтримки ні на цьому сеймі, ні на наступних не знайшла.

Оскільки після створення воєводства на Чернігово-Сіверщині перші елекційні урядники були просто призначені королем, елекційних сеймиків у воєводстві відбулося не так багато. Призначення королем перших елекційних урядників (судді, підсудка й писаря Чернігівського повіту) викликало незадоволення місцевої шляхти. Орієнтовно у липні 1635 р. шляхта вже з сеймику всього воєводства делегувала до короля свого посланця Олександра Луцевського з листом, де висловлювалося незадоволення неелекційним порядком обрання згаданих урядників. У респонсі (відповіді) на цей лист Владислав IV пообіцяв наступних елекційних земських урядників обирати з чотирьох представлених сеймиком кандидатів, зрівнявши таким чином Чернігівське воєводство з іншими⁷⁵. Після цього, слід гадати, елекційні земські уряди надавалися королем внаслідок вибору ним однієї з чотирьох осіб, поданих кандидатами від сеймику. На відміну від попередніх різновидів сеймиків елекційний сеймик скликався воєводою для кожного повіту окремо. Шляхом підрахунку осіб, що з середини 1635 до 1648 р. отримали у воєводстві елекційні уряди, можна визначити число елекційних сеймиків. Їх відбулося три у Чернігівському та сім у Новгород-Сіверському повіті.

Поряд з цими чотирма різновидами сеймиків продовжували час від часу збиратися шляхетські з'їзди, на яких розглядалися поточні проблеми воєводства

⁷¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 2102, k. 48 v. – 49 v. Громничими називалися всі депутатські сеймики Великого князівства Литовського, бо відбувалися на свято Матері Божої Громничої. До їх повноважень входило й видання атестацій шляхетства (*Rachuba A. Wielkie księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002. S. 208*).

⁷² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 205–206 об.

⁷³ Там же.

⁷⁴ *Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku. S. 191.*

⁷⁵ AGAD. Libri Legationum, sygn. 32, k. 513 v. – 515 v.

чи приватні питання окремих шляхтичів. Збиралися вони, як правило, під час відбуття гродських чи земських судів. Ініціатива їх скликання виходила від зацікавлених осіб, а підстава, згідно з якою шляхтичі погоджувалися брати в такому з'їзді участь, могла бути різною – спільний інтерес, дружні стосунки з ініціаторами, організований останніми бенкет тощо. Так, 12 березня 1635 р. з'їзд шляхти Новгород-Сіверського повіту видав атестацію, що засвідчувала смерть у московському полоні земського писаря повіту Яна Струпчевського⁷⁶. У тому ж році з'їзд шляхти цього ж повіту видав атестацію для братів Розбицьких, що підтверджувала їх ленне право на маєтність Курів, привілей на яку вони втратили під час взяття Новгорода-Сіверського московськими військами у 1632 р.⁷⁷ Ще один з таких з'їздів відбувся 28 лютого 1641 р. у Новгороді-Сіверському. Тоді його учасники – 20 шляхтичів, 2 возні й Миколай Пенський – свідок події – засвідчили факт смерті у 1637 р. Сузанни Струпчевської – дружини М. Пенського⁷⁸. Зрозуміло, що таких з'їздів, що відбулися чи то в Чернігові, чи то у Новгороді-Сіверському, було досить багато.

Таким чином, протягом 1633–1648 рр. шляхетське самоврядування на Чернігово-Сіверщині виявляло себе, зокрема, у функціонуванні передсеймових, реляційних, депутатських, елекційних сеймиків, а також шляхетських з'їздів. Це сприяло не лише консолідації шляхти, її емансипації, але й творенню політичної еліти, яка представляла інтереси шляхетської спільноти і в цілому воєводства на загальнодержавному рівні. Слід, однак, зауважити, що цей процес внаслідок своєї короткотривалості не досяг того рівня, який був характерний для сусідніх українських воєводств.

IV.3. Земська ієрархія

Видання сеймами 1633 та 1635 рр. ординацій, що були визначальними для створення Чернігівського воєводства, відкрило новий етап у формуванні місцевої земської ієрархії. До тих пір існуюча земська ієрархія не була комплектною – у ній бракувало дигнітарів (воєводи, каштелянів), гродових старост; вона була спільною для обох повітів.

Цілком закономірно, що з виникненням Чернігівського повіту розпочалося заповнення земської ієрархії саме цього повіту. У лютому – березні 1633 р. привілеї на уряди гродського старости та каштеляна отримали Мартин Калиновський та Адам Кисіль відповідно (див. додаток № 5.1, 2). У березні того ж

⁷⁶ *Pulaski F.* Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. Warszawa, 1915. S. 272.

⁷⁷ *Jabłonowski A.* Gospodarka polska... S. 58.

⁷⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 149–149 зв.

року з'явилися чашник, підстолій та земський писар повіту; ними стали Філон Богушевич, Теодор Криницький та Миколай Солтан⁷⁹ (див. додаток № 5. 41, 35, 54). Усі троє представляли київську шляхту. Це наптовхує на думку, що початково політика Владислава IV щодо надання чернігівських урядів, з одного боку, не виключала у випадку втрати в результаті Смоленської війни Новгород-Сіверщини приєднання Чернігівського повіту до Київського воєводства, а з іншого, намагалася залучити до боротьби з ворогом ресурси шляхти, інтереси якої поширювалися б на Чернігівщину.

Цього ж року, у кінці серпня, уряд чернігівського хорунжого отримав королівський ротмістр Анджей Коссаковський, представник мазовецького роду, але осілий у Волинському воєводстві й споріднений через дружину Раїну зі старожитним тамтешнім панським родом Гулевичів⁸⁰.

Протягом серпня 1634 р. земська ієрархія повіту поповнилася суддею, підсудком, мечником і скарбником (див. додаток № 5. 21, 22, 57, 60). Цей самий місяць приніс першу подвійну номінацію – привілей на чернігівське земське писарство отримав Костянтин Волк (див. додаток № 5. 53). К. Волк був у другій половині 1620-х рр. писарем Війська Запорозького, його полковником; згодом відзначився у Смоленській війні. Його заслуги високо цінували особи, що відіграли чільну роль в організації оборони Чернігово-Сіверщини – О. Пісочинський та А. Кисіль. На час отримання ним привілею на писарство він фігурує як королівський ротмістр⁸¹. Його цілком пристойний як для претендента на уряд життєпис мав суттєвий недолік – він не був шляхтичем. Місцевій шляхетській братії, не один з якої мріяв про здобуття хоча б якогось уряду, стало це відомо, і вона поставила перед К. Волком вимогу довести своє шляхетство. Останній звернувся за підтримкою до О. Пісочинського та А. Киселя. Обоє доклали максимум зусиль, щоб допомогти К. Волку – на звичайному сеймі 1637 р. перший разом з декількома іншими сенаторами звернувся до посольської ізби з проханням про підтвердження для нього нобілітації⁸²; другий активно переконував послів це зробити⁸³. Зусиллями О. Пісочинського та А. Киселя К. Волк отримав від сейму 1638 р. підтвердження своєї нобілітації⁸⁴, але привілей йому на писарство був визнаний недійсним – він навіть перестав вживати титул писаря. У жовтні 1634 р. земська ієрархія Чернігівського повіту поповнилася ловчим:

⁷⁹ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 245–247 v.; див. регест впису документа: *Krawczuk W. Sumariusz Metryki Koronnej*. S. 68.

⁸⁰ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 189, арк. 127 зв. – 128 (17 серпня згадується лише як ротмістр); спр. 188, арк. 381 зв. – 382 (26 серпня фігурує вже як хорунжий).

⁸¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 51 об. – 52.

⁸² *Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku*. S. 200: автор помилково вважає, що сенатори зверталися до посольської ізби з проханням надати К. Волку індигенат.

⁸³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 313.

⁸⁴ VL. T. III. S. 462.

ним став Броніслав Грушецький (додаток № 5.46). Тоді ж вперше згадується як чернігівський каштелян виський староста Миколай Коссаковський⁸⁵. Вирішальну роль, безперечно, відіграли його численні військові заслуги, в тому числі й на Чернігово-Сіверщині під час Смоленської війни (див. додаток № 5.3).

Крім К. Волка, на уряді не утримався Теодор Проскура Сущанський, що став чернігівським земським суддею, зберігаючи за собою уряд київського земського писаря. До виконання нових обов'язків він так і не приступив, а фактично земським суддею вважався чернігівський староста, згодом воєвода М. Калиновський. Так тривало аж до початку 1637 р., коли король номінував на цю посаду Станіслава Пянчинського⁸⁶ (див. додаток № 5.22).

Заповнення ієрархії повіту продовжилося після звичайного сейму 1635 р., рішенням якого було створене воєводство. На цьому сеймі, як вже згадувалося, була встановлена посада воєводи, який за прикладом Київського воєводства іменувався воєводою і генералом чернігівським⁸⁷. Протягом цього року король Владислав IV номінував на посади підчашія, стольника й войського відповідно В. Солтика, М. Фірлея Броневського та К. Зембжицького (Зубрицького)⁸⁸ (див. додаток № 5. 29, 12, 51). Таким чином, на кінець 1635 р. земська ієрархія Чернігівського повіту була повністю заповнена.

Воєводська ординація 1635 р. виразно не говорила про встановлення загально-воєводського уряду каштеляна. Чернігівська каштелянія, заснована 1633 р. як повітовий уряд, відносилася колегами по сенату до менших каштеляній. Доки цю посаду займав Миколай Коссаковський, її належність до менших каштеляній не піддавалася сумніву. Ситуація змінилася з номінацією 1 грудня 1639 р. на чернігівське каштелянство Адама Киселя⁸⁹. Останній відмовився зайняти місце в сенаті серед менших каштелянів і протягом наступних двох сеймів (1640 і 1641 рр.) засідав у посольській ізбі як посол⁹⁰. Справа набула скандального характеру. У червні 1640 р. А. Кисіль писав до Криштофа Радзивілла, що готовий прийняти номінацію лише у випадку віднесення чернігівської каштелянії до великих⁹¹. Серед православної шляхти з українських воєводств поширилася думка про применшення значення уряду чернігівського каштеляна ще й через православне віросповідання А. Киселя. Перед сеймом 1641 р. йому

⁸⁵ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 193, арк. 895–896.

⁸⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 148 v. – 149.

⁸⁷ Див. наприклад: Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 210–211.

⁸⁸ В. Солтик отримав підтвердження на підчашство 9 березня 1635 р.; перед цим він був підчашим обох повітів (AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 420 v. – 421). Криштоф Зембжицький (Зубрицький) починає виступати як войський у другій половині року (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 113–113 зв.; AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 59–60 v.)

⁸⁹ Ibid. Sygn. 185, k. 221 v. – 222 v.

⁹⁰ Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. P. 113–114.

⁹¹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, rkps 6750, k. 1.

вдалося провести до інструкції послам Волинського воєводства, серед яких був і сам, пункт про обов'язковість його номінації на великого каштеляна і гарантії такої каштелянії для Чернігівського воєводства на майбутнє⁹². Зрештою, сейм 1641 р. схвалив конституцію “Каштелянія Чернігівського воєводства” („Kasztelania Woiewodztwa Czerniechowskiego”). Вона визначила місце чернігівському каштелянові серед великих каштелянів після інфлянтського і встановила, що у воєводстві має бути лише один каштелян⁹³. Конституція приймалася нелегко і в майбутньому мала супротивників. Про це свідчить інструкція вишенського сеймику своїм послам на сейм 1643 р., яка стверджувала, що чернігівська каштелянія у сенаті поміщена дуже високо, і наказувала послам слідкувати, щоб старі каштелянії від тієї нової кривд не зазнавали⁹⁴.

Принагідно слід відзначити, що остаточно місця в сенаті чернігівських воєводи і каштеляна були визначені конституцією сейму 1683 р., коли Чернігівського воєводства фактично не існувало. Згідно з нею чернігівський воєвода, так само як і каштелян, зайняв місце після свого інфлянтського колеги⁹⁵.

Згідно з воєводською ординацією 1635 р. окремих земських урядників і городове староство мав отримати Новгород-Сіверський повіт. Зрештою, передумови для цього виникли раніше, коли 22 жовтня 1633 р. О. Пісочинський отримав привілей на Новгород-Сіверське староство⁹⁶. Заповнення повітової земської ієрархії мало тут менший масштаб, оскільки всі особи (Щ. Вишель, С. Огницький, А. Вишневський, С. Мінвід, С. Сипович), що перед цим посідали уряди обох повітів, які існували з 1620-х рр., автоматично стали відповідними земськими урядниками Новгород-Сіверського повіту (див. додаток № 5.7, 18, 19, 33, 58). Ще одна особа – генеральний економ Владислава Вази Даджибог Керло, що походив з німецького шляхетського роду, представники якого у 1528 р. отримали індігенат, підтверджений у 1623 р.⁹⁷, – під час згаданого сейму, 20 лютого 1635 р., отримав потвердження на підкоморство, але тепер лише Новгород-Сіверського повіту⁹⁸. Однак номінант незабаром помер і уряд як новостворений (так!) отримав 5 грудня 1635 р. Щасний Вишель⁹⁹. Вивільненню урядів Новгород-Сіверського повіту сприяв факт смерті у московському полоні чашника Т. Липчинського, войського Яна Мілянського та писаря Яна Струпчевського (див.

⁹² Архив ЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 270–271.

⁹³ VL. T. IV: 1641–1668. S. 11.

⁹⁴ Akta grodzkie i ziemskie... T. XX. T. 1. S. 469.

⁹⁵ VL. T. V: 1668–1695. S. 341; *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини... С. 298; *Крикун М.* Земські уряди на українських землях... С. 117.

⁹⁶ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 180, k. 235–235 v.

⁹⁷ Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie / Oprac. A. Wajs. Warszawa, 1995. S. 62.

⁹⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 122–122 об.; AGAD. Metryka koronna, sygn. 354, k. 34.

⁹⁹ Ibid. Sygn. 182, k. 2 v. – 3.

додаток № 5.39, 49, 52). Однак ці уряди не могли бути заповнені негайно, а лише після підтвердження факту смерті їх носіїв.

З вакантних земських урядів на звичайному сеймі 1635 р. була заповнена лише посада підчашія: ним став 16 березня (одночасно з номінацією воєводи) Ян Пянчинський¹⁰⁰ (див. додаток № 5.30). З підвищенням Щ. Вишля важливий уряд хорунжого дістався брату Адама Киселя – Миколі¹⁰¹, а стольниківство десь у кінці 1635 р. отримав Криштоф Валентинович Телішевський¹⁰². Аж чотири земські уряди: мечника, чашника, ловчого і скарбника були заповнені 20 березня 1636 р.¹⁰³ (див. додаток № 5.20, 40, 44, 58). Троє з призначених на посади – С. Речинський, М. Глоговський та С. Сипович – належали до табору О. Пісочинського. Про часткове задоволення прохань новгород-сіверського старости щодо роздачі земських урядів у повіті писав до нього король Владислав IV: “Рекомендованих осіб від вірності твоєї на уряди земські новгородські мали ми на нашому розгляді й багатьом з них є (уряди) надані...”¹⁰⁴. Десь тоді ж отримав по брату Янові уряд войського Якуб Міляновський¹⁰⁵ (див. додаток № 5.49). Звільнений С. Сиповичем уряд городничого був заповнений лише 7 лютого 1639 р. Його отримав товариш хоругви О. Пісочинського Ян Горчинський¹⁰⁶. Таким чином, земська ієрархія Новгород-Сіверського повіту стала комплектною.

Формування земської ієрархії Чернігівського воєводства дозволяє, значною мірою, з’ясувати питання творення на його території угруповань шляхти, які базувалися або на патронально-клієнтурних зв’язках, або на стратегічному чи ситуативному співпадинні економічних, політичних чи релігійних інтересів.

Зазвичай, значними можливостями впливати на “обсадження” земських урядів у своєму воєводстві мав воєвода. Але у випадку з М. Калиновським цей принцип працював не так ефективно. Він рідко перебував у своїй резиденції у Чернігові, що викликало незадоволення місцевої шляхти¹⁰⁷. Лише після того, як М. Калиновський у 1646 р. став польним гетьманом, а згодом породичався з коронним канцлером Єжи Оссолінським, його можливості щодо лобювання своїх кандидатур на чернігівські уряди зросли. Слід гадати, що воєвода посприяв призначенню на уряд новгород-сіверського стольника Яна Вацлава Карського, який у складі його хоругви брав участь у битві на Цецорі (див. додаток № 5.24).

¹⁰⁰ Ibid. Sygn. 180, k. 441 v.

¹⁰¹ Ibid. Sygn. 182, k. 3 v. – 4.

¹⁰² Вперше як стольник він зафіксований у відомих нам джерелах 20 лютого 1636 р. (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 223–224).

¹⁰³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 50 v. – 51 v., 56, 58–58 v.

¹⁰⁴ Grabowski A. Władysława IV króla polskiego listy... S. 181–182.

¹⁰⁵ Привілей йому на уряд не вдалося відшукати. Вперше Якуб як войський у відомих нам джерелах зафіксований у вересні 1639 р. (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4062, арк. 123–124).

¹⁰⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 3–4; sygn. 356, k. 1 v. – 2.

¹⁰⁷ Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 121, 134.

Багато зусиль доклав М. Калиновський, щоб добитися згоди короля на поступку уряду чернігівського старости, з'єданого з урядом воєводи, своєму синові Самуелеві (див. додаток № 5.11).

Великий вплив на номінації урядників воєводства зберігав Владислав IV. Однак він все більше вимушений був рахуватися з місцевою елітою влади, що опиралася на табори власних клієнтів, родичів, стратегічних чи тимчасових союзників, зрештою, на тенденцію місцевої шляхти до значної автономії. У місцевій еліті влади дві особи були безумовними лідерами як за економічним потенціалом, так і за політичним талантом: Адам Кисіль у Чернігівському повіті та Олександр Пісочинський у Новгород-Сіверському.

А. Кисіль, який мав на королівському дворі могутнього патрона в особі коронного канцлера Томаша Замойського, посилив свої позиції завдяки, з одного боку, активній участі в Смоленській війні, а з іншого – опорі на православні кола шляхти українських воєводств. На відміну від М. Калиновського, А. Кисіль майже постійно мешкав на Чернігівщині і тому був органічно зацікавлений у створенні сильного табору своїх прибічників серед земських урядників. Безумовно, А. Киселью завдячував урядом чернігівського чашника представник середньо-заможної київської шляхти його тесть Ф. Богушевич Гулкович. Старання зятя були належно оцінені, і в 1646 р. Філон продав йому свої земельні маєтності з центром у Новосілках на Київщині¹⁰⁸. Після смерті Ф. Богушевича Гулковича чернігівське чашництво дісталось православному київському шляхтичу С. Вороничу (див. додаток № 5.42). А. Кисіль підтримував тісні контакти з Вороничами, а один з них – Микола був дворянином і ротмістром його надвірної хоругви¹⁰⁹, тому, напевно, ця номінація відбулася за його сприяння. Операції з земельними володіннями, що проводилися між Адамом і Миколою Киселями та М. Фірлеєм Броневським перед отриманням останнім уряду чернігівського підкоморія (див. додаток № 5.12), підтверджують їх співпрацю в цей період. Федір на Басані Криницький був протегований А. Киселем як православний і як учасник спільних військових акцій під час Смоленської війни та керованих ним наїздів на маєтності О. Пісочинського в 1635 р.¹¹⁰ Учасником цих наїздів був і чернігівський підчаший В. Солтик. Однак, ймовірно, перехід Солтика на католицтво незабаром розвів партнерів і призвів до протистояння, про яке йшлося вище. Втім, В. Солтик як дворянин Владислава IV саме йому завдячував здобутим урядом.

Широко серед земських урядників Чернігівського повіту були представлені родичі А. Киселя. Так, два його двоюрідні брати Олександр і Матвій у 40-х рр. займали уряди відповідно підстоля і стольника (див. додаток № 5.26, 36). Син

¹⁰⁸ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1887. T. VII. S. 283; *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. P. 219.

¹⁰⁹ РГАДА, ф. 79, 1648, № 1, л. 146.

¹¹⁰ *Pułaski K.* Kronika polskich rodyw szlacheckich... T.II. S. 144–145.

Теодори Киселівни, сестри Адама, Якуб Война Оранський розпочав довготривалу урядничу кар'єру на Чернігівщині як підсудок (див. додаток № 5.31). Рідний брат Адама Миколай, займаючи важливу посаду хорунжого Новгород-Сіверського повіту (додаток № 5.13), представляв єдину креатуру А. Киселя серед земських урядників цього повіту. Пізніше, 21 квітня 1646 р., війським цього повіту став Ян Себестіанович¹¹¹, який був кисільгородським, менським і макошинським урядником А. Киселя¹¹². Завдяки підтримці А. Киселя чернігівським чашником у другій половині 1647 р. став його сусід по Володимирському повіту Матіаш Іваницький¹¹³ (див. додаток № 5.43). Хоч номінація на цей уряд після смерті Ф. Богушевича Гулковича виявилася подвійною й за іронією долі номінантами стали особи, підтримувані А. Киселем, це не повинно було викликати якихось суперечностей, оскільки уряд мав титулярний характер і обоє могли тішитися своїми титулами чернігівського чашника без загрози скасування виданих їм привілеїв. Слід відзначити, що вже після 1647 р. А. Киселю вдалося закріпити за своїм родичем Стефаном Іваницьким уряд чернігівського мечника, а за своїм сусідом по Володимирському повіті Адамом Буркацьким – чашника¹¹⁴.

Не без допомоги А. Киселя отримав уряд чернігівського писаря М. Солтан, бо між ними простежується спільність економічних і релігійних інтересів. Без сумніву кандидатурою А. Киселя був чернігівський скарбник К. Колчинський, товариш його хоругви під час Смоленської війни, член Луцького Хрестовоздвиженського братства (див. додаток № 5.58). Отже, протягом 1640-х рр. принаймні третина земських урядників Чернігівського повіту належала до табору або прихильників А. Киселя.

До 1638 р. А. Кисіль творив свій табір за допомогою протекції коронного канцлера Томаша Замоїського¹¹⁵. Найяскравішим підтвердженням цьому служить лист А. Киселя від 29 лютого 1637 р. до свого патрона з подякою за допомогу в номінаціях на володимирське суддівство і новгород-сіверське хорунгівство осіб, щодо яких він просив. Цікаво, що визначальним чинником заслуг номінантів, який, на думку А. Киселя, не міг бути непоміченим, виступає служба обох у хоругві Т. Замоїського під його (Киселя) проводом. “Обоє... – пише А. Кисіль – власною кров'ю... віск цей зафарбували”¹¹⁶. За проханням автора цього листа брат Адама Миколай мав отримати суддівство, а хтось із їх двоюрідних братів

¹¹¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 401–401 v.

¹¹² РГАДА, ф. 79, 1646, № 1, л. 370.

¹¹³ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 259, арк. 370–371 зв.

¹¹⁴ Архив ЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 457, 465; AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 75–75 v.

¹¹⁵ Канцлер, в основному підтримуючи прохання А. Киселя, й сам у випадку необхідності протегував своїх висуванців на земські уряди воєводства. До його висуванців слід зарахувати новгород-сіверського ловчого Стефана Лева, що тривалий час був державцею Паволоцької маєтності Замоїських (AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 2667, k. 1–2).

¹¹⁶ Ibid. Sygn. 338, k. 7–8.

(ймовірно, Олександр) хорунгівство, але згодом з якихось причин королівське рішення було переглянуте і Киселям (Миколаю) дістався лише другий уряд; володимирське ж суддівство отримав теж зв'язаний з Т. Замойським Станіслав Корчмінський¹¹⁷. Після смерті коронного канцлера А. Кисіль більше став орієнтуватися на волинську шляхту, небезуспішно претендуючи на роль політичного лідера її православної частини та “рекрутуючи” з неї своїх прибічників на чернігівські уряди. Не виключено, що при цьому А. Кисіль укладав політичні угоди з дуже багатим і впливовим на Волині острозьким ординатом Владиславом Домініком Заславським з метою спільного натиску на короля для проведення на певний уряд вигідного обом кандидата. Принаймні згаданий Адам Буркацький, що малолітнім залишився без батька і перебував 1621 р. під опікою волинського воєводи Януша Заславського^{117a}, частково своїм урядом мав завдячувати дому Заславських в особі найвизначнішого його представника на той час князя Владислава Домініка. Характерно, що втрата А. Киселем у 1648 р. володінь на Чернігівщині та Київщині, а також великі особисті видатки на ведення переговорів з повстанцями, на утримання хоругви і т. ін. призвели до перетворення “пана з Брусилова” щодо своїх висуванця з “хлібодавця” у боржника. На 1653 р. А. Кисіль заборгував К. Колчинському і А. Буркацькому по 8 тис. злотих¹¹⁸.

У Новгород-Сіверському повіті в 1640-х рр. від третини до половини земських урядників завдячували своїм становищем О. Пісочинському. Зміцненню позицій останнього на Чернігово-Сіверщині сприяли Смоленська війна, як у випадку з А. Киселем, та той факт, що О. Пісочинський розглядався центральною владою як альтернативна фігура, яка мала не допустити надмірного посилення ролі А. Киселя на прикордонні з православною Московською державою. Новгород-сіверському старості не потрібно було маневрувати, як А. Киселю, вишукувати союзників – на території свого повіту він їх просто не потребував, бо володів значною частиною його земель. Тому залежність між ним і його висуванцями є менш складною, ніж в А. Киселя. Це або його слуги, або родичі, або товариші його хоругви під час Смоленської війни (останнє частково тотожне з першим). О. Пісочинський з огляду на більш сильну позицію у повіті, порівняно з А. Киселем, був менш толерантним до урядників, які не мали зобов'язань стосовно нього. Так, він намагався шляхом силового тиску усунути з повіту Миколая Киселя і, як наслідок, Адам Кисіль вимушений був апелювати до свого патрона Томаша Замойського¹¹⁹. Останньому вдалося залагодити справу, але Олександр

¹¹⁷ *Dzięgielewski J.* Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. Warszawa, 1992. S. 119.

^{117a} AGAD. Zbiór Biblioteki Narodowej, sygn. 5, k. 2, 46.

¹¹⁸ *Lubomirski J.* Adam Kisiel wojewoda kijowski. Warszawa, 1905. S. 23; *Grala H.* Rzecz o “Panu z Brusłowa”. S. 178.

¹¹⁹ AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 727, k. 69–71; *Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. P. 267.

Кисіль, який замість Миколая отримав маєтності у Новгород-Сіверському повіті по Авдакиму Вітовтову, з часом їх уступив все тому ж О. Пісочинському¹²⁰. Турбував наїздами О. Пісочинський і новгород-сіверського стольника Я. В. Карського¹²¹, бо виклопотав цей же уряд для свого пасинка Миколая Мелешка.

Серед родичів, що перебували на урядах Новгород-Сіверського повіту, крім вже згаданого М. Мелешка, сина першої дружини О. Пісочинського Г. Рогозинської та І. Мелешка (див. додаток № 5.25), слід назвати племінника новгород-сіверського старости Яна на Жорнищах Пісочинського, підкоморія, та сина – Яна на Куневі Пісочинського, якому Олександр уступив староство в 1641 р. (див. додаток № 5.8, 10). Більш далеким родичем О. Пісочинському доводився новгород-сіверський скарбник Я. М. Янковський, одружений з донькою його брата Якуба. Поза тим, Я. Янковський служив ще й у хоругві Пісочинського під час Смоленської війни (див. додаток № 5.59).

З цієї ж хоругви вийшло ще ряд новгород-сіверських земських урядників, тісно зв'язаних з О. Пісочинським: С. Речинський, К. Ростопча, М. Глоговський, М. Ясликовський (див. додаток № 5.20, 34, 40, 60). Поручник надвірної хоругви О. Пісочинського Стефан Речинський займав послідовно уряди мечника, підсудка, судді Новгород-Сіверського повіту. Саме він, будучи послом від Чернігівського воєводства на сейм 1643 р., інформував О. Пісочинського про хід сейму і дякував за допомогу в отриманні суддівства¹²². Чернігівський скарбник Михайло Ясликовський належав до роду, представники якого наприкінці XVI ст. служили урядниками у батька Олександра – брацлавського підкоморія Лавріна Пісочинського¹²³. Глухівським урядником Пісочинських був син Михайла Габріель¹²⁴. Каспер Ростопча належав до родини, члени якої, принаймні з кінця XVI ст. фіксуються на Волині як слуги князів Острозьких¹²⁵. Масштабна заміна урядників на території острозької ординації, здійснена опікунами малолітнього Владислава Домініка Заславського після смерті Януша Острозького, сприяла переходу Ростопч на службу до інших патронів. Каспер у червні 1632 р. поставив свій підпис під каптуровою ухвалою шляхти Волинського воєводства¹²⁶, а на початку 1633 р. відбув у складі хоругви О. Пісочинського на Чернігово-Сіверщину, де

¹²⁰ Інститут Рукопису НБУ, ф. Х, спр. 10887, арк. 1–4; Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37/1. С. 187, 195.

¹²¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 177–177 зв.

¹²² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 1657, k. 166.

¹²³ Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich... Т. II. S. 166; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4070, арк. 111: під 2 травня 1590 р. згадується жорнищський урядник Л. Пісочинського Миколай Ясликовський.

¹²⁴ Воссоединение Украины с Россией. Т. II. С. 470.

¹²⁵ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 174 зв. – 178 зв.

¹²⁶ Архив ЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 179.

згодом після закінчення військових дій став за підтримки новгород-сіверського старости земським писарем Новгород-Сіверського повіту. Призначений 1636 р. на уряд новгород-сіверського чашниківства Миколай Глоговський завдячував цим, в першу чергу, О. Пісочинському, хоч пізніше, поріднившись з Казановськими, міг розраховувати і на їх підтримку¹²⁷. Завдяки зв'язкам з Казановськими М. Глоговський став єдиним, як свідчать джерела, урядником Чернігівщини, що мав свій двір (dwyr) у Варшаві¹²⁸.

Слугою О. Пісочинського був Станіслав Сипович, спочатку новгород-сіверський городничий, потім скарбник (див. додаток № 5.58) та Ян Горчинський, товариш його хоругви, новгород-сіверський городничий після Сиповича (див. додаток № 5.64). Два слуги новгород-сіверського старости отримали номінації на земські уряди вже після смерті патрона: Петро Харжевський став підсудком, Ян Осинський – мечником, але обидва продовжували служити його родині (див. додаток № 5.32, 56).

На відміну від А. Киселя, О. Пісочинський, як випливає з документальних матеріалів, міг особисто впливати на Владислава IV, добиваючись номінацій своїх довірених людей на земські уряди Новгород-Сіверського повіту. Як показує приклад з потвердженням нобілітації К. Волка, давні опоненти могли об'єднуватися для досягнення спільної мети, хоч це об'єднання мало ситуативний характер.

Значними можливостями протегування потрібних собі людей, переважно представників коронного війська, на земські уряди Чернігово-Сіверщини володів великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський. Вже згаданий Костянтин Волк вважався козаками, що брали участь у повстанні Т. Трясила, креатурою С. Конецпольського і відносився до винуватців конфлікту¹²⁹, тому, не виключено, коронний гетьман замовив за нього слівце при отриманні уряду чернігівського земського писаря. Протягом двох останніх років життя (1645, 1646 рр.), коли коронний гетьман перейшов з позицій нейтралітету в процесі протистояння різних політичних угруповань на бік короля і взявся до реалізації військових планів Владислава IV¹³⁰, його протекційні можливості ще більш посилювалися. Як наслідок, Станіслав Гульчевський, слуга Конецпольських та державця їх маст-

¹²⁷ *Boniecki A.* Herbarz Polski. Warszawa, 1904. T. VI. S. 102; *Kulecki M.* Wygnańcy ze Wschodu. S. 49.

¹²⁸ *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 / Wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwanowska.* Warszawa, 1963. S. 250.

¹²⁹ *Жерела до історії України-Руси.* Львів, 1908. Т. VIII: Матеріали до історії української козащини. Т. 1: Документи по рік 1631 / Вид. І. Крип'якевич. С. 347.

¹³⁰ *Majewski W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r. // *Przegląd Historyczny.* 1973. T. LXIV. S. 271–276; *Dzięgielewski J.* Izba poselska... S. 120.

ностей на Задніпров'ї – Миргорода і Жигмонтова¹³¹, став чернігівським підсто-лієм, а Ян Одживольський, один з найближчих військових співробітників геть-мана¹³², отримав звільнений А. Киселем сенаторський уряд воєводства – каштеля-нію (див. додаток № 5.38, 4). Вже після смерті С. Конецпольського уряд черні-гівського стольника отримав один зі старих ротмістрів коронного війська – Роман Загоровський. На час отримання ним уряду він користувався підтримкою наступ-ника С. Конецпольського на посаді коронного гетьмана Миколая Потоцького, хоч довготривалі клопотання першого щодо Р. Загоровського перед королем, напевно, були враховані при його призначенні (див. додаток № 5.27).

Певний вплив на номінацію урядників Чернігівського воєводства мало політичне угруповання Казановських, очолюване спочатку Мартином, подільсь-ким воєводою і польним коронним гетьманом, а після його смерті двоюрідним братом Адамом, надвірним маршалком¹³³. Обидва мали економічний інтерес на Чернігово-Сіверщині: Мартин був ніжинським старостою в 1633–1636 рр.¹³⁴, Адам протягом 1628–1644 рр. володів Роменською волостю (староством)¹³⁵. Мар-тин, напевно, посприяв стати чашником обох повітів ще у 1626 р. стражникові свого полку Томашові Липчинському і військовому судді війська, яке польний гетьман очолював у 1634 р. під Смоленськом, Броніславові Грушецькому¹³⁶. Адам, у свою чергу, рекомендував королю Владиславу IV на чернігівське хо-рунгівство свого роменського підстаросту Криштофа Сіножацького (див. дода-ток № 5.16).

Наступник М. Казановського на уряді ніжинського старости польний, а потім і великий коронний гетьман Миколай Потоцький, ймовірно, протегував Янові Пянчинському та, як вже згадувалося, Романові Загоровському (див. дода-ток № 5.27, 30).

Великими потенційними можливостями щодо впливу на заповнення земсь-ких урядів Чернігівського воєводства володів коронний канцлер Є. Оссолінський. Однак він почав проявляти інтерес до Чернігово-Сіверщини лише після купівлі в О. Пісочинського наприкінці 1643 р. містечка Конотоп¹³⁷, а більш предметно – після подорожі на Задніпров'я в 1647 р., тобто мав занадто мало часу, щоб ство-рити в земській ієрархії воєводства сильний табір своїх висуванців.

¹³¹ *Oświęcym S. Diariusz 1643–1651*. S. 240, 312; *Słownik geograficzny królestwa Polskiego...* T. VI. S. 737, 738.

¹³² *Dzięgielewski J. Izba poselska...* S. 120.

¹³³ *Ibid.* S. 114.

¹³⁴ *Chłapowski K. Elita senatorsko-dygnitarska Korony...* S. 93.

¹³⁵ *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki...* S. 82–83.

¹³⁶ *Бантыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 год*. Москва, 1862. Ч. III. С. 62.

¹³⁷ AGAD. Zbiór Czołowskiego, sygn. 440, k. 1–5.

Слід погодитися з К. Хлаповським, що система протекції діяла із значними обмеженнями з боку королівської влади¹³⁸. Стосовно земських урядів, поза найбільш важливими (воєводи, каштеляни), Владислав IV не відмовляв проханням впливових осіб з свого оточення чи з земської ієрархії воєводства, але завжди зважував, чи сприятиме номінація їх висуванців посиленню регалістичного угруповання. Саме тому враховувалася думка протекторів, що належали до цього угруповання (Т. Замоїського, А. Киселя, О. Пісочинського, Є. Оссолінського, С. Конєцпольського). Як вже відзначалося в літературі, потрібно виключити з уваги для періоду до 1648 р. можливість успішного натиску сеймику на короля в справі номінацій¹³⁹. Безумовно, для отримання земських урядів для Чернігово-Сіверщини, як і в цілому для Речі Посполитої, був відомий, крім протекції, й інший шлях – продаж¹⁴⁰. Однак прикладів таких для Чернігово-Сіверщини не знайдено, і тому можна лише зауважити, що така практика могла стосуватися, на нашу думку, окремих королівських дворян та синів урядників.

Всього за період від 1621 до 1648 р. на урядах Чернігово-Сіверщини перебувало 64 особи. Один з них (С. Речинський) тримав три уряди послідовно, десять (Щ. Вишель, А. Кисіль, М. Фірлей Броневський, М. Бочковський, С. Огницький, А. Вишневський, С. Пянчинський, М. Калиновський, К. Ростопча, С. Сипович) – по два. Для одинадцяти осіб (М. і С. Калиновські, М. і А. Коссаковські, А. Кисіль, Я. Одживольський, Е. Стравінський, О. Пісочинський, А. Сачко, Т. Проскура Сущанський) перебування на чернігово-сіверських урядах стало продовженням кар'єри, розпочатої на земських урядах інших воєводств. Дев'яти особам (А. Кисіль, Ян на Жорнищах Пісочинський, С. Калиновський, М. Фірлей Броневський, С. Гульчевський, М. Глоговський, С. Воронич, Б. Грушецький, Якуб Міляновський) вдалося використати перебування на урядах воєводства для своєї політичної кар'єри. Я. Пісочинський, М. Фірлей Броневський, М. Глоговський стали меншими каштелянами (*drażkowymi*), С. Калиновський увійшов до числа надвірних урядників, А. Кисіль завершив політичну кар'єру на посаді київського воєводи. У випадку з Я. Пісочинським і М. Глоговським підставою для досягнення сенаторського крісла стало поєднання особистих військових і парламентських заслуг. М. Фірлей Броневський здійснив кар'єру завдяки службі на королівському дворі і посольствам на вальні сейми. Натомість, в основі кар'єри А. Киселя знаходилися його військові, парламентарні заслуги, а також і тісний зв'язок з королівським двором. В цілому, з урядників Чернігово-Сіверщини протягом досліджуваного періоду вийшло вісім сенаторів (О. Пісочинський вже перед цим

¹³⁸ *Chłapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony... S. 32.

¹³⁹ *Opaliński E.* Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III. Poznań, 1981. S. 91–92; *Chłapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony... S. 32.

¹⁴⁰ *Czapliński W.* Sprzedawanie urzędów w Polsce w połowie XVII w. // *Przegląd Historyczny.* 1959. T. L. S. 51–61; *Wisner H.* Rozdawnictwo urzędów w czasach Zygmunta III // *Ibid.* 1970. T. LXI. S. 445–450.

був сенатором), або близько 13% ієрархії. Всі в сенаті були “*homo novus*”. Серед них п'ять (62,5%) займали перед входженням до сенату посаду підкоморія, яка, як і в інших воєводствах¹⁴¹, особливо сприяла здійсненню сенаторської кар'єри. Ще в двох випадках сенаторській кар'єрі передувало “посідання” гродових староств (Я. Одживольський, М. Коссаковський).

Згідно з прийнятою точкою зору уряднича династія формується внаслідок перебування на урядах представників одного роду протягом трьох поколінь або при відсутності перерви в два покоління¹⁴². На Чернігово-Сіверщині до представників таких династій можна віднести Самуеля Калиновського (батько – воєвода, дід Мартин – кам'янецький староста), Адама і Миколая Киселів (батько Григорій – володимирський підсудок, прадід Микита – володимирський суддя), обох Янів Пісочинських (батько Яна на Куневі Олександр – київський каштелян, батько Яна на Жорнищах Якуб – брацлавський підчаший, дід Лаврін – брацлавський підкоморій) та Самуеля Воронича (батько Теодор – київський підчаший, дід Олександр – київський підкоморій). Всі інші урядники або виразно належать до “нових людей” на земських урядах, або мають брак джерельних даних стосовно попередніх двох поколінь, що знову ж радше свідчить про їх приналежність до “нових людей”, ніж до династичних урядників. Характерно, що саме під час коротривалого існування Чернігівського воєводства почали витворюватися нові урядничі династії вже власне чернігівського походження. Їх засновниками стали М. Фірлей Броневський, Г. Гулевич, Я. Война Оранський, П. Харжевський, М. Глоговський, Б. Грушецький.

Освітній рівень урядників був типовим для “нових людей”: Борис Грязний взагалі не вмів писати¹⁴³. Значна група посадових осіб навчалася в Замойській академії: Адам і Микола Киселі, Якуб Война Оранський, Броніслав Грушецький, Якуб Келчовський, можливо Ян Осинський¹⁴⁴. Якщо припустити, що мали рацію С. Коссаковський і Т. Жихлінський¹⁴⁵, а не А. Бонєцький¹⁴⁶, і батьком Анджея Коссаковського був Якуб, а не Станіслав, то, в такому разі, там само мав навчатися і А. Коссаковський¹⁴⁷. У Краківській академії навчався О. Пісочинський¹⁴⁸. Чернігівський воєвода М. Калиновський і Ян на Куневі Пісочинський студіювали за-

¹⁴¹ *Opaliński E.* Elita władzy... S. 24.

¹⁴² *Ibid.* S. 25.

¹⁴³ Архив ЮЗР. Ч. II. Т. I. С. 342.

¹⁴⁴ *Album studentów Akademii Zamoyskiej 1595–1782 / Wyd. H. Gmiterek.* Warszawa, 1994. S. 71, 91, 99, 117, 129.

¹⁴⁵ *Kossakowski S. K.* Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. Warszawa, 1859. T. I. S. 288–290; *Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. Poznań, 1880. T. II. S. 112.

¹⁴⁶ *Boniecki A.* Herbarz Polski. 1907. T. XI. S. 307.

¹⁴⁷ *Album studentów Akademii Zamoyskiej...* S. 47.

¹⁴⁸ *Pułaski K.* Kronika polskich rodyw szlacheckich... T. II. S. 141.

кордоном¹⁴⁹. Переважна ж більшість інших урядників, особливо жовнірів та кадрових офіцерів, напевно, отримала домашню освіту, натомість, своїх дітей вони намагалися відправити у престижні навчальні заклади. Так, серед списків студентів Замойської академії поряд з іменами синів Миколая Киселя знаходимо імена дітей Олександра і Матвія Киселів, Романа Загоровського, Петра Харжевського, Миколая Глоговського¹⁵⁰.

Попри те, що нам вдалося встановити православне визнання лише 20 урядників, їх реальна частка до загальної кількості, на нашу думку, має становити щонайменше 50%. Їх кількість у земській ієрархії зросла в 1640-ві роки і, в першу чергу, в Чернігівському повіті, що було зв'язано з діяльністю А. Киселя. Впливав на таку позицію ще й той факт, що більша половина земських урядників воєводства перед номінацією мешкали в якомусь з українських воєводств і добре розуміли необхідність мирного співіснування різних конфесій на їх території.

До 1648 р. серед досліджуваного переліку урядників зустрічаємо вісім випадків подвійного обсадження урядів: Г. Гулевичем і К. Сіножацьким уряду чернігівського хорунжого, Я. В. Карським і М. Мелешком – уряду новгород-сіверського стольника, С. Вороничем й М. Іваницьким – чернігівського чашниківства, К. Колчинським і С. Угорницьким – чернігівського скарбниківства, С. Левом і Б. Грязним – уряду новгород-сіверського ловчого, Б. Грушецьким і Я. Я. Келчовським – такого ж уряду в Чернігівському повіті, О. Киселем та С. Гульчевським – чернігівського підстольства, М. Солтаном і К. Волком – чернігівського писарства. Як в інших воєводствах Речі Посполитої, цей процес стосувався представників середніх і нижчих титулярних урядів – підстоліїв, стольників, ловчих, скарбників¹⁵¹.

Не всі особи, що займали уряди, мали маєтності на Чернігово-Сіверщині, як того вимагала конституція сейму 1613 р. Проведена джерельна кверенда не дає підстав зарахувати до таких Я. Одживольського, Г. Гулевича, Т. Проскуру Сущанського, М. Мелешка, Ф. Богушевича, С. Воронича, С. Лева, К. Волка та М. Іваницького.

¹⁴⁹ Ibid. T. I. S. 88; *Ciara S. Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII w.* Wrocław; Kraków, 1990. S. 33.

¹⁵⁰ Album studentów Akademii Zamoyskiej... S. 199, 208, 209, 219, 243.

¹⁵¹ Порівняй: *Urban W. Podwójne obsadzenie urzędów w staropolskim województwie lubelskim // Przegląd Historyczny.* 1986. T. LXXVII. S. 62–63.

IV.4. Судочинство

Конституції 1633 та 1635 рр., які регламентували створення Чернігівського повіту й воєводства, однозначно ствердили, що основою судочинства у воєводстві має бути, як у Київському, Волинському й Брацлавському воєводствах, Волинський статут¹⁵². У воєводстві мали виникнути гродські, земські, підкоморські суди; встановлювалася, крім королівського асесорського суду, ще одна апеляційна інстанція для обивателів воєводства – коронний трибунал у Любліні.

Згідно зі згаданими конституціями мало бути засновано два земства й стільки ж гродів з центрами відповідно у Чернігові та Новгороді-Сіверському. Раніше вони мали виникнути у Чернігові, згодом у Новгороді-Сіверському.

Інформація про діяльність земських судових сесій (років) у Чернігівському воєводстві надзвичайно скупа. “Ординація воєводства Чернігівського” зазначила, що роки у Новгороді-Сіверському завжди повинні починатися через три тижні після років у Чернігові; “Ординація Чернігівська” ж передбачила початок каденції чернігівських років через три тижні після київських¹⁵³. У Києві, згідно з конституцією 1590 р., земські роки мали розпочинатися на католицькі свята – Трьох королів (6 січня), Трійці (на початку літа) та Михайла (29 вересня)¹⁵⁴. Пункт конституції 1633 р. дотримувався, і роки у Чернігові розпочиналися через три тижні після згаданих свят¹⁵⁵. Так само й у Новгороді-Сіверському, як передбачала воєводська ординація 1635 р., земські роки розпочинали через три тижні після чернігівських, тобто через шість тижнів після вказаних свят¹⁵⁶. Крім цього, як вже відзначалося, земський суд у Новгороді-Сіверському діяв ще за часів адміністрації Владислава Вази (див. с. 63).

Необхідними елементами функціонування земських судів була наявність обраних на уряди судді, підсудка та писаря, а також спеціального приміщення у

¹⁵² VL. T. III. S. 381, 410.

¹⁵³ Ibid. S. 410, 381.

¹⁵⁴ *Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000. S. 30; подібно було й у Брацлавському воєводстві (див. Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства... С. 95.*

¹⁵⁵ Маємо дані про початок років у 1640 р. через три неділі після свята Михайла, а в 1641 та 1645 рр. – свята Трійці (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 112; спр. 4108, арк. 204–204 зв., 217–218; 4066, арк. 81–84). Даних про відбуття святотрикрольських років у нас немає, але без сумніву вони теж відбувалися.

¹⁵⁶ Є дані про початок земських років у 1640 та 1646 рр., 13 листопада, тобто через шість тижнів після свята Михайла, а також 13 липня 1643 р., тобто через шість тижнів після свята Трійці (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 127–128 зв.; спр. 4069, арк. 176–177 зв.; спр. 4064, арк. 113–117 зв.) Знову ж таки немає інформації про роки через шість тижнів після свята Трьох королів, але, на нашу думку, тут просто брак джерельного матеріалу.

замку для збереження книг¹⁵⁷. Комплект відповідних земських урядників у Новгород-Сіверському повіті з'явився на початку 1637 р., коли отримав номінацію на земське писарство Каспер Ростопча; протягом 1633 – 1636 рр. цей уряд був вакантним у зв'язку з перебуванням у московському полоні, а згодом зі смертю Яна Струпчевського. Таким чином, доки К. Ростопча не склав відповідну присягу, доти років земського суду в Новгороді-Сіверському бути не могло. Відповідний штат земського суду Чернігівського повіту формально був заповнений ще у серпні 1634 р. Однак призначений суддею київський земський писар Теодор Проскура Сущанський до виконання своїх обов'язків так і не приступив. Формально обов'язки судді мав виконувати чернігівський воевода М. Калиновський, але фактично він не міг це здійснювати, оскільки перебував переважно за межами воеводства. Як наслідок, земський суд у Чернігові не діяв. Про це свідчить інформація, датована 3 квітня 1636 р., про впис до новгород-сіверських гродських книг возним Яном Твардовським позову на коронний трибунал у Любліні в справі між О. Пісочинським та С. Струпчевою й М. Пенським. Позов був написаний на мембрані (бланку) земській київській, “поневаж еще в воеводстве Черниговском судовъ земских не машъ”¹⁵⁸. Лише з призначенням у січні 1637 р. на посаду чернігівського земського писаря Станіслава Пянчинського штат суду став комплектним.

Як випливає з джерельної кверенди, перші роки чернігівського та новгород-сіверського земських судів відбулися восени 1640 р., відповідно через три й шість тижнів після свята Михайла¹⁵⁹. Це не дає підстав твердити, що протягом більше трьох років земства у воеводстві не діяли. Втім існувала низка чинників, які суттєво обмежували юрисдикцію земських судів у воеводстві. Відомо, що земські суди розглядали цивільні справи, в яких сторонами виступали шляхтичі – власники маєтностей на території повіту, підлеглого окремому земському суду¹⁶⁰. У Чернігівському воеводстві приватної власності на землю (в розумінні земської, дідичної) не існувало й після створення воеводства, тому ленники за старим звичаєм продовжували звертатися до королівського асесорського суду. Крім того, значної конкуренції щодо ленних володінь не виникало, оскільки їх обіг мав недовгу метрику. Навіть після прийняття рішення про заснування земств у воеводстві тут продовжували діяти королівські комісарські суди, які вирішували суперечки між його обивателями щодо земельних володінь. Такі суди, значною мірою, заміщували функції, які мали належати земським судам. Комісарський

¹⁵⁷ Статут Великого князства Литовского 1566 года. С. 70; Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воеводства... С. 88.

¹⁵⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4061, арк. 27–27 зв.; аналогічна інформація – там само. Арк. 76–76 зв.

¹⁵⁹ Там само. Спр. 4063, арк. 112, 127–128 зв.

¹⁶⁰ Статут Великого князства Литовского 1566 года. С. 65: “...судити и справовати... о земские речи зъ именей...”.

суд засідав переважно у Чернігові. При розгляді 10 лютого 1636 р. справи між К. Телішевським та О. Пісочинським щодо наїзду останнього на маєтності К. Телішевського Посудичі й Мурав'є до складу суду входили чернігівський каштелян Миколай Коссаковський, гнєзненський канонік Миколай Дунін Сулігостовський, чернігівський підкоморій Адам Кисіль та чернігівський земський підсудок Станіслав Пянчинський¹⁶¹. Справи, що стосувалися уточнення меж між маєтностями, суд розглядав на місцях. Реєстр справ, належних до його розгляду, складався працівниками гродського суду на основі скарг (протестацій), внесених до його книг. Згодом частину повноважень земських (і підкоморських) судів перебрала на себе комісія, створена сеймом 1638 р. для полагодження конфліктів у воєводстві між старостами та обивателями, а також для встановлення чітких меж між королівщинами та ленними володіннями шляхти. До складу комісії увійшли три місцеві старости – ніжинський М. Потоцький, чернігівський – М. Калиновський, новгород-сіверський – О. Пісочинський, чернігівський каштелян М. Коссаковський, хорунжі обох повітів – А. Коссаковський та М. Кисіль, а також урядники обох земських судів у повному складі. Також до складу суду мали входити підкоморії, хоч їх конституція прямо й не вказує. Суд міг працювати не в повному складі, але до нього повинно було входити не менше трьох урядників, з яких один сенатор і один підкоморій. На декрети комісарського суду допускалася апеляція до коронного трибуналу в Любліні¹⁶². Практика розширила права скаржників і допускала апеляцію також до сеймового суду¹⁶³. Конституція сейму 1641 р. “Комісія староств і обивателів чернігівських” констатувала завершення межування в цілому¹⁶⁴. Це мало б сприяти збільшенню надходження справ до розгляду земськими судами.

Даних про тривалість земських років немає. На основі нормативних актів та практики діяльності земських судів в інших українських воєводствах можна припустити, що вони тривали три тижні. Після років земська канцелярія ще

¹⁶¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 223–224. Див. також підтвердження про засідання комісарського суду, що відбувся в Чернігові 27 лютого 1636 р. (Там само. Арк. 225–226).

¹⁶² VL. T. III. S. 452.

¹⁶³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 201–202: конгумація сеймового суду від 9 травня 1640 р. між Василем та Павлом Солтиками і комісарським судом про незаконне прилучення до Ніжина частини ґрунтів позивачів; до складу комісарського суду входили чернігівський воєвода М. Калиновський, каштелян М. Коссаковський, підкоморії А. Кисіль та Щ. Вишель, чернігівський земський суд у складі судді С. Пянчинського, підсудка Я. Войни Оранського й писаря М. Солтана. Подібна справа розглядалася й на сеймі 1647 р. Скаржниками виступали чернігівські домініканці, які оскаржували королівських комісарів про відмежування частини Мринського ґрунту на користь Ніжина та Носівки; до складу комісії входили М. Калиновський, М. Потоцький, А. Кисіль та ті ж чернігівські земські урядники (Там же. Д. 214, л. 437 об. – 438).

¹⁶⁴ VL. T. IV. S. 11.

працювала від трьох днів до двох тижнів (період так званого “лежання книг”)¹⁶⁵. У випадку суміщення років земського суду з діяльністю вального сейму роки відкладалися (лімітувалися).

У 1640-х рр. функціонування чернігівського й новгород-сіверського земських судів стає більш-менш регулярним. Підвищення їх значення у середовищі місцевої шляхти слід пов’язувати зі зростанням тенденції у її середовищі до трансформації своїх ленних володінь у земські¹⁶⁶. Важливою також була роль земств у започаткуванні справ, які мали б розглядатися судами вищої інстанції. Згідно зі Статутом 1566 р. позови до таких судів дозволялося писати на земських мембранах – бланках, продатованих і засвідчених писарем відповідного земського уряду¹⁶⁷. Незважаючи на тенденцію витіснення мембран з судової практики, характерної для українських воєводств – вони були заборонені для Волинського й Брацлавського воєводств конституцією 1620 р., а для Київського – 1647 р., Чернігівське воєводство продовжувало їх використовувати й надалі¹⁶⁸.

Персональний склад земських судів воєводства протягом 1637–1648 рр. практично не змінювався. Єдина зміна відбулася у новгород-сіверському земському суді. Йдеться про вивіщення підсудка С. Речинського у 1643 р. до уряду судді та призначення на його місце Петра Харжевського у 1647 р. Такий часовий розрив щодо заповнення посади підсудка не був чимось надзвичайним і траплявся у практиці діяльності інших земських судів українських воєводств¹⁶⁹. Щодо іншого персоналу є відомості про двох підписків чернігівського земського суду – Піончковського та Підгаєцького¹⁷⁰. Ті ж самі возні обслуговували діяльність як земських, так і гродських суддів (див. додаток № 6, 7).

Так само невиразно проглядається діяльність підкоморських судів у Чернігові та Новгороді-Сіверському, хоч ситуація, що склалася на Чернігово-Сіверщині після Смоленської війни, вимагала широкомасштабного визначення меж між шляхетськими та королівськими володіннями. Принагідно слід відзначити, що діяльність підкоморіїв та їх службовців була досить інтенсивною ще в часи існування Чернігівського князівства¹⁷¹. Перші дані про визначення меж та сипання

¹⁶⁵ Див. спостереження щодо брацлавського земського суду: Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства... С. 96.

¹⁶⁶ Див. Кулаковський П. М. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 133–134.

¹⁶⁷ Статут Великого князівства Литовського 1566 года. С. 69–70.

¹⁶⁸ Див. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... С. 204.

¹⁶⁹ Див. Яковенко Н. Українська шляхта... С. 188–190; Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства... С. 94.

¹⁷⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5. спр. 4063, арк. 112; спр. 4108, арк. 204 зв., 218; спр. 4066, арк. 84, 87 зв.

¹⁷¹ AGAD. Метрыка когонна, sygn. 180, к. 496–496 в.: фіксується факт визначення меж Борзненських ґрунтів, здійснених у вересні 1631 р. субделегатом підкоморія Д. Керла Миколаєм Домбровським та мірником князівства Сіверського Криштофом Криницьким для Щ. Вишля.

кіпців чернігівським підкоморським урядом фіксуються у серпні 1635 р., коли підкоморій А. Кисіль вислав своїх урядників – коморника Марціана Решотарського та мірника Криштофа Криницького – для виміру волок на Овдіївському ґрунті під Черніговом для чернігівського унійного архімандрита Кирила Ставровещького¹⁷². Вже тоді відзначається, що А. Кисіль здійснив це з повинності своєї комісарської; це свідчить про діяльність спеціальної комісії для визначення меж володінь. Як виникає з граничного акту між маєтностями Киселів і Фащів, здійсненого 30 вересня 1635 р. з допомогою свідчень старожилів, навіть такі акти засвідчувалися членами спеціальної комісії. На той час до неї входили чернігівський каштелян М. Коссаковський, королівські секретарі Миколай Дунін Сулігостовський та Ян Пянчинський, чернігівський підсудок Станіслав Пянчинський; напевно, до неї входив і сам А. Кисіль, але, як особа зацікавлена, не міг вважатися у даному випадку комісаром¹⁷³. Таким чином, діяльність підкоморського суду в основному заміщувалася комісарським, а з 1638 р. вже згаданою комісією для визначення меж між королівськими та шляхетськими маєтностями. Ця комісія могла доручити провести межування підкоморію та його урядникам, але воно мало враховувати рішення (декрет) комісарів. Саме так 2 квітня 1639 р. здійснив розмежування між Носівкою та Мрином новгород-сіверський підкоморій Щасний Вишель¹⁷⁴, який порушив юрисдикцію А. Киселя у зв'язку з належністю останньому Носівки.

Навіть після завершення діяльності комісії, визначеної сеймом 1638 р., заходів, здійснюваних лише підкоморськими урядами, було не достатньо, щоб визначити межі між шляхетськими маєтностями. На цьому наголошувала передсеймова інструкція чернігівського сеймику 1646 р. У ній наказувалося послам добиватися прийняття конституції на сеймі, згідно з якою була б створена генеральна комісія для встановлення меж між земельними володіннями шляхти. Також пропонувалося, щоб така комісія могла працювати й за відсутності сенатора – її учасника, бо сенаторів у воєводстві було обмаль¹⁷⁵. Подібної конституції сейм не схвалив, і це залишало величезний обсяг роботи для підкоморських судів воєводства.

До складу підкоморського суду, крім підкоморія, входили коморник і мірник, особисто призначені підкоморієм, а також писар і копачі, що рекрутувалися з числа службників підкоморія¹⁷⁶. Протягом 1633–1648 рр. кожен з підкоморських судів воєводства очолювали по два підкоморії: чернігівський – А. Кисіль

¹⁷² Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 91–93.

¹⁷³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 59–60 v.

¹⁷⁴ Інститут Рукопису НБУ, ф. 61, № 835, арк. 1–2.

¹⁷⁵ Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 122.

¹⁷⁶ Книга Київського підкоморського суду (1584 – 1644) / Упор. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. Київ, 1991. С. 10, 15; Крикут М. Земські уряди на українських землях... С. 81.

(1633–1639 (фактично до 1641 р.) та М. Фірлей Броневський (1643–1653); новгород-сіверський – Щ. Вишель (1635–1641) та Я. Пісочинський (1642–1661). М. Решотарський і К. Криницький у 1635 р. фігурують, як вже згадувалося, у чернігівському підкоморському суді як коморник і мірник. У новгород-сіверському підкоморському суді як коморники названі Прокіп Верещака (1642 р.)¹⁷⁷ та Самуель Дідковський (1644–1647)¹⁷⁸.

Безумовно, найбільш дієвими судово-адміністративними інституціями у воєводстві були гродські суди. У Чернігові гродський суд щонайпізніше почав діяти у першій половині 1635 р.¹⁷⁹. Гродський суд у Новгороді-Сіверському фіксується у відомих нам джерелах з лютого 1636 р.¹⁸⁰

Загальновідомо, що гродські рочки відбувалися частіше, а в перерві між ними гродська канцелярія працювала практично постійно¹⁸¹. Рочки скликалися старостою¹⁸². Могло це відбуватися, як показує практика луцького гродського суду, до шести разів на рік¹⁸³. Уривкова джерельна інформація про діяльність гродських судів у Чернігівському воєводстві не дає можливості встановити точне число рочків, що відбувалися щорічно. Документально підтверджено, що принаймні двоє рочків новгород-сіверського гродського суду відбулося у 1644 р. Виходячи з цього, можна припустити, що у Чернігові та Новгороді-Сіверському в 1640-х рр. щорічно відбувалося по двоє-трое рочків гродських судів. У Новгороді-Сіверському рочки, зазвичай, розпочиналися або у зимові місяці (грудень, січень, лютий), або у літні (червень, липень). Щодо Чернігова, то є дані про початок рочків у лютому, квітні, травні та червні. Час від часу траплялися лімітації рочків, викликані тими чи іншими причинами. Так, у Чернігові в 1643 р. рочки мали розпочатися 16 квітня, але підстароста й суддя ще не встигли повернутися з сейму, тому початок рочків був перенесений на 28 травня. Призначеного числа

¹⁷⁷ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4166, k. 18.

¹⁷⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 4–5; ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 255, арк. 407 зв.

¹⁷⁹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 264, k. 9; *Филарет*. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 5: Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. С. 158, 171.

¹⁸⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 177–177 зв.

¹⁸¹ *Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства... С. 87.

¹⁸² Див. інформацію про скликання новгород-сіверським старостою О. Пісочинським гродських рочків у січні 1641 р. (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 149–149 зв.)

¹⁸³ *Крикун М.* Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 р. // *Записки НТШ*. Львів, 1996. Т. ССХХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 434. На жаль, це питання щодо українських воєводств досліджене слабо. В. Бобінський у своїй праці повідомляє, що київські гродські рочки скликалися щомісяця й тривали два тижні (*Bobiński W. Województwo kijowskie...* S. 31). Видається, що число рочків автором дещо завищене.

вони знову не розпочалися через відсутність судді й писаря¹⁸⁴. Тривалість рочків визначалася кількістю справ, які мали на них розглядатися. У середньому ж рочки тривали два-три тижні. Якщо кількість справ не дозволяла завершити рочки за три тижні, їх лімітували (відкладали). Зокрема, у 1644 р. новгород-сіверські гродські рочки розпочалися 30 червня й тривали до 18 липня. Того дня суд повідомив про завершення судової каденції, але зобов'язав возного Яна Твардовського протягом ще трьох днів приймати протестації, записи тощо, які мали бути розглянуті на найближчих рочках¹⁸⁵. З іншого документа стає відомо, що йшлося саме про “лімітацію й відволення” рочків¹⁸⁶.

Гродський суд очолювався старостою. Він призначав усіх його урядників. Останні разом зі старостою (якщо він був щойно призначений) складали присяги перед шляхтою, найбільш ймовірно під час проведення сеймику¹⁸⁷. Старости надзвичайно рідко брали особисту участь у засіданнях гродського суду¹⁸⁸. Їх могли заміщувати субделегати – земські урядники, рідше просто авторитетні в повіті шляхтичі, на яких покладався одноразовий обов'язок виконання судових функцій старости. Інколи такі функції виконувалися субделегатами протягом всього терміну відбуття рочків¹⁸⁹. Однак найчастіше старост у гродських судах заміщували їх підстарости. І в Чернігові, і в Новгороді-Сіверському старости призначали по два підстарости (у Чернігові вони одночасно – й підвоєводи) – судового й провентового (скарбового). Саме перші очолювали гродські суди за відсутності старост. Часто виникали ситуації, коли й судові підстарости з певних причин не могли займатися судочинством під час рочків. Тоді їх заміщували намісники підстароства (у Чернігові вони ще йменуються намісниками підвоєводства чи намісниками замку). Переліки відомих нам намісників підстароства (див. додаток № 6, 7) свідчать, що часто ними були провентові підстарости (у Новгороді-Сіверському – Станіслав Буринський, Криштоф Силич, Ян Мелешко Пишковський, Томаш Малаховський; у Чернігові – Ян Турчинович), а також працівники канцелярій – регенти, старші підписки (у Новгороді-Сіверському – Самуель Дідковський, Ян Закусило; у Чернігові – Ян Скіндер).

Обидва старостинські уряди (у Новгороді-Сіверському та у Чернігові) трималися родами Пісочинських (Олександр та його син Ян) та Калиновських

¹⁸⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 124 зв., 135–136.

¹⁸⁵ Там само. Спр. 4065, 108–108 зв., 127.

¹⁸⁶ Там само. Арк. 130.

¹⁸⁷ Див. для порівняння складення присяги 29 березня 1640 р. призначеним луцьким старостою Владиславом Домініком Заславським та урядниками його гродського суду (ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 3–6 зв.)

¹⁸⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4066, арк. 40–41, 47–48: новгород-сіверський староста Ян Пісочинський особисто засідав у суді 3 і 12 червня 1645 р.

¹⁸⁹ Там само. Спр. 4138, арк. 177–177 зв.: Адам Вишневський, новгород-сіверський земський підсудок, – субделегат на місці старости під час судження рочків.

(Мартин та Самуель (вже у 1648 р.). Це визначило відносну стабільність складу місцевих гродських судів. Так, за відомими нам даними, до складу новгород-сіверського суду протягом 1636–1648 рр. входило чотири підстарости (М. Лютостанський, К. Муховецький, С. Ореховський, В. Кринський), два судді (С. Ореховський, М. Київський), три писарі (С. Некрашевич, С. Мужилівський, С. Дідковський); до чернігівського протягом 1635–1648 рр. – чотири підстарости (П. Рихальський, В. Горецький, М. Горчинський, Я. К. Воєводський), два судді (Якуб та Мартин Ореховські), два писарі (М. Клопоцький, І. Гроховський). Мало зрозумілою є ситуація з урядом новгород-сіверського гродського писаря у кінці 1640 – першій половині 1641 р. Тоді продовжує йменуватися писарем Самуель Некрашевич, але одночасно з'являється два нових писарі – Самуель Мужилівський та Самуель Дідковський. Можна висловити здогад, що у зв'язку з певними обставинами С. Некрашевич не міг регулярно виконувати свої писарські функції, тому писарем також був призначений С. Мужилівський, а С. Дідковський заміщував останнього – одного разу він згадується як “засаджений субделегатом на місці своєму писарському від С. Мужилівського”¹⁹⁰. Згодом С. Дідковський знову повернувся до виконання у канцелярії обов'язків підписка (старшого?).

Нижчий персонал гродських канцелярій воєводства представлений регентами та підписками. Як регенти у новгород-сіверській гродській канцелярії виступають Ян Закусило (кінець 1646 – початок 1647 рр.) та Шимон Суронтовський (кінець 1647 р.). У цій само канцелярії як підписки працювали С. Дідковський, Я. Закусило, Ш. Суронтовський, Пантелеєвич, Дзвонковський; у чернігівській – Даневський, Одалковський, Виговський, Скіндер (див. додаток № 6, 7).

Маючи далеко неповний перелік нижчих працівників гродських канцелярій Чернігівського воєводства, можна твердити про набір кадрів до них з канцелярій інших українських воєводств. Шимон Суронтовський у 1622–1646 рр. працював спочатку як підписок, потім як старший підписок вінницької гродської канцелярії¹⁹¹. Ян Скіндер перед працею у чернігівській гродській канцелярії протягом 1639–1644 рр. був підписком у київській гродській канцелярії¹⁹². Під час Хмельниччини чернігівські міщани оберуть його війтом і цей вибір затвердить гетьман¹⁹³. З відомих канцелярських родин вийшли Я. Закусило, С. Дідковський

¹⁹⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 156–157; С. Мужилівський як писар фігурує й в інших документах, див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 94.

¹⁹¹ Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства... С. 98; Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. I. С. 328.

¹⁹² Там само. С. 341.

¹⁹³ Документи Богдана Хмельницького. С. 146–147.

та Виговський. У 1643–1646 рр. спочатку у житомирській гродській, а згодом – в овруцькій замковій канцелярії працював як підписок Іван Закусило¹⁹⁴. Під 1648 р. згадується як київський земський підписок Дідковський¹⁹⁵. У декількох канцеляріях Волині та Наддніпрянщини служили підписками представники родини Виговських¹⁹⁶. Більшість підписків гродських канцелярій Чернігова й Новгорода-Сіверського походило з дрібної шляхти; окремі ж, як Я. Скиндер чи Пантелесвич¹⁹⁷, – з числа міщан.

Зв'язок з канцеляріями Волині та Наддніпрянщини простежується і в основних урядників канцелярій. Новгород-сіверський підстароста Вацлав Кринський у кінці 1620-х рр. виступає як підписок луцької та володимирської гродської канцелярій¹⁹⁸. Чернігівський підвоєвода (підстароста) (1645–1649) Ярема Казимир Воеводський протягом 1633–1634 рр. був луцьким гродським писарем¹⁹⁹.

З відомого урядничого роду Перемишльської землі Ореховських гербу Окша походили чернігівські гродські судді батько й син Мартин та Якуб Ореховські²⁰⁰. Можна спокуситися до цього ж роду залічити й новгород-сіверського суддю, а згодом підстаросту Станіслава Ореховського, тим більше що Мартин мав брата з таким іменем. Однак більш ймовірно, що згаданий Станіслав приходився свояком О. Пісочинського – був одружений з двоюрідною сестрою дружини новгород-сіверського старости Ельжбети Остророг – Ганною²⁰¹. В оточенні О. Пісочинського С. Ореховський фіксується з кінця 1634 – початку 1635 р., коли новгород-сіверський староста разом з Казимиром Львом Сапегою очолював посольство до Москви. Тоді Станіслав був визначений одним з суддів, які мали стежити за порядком і вирішувати можливі конфлікти серед членів посольства²⁰².

Таким чином, можна твердити, що штати гродських канцелярій формувалися старостами із врахуванням професійних якостей претендентів, споріднених зв'язків та особистої відданості. Чим вищу посаду в канцелярії мав зайняти претендент, тим більший ступінь взаємодії цих чинників вимагався.

Обслуговуванням як гродських, так і земських канцелярій воеводства займалися возні. Поділу їх залежно від канцелярії не існувало – один і той самий воз-

¹⁹⁴ Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій... С. 337, 355.

¹⁹⁵ Там само. С. 342.

¹⁹⁶ Там само. С. 336, 341, 351.

¹⁹⁷ Відомий у 1630–1642 рр. любецький вїйт Ярош Пантелесвич (Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, 263, k. 25).

¹⁹⁸ Яковенко Н. Матеріали до персонального складу канцелярій... С. 334, 351.

¹⁹⁹ Там само. С. 351.

²⁰⁰ Uruski S., Kosiński A., Włodarski A. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1916. T. XIII. S. 19.

²⁰¹ Ibid. S. 21, 85.

²⁰² Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV (Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Ser. II. T. 42. Nr 6). Kraków, 1930. S. 30.

ний обслуговував обидва суди²⁰³. Серед возних можна виділити три групи. До першої групи слід віднести возних генералів “воєводств Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського”²⁰⁴. З практики в українських воєводствах випливає, що їм належало право вручення позовів на суди вищої юрисдикції: асесорський, сеймовий та трибунальський. Відкриті (“отвористі”) листи (так звані “автентики”) на таке вознівство видавалися королівською канцелярією²⁰⁵. До другої групи належали возні генерали Чернігівського воєводства²⁰⁶. Юрисдикції таких возних підлягала вся територія воєводства. Третю групу складали возні генерали (возні), які діяли у межах одного повіту²⁰⁷.

Згідно з Литовським статутом 1566 р. возні мали призначатися місцевими воєводами²⁰⁸, а затверджуватися королем. Однак цьому передувала процедура обрання претендента на реляційному сеймику шляхтою. Після видання королівського привілею возний складав присягу перед урядниками гродського або земського суду²⁰⁹.

В цілому шляхта намагалася обрати возними представників шляхетського стану, осілих на території даного повіту. Враховувалося знання претендентом письма та права. В основному возні займалися тим, що в супроводі двох шляхтичів виїжджали на місця подій, щоб скласти реляцію для відповідного суду, чи розносили й вручали позови. Позов мали вручити або особисто викликаному до суду, або в його будинку в присутності когось з найближчої рідні чи урядника. Уряд возного був мало престижним, більше того, навіть досить небезпечним з огляду на непередбачувану реакцію викликаного до суду, тому його займали, як правило, дрібні шляхтичі, можливо й плебеї. Власність, яка належала возним, була незначною, тому простежити, хто з осіб, що перебували на цьому уряді, міг бути плебеєм, не видається можливим. Списки возних, які працювали у канцеляріях свого повіту, дають підстави припустити, що одночасно гродський та земський суди кожного з повітів обслуговували по 3–4 возних.

²⁰³ Порівняй: Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства. С. 99.

²⁰⁴ Див. наприклад: ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 208, 209: такими возними названі Ян Рожановський та Ян Твардовський.

²⁰⁵ Див. такі автентики, видані у 1597 р. для Волинського воєводства (ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 54, арк. 144–145 зв., 147 зв. – 148 зв.)

²⁰⁶ Див. наприклад: ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 211: з таким титулом виступає Ян Матяшевич.

²⁰⁷ Див. Там само. Арк. 201: возним генералом новгород-сіверським названий Ян Самсонович.

²⁰⁸ Статут Великого князства Литовського 1566 года. С. 66.

²⁰⁹ Див. королівський привілей від 6 лютого 1631 р. на стародубське генеральство Іванові Гулкевичу з інформацією про відбуття реляційного сеймику 15 березня 1629 р., де він був обраний возним генералом Стародубського повіту (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 99, л. 453 об. – 454).

Сторона, незадоволена рішенням гродського чи земського суду, могла апелювати до одного з судів вищої інстанції залежно від суті справи. Право апеляції до асесорського королівського суду чернігівські обивателі мали ще в часи існування Чернігівського князівства; доступ до трибунальського й сеймового суду став можливим лише після створення воєводства.

У розвиток воєводської ординації 1635 р. сейм 1638 р. конституцією “Про трибунальські декрети Київського, Волинського, Брацлавського, Чернігівського воєводств” („O dekretach Trybunalskich Kiiowskiego, Wołyńskiego, Braclawskiego, Czerniechowskiego Woiewodztw”) встановив судову юрисдикцію коронного трибуналу в Любліні стосовно шляхетських справ воєводства, заборонив порушувати процесуальні норми, визначені Волинським статутом, та розглядати їх справи на коронних консерватах чи трибуналі у Пйотркові. Це ж рішення сейму дозволило чернігівській шляхті за прикладом київської на підставі конституції 1613 р. апелювати на рішення місцевих судів до коронного трибуналу в Любліні²¹⁰. Сейм 1638 р. схвалив ще й конституцію “Консервати воєводства Чернігівського” („Konserwaty wojewodztwa Czerniechowskiego”), яка визначила час судження на трибуналі чернігівських справ після справ Брацлавського воєводства і встановила окремі консервати (судові сесії) воєводства, що мали вестися альтернативно земськими писарями Миколаєм Солтаном та Каспером Ростопчею²¹¹.

Зазначена конституція, напевно, була реакцією на вимоги шляхти розвести в часі розгляд справ коронних і українських воєводств. Особливо активною щодо цього була люблінська шляхта. Вже в інструкції на звичайний сейм 1637 р. вона вимагала встановити чіткі терміни судження справ коронних і українських воєводств, оскільки справи на трибуналі розглядали повільно. Головну причину цього шляхта вбачала у відсутності окремих сесій для консерват воєводств, що судяться за коронним і за волинським правом. Для судження справ волинського права пропонувалося відвести десять тижнів (або й більше) після сесії, що мала розглянути коронні справи. Щоб депутати коронних воєводств не роз’їхалися додому на час судження справ українських воєводств, люблінський сеймик пропонував встановити штраф у розмірі 1000 гривень²¹².

Існував ще один проект щодо чернігівських консерват на коронному трибуналі. Судячи з протестації краківського біскупа Якуба Задзіка, оголошеної

²¹⁰ VL. T. III. S. 444; до цього чернігівські справи на трибунальському суді, вірогідно, не розглядалися, незважаючи на формальне право, вміщене у конституціях 1633 та 1635 рр. Єдина відома нам спроба до 1638 р. апелювати до коронного трибуналу в Любліні завершилася невдачею. Підставою для такої апеляції О. Пісочинський 20 лютого 1636 р. вважав, що справа між К. Телішевським та ним не повинна розглядатися комісарським судом (див. ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 223 зв.)

²¹¹ VL. T. III. S. 457.

²¹² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 395, s. 34–35; *Ujma M. Sejmik lubelski 1572–1696*. Warszawa, 2003. S. 80.

13 липня 1638 р., після завершення сейму, цей проект підтримував, крім самого біскупа, краківський каштелян Станіслав Конецпольський. Їх пропозиція передбачала судження на трибуналі консерват лише Чернігівського воєводства, а не всіх українських разом, оскільки вони побоювалися, що час, відведений на чернігівські консервати, буде використовуватися Волинським, Київським чи Брацлавським воєводствами. Тому протестанти зазначали, щоб після чернігівських консерват жодні консервати не тривали²¹³.

Схвалена сеймом 1638 р. конституція не задовольнила і люблінську шляхту, яка була безпосереднім свідком усіх недоліків функціонування коронного трибуналу в Любліні. Принаймні двічі, у передсеймових інструкціях 1643 і 1645 рр., вона висловлювала невдоволення існуючим порядком судження на трибуналі, вимагаючи його “поправи” (вдосконалення) та того, щоб Чернігівське воєводство мало свої консервати відразу після Брацлавського і лише потім Київське та всі інші²¹⁴.

Якоюсь мірою пропозиції люблінської шляхти врахував проект реформування процесуального права, запропонований 1 жовтня 1642 р. спеціальною комісією, яка виникла внаслідок схвалення сеймом 1641 р. конституції “Поправа права” („*Conjectura iurium*”)²¹⁵. У цьому проекті спеціальний титул був присвячений процесу в трибунальських судах Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Знову пропонувалося для цих воєводств виділити на трибуналі окремий час – від свята святого Франциска (4 жовтня) до свята святого Томаша (21 грудня). Справи кожного воєводства мали розглядатися окремо, не змішуючи консерват²¹⁶.

Втім спроби вдосконалення процесуальної частини права, як коронного, так і волинського, завершилися невдачею²¹⁷, але фактом залишається те, що Чернігівське воєводство стало використовувати коронний трибунал, поповнивши групу воєводств волинського права.

Після того, як у сеймі з’явилися представники Чернігово-Сіверщини, тобто спочатку посла і каштелян, а потім воєвода, обивателі місцевого воєводства отримали змогу апелювати до сеймового суду. Зразком у сеймовому суді знову ж таки виступали Київське, Волинське і Брацлавське воєводства. Так, конституція сейму 1638 р. “Про сеймові контумації Брацлавського і Чернігівського воєводств” („*O kontumacyach Seymowych Woiewydzstw Braclawskiego y Czerniechowskiego*”) дозволила цим воєводствам користувати у кримінальних справах інститутом

²¹³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 135: Teki Naruszewicza, t. 135, s. 231–232.

²¹⁴ Ibid. Rkps 395, s. 79–80.

²¹⁵ VL. T. IV. S. 9.

²¹⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 494.

²¹⁷ Див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... С. 66–68: тут автором наведений огляд діяльності комісій з коректури волинського права.

контумації²¹⁸, який передбачав перший термін явки до суду для відповідача не остаточним, а таким, що загрожує для нього у випадку нез'явлення лише винесенням проміжного судового рішення – “першим нестанем” (контумацією)²¹⁹.

Ще однією центральною судовою інституцією, юрисдикції якій підлягало Чернігівське воєводство, був скарбовий трибунал у Радомі. Владі цього трибуналу підлягали збирачі податків – поборці, держателі публічних прибутків, міста, які не сплатили податки до скарбу, ротмістри, які використали отримані кошти з скарбу не за призначенням тощо. Цей трибунал також розглядав справи щодо скарбових недоїмків, якщо їх не встигли розглянути на сеймі. Кожне воєводство мало своїх представників на трибуналі, які обиралися з числа його послів на сейм²²⁰. Рішення про необхідність роботи скарбового трибуналу схвалювалося сеймом. У часи королювання Владислава IV цей трибунал діяв у 1633, 1634, 1635, 1637, 1638, 1640 та 1642 рр.²²¹ На сеймі 1634 р. з посольської ізби був обраний перший депутат на Радомський трибунал від Чернігівського воєводства – Адам Кисіль²²². Збірник сеймових конституцій фіксує ще ряд депутатів з цього воєводства на Радомський трибунал: 1637 р. – Олександр Кисіль, 1638 р. – виський староста Ян Коссаковський, 1640 р. – чернігівський стольник Миколай Фірлей Броневський, 1642 р. – чернігівський земський підсудок Якуб Война Оранський²²³.

Таким чином, після 1633 р. відбувався процес поступового поширення на Чернігово-Сіверщину традиційної для Речі Посполитої системи судочинства. Впровадження характерних для неї судів було б неможливе без створення воєводства і поширення на Чернігово-Сіверщину повітового устрою. Діяльність цілого ряду судів станового чи доменіального характеру (замкові, копні, магістратські) була відома ще в період Чернігівського князівства.

IV.5. Скарб і податки з воєводства

Фактичне входження Чернігово-Сіверщини до державної податкової системи розпочалося у 1634 р., після завершення Смоленської війни.

Незадовго перед цим у податковій політиці Польсько-Литовської держави відбулися певні зміни. До 1629 р. основним податком для некоролівських підданих вважався лановий побор – податок з ґрунту. Ним оподатковувалися лани

²¹⁸ VL. T. III. S. 454.

²¹⁹ Див.: Кулаковський II. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... С. 205–206.

²²⁰ *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Zygmunta III Wazy. Opole, 1985. S. 27; *Pawiński A.* Rządy sejmikowe... S. 294–295.

²²¹ *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV (1632–1648). Opole, 1991. S. 15.

²²² VL. T. III. S. 409.

²²³ *Ibid.* S. 434, 447, 470; T. IV. S. 26.

селян і загородових шляхтичів (останні сплачували вдвічі менший податок), а також коморники і загородники, поділені на декілька категорій²²⁴. Міські жителі, крім ланового побору, сплачували шос – податок, що накладався на їх рухоме й нерухоме майно. На сеймі 1629 р., в умовах невдалої війни з Швецією, шляхта дала згоду на заміну цих двох податків новим податком, що отримав назву подимного, яким оподатковувалися всі жилі будинки підданих. Подимне залишалося основним податком до 1661 р.²²⁵ Цей податок дав збільшення надходжень до скарбу вже в перший рік його збору на 60 тис. злотих²²⁶, але був обтяжливим для найбідніших верств населення, зокрема загородників. У зв'язку з цим окремі воєводства, де загородників було багато, зокрема Руське, час від часу замінювали подимне на лановий податок²²⁷. Податкова реформа 1629 р. не скасувала такого податку як чопове, яким оподатковувалися виготовлення спиртних напоїв й торгівля ними. Однак, якщо раніше рішення про збір чопового приймалося разом з рішенням про лановий побор, то з 1629 р. чопове стало самостійним податком²²⁸. Оскільки чопове зачіпало й безпосередньо інтереси шляхти (вона від нього не звільнялася, лише платила менше, ніж міщани на декілька відсотків), то остання добилася, щоб збір цього податку вимагав спеціальної сеймової ухвали за умови отримання згоди шляхти. За роки правління Владислава IV (1633–1648) рішення про збір чопового схвалювався лише чотири рази та й взагалі спостерігалася тенденція перетворення чопового у воєводський податок²²⁹. Саме подимний та чоповий податки протягом згаданого правління стали податками, що зачіпали інтереси більшості жителів Речі Посполитої.

Розмір подимного був визначений все на тому ж сеймі 1629 р. і складав 15 грошів з диму. Залежно від фінансових потреб країни сейм, якщо отримував згоду послів від сеймиків, міг схвалювати й декілька подимних. Крім цього, у зв'язку зі зростом ролі у першій половині XVII ст. шляхетських сеймиків, сейм міг звертатися до них з пропозицією схвалити збір ще певної кількості подимних податків. Таким чином, кратність подимного зростала; наприклад, сейм 1643 р. встановив шестикратний розмір. Як правило ж, збиралося два подимних або “подимне двойга”.

Підставою для збору подимного податку виступав реєстр димів 1629 р.²³⁰ Як вже зазначалося, такий подимний реєстр був складений 1629 р. і для Чернігово-Сіверщини тогочасним поборцею Стефаном Огницьким²³¹. Саме на його

²²⁴ *Pawiński A.* Rzady sejmikowe... S. 208.

²²⁵ *Ibid.* S. 230; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 16.

²²⁶ *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). Warszawa, 1953. S. 169.

²²⁷ *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 17.

²²⁸ *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski... S. 171.

²²⁹ *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 17.

²³⁰ Див.: *Крикун М.* Подимні реєстри XVII ст. як джерело. С. 69–98.

²³¹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II: Rachunki sejmowe, sygn. 45, k. 107.

основі був визначений подимний двойг 1635 р. з регіону. Він мав скласти 9536 злотих²³². Оскільки кожен дим мав дати два податки, то загальна кількість оподаткованих димів на 1629 р. на Чернігово-Сіверщині складала 4768.

Знищення багатьох населених пунктів регіону, міграція населення, викликані Смоленською війною, наступна інтенсивна колонізація зумовили необхідність складення нового подимного реєстру. Цей реєстр, який до 1648 р. залишався підставовим для збирання подимного податку, був складений у жовтні 1638 р. поборцею воєводства, чернігівським земським писарем Миколаєм Солтаном; зберігся він у пошкодженому виписі, зробленому у травні 1642 р. з новгород-сіверських гродських книг²³³, а тому не дає можливості встановити загальну кількість димів у воєводстві. Однак, враховуючи, що задекларована для сплати в скарб кількість подимного двойга за рішенням сейму 1638 р. мала скласти 9776 злотих²³, слід гадати, що реєстр налічував 4888 димів. У подальшому число димів, з яких сплачувалися податки, поступово зростала. У 1643 р. їх, за нашими підрахунками, було 5376. Динаміка зростання зумовлювалася, правдоподібно, зменшенням видання окремим обивателям воєводства лібертацій, тобто звільнень від сплати податку з належних їм поселень, а також появою нових населених пунктів. Подимний податок, визначений сеймом 1647 р., відрахував з належної воєводству суми кількість грошей, які раніше збиралися з населених пунктів, що незабаром, у липні 1647 р., були передані Московській державі²³⁵. Крім цього, на цей час внаслідок розмежування Київського і Чернігівського воєводств до Київського воєводства була відмежована густонаселена Роменська волость, в якій нараховувалося, за даними Коронного скарбу, 800 димів²³⁶. Натомість, до Чернігівського воєводства відійшло містечко Козар, в якому нараховувалося 69 димів (про наслідки розмежування див. с. 232–233)²³⁷. До цього воно належало до Остерського староства і подимне з нього сплачував остерський староста Стефан Аксак²³⁸.

Протягом 1634–1647 рр. відбулося 14 вальних сеймів, рішенням яких міг бути визначений збір податків з воєводств, в т. ч. і з Чернігівського. З них три сейми (звичайний 1637, 1639 та 1645 рр.) завершилися без ухвал, в т. ч. і щодо збору податків. Надзвичайний сейм 1635 р., що відбувався протягом 21 листопада – 8 грудня у Варшаві, не прийняв рішення про збір нових податків, а лише наказав сплатити недоїмки з попередніх²³⁹. Надзвичайний сейм 1637 р., що проходив 3–

²³² Ibid. Dz. III: Rachunki nadworne, sygn. 6, k. 60 v.

²³³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 27–30.

²³⁴ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 45, k. 227–227 v.

²³⁵ Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... S. 46–47.

²³⁶ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, sygn. 6, k. 479 v., 481 v. – 482.

²³⁷ Ibid. K. 479 v., 481 v. – 482.

²³⁸ ЦДІАК, ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 877 зв.

²³⁹ Filipczak-Kocur A. Skarb koronny za Władysława IV... S. 84.

18 червня у Варшаві, не схвалив збору подимного податку, а лише чопового й жидівського поголівного²⁴⁰. На сеймі 1641 р. рішення про збір податків не було прийняте²⁴¹.

З вищенаведеного випливає, що за часи існування Чернігівського воєводства з його маєтностей сім разів збирався подимний податок – у 1634, 1635, 1638, 1640, 1642, 1643, 1646 і 1647 рр. (за два роки разом).

Сейм 1634 р. визначив для Чернігово-Сіверщини збір трьох подимних, а збір ще двох віддав на рішення місцевого сеймику²⁴². Був визначений поборця – Михайло Ясликовський²⁴³. Записи Коронного скарбу не фіксують надходжень з регіону, відзначаючи лише наявність недоїмок за 1634 р. Питання про них розглядалося на звичайному сеймі 1635 р. Шляхта на чернігівському сеймику, що відбувся десь у червні-липні цього року, звернулася до короля з проханням поквитувати попереднього поборцю воєводства, тобто М. Ясликовського, щоб над ним не тяжіли недоїмки незібраного подимного. Владислав IV з розумінням поставився до прохання шляхти щодо затримки сплати подимного, але саме подимне, схвалене сеймом і місцевим сеймиком, наказав сплатити²⁴⁴.

У 1635 р. звичайний сейм схвалив для підтримки війни зі Швецією збір двох подимних із воєводства у розмірі 9536 злотих; чотири подимних подавалося на розгляд місцевого сеймику. Останній схвалив збір не чотирьох, а двох подимних, принаймні рішення надзвичайного сейму 1635 р. засвідчує необхідність сплати з воєводства чотирьох подимних в цілому²⁴⁵. Текст королівського респонсу (відповіді), даного 7 серпня 1635 р. королем Владиславом IV послу від чернігівських обивателів Олександрові Луццевському, підтверджує факт схвалення реляційним сеймиком воєводства менше, ніж чотирьох подимних, але не називає їх точне число. Натомість збережена копія квіта, виданого поборцем Криштофом Зембжицьким Ольбрихтові Гарабурді при взятті подимного з його володінь у Новгород-Сіверському повіті – Чаусова, Вітельма, Дешкович, Городища, свідчить, що за рішенням сеймику збиралося всього півтора подимного на підтримку війни зі Швецією²⁴⁶. Таким чином, скарб сподівався отримати з Чернігівського воєводства на ведення війни подимну квадруплю з вирахуванням платні урядникам, тобто 18900 злотих²⁴⁷. Визначене ж сеймиком число подимного податку мало б дати надходження до Коронного скарбу в розмірі (враховуючи реальних півтора подимного) всього 7152 злотих.

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ Pawiński A. Rządy sejmikowe w Polsce... S. 306.

²⁴² Filipczak-Kocur A. Skarb koronny za Władysława IV... S. 104.

²⁴³ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 4, k. 107; dz. III, sygn. 6, k. 60 v.

²⁴⁴ Ibid. Libri Legationum, sygn. 32, k. 513 v. – 515 v.

²⁴⁵ VL. T. III. S. 432.

²⁴⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 43–43 зв.

²⁴⁷ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 44, k. 256 v.

Збирання подимного у Чернігово-Сіверщині, як і в інших регіонах Речі Посполитої, розтягувався на досить тривалий час, незважаючи на існування чітко визначених термінів, у які поборці зобов'язані були скласти певні частини визначеної суми. Рішення надзвичайного сейму 1635 р. зафіксувало факт нерозрахунку місцевого поборці зі скарбом і зобов'язало його розрахуватися до найближчого земського сеймику воєводства²⁴⁸. Станом на 1642 р. Чернігівське воєводство ще не сплатило до скарбу 4340 злотих 15 грошів подимного за 1635 р.²⁴⁹, тобто всього було сплачено 5196 злотих. Поборця повідомляв скарб, що причиною такого стану стало приховання багатьма обивателями правдивої інформації про чисельність своїх димів²⁵⁰. Не виключено, що згодом недоїмки могли бути частково сплачені шляхом надіслання коштів до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського для розрахунку з жовнірами, як того вимагав король у листі до поборців Київського та Чернігівського воєводств²⁵¹. Таким чином, якщо погодитися з наведеними міркуваннями, Чернігівське воєводство в результаті збору подимного податку, схваленого сеймом 1635 р., надіслало до Коронного скарбу протягом 1635–1642 рр. 12348 злотих, що склало 43,4% з запланованої суми – 28436 злотих.

Черговий збір подимного податку з воєводства був схвалений сеймом 1638 р. Сейм визначив збір подимного двойга з воєводства для плати українному війську – жовнірам, що розташовувалися на Поділлі, в Кодаку, а також реєстровим козакам²⁵². Це двократне подимне мало скласти 9776 злотих. Ефективність збору податку цього разу була значно вищою. Поборця Миколай Солтан вже до сейму 1639 р. доставив до скарбу 8909 злотих, з яких утримав собі за виконання функцій поборці 296 злотих 28 грошів. Скарбові урядники після докладної перевірки квитів і асигнат зменшили його платню на 87 злотих і 28 грошів. Отже, реальні надходження до скарбу склали 8700 злотих²⁵³. Згодом борг у 867 злотих був частково погашений і на 1642 р. поборці залишалось сплатити 779 злотих 2 гроши²⁵⁴. Сеймове рішення про податки не фіксує звернення до сеймику з проханням схвалити збір додаткових подимних податків. Конституцією сейму зазначалося, що видатки, передбачені на оборону країни, з огляду на наслідки Смоленської війни у воєводстві мають визначатися шляхтою на місцевому сеймику²⁵⁵. За даними скарбу, реляційний сеймик воєводства схвалив збір подимного

²⁴⁸ VL. T. III. S. 432: швидше всього, що цим найближчим сеймиком мав бути 19 січня 1636 р. реляційний сеймик.

²⁴⁹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 45, k. 107.

²⁵⁰ Ibid. Sygn. 44, k. 195.

²⁵¹ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddz. rękopisów, rkps 94, s. 458.

²⁵² VL. T. III. S. 438; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 67, 104.

²⁵³ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 45, k. 227–227 v.

²⁵⁴ Ibid. Dz. III, sygn. 6, k. 60 v.

²⁵⁵ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 391 зв.

двойга, але, правдоподібно, не з усіх маєтностей, оскільки загальна його сума мала скласти 2500 злотих. До наступного сейму 1639 р. поборця воєводства вніс до скарбу 1500 злотих з цієї суми²⁵⁶. Згодом Миколай Солтан доставив до скарбу ще 1065 злотих 22 гроши²⁵⁷. Очевидно, це були недоїмки зі збору подимного, визначеного як сеймом, так і сеймиком. Таким чином, з загальної суми, на яку очікував скарб, – 12276 злотих, до державної казни з воєводства протягом 1638 і декількох наступних років потрапило 11353 злотих. Якщо до цього додати суму, відведена для платні урядникам – 209 злотих, то частка зібраного подимного у Чернігівському воєводстві складе 94,2%.

Задумуючись над причинами зростання ефективності праці поборці та його помічників, слід відзначити таке. По-перше, цьому сприяло складення М. Солтаном подимного реєстру маєтностей воєводства. І хоч він, на нашу думку, не врахував всіх населених пунктів воєводства, а також відобразив занижене число димів у врахованих, все-таки його складення дало можливість поборцям мати чіткий орієнтир для визначення податку в кожному конкретному випадку. По-друге, збір подимного відбувався відразу після завершення козацьких повстань 1637 і 1638 рр. Їх епіцентр охоплював і південну частину Чернігівського воєводства, тому шляхта, налякана ними, охочіше сприяла збору подимного зі своїх маєтностей. По-третє, жорсткіша позиція щодо неплатників податків була задекларована сеймом 1638 р. Схвалена на ньому декларація про податки поширила збір подимного на нові слободи, а також дозволила поборці викликати неплатників на чернігівські гродські рочки і карати їх штрафом розміром у 1000 гривень²⁵⁸.

Конституція сейму 1640 р., стверджуючи необхідність збору з маєтностей воєводства подимного двойга, зазначила, що подимне має бути дане і з старих, і з нових осад. Разом з тим під приводом втрат, яких зазнало воєводство під час Смоленської війни, скасовувалися недоїмки з його податків, схвалених у 1634 і 1635 рр. Не відсилаючи до рішення реляційного сеймику, що мав відбутися 18 липня, жодних пропозицій, сеймова конституція висловлювала сподівання про прояв турботи щодо оборони з боку “братії”²⁵⁹. Позиція сеймику з питання про схвалення збору податків нам невідома. Як здається, вона була негативною. Поборця Кришгоф Муховецький в середині вересня цього ж року розпочав збирати два подимних податки, встановлені сеймом для зарплати українському війську, орієнтуючись на юраменти (присяги) вїттів і старост, складені під час збору подимного 1638 р. У числі перших було зібране подимне з Новгород-Сіверського староства старости Олександра Пісочинського²⁶⁰. Сума, яку скарб планував

²⁵⁶ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 45, k. 227–227 v.

²⁵⁷ Ibid. Dz. III, sygn. 6, k. 419.

²⁵⁸ VL. T. III. S. 463–464.

²⁵⁹ ЦДІАК, ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 391 зв.

²⁶⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 251.

отримати від подимного Чернігівського воєводства, була адекватною подимній сумі, схваленій сеймом 1638 р., – 9776 злотих. Внесення ж зазначеної суми до скарбу відбувалося значно повільніше, ніж попереднього разу. На час відкриття сейму 1643 р. сплачено було лише 4500 злотих, натомість борг складав 5276 злотих²⁶¹. Протягом цього ж року К. Муховецький доставив до скарбу ще 2681 злотий 3 гроши²⁶². Таким чином, записи Коронного скарбу засвідчують надходження з Чернігівського воєводства за 1640 р. 7957 злотих 3 гроши. Це склало 81,4% очікуваних надходжень від цього податку. Порівнюючи квити поборців 1638 (М. Солтана) та 1640 (К. Муховецького) рр., видані при збиранні подимного двойга з Новгород-Сіверського староства Олександра Пісочинського, можна вважати таке зменшення надходжень до скарбу цілком реальним. У 1638 р. згадані володіння дали 200 злотих подимного податку, а в 1640 – лише 123²⁶³, що на третину менше.

Схвалене сеймом 1642 р. подимне двойга для Чернігівського воєводства²⁶⁴, ймовірно, відповідало сумі 1638 р. – 9776 злотих. Поборці – Якубові Войні Оранському вдалося відносно непогано виконати свої функції. На початок наступного 1643 р. сейму Коронний скарб зафіксував надходження 8765 злотих 22 гроши з чернігівського подимного 1642 р.²⁶⁵ Ця сума склала 89,7% очікуваних надходжень від зазначеного податку до скарбу.

Починаючи з сейму 1643 р. сума подвійного подимного для Чернігівського воєводства поступово зростає. Вже на цьому сеймі вона визначена у розмірі 10763 злотих. Безперечно, це зростання не було відображенням зростання населення у старих населених пунктах воєводства, оскільки до вибуху козацького повстання у 1648 р. місцеві володільці все-ще сплачували подимне, беручи за основу подимний реєстр 1638 р. Натомість можна припустити, що було задекларовано для оподаткування частину населених пунктів, які виникли на території воєводства. На початок сейму 1645 р. з належної до сплати суми подимного двойга поборця Чернігівського воєводства Каспер Ростопча вніс до скарбу 9179 злотих; недоїмки при цьому склали 1584 злотих 19 грошів²⁶⁶. Відповідно відсоток сплати складає 85,3%. Принагідно слід зазначити, що цього року видано зі скарбу лише для укріплення Новгорода-Сіверського О. Пісочинському 10 тис. злотих²⁶⁷. Таким чином, весь подвійний подимний податок з воєводства не покривав навіть однієї статті видатків скарбу, що, між іншим, стосувалася саме цього воєводства.

²⁶¹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, sygn. 6, k. 60 v., 419 v.

²⁶² Ibid. K. 432; Dz. II, sygn. 46, k. 25, 112 v. – 113; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 127.

²⁶³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 219, 251.

²⁶⁴ VL. T. IV. S. 26.

²⁶⁵ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, sygn. 6, k. 420 v.

²⁶⁶ Ibid. Dz. II, sygn. 46, k. 67, 114 v.; dz. III, sygn. 6, k. 433 v., 451.

²⁶⁷ Ibid. K. 424 v.

Сейм 1646 р. схвалив сплату одного подимного, рішення про друге відіславши до сеймиків²⁶⁸. Оскільки незабаром, менш ніж через півроку, відбувся надзвичайний сейм 1647 р., який теж схвалив збір одного подимного, то поборцям фактично довелося збирати три подимних разом. До сплати очікувалася сума в 13602 злотих, але внаслідок завершення розмежування між Річчю Посполитою та Московською державою, а також між Чернігівським та Київським воєводствами ця сума зменшилася до 12956 злотих. На сеймі 1649 р. відзначалося, що вся ця сума була сплачена до скарбу²⁶⁹.

Крім подимного податку, Чернігівське воєводство сплачувало також до Коронного скарбу чоповий податок. З чотирьох випадків, коли за правління Владислава IV схвалювався збір чопового податку, воєводство підпадало під дію ухвал сеймів звичайного 1635, надзвичайного 1637 та звичайного 1638 рр.²⁷⁰ Ситуація з 1635 р. неясна. Жодних слідів збору чопового у воєводстві виявити не вдалося, що схиляє до думки про відсутність такого (збору) взагалі.

У 1637 р. чопове на Чернігово-Сіверщині збиралося. Для чопового, схваленого на сеймі, збирачем був призначений кременецький староста Філон Єловицький, причому для трьох воєводств – Волинського, Київського і Чернігівського. Він мав доставити до скарбу 4200 злотих трьома частинами (ратами) – відповідно 2100, 1100 і 1000 злотих. Перші дві рати мали надійти до скарбу до 20 листопада 1637 р., третя – вже в наступному – 1638 р. На початок сейму 1638 р. (10 березня) Ф.Єловицькому вдалося внести до скарбу лише першу рату – 2100 злотих²⁷¹. В основному йому вдалося розрахуватися зі скарбом до сейму 1642 р. За Чернігівським воєводством на цей час за 1637 р. недоїмок не рахувалося²⁷². Складно відповісти на питання, яка доля з очікуваної скарбом суми чопового припадала власне на Чернігівське воєводство. Чопове, що звичайно визначалося для Волинського і Київського воєводств, перевищували аналогічні показники для Чернігівського воєводства у більше ніж 10 і 3 рази відповідно. Як здається, подібне співвідношення не є орієнтиром у даному випадку. Ймовірно, Ф. Єловицький отримав за певні заслуги право збору чітко визначеної суми. Як свідчать нотатки скарбу, чопове у Волинському й Київському воєводствах збиралося і не в таких сумах й іншими поборцями. Зокрема той же Філон Єловицький на 1641 р. заборгував скарбу 10900 злотих чопового з Волинського воєводства²⁷³. Тому доволіно приймаємо, що частка Чернігово-Сіверщини не перевищувала 1000 злотих.

²⁶⁸ *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 105; VL. T. IV. S. 51: декларація про податки, схвалена на сеймі, заборонила у зв'язку з можливим зменшенням надходження податків з воєводства до скарбу постій жовнірів у його маєтностях.

²⁶⁹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, sygn. 6, k. 481 v. – 482, 500–500 v.

²⁷⁰ *Pawiński A.* Rządy sejmikowe w Polsce... S. 306.

²⁷¹ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 44, k. 124.

²⁷² *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 123.

²⁷³ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, sygn. 6, k. 57 v.

Крім чопового, схваленого на сеймі, рішення про збір чопового приймав чернігівський сеймик. Розмір його був визначений у 1400 злотих. Сплатити його збирач чопового Миколай Солтан мав трьома ратами до кінця року, відповідно 700, 400 і 300 злотих. На час проведення сейму 1638 р. М. Солтану вдалося внести до скарбу 700 злотих; інші 700 трактувалися як недоїмки²⁷⁴. На початок сейму 1639 р. боргів з чопового за 1637 р. за воєводством вже не числилося²⁷⁵.

Збір чопового податку, поряд з подимним, схвалив також звичайний сейм 1638 р. Розмір його з Чернігівського воєводства складав 1500 злотих²⁷⁶. На початок сейму 1641 р. сплачено було лише 500 злотих²⁷⁷. Правдоподібно, що недоїмки в 1000 злотих так і не потрапили до скарбу.

Таким чином, Коронний скарб за роки, коли реально на території Чернігівського воєводства збирався подимний і чоповий податки, отримав відповідно 74,7% та 74,6% очікуваних розмірів цих податків. Знаючи картину сплати цих податків у Речі Посполитій за 1633–1648 рр., можна говорити про відповідність за ступенем сплачення згаданих податків загальній ситуації в державі²⁷⁸.

Слід відзначити, що частина зібраних подимного і чопового становила 50–60% надходжень скарбу; залишок, який часто ставав основною частиною, скарб отримував з інших джерел. Серед них нас цікавлять ті, що могли надходити або надходили з Чернігівського воєводства.

Ключове місце серед цих джерел належало кварти – четвертій, а фактично п'ятій частині прибутків з королівщин – староств і держав (тенут)²⁷⁹. На території Чернігівського воєводства існували староства: ґродові – Чернігівське та Новгород-Сіверське – та неґродові (держави) – Ніжинське, Роменське, Носівське, Дівицьке. Достеменно відомо, що вони кварти не сплачували²⁸⁰. Щоправда, на сеймі 1643 р. лунали вимоги злюструвати ці староства з метою оподаткування їх квартию, але провести відповідну конституцію не вдалося²⁸¹. Так само нереалізованою залишилася вимога вишенського передсеймового сеймику 1645 р. про необхідність збирати квартиру зі староств Чернігівського воєводства²⁸². Як наслідок, протягом існування Чернігівського воєводства як складової частини

²⁷⁴ Ibid. Dział II, sygn. 44, k. 121 v.; sygn. 45, k. 153 v.

²⁷⁵ *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 117–118.

²⁷⁶ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 1947, k. 95.

²⁷⁷ AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. III, sygn. 6, k. 60 v.; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 120.

²⁷⁸ Ibid. S. 83–96.

²⁷⁹ Ibid. S. 130–131.

²⁸⁰ *Chłapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony... S. 93.

²⁸¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 561.

²⁸² *Вінниченко О.* Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика послам на сейми 1632–1647 роки) // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 16.

Речі Посполитої кварта зі староств, розташованих на його території, так і не збиралася. Так само на ці староства не поширювалася так звана нова кварта. Впроваджена вона була на початку правління Владислава IV і передбачала сплату до скарбу другої кварти у разі зміни старост чи державців королівщин або внаслідок смерті, або в результаті поступки²⁸³.

Неможливо точно окреслити розмір жидівського поголівного, який збирався на території воєводства. Не викликає сумніву, що євреям в час перебування Чернігово-Сіверщини в юрисдикції Владислава Вази заборонено було поселятися на території провінції²⁸⁴, але так само можна ствердити факт переселення досить значної кількості євреїв на Чернігово-Сіверщину, незважаючи на цю заборону. Протягом даного часу ці переселенці залишалися приписані до своїх кагалів, звідки прибули. Як наслідок, сплачували поголівне з попередніх місць проживання. Ситуація змінилася після завершення Смоленської війни. Наприкінці липня 1634 р. Владислав IV видав привілей, яким дозволив євреям поселятися у містах і містечках Сіверського князівства, будувати там будинки, набувати ґрунти, мати свої синагоги й цвинтарі, займатися торгівлею. Переселенці потрапляли під владу й судову юрисдикцію воєвод, каштелянів, старост і державців королівщин, отримували право апеляції до королівського суду. Привілей, втім, містить згадку, що в деяких містах євреям “мешкати не вільно”; туди їм дозволялося приїздити для торгівлі²⁸⁵. Про які міста йшлося у привілеї, важко сказати; відомо, що згодом євреї мешкали у всіх значних містах Чернігівського воєводства. Натомість даних про динаміку й величину сплачуваного ними поголівного віднайти не вдалося.

Так само неможливо визначити й суму евекти – мита, що накладалося на товари, які вивозилися закордон. Основним іноземним торговим партнером для мешканців Чернігово-Сіверщини виступала Московська держава. Обсяги цієї торгівлі були відносно незначними; міста регіону, за винятком Ніжина й Ромен, поступалися активністю містам київського Задніпров'я, Києву, Луцьку, Могилеву²⁸⁶. Ймовірно, зважаючи на відносну “прозорість” чернігово-задніпровської ділянки кордону між Річчю Посполитою та Московською державою, сплати евекти задіяні тут купці уникали. Торгівля ж, що здійснювалася в західному напрямку, мала за кінцеві пункти призначення Люблін і Гданськ, тобто за межі держави не виходила. Прибутки від евекти в цілому по країні були незначними, що викликало впровадження у 1643 р. нового податку – індукти, яка накладалася на імпортовані товари²⁸⁷. З метою ефективного її збору засновувався цілий ряд

²⁸³ VL. T. III. S. 436; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 12.

²⁸⁴ Інститут Рукопису НБУ, ф. II: Історичні матеріали, спр. 6783, арк. 1–2.

²⁸⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 108, л. 239–239 об.

²⁸⁶ Див.: *Раздорский А. И.* Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города). Санкт-Петербург, 2001. С. 141, 147, 153. Навряд, чи суттєво відмінною була ситуація у інших прирубіжних містах – Путивлі, Рильську, Севську чи Білгороді.

²⁸⁷ VL. T. IV. S. 35; *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 18.

митних пунктів – комор і прикомірків на східному кордоні Речі Посполитої. Зокрема, на території Чернігівського воєводства митні комори і прикомірки відкривалися у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Ніжині, Батурині, Конотопі, Ромнах²⁸⁸. Їх відкриття доручалося скарбовому писарю Станіславові Ушинському та суколектору (помічникові збирача податків) Василеві Комонецькому. Перший з них 7 квітня 1644 р. відкрив митний пункт у Ромнах, 11 квітня – у Конотопі, 23 квітня – у Ніжині, 30 квітня – у Батурині. В. Комонецький 25 квітня заснував митну комору в Чернігові, а згодом (29 квітня та 1 травня відповідно) – у Лоеві та Любечі²⁸⁹.

Встановити обсяги мита, які збиралися у цих пунктах, на даний момент неможливо, оскільки записи митних комор майже повністю були знищені під час варшавського повстання 1944 р.²⁹⁰ Шляхта Чернігівського воєводства в інструкції своїм послам на сейм 1646 р. вважала прибутки скарбу від евекти та індукти на східному кордоні значними й підозрювала підскарбія у прихованні частини тих мит²⁹¹. Однак таке уявлення виникало з факту подорожчання імпортованих товарів внаслідок впровадження індукти, а не внаслідок аналізу реального внеску цих мит до скарбу. За підрахунками А. Філіпчак-Коцур, лише у 1643 та 1645 рр. надходження від евекти та індукти до скарбу перевищили 100 тис. злотих²⁹², що, наприклад, у 1643 р. було менше 6% від загальної суми бюджету.

З огляду на прикордонний статус воєводства та наявність значної кількості митних пунктів прибутки від цих податків у Чернігівському воєводстві мали б бути не такими й малими. Так, лише за червень – липень 1646 р. сума митних зборів на Новгород-Сіверському ярмарку, за даними королівського дозорці сіверських комор і прикомірків Яна Засликевича, мала б скласти 5500 злотих. Але навіть частини цієї суми зібрати не вдалося через протидію новгород-сіверського старости Яна Пісочинського, який через свого слугу Андрія Пліховського називав індукту “ново видуманою шарпаниною” і обіцяв кожного, хто намагався її зібрати у його маєтностях, “киями забити або втопити”²⁹³. Позиція старости дуже добре ілюструє загальне негативне ставлення шляхти²⁹⁴, не кажучи вже про купців, до появи такого податку, як індукта.

²⁸⁸ VL. T. IV. S. 41; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 505.

²⁸⁹ ЦДІАЛ, ф. 9: Львівський гродський суд, оп. 1, спр. 395, арк. 602–603, 619–620, 603–607.

²⁹⁰ *Karwasińska J.* Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych. Warszawa, 1957. Т. I. S. 141–143.

²⁹¹ *Кулаковський П.* Інструкція шляхти Чернігівського воєводства... С. 120.

²⁹² *Filipczak-Kocur A.* Skarb koronny za Władysława IV... S. 131.

²⁹³ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 428–431.

²⁹⁴ При відкритті митної комори у Ніжині своє незадоволення з цього приводу висловив Я. Пянчинський, а один з шляхтичів Павло Шматович агітував проти нововведення шляхту, що збиралася у місцевих корчмах (ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 395, арк. 627–628).

Особливо від впровадження нового податку постраждали у регіоні московські купці. Право на його збирання відповідними посадовими особами часто призводило до зловживань. Це добре ілюструє скарга, подана брянськими торговими людьми Томилою Пенчуковим, Петром Говядіним з товаришами (всього більше 20 осіб) брянському воєводі Петрові Ромодановському. Шостого липня (26 червня) 1644 р. вони з товарами вирушили на Стародубський ярмарок. Лише частково продавши там свої товари, брянські купці поїхали додому. Коли вони проїжджали через новгород-сіверське село Івантенки, дружина місцевого володільця Сковродки зі своїми селянами арештувала купців. Згодом з Погара під'їхав збирач індукти Ян Жадикевич (Засликевич?) і разом з Сковродчиною почав вимагати у купців сплати податків, незважаючи на наявність у них квитів стародубського підстарости Германського. Процедура фактично перетворилася на конфіскаційну акцію. Московських торгових людей чотири дні тримали без їжі. Зрештою всі товари були забрані насильно. Їх загальна вартість склала, на думку постраждалих, більше, ніж 1100 рублів²⁹⁵. П. Ромодановський щодо цього безчинства звернувся до новгород-сіверського підстарости Яна Мелешка Пишковського. Оскільки збирання евекти й індукти не було в юрисдикції Я. Мелешка, то він писав до Василя Комонецького, який відповідав за їх збір у регіоні²⁹⁶. Останній лише у вересні 1644 р. зміг приїхати до Новгорода-Сіверського для розслідування справи. Перед ним Я. Жадикевич признався у взятті лише 400 талерів і трьох пар соболів; на більше не погоджувався і вимагав розгляду справи перед скарбовим судом²⁹⁷. Подальший перебіг справи невідомий, але, зважаючи на традиційно довготривалий розгляд справ у центральних судах Речі Посполитої, слід вважати, що задоволення всіх своїх вимог брянські купці так і не отримали.

Таким чином на основі збережених фрагментарних даних можна охарактеризувати надходження з Чернігівського воєводства до державного скарбу Речі Посполитої. В цілому для стосунків воєводства зі скарбом були характерні риси, притаманні й для багатьох інших воєводств. Особливо слід наголосити на суттєвому заниженні кількості димів у населених пунктах воєводства. Наскільки значною була різниця між даними, якими оперував скарб, і фактичним станом, встановити неможливо внаслідок відсутності відповідних статистичних даних по воєводству, які б відображали дійсний ступінь його заселеності.

²⁹⁵ РГАДА, ф. 79, 1644, № 1, л. 379–381.

²⁹⁶ Там же. Л. 249–250.

²⁹⁷ Там же. Л. 384–384 об.

IV.6. Організаційна перебудова церковних структур

Переведення Чернігово-Сіверщини зі становища провінції, підпорядкованій адміністрації Владислава Вази, у статус воєводства у складі Корони вимагало і перегляду церковного устрою регіону, що склався протягом 1620-х рр. Окрема католицька дієцезія на території відвойованих провінцій була створена лише 1636 р., що пояснюється позицією римської курії, яка довго вважала чисельність своїх вірних тут недостатньою. До цього вони підпорядковувалися віленському біскупові. Початково адміністрація створеної Смоленської дієцезії поширювалася і на Чернігово-Сіверщину. Щодо цього велася дискусія на сеймі 1638 р. Останній ухвалив компромісне рішення – смоленський біскуп отримав місце у сенаті, а територія Чернігівського воєводства приєднувалася до Київської дієцезії²⁹⁸. Таким чином встановлювалися межі між Смоленською та Київською дієцезіями згідно з кордоном між Великим князівством Литовським та Коронаю.

У 1630-х рр. продовжувалася політика зміцнення й розширення представництва католицьких орденів на Чернігово-Сіверщині. Окремою сеймовою конституцією 1635 р. були потверджені фундації домініканців у Чернігові, Новгороді-Сіверському та Ніжині²⁹⁹. Крім домініканців, в регіоні з'явилися й єзуїти. Єзуїтську колегію у Новгороді-Сіверському в 1635 р. заснував місцевий староста О. Пісочинський. Єзуїти мали отримати маєтності колишнього Спаського монастиря й Меленський обруб³⁰⁰. Під керівництвом прибулих на початку 1636 р. двох перших єзуїтів Спаський монастир досить швидко був переоблаштований на костел³⁰¹. На сеймі 1638 р. О. Пісочинський домігся затвердження своєї фундації для ордену сеймом, яка була підтверджена ще й конституцією сейму 1647 р.³⁰² Невдовзі після заснування, у 1637 р., староста поступився колегії селами Горбів, Ананчин і Горки, селом Чигин, набутих від Миколая Дрогомира, а також вихлопотав у короля привілей, згідно з яким від'єднав від староства села Глазів й Олтар та передав їх єзуїтам³⁰³. Крім О. Пісочинського, матеріальному зміцненню новгород-сіверських єзуїтів сприяв вінницький староста Адам Калиновський, який записав їм у 1640 р. 20 тис. злотих на своїй подільській маєтності – Батозі. Ще 1636 р. єзуїти заснували школу, яка у жовтні 1646 р. була перетворена у

²⁹⁸ VL. T. III. S. 451; *Długosz T. Dzieje diecezji Smoleńskiej*. S. 38–39.

²⁹⁹ VL. T. III. S. 419.

³⁰⁰ РГАДА, ф. 1473: Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель, оп. 1, д. 927, л. 2–3; *Zaleski S. Jezuiti w Polsce. Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za czasów Władysława IV (1608–1648)*. Kraków, 1905. T. IV. S. 1403.

³⁰¹ Ibid. S. 1400–1401.

³⁰² VL. T. III. S. 458; T. IV. S. 66.

³⁰³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 373–373 v.; РГАДА, ф. 1473, оп. 1, д. 927, л. 6–6 об., 3–3 об., 5–5 об.

колегію. Ректором її став отець Себастьян Рогозинський. При колегії існувала бурса музик та бібліотека³⁰⁴.

Крім Новгород-Сіверського, невелика єзуїтська місія була в Сосниці. Син О. Пісочинського, вихованець єзуїтів Ян, надав їм у володіння село Спаське³⁰⁵.

У 1648 р. єзуїти, так само як і домініканці, або стали жертвою козацько-селянського повстання, або втекли вглиб країни.

Утім, католицтво у Чернігівському воєводстві мало не такі сильні позиції, як у Смоленському. Католицькі святині, за винятком найголовніших, наприклад, у Чернігові костелів домініканців (колишньої церкви Бориса й Гліба) та збудованого на місці церкви святої Параскеви³⁰⁶, були дерев'яними і зводилися переважно у міських поселеннях. Чинником, що, певною мірою, стримував поширення католицтва в регіоні, була відсутність тут земельних володінь Київської дієцезії. Про це наголошував у своєму виступі (вотумі) на сеймі 1639 р. київський біскуп Олександр Соколовський, звертаючись із проханням до сейму про виділення на розробку для біскупства шмату лісу на Чернігово-Сіверщині: "... конституція, прошу, нехай стане... і на мене, і на моє біскупство, в дієцезії як на законних, так і світських капланів..., щоб гроші, за ті попели взяті, обернути на костели й інші будинки..."³⁰⁷.

Складним на Чернігово-Сіверщині було становище унійної церкви. Відновлена як унійна у 1626 р. (див. с. 71) Чернігівська архімандрія довгий час існувала лише формально. Після Смоленської війни чернігівський архімандрит Кирило Ставровецький за королівської підтримки дещо зміцнив матеріальне становище своєї архімандрії: йому вдалося привернути до неї значну частину з наданих архімандрії ще у 1626 р. 100 волок під Черніговом³⁰⁸. Утім, надані архімандрії населені пункти Горбів та Овдіївка постійно піддавалися тиску з боку сусідніх землеволодільців. Прихильників унії на Чернігово-Сіверщині було настільки мало, що К. Ставровецький не зміг навіть відбудувати Єлецький монастир, де формально містився центр архімандрії³⁰⁹. Небезпекою переходу архімандрії після смерті К. Ставровецького до рук "схизматиків" пояснювалося видання 3 березня 1643 р., ще за життя чернігівського архімандрита, королівського привілею на

³⁰⁴ *Zaleski S.* Jezuici w Polsce. T. IV. S. 1401–1403.

³⁰⁵ *Филарет..* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 6: Уезды Новгород-Северский, Сосницкий, Городнянский, Конотопский и Борзенский. С. 98, 117.

³⁰⁶ *Марков М.* О достопамятностях Чернигова. С. 16.

³⁰⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 423–424; Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów, rkps 991, k. 311–311 v.; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 367, k. 8

³⁰⁸ Ibid. Rkps 272, k. 91–93; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 43 об. – 46.

³⁰⁹ *Марков М.* О достопамятностях Чернигова. С. 16; *Верзилов А. А.* Униатские архимандриты в Чернигове. Чернигов, 1903. С. 7.

коад'юторію архімандрії законникові монастиря святого Базиля Іларіонові Котковському. Принагідно привілей зазначає про його підпорядкування смоленському й чернігівському архієпископу Андрієві Золотому-Квашнину³¹⁰. К. Ставровецький помер 1647 р., видавши попереднього року в Чернігові, правдоподібно, у похідній друкарні, свою працю “Перло многоцінное...”³¹¹. Як того й побоювалися у Варшаві, хистка будівля організаційної структури унійної церкви на Чернігово-Сіверщині почала валитися відразу ж по смерті К. Ставровецького. Промовистим свідченням цього є повернення силою Овдіївки, села, в якому довгий час проживав архімандрит, до своїх маєностей чернігівським земським підсудком Якубом Войною Оранським³¹². Наступним унійним чернігівським архімандритом на початку правління Яна Казимира був призначений Юзеф Мещерин. Архімандрит без вірних і архімандрії, потішившись деякий час титулом, 1 липня 1659 р., обґрунтовуючи свій вчинок виконанням численних посольств та неможливістю “хвалити бога у чернігівських монастирях (так!)”, зрезигнував з архімандрії, передавши її до вільного рішення короля³¹³. Найбільш ймовірно, що після цього існуюча лише на папері архімандрія залишалася не обсаджена.

Православна церква на Чернігово-Сіверщині довгий час існувала нелегально. Але місцеві землеволодільці змушені були рахуватися з релігійним визнанням більшості переселенців, які прибували з Наддніпрянщини, Волині, Поділля чи Білорусі. Їм дозволялося будувати церкви, де служба проводилася за “східним” обрядом. Православні церкви існували, починаючи з 1620-х рр. не лише в селах, а й у містечках та містах регіону³¹⁴. Після Смоленської війни ситуація право-

³¹⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 185, k. 499 v. – 500: причина видання привілею формулюється таким чином: “...оскільки у тракті Чернігівському не маємо монастиря, будучого в унії, лише особу Кирила Транквіліона Ставровецького, архімандрита чернігівського, тому, щоб по його смерті ця архімандрія не потрапила до схизматиків...”

³¹¹ *Tranquillus Stavroveckij Cyrillus. Perlo Mnohocënnoje* (Černěhov 1646). KcIn; Wien, 1985. T. 2: Kommentar (H. Trunke); *Wagilewicz J.D. Pisarze polscy Rusini, wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini / Przyt. R. Radyszewskyj. Przemyśl, 1996. S. 244; Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 3: Мужеские монастыри. С. 10–11.*

³¹² *Верзилов А. В. Униатские архимандриты...* С. 8: автор цілком слушно вважає, що твердження Й. Галятовського про Маріана Оранського як наступника К.Ставровецького на чернігівській архімандрії є помилковим.

³¹³ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 157–158.

³¹⁴ Див., наприклад, інформацію 1640 р. про веркіївського священника церкви святої Трійці Семена Григоровича, який перебував у містечку з самого початку його заселення (*Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1867. Вып. 3: Полк Нежинский. Уезды Нежинский, Борзненский, Конотопский, Черниговский, Сосницкий, Кролевецкий. С. 218–219*) або ж свідчення 1651 р. про чернігівського воскресенського священника Стефана Григоровича, який “народився у Чернігові ще за панства московського і весь час міщанам служив” (*Филарет. Историко-статистическое описание...* Кн. 5. С. 60–61).

славних громад на Чернігово-Сіверщині почала покращуватися. Цьому сприяло як зміна ставлення центральної влади до православної церкви в цілому³¹⁵, так і прибуття на Чернігово-Сіверщину значної кількості православної шляхти, яка отримала тут земельні володіння за заслуги у Смоленській війні.

Після того як влітку 1631 р. смоленський і чернігівський архієпископ Ісайя Копинський став київським митрополитом, він висвятив на чернігівську кафедру ігумена Зосиму Прокоповича, який одночасно був намісником Києво-Михайлівського монастиря. Незабаром після обрання на елекційному сеймі 1632 р. митрополитом Петра Могили З. Прокопович став “блюстителем київських печер”, зберігши за собою титул чернігівського єпископа. Він практично відсторонився від керівництва справами єпархії³¹⁶, що цілком влаштувало П. Могилу, який ці функції підпорядкував собі. Це було не останнім чинником, який сприяв збереженню титулу за бездіяльним єпископом. Відновлення Чернігівської православної єпархії як повноцінної структурної одиниці Київської митрополії відбулося в другій половині 1650 р. і стало наслідком компромісної політики, яку намагався безуспішно проводити король Ян Казимир. Тоді Зосима Прокопович офіційно був визнаний чернігівським єпископом³¹⁷. Остаточо ж цей процес був закріплений обранням у березні 1657 р. на посаду єпископа Лазаря Барановича і опосередкованим потвердженням цього обрання з боку Б. Хмельницького³¹⁸.

Обережна політика П. Могили, підтримувана більшістю української православної шляхти на чолі з А. Киселем, що давала підстави папській курії, королівській владі та католицькому табору сподіватися на укладення так званої “універсальної унії”³¹⁹, уможливила розбудову мережі осередків православ’я в Чернігівському воєводстві. Це наочно видно на прикладі виникнення тут православних монастирів.

На момент завершення Смоленської війни на території Чернігово-Сіверщини був чинним, правдоподібно, всього лише один православний монастир

³¹⁵ Див. про сеймову боротьбу щодо цього та характеристики найважливіших нормативних документів, які сприяли покращенню становища православної церкви: *Dzięgielewski J.* O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa, 1986. S. 74–82, 89–90.

³¹⁶ *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви. Київ, 1998. Т. II: XVII ст. С. 126–127.

³¹⁷ *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1997. S. 106.

³¹⁸ Див. універсал Б. Хмельницького Л. Барановичу від 6 червня (27 травня) 1657 р. на володіння маєтностями чернігівського єпископства (Документи Богдана Хмельницького. С. 589–590).

³¹⁹ Про проекти “універсальної унії” див.: *Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. Киев, 1989. С. 139–158.

– Різдва Богодиці у Ніжині³²⁰. Ще один православний монастир, що існував у період адміністрації Владислава Вази, – Спаський під Новгородом-Сіверським, внаслідок еміграції після завершення Смоленської війни до Московської держави всіх ченців запустів³²¹. У середині 1630-х рр. починається процес заснування нових православних монастирів на Чернігово-Сіверщині. Начебто ще під час Смоленської війни мав бути заснований Батуринський Крупницький монастир. За версією монахів монастиря, ще у 1636 р. Єжи Оссолінський надав монастиреві село Обмачів, а у 1640 р. О. Пісочинський – Спаське Поле³²². Наведений у Філарета (Гумілевського) текст привілею Є. Оссолінського від 19 жовтня 1636 р. монастиреві на село Обмачів і Веревський млин³²³ є безперечним фальсифікатом. Про це свідчить титул Є. Оссолінського як київського й брацлавського каштеляна, якими він ніколи не був. Крім того, Обмачів ще у 1638 р. належав О. Пісочинському, який з нього сплатив подимний податок скарбові³²⁴. Подібним чином, мало узгоджується з реальним станом речей декларований монахами факт надання у 1640 р. О. Пісочинським монастиреві Спаського Поля, яке перед 1648 р., напевно, входило до володінь Пісочинських³²⁵. Все-таки слід вважати, що монастир існував до 1648 р., а його перебільшені претензії у добу Б. Хмельницького були проявом дуже поширеної в той час тенденції узаконити займанщину, здійснену в період революційних подій³²⁶.

Якщо існування Батуринського Крупницького монастиря у вказаний період є фактом правдоподібним, але з огляду на відомі нам джерела не остаточно доведеним, то в існуванні протягом 1640-х рр. фундованих А. Киселем православних монастирів сумніватися не доводиться. У 1642 р. А. Кисіль здійснив фунда-

³²⁰ Цей монастир мав виникнути у 1620 р. (*Филарет. Историко-статистическое описание...* Кн. 3. С. 195; *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 67*).

³²¹ Філарет (Гумілевський) писав про переведення ченців монастиря спочатку в Рильськ, а потім Севськ після Деулінського перемир'я, а потім його відродження у 1620 р. О. Пісочинським. Цей автор вважав, що монастир як православний існував до 1633 р. (*Филарет. Историко-статистическое описание...* Кн. 3. С. 43–44). О. Лазаревський, справедливо піддавши критиці факт відновлення монастиря у 1620 р., відкинув можливість існування Спаського монастиря протягом 1619–1634 рр. (*Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 214*), що не відповідає дійсності.

³²² *Филарет. Историко-статистическое описание...* Кн. 3. С. 269–270; *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 273*.

³²³ *Филарет.. Историко-статистическое описание...* Кн. 3. С. 300–301. Інший варіант цього привілею теж сумнівний; тут А. Кисіль названий воєводою київським та брацлавським, а Є. Оссолінський коронним канцлером (Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729–1730 г. С. 224–225), що на час видання привілею не відповідає дійсності.

³²⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

³²⁵ Там само. Спр. 4145, арк. 41 зв.

³²⁶ Див. універсали Б. Хмельницького, що підтверджують земельні володіння монастиря, набуті до 1648 р.: Документи Богдана Хмельницького. С. 491, 503–504; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... С. 227–228.

ційний запис монахам Трубчевського монастиря у зв'язку з планованою передачею Трубчевської волості Московській державі. Запис був затверджений королем Владиславом IV³²⁷. Згодом А. Кисіль заповів на користь монастиря свої маєтності Максаків, Ховми, Краснистав, Ядути, Пральники, Високе, а також будинок та хутір Філіпівський у Мені³²⁸. Перевезення монахів з-під Трубчевська на нове місце відбулося у другій половині 1645 – на початку 1646 рр. Доставлена була навіть церква, яку перенесли на плоти і Десною доправили до Максакова³²⁹. Монастир отримав назву від прізвища свого фундатора – Киселинський; під час Хмельниччини монахи “деідеологізували” назву, замінивши її на “Максаківський”.

Тим же А. Киселем був заснований Макошинський дівочий монастир, якому для утримання було надано ряд млинів, зокрема у Величківці³³⁰.

Вже після початку Хмельниччини, 21 листопада 1649 р., Катерина Угорницька, скарбникова чернігівська, фундувала Омбишський монастир святого Василя, надавши йому свої маєтності Омбиш і Лосинівку та доручивши опіку над ним архімандриту Києво-Печерського монастиря Йосифові Тризні³³¹. На підставі того, що вже під тим 1649 р. згадується омбишський ігумен отець Іларіон Борисович, О. Лазаревський вважав, що монастир був заснований раніше укладення фундаційного акту. Напередодні 1648 р. в Омбиші, як вказують свідчення місцевого старожила Грушевського 1745 р., існував ще й дівочий монастир, на користь якого місцеві селяни відбували повинності³³².

Доволі жвавий православний монастирський рух 1640-х рр. свідчив про крах планів центрального уряду, який після приєднання до Речі Посполитої Смоленщини та Сіверщини, планував перетворити їх в оплот не лише польського панування, але й міцний осередок католицизму. Якщо стосовно Смоленщини така політика досягла значних успіхів, то на Чернігово-Сіверщині православ'я взяло частковий реванш і напередодні 1648 р. було панівним з огляду на чисельність вірних.

Процес творення воєводства на території Чернігово-Сіверщини, розпочатий виданням конституцій 1633 і 1635 рр., тривав декілька років і в основному завершився в кінці 1630-х рр. Саме тоді в регіоні склалася система регулярно діючих гродських та земських судів, були заповнені ієрархія земських урядів,

³²⁷ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 272, k. 7–8; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 593–594.

³²⁸ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 272, k. 45–46; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 594–596.

³²⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 512.

³³⁰ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 261, k. 86, 96

³³¹ Ibid. Rkps 221, k. 25–26; Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. С. 184–186.

³³² Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 84–85.

повноцінно запрацював сеймик шляхти, воєводство почало регулярно сплачувати податки до скарбу. Моделлю для створюваного воєводства стали українські воєводства Корони, у першу чергу Київське, з їх відмінним правом, руською діловодною мовою. Це означало, що настрої місцевої шляхетської спільноти були близькими до тих, які побутували в згаданих воєводствах. Для Варшави поширення такої моделі на Чернігово-Сіверщину мало тактичний характер, оскільки у самих “модельних” воєводствах йшов процес наближення до устрою коронних воєводств. Тому, на думку центру, процес уніфікації, який успішно розвивався на Волині й Наддніпрянщині, мав поширитися й на Чернігово-Сіверщину. Ймовірно так і було б, якби не події середини XVII ст., які поставили крапку на польській добі в історії Чернігово-Сіверщини.

РОЗДІЛ V. КОРДОНИ ВОЄВОДСТВА

V.1. Східний кордон

Путивльська ділянка кордону. Розмежування між Московською державою та Річчю Посполитою відбувалося на основі рішення, схваленого під час підписання Полянівського мирного договору¹. Згідно з цим договором з'їзд граничних комісій був призначений на 1 жовтня 1634 р. Королівські граничні комісари та царські межові судді мали обмінятися вірчими грамотами і скласти присяги щодо справедливого визначення кордону. Для реалізації останнього дозволялося залучати покази старожилів. При розмежуванні комісари і судді мали робити заруби на деревах, як правило, на дубах, у вигляді одинарних хрестів із московського боку та подвійних – з польсько-литовського. У випадках повороту кордону – сипати кіпці чи кургани, у спірних місцях, крім того, закопувати визначені предмети – камені, кості тварин, серпи тощо. Після завершення розмежування члени граничних комісій мали докладно описати лінію кордону і обмінятися відповідними протоколами².

Планувалося розмежування на ділянці Новгород-Сіверського, Чернігівського повітів та Задніпровської частини Київського воєводства провести комісіям одного складу. Московська сторона була представлена межовими суддями Григорієм Пушкіним, Григорієм Аляб'євим і Первушкою Нероновим; польсько-литовська – чернігівським підкоморієм Адамом Киселем, новгород-сіверським хорунжим Щасним Вишлем і київським підсудком Лукашом Вітовським. З'їзд комісій було призначено, як і передбачалося договором на Полянівці, на 1 жовтня (21 вересня) 1634 р. Комісари та судді мали з'їхатися на правому березі річки Клевень біля Марицького колодязя, неподалік Великого перевозу через Клевень. Ймовірно, місце було обране королівськими комісарами, оскільки царські судді пропонували з'їхатися або на городищі Пуста Торговиця, або на річці Єзуч. Відразу виявилися розбіжності щодо частини кордону, що підпадав під делімітацію. Судді вимагали почати межкування від Муравського шляху, тобто з півдня, і розмежувати таким чином Путивльський уїзд з Київським воєводством, Чернігівським та Новгород-Сіверським повітами. Королівські комісари пропонували розпочати межкування з півночі й відмежувати Почепську, Трубчевську волості Стародубського повіту та Новгород-Сіверський повіт від сусідніх уїздів Московської держави; степову ж частину кордону відмовлялися межувати під приводом перебування там татар. Московські судді відкинули цей варіант,

¹ Шеламанова Н. Б. Документы государственных межеваний 30–40-х годов XVII в. // Археографический ежегодник за 1971 г. Москва, 1972. С. 161.

² Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... S. 10.

оскільки, за їхніми словами, вони мали повноваження лише для межування Путивльського уїзду, який ні з Почепською, ні з Трубчевською волостями спільних рубежів не мав. Тоді королівські комісари запропонували встановити межі Новгород-Сіверського повіту з Рильським та Путивльським уїздами, категорично відмовившись починати межування з Диких Полів. Московські судді, сподіваючись на розмежування й степової ділянки кордону, погодилися з умовами польської сторони і 6 жовтня (26 вересня) відбулося хресне цілування для того, щоб розпочати межування Новгород-Сіверського повіту з Рильським уїздом³. Порівнюючи покази путивльських старожилів та результати цього межування⁴, слід відзначити, що серйозних розходжень між ними не було, а отже, значних суперечностей між комісарами та суддями щодо визначення кордону не існувало. Про відсутність таких суперечностей свідчать і темпи проведення делімітації кордону – його відрізок від верхів'я Клевені до річки Єзуч був визначений за десять днів (з 10 жовтня (30 вересня) до 19 (9) жовтня)⁵. Делімітований кордон мав протяжність 165 верст⁶. Коли межування дійшло до Єзуча, між путивльськими та новгород-сіверськими старожилами вчинилася суперечка щодо лінії подальшого кордону. Путивльські старожили пропонували вести кордон від Єзуча та Кукольчого яру на Пусту Торговицю та Самбірські верхи. Новгород-сіверські старожили стверджували, що кордон має йти з Єзуча на верх Конотопа та інші урочища⁷.

Власне суперечка мала значно більші масштаби і лежала у сфері найбільш болючих аспектів московсько-польських стосунків. Починаючи зі Смутного часу магнати Речі Посполитої проводили активну колонізаційну політику в Задніпров'ї. На час укладення Полянського договору лінія здобутків цього колонізаційного руху досягла верхів'їв Сули, середини течій Псла і Ворскли. Тому значна частина території Задніпров'я оспорювалася московською стороною як належна, за її твердженням, до Путивльського уїзду. На спірній території, за підрахунками путивльських старожилів, виникло 15 міст і містечок (городів), 10 острогів, а між ними велике число сіл, деревень, слобід. У них було поставлено близько 1300 дворів⁸. Відсутність тут чіткого міждержавного кордону давала право місцевим урядникам князя Яреми Вишневецького, Адама Казановського, Лукаша Жулкевського та інших магнатів й надалі втілювати у життя свої колонізаційні акції. Не випадково, коли комісари й межові судді прибули 19 (9) жовтня на Єзуч, до них приїхали урядники українських магнатів – Я. Вишневець-

³ РГАДА, ф. 79, 1634, № 18, л. 113–120.

⁴ Див.: Там же. Л. 100–107: покази путивльських старожилів; 1636, № 6, л. 95–114: межовий акт.

⁵ Там же. 1634, № 18, л. 174.

⁶ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... S. 20.

⁷ РГАДА, ф. 79, 1634, № 18, л. 175–176.

⁸ Там же. № 30, л. 106.

кого, А. Казановського, Л. Жулкевського, О. Пісочинського. Загалом їх було, за даними, отриманими Посольським приказом, близько трьох тисяч⁹. Вони повідомили комісарів, що не допустять передачі колонізованих територій. Це вплинуло на позицію А. Киселя та його партнерів, і 21 (11) жовтня межування було припинене з обіцянкою з боку королівських комісарів про його відновлення літом майбутнього року¹⁰.

Внаслідок межування, здійсненого комісіями Григорія Пушкіна та Адама Киселя, була встановлена така лінія кордону¹¹.

Вона розпочиналася від Калинових лісків, від гирла, де зійшлися Суха й Велика Клевені. Тут одночасно брала початок межа між Новгород-Сіверським повітом та Рильським уїздом. Від злиття Сухої та Великої Клевені кордон йшов її течією (“живою водою”) близько 20 верст до села Попівка (Поповкіно). На південь за дві версти від села знаходилося Мощене болото, до якого рубіж все ще йшов Клевенню. Увійшовши у болото, кордон прямував шість верст на південь до місцевості Козині Сіті, далі яром і болотом до Красного кілка, поблизу якого знаходилися Володине поле та витoki річки Крупець.

На Володиному полі розпочиналася ділянка кордону між Новгород-Сіверським повітом та Путивльським уїздом. Від цього поля кордон йшов Крутим ярком до Крупця, а течією останнього одинадцять верст до його впадіння у річку Обесту – ліву притоку Клевені. Справа знаходилися землі новгород-сіверського села Крупець, а зліва землі попа села Покровське Івана, риянина сина боярського Петра Дворкіна та путивльця сина боярського Семена Золотарьова. На землях останнього вже у 1624 році існувала деревня Золотарівка, що належала до Путивльського уїзду і лежала на лівому березі річки Крупець; навпроти, на іншому березі цієї річки, знаходилося новгород-сіверське село Крупець¹². Обестою кордон тягнувся до впадіння у неї річки Воронок – її лівої притоки. Гирло Воронка знаходилося на дві версти вище від впадіння в Обесту Крупця. Підійнявшись до витоків Воронка, кордон через дві версти досягав дороги Севськ–Путивль¹³. Пройшовши три версти по дорозі у напрямку Путивля, лінія кордону, узгоджуючись з показами старожилів деревні Ємадикіно, повертала направо і прямувала до річки Лопуги, розділяючи землі новгород-сіверського села Ковенки та путивльського сина боярського Богдана Гудова. Пройшовши повз Ковенки, нижче від прудища, лінія перетинала дорогу з

⁹ Там же. № 28, л. 11.

¹⁰ Там же. № 18, л. 174–180; № 29, л. 1–4; № 28, л. 3.

¹¹ Див. Там же. 1636, № 6, л. 95–114: межовий акт; 1634, № 18, л. 100–107: покази путивльських старожилів.

¹² Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 162.

¹³ Старожили називали цю дорогу як Велику Ємадикінську дорогу (Там же. Ф. 79, 1634, № 18, л. 102, 103). Правдоподібно, вони мали на увазі ту ж дорогу, але у її назві відобразили лише її фрагмент між Ємадикіним та Труфановим.

Ємадикіна на Путивль (за показами старожилів, рубіж йшов по цій дорозі) і прямувала до річки Рудки – лівої притоки Клевені, залишаючи на путивльському боці землі путивльських поміщиків Василя Ревякіна – Ревякіно – та Федора Забеліна – Забеліно. На лівому березі Клевені за річкою Берюхом, навпроти Ревякіна, розташовувалася новгород-сіверська деревня Погаричі, яка називалася прирубіжним пунктом й раніше – у квітні 1628 та травні 1631 рр.¹⁴

Звідтіля лінія кордону виходила на дорогу, якою їздили з Путивля до села Путивльського Молчинського монастиря – Берюха. Від дороги кордон ішов у напрямку до Клевені переважно малолісними місцями, тому його лінія позначалася курганами і стовпами. Подолавши Клевень дещо нижче від новгород-сіверського села Сулешове¹⁵, кордон входив у невеликий потічок Гумна і далі Гумновським і Каменським ярами, з якого брав початок ще один потік Камень, доходив до Каменських лісків. Каменськими та Котячими лісками, а з останніх Котячим яром лінія кордону тягнулася до річки Єсмань. Пройшовши тринадцять верст вниз течією Єсмані, вона впиралася у Клевень. Це мало місце нижче від новгород-сіверського села Волокитино. Тут кордон розділяв землі Волокитина, іншого новгород-сіверського села Кочереги (Кочерги) та путивльського поміщика Миляки Стрельникова. Ймовірно, кордон проходив лівим берегом Єсмані, оскільки навпроти Кочереги через Єсмань їх володільцем Адамом Вишневським був влаштований міст – човен, якого на початку 1639 р. зсік і порозкидав Миляка Стрельников¹⁶.

Шість верст від гирла Єсмані лінія кордону йшла Клевенню до Великого Клевенського перевозу. Минувши перевіз, вона виходила з Клевені на новгород-сіверський бік, тягнучись по дрібних потоках – Мостовому та Марицькому, а також по Козинському яру¹⁷. Зрештою, кордон доходив до Клевенського болота, що лежало на правобережжі Клевені, за шість верст справа від її течії. Цю відстань кордон долав болотами й дрібними потоками. Підтвердженням того, що до 1645 р. вказана ділянка правого берега Клевені належала до Путивля, є справа, що стосувалася суперечки між путивльськими поміщиками Яциними та путивльським воєводою Василем Львовим. Згідно з інформацією по цій справі, Яцини у своєму помісті – селі Яцино, розташованому на лівому березі Клевені, влаштували млин. Коли вони це робили, земля їх помістя знаходилася з обох

¹⁴ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 96–100; Приказный стол, стб. 40, л. 257.

¹⁵ Про належність Сулешова до Новгород-Сіверського повіту див.: Там же. Ф. 79, 1641, № 1, л. 165–166 (березень 1641 р.); Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, rkps 4166, k. 16: сплата подимного О. Пісочинським у 1642 р. з його володінь.

¹⁶ РГАДА, ф. 79, 1639, № 1, л. 241–243.

¹⁷ Відома річка Мариця, що протікала поблизу Волокитина. Там само, нижче Волокитинської греблі, через Клевень був перевіз, який використовувався лише навесні; влітку й восени у річці, очевидно, бракувало води (Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... С. 399).

боків Клевені. При здійсненні межування у 1645 р. королівські комісари просили відмежувати у свою сторону половину млина й отримали, правдоподібно, на це згоду московських межових суддів. Яцини, однак, відмовилися ділитися млином, стверджуючи, що млинова кліть влаштована на струзі 70 сажнів від рубежу і земля з обох боків кліті таким чином належала їм. Путивльський воєвода Василь Львов, намагаючись добитися виконання умов граничного протоколу, покарав Яциних за утримання половини млина, посадивши одного з них – Івана – до в'язниці¹⁸. Згідно з показами старожилів Івана і Петра Яциних, даних у 1634 р., рибна ловля від гирла річки Чигра по річку Клевень та по Городок з обох боків Клевені належала до Путивля, а від Городка вниз по Клевені по Верхній струмок, по Клевещицю, по Дашкові сіножаті, по острів Новоруб та по спільний рівець до Сейму поділялася так: ліва сторона Клевені відносилася до Путивля, права – до Новгород-Сіверського. Таким чином, старий путивльсько-новгород-сіверський рубіж на даній ділянці з течією Клевені не збігався.

Досягши Клевені, лінія кордону йшла впродовж чотирьох верст за її течією, доки не доходила до селища Пердунова та болота Желени. Тут кордон тягнувся лівим берегом Клевені, що заріс осикою, повз болото Желени, залишаючи острів Любович до Новгород-Сіверського повіту, а острів Новоруб до Путивльського уїзду. Згодом його лінія збігалася з одинадцятикілометровим рівцем, що тягнувся до річки Сейм. Цим рівцем почергово (порічно) володіли селяни новгород-сіверського села Литвиновичі та піддані путивльського поміщика Богдана Кривопишина. Після розмежування 1645 р. ця ділянка між річками Клевень і Звань відійшла до Путивльського уїзду. У результаті цього дві третини селітряного і дров'яного лісу, а також бортні уходи, які належали до села Литвиновичі, були відведені до Путивля¹⁹.

Сеймом кордон із півверсти рухався проти течії до Хотцевського рівця. Від цього рівця він прямував через болото Щигля та дві річечки, що обидві називалися Волчками, до Михалівого лісу. Останній знаходився від течії Сейму на відстані 12 верст. Великим болотом ліс поділявся на дві частини: основний лісовий масив належав до Новгород-Сіверського повіту, а маленькі ліски – до Путивля. У Велике болото впадала річечка Бочки. Від цього болота кордон йшов упродовж чотирьох верст Труфановим ліском, далі три версти дібровою й поляною. Ще через сім верст він досягав болота Добра, далі направлявся до Ісейського болота, яке впадало у річку Єзуч. Проти течії останньої кордон проходив сім верст, залишаючи зліва землі путивльців дітей боярських Федора Оладьїна, Сергія Онтикова, Никифора Яцина з братами та Богдана Кривопишина²⁰, а справа

¹⁸ Там же. ф. 79, 1646, № 1, л. 194–197.

¹⁹ Там же. Л. 206, 210–211.

²⁰ Яциним належало помістя Свєчкино (нині – Козацьке), яке знаходилося приблизно на півдорозі від Сейму до Єзуча і межувало з конотопськими землями, Кривопишиним – землі від Свєчкина до Кукольного яру (Там же. 1634, № 18, л. 106–107).

– селян новгород-сіверських сіл Озаричі, Литвиновичі та інших. Досягши Кукольчого яру, межування було призупинене, оскільки виникли серйозні суперечки щодо проведення подальшої лінії кордону як між граничними комісарами і межовими суддями, так і старожилами.

У 1635 р. з боку Речі Посполитої була визначена нова комісія у складі чернігівського воєводи Мартина Калиновського, брацлавського воєводи Лукаша Жулкевського і Адама Киселя²¹. Склад московської межової комісії залишився таким самим. Г. Пушкін з колегами, після консультацій з Посольським приказом, відмовилися співпрацювати з М. Калиновським та Л. Жулкевським на тій підставі, що останній мав на спірних територіях володіння, зокрема Гадяч, а М. Калиновський був чернігівським воєводою і сприяв чернігівській шляхті у захопленні путивльських городищ. А. Кисіль, зустрівшись 2 липня (22 червня) 1635 р. з Г. Пушкіним та його товаришами між Кукольчим яром та Пустою Торговицею, намагався переконати їх розпочати межування, оскільки М. Калиновський та Л. Жулкевський визначені як комісари сеймом. Московські судді, маючи чітку інструкцію Посольського приказу, погоджувалися межувати лише з А. Киселем. Це поклало край діяльності королівської комісії у такому складі²².

У наступному 1636 р. змінився склад обох комісій, що мали продовжити межування від Кукольчого яру. Царськими межовими суддями були визначені окольничий і намісник муромський князь Федір Федорович Волконський, думний дворянин і намісник коширський Томила Луговський, дяк Никифор Шипулін, а до королівської комісії увійшли брацлавський каштелян Габріель Стемповський, малогоський каштелян Себастьян Волицький, королівський дворянин Ян Куновський. Королівська комісія відразу ж виявилася некомплектною, бо з неї був відкликаний королем С. Волицький²³. Перший з'їзд комісій відбувся 18 (8) листопада 1636 р.²⁴. Заперечуючи пропозицію царських межових суддів провести лінію кордону на Пусту Торговицю, Самбірські верхи, річкою Висогор (Лисогор) до Удаю, де, за даними московської сторони, закінчувалася Чернігівщина і починалося Київське воєводство, королівські комісари пропонували вести її від Єзуча на річку Сухий Ромен та вершину Сули²⁵. На підтвердження своїх претензій королівські комісари пред'явили царським межовим суддям літописець, сім привілеїв королів Казимира Ягеллончика, Олександра, Стефана Баторія, Сигізмунда III і ще шість, переважно судових, документів²⁶. Серед них особливо важливими були привілеї короля Казимира 1448 р. Єфимові Лопаті

²¹ *Бантыш-Каменский Н.* Переписка между Россиею и Польшею.. Т. III. С. 84; *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... S. 20.

²² РГАДА, ф. 79, 1634, № 29, л. 6–9.

²³ Там же. № 31, л. 17–18; 1636, № 6, л. 13–20.

²⁴ Там же. Л. 66.

²⁵ Там же. Л. 91–94; 1634, № 30, л. 104–106.

²⁶ Там же. 1636, №. 6, л. 120–124; 1634, № 31, л. 25–30.

на селище Піддубе, що знаходилося на Сухому Ромні у Торговицькій волості Чернігівського князівства, та короля Олександра 1502 р. князю Михайлові Івановичу Болкуну на городище Самбір, землі якого тягнулися від вершин Самбірських боліт до ріки Ромна і розташовувалися також у Чернігівському князівстві²⁷. Московські межові судді у відповідь пред'явили свої документи – випис із писцевих книг 1556/1557 рр., який підтверджував належність бортних угодів по річках Сула й Ромен Путивльському Молчинському монастиреві та купчу грамоту 1574/1575 рр. на бортні угоди по рікам Сула, Сулиця й Лохвиця²⁸. Гострі дискусії тривали до 20 (10) грудня з перервою від 29 (19) листопада до 12 (2) грудня. Після перерви королівські комісари пред'явили ще привілей 1608 р. короля Сигізмунда III князю Самійлові Корецькому на Ромни, який межовими суддями як аргумент не був визнаний, оскільки видавався у Смутний час²⁹. Межовим суддям також були представлені старожили, що мешкали тривалий час у задніпровських містах – Пирятині, Ромнах, Острі, Прилуках, Хоролі та ін.³⁰ Дискусія між сторонами мала схоластичний характер – як комісари, так і судді не готові були йти на компроміси, що задовольнили б обидві сторони. Зрештою, під приводом святкування Різдва та посилаючись на сильні морози, великий сніг, брак корму для коней та їжі для почтів і старожилів комісари оголосили про свій від'їзд з Кукольчого яру³¹. У роз'їзних записах, виданих 19 (9) грудня, обома сторонами фіксувалася наявність суперечностей щодо ділянки кордону Кукольчий яр – Муравські шляхи та оголошувався намір розпочати черговий межовий з'їзд 11 (1) червня 1637 р.³²

На місце з'їзду у 1637 р. межові судді та граничні комісари прибули майже вчасно – 13 (3) червня. Обидві комісії зазнали часткових змін – до царської замість Т. Луговського був уведений Баїм Болтін, у королівській – з'явився ще один сенатор – київський біскуп Олександр Соколовський. Про склад королівської граничної комісії путивльського воєводу Никифора Плещеева повідомив 8 червня (29 травня) 1637 р. конотопський урядник Станіслав Сосновський. Він також поінформував про намір комісарів стати біля витоків річки Конотоп, оскільки поблизу Кукольчого яру “овід і мошка велика, чого не люблять коні”³³. Ця інформація мала б занепокоїти межових суддів, оскільки саме до витоків Конотопа (Єзуча) неодноразово пропонували повести кордон від Кукольчого

²⁷ Там же. Л. 25.

²⁸ Там же. 1636, № 6, л. 137–147; див. публікацію першої з цих копій: *Русина О.* До історії монастирського господарства на Сіверщині (Випис 1606 р. Путивльського Молчинського монастиря) // Український археографічний щорічник. Київ, 1999. Вип. 3/4. С. 450–457.

²⁹ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 192–193.

³⁰ Там же. Л. 213–220.

³¹ Там же. Л. 223–227.

³² Там же. Л. 248–259.

³³ Там же. 1637, № 1, л. 606; № 5, л. 113–114.

яру королівські комісари під час попередніх з'їздів. Таким чином згода на проведення з'їздів на новому місці немовби ставала передумовою визнання межовими суддями аргументів протилежної сторони. Побоювання межових суддів не підтвердилося: комісари дійсно затрималися на якийсь час у верхів'ях Єзуча, але вже 3 червня вони стали на старих станах біля Кукольчого яру. Відразу ж комісари відправили у Путивль до межових суддів своїх посланців Яна Горбачевського та Матея Стахурського з пропозицією проведення з'їзду. З'їзд розпочався наступного дня вже традиційно з висловлення обопільних претензій. Комісари зробили закид межовим суддям, що вони невчасно прибули на місце з'їзду. Судді, у свою чергу, протестували проти великої кількості людей, які перебували при комісарах. Згідно з Полянівським договором, при межуванні від кожної сторони мали бути присутні не більше 100 осіб. При граничних комісарах у червні 1637 р. знаходилося, крім 100 осіб, 70 гайдуків та близько 300 козаків зі знаменами. Поза цим, мали прибути ще люди з київським біскупом, який затримався у Варшаві для того, щоб довідатися з яким результатом від'їдуть від короля царські посланці (князь Семен Шаховський і дяк Нечаєв). Перевищення чисельності людей при граничних комісарах суддями очікувалося, тому в Путивлі на цей випадок у розпорядженні воєводи Никифора Плещеева знаходилося 100 ратних людей, які мали бути надіслані до Кукольчого яру³⁴.

Нових аргументів при веденні переговорів щодо лінії кордону від Кукольчого яру до Муравських шляхів було мало. Комісари знову наголошували, що привілей князю С. Корецькому на Роменське городище був виданий ще перед укладенням Деулінського перемир'я 1618 р. Крім цього, вони піддали сумніву випис Молчинського монастиря на бортні уходи по рр. Сула, Сулиця, Лохвиця на підставі того, що документ не мав початку, печатки та був у багатьох місцях пошкоджений³⁵.

Переговори велися мляво, бо все ще не було О. Соколовського, який, за інформацією його колег, захворів у дорозі. Зрештою, на з'їзді 6 липня (26 червня) біскуп з'явився. Тоді ж комісари повідомили суддів про приїзд до Кукольчого яру посланців від запорозького гетьмана Василя Томиловича на чолі з Андрієм Гулкою. У листі гетьмана територія басейнів лівобережних приток Дніпра називалася королівською, а також вимагалася царське жалування за звільнення московських полоняників з татарського полону. Судді відреагували на запорозьке посольство спокійно, зауваживши, що донські козаки теж звільняють польських і литовських полонених, але грошової нагороди від короля за це не отримують³⁶.

Сторони під час з'їздів 1637 р. мали вже у своєму розпорядженні карти (“чертежи”) спірних місць, причому кожна – свій варіант. На них були нанесені

³⁴ Там же. Л. 119–126.

³⁵ Там же. Л. 127–131.

³⁶ Там же. Л. 172–179, 183–183 об.

власні пропозиції щодо проведення лінії кордону³⁷. Київський біскуп 16 (6) липня від'їхав до Ромен, у зв'язку з чим польська сторона запропонувала відкласти з'їзди до 21 (11) липня. З'їзди відновилися 22 (12) липня, але без О. Соколовського, який не прибув з-за хвороби. Після довгої дискусії, яка значною мірою стосувалася приналежності Ромен, Г. Стемпковський та Я. Куновський запропонували суддям поїхати до місця, де Кукольчий яр “впав” у річку Єзуч і де виник спір між старожилами щодо рубежу. Судді відмовилися, побоюючись, що сам факт їх прибуття на це місце стане визнанням польського варіанту кордону, який пропонував річку Єзуч як міждержавну межу³⁸. Точно невідомо, коли завершилися з'їзди комісарів та суддів у 1637 р., але результат їх відомий – сторони поки що на суттєві компроміси йти не бажали.

Ймовірно, протягом 1638–1641 рр. з'їзди також відбувалися, але якогось прогресу в узгодженні позицій сторін не спостерігалось. Про підготовку граничної комісії до з'їздів з московськими суддями у 1641 р. свідчить універсал Владислава IV до старост, державців королівщин та їх намісників, а також до власників прикордонних волостей, виданий 26 серпня 1641 р., яким вони зобов'язувалися сприяти діяльності граничної комісії – надавати документи, надсилати старожилів, представляти інші докази³⁹.

Наступного 1642 р. граничні комісари та межові судді з'їхалися на початку вересня. Межові судді були призначені царем ще у середині травня. Ними стали попередні межові судді Ф. Волконський, Б. Болтін та М. Шипулін⁴⁰. Склад королівської граничної комісії змінився. До неї увійшли київський біскуп Олександр Соколовський, стародубський земський суддя Ян Кунинський та київський земський суддя Стефан Аксак. Комісари отримали згоду від сейму поступитися на користь Московської держави Недригайлівським городищем, але така поступка не задовольнила московську сторону. Згодом від Владислава IV до комісарів надійшов лист, яким вони відкликалися, оскільки на прохання сандомирського каштеляна Адама Казановського, власника спірних з московською стороною Ромен, король погодився відкласти межування до тих пір, коли не буде прийняте щодо цього рішення коронного сейму. Найближчий сейм мав відбутися на початку наступного року. Межові судді, намагаючись втримати комісарів на місці межування, оголосили поступку з боку царя восьми городів та слобід, сіл, деревень, що знаходилися у міжріччі Удаю та Сули, тобто за межами Чернігівського воєводства. Для комісарів такі пропозиції не були новиною і однозначно не задовольняли керівництво Речі Посполитої та прикордонних магнатів, які суттєво впливали на позицію польської сторони. Тому 30 (20) листопада, після

³⁷ Там же. Л. 186, 206–207.

³⁸ Там же. Л. 272–297.

³⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 2732, s. 163–164.

⁴⁰ РГАДА, ф. 79, 1634, № 30, л. 34.

більш ніж двомісячної малопродуктивної дискусії, королівські граничні комісари залишили місце з'їзду⁴¹.

Безплідність довготривалих переговорів все більше переконувала представників політичної верхівки Речі Посполитої у необхідності встановлення прийняттого для обох сторін статус-кво щодо кордону між державами. Учасник декількох граничних комісій київський біскуп О. Соколовський, виступаючи на сеймі 22 лютого 1643 р. зі звітом про діяльність “московської комісії, відправленій на визначення коронних границь, на якій був з паном київським (Олександром Пісочинським?)”, відзначив, комісія не виконала своє завдання з огляду на перешкоди приватних осіб (ймовірно, він мав на увазі володільців та власників спірних територій) та московську впертість, тобто неготовність до компромісів. Біскуп наголосив на необхідності відправлення з сейму чергових комісарів і пропонував ними призначити каштелянів – мстиславського Миколая Абрагамовича, брацлавського – Габріеля Стемпковського, київського – О. Пісочинського, чернігівського – А. Киселя⁴².

Докорінно ж ситуація почала змінюватися у середині 1640-х рр., коли король Владислав IV здійснив спробу створення антитурецької коаліції, до якої планувалося залучити й Московську державу. Це сприяло досягненню компромісу щодо спірних ділянок кордону між Річчю Посполитою та Московською державою. На початку серпня 1644 р. до Варшави прибуло велике московське посольство у складі князя Олексія Львова, Григорія Пушкіна та Михайла Волошанинова. Воно, провівши переговори з визначеними Владиславом IV “панамі радними”, досягло згоди на підписання договору, який отримав назву “Варшавської угоди”⁴³. Польська сторона, представлена сенаторами та уповноваженими від короля, під час ведення переговорів зробила максимум для того, щоб зберегти здобутки колонізації на лісостеповій ділянці кордону. Фактично на цій ділянці був прийнятий польський варіант кордону. Поступившись Недригайловим, Охтиркою, Ольшаною, польська сторона домоглася збереження для Речі Посполитої більшості спірних населених пунктів, включаючи Ромни і Гадяч, передачі яких особливо вимагали московські послы. Компенсацією за таку “жертву” стали Трубчевська, Олешківська волості та заклевенські населені пункти, що передавалися Московській державі⁴⁴.

Вже в грудні 1644 р., виконуючи Варшавську угоду, королівський секретар Гурецький передав московським представникам Спиридонові Яцину та піддячому Петрові Жагрину землі, що розташовувалися між Великою Клевенню та її

⁴¹ Там же. Л. 36–39.

⁴² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 390, s. 565.

⁴³ *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... S. 30–31; *Соловьёв С.М.* Сочинения. Т. V. С. 236–237.

⁴⁴ РГАДА, ф.79, 1644, № 1, л. 392.

лівою притокою Сухою Клевенню⁴⁵. Передати ж заклевенські села й деревні во-ни відмовилися, повідомивши, що до весни їх віддання чекати не слід⁴⁶. Справді, лише у червні наступного року опочевський військний Ієронім Дунін та королівський секретар Марцін Людвік Кшишковський передали тим самим московським представникам заклевенські населені пункти Крупець, Стариків, Ковенки, Погаричі, Сулешове, Воронок, Козин, Новосілки, Шалигине, слобідку Козинка⁴⁷. Тоді ж відбулася передача польській стороні села Мацків і слободи В'язенка, розташованих у межиріччі Клевані та її правої притоки Єсмані⁴⁸. Документ, що засвідчував обмін населеними пунктами, сторони уклали 30 (20) червня 1645 р. у Мацкові⁴⁹.

Межування путивльської ділянки кордону від верхів Клевені до річки Єзуч мало місце у жовтні 1645 р. Делімітацію кордону провели королівські граничні комісари чернігівський каштелян Адам Кисіль, чернігівський земський суддя Станіслав Пянчинський, новгород-сіверський підчашій Ян Пянчинський та царські межові судді стольник і намісник кашинський Замятня Леонтєв, дворянин Федір Мякинін, дяк Семен Звягін⁵⁰.

Значна ділянка кордону між Рильським та Путивльським уїздами і Новгород-Сіверським повітом йшла “животочною межею” – річкою Клевень – аж до її впадіння у Сейм. Перейшовши Сейм, кордон прямував до Єзуча. Тут знову виникла запекла суперечка між новгород-сіверськими та путивльськими старожилами. Путивльські старожили називали ту річку, до якої дійшли, Ізсуха, а Єзучем – річку, що знаходилася за Ізсухою і до неї впадала під Конотопом. Новгород-сіверські старожили називали ту річку, до якої прийшли, Єзучем, а річку, що впадала у неї під Конотопом, називали Малою Єзучкою. Межові судді пропонували королівським комісарам провести межу по річці, яку путивльські старожили називають Єзучем, тобто Малою Єзучкою. Комісари, пославшись на результати попередніх межувань, відмовились. Після проведення звірки цих результатів виявилось, що жодна з річок, щодо яких точилася суперечка, не зійшлася з Єзучем попередніх межових записів. Ізсуха (новгород-сіверські старожили називали її Єзуч) не збігалася з Єзучем попередніх межувань, бо

⁴⁵ *Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 34.

⁴⁶ *Бантыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россиею и Польшею...* Ч. III. С. 137.

⁴⁷ *Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 34–35; РГАДА, ф. 79, 1646, № 1, л. 194–195; відступлені Москві заклевенські землі незабаром стали об'єктом татарського нападу і були сильно сплюндровані (*Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 35; *Новосельский А. А. Борьба Московского государства...* С. 351–352).

⁴⁸ РГАДА, ф. 79, оп. 3, № 79; факт передачі також зафіксований: AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. III, sygn. 6, k. 481 v.

⁴⁹ РГАДА, ф. 79, оп. 3, № 79; *Бантыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россиею и Польшею...* Ч. III. С. 143.

⁵⁰ РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 50; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4066, арк. 120.

протікала за версту від Кукольчого яру, а її вершина повертала у путивльську сторону. Мала Єзучка ж, до якої тяжів Кукольчий яр, знаходилася на півверсти нижче від попередніх межових знаків. Залишивши Кукольчий яр на польському боці, течією першої річки (Ізсухи або Єзуча) лінію кордону провели до її вершини. Від витоків Єзуча через яр кордон йшов до вершини Малої Єзучки, що становило більш ніж десятиверстову його ділянку. Звідти комісари й судді повели делімітаційну лінію до Прилуцької дороги, що знаходилася за п'ять верст від вершини Малої Єзучки. Тут завершувалася межа Путивльського уїзду з Новгород-Сіверським повітом. З іншого, південного, боку дороги, за даними граничного протоколу, розпочиналася межа Путивля з Чернігівським та Черкаським повітами. Від Путивльської дороги потрібно було вести кордон суходолом до вершини Сухого Ромна. Межування в степу було складніше, ніж у лісистій, багатій на водні потоки, території Посем'я. Необхідно було сипати численні кіпці, орієнтувалися на старі кургани тощо, тому від подальшого межування комісари відмовилися⁵¹. Таким чином, протягом даної делімітації кордону від Комарицької волості, від курганів, насипаних під час попереднього межування у 1634 р., до впадіння Клевені у Сейм було розмежовано ділянку на 120 верст, а від Сейму до Прилуцької дороги – ще 37 верст⁵².

Підготовка до межування наступної ділянки кордону зайняла практично два роки. Населені пункти, що мали передаватися Московській державі, ще не були підготовлені до передачі – на них залишалися піддані задніпровських магнатів. Крім цього, князь Я. Вишневецький відмовлявся поступатися Недригайлівським городищем. Керівництво Речі Посполитої здійснило низку кроків, щоб частково зняти перешкоди, які очікували комісарів та суддів при розмежуванні цієї ділянки кордону. У квітні 1646 р. король як компенсацію за Недригайлів надав Я. Вишневецькому Гадяч та Бобринь⁵³. У кінці цього ж року сейм впритул зайнявся питанням виконання умов Варшавської угоди, створюючи передумови для суттєвого прогресу щодо завершення делімітації кордону. Була створена гранична комісія у складі Адама й Миколи Киселів, Станіслава та Яна Пянчинських, Яна Барановського, Томаша Козики й Єжи Понентовського, яка отримала повноваження напередодні посольства А. Киселя до Москви, незважаючи на можливі протести посесорів маєтностей провести делімітацію кордону і передати території, визначені Варшавською угодою, московським суддям⁵⁴.

Справді, за місяць до відбуття А. Киселя до Москви межування відбулося. Третього липня (23 червня) 1647 р. А. Кисіль, С. і Я. Пянчинські передали суд-

⁵¹ РГАДА, ф. 79, оп. 1, 1645, № 18, л. 43–47; 1647, № 7, л. 15–17, 17–21; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4066, арк. 118–121 зв.

⁵² РГАДА, ф. 79, оп. 1, 1647, № 7, л. 17.

⁵³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... S. 79.

⁵⁴ VL. T. IV. S. 46–47.

дям З. Леонтьєву, Ф. Мякинину та дяку Григорієві Пятову визначені угодою населені пункти та городища⁵⁵. До 23 (13) липня межкування від Прилуцької дороги до Муравських шляхів було завершено і складено граничний протокол⁵⁶.

Від Прилуцької дороги кордон, позначений кіпцями з обох сторін, йшов чотири з половиною версти степом. Після завершення визначення цієї його ділянки з королівського боку був поставлений великий осиковий кілок. Через дві версти від кілка лінія кордону підходила до дороги, якою їздили з Путивля до Красного. Ще через чотири версти кордон перетинав дорогу Путивль–Ромни й направлявся до Сухого Ромна, на долину проти Тернових верхів. Протяжність цієї ділянки кордону складала вісім верст. Від долини кордон, залишаючи річку Терн на царській стороні, йшов із півверсти через лозняк. З королівської сторони тут був поставлений дерев'яний хрест. Простягшись ще на чотири версти, кордон проходив білий березняк і ще через п'ять верст долав вершину Бехачевського болота. Вийшовши з болота, лінія кордону прямувала до вершини річки Мала Усь (Хусь). Цією річкою кордон тягнувся сім верст до її впадіння в Сулу, ділячи млин, який знаходився за дві версти від гирла, як і саму Малу Усь, наполовину між сторонами. Із Сули кордон виходив навпроти впадіння Малої Усі та йшов долиною Іржавцем. Згодом переходив річку Недригайлівку та пересікав дорогу Недригайлів–Берестівка. Від цієї дороги через болото та виварений на селітру курган лінія кордону перетинала Гадяцьку дорогу й направлялася до двох Хорольських вершин⁵⁷. Тут чернігівська ділянка східного кордону Польсько-Литовської держави завершувалася й починалася київська.

Розмежована у липні 1647 р. ділянка кордону стосувалася з польської боку як Чернігівського, так і Київського воєводств, і остаточно встановила державний кордон між Річчю Посполитою та Московською державою.

Комарицька ділянка кордону. Ділянку кордону між Новгород-Сіверським повітом та Комарицькою волостю, яка на той час, як вважали межові судді, входила до складу Брянського уїзду⁵⁸, мали межувати у 1634 р. граничні комісії А. Киселя та Г. Пушкіна. Роз'їзні грамоти, що підсумовували діяльність цих

⁵⁵ РГАДА, ф. 79, 1647, № 73, л. 1–13.

⁵⁶ Там же. № 8, л. 39.

⁵⁷ Там же. Л. 11–21, 46–52; Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщил В. И. Холмогоров // Чтения Общества истории и древностей российских. Москва, 1885. Кн. 2. С. 5–7; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996. С. 17.

⁵⁸ Шеламанова Н. Б. Комарицкая волость и Севский уезд в первой половине XVII века // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в. Очерки по исторической географии XVII в. Москва, 1974. С. 194: на думку автора цієї статті, Комарицька волость з 1636 р. входила до Севського уїзду, а до того була брянською, але до 1646 р. як двірцева волость продовжувала зберігати свій особливий статус.

комісії, передбачали в подальшому межування спірних місць у Диких полях, а потім – Почепа й Трубчевська з Брянськом⁵⁹. Таким чином, комарицька ділянка кордону чомусь випала з уваги граничних комісарів та межових суддів. Наступного року в зв'язку з тим, що до королівської комісії увійшли М. Калиновський та Л. Жулкевський, питання про цю ділянку кордону з відомих причин не розглядалося. До порядку денного роботи граничних комісій воно повернулося у 1636 р., коли склад обох комісій зазнав серйозних змін. Оскільки на перший план діяльності комісій цілком закономірно постала проблема розмежування степової ділянки кордону від Кукольного яру до Муравських шляхів, стало очевидно, що делімітацію комарицької ділянки кордону потрібно передати якійсь іншій комісії. Як наслідок, було прийняте рішення, щоб цю ділянку розмежували брянські межові судді на чолі з князем Романом Пожарським та рославська гранична комісія на чолі з мстиславським підстолиєм Криштофом Цехановським. Після перших з'їздів цих межових суддів та граничних комісарів московська сторона здійснила заміну складу своїх межових суддів. Ними стали путивльські межові судді 1634 р. Г. Пушкін, Г. Аляб'єв, а також дяк Василь Яковлев⁶⁰. Останні, а також комісія під керівництвом К. Цехановського, успішно справилися із завданням розмежування Брянського уїзду з Рославлем, Почепом і Трубчевськом. Однак як постало питання про делімітацію комарицько-новгород-сіверського рубежу, комісія К. Цехановського відмовилася продовжувати роботу, посилаючись на королівський указ, згідно з яким розмежування Новгород-Сіверського повіту з сусідніми уїздами Московської держави мають здійснювати не литовські, а коронні комісари⁶¹. Таким чином, виникла парадоксальна ситуація, коли коронна комісія, зосереджена на суперечках щодо межування лісостепової ділянки кордону, не мала можливості, а литовська (рославська) не мала права проводити межування комарицької ділянки кордону Корони й Московської держави.

Під час посольства до Речі Посполитої зимою 1638 р. окольничого Степана Проєстева та дяка Гаврила Леонтьєва⁶² було домовлено вислати комісарів для розмежування Новгород-Сіверського повіту і Комарицької волості. На з'їзд, 1 вересня 1638 р., мали прибути з королівського боку новгород-сіверський підкоморій Щасний Вишель, стародубський земський суддя Ян Кунинський та стародубський земський писар Малхер Мілвід, а з царського боку ті, яких цар велить⁶³. Згодом межовими суддями цар призначив Григорія Аляб'єва та Василя Яковлева.

⁵⁹ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 18–22.

⁶⁰ Там же. Лл. 23–33, 62–63; *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... S. 22–23: автор помилково вважав третім суддею П. Неронова.

⁶¹ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 34–36.

⁶² *Соловьѳв С. М.* Сочинения. Т. V. С. 180–181; *Darowski A.* Zatarugi o starostyw pogranicznych, 1618–1654. Szkic historyczny na podstawie rosyjskich źródeł historycznych // *Ejusdem.* Szkice historyczne. Petersburg, 1897. Seria III. S. 257.

⁶³ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 120.

Підготовчі роботи до проведення межування на комарицькій ділянці кордону, що мала протяжність близько 140 верст, розпочалися у серпні 1638 р. Вже 16 (6) серпня цар велів Г. Аляб'єву та В. Яковлеву їхати на з'їзд з комісарами для межування Новгород-Сіверського повіту та Комарицької волості⁶⁴.

Вже на стадії підготовки виявилось, що найбільш складною проблемою майбутнього межування буде питання щодо села Олешковичі та прилеглих деревень. Олешківська волость була приєднана до Новгород-Сіверського повіту незабаром після Деулінського перемир'я. За версією московської сторони, у так звані "перемирні" роки, точніше у 1619 р., селом Олешковичі "насильством заволодів зрадник Євдоким Вітовтов, як був у Новгород-Сіверському"⁶⁵. Факт належності волості до Новгород-Сіверського повіту постійно оспорювався московською стороною, оскільки, за її твердженням, згадані населені пункти волості здавна належали не до Новгород-Сіверського уїзду, а до Комарицької волості. Ще в ході Смоленської війни 1632–1634 рр. московська адміністрація здійснила спробу повернути їх до складу Московської держави. У березні 1633 р. з приказу Більшого двірця (одного з двірцевих приказів) до севського воєводи Федора Пушкіна надійшла грамота, якою він зобов'язувався село Олешковичі, деревні Страчів, Новосілки, Зернове та половину деревні Філіпове, насильством приписані до Новгород-Сіверського уїзду, повернути до Чемлижського стану Комарицької волості. В умовах, коли задеснянська частина Новгород-Сіверщини перебувала під московським контролем, виконання цього доручення не викликало якихось ускладнень. Хоча під час межування на путивльській ділянці кордону у 1634 р. королівські граничні комісари заявили про те, що приєднання Олешківської волості до Севська відбулося не без насильства: олешківських селян ввіймали й віддали або на поруки, або за пристави⁶⁶. Після укладення Полянського мирного договору розпочався зворотній процес. За дорученням новгород-сіверського старости О. Пісочинського його підстароста Миколай Пенський надіслав до згаданих населених пунктів своїх представників, зобов'язуючи місцевих жителів сплачувати податки у Новгород-Сіверський та "бути послушними" саме цьому адміністративному центру. Було також вжито надзвичайних заходів: близько 50 чоловік, за термінологією Посольського приказу, "литовських людей та руських мужиків" з Новгород-Сіверщини прибули до Олешкович, ввіймали 12 селян, що проживали тут, вивезли їх до Новгорода-Сіверського, а членів їх сімей пограбували⁶⁷. Федір Пушкін інформував про це царську адміністрацію.

⁶⁴ Там же. Л. 15.

⁶⁵ *Бантыш-Каменский Н. Н.* Переписка между Россиею и Польшею... Ч. III. С. 106; РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 95, 112, 400, 1634, № 30, л. 117; Є. Вітовтов був призначений разом з Щ. Вишлем королівським універсалом від 15 квітня 1619 р. комісаром на Новгород-Сіверському замку (AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 719, s. 2–3).

⁶⁶ РГАДА, ф. 79, 1634, № 28, л. 9.

⁶⁷ Там же. № 18, л. 70.

У серпні 1634 р. він отримав царську грамоту з вимогою не допустити приєднання цих населених пунктів до Новгород-Сіверського. Реально цього в ситуації після програної Москвою Смоленської війни він здійснити не міг. Тому його заходи та наступника на воєводській посаді Івана Стрешньова зводилися лише до листування з Миколаєм Пенським та інформування Посольського приказу про прикордонні порушення з боку Новгород-Сіверського повіту⁶⁸.

Факт відторгнення частини Комарицької волості був надзвичайно болючим з огляду на те, що ця волость була двірцевою, тобто належала особисто царю. У зв'язку з цим московська дипломатія постійно вимагала повернення Олешковичів, Страчева, Новосілок, частини Філіпового до складу цієї волості. Розслідування, проведене Г. Аляб'євим та В. Яковлевим до початку межування, показало, що спірна ділянка кордону складає завдовжки 30, а завширшки 25 верст. До 1619 р. ("до розорення") у олешківських селах і деревнях було більше 70 дворів. На час проведення межування в Олешковичах було 25 дворів, Зерновому – 2, Страчеві – 8, Новосілках – 8, у половині деревні Філіпове незадовго перед цим поселилося два чоловіки. Московська сторона також вважала належною до Олешківської волості деревню Нешковичі (Порохонь), у якій на 1638 р. знаходилося 8 дворів⁶⁹.

Спірна ділянка комарицько-новгород-сіверського рубежу до межування 1638 р. мала такий вигляд. Рубіж починався від Лавинської луки біля річки Тари. Далі він йшов цією річкою, піднімаючись до її витоків⁷⁰. До Новгород-Сіверського повіту входили розташовані на лівому березі цієї річки населені пункти Олешковичі, Новосілки та Страчів⁷¹; до Комарицької волості – слобідка Шепетлева та деревня Павловичі⁷². У верхів'ях Тари рубіж розділяв деревню Філіпове на дві частини: Новгород-Сіверського повіту та Комарицької волості⁷³. Від вершини Тари рубіж прямував до витоків річки Знобівки. Вершина лівого берега цієї річки з деревнею Рожковичі була комарицькою, а правого зі селом Порохонь – новгород-сіверською⁷⁴.

3 вересня (23 серпня) 1638 р. Щ. Вишель, Я. Кунинський та М. Мілвід прибули до Олешкович і звіттіля повідомили межовим суддям, що 6 вересня (26 серпня) вони будуть на домовленому з'їзджому місці – біля вершини річки Клевені. Фактично ж вони прибули туди 8 вересня (28 серпня). Перший з'їзд відбувся лише 11 вересня (31 серпня). Тоді ж граничні комісари та межові судді обмінялися вірчими грамотами. Як завжди, виникли претензії щодо складу комі-

⁶⁸ Там же. 1635, № 1, л. 6–12, 63–70.

⁶⁹ Там же. 1638, № 9, л. 291–292.

⁷⁰ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 40; ф. 79, 1643, № 1, л. 318.

⁷¹ АГАД. Метрыка Коронна, sygn. 185, к. 210–210 v.

⁷² РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 24–25; ф. 79, 1637, № 1, л. 2.

⁷³ Там же. 1635, № 1, л. 64.

⁷⁴ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 40–41.

сій. Королівські граничні судді висловили зауваження щодо неповного складу московської комісії. У відповідь члени останньої послалися на факт діяльності королівської комісії на путивльській ділянці саме у складі двох комісарів. Крім того, Г. Аляб'єв та В. Яковлев нагадали королівським комісарам про їх лист, у якому вони попереджали про хворобу в дорозі з Варшави члена комісії – М. Мілвіда – і заявляли про свою готовність межувати без нього. Московські межові судді, водночас, висловили свій протест проти перебування разом з комісарами писаря новгород-сіверського старости О. Пісочинського Матея Стахурського. У відповідь комісари зауважили, що М. Стахурський перебував при всіх межуваннях, які стосувалися Новгород-Сіверського повіту, а також надавав комісарам старожилів, яких їм більше ніде було взяти⁷⁵.

Лише 14 (4) вересня судді та комісари почали межувати кордон, починаючи від витоків річки Сопич⁷⁶. Початково межування відбувалося без значних суперечностей – суперечка між комарицькими та новгород-сіверськими селянами щодо болота біля витоків Свеси була вирішена на користь останніх, які згодилися після хресного цілування відвести ці землі до Новгород-Сіверського повіту. Комісари й судді погодилися також продовжити межування, незважаючи на невирішення питання відмежування бортного уходу Клинець, що знаходився біля болота Зябного. Відносна ідилія, однак, тривала недовго – 17 (7) вересня біля Гоєнського болота виникла суперечка, яка, попри б, здавалося, відносно незначні масштаби її об'єкта – десять на сім верст, мала принципове значення⁷⁷. Йшлося фактично про визнання належності Олешківської волості чи до Комарицької волості, чи до Новгород-Сіверського повіту.

Лінія кордону, визначена комісарами й суддями у результаті межування цього відрізка, була такою. Вона розпочиналася нижче від села Сопич, біля впадіння Сухої Клевені у Велику Клевень. Власне тут брав початок традиційний рубіж між Новгород-Сіверським повітом та Рильським уїздом. Звідти кордон йшов Великою Клевенню до впадіння у неї річки Сопич⁷⁸. Досягши витоків Сопича, рубіж прямував до витоків іншої притоки Клевені – Локні. Проходячи за її течією, кордон відділяв новгород-сіверський Бачевськ, який знаходився на лівому березі річки, від правобережної московської деревні Толтодубова. Нижче від цього населеного пункту кордон прямував до витоків Свеси через Толтодубове болото. Від вершини Свеси лінія кордону йшла “живою водою” до витоків її правої притоки – Муравейни. Звідти через потік Суземець, болото Зябне, ліс

⁷⁵ Там же. Ф. 79, 1639, № 9, л. 263–272.

⁷⁶ Там же. 1638, № 9, л. 314. М. Бантиш-Каменський вважав, що межування почалося на день раніше (*Бантыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россиею и Польшею...* Ч. III. С. 107).

⁷⁷ РГАДА, ф. 79, 1638. № 9, л. 324–327.

⁷⁸ Вершина Великої Клевені знаходилася на три версти вище від села Сопича, біля дороги Глухів–Севськ. У Сопичі впадали до Клевені дві річечки – Сопичок і Осинівка (*Опис Новгород-Сіверського намісництва...* С. 476).

Ломлений, болото Малеш вона досягала річки Івотки, біля впадіння у неї Луб'янки, та йшла далі до Гоєнського болота. Всього комісари й судді делімітували 70 верст кордону⁷⁹.

Як уже згадувалося, що до і під час проведення цього межування спірною ділянкою даного кордону був район верхів'їв річки Свеси. На берегах цієї річки, а також на болоті Толстодубове селяни комарицьких села Хотивиж та деревні Толстодубова мали свої сінокоси. На ці сінокоси претендували також селяни новгород-сіверського села Пустогород. У результаті розмежування Пустогородської маєтності Миколая Глоговського та села Хотивиж і деревні Толстодубова кордон пройшов, залишаючи витoki річки Свеси та болото Толстодубове на новгород-сіверській стороні⁸⁰.

Історія з іншою спірною ділянкою кордону між Новгород-Сіверським повітом та Комарицькою волостю – бортним уходом Клинцем – демонструє, наскільки умовними були межі між уїздами, коли сіверські землі майже повністю перебували у складі Московської держави. За даними царських суддів, цей бортний ухід прадід рожковицьких селян Гарасима та Ромашка Кашлових Семен Дементьєв віддав як посаг за своєю донькою селянину Новгород-Сіверського Спаського монастиря більше ста років тому. Початково там була деревня, яка згодом запустилася. Комісари вимагали відмежування цього бортного уходу до Новгорода-Сіверського, оскільки він майже півтора століття належав до його уїзду⁸¹. Принагідно слід відзначити, що лише у результаті межування, проведеного у 1645 р., цей бортний ухід був відмежований до Комарицької волості⁸². Проте дану поступку слід розглядати не стільки визнанням історичної аргументації московської сторони, скільки результатом усвідомленої необхідності компромісів.

Значно більші суперечності між комісарами і суддями розпочалися у районі комарицької деревні Рожковичі. Ця деревня зі своїми ґрунтами творили клин, висунутий у Новгород-Сіверський повіт, де поряд знаходилися землі села Гирина. Рожковицький клин переривав дорогу від Порохоні до Гирина, тому жителі Новгород-Сіверського повіту мусили добиратися туди або об'їзними шляхами, або, як, наприклад, королівські комісари у листопаді 1623 р., через землі Московської держави протяжністю близько 15 верст⁸³. Після Полянського мирного договору, а ймовірно, й у попередній період, тобто протягом 1619–1632 рр., чіткого розмежування земель Рожковичів та Гирина не було, внаслідок чого

⁷⁹ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 325–326; *Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 72–73.

⁸⁰ РГАДА, ф. 79, 1638, № 1, л. 9–15, 89.

⁸¹ Там же. № 9, л. 360–362, 396.

⁸² Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 261, k. 2 v. – 3.

⁸³ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 41.

виникали часті суперечки щодо бортних уходів та урочищ. У серпні 1635 р. селяни обох населених пунктів дійшли згоди щодо терміну (на свято Пречистої Богородиці майбутнього року) проведення розмежування, опертого на свідчення старожилів. Спірні землі розпочиналися у районі витоків правих приток Івотки Васильчича колодязя (Василихи), Глобова (Глибця) та Огбеня (Гибина)⁸⁴. Правдоподібно розмежування відбулося у визначений термін, однак нам його результати невідомі. Відомо лише, що у середині 1638 р. рубіж тут проходив поблизу (за дві версти) лісу Тихомель, розташованого поблизу річки Василихи, правої притоки Івотки⁸⁵. Такий рубіж задовольняв, очевидно, королівську граничну комісію, але не відповідав інтересам московської сторони. Не випадково у басейні Івотки, біля Гоенського болота, і виникли суперечності, які на довгі роки загальмували делімітацію кордону на цій ділянці.

Між комісарами та суддями розпочалися переговори, що тривали з 17 (7) до 20 (10) вересня 1638 р. Під час переговорів виявилось, що комісари отримали у свої руки аргументи, які не лише не давали підстав продовжувати межування, так як цього домагалися судді, але й дозволяли піддати сумніву правильність лінії вже демілітованого кордону. Йшлося про виписи з писцових книг Смерда Плещеева 7095 (1585/1586) року, згідно з якими селянам новгород-сіверського села Зноб надавалися бортні уходи та боброві гони по ріках Івотка, Лубна, Тара⁸⁶. Лубна вже була відмежована у бік Комарицької волості, а відмежування до неї Тари, якою до цього часу проходив державний кордон, домагалися московські судді. Аргумент останніх, що це надання не земляне, а оброчне, яке не є підставою для визначення меж, оскільки такі надання у Московській державі могли стосуватися й декількох уїздів, на позицію комісарів не вплинув⁸⁷. У зв'язку з цим та з необхідністю порадитися з королем комісари призупинили межування з 20 (10) вересня до 20 (10) жовтня⁸⁸.

Перерва була використана московськими суддями для збору матеріалів, які б засвідчили приналежність Олешкович з деревнями до Комарицької волості. Зібрані матеріали не давали можливості однозначно потрактувати питання приналежності Олешківської волості. З одного боку, у руки московських суддів потрапили виписи з писцових книг, що свідчили про належність бортних уходів з обох боків річки Тари селянам Брянського Свинського монастиря. Селяни цього ж монастиря мали володіти й Порохонським бортним уходом, віднесення якого

⁸⁴ Там же. Ф. 79, 1636, № 1а, л. 43–49; ідентифікація річок на основі: Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 446.

⁸⁵ РГАДА, ф. 79, 1638, № 2а, л. 651, 668; Воссоединение Украины с Россией. Т. 1. С. 258.

⁸⁶ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 328, 398.

⁸⁷ Там же. Л. 399.

⁸⁸ Там же. Л. 331; *Бантыш-Каменский Н. Н.* Переписка между Россиею и Польшею... Ч. III. С. 107.

до Новгород-Сіверського повіту перед цим в обох сторін сумніву не викликало⁸⁹. З іншого боку, рильський воєвода Іван Олфер'єв надіслав суддям два документи, що свідчили про інше. У грамоті 7126 (1617/1618) року було написано, що олещківські деревні – починок Новосілки на Тарі, половина деревні Філіпове, Журавлева Поляна належать до Новгород-Сіверського уїзду і перебувають у володінні (помісті) новгород-сіверських дітей боярських Гаврила Дашкова з братією та Богдана Кривопишина. Про це ж свідчив мировий запис архімандрита й монахів Новгород-Сіверського Спаського монастиря того ж року, в якому фіксувався факт поступки з боку монастиря у Новгород-Сіверському уїзді Гаврилові Дашкову з братами починку Новосілки та половини деревні Філіпове взамін за поступку монастиреві Дашковими починків Зернове та Страчів⁹⁰. Зрозуміло, що несприятливі для них аргументи суддями під час переговорів не використовувалися.

Московські судді прибули до комарицького села Рожковичі, поблизу якого розпочиналися спірні землі, 18 (8) жовтня. Королівські комісари прибули з запізненням 27 (17) жовтня і зупинилися на околиці деревні Порохонь, яку, як вже зазначалося, московські судді називали Нешковичі й також вважали належною до Комарицької волості. Під час з'їзду суддів та комісарів виявилось, що останні вимагали перед продовженням межкування вирішити на користь Новгород-Сіверського повіту ситуацію з бортним уходом Клинець, а також почати межувати від Лубни, правої притоки Івотки, тобто частково переглянути результати проведеного межкування.

Якщо ситуацію з Клинцем московські судді ще могли розглядати, то перегляд не на свою користь результатів вже проведеного межкування аж ніяк у їх плани не входив. Суперечка між суддями і комісарами тривала з 28 (18) жовтня до 3 листопада (24 жовтня). Зважаючи на неможливість досягнення компромісу, комісари запропонували відкласти межкування до літа наступного року. З 4 листопада (25 жовтня) до 12 (2) листопада судді й комісари з'їжджалися з метою укладення граничного протоколу. На цей час серед комісарів вже не було Яна Кунинського, який від'їхав, за словами інших комісарів, до Стародуба для вирішення інших королівських справ. Коли граничний протокол розмежування від Клевенських верхів до Гоєнського болота був підготовлений, його, несподівано навіть для Щ. Вишля і М. Стахурського, який продовжував брати активну участь у роботі королівської граничної комісії, відмовився підписувати М. Мілвід, посиляючись на відсутність Я. Кунинського⁹¹. У появі ж граничного протоколу були зацікавлені як московські судді, так і Щ. Вишель та М. Стахурський. Тому для подолання кризи Щ. Вишель попросив у суддів відстрочки на десять днів,

⁸⁹ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 343–344.

⁹⁰ Там же. 1634, № 30, л. 95–96.

⁹¹ Там же. 1638, № 9, л. 402–404.

протягом яких він планував отримати підписи, яких бракувало. Якби цього досягти не вдалося, то Щ. Вишель обіцяв суддям підписати граничний протокол одноосібно. Ймовірно, Щ. Вишель поїхав до Я. Кунинського, оскільки М. Мілвід залишився на місці з'їзду й збирався скаржитися на свого колегу сенаторам, що з'їхалися до Києва на межування Київського й Чернігівського воєводств⁹².

Справді 23 (13) листопада Щ. Вишель повернувся на місце межування, де вже перебував й М. Мілвід. Проте обидва відмовилися продовжувати межування, посилаючись на початок зими. Граничний протокол, підписаний московськими суддями, Щ. Вишлем, опосередковано Я. Кунинським (Щ. Вишель його підпис привіз з собою (так!), але так і не підписаний М. Мілвідом, передбачав продовження межування у наступному 1639 р. Тоді 25 (15) серпня королівські граничні комісари та царські межові судді мали прибути до Гоєнського болота, щоб розмежувати село Олешковичі з деревнями та інші спірні місця⁹³. Принагідно слід зазначити, що В. Годзішевський помилково вважав, що царські межові судді погодилися на проходження кордону так, як того вимагали королівські комісари, – річкою Лубною до витоків річки Тари й далі за її течією⁹⁴.

У визначений термін комісії справді прибули для проведення розмежування. До царської межової комісії тепер входили Микита Беклемешев та попередній межовий суддя Василь Яковлев. До попереднього складу королівської граничної комісії був доданий ще один комісар – М. Стахурський, що слід вважати лише формальною зміною, зважаючи на роль, яку відігравав цей представник О. Пісочинського у роботі комісії минулого року. Королівські комісари залишилися на попередніх позиціях, вимагаючи повернення назад і межування від річки Лубни, а М. Стахурський навіть не цілував хреста з огляду на невиконання межовими суддями цієї вимоги комісарів. Як наслідок, граничні комісари й межові судді роз'їхалися, навіть не уклавши підсумковий документ⁹⁵.

Подібна доля спіткала роботу комісарів та межових суддів у наступному 1640 р. Рішення про їх з'їзд було прийняте під час дипломатичної місії до Москви посланників Владислава IV добре відомого нам М. Стахурського та К. Раєцького, яка мала місце у лютому цього року⁹⁶. Склад межових суддів не зазнав змін; до складу королівської граничної комісії замість М. Стахурського був включений новгород-сіверський земський підсудок Стефан Речинський. Вимоги королівської комісії залишилися незмінними; роз'їзного запису видати знову не вдалося⁹⁷.

⁹² Там же. Л. 406–407.

⁹³ Там же. Л. 420–422.

⁹⁴ *Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 27.

⁹⁵ РГАДА, ф. 79, 1634, № 30, л. 98–100.

⁹⁶ *Соловьёв С.М. Сочинения.* Кн. V. С. 184.

⁹⁷ РГАДА, ф. 79, 1634, № 30, л. 100–101. М. Бантиш-Каменський помилково вважав, що граничних комісарів було чотири – Щ. Вишель, Головський(?), М. Стахурський та С. Речинський (*Бантыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россиею и Польшею...* Ч. III. С. 117).

У 1641 р. польська сторона взагалі продемонструвала небажання брати участь у подальшій роботі межових комісій. Царські межові судді М. Беклемешев та В. Яковлев з початку червня чекали на приїзд королівських граничних комісарів. Останні, представлені С. Речинським та М. Стахурським, прибули аж у середині жовтня. Оскільки сторони бажання йти на компроміс не виявили, то результат діяльності комісій не відрізнявся від наслідків роботи комісій попередніх двох років⁹⁸. Не виконала польська сторона й царської вимоги, привезеної з Москви у квітні 1641 р. королівським посланцем Адамом Орликом про заміну М. Стахурського кимсь іншим⁹⁹. Проігнорувала вона цю вимогу й наступного, 1642 року, включивши до граничної комісії, крім чернігівського підкоморія Миколая Фірлея Броневського та новгород-сіверського хорунжого Миколая Киселя, знову ж таки М. Стахурського¹⁰⁰.

Задумуючись над причинами відсутності прогресу щодо розмежування ділянки кордону між Комарицькою волостю та Новгород-Сіверським повітом після 1638 р., слід відзначити таке. По-перше, як видно з аргументів, що наводилися комісіями щодо належності Олешківської волості, не можна було однозначно і переконливо визначити, чи вона входила до Комарицької волості, чи до Новгород-Сіверського уїзду в часи його перебування у складі Московської держави. По-друге, Комарицька волость, як вже зазначалося, була двірцевою, а отже, визнання факту належності окремих її, хай навіть лише ймовірних, населених пунктів до Новгород-Сіверського повіту стало б приниженням для першої особи у державі. З іншого боку, спірні населені пункти входили до складу Новгород-Сіверського староства – королівщини, де старостою з 1633 р. був кам'янецький, згодом київський каштелян О. Пісочинський¹⁰¹. Таким чином, зачіпалися інтереси королівської особи і одного з найбільш впливових магнатів Чернігово-Сіверщини.

Суперечка на ділянці Олешковичів продовжувалася до 1644 р.¹⁰² Внаслідок укладення вже згаданої Варшавської угоди польська сторона визнала необхідність поступки на користь Московської держави Олешківської волості. Тим самим відкривалася можливість для завершення межкування на рубежі між Комарицькою волостю та Новгород-Сіверським повітом.

Виконуючи пункти Варшавської угоди у кінці червня 1645 р., опочевський військовий Ієронім Дунін та Марцін Людвік Кшивковський передали московським представникам Спиридонові Яцину та Петрові Жагрину село Олешковичі з

⁹⁸ РГАДА, ф. 79, 1634, № 30, л. 102–103.

⁹⁹ *Бантыш-Каменский Н.Н.* Переписка между Россиею и Польшею... Ч. III. С. 118.

¹⁰⁰ Там же. С. 122.

¹⁰¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29; спр. 4138, арк. 251, спр. 4145, арк. 41 зв.

¹⁰² *Бантыш-Каменский Н. Н.* Переписка между Россиею и Польшею... Т. III. С. 116; *Шеламанова Н. Б.* Документы государственных межеваний... С. 166.

шістьма деревнями¹⁰³. У число останніх входили Зернове, Страчів, Новосілки, Філіпове, Лески, слобідка Чернавського, слобідка Ольшовського; деревня Порохонь визнавалася належною до Новгород-Сіверського повіту¹⁰⁴.

Незабаром у жовтні 1645 р. відбулося розмежування всього рубежу Комарицької волості з Новгород-Сіверським повітом. Делімітацію кордону, як і на путивльському та трубчевському відрізках державного кордону, здійснили королівські граничні комісари А. Кисіль, С. Пянчинський, Я. Пянчинський та царські межові судді З. Леонт'єв, Ф. Мякинін, С. Звягін¹⁰⁵.

Межування цього разу, на відміну від 1638 р., розпочалося з півночі. Після його завершення східна межа Новгород-Сіверського повіту на даній ділянці посунулася на захід. Увійшовши у річку Улицю (інша назва – Велика Вавлиця) біля впадіння у неї Брусни, кордон деякий час йшов її течією, потім прямував через Козину луку до верхів'їв річки Бобрик – лівої притоки Тари. Проїшовши Бобриком півтори версти до гирла річки Любищі, лінія кордону прямувала до водотечі (потічка) Черемошни. Від Черемошни кордон дубовим лісом йшов до Комарицької дороги, якою їздили у деревню Страчів. Від цієї дороги понад місцевістю Густі лози він тягнувся півтори версти до Зерновської дороги, звідтіля прямував на Великий яр і до річки Знобівки. Проїшовши Знобівкою дві версти, кордон входив в Орлове болото. З цього болота прямував через бортний дубовий ліс до Безденежного озера, залишаючи його на новгород-сіверській стороні. Минувши Безденежне озеро, кордон йшов до Новгородської дороги, якою їздили з Порохоні до Новгорода-Сіверського. Залишаючи дорогу по лівій стороні, а озеро Кам'яне по правій, лінія кордону прямувала до долини, розташованої біля цієї ж дороги. Тут сходилися межі новгород-сіверських сіл Порохонь та Гирина і комарицького села Рожковичі. Звідсіля кордон йшов повз болото Жеравка (Журавка) до Вишнього борка, залишаючи його на комарицькій стороні. Увійшовши у Жеравлевський рівець, кордон повз липовий кілок і Жеравлевський лісок прямував до Кип'ячого болота і до липового куща, що над болотом. Від вершини Кип'ячого болота лінія кордону доходила через долинку до Гбенського болота, де грані, як на попередніх болотах, були висічені на дубах. Залишаючи болото на новгород-сіверському боці, лінія кордону йшла до осикового кілка. Далі пройшовши три версти через Василів в'язничок та минувши Єгоревський дуб, вона доходила до річки Глибівки. Течією цієї річки та Івоткою, у яку впадала Глибівка, кордон прямував до гирла річки Ломленої. Останньою проти течії направлявся до Язвенного болота, а далі до болота Сужемойки та річки Шиїнки. Проїшовши Шиїнкою з версту до вершини Зябного, кордон йшов у Медвежу

¹⁰³ *Баттыи-Каменский Н. Н.* Переписка между Россиею и Польшею... Ч. III. С. 142–143; *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska... S. 34–35.

¹⁰⁴ РГАДА, ф. 79, оп. 3, № 79.

¹⁰⁵ Там же. 1645, № 18, л. 35–36.

лозу, Крутий ярк, далі у річку Муравейну. Подолавши дві версти Муравейною, кордон входив у річку Свесу. Останньою прямував три версти до вершини, звідкіля йшов до річки Толстодубова, а пройшовши її течією дві версти, – у річку Локня. Нею кордон проходив дві версти і направлявся до вершини ріки Сопич. Останній фрагмент комарицько-новгород-сіверського кордону, що мав протяжність три версти, збігався з течією Сопича до його впадіння у Клевень¹⁰⁶.

Таким чином, кордон на даній ділянці був делімітований і надовго став орієнтиром для визначення адміністративних меж різних утворень вже в складі Російської держави.

Трубчевська ділянка кордону. Трубчевська волость у 1619–1645 рр. входила до складу Речі Посполитої, тому кордон між нею та Чернігово-Сіверщиною був лише адміністративним. Він був лімітований у 1624 р. одним з королівських ревізорів для Сіверщини, смоленським підсудком Ієронімом Цехановичем. Його опис трубчевсько-новгород-сіверського адміністративного кордону в 1638 р. було внесено до стародубських гродських книг. Випис цього документу, споряджений на прохання, ймовірно, О. Пісочинського, зберігався у варшавській бібліотеці ординації Красінських, фонди якої, як вже зазначалося, були знищені в 1644 р. Цим документом користувався польський історик Владіслав Годзішевський. У своїй праці він подав на основі згаданого опису лише східний кордон Трубчевської волості, що узгоджувалося з логікою дослідження, яке він проводив. Таким чином, інтерпретація цього автора згаданого опису не дає можливості відтворити кордон Новгород-Сіверського та Трубчевська станом на 1624 р.¹⁰⁷

Як наслідок, основним джерелом для відтворення згаданого кордону служать граничні записи комісарів Речі Посполитої та московських межових суддів 1645 р. Межування проводили ті ж особи, що й межували Путивльський і Рильський уїзди з Новгород-Сіверським повітом, – А. Кисіль, С. Пянчинський, Я. Пянчинський, з польського боку, та З. Леонтєв, Ф. Мякинін, С. Звягін, з московського¹⁰⁸. Зважаючи на те, що межування трубчевської та комарицької ділянки в цілому завершилося 13 жовтня (23 вересня) 1645 р.¹⁰⁹, межування трубчевської ділянки, ймовірно, мало місце у другій половині вересня.

Згідно з укладеним межовим розписом, кордон Новгород-Сіверського повіту та Трубчевського уїзду починався на р. Судость, біля болота Розділець, під

¹⁰⁶ Там же. Л. 22 – 27; 1647, № 7, л. 9–15.

¹⁰⁷ *Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 68.

¹⁰⁸ РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 1; твердження В. Годзішевського, який використовував працю М. Бантиш-Каменського, що граничними комісарами були Миколай Абрамович і Кунський (Кунинський?), а межовими суддями Іван Єропкін і дяк Ключаєв, є помилковим (*Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 39). Ймовірно ці особи займалися передачею Трубчевська та волості від Речі Посполитої Московській державі.

¹⁰⁹ РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 35.

трубчевським селом Титова і йшов у напрямку Ромосухи, долаючи болота Волуєць¹¹⁰ та Говенне (згодом Грязне, що було правою притокою Ромосухи), залишаючи на новгород-сіверському боці болото Кругле. З лівого боку кордону знаходилися землі трубчевського села Семець, а з правого – землі новгород-сіверських сіл Татищево і Коростелів. Лінія кордону переважно йшла березовими, сосновими та дубовими лісами. Увійшовши у Ромосуху, кордон прямував з версту вгору до лівої її притоки – річки Крута Дебра. Біля її витоків знаходився курган, що розділяв землі трубчевського села Семечків та новгород-сіверського – Баклан. Від витоків Крутої Дебри лінія кордону йшла до ліска й болота Погребця, а далі до дороги Баклан–Трубчевськ. Перейшовши дорогу, вона входила у струмок Погрібець, що витікав з однойменного болота, та йшла до його впадіння у річку Волотин – ліву притоку Ромосухи. Струмок, ймовірно, швидко висох, хоч у кінці XVIII ст. місцевість, де він протікав, зберігала його назву¹¹¹. Увійшовши у Волотин, кордон прямував за її течією дві версти до Тростяного болота. Від болота, долаючи дорогу з Трубчевська на Стародуб, де починалася межа трубчевських населених пунктів Семечкова та Ужі з новгород-сіверським Юдиновим (міждержавний межовий акт 1645 р. відзначає, що це село належить новгород-сіверському мечнику Войцехові Карвовському), кордон прямував через болото до Миринова лісу. Через цей ліс та річку Красну він тягнувся на схід до вершини річки Воробіївка. Далі проти її течії – до річки Малий Снитхар, нею ж у Великий Снитхар. Останнім за течією близько версти кордон йшов до кургану, від якого звертав до Липинської дороги, що прямувала через Миринів ліс від села Ужі до села Юдинова, та до вершини річки Липинки – лівої притоки річки Стечни¹¹². З новгород-сіверського боку тут починалися землі села Посудичі, а з трубчевського – все ще йшли землі деревні Ужа. Вниз Липинкою дві версти лінія кордону прямувала до річки Погреби¹¹³, а нею вниз три версти до річки Стечни. Кордон переходив Стечну навпроти гирла Погребів. Тут з новгород-сіверського боку починалися Курівські ґрунти. Початково далі кордон мав йти через Соснове болото, але щодо цієї ділянки виникла суперечка, яка була вирішена на користь Новгород-Сіверського повіту; дорогу відвели на схід до дороги Трубчевськ–Погар¹¹⁴. За даними граничного протоколу, погарський старожил Максим Петров хотів межувати тут землю разом з московськими старожилами,

¹¹⁰ Згодом відоме село Валуєць, розташоване на правому березі Ромосухи. Через цей населений пункт пролягала дорога Почеп–Погар. Оскільки від села до кордону було чотири версти, то, правдоподібно, болото знаходилося на схід від села (Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 110).

¹¹¹ Універсали Івана Мазепи... С. 190.

¹¹² Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 109, 111.

¹¹³ РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 10: тут грань на клені.

¹¹⁴ На цій дорозі згодом знаходилося село Бугаївка, за дві версти від кордону (Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 111).

але старожили трубчевської деревні Хотяновичі Харлам Савостянов з товаришами з ним не пішли. Тому Максим Петров одноосібно вказав межу – від Соснового болота до погарської дороги¹¹⁵. Далі кордон йшов до болота Черемшина¹¹⁶, згодом Рубіжним ліском, які одночасно були межею Курівських ґрунтів¹¹⁷. У цих ґрунтах межа Новгород-Сіверського повіту проходила Совиним борком на Березове та Пізнє болота, до річки Черемошки; нею ж вниз¹¹⁸ до річки Боски¹¹⁹. Боскою кордон прямував за течією три версти до струмка Вировець, що розділяв землі трубчевського села Любця та новгород-сіверських сіл Дешковичі та Лукине. Вировцем лінія кордону направлялася до болота Залого, з правого боку якого залишалися новгород-сіверські села Чаусів та Случевськ, з лівого – село Любець. Пройшовши від болота річкою Свидовцем вниз дві версти до “ржавця”, кордон прямував далі по болотах і байраках через дорогу Новгород-Сіверський–Трубчевськ до трубчевського масиву бортної сосни й струмка Колодязь¹²⁰. Колодязем лінія кордону прямувала у озеро Чернське¹²¹, далі В’язівським рівцем з версту до озера В’язок, залишаючи на новгород-сіверському боці село Вітемль¹²², а на трубчевському – Любець. Зрештою кордон, перетнувши озеро В’язок, через дві версти доходив до річки Десенки, лівої притоки Десни; нею йшов вниз течією чотири версти до озера Милча, а з нього – до Десни. Всі згадані озера згідно з межовим актом 1645 р. ділилися наполовину між Новгород-Сіверським повітом та Трубчевським уїздом.

Підійнявшись Десною вгору до Білих берегів, де розташовувалося трубчевське село Білі Березки, кордон перетинав Десну і йшов лощиною, березняком і бором¹²³ та Вороновським болотом до кінця трубчевського Теребишина лісу й Борзниківського болота. Вийшовши з болота, він направлявся до Бортниківського бору та Совиних лісків. Тут сходилися землі трубчевського села Зноб та новгород-сіверських сіл Чаусів і Случевськ. Далі лінія кордону прямувала через

¹¹⁵ РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 10–11: за дорогою лежали дубові й березові ліси; інший список граничного протоколу називає Соснове болото межею (Там же. 1647, № 7, л. 2).

¹¹⁶ Інший список граничного протоколу називає це болото Пстин (Там же. Л. 2).

¹¹⁷ Згідно з граничним протоколом 1645 р. з новгород-сіверського боку тут знаходилися Суворовські й Чубарівські ґрунти, а з трубчевського – деревні Хотяновичі та села Семець (Там же. 1645, № 18, л. 11).

¹¹⁸ Інший список граничного протоколу зазначає, що лінія кордону йшла вгору через Миринів яр чотири версти (Там же. 1647, № 7, л. 2).

¹¹⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, к. 433 v. – 434; тут грані на дубі й на клені (РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 12); згодом над цією річкою розташовувався населений пункт Василівка (Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 112, 113).

¹²⁰ Тут грані на березах, а через дорогу бортна сосна (РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 13).

¹²¹ Біля озера грань на вербі (Там же. Л. 13).

¹²² Село Вітельм розташоване на правому березі Десни. У весняний час Десна розливалася і вода підходила під саме село (Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 114).

¹²³ Тут грані на дубі та березі (РГАДА, ф. 79, 1645, № 18, л. 14).

Добрилів ліс п'ять верст до річки Мостовська – притоки Знобівки. Мостовською йшла до Жданового ізбища знову ж таки п'ять верст¹²⁴. Біля Знобі виникла суперечка, яка вирішилася на користь новгород-сіверських селян. Суть суперечки полягала в такому. Селяни трубчевського села Знобі говорили, що кордон має йти між Знобами вниз до річки Ізмена та річки Вавлиці, біля витоків якої починалися землі села Олешковичі. Селяни новгород-сіверської Знобі повели лінію кордону між двома Знобами від Погарицького перевозу через Калиновий кущ до Мостового болота, Нивецькою дорогою до річки Мала Улиця, а далі вниз до Комарицької волості. Новгородські-сіверські селяни на доказ своєї правоти цілували хрест¹²⁵. Це дало їм можливість провести кордон від села Зноб через Погарицький перевіз на Знобівці до Мостового болота, де грані були висічені на соснах. Далі через міст, що був на цьому болоті, кордон йшов Нивецькою дорогою¹²⁶ до болота Добра вода через Половинний яр, а потім доходив знову до річки Знобівки. Від Знобівки кордон тягнувся долиною дві версти повз Беркове городище до Глушицької дороги, а нею теж дві версти до Березового болота. Подолавши болото, лінія кордону проходила лісок Ястребець¹²⁷, а з нього рівцем виходила до річки Вавлиця¹²⁸, а від неї до гирла річки Чорна. Течією останньої, пройшовши до її витоків з версту, направлялася до урочища Пристороня. Далі кордон йшов лісом до Коровицького болота; болотом до Великого ліску, який належить до Трубчевська і де протікала річка Верзба. Нею, подолавши вниз дві версти, кордон через невеликий Мамаїв бір повертав знову до Вавлиці. Вавлицею угору прямував до гирла Малої Улиці, де сходилися межі Трубчевського й Брянського уїздів з Новгород-Сіверським повітом – землі села Олешковичі, деревні Зернове та села Порохонь¹²⁹.

З кордоном у районі деревні Татищево не погодилися селяни села Семечкова та деревні Груздова Трубецького уїзду, які у 1646 р. перетесали грані на деревах та перекопали кіпці на ділянці кордону близько трьох верст на свою користь більше ніж півверсти. Постраждалими виявилися селяни деревні Татищево, про що довідався Адам Кисіль від володільця цієї деревні Якуба Міляновського.

¹²⁴ Тут грані на вільхах (Там же. Л. 15).

¹²⁵ Там же. Л. 16.

¹²⁶ Тією дорогою їздять у Зноб Новгород-Сіверську (Там же. Л. 18 – тут грані на дубах).

¹²⁷ Там же. Л. 21 – тут є грані на осиці.

¹²⁸ Згодом назва її змінилася на Улицю – так її називає вже інший список граничного протоколу (Там же. 1647, № 7, л. 8).

¹²⁹ Шеламанова Н. Б. Трубчевский уезд в XVII в. // Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в. Очерки по исторической географии XVII в. Москва, 1974. С. 143–144; РГАДА, ф. 79, оп. 1, 1647, № 7, л. 1–9; В. Годзішевський між Березовим та Коровицьким болотами перелічує як прикордонні річку Олузу, Сальне болото, річки Цанівка, Оземна, Довге болото, Свинський ліс, а після Коровицького болота – Петинський і Манаївський ліси (*Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska...* S. 71–72). Визначити, чи так було в дійсності, на даний момент не видається можливим.

А. Кисіль писав у зв'язку з цим трубчевському воєводі Олексієві Плещееву, що пришло до того місця королівських комісарів – чернігівського земського суддю Станіслава Пянчинського та новгород-сіверського підчашія Яна Пянчинського – для переробки граней і кіпців, та просив воєводу повідомити, хто туди прибуде з Трубчевська¹³⁰. Згодом стало відомо, що з московської сторони на виправлення кордону мав вирушити Замятня Леонтьєв¹³¹.

Іншою спірною ділянкою кордону був відрізок між Знобю Трубчевською та Знобю Новгород-Сіверською. У середині листопада 1647 р. новгород-сіверський підстароста Томаш Малаховський писав до трубчевського воєводи Олексія Плещеева про наявність тривалого конфлікту між селянами Знобі Трубчевської та Знобі Новгород-Сіверської. Підстароста збирав копу селян, на якій намагалися розсудити суперечки. Однак жителі Знобі Трубчевської, озброївшись сокирами, розігнали копу. Підстароста пропонував зібрати копу в Знобі Трубчевській, куди погодився прибути сам з метою полагодити конфлікт¹³². Обидва поселення – село, що належало до Трубчевська, та слобідка, що відносилася до Новгорода-Сіверського, знаходилися, як зазначає розмежування Путивльського уїзду з Новгород-Сіверським та іншими сусідніми повітами Речі Посполитої від 23 (13) жовтня 1645 р., у одній садибі. Селяни трубчевської Знобі відзначили, що слобідка здавна належала до Новгород-Сіверського повіту, а саме Щасному Вишлю, купив же її князь Петро Трубецький для того, щоб з'єднати обидві Знобі, бо у них “двори з дворами, городи з городами”. Судячи з цього документа, при відмежуванні Трубчевського уїзду та Новгород-Сіверського повіту ця ділянка кордону залишилася не розмежованою. Царські межові судді пропонували дати за ту слобідку якусь територію (“відміну”) до Новгород-Сіверського повіту. Така територія знаходилася під Конотопом, де так, як у Знобі, “зійшлися” землі селян коронного канцлера Єжи Оссолінського та путивльських поміщиків Яциних¹³³. Судячи з листа А. Киселя до севського воєводи Івана Семеновича Кобильського від 15 листопада 1647 р. була досягнута домовленість, щоб прибути обом сторонам під Конотоп на з'їзд для здійснення такої заміни¹³⁴. Московська сторона затягувала з вирішенням питання, ймовірно внаслідок традиційно довгих консультацій з чиновниками Посольського приказу. У лютому 1648 р. А. Кисіль у

¹³⁰ РГАДА, ф. 79, 1648, № 1, л. 3–5.

¹³¹ Там же. Л. 6. В. Годзішевський повідомляє про наїзд татищевських селян на села Молчанова і Груздова у тому ж 1646 р. Згідно з цим же автором конфлікт у 1647 р. був поладжений (*Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... S. 71*)

¹³² РГАДА, ф. 79, 1647, № 1, л. 32–32 об.

¹³³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4066, арк. 119 зв. – 120.

¹³⁴ РГАДА, ф. 79, 1647, № 1, л. 40; див. згадку про обговорення цієї проблеми під час переговорів у Москві між А. Киселем та московськими дипломатами, яка міститься у реляції про посольство А. Киселя, датованій 17 вересня 1647 р. (Чернігівський історичний музей, від. рукописів, спр. Ал – 638, № 25Р).

своєму листі князю Юрієві Долгорукому нагадував про необхідність встановлення точної дати для вирішення питання з ділянкою кордону в районі Знобі й висловлював готовність надіслати комісара для здійснення обміну¹³⁵. Необхідне рішення було згодом прийняте і визначена дата обміну – 10 (1) травня 1648 р. Призначалися відповідальні посадовці з обох країн за здійснення обміну – брянський воєвода Никифор Мещерський та конотопський староста Станіслав Сосновський. Путивльський воєвода Никифор Плещеев отримав наказ відправити до Брянська старожиливі для визначення меж землі Яциних. Останні були воєводою відправлені вчасно¹³⁶. З листа Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича, написаного на початку серпня 1657 р., стає відомо, що такий обмін був здійснений. За Зноб Новгород-Сіверську були віддані землі Яциних поблизу села Студенок на правому березі Клевені, але путивльські бояри Яцини, судячи з листа, продовжували вважати ці землі своїми¹³⁷.

Таким чином, східний кордон Чернігівського воєводства, який одночасно був державним кордоном між Річчю Посполитою та Московською державою, протягом 1634–1647 рр. був точно визначений і в подальшому став значним фрагментом адміністративного кордону, що відділяв Гетьманщину від основної території Російської держави.

V.2. Адміністративний кордон з Київським воєводством

Відомості про південний рубіж Чернігово-Сіверщини є значно біднішими, ніж про східний.

За Великого князівства Литовського, на думку С. Кучинського, цей рубіж розпочинався біля витоків Удаю¹³⁸. Подібний кут зору обстоювала і московська дипломатія часів міждержавного межування після Полянського мирного договору. Щоправда, за її версією, південний чернігівський рубіж розпочинався на урочищі Пуста Торговиця, розташованому на південний схід від Конотопа, над річкою Торговицею – притокою Великого Ромна. Далі рубіж йшов на Самбірські верхи, під якими слід розуміти північний кут Самбірського городища, що знаходилося над річкою Сухий (Малий) Ромен¹³⁹, або ж Самбірське болото, розташоване біля витоків цієї ж річки¹⁴⁰. Від Самбірських верхів рубіж мав іти через

¹³⁵ РГАДА, ф. 79, 1648, № 1, л. 146.

¹³⁶ Там же. Л. 351–352.

¹³⁷ Універсали Богдана Хмельницького... С. 618.

¹³⁸ *Kuczyński S. M. Ziemia Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936. S. 76.*

¹³⁹ РГАДА, ф. 389: Литовська метрика, оп. 1, спр. 209, арк. 209 зв. – 210 зв. Ототожнення Малого й Сухого Ромна є нашим припущенням.

¹⁴⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 103 v. – 104 v.

болото Грайворон¹⁴¹ до витоків річки Кропивенки – притоки Лисогору. Далі він збігався з течіями рік – Кропивенка, Лисогор, Удай¹⁴². Чернігівським визнавався Пирятин, розташований у нижній течії Удаю на півдорозі від Прилук до Лубен, і навіть Прилуки¹⁴³. Отже, виходячи із запропонованого С. Кучинським, а також московського варіантів південного кордону Чернігівщини, верхнє Посулля за литовської доби до неї начебто не належало, що відзначалося у літературі¹⁴⁴.

Однак це твердження не є беззаперечним. Принаймні річка Ромен – права притока Сули фігурує у двох королівських привілеях 1448 та 1502 рр. Є. Лопаті та М. Болкуну на селище Піддубе і городище Самбір у Чернігівському князівстві, пред'явлених королівськими комісарами під час з'їздів із московськими суддями (див. с. 202–203). Тенденція до включення верхнього Посулля до території Чернігово-Сіверщини виразно проявилася на початку XVII ст., коли надане князю С. Корецькому Роменське городище однозначно було віднесене королівською канцелярією до Чернігівського князівства¹⁴⁵. Про належність Роменської волості до Чернігівського воєводства свідчить також подимний реєстр його маєтностей 1638 р.¹⁴⁶. До волості належали обидва береги річки Ромен, де згодом виникли населені пункти Липове, Медвеже, Житне та ін., а також територія навколо місця впадіння Ромену до Сули. Ув'язчий лист Адама Казановського у Роменське староство від 8 травня 1633 р. відносить до староства також городища Дригайлів над Сулою, Іванівське над р. Терн, урочища на Хоролі¹⁴⁷. Це дало юридичні підстави місцевим підстаростам, зокрема Криштофові Сіножацькому, проводити інтенсивну колонізацію верхнього Посулля. Ця колонізація перепліталася з колонізаційними акціями, здійснюваними підстаростами Яреми Вишневецького, Лукаша Жулкевського та Станіслава Конєцпольського, опорними пунктами яких виступали задніпровські міста, що адміністративно відносилися до Київського воєводства. Таким чином, на початок 1640-х рр. встановити чітку належність міст, сіл, слобід, хуторів цього регіону до Чернігівського чи Київського воєводства не видавалося можливим. Не випадково у документах цього періоду Ромни та їх волость подаються немовби поза якоюсь адміністративною приналежністю.

¹⁴¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 214, арк. 52 зв. – 53 зв.

¹⁴² Там же. Ф. 79, 1634, № 18, л. 244; 1634, № 30, л. 104. Характерно, що королівська інструкція послам до Москви для укладення вічного миру одному з посольств початку 1640-х рр. визнавала Удай рубежем між Чернігівщиною та Київщиною (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 1642, k. 121–123).

¹⁴³ РГАДА, ф. 79, 1634, № 31, л. 3; Папков А. Порубежье Российского царства... С. 105.

¹⁴⁴ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. Київ, 1928. Кн. XX. С. 123; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 215.

¹⁴⁵ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 192–193; Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. S. 67.

¹⁴⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28.

¹⁴⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 290 v. – 291.

Східна межа Роменської волості пролягала за течією річки Терн¹⁴⁸. Біля гирла Терну межа волості переходила Сулу й тягнулася вододілом Сули та Хоролу. Незважаючи на те, що, як вже згадувалося, при поданні Роменського староства А. Казановському до нього зараховувалися урочища над Хоролом¹⁴⁹, реально роменська колонізація на басейн Хоролу практично не поширилася. Дійшовши вододілом лінії Ромен, межа повертала на захід до Сули і перетинала її за гирлом правої притоки – Олави. Нижче по Сулі йшли володіння Вишневецьких, зокрема Глинськ¹⁵⁰. Правим берегом Олави межа підіймалася до її витоків. Від витоків цієї річки межа волості перетинала вище Липового річку Ромен й далі вододілом басейну Сейму та Сули йшла до витоків Терну.

Таким чином, вододілом Сули й Хоролу та правим берегом Олави розпочинався рубіж між Чернігівським та Київським воєводствами, що склався у 20–30-х рр. XVII ст.

Далі південний рубіж воєводства разом з межею волості переходив Ромен для того, щоб обігнути населений пункт Красне, що належав князю Я. Вишневецькому¹⁵¹. Обігнувши Красне, рубіж йшов на захід, знову ж таки перетинаючи Ромен, але вище за течією. За річкою його лінія залишала на київському боці Красне, а на чернігівській – населені пункти Дмитрівка та Гайворон (Грайворон)¹⁵². Тягнулася вона на захід ймовірно правою притокою Ромна – Рудою. Від витоків Рудої рубіж направлявся до витоків Удаю. Тут, біля верховин Удаю, проходив південний рубіж Чернігівщини і в литовські часи¹⁵³. Проте, якщо у литовські часи він від витоків Удаю йшов на південний захід до вершини його притоки Іченьки, а далі її течією¹⁵⁴, то на початку польської доби, у 1620–1630-х рр. – течією Удаю, залишаючи на лівому його боці задніпровські земельні володіння князя Я. Вишневецького, а на правому – волоки й окремі населені пункти ніжинської ланової шляхти¹⁵⁵.

З поворотом течії Удаю на південь рубіж між Чернігівським та Київським воєводствами тягнувся на захід, залишаючи на чернігівському боці містечко Дорогинку, володіння чернігівського каштеляна Миколая Коссаковського, а на київському – населений пункт Бакаївку, власність князя Я. Вишневецького¹⁵⁶.

¹⁴⁸ *Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. S. 67.*

¹⁴⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 290 v. – 291.

¹⁵⁰ *Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. S. 67; РГАДА, ф. 79, 1634, № 31, л. 7.*

¹⁵¹ *Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... S. 71; ЦДІАК, ф. 11, спр. 9, арк. 889 зв.*

¹⁵² РГАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 214, л. 48 зв. – 49 зв., 136 зв. – 137 зв.; *Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // ЧИОНЛ. 1900. Кн. XIV. Вип. 2. Отд. 3. С. 161–162.*

¹⁵³ *Kuczyński S. M. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie... S. 76.*

¹⁵⁴ *Ibid.*

¹⁵⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 462–463.

¹⁵⁶ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 221, k. 26 v. – 27 v.

Далі, прямуючи на південний захід і віддаляючись від Удаю, рубіж проходив повз Лосині голови (Лосинівку) до річки Галки – правої притоки Удаю. Над серединою течії Галки знаходилася місцевість Сальна. Вона відділяла чернігівські Лосинівські землі від володінь князя Я. Вишневецького¹⁵⁷.

Від Сальної рубіж між воєводствами йшов вододілом басейну Десни та Сули до маленької річки Свидовець, течія якої виконувала таку ж роль для Чернігівщини та Київщини ще у литовські часи¹⁵⁸.

З цієї річечки розпочинався старовинний рубіж Чернігівщини з Остерським староством Київського воєводства.

Незадовго перед 1619 р. до Остерського староства належали Носівка й Козар, а його східний рубіж тягнувся до Лосинівки й Дорогинки¹⁵⁹. У цей період згаданий рубіж староства починався на місцевості Іваницький ріг, де знаходився Плоский курган, потім прямував до витоків річки Дівиці. Течією цієї річки йшов до її впадіння у р. Остер. Далі рубіж направлявся до витоків річки Смолянки; течією ж останньої – до її впадіння у Десну¹⁶⁰.

У 20–30-ті роки XVII ст. Остерське староство було суттєво зменшене, його східний рубіж посунувся на захід. Від Свидовця чернігово-остерський рубіж прямував на північний захід, розділяючи чернігівські Свидовець і Кобижчу – володіння спочатку Фірлеїв Броневських, а потім Киселів¹⁶¹ та остерську Бобровицю. Далі рубіж йшов по лівому березі Остра і піднімався проти його течії, фіксуючи в Остерському старостві Козар, Ржавець. Навпроти Адамівки Остер утворює дугу, тому рубіж, не доходячи неї, перетинав Остер і прямував на північний захід до Десни. З правого боку цієї ділянки рубежу знаходилися населені пункти, які протягом 1630 – початку 1640-х рр. вважалися чернігівськими, – Держанівка, Чемер, Церковище, Красилівка, Надинівка. На початку 1640-х рр. остерський староста Стефан Аксак започаткував низку судових процесів з метою повернення згаданих населених пунктів до складу староства. У 1640 р. він сплатив з Надинівки, Чемера, Держанівки, Ржавця, Красилівки, Адамівки, Козара, Церковища (всього 388 димів) подимний податок¹⁶², хоч більшість з них перебували в інших руках або були спірними. Чемер і Держанівка перебували у руках Миколая Киселя; на Надинівку, Церковище та Красилівку отримав привілей королівський ротмістр Роман Загорівський, однак С. Аксак і не допустив

¹⁵⁷ Ibid.; ділянка від Удаю до Сальної межувалася принаймні двічі – в кінці 1620-х рр. мірничим Криштофом Криницьким та після Смоленської війни підкоморієм А. Киселем.

¹⁵⁸ *Kuczyński S. M. Ziemie Czernihowsko-Siewierskie...* S. 76; *Величко С. Літопис.* Т. 1. С. 86.

¹⁵⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, спр. 206, л. 17–19; ЦДІАК, ф. 11, спр. 7, арк. 746 зв. – 747.

¹⁶⁰ Архив ЮЗР. Киев, 1886. Ч. VII. Т.1. С. 345; *Александрович А. Остерский уезд.* Киев, 1881. Вып. 1: Историческое описание. Ч. 1: До окончания смут в Восточной Украине (1669 г.) С. 91.

¹⁶¹ AGAD. *Metryka koronna*, sygn. 185, k. 388–389.

¹⁶² ЦДІАК, ф. 11, спр. 9, арк. 877 зв. – 878.

його входження у володіння цими населеними пунктами¹⁶³. Спочатку С. Аксак конфлікт з Р. Загоровським намагався залагодити полюбовно – згідно з угодою, укладеною 5 лютого 1644 р. у Максимі, С. Аксак пообіцяв сплатити Р. Загоровському 30 тис. злотих як компенсацію за нереалізацію привілею¹⁶⁴, але згодом передумав. За його клопотанням королівський реляційний суд у 1645 р., розглянувши справу, присудив маєтності, надані Р. Загоровському, до староства. Приблизно тоді ж С. Аксаком були відсуджені й Чемер та Держанівка¹⁶⁵. Адамівка ж залишилася у складі Чернігівського воєводства. Таким чином, зусиллями С. Аксака рубіж між Остерським староством та Чернігівським воєводством знову почав проходити по річці Смолянці¹⁶⁶.

За Десною Чернігівське воєводство межувало вже не з Остерським староством, а з земельними володіннями Києво-Печерського монастиря. Перейшовши Десну нижче від села Максим, яке належало до Чернігівського староства¹⁶⁷, рубіж тягнувся понад течією Десни, включаючи її дрібні праві притоки – Жеведь, Веріб – та залишаючи до Чернігова Смолин, Козероги, належні до Чернігівського староства¹⁶⁸, Слабинську волость Бориса Грязного¹⁶⁹, село Козел¹⁷⁰. Від вершини Веребу рубіж піднімався до витоків річки Рудки – правої притоки Білоусу. Селище Жукотки, що знаходилося у верхів'ї Рудки, належало до Чернігівського воєводства¹⁷¹. Посудевська ж земля, що лежала на південний захід від Жукоток, входила до Любецького староства. Далі рубіж йшов до витоків річки Пакульки. Ще в литовську добу верхня течія цієї річки поділялася на дві частини: чернігівську та любецьку¹⁷².

Лінія рубежу залишала Плехів на любецькому боці, піднімалася до верхів'їв річки Струги, залишаючи Антоновичі та Погорицькі ґрунти, власність любецьких бояр Злобів, до Любеча¹⁷³. Далі межа доходила до середини течії іншої

¹⁶³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 84 об. – 85 об.; д. 215, л. 34 об. – 35 об.; Інститут Рукопису НБУ, ф. І: Літературні матеріали, спр. 4104, арк. 378.

¹⁶⁴ ЦДІАК, ф. 25, спр. 200, арк. 227–227 зв.

¹⁶⁵ AGAD. Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 1, k. 312–315; Księgi sądów asesorskiego, relacyjnego, sejmowego, sygn. 18, k. 217.

¹⁶⁶ Цією ж річкою за часів Гетьманщини проходила адміністративна межа між Київським та Чернігівським полками. Надинівка, Серединка, Копачів відносилися до Київського полку, Сіножацьке – до Чернігівського (Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка... С. 161; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 255, 258).

¹⁶⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 26 об. – 27.

¹⁶⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

¹⁶⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 177, k. 8–9.

¹⁷⁰ Ibid. Sigillata, sygn. 8, k. 5 v.

¹⁷¹ Ibid. Metryka koronna, sygn. 173, k. 29–31; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... Вып. III. С. 358;

¹⁷² Kuczyński S.M. Ziemia Czernihowsko-Siewierskie... S. 84.

¹⁷³ Źródła dziejowe. T. V. S. 198; Інститут Рукопису НБУ, ф. І, спр. 4104, арк. 95 зв.

притоки Білоусу – Свишня, в районі впадіння до неї річечки Довжик. Населені пункти Кувечичі, слободи Довжик і Свишня, осаджені на Шукачівських і Муравенських ґрунтах¹⁷⁴, відносилися до Любеча, а село Мохнатин, що знаходилося на річці Рудка, лівій притоці Струги, до Чернігівського воєводства¹⁷⁵. Від впадіння Довжика у Свишень рубіж йшов течією Свишня, від її впадіння до Білоусу – уверх течією останнього¹⁷⁶. Малий Листвин, осаджений після 1639 р. і розташований при впадінні Суличівки до Білоусу, згідно з документами мав відноситися до Чернігівського воєводства¹⁷⁷. Листвинський острів, розташований на р. Білоус, згідно з люстрацією Любецького староства 1616 р. належав до цього староства¹⁷⁸, але вже у 1639 р. королівська канцелярія відносить його до Чернігівського воєводства. Зменшення староства відбувалося швидше всього з ініціативи його старости і одночасно чернігівського воєводи – Мартина Калиновського. Саме він 7 лютого 1639 р. отримав королівський консенс на поступку Листвинського (Іствинського) городища та однойменного острова чернігівському підвоєводі Вавринцеві Горецькому¹⁷⁹. Листвинська ж земля, розташована справа за течією Білоусу, й надалі залишалася у складі Любецького староства¹⁸⁰. Лінія чернігівсько-любецького рубіжу Білоусом йшла до його витоків, далі повертала на північний схід, відносячи Даничі та Ріпки до Любеча¹⁸¹, а Мутичів, Суличівку, Гусинку до Чернігова¹⁸². Далі рубіж тягнувся до витоків Виру, лівої притоки Сожу. Судячи з того, що Пізнопали (інакше Велчей), розташовані на лівому березі Виру, входили до Чернігівського воєводства¹⁸³, вся річка Вир протікала у межах воєводства. Тут рубіж між Чернігівським та Київським воєводствами завершувався.

З наведених вище численних прикладів видно, яким несталим був цей рубіж протягом 1620–1630-х рр. Це викликало численні пограничні суперечки. Межування, що здійснювалося при наданні окремих населених пунктів чи цілих волостей у Чернігово-Сіверщині, не завжди враховувало історичний кордон між Чернігово-Сіверщиною та Київщиною. Як наслідок, виникла нагальна потреба провести розмежування цих двох воєводств.

Вальний сейм 1638 р., посилаючись на встановлення чіткої судової та податкової юрисдикції, визначив комісію для розмежування Чернігівського та

¹⁷⁴ Źródła dziejowe. T. V. S. 202; Інститут Рукопису НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 84 зв.

¹⁷⁵ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 263, k. 23; *Krawczuk W. Summariusz Metryki koronnej*. S. 68–69.

¹⁷⁶ Źródła dziejowe. T. V. S. 92–93.

¹⁷⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 4–5; sygn. 356, k. 2–2 v.

¹⁷⁸ Źródła dziejowe. T. V. S. 95.

¹⁷⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 4–5; sygn. 356, k. 2–2 v.

¹⁸⁰ Źródła dziejowe. T. V. S. 204–205.

¹⁸¹ Ibid. S. 208.

¹⁸² AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 4–5; sygn. 356, k. 2–2 v.; sygn. 189, k. 272 v. – 273.

¹⁸³ Ibid. Sygn. 182, k. 272–273; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28.

Київського воєводств. Комісари мали на другий день після свята святого Мартина (11 листопада) 1638 р. зібратися біля ріки Десни на п'яті межі Остра й Чернігова та здійснити розмежування до іншої п'яти, де починалася межа воєводств з Путивльським уїздом Московської держави. Визнаючи неможливість встановлення кордону за старим рубежем литовської доби, сейм пропонував комісії за критерій факт осадження слобід від імені короля його капітанами і осадчими. Такі населені пункти мали відійти до Чернігівського воєводства; осади ж давніші – до Київського воєводства. Комісія була численна: Київське воєводство представляли 11 осіб на чолі з біскупом Олександром Соколовським та воєводою Янушем Тишкевичем; Чернігівське – аж 24 особи на чолі з польним гетьманом, ніжинським старостою Миколаєм Потоцьким та воєводою Мартином Калиновським¹⁸⁴. Принцип формування складу комісії, запропонований і схвалений сеймом, правдоподібно, передбачав, щоб до її складу увійшли фактично всі особи, земельна власність чи володіння яких примикали до чернігівсько-київського рубежу. Вони під час роботи комісії мали полагодити між собою суперечки й тим самим створити успішні передумови для здійснення розмежування. Так, від Київського воєводства у склад комісії були включені князь Я. Вишневецький та С. Аксак, які мали претензії щодо земельних володінь своїх чернігівських сусідів. З чернігівського боку до таких комісарів слід віднести каштеляна Миколая Коссаковського – володільця Дорогинської волості, підкоморія Адама Киселя – носівського старосту, Миколая Потоцького – ніжинського старосту, Миколая Фірлея Броневського – володільця Кобижчі та Свидовця. Свою роботу комісія розпочала вчасно¹⁸⁵, але діяльність її не принесла очікуваних результатів.

Сейм 1641 р., реагуючи на сеймикові вимоги волинської шляхти (позиція інших сеймиків українських воєводств нам не відома)¹⁸⁶, створив нову комісію для розмежування воєводств. Її склад скоротився до 20 осіб, більшість з яких брала участь у роботі попередньої комісії. Комісія мала зібратися на тому ж місці 7 грудня 1641 р., визначити лінію адміністративного кордону й на ній посипати кіпці¹⁸⁷.

Хоч результати діяльності цієї комісії нам невідомі, слід вважати, що розмежування відбулося вчасно. Під час сейму 1643 р., 22 лютого, правдоподібно Стефан Речинський писав до свого патрона – О. Пісочинського: “Посол київський, бо його колеги ще не прибули, подав протестацію проти обох конституцій про розмежування Чернігівського й Київського воєводств, на п'яті описаного, і конституції не дозволяючи і того бажаючи, що є в їх інструкції, щоб від Мозирських ґрунтів лінія йшла (*linea ducatus*). Мені здається, що Чернігівщина ніяких

¹⁸⁴ VL. T. III. S. 449–450.

¹⁸⁵ РГАДА, ф. 79, 1638, № 9, л. 407.

¹⁸⁶ Архив ЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 272.

¹⁸⁷ VL. T. IV. S. 16–17.

доказів не має до Мозирських ґрунтів, бо тут, над Дніпром, нижче Любеч і Лоїв – Київщина, а вище Річиця – окремий литовський повіт”¹⁸⁸. З цього листа можна зрозуміти, що сеймик Київського воєводства не давав згоди на видання конституції, яка б затвердила розмежування, не погодившись не стільки з результатами розмежування (хоч, як видається, останнє відбулося на “п’яті”, тобто без об’їзду лінії кордону й сипання кіпців), скільки з тим, що воно не охопило межу воєводств у міжріччі Дніпра й Десни. Підтвердження результатів розмежування між Київським та Чернігівським воєводствами виданням окремої конституції вимагала й інструкція волинської шляхти на сейм 1645 р.¹⁸⁹ Судячи з того, що ні цей, ні наступний сейм не висловив свого ставлення до даного розмежування, з одного боку, вимога київського сеймику не знайшла підтримки серед послів, а з іншого боку, позиція київської шляхти не дозволила схвалити конституції, яка б закріпила результати визначення адміністративного кордону між Київським та Чернігівським воєводствами¹⁹⁰.

Про деякі результати розмежування можна судити з територіально-адміністративних змін, що стосувалися Чернігівського воєводства.

Напередодні 1647 р. до складу Київського воєводства була передана Роменська волость. Причин цього було декілька. По-перше, ця волость географічно тяжіла до київського Задніпров’я, звідси вона значною мірою заселялася; колонізація, яка проводилася з Ромен настільки тісно переплелася з колонізацією інших міст Задніпров’я, що вже було вкрай важко територіально виокремити її здобутки. По-друге, Роменська волость на цей час вже була захоплена князем Я. Вишневецьким, який вважав її своєю спадковою власністю. Королівський суд виправдав дії князя. Після цього перебування Роменської волості у складі Чернігівського воєводства стало нонсенсом, оскільки на території воєводства були лише ленні володіння шляхти та королівщини – староства. Створювати прецедент було небезпечно, бо чернігівська шляхта активно домогалася трансформації своїх ленних володінь у земські¹⁹¹. У зв’язку з цим комісія, створена на сеймі 1645 р., мала виїхати до Ромен і відмежувати волость від володінь чернігівської та київської шляхти¹⁹². Останнє не вимагалось – навколо Роменської волості зосереджувалися лише землі Я. Вишневецького. Таким чином, потрібно було

¹⁸⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 1657, s. 165.

¹⁸⁹ Архив ЮЗР. Ч. II. Т. 1. С. 311.

¹⁹⁰ Незатвердження сеймом результатів межування визначалося незадоволенням ними, особливо на чернігівсько-остерській ділянці. Волинський сеймик у своїй інструкції послам на сейм 1646 р. вимагав призначення граничних комісарів у зв’язку з відсудженням у Романа Загоровського його ленних володінь, що були спірними між Остром і Черніговом, до Остерського староства (Там же. С. 332).

¹⁹¹ Див.: Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства... С. 133–134.

¹⁹² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 279 об. – 283 об.; Николайчик Ф. Материали до истории землевладения князей Вишневецких... С. 168–174.

лише зафіксувати факт виділення волості зі складу Чернігівського воєводства та її передачу до Київського, де концентрувався основний земельний фонд князя. Документально це відображено у матеріалах Коронного скарбу, згідно з якими подимний податок у 1647 р. був зібраний з Роменської волості вже як складової частини Київського воєводства¹⁹³.

Натомість, у результаті розмежування Чернігівського та Київського воєводств до складу першого було передане містечко Козар. Воно до 1621 р. належало до Остерського староства¹⁹⁴. У березні 1623 р. при наданні Козара Михайлові Ясликовському це містечко трактується як пункт Чернігово-Сіверщини¹⁹⁵. Згодом, при наданні Остерського староства в 1629 р. Ремігіанові Залеському, Козар знову приєднується до староства¹⁹⁶. У 1630 – на початку 1640-х рр. Козар виступає як слобода староства¹⁹⁷, а в 1640 р. остерський староста С. Аксак сплатив з Козара подимний податок¹⁹⁸. Однак у кінці 1630 – на початку 1640-х рр. на Козар також претендував (чи володів?) Миколай Кисіль, який отримав право здавати це містечко в трирічну оренду, а згодом викликав С. Аксака до королівського суду¹⁹⁹. Точно встановити, у чиїх руках тоді перебував Козар, на даний момент неможливо; більш ймовірно, що належав він до староства, оскільки С. Аксак сплачував до скарбу з нього податки. Проте у результаті розмежування Козар перейшов до складу Чернігівського воєводства²⁰⁰, хоч на початку 1647 р. податок з нього, але вже як населеного пункту Чернігівського воєводства, сплатив ще поборця Київського воєводства Олександр Ленкевич²⁰¹. Це свідчить про те, що принаймні на час проведення сейму 1646 р., де затверджувався збір подимного податку, Козар ще належав до Остерського староства. Після приєднання Козара до Чернігівського воєводства остаточно були визнані права Киселів на це містечко.

Принагідно слід зазначити, що входження Козара до Чернігівського воєводства не було довготривалим. Вже у травні 1653 р., коли Козар по смерті

¹⁹³ AGAD. ASK, oddz. III, sygn. 6, k. 481 v. – 482.

¹⁹⁴ ЦДІАК, ф. 11, спр. 7, арк. 746 зв. – 747; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 117–118 об.

¹⁹⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 169, k. 212–213v.

¹⁹⁶ *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000. S. 196.

¹⁹⁷ *Александрович А.* Остерский уезд. С. 100, 102.

¹⁹⁸ ЦДІАК, ф. 11, спр. 9, арк. 877 зв.; див. також про сплату кварти з Нового(так!) Козара як населеного пункту Остерського староства напередодні 1648 р. (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps. 1080, s. 150).

¹⁹⁹ *Ibid.* Rkps 139: Teki Naruszewicza. T. 139 (1644–1645), s. 151; AGAD. Księgi sądyw asesorskiego, relacyjnego, sejmowego, sygn. 18, k. 21 v.; Ф. Сисин, вслід за С. Шамраєм та покликаючись на тестамент А. Киселя, вважає, що Козарем, так само як і Кобижчею, володів Адам Кисіль (*Sygn F. E. Between Poland and the Ukraine.* P. 217). За нашими даними, Кобижча і Козар опиняються у руках А. Киселя напередодні 1648 р.

²⁰⁰ AGAD. ASK, oddz. III, sygn. 6, k. 479 v.

²⁰¹ ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 397, арк. 1403.

А. Киселя надавався Янові Комацькому, королівська канцелярія відносить його до Київського воєводства так само, як і в травні 1659 р. при наданні його Северинові Сулимі²⁰².

На інших ділянках адміністративного кордону Чернігівського й Київського воєводств між Десною і путивльською “п’ятою” внаслідок проведеного розмежування змін не відбулося і він збігся з рубежем, що склався протягом 20–30-х рр. XVII ст.

V.3. Кордон з Великим князівством Литовським

Кордон між Чернігівським воєводством та Великим князівством Литовським через його проходження малопривабливими для колонізації територіями не привертав такої пильної уваги шляхти. У зв’язку з цим він ніколи у досліджуваній період не делімітувався. Однак його чернігівсько-річицька ділянка протягом XVI – початку XVII ст. виконувала роль міждержавного кордону між князівством та Московською державою, тому її визначення, швидше за все, після 1618 р. не зазнало змін. Статус, який мала ця ділянка перед Деулінським перемир’ям, дозволяє ідентифікувати її як кордон. Межу ж між Стародубським повітом і повітами Чернігівського воєводства, яка являла собою іншу ділянку кордону між Короною та Великим князівством Литовським на території згаданого воєводства, слід вважати історично складеним рубежем.

Чернігівсько-литовський кордон починався з течії річки Сож. Останнім чернігівським населеним пунктом було село Яриловичі. Саме сюди на початку травня 1651 р. прийшов полковник Мартин Небаба з козаками, щоб стояти у ньому на сторожі²⁰³. За Яриловичами кордон від Сожу йшов сушею до річки Немильна, лівої притоки Сожу. В цілому північний кордон воєводства проходив переважно по річках. З Немильної кордон йшов у її притоку Луб’янку. Від її витоків підіймався до течії Терюхи, лівої притоки Сожу. Кордон тут проходив і пізніше²⁰⁴.

Ділянка кордону від Сожу до витоків Терюхи, правдоподібно, оспорювалася з боку сусіднього Річицького повіту Великого князівства Литовського. Про це зазначається у відповідях гетьмана Івана Самойловича на статті, оголошені на початку червня 1685 р. окольничим Леонтієм Неплюєвим. Тут гетьман пропонує

²⁰² AGAD. Metryka koronna, sygn. 195, k. 28–29; sygn. 363, k. 9 v. – 10; Пам’ятки Східної Європи. Т. V. С. 162–163.

²⁰³ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 1. С. 224.

²⁰⁴ Див. дозвіл Івана Мазепи від 25 квітня 1705 р. городницькому сотникові Андрієві Стаховичу на селищі пустому Кусяковець понад річкою Карпилівкою, біля кордону князівства Литовського, на річці греблю засипати, млин поставити й осадити слободу закордонними мешканцями (Універсали Івана Мазепи... С. 459).

не відмежовувати до Річицького повіту Яриловичі та Городню, як того бажала литовсько-польська сторона²⁰⁵. Суперечка щодо цієї прикордонної смуги виникла раніше. Глуху згадку про це знаходимо у листі гетьмана Івана Самойловича до гетьмана Великого князівства Литовського, віленського воєводи Казимира Яна Сапеги від 25 лютого 1685 р. У листі І. Самойлович, вимагаючи очищення від жовнірів точно не окреслених територій поблизу Сожу, нещодавно ними окупованих, зазначає, що якщо точно дотримуватися давніх кордонів Великого князівства, то Чернігівський полк втратив би Яриловичі та Городню зі селами²⁰⁶.

Ситуація з Яриловичами була заплутаною. Чернігівська межа за литовських часів знаходилася справді південніше її території, на річці Сухий Вир²⁰⁷. Але територія Ярилович належала до Любеча²⁰⁸. Так само було й у кінці XVI ст. – на початку XVII ст., коли Яриловичами володіли Стецькі²⁰⁹. У часи старостування тут М. Калиновського вони відійшли до Чернігівського воєводства, що визначалося, коли Любеч і Лоїв як компенсацію за Трубчевськ передавали Великому князівству Литовському²¹⁰. Округа Городні завжди ж належала до Чернігова, оскільки крайнім населеним пунктом Гомеля за литовських часів вважалися Марковичі, розташовані вище від Немильної та її приток²¹¹.

З притоки Немильної Луб'янки кордон прямував понад річкою Смячем та її дрібними вершинними допливами до правої притоки Снову – Мостища. За литовської доби до Чернігівщини належав Горськ з околицею²¹², що свідчить про проходження чернігово-річицького рубежу річкою Жоведдю – притокою Цати. З початку XVIII ст. маємо дані про повернення до Чернігівського полку в 1670–1680-х рр. сіл Семківки та Жоведі, що знаходилися між річками Жоведь та Мостища і, за свідченням їх власників Борозн перед цим входили до складу

²⁰⁵ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 615.

²⁰⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 138, л. 560–563. М. Костомаров вважав, що наслідком такої позиції І. Самойловича стало приєднання до Гетьманщини Терехівки, що знаходилася на берегах Уті (*Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург; Москва, 1882. Т. XV: Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. С. 640; *Русов А. А.* Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 20).

²⁰⁷ *Kuczyński S. M.* Ziemia Czernihowsko-Siewierskie... S. 84.

²⁰⁸ *Русина О.* Сіверська земля... С. 209, 211.

²⁰⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 51 v. – 53, 77 v. – 78 v.; *Яблоновский А.* Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // КС. 1896. № 4. С. 251.

²¹⁰ Див. факт належності Нових і Старих Ярилович до Ройської, а згодом Любецької сотні у другій половині XVII ст. (Генеральное следствие о мастностях Черниговского полка... Вып. III. С. 192, 193).

²¹¹ *Kuczyński S. M.* Ziemia Czernihowsko-Siewierskie... S. 84; *Русина О.* Сіверська земля... С. 211.

²¹² Там само. С. 207.

Стародубського повіту, а згодом полку²¹³. Це схиляє до думки, що кордон на даній ділянці, можливо, у першій половині XVII ст. посунувся на південь. Після переходу через Снов чернігівсько-литовський кордон прямував на північ проти його течії, минаючи гирло Цати, що відігравала роль адміністративного кордону між Стародубським та Річицьким повітами²¹⁴. Сновом кордон ішов на північний схід до гирла Стративої, лівої притоки Снову. Звідти прямував на схід до річки Ревни. Перетнувши Ревну, кордон вододілом Ревни і Вари піднімався на північ.

Варицький обруб, судячи з королівських кінця 1620–1621 рр. земельних надань Еразмові Стравінському та Щасному Вишлю, включав обидва береги річки Вари²¹⁵. Прикордонна частина цього обрубу, надана Щасному Вишлю, включала населені пункти Андрейковичі, Кістер²¹⁶. Відтак Андрейковичі, розташовані у верхній течії Вертенки (інша назва – Кістерка), лівої притоки Вари, були останнім населеним пунктом Новгород-Сіверського повіту; далі йшов Стародубський повіт. Від Андрейковичів рубіж між повітами прямував на північ, дещо схиляючись на схід і деякий час йдучи по Борщівській дорозі (ймовірно – дорога Борщів–Андрейковичі)²¹⁷. На схід від рубежу залишалися населені пункти Борщів, Лобки та Долгинів²¹⁸. Лобківські ґрунти включали частину течії річки Ваблі та її притоки Монастерщизни²¹⁹.

²¹³ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка... С. 552, 553; справді у лютому 1620 р. королівські комісари Балтазар Стравінський та Войцех Глембоцький, визначені для ординації смоленських і сіверських земель, підтвердили Борознам (Борозниним) належні їм предкам ще Великого князівства Литовського земельні володіння. Серед них названі пункти, що знаходилися нижче від річки Тетеви, – деревня Ключи, містечко Горськ, селище Семашкіно (Семківка), пустош Жоведь. Комісарами вони ідентифіковані як належні до Стародубського повіту (Чернігівський історичний музей, від. рукописів, спр. Ал – 638, № 15Р, 16Р).

²¹⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 276.

²¹⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 165 об. – 167, 216 об. – 217 об., 330 об. – 331 об.; AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 277–278 v.; Pułaski F. Opis 815 rękopisyw... S. 185.

²¹⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 277–278 v.; див. також підтвердження про приналежність Кістра до Новгород-Сіверського повіту у допиті драгунського сержанта сотника з деревні Рожищ Сави Ситкова у севській з'їзджій ізбі 17 червня 1648 р. (РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 169, л. 312–314).

²¹⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 164.

²¹⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 221 об. – 223; AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 20–20 v.; sygn. 180, k. 422–422 v.; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 202–203 зв.; Борщів та Лобки розташовані на річці Варенець (Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 119, 120).

²¹⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4062, арк. 123–124. Інвентар Новгород-Сіверського уїзду 1619 р., подає даний відрізок рубежу так: з річки Кістерки у річку Калішинку, далі у Медвежий яр; з останнього на Борщівську дорогу до річки Госьки і далі до річки Вари (AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 164). Незважаючи на неможливість ідентифікації ряду топонімів, подібний варіант можна було б визнати за близький до правильного у випадку, коли б цей відрізок завершувався річкою Варенець, у верхів'ях якої знаходилось новгород-сіверське село Борщів, а не Варою, яка протікає південно-східніше від Борщова.

Далі рубіж між Новгород-Сіверським і Стародубським повітами проходив зліва від річки Ваблі. Крайньою західною точкою Новгород-Сіверського повіту на цій ділянці кордону була слобідка Бобрик, розташована на лівому березі Ваблі. Землі цієї слобідки були у володінні О. Пісочинського, який надав їх для осадження людей своєму клієнту Криштофові Силичу²²⁰. За Бобриком рубіж між повітами проходив річкою Ваблею до впадіння у неї Човплянки (інші назви – Проня, Бніна). Течією останньої рубіж прямував до її витоків, залишаючи на новгород-сіверському боці населені пункти Савинки та Гриденки²²¹. Від витоків Човплянки лінія рубежу йшла у північно-східному напрямку до верхів'я Лубни та витоків Бойни, залишаючи зліва стародубські володіння Борозни Борозднино й Гарців²²², а справа – новгород-сіверські Плевки й Івантенки²²³. Далі рубіж проходив біля витоків річки Рогозни – лівої притоки Судості, згодом до ще однієї її притоки – Дубни. Течія цієї річки залишала на новгород-сіверському боці село Вялки²²⁴. Річками Дубна і Костя рубіж прямував до Судості. Від впадіння Кості у Судость розпочинався рубіж між Новгород-Сіверським повітом та Почепською волостю. Течією Судості лінія рубежу доходила до розташованого поряд болота Розділець, де починалася межа Новгорода-Сіверського з Трубчевськом, яка після проведення розмежування згідно з умовами “варшавської” угоди 1644 р. стала державним кордоном між Річчю Посполитою та Московською державою.

V.4. Повітовий поділ

Перш ніж перейти до характеристики повітового поділу, притаманного для часу існування Чернігівського воєводства, потрібно коротко зупинитися на історичних передумовах, які призвели до його формування.

Ще в добу Київської Русі на території Чернігівської землі визначилися центри, до яких тяжіли навколишні населені пункти з їх територією. Серед таких центрів були й Чернігів та Новгород-Сіверський. На основі літописних свідчень М. С. Грушевський прийшов до висновку, що рубіж тоді між ними проходив по річці Убідь²²⁵. Щоправда, літописні дані, якими оперував історик, не дають підстав для однозначності цього висновку. Не випадково М. Грушевський для його підтвердження залучив документи з пізніших, литовських часів.

²²⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 95–96; AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 259–259 v.; Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 4, k. 211–211 v.

²²¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 205 v. – 206 v.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 221 об. – 223.

²²² Чернігівський історичний музей, від. рукописів, Ал – 638, № 15Р.

²²³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 176, k. 152–152 v.; sygn. 181, k. 205 v. – 206 v.

²²⁴ Ibid. Sygn. 180, k. 405–405 v.

²²⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. II: XI–XIII вік. С. 328.

Рубіж по Убіді виявився актуальним і в наступні часи. За даними “Пам’яті” 1527 р., що була укладена у литовській канцелярії вже після втрати Великим князівством Литовським більшої частини сіверських земель на користь Московської держави, останні населені пункти, належні до Чернігова і вказані як такі, що розташовані на рубежі з Новгородом-Сіверським – Волинче, Козличі, Сосниця, лежали саме на правому березі Убіді²²⁶. Сумніви виникли хіба що стосовно ділянки рубежу від Снову до витоків Убіді. С. Кучинський вважав, що цей рубіж йшов від Горська і Боровичів, що знаходилися на правому березі Снову, на південний схід до верхів’їв Убіді²²⁷. Виходячи з логіки його міркувань, слід було б прийняти течію річки Турчанки, лівої притоки Снову, та її допливу Турії як фрагмент чернігівсько-новгород-сіверського рубежу. Протягом цього ж литовського періоду щодо окремих територій сіверських земель з’являється термін “повіт” як назва адміністративно-територіального округу. Так, у документах великокнязівської канцелярії назва “Чернігівський повіт” вперше згадується під 1495 р.²²⁸ Відповідної інформації по Новгороду-Сіверському не віднайдено, що схиляє до думки про відсутність подібної ідентифікації у канцелярії для його округи.

Убідь, правдоподібно, вважалася рубежем між Чернігівським та Новгород-Сіверським уїздами також і протягом перебування Чернігово-Сіверщини у складі Московської держави. Принаймні під час ведення військових дій протягом Смоленської війни у відписках путивльських воевод до Розрядного приказу населені пункти, розташовані на лівому березі Убіді, ідентифікуються як такі, що тяжіють до чернігівського рубежу²²⁹. Крім цього, інвентар Новгород-Сіверського уїзду 1619 р., що інформує про абсолютну більшість населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду, серед пунктів за Убіддю називає лише Кириївщину, яка і протягом польської доби також належала до однойменного повіту²³⁰.

З часу перебування Чернігово-Сіверщини у складі Московської держави маємо скупі відомості про дрібніші територіально-адміністративні одиниці, ніж уїзд. Новгород-Сіверський уїзд поділявся на три стани: Кологородній, Радогозький і Підпутивльський (Підклевенський)²³¹. Згаданий інвентар Новгород-Сі-

²²⁶ Русина О. Сіверська земля... С. 207.

²²⁷ Kuczyński S. M. Ziemia Czernihowsko-Siewierskie... S. 76

²²⁸ Русина О. Сіверська земля... С. 122.

²²⁹ Див. відписку про сугичку 22 (12) січня 1633 р. підрозділу голови Матвія Ізноскова з “литовськими” людьми у деревні Зметнів, “що перед чернігівським рубежем” (АМГ. Т. 1. С. 460).

²³⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 151, 154; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29зв.

²³¹ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 145. Московський варіант передачі уїзду Речі Посполитій у 1619 р. називає ще стан Тулиголів (РГАДА, ф. 79, 1619, № 2, л. 10). Однак згаданий стан покривається Підпутивльським станом.

Сіверського уїзду 1619 р. та пізніша інформація королівської канцелярії дозволяє встановити їх орієнтовні межі.

До Підпутивльського стану інвентар 1619 р., який дає найповніший перелік населених пунктів уїзду на час його входження до Речі Посполитої, відносить 44 поселення²³². Вже сама назва стану засвідчує, що він тяжів до Путивля. Крайнім південно-західним пунктом стану була деревня Мутин, розташована на правому березі Сейму, біля впадіння до нього Клевені. Зважаючи на те, що до цього стану відносилися населені пункти Тулиголів, Чортория, Облошки, Полошки, Веригино, його адміністративною межею з Кологороднім станом слід вважати верхню лінію правих приток Єсмани. За даними джерел московського походження до цього ж стану належали Спаське поле, Глухівське городище²³³, що узгоджується із запропонованою межею стану. Виняток становить село Береза, розташоване при річці Береза, правій притоці Єсмани, але зафіксоване інвентарем 1619 р. як належне до Кологороднього стану²³⁴. Один з привілеїв королівської канцелярії відносить до цього стану село Холопків²³⁵, розташоване на лівому березі Єсмани, на дорозі з Глухівського городища до Путивля. Тут канцелярія допустила очевидну помилку – Холопків належав до Підпутивльського стану. Від Берези межа Підпутивльського й Кологороднього станів тягнулася правим берегом Єсмани до державного кордону. Підпутивльський стан згідно з даними інвентаря 1619 р. мав один анклав – деревні Страчів і Новосілки²³⁶, що були спірними між Новгород-Сіверським уїздом та Комарицькою волостю. Східна межа стану збігалася з державним кордоном між Річчю Посполитою та Московською державою, тобто до його складу входили заклевенські території, що обмежувалися річками басейну Клевені – Обестою, Воронком і Лопугою²³⁷. Засеймська частина якщо й була у стану, то мала невеликі розміри, зважаючи на те, що його південна межа тягнулася лише від гирла Клевені до Мутина.

Радогозький стан знаходився на півночі Новгород-Сіверського уїзду. Внаслідок малосприятливих умов для ведення землеробства ступінь заселеності тут був найнижчим. На його території на середину 1619 р. налічувалося 18 населених пунктів. Назва стану пов'язана з літописним Радогощем, на місці якого на початку XVII ст. виникла деревня Погар – адміністративний центр стану. Територія, яку займав стан, розташовувалася з обох боків річки Судості. З півночі, заходу й сходу межі стану збігалися з межами уїзду. Південний рубіж стану проходив посередині течії річки Вари, згодом вище від впадіння Судості до Десни. Привілеї королівської канцелярії до Радогозького стану відносять пустош Бобрик,

²³² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 147–148, 155–157.

²³³ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 98, л. 143, 146, 147.

²³⁴ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 151.

²³⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 231 об. – 232 об.

²³⁶ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 159.

²³⁷ РГАДА, ф. 79, 1634, № 18, л. 102, 103.

розташовану над річкою Вабля, правою притокою Судості²³⁸, що є відповідним справжньому стану речей. Натомість, віднесення цими ж привілеями маєтностей Дешковичі й Городище до Новгород-Сіверського стану²³⁹, під яким слід розуміти Кологородній стан, є помилковим. Вони були розташовані при впадінні Вари до Судості, що однозначно свідчить про їх належність до Радогозького стану; стосовно Дешковичів це підтверджено інформацією інвентаря 1619 р.²⁴⁰

Кологородній (Підгородній, а інколи просто Новгород-Сіверський) стан займав більшу частину уїзду. Розташований по обох боках Десни, він згідно з інвентарем 1619 р. налічував 52 населених пункти²⁴¹. Крайніми північними населеними пунктами стану були села Случевськ, Мурав'є та Камінь, розташовані поблизу впадіння Судості до Десни. Західна й південна межі стану збігалися з уїздними, а південно-східна обмежувалася басейном річки Єсмань.

Документи королівської канцелярії згадують також Олешківську волость, яка розташовувалася над річкою Тара і включала Олешковичі, Зернове, Філіпове, Страчів²⁴². Про її невизначене становище щодо Новгород-Сіверського уїзду йшлося вище. Саме ця невизначеність сприяла ідентифікації Олешкович з округою як волості; якогось самостійного адміністративного значення вона в період перебування уїзду в складі Московської держави не мала.

Таким чином, судячи з відомих нам документів, Новгород-Сіверський уїзд у складі Московської держави мав поділ однотипний – на стани. Цього не можна сказати про Чернігівський уїзд. Він, як і деякі інші уїзди, наприклад, Серпейський²⁴³, поділявся на стани й волості.

Найбільшим у Чернігівському уїзді був Кологородній (Чернігівський) стан. Згідно з привілеями королівської канцелярії, до нього належали селище Мохнацьке, що знаходилося над р. Свишень, на дорозі з Чернігова до Любеча, та Листвин над р. Білоус²⁴⁴. Віднесення ж до цього стану Конотопа і городища Язуче при наданні їх у жовтні 1634 р. Миколаєві Цебишу²⁴⁵ слід вважати помилковим, оскільки вони, за даними подимного реєстру 1638 р., входили до Новгород-Сіверського повіту²⁴⁶. Натомість ця помилка дозволяє припустити, що до Кологороднього стану, крім округи Чернігова, входили населені пункти уїзду, розташовані на лівому березі Десни.

²³⁸ Там же. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 223–223 об.; AGAD. *Metryka koronna*, sygn. 168, k. 154 v. – 155 v.

²³⁹ Ibid. Sygn. 181, k. 81–82; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 54 об. – 57 об.

²⁴⁰ AGAD. *Archiwum Radziwiłłów*, dz. XXV, sygn. 2612, s. 160.

²⁴¹ Ibid. S. 145–146, 150–152.

²⁴² Ibid. *Metryka koronna*, sygn. 185, k. 210–219 v.

²⁴³ РГАДА, ф. 79, 1619, № 2, л. 11.

²⁴⁴ AGAD, *Metryka koronna*, sygn. 165, k. 266–267 v.; sygn. 356, k. 2–2 v.

²⁴⁵ Ibid. Sygn. 181, k. 4–4 v.

²⁴⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

Маємо відомості про Посновський стан цього уїзду. Назва цього стану походила від назви річки Снов. Інший варіант – від населеного пункту Сновецизьк – має менше шансів, оскільки однойменний стан існував і в Стародубському уїзді, через територію якого протікав Снов²⁴⁷. Незважаючи на те, що у матеріалах королівської канцелярії до нього однозначно зараховується лише деревня Ключків, розташована на правому березі нижньої течії Снову²⁴⁸, можна орієнтовно визначити територію цього стану. До нього входило правобережжя Снову від його впадіння у Десну до його приток Тетева й Жоведь. Слід гадати, що вузький пас лівобережжя Снову також належав до цього стану, але фактів, які б це підтвердили, у відомих нам джерелах немає.

Домислинська волость (інколи у документах виступає як стан²⁴⁹) ідентифікується між річками Убідь та Снов. Ймовірно, назва походить від поселення Домислин (Домашин). Останній згадується ще з середини XV ст., коли був пожалуваний великим князем Казимиром князю Борисові Глинському. Неодноразово Домислин виступає у пам'яті 1527 р. Тоді у селі нараховувалося 40 димів²⁵⁰. До цього ж стану відносилася територія річки Бречі – лівої притоки Снову²⁵¹. Пусте селище Шерепове теж назване як належне до Домислинського стану,²⁵² його не слід ототожнювати з Шерепином литовських часів, який “Пам'ять” 1527 р. розміщує по Десні між Слабином і Шостовицею²⁵³. Шерепове (Шарапівка) згодом змінило свою назву на Величківку (похідну її володільця Івана Величка)²⁵⁴ і знаходилося дещо північніше від Мени, на південний захід від Домислина.

Чи вичерпується цими двома станами і однією волостю (чи трьома станами) поділ Чернігівського уїзду Московської держави, точно відповісти важко: перелік станів і волостей цього уїзду, поданого в матеріалах Розрядного чи Посольського приказів, на відміну від Новгород-Сіверського уїзду, віднайти не вдалося. Однак, зважаючи на територіальне покриття згаданих станів, припущення про існування в Чернігівському уїзді ще одного стану видається малоімовірним.

²⁴⁷ РГАДА, ф. 79, 1619, № 2, л. 15.

²⁴⁸ Там же. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 52 об. – 53 об.

²⁴⁹ Як стан фігурує у зв'язку з королівськими наданнями Миколаєві Олехновичу Стопилина та Холмів, розташованих у верхній течії Убіді, на різних берегах її правої притоки – Олешні (Там же. Д. 209, л. 177 об. – 179 об.; д. 214, л. 125 об. – 127; AGAD. *Metryka koronna, sygn.* 354, k. 41–42). Скупість джерельних даних не дає підстав для встановлення співвідношення між станом і волостю. Дослідження ж подібного співвідношення у масштабах всієї Московської держави показало, що в одних уїздах волості були частинами станів, в інших – з ними збігалися (*Буганов В. И. Мир истории. Россия в XVII веке. Москва, 1989. С. 108*).

²⁵⁰ *Русина О. Сіверська земля...* С. 207, 209, 214.

²⁵¹ AGAD, *Metryka koronna, sygn.* 165, k. 301–303; sygn. 181, k. 48–49.

²⁵² *Ibid.* Sygn. 165, k. 285–286.

²⁵³ *Русина О. Сіверська земля...* С. 208, 210.

²⁵⁴ AGAD. *Metryka koronna, sygn.* 189, k. 280–281; sygn. 388, k. 80–81 v.

Цей поділ уїздів на стани і волості ще якийсь час зберігав значення для Чернігово-Сіверщини після 1618 р., напевно, не адміністративне, а територіально-орієнтаційне. Однак, оскільки він не знайшов аналогів у польсько-литовській адміністративній практиці, яка дотримувалася принципу не розбивати давніх територіальних одиниць, а лише змінювати їх назви²⁵⁵, то з часом зникли навіть згадки про нього. Поділ на уїзди, який мав, як зазначалося вище, глибоке історичне коріння, довго утримувався, і лише з утворенням спочатку Чернігівського повіту, а потім воєводства був замінений формально на повітовий поділ.

Розмежування між Чернігівським та Новгород-Сіверським повітами проведено так і не було²⁵⁶. Втім, орієнтовний рубіж між повітами можна реконструювати на основі опосередкованих даних, у першу чергу, земельних надань та подимного реєстру 1638 р.

Лінію північної ділянки цього рубежу можна визначити лише умовно, оскільки ця ділянка з огляду на низьку продуктивність місцевих піщаних, інколи болотистих, ґрунтів та відсутність значних водних (питних) ресурсів почала колонізуватися досить пізно – в другій половині XVII – на початку XVIII ст.²⁵⁷ Слід гадати, що рубіж між повітами розпочинався від місця впадіння Ревни у Снов²⁵⁸. Піднімаючись течією Ревни, рубіж звертав в її ліву притоку річку Слот, яка від гирла й до витоків збігалася з ним. Розташоване у межиріччі Слота й Ревни село Погорілець належало до новгород-сіверських маєтностей О. Пісочинського²⁵⁹. Від витоків Слота рубіж прямував до витоків р. Бобрик – правої притоки Убіді. Від впадіння Бобрика в Убідь він йшов течією останньої, залишаючи на чернігівському боці села Холми, Стопилин, Сядрин, Козленичі²⁶⁰. У нижній течії Убіді рубіж виходив на чернігівський беріг, відступаючи від своєї

²⁵⁵ *Natanson-Leski J.* Епока Стефана Баторега в dziejach granicy wschodniej... S. 137–138.

²⁵⁶ Коли 8 липня 1645 р. у чернігівському земському суді розглядалася справа між Юрієм Красовським, позивачем, та О.Пісочинським, відповідачем, щодо збройного наїзду людей відповідача на маєтність Ю. Красовського Волиничі, то виникла суперечка, до якого повіту належать Волиничі, а відтак і про відповідність юрисдикції чернігівського земського суду. Позивач відзначив, що повіти у Чернігівському воєводстві ще не розграничені, але Волиничі належать до Чернігівського повіту (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, акр. 217–218 зв.)

²⁵⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 340–342, 346–350, 353–354; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 117–118, 123–124.

²⁵⁸ Межовий акт між володіннями Адама й Миколая Киселів та Яна і Криштофа Фащів називає новгород-сіверською п'ятою верх річки Перелюбки, тобто її впадіння в Слот (AGAD, Metryka koronna, sygn. 182, k. 59–60 v.) Чи це б означало, що на даній ділянці кордон воєводства підходив до цього місця?

²⁵⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.; спр. 4145, арк. 41; AGAD, Metryka koronna, sygn. 182, k. 84 v. – 86.

²⁶⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 125 об. – 127; AGAD, Metryka koronna, sygn. 354, k. 41–42; sygn. 180, k. 226 v. – 227; sygn. 185, k. 169 v. – 170; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 27 зв.

традиційної лінії. Тут знаходилися володіння О. Пісочинського Кириївщина, Лави та Сосниця, які зараховувалися до Новгород-Сіверського повіту²⁶¹. Нижче від Сосниці, правіше від Убіді, рубіж входив у Десну і направлявся до впадіння в неї Сейму. Межиріччя Сейму та Десни, без всіляких сумнівів, належало до Новгород-Сіверського повіту. Про це свідчить віднесення населених пунктів межиріччя до цього повіту відомими нам джерелами.

Правдоподібно, саме Сеймом мала йти історична межа між Черніговом і Новгородом-Сіверським, але колонізаційна політика О. Пісочинського внесла й тут свої корективи. Як наслідок, до Новгород-Сіверського повіту зараховувалося село Устя²⁶², що знаходилося на лівому березі Десни, за впадінням у неї Сейму. Подібна ситуація була й з іншими володіннями О. Пісочинського – Новими Млинами та Обмачевом²⁶³. Батурин і городище Красне деякий час королівська канцелярія відносила до Новгород-Сіверського повіту²⁶⁴, але вже подимний реєстр 1638 р. називає Батурин, Красне і розташоване між ними село Мітченки населеними пунктами Чернігівського повіту²⁶⁵. Зміна адміністративного підпорядкування цих населених пунктів, ймовірно, була спричинена претензіями О. Пісочинського на них. Коли Батурин з округою отримав Єжи Оссолінський²⁶⁶, то він, зважаючи на перебування свого суперника на уряді новгород-сіверського старости, доклав зусиль, щоб перевести його під юрисдикцію Чернігова. Достеменно не відомо, як далеко заходила Батуринська волость за Сейм, але те, що її землі знаходилися й там, безсумнівно²⁶⁷. Таким чином, чернігівсько-новгород-сіверський рубіж у районі Батурина йшов по правому березі Сейму.

Не доходячи до впадіння р. Куколки до Сейму, рубіж виходив з Сейму і йшов на південь лівим берегом Куколки, залишаючи до Новгород-Сіверського повіту села Вирівка, Попівка та Соснівка²⁶⁸, далі прямував до урочища Пуста Торговиця, яке знаходилося над цією ж річкою²⁶⁹. Від Пустої Торговиці рубіж направлявся на північний схід до витоків р. Єзуч. П'ять верст південніше від її

²⁶¹ Див. наприклад: ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.; спр. 4145, арк. 41. Про те, що Сосниця належала до Чернігова свідчить пам'ять 1527 р. (*Русина О.* Сіверська земля... С. 207).

²⁶² ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

²⁶³ Там само.

²⁶⁴ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 279–279 v.; *Krawczuk W.* Summariusz Metryki koronnej. S. 75.

²⁶⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв.

²⁶⁶ *Grabowski A.* Władysław IV króla polskiego listy... S. 12–13; Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 279–279 v.; *Krawczuk W.* Summariusz Metryki koronnej. S. 75.

²⁶⁷ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... С. 55: тут названа як належна до міста слобода Марієвка, розташована за Сеймом.

²⁶⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 116–117; *Ibid.* Zbiyr Czolowskiego, sygn. 440, s. 1–5.

²⁶⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 10–10 а, 28–29.

витоків проходила велика Прилуцька дорога, де сходилися межі Новгород-Сіверського, Чернігівського повітів та Путивльського уїзду²⁷⁰.

Важко відповісти на питання, наскільки вказаний вище на основі опосередкованих матеріалів рубіж між повітами відповідав історично складеному. Як вже було зазначено, в окремих його ділянках спостерігалось розходження, викликане формуванням земельних володінь місцевих магнатів. Таким чином, цей чинник корегував давній рубіж між повітами.

Отже, кордони воєводства і його територіально-адміністративний поділ склалися практично протягом усього періоду перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої. Зважаючи на напруженість стосунків останньої з Московською державою і активні спроби обох країн після 1634 р. їх нормалізувати, численними комісіями була проведена робота зі встановлення кордону між обома державами, частина якого збігалася зі східною межею Чернігівського воєводства. Внаслідок цього східна межа воєводства до 1648 р. була чітко визначена й стала орієнтиром для наступних адміністративно-територіальних поділів. Відбулося розмежування Чернігівського воєводства з Київським, але воно не було закріплене конкретними делімітаційними заходами, що стало однією з причин його незатвердження сеймом Речі Посполитої. Південний адміністративний кордон воєводства мав найменш “історичний характер”, оскільки мало враховував історично складені межі Чернігово-Сіверщини, а базувався на принципі відділення Вишневецьчини від ленних володінь чернігівської шляхти. Західний кордон воєводства формувалася під впливом наявних меж Остерського та Любецького староств, хоч протягом 1619–1648 рр. дещо змінився на користь Чернігівського воєводства. Розмежування між Чернігово-Сіверщиною та Великим князівством Литовським не було проведене; не віднайдені й факти, що засвідчили хоча б наміри провести це розмежування. Пояснити це можна слабкою привабливістю прикордонної смуги з обох боків для колонізації. Даний кордон в цілому вів свою метрику ще з литовського періоду. Не проводилося розмежування Чернігово-Сіверщини та Стародубського повіту, за винятком визначення в середині 1620-х рр. межі Новгород-Сіверського уїзду та Трубчевської волості. Кордон Чернігівського та Новгород-Сіверського уїздів зі Стародубом і Почепом склався остаточно у Московській державі й протягом 1619–1648 рр. суттєвих змін не зазнав. Так само у московський період сформувався поділ уїздів на стани, який, зважаючи на відсутність аналогічних територіально-адміністративних

²⁷⁰ Там само. Спр. 4066, арк. 119 зв. Див. також вказівку (або рекомендацію?) якогось посадовця з королівської канцелярії в інструкції Владислава IV неназваним послам до Московської держави десь початку 1640-х рр.: “Щоб п’яту новгород-сіверську від вершини Ромна відстояти. При такій умові Москві важко буде перебраться через ріки у Новгород-Сіверський... Якби Чернігів (був) лише від Десни між Удаем і Ромнем до вершин Сули, то голий би залишився, а так з уїздами” (Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 1642, k. 121–123).

утворень у Речі Посполитій, протягом 1619–1634 рр. занепав й поступово вийшов з діловодного вжитку польської королівської канцелярії. Натомість на диво стійким виявився поділ на території, належні до Чернігова та Новгород-Сіверського – основних військово-адміністративних пунктів регіону, що за польської доби трансформувалися в адміністративний поділ на повіти. Ця його риса певною мірою зумовила факт непроведення розмежування між повітами, хоч така потреба, безумовно, існувала.

Розділ VI. КОЛОНІЗАЦІЯ

VI.1. Стан заселеності на час приєднання до Речі Посполитої

Бурхливі події Смути у Московській державі безперечно вплинули на стан заселеності Чернігово-Сіверщини. Населення регіону частково вимушене було мігрувати вглиб Московської держави під тиском практично безперервних військових акцій з боку прикордонного населення Речі Посполитої, частково було взяте в полон та інтерноване до Польсько-Литовської держави, частково – винищене під час ведення військових дій¹. Щоправда, ступінь обезлюднення території провінції не був скрізь однаковим. Її природно-географічні умови зумовили формування трьох основних колонізаційних регіонів: 1) між Десною та її притокою Сеймом і верхів'ями Сули та Удаю – задеснянський (погляд з Чернігова); 2) на північ від Десни – чернігівський, оскільки він в основному охоплювався територією Чернігівського уїзду; 3) між течіями Десни, Судості, Сейму й Клевені – новгород-сіверський, бо він в основному збігався з територією Новгород-Сіверського уїзду.

Задеснянський регіон після монголо-татарської навали не виступав територією стабільної колонізації ні в час литовського панування, ні в період перебування у складі Московської держави. “Пам’ять” 1527 р. – основне джерело, що відображає стан залюдненості Чернігівщини у литовський період – фіксує тут лише шість поселень по Остру та у верхів'ях Удаю – Ситниковичі, Ордашків, Новоселиця, Дівиця, Шиловичі й Курилов². Привілеї великих князів литовських Казимира та Олександра, відповідно 1448 та 1502 рр., видані для Єфима Лопати та князя Михайла Болкуна, засвідчують відсутність постійних поселень у верхів'ях Сули, оскільки їх об'єктами виступають розташовані поблизу Сухого Ромна селище Піддубе та городище Самбір³. Не мав постійного населення цей регіон і впродовж московського панування. Тут знаходилися бортні уходи Путивльського Молчинського монастиря⁴. Втім сприятливі виробничі умови цього регіону – родючі ґрунти, наявність сінокісних луків, багаті на рибу ріки, значні

¹ Див. лист басанського урядника Андрія Ольшанського до князя Януша Острозького від 1 серпня 1615 р., де він повідомляє про організований ним похід під Новгород-Сіверський, втрати іншої сторони й захоплений полон, а також про похід князя Лика під Путивль. Показово, що урядник відзначає факти несанкціонованих з його боку грабіжницьких набігів басанських селян на московські прикордонні поселення (AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1559). Відтак можна говорити про масштабну прикордонну війну, що велася на Чернігово-Сіверщині у роки Смути.

² Русина О. Сіверська земля... С. 210, 216.

³ РГАДА, ф. 79, 1634, № 31, л. 25.

⁴ Русина О. До історії монастирського господарства на Сіверщині... С. 450–457.

лісові запаси, можливості для розвитку пасічництва – приваблювали сюди переселенців з-за Дніпра і створювали непогані передумови для поширення керованої урядниками та стихійної колонізації. Остання розвивалася значною мірою синхронно з колонізацією київського Задніпров'я, здійснюваного з кінця XVI ст. переважно з ініціативи князів Вишневецьких⁵.

Колонізація задеснянського регіону почала набирати сили в кінці XVI – на початку XVII ст., коли, з одного боку, послабилася центральна влада у Московській державі, а з іншого, посилювалися в українських воєводствах Речі Посполитої колонізаційний рух на схід. Локальним центром цієї колонізації був Остерський замок. До 1614 р. остерські бояри та місцевий староста Михайло Ратомський поширили свій вплив на городища Козар та Носівку⁶, які до цього у склад староства напевно, не входили. Люстратори у 1616 р. зафіксували Козар вже як село і відзначили факт належності до староства урочища Дорогинка, розташованого на схід від Носівки у міжріччі Остра й Удаю⁷. Крім Козара, до 1619 р. населеним пунктом вже була й Носівка, оскільки на сеймі 1623 р. король Сигізмунд III повідомляв про знищення у ході ведення військових дій на Чернігово-Сіверщини таких замків, як Чернігів та Носівка⁸. Втім, внутрішніх ресурсів для колонізації смуги між Десною й Удаєм в Остерському старостві не вистачало; не міг постачати для неї “матеріал” й місцевий староста М. Ратомський – значних маєтностей у глибині країни він не мав. Так само їх не мав королівський секретар Флоріан Олешко, який у травні 1617 р. отримав Ніжинське городище⁹. Такі маєтності, крім князя Михайла Вишневецького, безперечно, мали князь Януш Острозький, володілець Переяславського староства, та коронний гетьман Станіслав Жулкевський, власник Баришпольської волості, але їх внутрішні колонізаційні ресурси на початку XVII ст. були далеко не вичерпаними, тому обидва магнати орієнтували своїх урядників більше на господарське освоєння підлеглих їм володінь, ніж на просування на схід, а також встановлення статус-кво з володіннями сусідньої Вишневецьчини¹⁰.

⁵ Див.: *Лазаревский А.* Лубенщина и князья Вишневецкие (1590–1648 гг.) Киев, 1896; *Падалка Л.* Прошлое Полтавской территории и её заселение. Полтава, 1914; *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси... С. 508–521; *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki... S. 57–113.

⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 17–19.

⁷ *Александрович А.* Остерский уезд... С. 81.

⁸ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 375, s. 510.

⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 4–4 об.

¹⁰ Колонізаційна діяльність князя Я. Острозького та С. Жулкевського на Задніпров'ї, на відміну від князів Вишневецьких, є практично недослідженою. Про наявність конфліктів між С. Жулкевським та М. Вишневецьким свідчить діяльність королівської комісії у 1613–1614 рр., яка розмежовувала їх задніпровські маєтності (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 39 об.) Боротьба між Я. Острозьким та Вишневецькими щодо колонізаційного ареалу продовжувалася до смерті першого у 1620 р. Так, переяславський підстароста Ян Чернишовський напередодні 1620 р. осадив слободу Держикрай, розташовану за три милі від Прилук та

Єдиним з потужних землевласників, який звернув увагу на задеснянський регіон й успішно розпочав колонізаційну акцію ще до 1619 р., став князь Самійло Корецький. Він отримав королівський привілей на Роменське городище ще у 1608 р.¹¹, тобто задовго до укладення Деулінського перемир'я. Хоч московська сторона й вважала, що Ромни почали заселятися після цього перемир'я, поставлені у листопаді 1636 р. перед польськими граничними комісарами та московськими межовими судьями “литовські” старожили, зокрема жителі Ромен Павло Андрійович, Іван Мокієнко, Матвій Солодкий, заявили, що вони живуть там “років з 30”¹². Таким чином, Роменське городище почало заселятися до 1608 р.

Отже, задеснянський регіон до 1619 р. являв собою майже цілковиту пустелю з огляду на відсутність сталої мережі населених пунктів. Це не виключає поширення тут промислового здобичництва ватагами мешканців сусідніх міст київського Задніпров'я. Такий стан регіону, а також його значний господарчий потенціал, створювали непогані стартові можливості для проведення масштабного і правильно організованого колонізаційного процесу.

На відміну від задеснянського, чернігівський регіон і в литовську, і в московську добу мав значну кількість населених пунктів. “Пам'ять” 1527 р., крім Чернігова, подає інформацію про 28 пунктів, що розташовувалися на його території. Знаходилися вони переважно на узбережжях Десни та Снову. Окремі з них були досить значними поселеннями: Хоробор налічував 100 димів, Сновеськ – 50, Домислин і Перекоп – по 40 (інформація про населення Чернігова відсутня)¹³. Повних відомостей про поселення чернігівського регіону за час перебування у складі Московської держави ми не маємо, однак, правдоподібно, більшість старих населених пунктів зберегли своє значення. Московський уряд надавав важливого значення Чернігову як одному з найбільш важливих прикордонних пунктів держави. У 1531 р. тут був зведений новий дерев'яний “град” (міські укріплення)¹⁴. На останньому етапі Лівонської війни, 1579 р., князь Костянтин-Василь Острозький на чолі досить численного, але не підготовленого до плано-мірної облоги війська намагався безуспішно взяти Чернігів. Переконавшись у неможливості цього, князь відправив частину війська на чолі з брацлавським каштеляном Михайлом Вишневецьким та своїм сином Янушем Острозьким на “повоювання” Чернігівського уїзду. Їхні загони своїми діями охопили територію від Чернігова до Радогоща й Почепа, тобто ще й частини Новгород-Сіверського

Пирятина – найбільш значних маєтностей княгині Раїни Вишневецької на Задніпров'ї. Це призвело до запеклих збройних наїздів на Держикрай та інші переяславські слободи з боку урядника Вишневецьких – князя Лика (AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1526).

¹¹ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 192–193.

¹² Там же. 1634, № 31, л. 10; 1636, № 6, л. 218.

¹³ Русина О. Сіверська земля... С. 207–208, 209–211.

¹⁴ Полное собрание русских летописей. Москва, 1965. Т. XIII. С. 58; Чернигову 1300 лет. С. 31.

й Стародубського уїздів. Результатом цієї акції, за інформацією К.В. Острозького, стало спалення кількох сот сіл, взяття у полон кількох тисяч осіб та отримання немалої здобичі¹⁵. Якщо навіть визнати певне перебільшення здобутків загонів М. Вишневецького та Я. Острозького в інформації К.В. Острозького, то всеодно заселеність на той час чернігівського регіону, що склав левову долю операційної території їх походів, слід вважати значною.

Якщо після зазначених подій мережа поселень чернігівського регіону згодом поновилася, то події Смути виявилися для неї катастрофічними. Незважаючи на добровільну здачу Чернігова у листопаді 1604 р. Лжедмитрові¹⁶, територія його округи в сусідніх регіонах Речі Посполитої продовжувала розглядатися як ворожа й зручна для здійснення грабіжницьких набігів. Перебіг останніх подій нам повністю невідомий, але те, що вони були надзвичайно нищівними, немає сумніву. Одним з таких набігів був похід загону під керівництвом київського підкоморія Самуеля Горностая у березні 1610 р. на Чернігів. Його люди під виглядом рибалок проникли у замок, що призвело до захоплення й спалення Чернігова. Місцеве населення, яке вціліло, розбіглося по сусідніх містах¹⁷. Не мав наміру затримуватися в ньому і С. Горностаї. Він намагався вивезти до Любеча навіть важкі дзвони Єлецького монастиря, але це йому не вдалося¹⁸. Щоправда, у червні 1616 р. королівська канцелярія видала С. Горностаю привілей на Чернігів з Слабинським та Шостовицькими городищами¹⁹, але він, напевно, реалізований не був. Між тим привілей свідчить, що запустило не лише місто, а й навколишня волость. Так само підтверджує факт запустіння міста джерело московського походження – книга Владимирської четі 1614 р.²⁰ Прикордонні урядники Речі Посполитої відтепер змушені були ходити “для добування язика” аж під Новгород-Сіверський²¹. Московські збройні акції у напрямку Остра, Любеча почали проводитися також з Новгорода-Сіверського²², а територія між Убіддю та Білоусом стала такою, яку загонали московських воевод долали в напрямку до своєї мети без спротиву, але й без сподівання на отримання якихось ресурсів.

¹⁵ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 11078, s. 96–98. Аналіз повідомлень польських хроністів щодо цієї акції див.: *Леп'яко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999. С. 92–93.

¹⁶ *Доманицкий В.* Новый документ 1604 года о Самозванце Лжедмитрие // КС. 1899. № 1 (Т. 64). С. 10–11.

¹⁷ *Diariusz drogi Króla Jmci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611 / Oprac. J. Byliński.* Wrocław, 1999. S. 131.

¹⁸ *Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии... Кн. 3. С. 9.

¹⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 138–139.

²⁰ Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1898. Т. XXVIII. С. 64; *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии. Москва, 1962. С. 413.

²¹ AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1559.

²² Див. Памятники истории Восточной Европы. Т. I. С. 47, 51, 63.

Стан мережі поселень чернігівського регіону на 1620–1621 рр. можна певною мірою реконструювати за привілеями королівської канцелярії, виданими щодо маєтностей на відповідній території Чернігівського уїзду, та іншими поодинокими документами й свідченнями.

Насамперед, слід розглянути питання про населення Чернігова на час входження до Польсько-Литовської держави. Йоанникій Галятовський у своєму “Скарбці” на основі інформації, яку йому оповіли місцеві старожили, повідомив, що Чернігів залишався порожнім після знищення С. Горностаєм аж до 1623 р.²³ Про повне спустошення Чернігівського замку напередодні 1619 р. повідомляв і король Сигізмунд III на сеймі 1623 р.²⁴ Як здається, на час включення Чернігова до Речі Посполитої він справді залишався незаселеним. Призначені до Чернігова представники королевича Владислава Володимир Солтиков та Томаш Липчинський отримали право надавати плаци у місці для зведення на них будинків. Єдиний відомий нам такий документ – надання Володимира Солтикова від 20 листопада 1619 р. Яронимові Полуботку місця для осадження на вулиці Стародубській – передбачає для привілейованого зовсім німецької переваги: ловити рибу, бити звіра, термін слободи на 20 років²⁵. Це свідчить на користь того, що колишнє місто являло собою радше городище, ніж населений пункт. На початок 1623 р. у Чернігові вже був відбудований замок, з’явилися будинки шляхтичів-ленників, почав залюднюватися посад. Як наслідок, 27 березня 1623 р. місто отримало магдебурзьке право²⁶. Майже через рік смоленський підсудок І. Цеханович визначив межі міських ґрунтів²⁷. Цей документ зовсім не містить посилянь на “давність”, що підтверджує розрив з традицією функціонування міста у московську добу. Сказане, однак, не виключає можливості повернення до міста частини його жителів, що залишили його під час взяття С. Горностаєм. Прикладом такого повернення став священик Воскресенської церкви Стефан Григорович, який народився ще у московському, жив у польському, а помер не раніше 1651 р. вже в козацькому Чернігові²⁸.

Як зафіксовано у матеріалах королівської канцелярії, статус сіл і деревень на 1620–1621 рр. зберегло 11 пунктів чернігівського регіону (див. додаток № 9). З них Блистовичі, Гориця, Колчів, Радунь знаходилися на берегах Десни; Смячеськ, Мокишин, Клочків, Сенявине – Снову, Листвин – притоки Снову Крюкової. Утримала свій статус деревня Старі Верхоліси у верхів’ях Мени та Охромієвичі біля Передівки – правої притоки Турії. Люди не залишили ці населені

²³ Марков М. О достопамятностях Чернигова. С. 15; Филарет. Историко-статистическое описание... Кн. 3. С. 9.

²⁴ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 375, s. 510.

²⁵ Акт 1619 г. о Чернигове. С. 251–252; Чернигову 1300 лет. С. 33–34.

²⁶ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 170, k. 231 v. – 235.

²⁷ Ibid. Sygn. 173, k. 29–31.

²⁸ Филарет. Историко-статистическое описание... Кн. 3. С. 60–61.

пункти завдяки особливостям їх географічного розташування. Деревні по Десні утрималися завдяки наявності на річці островів, де можна було переховатися під час військових експедицій. Снов та інші малі річки, поблизу яких розташовувалися інші деревні, не могли дати надійного захисту для мешканців, оскільки, наприклад, течія Снову в районі Мокишина, а тим більше Смячеська, була неглибока²⁹ і могла відносно легко бути подолана військовими загонами. Тому, ймовірно, в гру вступили інші чинники – наявність поблизу великих лісів, віддаленість від традиційних шляхів сполучень, зрештою просто щасливий збіг обставин.

Крім зазначених населених пунктів, зберегло свій попередній статус містечко Горськ, яке за литовської доби “тягнуло” до Чернігова³⁰. Однак на 1620 р. воно фіксується як належне до Стародубського уїзду³¹.

Згідно з тими ж матеріалами канцелярії, як городища чи селища фігурують старі поселення регіону, такі як Гусява (Гусавичі), Сновеськ (Княгинино), Мохнатин, Рогоці, Овдіївка, Шерепове (Шерепин). В окремих випадках привілеї королівської канцелярії не фіксують попередніх московських володільців чернігівських маєтностей, що говорить на користь досить тривалої перерви в існуванні цих населених пунктів. На нашу думку, про слабку заселеність чернігівського регіону напередодні входження до Речі Посполитої свідчить також факти великої кількості володільців деревень – московських синів боярських. Так, Блистовичами володіли 12, Колчовим – сім, Мокишином – дев’ять, Радунем – чотири особи (див. додаток № 9). Лише в умовах малого числа поселень та великих округ навколо них могла скластися практика надання цих поселень декільком і більше служилим людям. Ще наприкінці московської доби зникла традиція визначення меж маєтностей внаслідок значних відстаней між ними. Зокрема, у Домислинській волості утвердився поділ на так звані “острови”, що надавалися у володіння московським боярам. Є згадки про “острови” Валайківський, Домислинський, Заміський, Стопипин, Юрівщина, Холми, Кутчище, Жуковича, Волосковичі. З інформації про Валайківський “острів”, який являв собою територію між річками Бреч, Хребетна, Бобрик та Дуадковими лісками³², стає зрозуміло, що під “островом” розумілася територія, обмежена, принаймні з трьох сторін, течіями численних у Домислинській волості річок. Зі збереженням цього поділу на “острови” проводилася й надавча земельна політика Сигізмунда III протягом 1620-х рр. Це було своєрідним виходом із ситуації, коли волочну поміру провести повністю на Чернігово-Сіверщині не вдалося.

²⁹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... С. 8–9.

³⁰ Русина О. Сіверська земля... С. 207, 209.

³¹ Чернігівський історичний музей, від. рукописів, Ал – 638, № 15Р; *Филарет*. Историко-статистическое описание... Кн. 6. С. 210–212.

³² AGAD. Метрыка коронна, sygn. 180, к. 397 в. – 398: “острів” знаходився між верхів’ям Бречі – лівої притоки Снову, Хребетною та Бобриком – правими притоками Убіді; його південною межею були Дуадкові ліски, що лежали поблизу дороги з Сосниці на Новгород-Сіверський.

Найбільш заселеним на час укладення Деулінського перемир'я був новгород-сіверський регіон. Стрімка й глибока течія Десни та досить міцна залага Новгород-Сіверського оберігала населення регіону від стихійно організованих військових експедицій з боку Речі Посполитої. Це утримало значну частину місцевого населення від міграції вглиб Московської держави. Інформація про населені пункти регіону є найбільш повною завдяки вже згаданому інвентарю, укладеному в липні 1619 р. Криштофом Довнарівичем. Додаткові дані щодо цього подають привілеї королівської канцелярії.

Зведені дані цих документів (див. додаток № 8) підтверджують існування 58 населених пунктів у Кологородньому, 42 – у Підпутивльському, 25 – у Радогозькому станах; належність до стану ще трьох населених пунктів визначити не вдалося. До цього слід додати ще село Олешковичі та деревні Зернове й Філіпове, які у 1619 р. були включені до складу Новгород-Сіверського уїзду, а також Новгород-Сіверський. Таким чином, після Деулінського перемир'я у новгород-сіверському регіоні існувало 132 населених пункти. Населення більшості з них було незначним, але мережа поселень, що існувала в московську добу, в цілому збереглася.

Крім цього, ряд населених пунктів запустили незадовго до 1619 р., оскільки згадані матеріали фіксують їх як “деревні пусті”. Серед таких названі Дубовичі, Білоч (Забіличі), Понорниця, Сапчик, Слушило(?), Чигин у Кологородньому, Білокопитів, Княжа, Мертва, Сопич, Ярославець у Підпутивльському, Бобрик, Гриденки, Стечна, Кістер у Радогозькому стані. Більшість названих населених пунктів Кологороднього й Підпутивльського станів знаходилося поблизу Сейму, який не являв собою значної перешкоди для рейдів з київського Задніпров'я. У цьому й слід вбачати причину їх запустіння. Не слід відкидати й можливість масштабної міграції селян регіону після укладення Деулінського перемир'я в сусідні уїзди Московської держави.

Таким чином, після приєднання Чернігово-Сіверщини до Польсько-Литовської держави стан заселеності провінції залежав від її регіональних особливостей. Найбільш заселеним був новгород-сіверський регіон, практично не мав постійного населення задеснянський регіон; населення ж чернігівського регіону було нечисленним. Всі три регіони потребували масштабної колонізації. Форми, якими вона велася, як побачимо далі, дещо відрізнялися.

VI.2. Перший етап колонізації: від початку 1620-х рр. до Смоленської війни

Задеснянський регіон. З огляду на необхідність створення ефективної системи оборони на Чернігово-Сіверщині найважливішим завданням Владислава Вази як її адміністратора було формування сприятливих умов для колонізації задеснянського регіону, оскільки він являв собою найбільш зручну територію для ймовірного наступу московських військ. Завдання це було не лише найбільш важливим, але й найбільш складним через відсутність опорних пунктів планованого колонізаційного процесу. Передумовою такого процесу стало проведення волочної поміри в регіоні фактично в повному обсязі, оскільки орієнтирів у вигляді меж колишніх московських помість – боярщин – тут просто не існувало.

Заселення регіону розпочалося із заходу, і найважливішим опорним пунктом його колонізації став Ніжин. Його городище розпочало заселятися невдовзі після Деулінського перемир'я. У середині 1624 р. королівський ревізор Ієронім Цеханович, відзначивши зріст населення і подальше прибуття людей до міста, визначив межі міських ґрунтів на вигони, поля, фільварки й сіножаті, “з яких ніжинські міщани по завершенні своєї слободи... повинні будуть платити”. Міські ґрунти обмежувалися річкою Дивицею, на заході, річками Остер і Смолянка, на півночі; на сході межували із Сиволозькими, а на півдні – з Дорогинськими ґрунтами³³. Інтенсивність прибуття людей до Ніжина не зменшувалася, й менше ніж через рік, 26 березня 1625 р., місто отримало магдебурзьке право. Привілей фіксує наявність на Острі, нижче від Ніжина, Овдіївського млина й мостів, вимощених міщанами у болотистих місцях³⁴. Війтом міста був призначений новгород-сіверський капітан Щасний Вишель, який став ще й ніжинським капітаном. Саме на нього Владислав Ваза покладав обов'язок керівництва з осадження Ніжина й волості. Втім, таку організаційну роботу він проводив принаймні з середини січня 1624 р., коли почав виступати як “ніжинський та носівський староста”³⁵. Щ.Вишель сформував групу осадчих, завданням яких стала організація заселення Ніжина й округи. Серед них особливою активністю вирізнявся учасник московської експедиції Станіслав Пянчинський, який осадив не одне поселення майбутнього Ніжинського староства, зокрема Кагарличку над Остром. Кагарличка, а також Курилівка над р. Кропивна були ним осаджені до 1628 р.³⁶ Осадчим на території Ніжинської округи за дорученням Щ. Вишля був і брат Станіслава – Ян Пянчинський, який, правдоподібно, мав причетність до осадження Кропив-

³³ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 181–182.

³⁴ Там само. С. 175–180; див. аналіз цього документа: *Петровський М.* Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і північне лівобережжя. С. 301–314.

³⁵ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 187, 189.

³⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 182–183.

ни і Безуглівки. На початок 1633 р., крім згаданих населених пунктів, у Ніжинській окрузі як села фігурують Талалаївка, Березанка, Прохорівка, Чернігівка, Переяславка, Липів Ріг, Білошапки, Плоске й Синяки³⁷.

Одночасно з Ніжином почала заселятися й Носівка. Осадчим тут Щ. Вишель призначив Яна Пянчинського³⁸, який у серпні 1628 р. фігурує як носівський староста³⁹. Напередодні 1628 р. Носівка вже мала статус містечка; тут діяв замковий суд⁴⁰. У місті на р. Вербовій діяв млин, збудований за пайової участі трьох осіб (серед них був Криштоф Зембжицький). Мельником цього млина у 1628 р. названий Сава Іванович⁴¹. У лютому 1633 р. Владислав IV надав Носівське староство Адамові Киселю. Крім Носівки, надавчий привілей зафіксував тут село Стругу, хутори, пасіки, три млини на р. Остер – Верховий, Петрів, Струмковський. Король зобов'язав А. Киселя залишити за Я. Пянчинським як осадчим Носівки 20 волок у Струзі⁴².

Ще одним осадчим, що від імені королевича діяв поблизу Ніжина, був Самуель Володкевич – учасник, як і Пянчинські, московської експедиції королевича Владислава Вази. 4 березня 1623 р. він отримав для осадження ґрунти на обох берегах річки Дівиці. Після завершення осадження С. Володкевич мав зберегти за собою 20 волок у Дівицьких ґрунтах. Містечко заселялося ним, правдоподібно, на старому городищі, де в литовську добу існувало село Дівиця. На час отримання С. Володкевичем привілею поряд з городищем знаходилося Тотичівське пасічище, куди на теплу пору року привозили пасічники свої пасіки⁴³. Володькова Дівиця (названа так, щоб відрізнити від іншої Дівиці – Салтикової) була осаджена після 1627 р., але вже у середині цього року в Дівицьких ґрунтах фіксуються млини й осадки, закладені С. Володкевичем, що свідчить про наявність тут постійного населення. Тоді ж С. Володкевич отримав королівський консенс на поступку належних йому 20 волок у Дівицьких ґрунтах на користь Станіслава Пянчинського⁴⁴, але поступка була нереалізована. В кінці 1632 – на початку 1633 р. Дівицю вже як містечко отримав Миколай Солтан, щоб згодом поступитися ним А. Киселю⁴⁵. Новий володілець Дівиці належно оцінив проведе-

³⁷ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 169–170.

³⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 14 v. – 15 v.; Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 15.

³⁹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. С. 147.

⁴⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 152 об. – 154.

⁴¹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. С. 145–147.

⁴² AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 14 v. – 15 v.

⁴³ Ibid. Sygn. 170, k. 166–168; Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 15; про осадження Дівиці С. Володкевичем див. також: КС. 1887. Т. XVIII. С. 628.

⁴⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. b 472–473.

⁴⁵ Ibid. Sygn. 180, k. 47 v. – 48, 234 v. – 235.

ну С. Володкевичем колонізаційну акцію й у 1634 р. підтвердив йому права володіння на заснований ним фільварк на р. Південка із сіножатями, нивами й греблею для ставів⁴⁶.

На південний захід від Носівки та Володькової Дівиці знаходилася територія вододілу басейнів Остра й Удаю. Остерські бояри називали її Укольським ґрунтом. Ними володіли наприкінці XVI ст. спочатку бояри Ясько Шульга, а потім Хома Курцевич⁴⁷. Люстрація Остерського староства 1628 р. відзначає, що на Укольському ґрунті вже осаджена Кобижча⁴⁸. Безсумнівно, що осадчим Кобижчі був Криштоф Зембжицький, який у 1628 р. фігурує як кобижчський староста⁴⁹. У березні 1629 р. він за королівським привілеєм отримав належні осадчому після осадження 20 волок – на урочищі Савинки під Кобижчею⁵⁰. Слід думати, що видання цього привілею було безпосередньо пов'язано з наданням міста в адміністрацію королівському дворянину Миколаєві Солтану⁵¹. На початку 1630-х рр. Кобижчу отримав краківський великорадця Адріан Фірлей Броневський⁵². Крім Кобижчі, перед Смоленською війною на зазначеній території було засноване село Свидовець, що знаходилося біля самого кордону з Київським воеводством.

Спірний між Остерським староством і Чернігово-Сіверщиною Козар, попри його надання як “селища пустого Чернігівського князівства” у березні 1623 р. Михайлові Ясликовському⁵³, продовжував перебувати у складі староства. Згідно з люстрацією 1628 р. Козар, а також сусідній Ржавець зафіксовані як нові слободи; такий само статус вони зберегли й у 1636 р.⁵⁴

Слобідкою названий у 1627 р. сусідній з Носівкою Мрин. У березні наступного року чернігівський капітан Ян Куновський визначив межі і подав Мринські ґрунти у володіння чернігівським домініканцям. Вони зайняли територію між

⁴⁶ Ibid. Sygn. 186, k. 94v. – 95; *Jabłonowski A. Gospodarka polska...* S. 56.

⁴⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 148–148 об.; див. публікацію документа: *Кулаковський П. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. Київ, 1995. № 4–6. С. 70–71; Александрович А. Остерский уезд...* С. 91.

⁴⁸ Там же. С. 91.

⁴⁹ *Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. С. 145–146.*

⁵⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 177, k. 292–293.

⁵¹ Факт надання Кобижчі в адміністрацію М. Солтана зафіксований у недатованому листі одного з ревізорів до королевича Владислава Вази. Цей ревізор однією з причин такого кроку назвав надмірні податки, які побирав К. Зембжицький з кобижчан (див.: AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 14–15).

⁵² Привілей надання нам невідомий, але на початку 1636 р. посесорами Кобижчі виступають дружина А. Фірлея Броневського та її сини (Інститут Рукопису НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 51 зв.) Про те, що краківський великорадця володів Кобижчею перед Смоленською війною, свідчить факт виставлення ним почту з 50 осіб для оборони Чернігова під час московських походів у вересні 1633 р. (*Putaski K. Pierwsze lata...* S. 221–222).

⁵³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 169, k. 212–213 v.

⁵⁴ *Александрович А. Остерский уезд...* С. 100, 102; *Źródła dziejowe. T. V. S. 209.*

дорогою Носівка–Чернігів, Плоским болотом, річками Остер і Смолянка⁵⁵. Раніше цим ґрунтом володів Я. Куновський; у його віданні тут перебував млинок на р. Мрин. Документ подання Мринських ґрунтів домініканцям згадує якісь слободи⁵⁶. Це дозволяє припустити, що вже тоді почали осаджуватися слободи Селище, Комарівка, Галчин, які входили до Мринської волості⁵⁷.

Значні земельні володіння на урочищі Кліті над р. Смолянкою отримав для заселення у травні 1626 р. Валентин Луцевський. Тоді Ян Куновський виміряв йому на згаданому урочищі 60 волок; ще 20 волок доміряв на урочищі Овдівщина, але вони не становили єдиного комплексу з попередніми⁵⁸. Невідомо, якими були здобутки В. Луцевського у колонізації наданої йому волості. Згодом вона дісталася Олександрові Луцевському, що приходився йому якимось родичем. Зусиллями обох Луцевських на території Клітей була осаджена Смолянка. Не виключено, що тоді ж виникла слобода Олішевка в середині течії Смолянки⁵⁹. Тісні зв'язки з О. Луцевського з Киселями призвели до того, що Смолянка перейшла в руки Матіаша Киселя, а О. Луцевський набув у 1636 р. в Олександра Киселя Уздицю в Новгород-Сіверському повіті⁶⁰.

Поряд, у верхній течії річки Муравейки, 70 волок у 1623 р. отримав Адам Липський⁶¹. Центральне поселення цього маєткового комплексу – Липськ – існувало вже, правдоподібно, у 1626 р.⁶². У травні 1632 р. Липськ як село отримав пожиттєвим правом Криштоф Зембжицький разом з дружиною Катериною Жуцькою⁶³. Данина реального значення не набрала, бо А. Липський володів своїми волоками й надалі⁶⁴. Збереження у документах абстрактного визначення надання “70 волок” та відсутність у переліку подимного реєстру 1638 р. пунктів, розміщених на цій території, свідчить про слабкий поступ тут колонізаційного процесу.

Вагомішими були здобутки Григорія Веркія Олешковського, який ще до 1620 р. отримав для осадження 60 волок, що знаходилися північніше від Ні-

⁵⁵ *Gorzkowski M. Dominikanie za Dnieprem. S. 29–31; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. С. 155–158; Его же. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 98; Інститут Рукопису НБУ, ф. 61: Кістяківський О. Ф., спр. 835, арк. 1–2: уточнення розмежування у квітні 1639 р. Щасним Вишлем.*

⁵⁶ *Gorzkowski M. Dominikanie za Dnieprem. S. 30; Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2. С. 155–158.*

⁵⁷ *Его же. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 98.*

⁵⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 491–493 v.

⁵⁹ *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 105.*

⁶⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 62 v. – 63.

⁶¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 208, л. 23–25 об.

⁶² AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 491–493 v.

⁶³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 25 об. – 26.

⁶⁴ *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 127: Teki Naruszewicza. Т. 127, s. 893–896: волоки по ньому отримав Якуб Крашевський; відбулося це вже після переходу Чернігівського воєводства під контроль козаків.*

жинської волості на Слязиному полі. Новій осаді надавалося десять років слободи; у листопаді 1625 р. королівським привілеєм було додано ще п'ять⁶⁵. Г. Веркій Олешковський, хоч і був учасником московської експедиції, але на відміну від названих вище осадчих не належав до шляхетського стану. Незважаючи на це, Г. Веркій успішно справився з покладеним на нього завданням: містечко й замок Веркіївка були осаджені⁶⁶. Судячи із заяви місцевого священника отця Семена Григоровича, зробленої у середині 1640 р., він прибув у Веркіївку ще у 1619 р.⁶⁷ Коли завершився термін слободи, тобто на початку 1633 р., Владислав IV надав Веркіївку брацлавському підсудку Михайлові Кропивницькому з умовою збереження прав осадчого, під чим розумілося володіння 20 волоками. Крім Веркіївки, Г. Веркій встиг до 1633 р. осадити село Смоляж⁶⁸. Після надання М. Кропивницькому виявилось, що Веркіївка, як і раніше, обтяжена податками на користь Ніжинського замку і навіть перебуває під юрисдикцією ніжинського старости⁶⁹. Крім цього, її посесор мав сплачувати поволощину та забезпечувати вивіз лісових товарів, які вироблялися королівськими факторами. М. Кропивницькому після звернення до короля у лютому 1635 р. останнього вдалося позбутися, але повинності на користь Ніжинського замку залишилися⁷⁰. Це невдовзі спонукало його до продажу Веркіївки ніжинському старості Мартинові Казановському⁷¹. Після смерті Мартина його син Домінік у березні 1637 р. продав Веркіївку ніжинському старості Миколаєві Потоцькому⁷². До нього також перейшов на службу осадчий Веркіївки Г. Веркій Олешковський, який у 1640 р. згадується як веркіївський державця⁷³.

На північ і схід від Веркіївки значний маєтковий комплекс у задеснянському регіоні отримали Василь і Павло Солтики. Колонізацію своєї території вони проводили спочатку малоінтенсивно. На час надання, у січні 1621 р., єдиним населеним пунктом задеснянського маєткового комплексу Солтиків був Колчів (Ковчів)⁷⁴. На травень 1628 р. ситуація практично не змінилася; навіть найближче розташовані до Колчева урочища Дівиця й Вересоч ще були незаселеними, більше того, спірними з чернігівським капітаном Яном Куновським⁷⁵. Виграш судо-

⁶⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 169 v. – 171.

⁶⁶ Ibid. Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 15.

⁶⁷ *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. С. 218–219; *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 117.

⁶⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 35–35 v.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 33–33 об.

⁶⁹ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddz. rękopisów, rkps 94, s. 30–31.

⁷⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 96 об. – 97; AGAD. Metryka koronna, sygn. 354, k. 7.

⁷¹ Ibid. Sygn. 182, k. 122–122 v.

⁷² Ibid. К. 208 v. – 209 v.

⁷³ *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. С. 218–219.

⁷⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 215 об. – 216 об.

⁷⁵ Там же. Д. 210, л. 149 об. – 150 об.

вого процесу в останнього створив сприятливі умови для залюднення згаданих урочищ. Весною 1631 р. втікач з Сиволожа козак Назар Сахнов повідомляв у Розрядному приказі, що у Сиволожі живе 40 козаків, 150 міщан та 15 пахолків Солтиків⁷⁶. Зважаючи на те, що Н.Сахнов мав на увазі лише чоловіків (за термінологією приказу – “ратних людей”), населення Сиволожа мало наблизитися до тисячі осіб. Напередодні Смоленської війни на території Сиволозької волості, напевно, населеними пунктами були Дівиця (Салтикова) і Вересоч⁷⁷. Крім конфлікту з Я. Куновським, який представляв інтереси чернігівських міщан, Солтики вважали незаконним відторгнення від Сиволозького городища селища Печиськи. Останнє у березні 1625 р. отримав для осадження з восьмирічною пільгою від сплати податків Криштоф Госкевич⁷⁸. Солтикам про це стало відомо лише тоді, коли на селищі К. Госкевич почав осаджувати село Берестовець. У 1628 р. вони започаткували судовий процес, що проходив непросто, зважаючи на те, що на Печиськи пред’явив привілей ще й Ян Лісовський⁷⁹. Невідомо яким чином, але Солтикам вдалося відстояти свої права на селище, й Берестовець був включений до їх маєтностей⁸⁰.

На території між Ніжинською округою та Вишневецькою найраніше почала “осідати” Дорогинка. Вже у січні 1621 р. при наданні її Миколаєві Косаковському Дорогинка виступає як слобода⁸¹. Поряд на урочищах Лосині голови й Крупичполе, починаючи з 1627 р., оселялася ланова шляхта. Колонізація тут до початку Смоленської війни не досягла значних успіхів. На волоках ланових шляхтичів проживали окремі люди⁸², але особистих ресурсів цих шляхтичів поки що не вистачало для заснування слобід.

Івангород та Крупичполе – городища, що знаходилися у верхів’ях Остра та Удаю, у 1624 р. новгород-сіверським капітаном Щ. Вишлем були подані для заселення Михайлові Вороничу. Обидва вважали ці городища такими, що ще мали володільця. М. Воронич навіть встиг здійснити перші заходи з організації колонізаційної акції на городищах, як свої права до них пред’явили Паци. За допомогою Щ. Вишля йому вдалося у 1627 р. підтвердити свої права на Івангород і Крупичполе. Однак у наступному році дружина Самуїла Паца Петронелла Тризнянка перед комісарським і королівським судом ствердила, що обидва городища входять до наданих їй чоловікові 200 волок⁸³. З пізнішого підтверджен-

⁷⁶ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 102.

⁷⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 282 v., 284.

⁷⁸ Ibid. Sygn. 173, k. 31–32.

⁷⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 154–155.

⁸⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв.

⁸¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 229 об. – 230 об.

⁸² Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 221, k. 26 v. – 27 v.; *Константинович Н.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. С. 186–189.

⁸³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 148–149 об.

ня синам С. Паца стає відомо, що згадана данина стосувалася городища Самбір, яке знаходилося у верхній течії річки Ромен. Претензії ж Паців щодо Івангорода та Крупичполя були задоволені пізніше внаслідок видання у липні 1636 р. окремого привілею на 200 волок “у добрах Івангород та Крупичполе”⁸⁴. Наприкінці 1620 – на початку 1630-х рр., правдоподібно, Михайло Воронич продовжував їх осадження. В Івангороді був споруджений замочок. У вересні 1633 р. московські війська напали на Івангород. Замочок встояв, але внаслідок катастрофічних руйнувань округи, знищення запасів хліба, виведення черід худоби місцеве населення залишило поселення. Залишив його і місцевий урядник Яськевич⁸⁵. Після завершення війни Івангород швидко повернув своє попереднє значення.

Крім Паців, які сумарно одержали у задеснянському регіоні 400 волок землі, значні земельні володіння тут отримав Щасний Вишель. У січні 1621 р. разом з маєтностями у Новгород-Сіверському уїзді йому було надане пусте городище Борзна⁸⁶. Найпізніше у 1625 р. Борзна вже була населеним пунктом⁸⁷. Незабаром Щ. Вишель збудував тут замочок і перетворив Борзну в центр своїх володінь на Чернігово-Сіверщині. На час повстання Тараса Трясила у Борзні проживало чимало козаків, головою яких був Зеленський⁸⁸. Крім Борзни, Щ. Вишель на середину 1629 р. осадив слободу Загорівку, що знаходилася в її ґрунтах. Достеменні масштаби колонізаційної політики, керованої Щ. Вишлем, нам повністю невідомі, але вони мали бути досить значними, оскільки саме за успіхи “в осадженні за свій кошт пустих волостей у Сіверщині” Сигізмунд III надав новгород-сіверському капітанові 40 волок між рр. Плиска та Загорівка у серпні 1629 р.⁸⁹ Це надання посувало межу Борзненської волості далі на південь. Пізніше до цих 40 волок король додав стільки ж, бо в отриманому в грудні 1633 р. Щ. Вишлем консенсі на поступку Борзненської волості цехановському каштеляну Францішкові Вишлю згадані вже 80 волок між названими річками⁹⁰. Власне поступка мала місце у першій половині 1635 р., і документ про неї дає можливість орієнтовно визначити здобутки колонізаційної політики Щ. Вишля. У документі поступки, крім Борзни, названі деревні Сорока, Миколаївка, Стрельники, Носалівка, Красилівка, Загорівка (Мала), села Плиска й Загорівка (Велика)⁹¹.

На схід від Борзни знаходилися городища Бахмач та Батурин. Бахмач у березні 1623 р. був наданий для осадження з 10-річним терміном слободи учасникові московської експедиції Янові Кимбару Храновському. Після завершення

⁸⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 103 v. – 104.

⁸⁵ Pulaski K. Pierwsze lata... S. 220.

⁸⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 277–278 v.

⁸⁷ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 30.

⁸⁸ Там же. Приказной стол, стб. 40, л. 402.

⁸⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 177, k. 418 v. – 419 v.

⁹⁰ Ibid. Sygn. 180, k. 248–249 v.

⁹¹ Ibid. K. 635 v. – 636 v.

осадження він, як й інші осадчі від королівського імені, мав отримати 20 волок у Бахмацьких грунтах⁹². Поставлене перед Я. Кимбаром Храновським завдання виявилось йому не під силу, в першу чергу, внаслідок браку відповідних матеріальних і людських ресурсів. Бахмач ні до, ні під час Смоленської війни в документах не згадується, тому можливість його існування хоча б як невеликої слободи нами оцінюється як мінімальна. Лише згодом в процесі освоєння території навколо течії р. Борзенки Вишлям вдалося колонізувати Бахмацьке городище й заснувати Бахмач⁹³.

Більш вдало розвивався процес заселення Батуриного городища. Правдоподібно, більш-менш одночасно з привілеєм на осаду Бахмацького городища король видав привілей на осадження Батурина якомусь Дригалі (Довгяллу?). Останній згодом помер, навіть не приступивши до виконання покладеної на нього місії. Втім перспективне городище не залишилося без осадчого. У квітні 1625 р. Щ. Вишель, який мав від короля доручення займатися заселенням пусток у Сіверському князівстві, йменував осадчим Батуриного городища свого слугу Матея Стахурського. Останній отримав для поселенців 14-річний термін слободи, а також інші пільги, якими користувалися новоосаджувані королівські міста, зокрема Ніжин⁹⁴. Під кінець 1620-х рр. Батурин мав постійне населення: у березні 1631 р. Олексій Васильєв, який з Дону потрапив на Запоріжжя, повідомив путивльським воєводам, що перед своїм приходом у Путивль він два роки мешкав у Батурині. Протягом того часу місцевий урядник Михайло Воронич вже здійснював заходи щодо колонізації урочища Конотоп. У Батурині почали скликати людей для переселення туди, обіцяючи їм 30-річний термін слободи⁹⁵. Це свідчить, що на початок 1630-х рр. Батурин став сам виступати колонізаційним опорним осередком. З огляду на вигідне географічне положення, Батурин часто був одним з пунктів концентрації урядових та козацьких військ: весною 1630 р. тут за даними московської розвідки були зосереджені регулярні та козацькі підрозділи начебто з метою здійснення збройного рейду під Рильськ та Путивль⁹⁶. На початку 1630-х рр. місто належало стародубському старості Павлові Тризні, який 11 лютого 1631 р. отримав королівський консенс на поступку Батуриного волості бобруйському старості Петрові Тризні. Цей документ поряд з Батурином згадує Красне⁹⁷, яке, як здається, на той час почало заселятися. На початку Смоленської війни Батуриноский замок був взятий московськими військами і залишався

⁹² Ibid. Sygn. 170, k. 122–123 v.

⁹³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв.

⁹⁴ Jabłonowski A. Gospodarka polska... S. 62–63; Лазаревский А. Исторический очерк Батурина (1625–1760) // ЧИОНЛ. Киев, 1892. Кн. 6. Отд. II. С. 109.

⁹⁵ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб. 40, л. 63–67.

⁹⁶ Там же. Новгородский стол, стб. 16, л. 314.

⁹⁷ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 323 v. – 324; Krawczuk W. Summariusz Metryki koronnej. S. 85.

незаселеним протягом усього періоду ведення військових дій. Він був відбудований людьми новгород-сіверського старости О. Пісочинського, але відразу ж став предметом запеклої боротьби між впливовими в регіоні землеволодільцями (Я. Вишневецьким, А. Киселем та ін.)⁹⁸. П. Тризна, не маючи можливості впливати на ситуацію, поступився у березні 1635 р. Батурином і городищем Красним коронному підскарбію Єжи Оссолінському⁹⁹, що відразу ж включився у збройну та дипломатичну боротьбу за Батурин й змусив О. Пісочинського відмовитися від своїх претензій¹⁰⁰.

Вже згадана спроба осадити Конотоп не принесла значних успіхів. Втім акція М.Воронича не була спонтанною. За даними, які отримала навесні 1631 р. московська розвідка, король Сигізмунд III надіслав до Ніжина комісарів, що мали описати городища, визначити їх належність чи то до короля, чи до шляхти й ставити на них замочки та слободи. Координував цей захід й підбирав осадчих Щ. Вишель. Як повідомляв путивльським воєводам перебіжчик з Речі Посполитої шляхтич Лаврентій Бережицький, якому Щ. Вишель начебто пропонував бути осадчим Конотопа, планувалося збудувати тут замок й осадити його двома сотнями людей¹⁰¹. Ні перше, ні друге реалізувати не вдалося: Конотоп на час Смоленської війни укріпленим населеним пунктом не був.

“Паперовим” було надання у 1620 р. городища Самбір, яке з округою мало складати 200 волок, для Самуеля Паца¹⁰². Останній, а потім його нащадки свої ресурси скеровували на осадження Седнівської волості; болотиста, незахищена від ймовірних московських нападів Самбірська округа їх мало приваблювала. Про те, що Самбір належить Пацам, забули навіть у королівській канцелярії і в березні 1635 р. надали його Янові Яцкевичу¹⁰³. Лише після звернення до короля синів Самуеля Паца Яна й Домініка права їх на Самбір були поновлені¹⁰⁴.

Та само “паперовим” було надання городища Липове, що знаходилося біля р. Ромен і мало 30 волок, спочатку для К. Гоздовського, а у січні 1628 р. для Яна Лютомирського¹⁰⁵. Останній ще раніше, у березні 1625 р., отримав 500 волок на городищах Грайворон і Дригайлів із зобов’язанням збудувати там замок¹⁰⁶. Попри неодноразові підтвердження королем згаданих надань Я. Лютомирський

⁹⁸ *Pułaski K. Kronika polskich rodyw szlacheckich...* Т. II. S. 144–145.

⁹⁹ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 279–279 v.

¹⁰⁰ Принаймні двічі, у жовтні 1634 та липні 1635 р., до О. Пісочинського звертався безпосередньо король з вимогою повернути Батурин спочатку П. Тризни, а потім Є. Оссолінському (див. *Grabowski A. Władysław IV króla polskiego listy...* S. 31, 117–118).

¹⁰¹ РГАДА, ф. 79, 1625, № 4, л. 310–311.

¹⁰² Там же. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 209 об. – 210 об.

¹⁰³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 103 v. – 104 v.

¹⁰⁴ Ibid. Sygn. 182, k. 103 v. – 104.

¹⁰⁵ Ibid. Sygn. 176, k. 165–166.

¹⁰⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 48 об. – 49 об.

колонізаційних заходів на городищах не здійснював¹⁰⁷; більше того, Липове й Дригайлів опинилися у сфері впливу роменської колонізації, а Гайворон (Грайворон) спочатку – городельського старости Криштофа Харленського, а потім князя Яреми Вишневецького¹⁰⁸.

Значних успіхів досягла колонізація Роменської волості, характеристика якої, зважаючи на непогане документальне забезпечення, викладена окремо (див. розділ VI.4).

Таким чином, у період до початку Смоленської війни у задеснянському регіоні вдалося створити цілу низку опорних замків та замочків, які стали центрами проведення колонізації. Як правило, королівська політика у цьому регіоні передбачала спочатку діяльність осадчих, у завдання яких входило залучення людей до планованих осад й організація життя заснованих слобід. Як тільки вони своє завдання виконували, засновані населені пункти разом з їх округами надавалися шляхтичам, які за рахунок власних ресурсів могли забезпечувати дальший поступ колонізації. Надання значних волостей шляхтичам, що такими ресурсами не володіли, до їх заселення не призводили.

Чернігівський регіон. Зважаючи на часткове збереження традиції поділу регіону на боярщини, волочна поміра тут не була проведена повністю, а королівська земельна політика поєднувала роздачу територій, визначених межами колишніх московських помість, та пусток – урочищ і городищ, розміри яких встановлювалися внаслідок волочної поміри.

Ключовим містом регіону був Чернігів, тому перетворення його на значний оборонний центр і заселення людьми стало першочерговим завданням місцевої адміністрації. Важливу роль у цьому, як вже згадувалося, відіграло надання місту в березні 1623 р. магдебурзького права. Суттєвим чинником, що сприяв притоку населення у місто, стало надання земель місту, які знаходилися по обох берегах Десни та охоплювали приблизно половину течій Білоусу й Стрижня. Чернігівський вїйт Ян Куновський, що одночасно був і місцевим капітаном, користуючись своїм становищем, а також умовністю меж із сусідніми волостями, намагався розширити міські землі. Зокрема, напередодні 1628 р. він долучив до них урочища Дівиця й Вересоч за Десною, що належали Солтикам, та низку озер на правому березі Десни, нижче від впадіння у неї Білоусу, належні Б. Грязному¹⁰⁹. Хоч закріпити ці набутки Я. Куновському для міста не вдалося, претензії на згадані землі є свідченням активної господарської діяльності міщан з освоєння округи

¹⁰⁷ Там же. Л. 119 об. – 120; AGAD. Metryka koronna, sygn. 354, k. 27–28; sygn. 189, k. 167 v. – 168.

¹⁰⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 136 об. – 137 об.; *Николайчик Ф.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких... С. 161–162.

¹⁰⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 210, л. 149 об. – 151 об.

міста. В останній 1628 р. фіксується село Шостовиця, осаджене безперечно з Чернігова, та міський фільварок на острові р. Білоус. Господарські інтереси міщан поширилися й на Слабинський обруб, наданий королем Сигізмундом III на початку 1620-х рр. Б. Грязному¹¹⁰. У північному напрямку міщани активно освоювали територію між річками Білоус та Стрижень: вже у 1625 р. фіксується міський хутір Рижики, що знаходився на лівому березі Білоусу, між впадінням до нього річок Свишень та Струга¹¹¹. Міщанська колонізація й надалі набирала обертів. Невідомий нам ревизор Владислава Вази відзначав, маючи на увазі кінець 1620-х рр., що у Чернігові й волості найбільше людей осіло за останні два-три роки¹¹². На початок Смоленської війни чисельність хуторів, заснованих міщанами, суттєво зростає. Привілей на них був виданий канцелярією у березні 1634 р. Мартинові Калиновському, але перелік хуторів у привілеї відображує стан середини 1632 р.¹¹³ Серед них названі Гушин, Старий Млин, Смиків, Хваць, Рижики, Хмельниця над р. Білоусом, Роїще, Халявин, Шульжин, Кірськи, Варинці над р. Стрижем, Петрушин, Чорторійка, Терехів, Юрсів над р. Свиною, Товстоліс на Косомачинному полі, Піски, Підгірне, Муравейка за Десною. Картину залюднення Чернігівської волості доповнює привілей від 22 лютого 1633 р. тому ж М. Калиновському на Чернігівське староство. Він згадує населені пункти Сибереж, Вибли, Перекоп, Горбів, Корленичі. Зафіксоване у привілеї село Пізнопали знаходилося далеко на півночі, практично при впадінні Сожу до Дніпра; села ж Смолин й Максим, навпаки, – на південь від Чернігова по Десні¹¹⁴. Крім того, значними населеними пунктами були розташовані поблизу Чернігова села Старий і Євтухів (Новий) Білоуси, хоч вони й не згадуються перед Смоленською війною у відомих нам документах. Останній був осаджений якимсь Євтухом, що, напевно, до шляхетського стану не належав¹¹⁵. Про значну економічну привабливість Чернігівської волості свідчить факт швидкої її відбудови після знищень, спричинених московським походом під Чернігів у вересні 1633 р., коли всі селяни з міста й волості втекли, а їх господарства були знищені¹¹⁶.

Південніше від Чернігівської волості з обох боків Десни знаходилися володіння Бориса Грязного, які він отримав від королевича Владислава Вази. Надані землі – Слабинська волость, зважаючи на участь Б. Грязного, крім московської експедиції, у Хотинській битві та у війні проти Пруссії 1626–1628 рр., заселялися повільно. Це сприяло інтервенції чернігівських міщан на його маєтності. Лише

¹¹⁰ Там же. Л. 150 об. – 152 об.

¹¹¹ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 249 v. - 254; *Krawczuk W.* Summariusz Metryki koronnej. S. 68–69.

¹¹² AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 15.

¹¹³ Ibid. Metryka koronna, sygn. 180, k. 288–288 v.

¹¹⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 26 об. – 27.

¹¹⁵ *Филарет.* Историко-статистическое описание... Кн. 5. С. 79.

¹¹⁶ *Pułaski K.* Pierwsze lata... S. 219.

у 1628 р. Б. Грязний більш предметно зайнявся колонізацією своєї волості, обмеживши у судовому порядку претензії чернігівських міщан. Вигідне положення Слабинської волості сприяло інтенсивному початку колонізаційного процесу. Вже підтвердний привілей Б. Грязному, виданий у липні 1628 р., засвідчує наявність на території волості деревні Шостовиці, слобід Слабин й Золотинка¹¹⁷. Згідно з королівським консенсом, виданим у березні 1624 р. Михайлові Ясликовському, Б. Грязний мав отримати від нього слободу Ладинку взамін на “острів” Скробівщину в Домислинській волості¹¹⁸. Ладинка, яка розташовувалася на лівому березі Десни майже навпроти Слабина, почала заселятися відразу після Деулінського перемир'я: вже 1620 р. згадується як слобода¹¹⁹. З невідомих для нас причин обмін маєтностями реалізований не був, і, таким чином, розширення лівобережної частини Слабинської волості не відбулося¹²⁰. Інші населені пункти, що належали Б. Грязному перед Смоленською війною, були віддалені від його основних володінь, хоч і знаходилися у межах чернігівського регіону. Ушня, яка виступає як деревня найпізніше з 1624 р.¹²¹, лежала на правому березі Десни, після впадіння до неї Мени. У травні 1632 р. Б. Грязний отримав село Суличівку, що знаходилося поблизу верхів'їв Білоусу й яке осадив мозирський земський суддя Давид Лозка¹²². В цілому ресурси Б. Грязного не давали йому можливості проводити широкомасштабну колонізацію своїх володінь. Це, в свою чергу, призводило до того, що він займав переважно оборонну позицію в земельних суперечках з сусідами. Особливо виразно така позиція простежувалася в другій половині 30–40-х рр. XVII ст.

Поряд, а інколи й вкраплено, з населеними пунктами Чернігівської та Слабинської волостей знаходилися дрібні шляхетські володіння, титуляри яких у міру своїх можливостей намагалися їх колонізувати.

¹¹⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 177, k. 8–9.

¹¹⁸ Ibid. Sygn. 181, k. 42–45 v.; “острів” Скробівщина являв собою урочище, що знаходилося поблизу верхньої течії р. Бреч й згадується у документах другої половини XVII – початку XVIII ст. (див.: Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 629–632).

¹¹⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 195–196 об.

¹²⁰ Робимо такий висновок на основі королівського привілею від 3 липня 1647 р., згідно з яким Ладинка після смерті М. Ясликовського надавалася Миколаєві Бялковському (AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 717 v. – 718 v.) Цьому суперечить інформація Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр., згідно з якою Ладинка “по вигнанню ляхів” належала Костянтиніві Мазапеті, зятєві Б.Грязного (Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 164–165).

¹²¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 42–45 v.

¹²² Ibid.; твердження О. Яблоновського про те, що Суличівка з 1630 р. належала Мазапетам, не відповідає дійсності (*Jablonowski A. Zadnieprze // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1895. T. XIV. S. 242; Яблоновский А. Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // КС. 1896. № 6. С. 371).*

Криштоф Сіножацький, що був одним з найбільш вмілих організаторів колонізаційного руху й проводив довгий час заселення Роменської волості, заселив пусте селище Копачів при впадінні Смолянки до Десни.

На урочищі Овдіївщина, що тяжіло до Виблів, належних до Чернігівської волості, чернігівський унійний архімандрит Кирило Ставровецький заснував населені пункти Овдіївка та Горбів. Королівське підтвердження архімандритові, видане у березні 1626 р., не фіксує на урочищі жодного населеного пункту¹²³. Слобідки Овдіївка й Горбів, ймовірно, були осаджені наприкінці 1620-х рр. Вісімнадцятого листопада 1632 р. останній був наданий разом з 40 волоками Криштофові Сіножацькому¹²⁴. Архімандрит слобідкою не поступався, і К. Сіножацький внаслідок збройного наїзду реалізував своє право. За свідченням архімандрита, на той час у слобідці вже жило 47 підданих. Після завершення Смоленської війни й початку діяльності чернігівського гродського суду К. Ставровецький намагався повернути Горбів, але безуспішно¹²⁵. Інша слобідка – Овдіївка – залишилася у володінні архімандрита. Наступного року після завершення Смоленської війни, яка, напевно, негативно вплинула на чисельність населення Овдіївки, тут було 23 селянських господарства¹²⁶.

Навпроти Шостовиці, на лівому березі Десни, знаходилося селище Яковлевичі. У січні 1621 р. його отримали учасники московської експедиції Ян, Криштоф і Мартин Зембжицькі (Зубрицькі)¹²⁷. Ще навіть у березні 1629 р., коли Криштоф отримав привілей на другу частину Яковлевич після смерті двоюрідного брата Мартина, вони залишалися селищем¹²⁸. Даний привілей не був реалізований: якимось чином дружині Мартина Барбарі Лясковській вдалося зберегти за собою й своїм другим чоловіком – Яном Гроховським – частину Яковлевич. У 1635 р. вони поступилися нею Бартошові Медушевському¹²⁹. Подання маєтності у посесію останньому, здійснене возним Яном Страцевичем, фіксує її як село, де мешкають селяни. Іншою назвою Яковлевич була назва Янівка¹³⁰, тому найбільш ймовірно, що населений пункт тут був осаджений Яном Гроховським або Яном Зембжицьким (село так само, як весь маєток, й надалі поділялося на три частини) у проміжку між 1629 та 1633 р.

¹²³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 174, k. 92–93 v.

¹²⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 42–42 об.

¹²⁵ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 90–91; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28.

¹²⁶ *Филарет*. Историко-статистическое описание... Кн. 5. С. 158.

¹²⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 220 об. – 221 об.

¹²⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 177, k. 290–291.

¹²⁹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 261, k. 74–75 v.; *Филарет*. Историко-статистическое описание... Кн. 5. С. 171.

¹³⁰ Там же. С. 170–172.

У сферу впливу Чернігівського замку входила деревня Камінь. На час її надання у вересні 1629 р. Адамові Корсаку вона вже є населеним пунктом¹³¹. Хто її заселив і де конкретно вона знаходилася, залишається загадкою. Однією з версій може бути поміщення її неподалік Перекопа (суч. Брусилів). Саме у Перекопському ґрунті отримав “обрубець” Камінь у березні 1623 р. чернігівський пушкар Онись Гришкович¹³². Вбачається, однак, малоімовірним, щоб йому вдалося осадити тут населений пункт. Існування ж Каменя як населеного пункту, починаючи з 1629 р., простежується досить виразно. У березні 1636 р. А. Корсак отримав королівський консенс на поступку Каменя Андрієві Ходиці, а останній у 1638 р. сплатив з нього подимний податок¹³³.

Достеменно невідомо, коли був осаджений Перекоп. Ймовірно, незабаром після 1618 р., оскільки традиція існування тут населеного пункту сягала литовської доби, а крім того, тут знаходився перевіз через Десну¹³⁴. У лютому 1633 р. Перекоп як село разом з низкою виступних з Десни озер отримав Ян Горбачевський¹³⁵. Не виключено, що Перекоп був осаджений з Чернігова – або війтом, або міщанами, оскільки на шість днів пізніше за Я. Горбачевського Перекоп отримав як населений пункт Чернігівського староства М. Калиновський¹³⁶. Втім, Я. Горбачевському вдалося відстояти свої права на село.

Більш-менш синхронно з міською розвивалася й шляхетська колонізація басейнів приток Десни – Білоусу й Стрижня. На самій межі з Любецьким староством між правими притоками Білоусу – Свишнем та Стругою знаходилося селище Мохнатин. Напередодні 1619 р. воно, правдоподібно, знаходилося у сфері впливу любецьких бояр. У березні 1621 р. Мохнатин отримав Григорій Піотровський¹³⁷. Заснування тут населеного пункту відбулося близько 1625 р. Вже тоді за кошти володільця був збудований на Білоусі млин, який мав обслуговувати мохнацьких підданих. Тоді ж Г. Піотровський за поступкою від М. Ясликовського отримав пустош Чортиківщину¹³⁸, що знаходилася біля впадіння Рудки до Білоусу, але заселити її до Смоленської війни не встиг.

¹³¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 62–62 v.

¹³² Ibid. Sygn. 169, k. 171–174 v.

¹³³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 62–62 v.; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28. Деревня Камінь зафіксована Генеральним слідством про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр., але без чіткої локалізації. Вона названа разом з Ріпками, Халявином, Петрушиним і Маслаківкою як маєтності, що належали до полкового писарського уряду (Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 19).

¹³⁴ Русина О. Сіверська земля... С. 208, 210; Pulaski A. Pierwsze lata... S. 219.

¹³⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 25–25 об.

¹³⁶ Там же. Л. 26 об. – 27.

¹³⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 296–297 v.

¹³⁸ Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 249 v. – 254; Krawczuk W. Summariusz Metryki koronnej. S. 68–69.

Далі за верхів'я Білоусу та Стрижня колонізаційний процес у досліджуваній період практично не поширився. Для прикладу, надані для ланової шляхти у 1625 р. селища Велика і Мала Весі, що знаходилися над витокami Стрижня ще в кінці 1633 р., являли собою пустки, якщо не рахувати окремих представників ланової шляхти, які намагалися загосподарювати свої наділи¹³⁹. Принагідно слід відзначити, що територія на північ від згаданих приток Десни була мало придатною для ведення господарства: піщані землі тут виразно домінували, а значна її частина припадала на великі болота Паристе і Замглай¹⁴⁰. Протягом майже всього XVII ст. наявні тут населені пункти постійно перебували під загрозою зникнення.

Значно інтенсивніше проходила колонізація на узбережжях Снову та його приток. Тут знаходилася Седнівська волость Паців. Її засновник Самуель Пац у грудні 1620 р. отримав деревні Листвин (Великий) та Смяч, що розташовувалися на правих притоках Снову – Крюковій та Смячі відповідно¹⁴¹. Населені пункти на Снові – деревню Мокишин, слободи Сновецьк і Седнів – отримав у січні 1621 р. Себастьян Глембоцький¹⁴². Ідентифікація Сновецька й Седнева слободами свідчить на користь того, що вони почали “осідати” після 1618 р. Швидше за все, їх заселення проводив С. Глембоцький, оскільки королівські привілеї 1620–1621 рр. на маєтності у Чернігово-Сіверщині не стільки встановлювали права їх адресатів на певні землі, скільки підтверджували розподіл маєтностей, який раніше був проведений комісарами. У грудні 1626 р. С. Пац купив у С. Глембоцького належні йому населені пункти на берегах Снову¹⁴³, здійснивши таким чином основний хід з творення у нижній течії Снову однієї з найбільш значних у чернігівському регіоні волостей. Вже наявні на її території деревні та слободи давали можливість для переселення людей, логічно було б думати, з білоруських воєводств Великого князівства Литовського, які прибували, в тому числі й з володінь самих Паців, орієнтуючись на маршрути по Снову та його притоках. Колонізація волості мала також виразно річкову орієнтацію – нові населені пункти виникали на берегах рік. До 1633 р. був заснований Тупичів, неподалік Великого Листвина, ймовірно Смичин та Конотоп¹⁴⁴, розташовані біля впадіння Крюкової до Снову.

Невеликий земельний комплекс у нижній течії Снову в 1620 р. отримав королівський дворянин Криштоф Харленський. На його території на час надання існувала деревня Клочків¹⁴⁵. Єдиним успіхом К. Харленського у справі заселення округи Клочкова слід вважати закладення слободи Мокринці¹⁴⁶.

¹³⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 245–245 v.

¹⁴⁰ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Т. I. С. 90.

¹⁴¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 209 об. – 219 об.

¹⁴² Там же. Л. 214–215.

¹⁴³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 175, k. 39 v. – 40 v.; sygn. 173, k. 605 v. – 606.

¹⁴⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

¹⁴⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 52 об. – 53 об.

¹⁴⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 80 v. – 81; sygn. 356, k. 59 v.

Мало змінилася мережа населених пунктів, розташованих за Сновом по правому березі Десни. Радиль (Радунь), відомий ще у литовську добу, продовжував протягом 1620-х рр. залишатися населеним пунктом, хоч і змінив свою назву на Боромики¹⁴⁷. Подібно, безперервно існувала сусідня з Радилем Гориця (Гариця)¹⁴⁸. Певні успіхи у колонізації своїх придеснянських володінь мали Солтики. При отриманні ними у січні 1621 р. королівського привілею до таких, тобто тих, що знаходилися на лівому березі Десни, відносилася лише деревня Блистовичі¹⁴⁹. На початок Смоленської війни тут, крім Блистовичів, зафіксовані деревні Стольна, Городище¹⁵⁰. Цілком правдоподібно, що населеним пунктом була Гусавка, яка ще в березні 1629 р. при отриманні її Гжегожем Блонським називається пустошшю¹⁵¹. Невідомо, коли вона перейшла у власність Солтиків і з чієї ініціативи була осаджена: чи то Г. Блонського, чи то Солтиків. Поряд з володіннями Солтиків у досліджуваний період існували населені пункти, що згодом перейшли до них. Доволі значним населеним пунктом перед Смоленською війною були Волосковичі. Вони були осаджені протягом 1631–1632 рр. У лютому 1631 р. при їх наданні Андрієві Волкові вони зберігають традиційну для колишньої Домислинської волості назву “острів”¹⁵², а в березні 1635 р., коли дозвіл на купівлю Волосковичів у Криштофа Чижа отримав Броніслав Грушецький, вони йменуються селом¹⁵³. Таким чином, Волосковичі були осаджені з ініціативи або А. Волка, або К. Чижа. Починаючи з часу входження до Речі Посполитої, продовжувала існувати як незначний населений пункт деревня Дурмянків. Надана у 1621 р. дорогицькому військовому Амброзієві Сачку, вона на початку 1630-х рр. перейшла у володіння Лукаша Росинського, який у 1634 р. продав її Павлові Солтику¹⁵⁴.

На схід від володінь Солтиків знаходилася найбільш значна у Домислинській волості Менська волость, яку в 1623 р. за наказом Владислава Вази отримав кокенгаузський староста Зигмунт Казановський. Відомий акт подання цієї волості у володіння З. Казановському, здійснений чернігівським капітаном Яном Куновським 7 жовтня 1623 р.¹⁵⁵ Волость лежала на обох берегах Десни. Її задес-

¹⁴⁷ Ibid. Sygn. 165, k. 196 v. – 198; sygn. 180, k. 285 v.

¹⁴⁸ Ibid. Sygn. 165, k. 158–160; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 88–89.

¹⁴⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 215 об. – 216 об.

¹⁵⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 282 v., 284: документ датований 25 лютого 1634 р., але, зрозуміло, що під час війни локації нових поселень не могло бути; більше того, частина поселень, названих деревнями, були спустошеними. Тому в документі реально відображений стан середини 1632 р.

¹⁵¹ Ibid. Sygn. 177, k. 274 v. – 275.

¹⁵² Ibid. Sygn. 178, k. 233 v. – 235.

¹⁵³ Ibid. Sygn. 180, k. 446 v. – 447.

¹⁵⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 208, л. 4 об. – 6; AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 295–295 v.

¹⁵⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 199–199 об.

нянська частина починалася від озера Утоплеників, що виходило з Десни навпроти Макошинського кургану. Далі її межа потічками, болотами й дібровами прямувала до верховини р. Тростянець та річки Доч. Останньою та її притокою Борзенкою – до пристані Говенка. Звідти межа волості йшла потічками, болотами й озерами у північно-західному напрямку до Десни, яку пересікала навпроти впадіння до неї Мени. Тут закінчувалася задеснянська частина волості. Судячи з акта подання, ця частина волості не мала на 1623 р. жодного населеного пункту. Придеснянська частина волості обмежувалася на заході Меною та її притокою Дяговою, на півночі городищем й дубровою Величкова, на сході – річкою Баба. Згаданий акт серед населених пунктів цієї частини волості називає село Макошин, яке, правдоподібно, існувало й до 1619 р., та присілки Максаків, Куковичі, Березовець, Намир. Анклавним відносно волості було село Турія, розташоване при впадінні річки Турчанки у Снов. Вбачається, що перелічені присілки й Турія як населені пункти були відновлені незадовго до 1623 р., хоч у московську добу могли й існувати, зважаючи на ідентифікацію їх як присілків, а не слобід. Власне привілей на волость З. Казановський отримав аж у березні 1633 р., після того, як його протектор Владислав Ваза став королем Речі Посполитої. Цей привілей серед старих поселень називає Макошин, Куковичі й Турію, серед нових – Ядути й Ховми, осаджені у задеснянській частині волості. Загальною фразою згадані новоосаджені слободи, але їх назви не вказані¹⁵⁶. Серед таких мали бути Мена, яка фіксується у роки Смоленської війни, а також, правдоподібно, Баба, Дягове, ймовірно Максаків.

До Менської волості “тягнуло” ряд селищ й “островів”, що були надані іншим особам. З півночі з волостью межувало селище Шарапове, яке у березні 1621 р. отримав Іван Величко¹⁵⁷. Напередодні Смоленської війни на місці колишнього селища розташовувалася ним осаджена слобода Величка¹⁵⁸. Під час війни слобода запустила, що й відзначає привілей Адамові Казановському від 20 квітня 1636 р. на городище Шарапове¹⁵⁹.

Навряд чи здійснювали заходи щодо заселення сусіднього з Менською волостью Домислинського “острова” Петро, Іван і Федір Солтики, які отримали його у січні 1621 р.¹⁶⁰ Лише після Смоленської війни, коли “острів” потрапив у руки Адама Казановського, тут були осаджені села Домислин і Ольшана¹⁶¹.

Аналогічно справа виглядає і з сусіднім із Домислинським Валайківським “островом”, який впродовж 1621–1634 рр. належав Адамові Беджицькому¹⁶².

¹⁵⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 126–126 v.

¹⁵⁷ Ibid. Sygn. 165, k. 285–286.

¹⁵⁸ Ibid. Sygn. 180, k. 438.

¹⁵⁹ Ibid. Sygn. 182, k. 72–72 v.

¹⁶⁰ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 217 об. – 219.

¹⁶¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 280–281.

¹⁶² Ibid. Sygn. 165, k. 289 v. – 290 v.

На початку 1635 р. цей “острів” згідно з королівським консенсом мав дістатися все тому ж А. Казановському¹⁶³.

На самій межі з Новгород-Сіверським уїздом, східніше від Домислинського “острова”, лежала маєтність Волинка (Волиничі), яка перед Деулінським перемир'ям належала чернігівській церкві Іллі Пророка. На початку 1620-х рр. Волиничі отримав Петро Крухельський. Ідентифікація Волиничів “добрами” свідчить на користь того, що вони продовжували залишатися населеним пунктом. У лютому 1626 р. П. Крухельський поступився Волиничами на користь чернігівського капітана і вїйта Яна Куновського¹⁶⁴. Останній, відомий своєю активною діяльністю стосовно заселення Чернігівської волості, не міг не докласти зусиль щодо збільшення населення своєї маєтності. Напередодні Смоленської війни, у травні 1632 р., чернігівський капітан отримав королівський консенс на продаж Волиничів Юрієві Красовському. Зважаючи на факт підтвердження цього консенсу в лютому 1633 р.¹⁶⁵, слід гадати, що сама купівля мала місце вже після війни, а ціна суттєво зменшилася. Попри військові знищення й відсутність у Ю. Красовського значних ресурсів, Волиничі зберегли своє значення як населений пункт.

Протягом 1620 – початку 1630-х рр. зросла кількість населених пунктів по Убіді та її притоках. На початку 1630-х рр. фіксується село Козленичі – давнє поселення, яке так само, як Домислин і Волиничі, існувало ще у литовську добу¹⁶⁶. Правдоподібно, Козленичі, хоч і втратили значну частину мешканців у Смутний час, але статус села зберегли, в тому числі й на час входження до Польсько-Литовської держави. У листопаді 1632 р. Козленичі отримав Ян Сіножацький. Разом з ними він отримав два “острови” – Сядринський (Шадринський), розташований нижче від впадіння Олешні до Убіді, та Убідський¹⁶⁷. Відомі нам документи не відзначають поширення колонізаційного руху на ці “острови” в польську добу.

Інакший вигляд має ситуація з “островами” Стопилин і Холми, розташованих північніше від Сядринського “острова” за течіями Убіді та Олешні. Стопилин у 1620 р. був наданий Миколаєві Олехновичу¹⁶⁸. Саме за його володіння Стопилин “осів”. Сталося це раніше 1625 р., оскільки королівський консенс на його поступку Ярошові Таргоні ідентифікує його як “село острів Стопилин”. “Острів” Холми при наданні 40 волок у ньому тому ж Я. Таргоні у 1628 р. називається “пустим”¹⁶⁹. Швидше за все, село Холми тут виникло вже після 1633 р.

¹⁶³ Ibid. Sygn. 180, k. 397 v. – 398.

¹⁶⁴ Ibid. Sygn. 174, k. 61 v. – 62 v.

¹⁶⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 28 об. – 29.

¹⁶⁶ Русина О. Сіверська земля... С. 207, 209, 210.

¹⁶⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 226 v. – 227.

¹⁶⁸ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 177 об. – 179 об.

¹⁶⁹ Там же. Д. 214, л. 125 об. – 127.

Доволі значна територія Домислинської волості на схід від Убіді й північніше від Бречі поступово дісталася Михайлові Ясликовському. Спочатку, в грудні 1620 р., він отримав деревню Охрімівщину (Охромієвичі)¹⁷⁰. Жителів у ній було мало, тому й надалі вона залишалася малозаселеною. У березні 1623 р. король підтвердив права М. Ясликовського на Охрімівщину, додавши до неї “острови” Козонецький, Червовський і Холми¹⁷¹. Останній мав вже належати Андрієві Волку. М. Ясликовський забрав у 1625 р. його силою, але за рішенням королівського суду від 15 липня 1628 р. змушений був повернути його А. Волку. Під час наїзду М. Ясликовський, як зазначає декрет, спустошив маєтність, але доволі невисока оцінка завданої шкоди – 300 злотих – свідчить, радше, про відсутність тут постійних поселень¹⁷². У березні 1624 р. М. Ясликовський уклав з Б. Грязним договір міни, предметом якого стали слобода Ладинка першого й “острів” Скробовщина другого. Остання тяжіла до Охрімівщини та Холмів¹⁷³ і таким чином у діях М. Ясликовського почала спостерігатися тенденція до творення потенційно потужної волості. На початку 1625 р. М. Ясликовський набув у Петра Крухельського ще два “острови” у Домислинській волості – Жуковича (між Бречицею та Бречом) і Заміський¹⁷⁴. Теоретично максимальних розмірів володіння М. Ясликовського у цій волості досягли у серпні 1634 р., коли він отримав королівський привілей на Сядринський (Шадринський) й Убідський “острови”¹⁷⁵, що раніше були надані Я. Сіножацькому. Значна територія колишньої Домислинської волості, що опинилася в руках М. Ясликовського, з огляду на відсутність постійних поселень мало використовувалася у господарських цілях. Підвищення її економічної ефективності вимагало певних інвестицій, якими М. Ясликовський не володів. Тому в січні 1635 р. він отримав королівський консенс на продаж цих володінь Миколаєві Киселю¹⁷⁶, що незабаром мало місце.

Практично одночасно останньому вдалося набути деревню Верхолісся у Криштофа Муховецького¹⁷⁷. Верхолісся як населений пункт фігурує у травні 1623 р., коли привілей на них був виданий Станіславу Зелінському¹⁷⁸. Це схиляє до думки, що деревня зберегла частину своїх мешканців на момент включення Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої.

Ще два “острови” у Домислинській волості – Кутчище та Юрівщина, які отримали в кінці 1620 – на початку 1621 р. відповідно Олександр Оловенецький

¹⁷⁰ Там же. Д. 209, л. 195–196 об.

¹⁷¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 169, k. 212–213 v.

¹⁷² РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 156–156 об.

¹⁷³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 42–45 v.

¹⁷⁴ Ibid. К. 48–49.

¹⁷⁵ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 55 об. – 56.

¹⁷⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 48–49.

¹⁷⁷ Ibid. Sygn. 182, k. 61 v. – 62.

¹⁷⁸ Ibid. Sygn. 170, k. 293–294.

і Єжи Церпіцький (Терпицький)¹⁷⁹, ідентифікувати не вдалося. Так само не простежується їх подальша метрика.

В цілому слід відзначити, що колонізаційні процеси у чернігівському регіоні значно відрізнялися від аналогічних процесів у задеснянському регіоні. Округа Чернігова колонізувалася досить інтенсивно, але сам процес не набув такого організованого характеру, як, наприклад, у Ніжинській окрузі. На території між Сожем і Білоусом та його допливами не було значних приватних волостей, тому міська колонізація, що спрямовувалася з Чернігова, тут відігравала провідну роль. За період від 1619 до 1633 р. дещо розбудувалася мережа поселень по Сожі. Провідна роль у цьому поступі належала Пацам, що сконцентрували у своїх руках найбільш значні поселення на правому березі Сожу й докладали зусиль щодо заснування слобід, фундованих по берегах річок. Свою специфіку мала колонізація у колишній Домислинській волості. Незначна кількість поселень, що існувала тут до 1619 р. або виникла опісля, загалом визначала слабкий рівень заселення волості. Шляхтичі, які мали тут володіння й потенційні можливості для організації колонізаційних акцій, з певних причин звертали свою увагу на інші свої маєтності. Солтики приділяли більшу увагу задеснянській частині своєї Сиволозької волості, а З. Казановського від достатнього інвестування у свою Менську волость стримував факт невизначеного її статусу – він володів нею лише на підставі наказу адміністратора Владислава Вази. Територія ж Домислинської волості на північ від дрібних приток Десни між Убіддю й Сожем знаходилася в руках володільців, що не мали відповідних ресурсів для колонізації. Крім цього, факт неможливості використовувати багаті лісові ресурси наданих їм володінь не дозволяв заробити швидкі гроші для реалізації цієї мети. Як наслідок, ситуація тут з мережею населених пунктів на початок Смоленської війни фактично не відрізнялася від 1619 р.

Новгород-сіверський регіон. Колонізаційні процеси у цьому регіоні мали локальний характер, зважаючи на збереження основної мережі населених пунктів. Крім того, тут практично не було значних земельних надань: шляхтичі, як правило, отримували по одному – декілька населених пунктів. Досить далеко знаходилися й регіони, що могли постачати людський матеріал для колонізації. Переселенці мали пристосовуватися до звичаїв місцевого населення московського походження, яке мало подібні, але все-таки відмінні культурні й релігійні орієнтації. Тому значного прибуття людей з найближчих регіонів Речі Посполитої у новгород-сіверському регіоні протягом перших років після 1619 р. не спостерігалося. Окремі населені пункти, як, наприклад, Глухів, тоді запустили (див. додаток № 8).

¹⁷⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 193–194 об.; AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 290 v. – 291 v.

Низка нових населених пунктів все-таки з'явилася. На правому березі Судості річицький гродський суддя Олександр Биковський заснував село Баклан¹⁸⁰, якого не фіксує інвентар 1619 р. На тому ж березі Судості, але значно нижче за течією, перед впадінням до неї Вари, Ян Маркович Гарабурда заснував деревню Городище. Згодом він нею разом з деревнею Дешковичі поступився своїм племінникам Ольбрихтові й Олександрові¹⁸¹. Останні ж у 1635–1636 рр. поступилися своїми частинами у Дешковичах і Городищі Янові Кунинському¹⁸². Населення Городища було нечисленним: подимний реєстр взагалі не згадує цей населений пункт; натомість із квита Я. В. Карського, виданого Я. Кунинському щодо зібраних у березні 1638 р. з його населених пунктів посольських грошей, стає відомо, що у Городищі разом з Чаусовим, Вітельмом, Дешковичами нараховувалося шість димів¹⁸³.

Окремі населені пункти засновувалися і на південному сході регіону, що тяжів до Сейму і Клевені. Напередодні Смоленської війни вже існувала деревня Стариків, яка розташовувалася на лівому березі Обести – лівого допливу Клевені. На початку листопада 1632 р., в умовах початку війни, частина селян цієї деревні вийшла “на государеве ім'я” у Рильськ¹⁸⁴. Здається, що на початку 1630-х рр. почала осідати деревня Єсмань, на яку ще як пустош отримав у березні 1629 р. привілей новгород-сіверський земський писар Стефан Огницький¹⁸⁵. Знаходилася вона на берегах верхньої течії Єсмані, на північний схід від Глухова.

Маловідомий нам Толкачевський, який з початком Смоленської війни вирішив за краще після взяття Новгорода-Сіверського перейти на московський бік, напевно, був причетний до заселення селища Пустогород, розташованого біля витоків річки Свеси. Осаджена деревня, як випливає зі зіставлення джерел, мала подвійну назву Пустогород чи Санський город. На початку 1634 р. її отримав Миколай Глоговський¹⁸⁶.

Тенденція до відновлення колишніх населених пунктів на селищах, пустошах і городищах була чи не основною у колонізації новгород-сіверського регіону. Новгород-сіверський земський суддя Мартин Бочковський на пустоші Ананчин, яку отримав за поступкою від Лукаша Некрецького у 1624 р.¹⁸⁷, заснував

¹⁸⁰ Про заснування Баклана до 1633 р. можна говорити на основі значної кількості димів, з яких Миколай Глоговський, що отримав його за поступкою від О. Биковського, сплатив податок (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 30 зв.; AGAD. Метрыка koronna, sygn. 184, k. 36 v. – 37).

¹⁸¹ Ibid. Sygn. 181, k. 81–82.

¹⁸² Ibid. Sygn. 180, k. 557 v. – 558 v.; sygn. 182, k. 78–79.

¹⁸³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 44.

¹⁸⁴ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 79, л. 396.

¹⁸⁵ AGAD. Метрыка koronna, sygn. 177, k. 296–297.

¹⁸⁶ Ibid. Sygn. 180, k. 279 v. – 280.

¹⁸⁷ Ibid. Sygn. 171, k. 60 v. – 61.

напередодні 1628 р. однойменний населений пункт. Свій статус Ананчин зберігав і перед, і після завершення Смоленської війни¹⁸⁸. Так само у тому ж Кологородньому стані до початку тієї ж війни була знову заселена запусіла деревня Дубовичі, розташована над р. Ретик. Подібно запусіла у 1619 р. деревня Баничі у Підпу-тивльському стані була заселена на початку 1630-х рр. Петром Нецецьким та Яном Грудзьким, які з лютого 1621 до березня 1635 р. спільно нею володіли¹⁸⁹. У Радогозькому стані Щасному Вишлю вдалося вже на початку 1620-х рр. відновити як населений пункт деревню Кістер¹⁹⁰. Так само швидко Станіслав Мінвід добився повернення жителів до деревні Сопич Підпутивльського стану¹⁹¹.

Разом з тим низка населених пунктів, що запусіли напередодні 1619 р., в такому стані залишалися й на початку 1630-х рр. До них слід зарахувати Білокопитів, Княжу, Ярославець у Підпутивльському, Бобрик, Гриденки, Стечну у Радогозькому, Забіличі, Чигин, Понорницю у Кологородньому стані, Сапічик, Слушило, Требеницю, місцезнаходження яких локалізувати не вдалося (див. додаток № 8).

Про слабку динаміку колонізаційних процесів у регіоні свідчить зникнення деяких населених пунктів після 1619 р. Так, запусіли на початок 1630-х рр. деревні Вялки, Гординичі, Лукине, Михалівка у Радогозькому, Іваниличі, Канинка, Котельникове, Новосілки, Погаричі, Чолгузи у Підпутивльському, Івачків, Матейкіне, Медведів, Хатерин, Храповичі у Кологородньому стані, Замигалє, Знякин, Юрків (не локалізовані) (див. додаток № 8).

На відміну від попередньо аналізованих регіонів Чернігово-Сіверщини, на прикладі новгород-сіверського регіону можна орієнтовно порівняти його заселеність на 1619 та на кінець 1632 р. Згідно з даними інвентаря 1619 р. у Новгород-Сіверському замку було 200 будинків, які населення залишило й емігрувало до Московської держави. Не набагато кращий вигляд мала ситуація у міському посаді. Тут, як відзначив укладач інвентаря Криштоф Довнарівч, у 300 будинках людей залишилося мало, бо всіх московські війська силою вивели за кордон¹⁹². Умовно можна припустити, що в місті залишилося близько 50 господарів. По трьох станах уїзду ситуація мала такий вигляд: Кологородній стан – 173, Підпутивльський – 191, Радогозький – 41 господар. Привілеї королівської канцелярії для Чернігово-Сіверщини занотували на початку 1620-х рр. ще 18 населених пунктів, незафіксованих інвентарем 1619 р. Зважаючи на невисокий ступінь

¹⁸⁸ Привілей Войцехові Корицькому, виданий 7 січня 1634 р., називає Ананчин добрами (Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego, oddz. rękopisów, rkps 6862, f. 559; ЦДІАК, ф. 25, спр. 192, арк. 711–712 зв.)

¹⁸⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 263 v. – 264 v.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 106–106 об.

¹⁹⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 277–278 v.

¹⁹¹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 176–177 об.

¹⁹² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 143–144.

заселеності деревень, можна припустити, що загальне число господарів у цих 18 деревнях складало приблизно 40. Таким чином, у поселеннях Новгород-Сіверського уїзду на час його переходу до складу Речі Посполитої залишилося близько 500 господарів.

Наступною датою, коли можна спробувати підрахувати загальне число господарів у новгород-сіверському регіоні, є початок Смоленської війни. Відомо, що перед початком війни значна частина населення уїзду була сконцентрована у Новгород-Сіверському замку. Тут перебувало 800–850 міщан і селян “литовського” походження та 152 – московського. Ще 550 господарів разом із сім’ями на початку грудня 1632 р. вийшли на “государеве ім’я” в Путивль. Подібні міграції не були поодинокими. У листопаді того ж року в Рильськ перейшли з сіл Крупця, Уланова, деревень Гирина, Старикова, Кочурівки 173 чоловіки¹⁹³. Слід гадати, що основну масу вихідців становили селяни російського походження. Безперечно, якась частина селян залишилася у своїх поселеннях. Особливо це стосується території, яка швидко перейшла під контроль московських військ, а також поселень, розташованих між Десною та Убіддю. Таким чином, сукупне число господарів можна збільшити до двох тисяч. Це дає чотириразове зростання виробничого населення регіону в проміжку між 1619–1620 та кінцем 1632 р.

Із наведених вище міркувань випливає, що кількість господарів російського походження збільшилася за рахунок природного приросту, але збільшилася не набагато, тому що міграція на схід, особливо в умовах спроб насадження унії на початку 1630-х рр., посилилася. Можна припустити, що селяни російського походження становили серед господарів регіону приблизно 30%. Звідки ж прибули інші 70% господарів у новгород-сіверський регіон? Відповідь на це питання дають відписи Розрядного приказу на прохання (“чоломбитгя”) московських бояр щодо надання їм холопів з числа захоплених у грудні 1632 р. у Новгороді-Сіверському осіб.

Природна вибірка, що охоплює відомості про 85 полонених, дає таку картину (див. додаток № 10). Щодо 59 осіб зі згаданих 85 є інформація про їх походження. Серед них найчисельніше представлені вихідці з білоруських воєводств: 22 з Мстиславського, 16 з Могилівського, 4 з Мінського, по 1 з Новгородського та Смоленського воєводств. Досить численно представлені також вихідці з Новосівки та Ніжина – відповідно 5 та 8 осіб. Таким чином, більше ніж 74% полонених, про яких є інформація, прибули до новгород-сіверського регіону з білоруських воєводств, 22% – із задеснянського регіону Чернігово-Сіверщини. Серед останніх найбільш представлені козаки. Це дозволяє висловити здогад, що вони прибули сюди або після поразки повстання під проводом Тараса Трясила, або напередодні Смоленської війни у зв’язку із необхідністю посилення залоги Новгород-Сіверського замку. Відтак основний колонізаційний потік до новгород-

¹⁹³ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 79, л. 389–398.

сіверського регіону спрямовувався з білоруського лівобережжя Дніпра та окремих міст, розташованих на правому березі цієї ріки – Бихова, Орші, Могилева. Крім селян, у цій колонізації активну участь взяли міщани, значне число яких прибуло з Кричева.

Таким чином, опираючись на динаміку зросту числа господарів за досліджуваний період та дані природної вибірки щодо походження захоплених у полон під час взяття московськими військами Новгород-Сіверського, можна ствердити про щонайменше чотириразове зростання населення регіону протягом 1619–1632 рр. переважно за рахунок прибульців зі східних білоруських воєводств Великого князівства Литовського. Це зумовлювалося як географічними особливостями положення новгород-сіверського регіону – його відкритістю на північний захід, так і наявністю відповідних людських ресурсів саме там. Колонізаційний потік з південного заходу Чернігово-Сіверщини проявив себе лише напередодні Смоленської війни й був представлений переважно козаками-випищиками.

Загалом, слід ствердити, що уряд Речі Посполитої після укладення Деулінського перемир'я мав вирішувати питання заселення Чернігово-Сіверщини залежно від ситуації, що склалася у трьох його регіонах. Щодо новгород-сіверського регіону, то необхідно було зберегти фактичну мережу поселень, наростити чисельність їх населення й по мірі можливості здійснити внутрішню колонізацію, опираючись на існуючі села й деревні. Така колонізація мала б вестися шляхтичами-ленниками, що отримали тут маєтності. Задеснянський регіон відкривав можливість проведення класичного колонізаційного процесу з діяльністю від імені адміністратора осадчих, визначення пільг для поселенців, надання їм довготермінової слободи. Заселення чернігівського регіону поєднувало в собі риси колонізації із заснуванням слобод, призначенням осадчих та колонізації, спрямованої на зростання чисельності жителів населених пунктів, що зберегли свій статус з московської доби. Помітну роль тут відігравала міська колонізація, що проводилася з Чернігова під керівництвом місцевого капітана та війта Яна Куновського.

VI.3. Колонізація у 1630–1640-х рр.

Задеснянський регіон. Події Смоленської війни по-різному вплинули на східну й західну частини цього регіону. Західна частина мала добре укріплені замки, зокрема Ніжин та Носівку; тут були сконцентровані основні сили козацьких та урядово-шляхетських військ. Як наслідок, московські військові підрозділи не здійснювали активних дій щодо цієї частини задеснянського регіону. Завдяки цьому місцеве населення протягом 1632–1634 рр. принаймні не зменшилося, а правдоподібно, навіть збільшилося за рахунок переселенців із територій Чернігово-Сіверщини, які стали ареною протистояння між вою-

ючими сторонами. Східна ж частина регіону підлягла майже цілковитому спустошенню. Ще на початку війни московські війська зруйнували Батурин, а на початку 1634 р. така ж доля спіткала Борзну. Причому замок не лише втратив свою оборонну функцію в регіоні, але й московськими підрозділами були спалені навколишні села й слободи, населення окремих з яких складало від 300 до 500 дворів. Втім невелике число полонених, захоплених московськими військами, свідчить на користь того, що населенню цих слобід вдалося втекти¹⁹⁴.

Після завершення війни люди почали повертатися у покинуті населені пункти, поновлюється система оборонних замків на схід від Ніжина – відновлюються Борзна й Батурин, остаточно “осідають” Бахмач і Конотоп. Відновлення Борзни та осадження Бахмача було справою Щ. Вишля та рожанського старости Войцеха Вишля, який отримав Борзненську волость за поступкою від першого. Вже у 1638 р., крім відновлення старої мережі населених пунктів волості, документи у ній фіксують села Кунашівка, Острів та Бахмач¹⁹⁵. Кунашівка, згідно з інформацією початку XVIII ст. старожилів, мала бути заснована вихідцем з Наддніпрянської України Кунашем, а першими поселенцями у ній були козаки¹⁹⁶. Протягом кінця 1630–1640-х рр. на території волості з’явилися села Шаповалівка, що зафіксована на карті Г. Боплана¹⁹⁷, Оленівка, Старосвітське городище, Курінь, Зсамбів. Тоді ж розщепився Бахмач: крім села, яке почали називати Старий Бахмач, на острові між річками Борзна і Бахмач виникло місто Бахмач¹⁹⁸.

Батурин і Конотоп заселялися урядниками О. Пісочинського. Батурин знову фіксується як значний населений пункт у першій половині 1635 р. і, зважаючи на те, що урядником у ньому був якийсь Яворський, ймовірно, саме йому належить заслуга повторного осадження. Проте залога у замочку протягом 1635 р. була невеликою – навіть із врахуванням підрозділів, надісланих новгород-сіверським підстаростою М. Пенським, не перевищувала 100 чол. – тому його населення слід вважати незначним¹⁹⁹. Вже тоді під Батурином існувала якась деревня. Швидше за все, у даному випадку йшлося про Обмачів, розташований вище за течією Сейму. Найпізніше восени 1635 р., О. Пісочинський змушений був після

¹⁹⁴ Там же. Приказной стол, стб. 53, л. 291–293.

¹⁹⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв.

¹⁹⁶ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... С. 79.

¹⁹⁷ Кордт В. Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. IV; Вавричин М., Голько О. Показчик об’єктів, відображених на Спеціальній карті України Г. Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 168. Укладачі показчика висловили здогад, що назва “Czarowołowka” на карті позначає населений пункт “Часниківка”; тоді ж як йдеться, безперечно, про Шаповалівку.

¹⁹⁸ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. С. 180, 187, 200. Дата фіксації згаданих населених пунктів не повинна вводити нас в оману: виникнути протягом часу ведення військових дій вони не могли.

¹⁹⁹ Pulaski K. Kronika polskich rodyw szlacheckich... Т. II. S. 144.

численних втручань з боку короля та кількарязового завоювання замку людьми Є. Оссолінського і його союзниками передати Батурин останньому. У Батуринській волості, крім відновлення Красного, напередодні 1638 р. з'явилися такі населені пункти, як Пальчики й Мітченки²⁰⁰.

Конотоп почав “осідати” в другій половині 1636 р. З, одного боку, він ще згадується як урочище, а з іншого, в документах вже фігурують “конотопські люди”, у яких московські люди покрали коні²⁰¹. Напевно, осадчим Конотопа був слуга О. Пісочинського Станіслав Сосновський, який фіксується як місцевий староста найпізніше з травня 1637 р.²⁰² Подимний реєстр 1638 р. ставить містечко Конотоп на перше місце за чисельністю будинків (78 димів) серед населених пунктів, які перебували у володінні О. Пісочинського²⁰³, що свідчить про високу економічну привабливість його округи та швидкі темпи колонізаційних процесів у ній. Натоді в Конотопській окрузі вже існують населені пункти Попівка та Соснівка, яка, слід погодитися з О. Лазаревським, була також заснована С. Сосновським²⁰⁴. Трохи згодом на південь від Конотопа з'явилася слобода Підлипна, документальні відомості про яку датуються серпнем 1642 р.²⁰⁵. На час поступки Конотопської волості О. Пісочинським Є. Оссолінському, що мало місце у жовтні 1643 р., до перелічених населених пунктів додалися нові – Вирівка та Германівка²⁰⁶. Згадані ж при уведенні Є. Оссолінського у володіння волостю як маєтності Пуста Торговиця й Гольськ найбільш ймовірно були пустками²⁰⁷. Документ про уведення, здійснене возним Андрієм Дяківським 6 березня 1644 р., фіксує у волості млини, фільварки й корчми, а також такі служилі групи населення, як бояри, драгуни, козаки²⁰⁸.

Не так інтенсивно, як навколо Борзни, Бахмача, Батурина та Конотопа, колонізаційний рух розвивався на межі задеснянського регіону з Вишневеччиною. Зі зростанням потуги й територіальних претензій князя Яреми мало хто

²⁰⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв.

²⁰¹ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 251; 1636, № 1а, л. 42. Цікаву версію осадження Конотопа запропонував О. Іринін. На його думку, у 1635 р. на місці Конотопа польський шляхтич Підкова заснував поселення Новоселиця і лише через п'ять років О. Пісочинський звів тут укріплене місце (*Иринин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. Чернигов, 1919. С. 139; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. Киев, 1980. С. 266*).

²⁰² РГАДА, ф. 79, 1637, № 1, л. 606; № 5, л. 113–114.

²⁰³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

²⁰⁴ *Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 233.*

²⁰⁵ РГАДА, ф. 79, 1642, № 1, л. 94–96.

²⁰⁶ AGAD. Zbiyg Czolowskiego, sygn. 440, s. 1–5.

²⁰⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 10–10 а. Щодо Пустої Торговиці це можна ствердити напевно: королівський консенс на поступку Конотопської волості, виданий 6 вересня 1643 р., ідентифікує її як урочище (Там само. Арк. 28–29).

²⁰⁸ Там само. Арк. 10–10 а.

хотів бути його сусідом. Навіть ті особи, які вважали свої можливості в процесі ймовірного конфлікту з Я. Вишневецьким досить значними, як показала практика початку 1640-х рр., глибоко помилялися.

Показовим тут є приклад городельського старости й королівського покойового дворянина Криштофа Харленського. Отримавши після закінчення Смоленської війни городище Грайворон (Гайворон) понад р. Ромен²⁰⁹, він приступив до заселення наданої йому території. На початку 1640-х рр. тут вже існували слободи Дмитрівка і Почепки. Практично одночасно з К. Харленським розпочали свою колонізаційну діяльність на берегах верхньої течії Ромна й урядники князя Я. Вишневецького. Зважаючи на наявність поблизу матеріальних й людських ресурсів, останні робили це більш успішно. У кінці 1630-х рр. над маєтностями К. Харленського надвисали два населених пункти князя – Красний Колядин²¹⁰ й Голенка, відрізаючи їх від ленних володінь шляхти на території Чернігівського воєводства. Коли після завершення козацьких повстань 1637–1638 рр. Я. Вишневецький приступив до реалізації політики заокруглення своїх земельних володінь на Задніпров'ї, К. Харленський виявився одним з перших, хто став жертвою цієї політики. Вже у 1640 р. князеві належали, крім села Красного й слободи Голенки, ще й села Гайворон та Липове, з яких він сплатив подимний податок²¹¹. Цього ж року на маєтності К. Харленського біля Ромна люди князя вчинили напад і фактично приєднали їх до Вишневецьчини. У березні 1641 р. справу за скаргою К. Харленського розглянув королівський асесорський суд. Відповідач на суд не з'явився, і було ухвалене рішення, яке зобов'язувало його повернути захоплені маєтності К. Харленському²¹². Князь це рішення не виконав, і К. Харленський викликав його вже на сеймовий суд, відповідне засідання якого відбулося наприкінці лютого 1643 р. Я. Вишневецький на суд знову не з'явився, що призвело до відкладення справи²¹³. Свої маєтності К. Харленському так і не вдалося повернути: у складеному в червні 1646 р. тестаменті він зазначив, що вони й надалі залишаються в руках Я. Вишневецького²¹⁴.

²⁰⁹ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 52 об. – 53 об.

²¹⁰ На думку О. Лазаревського, Красний Колядин під назвою Краснобережжя згадується у 1618 р. як новоосажене містечко (*Лазаревский А.* Лубенщина и князя Вишневецкие. С. 31–32). З цим важко погодитися. Красний Колядин був осаджений урядником Я. Вишневецького Якубом Колендою. Відбувалося осадження незадовго перед 1638 р., коли вперше у матеріалах Посольського приказу згадується цей населений пункт під назвою Красний Став. Я. Коленда наприкінці 1635 р. згадується як лубенський урядник, а в кінці 1638 р. як урядник Красного Ставу (РГАДА, ф. 79, 1635, № 1, л. 199; 1638, № 2, л. 726, 757, 788). На нашу думку, десь протягом згаданих двох років містечко “осіло”.

²¹¹ ЦДІАК, ф.11, спр. 9, арк. 889 зв.

²¹² *Tomkiewicz J. Jeremi Wiśniowiecki...* S. 83.

²¹³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 136 об. – 137 об.; *Николайчик Ф.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких... С. 161–162.

²¹⁴ *Tomkiewicz J. Jeremi Wiśniowiecki...* S. 83.

Не менш впевнено, ніж К. Харленський, почував себе чернігівський каштелян Миколай Коссаковський, що володів містечком Дорогинкою та його округою на правобережжі Удаю. Ще у 1635 р. Я. Вишневецький оскаржив каштеляна щодо незаконного володіння Дорогинкою²¹⁵, але вступати у відкритий конфлікт із впливовим на королівському дворі М. Коссаковським тоді він не наважувався. У другій половині 1639 р. каштелян помер, і Дорогинською волостю далі володіла його вдова – Софія Коссаковська. Князь ще довго очікував, віддаючи перевагу боротьбі за більш великі волості, які вважав своїми, зокрема Роменську. Лише у 1645 р. він розпочав відкриту боротьбу за Дорогинку з округою. Перший наїзд бажаних результатів не приніс. У червні 1646 р. князеві слуги (драгуни, козаки тощо загальною чисельністю 1200 осіб) на чолі з Якубом Колендою здійснили збройний напад з Ічні на село Владиславівку, осаджене Коссаковськими у досліджуваний період. Дорогинку, розташовану на півострові, що був утворений Удаєм²¹⁶, та добре укріплену, людям Я. Вишневецького взяти не вдалося. Однак вони не обмежилися лише пограбуванням волості, як це було попереднього року, а у міжріччі Удаю та Кропивни почали осаджувати слобідку й будувати замочок. Осадчим тут Я. Вишневецький призначив Миколая Заблоцького, люди якого взялися спустошити дорогинські пущі й сіножаті²¹⁷. Здається, таким чином князь намагався витіснити С. Коссаковську з Дорогинки або змусити її продати йому волость за символічну ціну. Апеляція останньої до сеймового суду в 1647 р. була неефективною, оскільки князь, що вже стало традицією, не з'явився на засідання. Як наслідок, конфлікт так і не був вирішений.

Отримавши у липні 1636 р. підтвердження своїх прав на Івангород, активніше почали сприяли заселенню його волості Паці. У 1638 р. у ній фіксуються населені пункти Фастовець, Махнівка, Максимівка, Плиска й Петренки²¹⁸. Осадчому ж Івангорода Михайлові Вороничу дісталось як нагорода за осадження село Омбиш²¹⁹.

Південніше від Івангородської волості, понад Удаєм, смугою тягнулися володіння ніжинської ланової шляхти. Їх в цілому називали Крупичпольськими ґрунтами. Після Смоленської війни вони почали заселятися. Центральний населений пункт цих ґрунтів – село Крупичполе – “осіло” перед 1638 р.²²⁰ Його

²¹⁵ Ibid. S. 84.

²¹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 93.

²¹⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 438 об. – 439; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, gkps 2468, s. 7. Інформація В. Томкевича про те, що людям Я. Вишневецького вдалося опанувати Дорогинку є помилковою (див. Tomkiewicz J. Jeremi Wiśniowiecki... S. 84).

²¹⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28.

²¹⁹ Там само. Арк. 27 зв.

²²⁰ О. Яблоновський вважав, що Крупичполе у 1638 р. придбав М. Коссаковський (Jablonowski A. Zadnieprze. S. 244). Відомими нам джерелами таке припущення не підтверджується.

специфікою було те, що в ньому свої дими мали ряд представників ланової шляхти: Миколай Малаховський, Скорупінський (Скорупський?), Борковський, Заблоцький та ін. Тоді ж фіксується сусіднє з Крупичполем село Максимівка, осаджене лановим шляхтичем Годлевським (Єжи?)²²¹. Напередодні 1648 р. до них додалися села Мартинівка і Кульчинівка, заснована чернігівським скарбником Криштофом Колчинським²²². Обидва села зафіксовані на Спеціальній карті Г. Боплана²²³. Пізніший документ, датований 1668 р., згадує ще два села, належних до Крупичпольських ґрунтів, – Борківці й Красівці²²⁴. Хоч у нашій джерельній кверенді вони до 1648 р. не зафіксовані, велика ймовірність, що ці села існували вже тоді. У першу чергу, до такого висновку підштовхують їх назви, які, напевно, походять від прізвищ їх засновників. Серед ніжинської ланової шляхти були Борковський і, правдоподібно, Красовський – перший чоловік Маріанни Годлевської, яка у 1668 р. отримала потвердження на володіння 24 волоками у цьому селі. Так само правдоподібно, що напередодні Хмельниччини існувало сусіднє з Максимівкою село Рожнівка, оскільки привілей на Рожнівку, Крупичполе, Мартинівку й Максимівку Єжи Годлевському від 9 березня 1664 р. зазначає, що села внаслідок військових подій втратили володільця²²⁵.

Крім сіл, заснованих представниками ланової шляхти, у цьому ж надудайському пасі напередодні 1638 р. з'явилося село Бельмачівка, осаджене новгород-сіверським земським підсудком Адамом Вишневським²²⁶. Напевно, у середині 1640-х рр. існувало село Припутні²²⁷. Саме воно фігурує на карті Г. Боплана як Припонівка²²⁸. Невідомо, щоправда, чи воно належало до Дорогинської волості, чи було володінням ланової шляхти. Не входило до цієї волості село Бакаївка, яке сусідило ще й з володіннями Я. Вишневецького, якому, наймовірніше, й належало. Це село фіксується як населений пункт з 1630-х рр.²²⁹

На південний захід від Дорогинської волості знаходилися лосинівські ґрунти, у 1627 р. виділені для ланової шляхти. Тоді центральний пункт цих ґрунтів – селище Лосинівку – отримав Миколай Малаховський. Згодом (точно

²²¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв. – 29.

²²² Присяжні книги 1654 р. С. 148, 153; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 425–427; AGAD. Sigillata, sygn. 10, k. 202.

²²³ Кордт В. Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. IV; Вавричин М., Голько О. Показчик об'єктів... С. 184, 194.

²²⁴ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 425–427; AGAD. Sigillata, sygn. 10, k. 202.

²²⁵ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 376–377.

²²⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28.

²²⁷ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... С. 4; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 93.

²²⁸ Кордт В. Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. IV; Вавричин М., Голько О. Показчик об'єктів... С. 208.

²²⁹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 221, k. 26 v. – 27 v.; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 92.

невідомо коли) останній продав Лосинівку панові Чижу (Кирикові?)²³⁰. Саме він, правдоподібно, розпочав заселення Лосинівки. Подимний реєстр 1638 р. фіксує ще одного володільця димів у Лосинівці – чернігівського скарбника Михайла Ясликовського²³¹. Втім, села, в яких мешкали ланові шляхтичі, як правило, мали по два-три й більше володільців: димами у Крупичполі, крім вище названих ланових шляхтичів, володіли Паці; вони ж поряд з Годлєвським мали свою частину в Максимівці. Інших населених пунктів на лосинівських ґрунтах не виникло: розташоване на північний схід від Лосинівки селище Данники зберігало свій статус протягом всього польського періоду.

Одна з найбільш залюднених у задеснянському регіоні Ніжинська волость (з 1633 р. староство) і протягом 1630–1640-х рр. продовжувала залишатися однією з найбільш привабливих для прибульців, головним чином, з-за Дніпра. Більш того, починаючи з часу перших козацьких повстань, у ході яких Ніжин відігравав роль одного з опорних пунктів козаччини, місто стало джерелом постачання людських ресурсів в інші куточки Чернігово-Сіверщини. Поза зростанням чисельності населення вже наявних населених пунктів, з'явилися нові – Будище, засноване між 1633 та 1637 рр., Мильники²³². Після 1640 р. на наданому ніжинським старостою Миколаєм Потоцьким для міської ратуші ґрунті виник спочатку фільварк, а згодом село Хороше Озеро²³³. Напередодні 1648 р. зусиллями ніжинських міщан були осаджені два села між Ніжином і Хорошим Озером – Крути й Печі²³⁴. Тоді ж з'являються у волості Кукшин та Колесники, що нібито мали належати якомусь польському шляхтичеві Петровському, вдова якого згодом вийшла заміж за ніжинського лантвійта О. Цурковського²³⁵. Спеціальна карта Г. Боплана додає до перелічених населених пунктів село Євлашівку (тепер –

²³⁰ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 221, k. 26 v. – 27 v.; *Константинович Н.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. С. 186–189; О. Лазаревський, використовуючи свідчення Миколая Малаховського, дане в грудні 1666 р., стверджував, що Лосинівка поселена на початку другої половини 1620-х рр. (*Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 90–91). Дійсно, М. Малаховський у свідченні заявляє, що мав ґрунти з людьми на урочищі Лосині голови. Але чи було це постійне поселення? Мабуть, що ні. Свідок не відзначає власних заслуг в заселенні Лосинівки, тоді як, наприклад, такі заслуги С. Володкевича щодо Дивиці відзначає. Зрештою, він чітко заявляє, що продав Чижу ґрунт, а не село чи слободу. Таким чином, осадження Лосинівки слід перенести на більш пізній час.

²³¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 27 зв., 28 зв.

²³² AGAD. Метрыка коронна, sygn. 191, k. 384–384 v.; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... С. 36.

²³³ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 186–187.

²³⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 156; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка... С. 93.

²³⁵ Там же. С. 3, 117; *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 62; *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток. Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1986. С. 82.

Красносільське)²³⁶. Загадкою залишається, який населений пункт Г. Боплан на своїй Спеціальній карті позначив як “Zboru”²³⁷. Укладачі покажчика до цієї карти М. Вавричин та О. Голько припускають, що Г. Боплан мав на увазі село Липів Ріг²³⁸, що, враховуючи локалізацію, є цілком правдоподібним. Однак Липів Ріг у другій чверті XVII ст. був доволі відомим населеним пунктом під назвою “Липове”. Тому французький картограф, який часто перекручував слов’янські назви містечок, сіл та слобід, мав на увазі, ймовірно, населений пункт Зруб, розташований на північний захід від Ніжина²³⁹. Розміщення ж його у невідповідному місці слід пояснити слабким знанням Г. Боплана території на північ від Ніжина. Так, на Спеціальній карті не відображений розташований тут Веркіївський замочок.

Потенціал для розбудови мережі населених пунктів у сусідніх з Ніжинським староством Носівської, Кобижчської та Мринської волостей був значно меншим. Центральні населені пункти цих волостей були осаджені фактично на територіях, на які претендувало Остерське староство. Як наслідок, колонізаційний рух, керований з них, постійно впирався на відповідні процеси, ініційовані з Остра чи Ніжина. Безумовно, найбільшими ресурсами для проведення тут колонізаційних акцій володів носівський староста Адам Кисіль. У середині 1630-х рр. його зусилля призвели до заснування Киселівки та Адамівки над Остром та Борків на межі Носівської волості з Лосинівськими ґрунтами²⁴⁰. У середині 1641 р. Миколаєві Киселю вдалося набути у Миколая Фірлея Броневського Кобижчську волость²⁴¹, що дозволило об’єднати фінансові ресурси родини й більш активно вести процес загосподарення волостей. Однак приріст населення у них відбувався переважно за рахунок його збільшення у Носівці та Кобижчі, а економічний поступ – внаслідок заснування навколо цих міст численних фільварків. Округи Носівки й Кобижчі не мали сприятливих умов для заснування населених пунктів, тому Киселі значну увагу приділяли “заокругленню” їх меж за рахунок приєднання сіл та слобід Остерського староства. Це беззаперечно свідчить про вичерпання потенційних колонізаційних можливостей згаданих волостей на даному етапі. Результатом політики “заокруглення” волостей стало включення до них Козара, Чемера, Держанівки²⁴², ймовірно Ржавця, які належали до Остра. Закріпити їх М. Киселю у своєму володінні не вдалося: остерський староста С. Аксак їх відсудив.

²³⁶ Кордт В. Материали по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. IV.

²³⁷ Там же.

²³⁸ Вавричин М., Голько О. Покажчик об’єктів... С. 227.

²³⁹ Втім шанси правдоподібності цієї гіпотези невеликі: Зруб навіть у кінці XVIII ст. мав статус слободи (Описи Лівобережної України... С. 127).

²⁴⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 27 зв.

²⁴¹ AGAD, Metryka koronna, sygn. 185, k. 388–389.

²⁴² Ibid. Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 1, k. 312–315; Księgi sądów asesorskiego, sejmowego, relacyjnego, sygn. 18, k. 217; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 139: Teki Naruszewicza, t. 139 (1644–1645), s. 151.

На Дівицьких ґрунтах, що тяжіли до Носівської волості й у 1630-х рр. належали А. Киселю, починаючи з 1627 р. оселялася ланова шляхта. Їх волоки в основному розташовувалися на урочищі Піші (Псячі) Хоросли. Після Смоленської війни тут виникло село Псехрости, в якому волоки мали Кривосельський, Заблоцький, Державський, Венглинський, Гісмонт, Окроминський, Гуменський, Павловський, Володкевич²⁴³. Оскільки ця ланова шляхта забезпечувала обороноздатність Ніжинського замку, то розташування її волок серед володінь А. Киселя було нелогічним. Ймовірно, саме тому останній у квітні 1639 р. отримав королівський консенс на поступку Дівицьких ґрунтів із фільварками, млинами й корчмами ніжинському старості Миколаєві Потоцькому²⁴⁴. Після цього, швидше за все, село ланової шляхти було включене до містечка Дівиці (інша назва – Новий Поток), оскільки воно надалі не фігурує у джерелах.

Якщо є правильним наше припущення щодо осадження у Мринській волості до 1632 р. населених пунктів Селище, Комарівка й Галчин (див. с. 256), то колонізаційний рух після Смоленської війни тут слід визнати млявим. За цей період немає свідчень стосовно осадження мринськими домініканцями нових населених пунктів. Причину цього вказати важко. Волость ще мала можливості для розбудови мережі населених пунктів. Про це свідчить факт діяльності осадчого Самуеля Заленського Димидовича, що на початку 1640-х рр. осадив ряд слобідок на її території²⁴⁵. Можливо, домініканці почувалися не надто надійно на Задніпров'ї в майже суцільному православному оточенні та в умовах частих козацьких повстань. На відміну від законників, що мали свої кляштори на території Вишневещини, мринські домініканці не мали сильного покровителя, а покровительство короля не могло захистити їх у критичній ситуації. Відтак вони основну увагу приділяли Мрині, для якого у травні 1647 р. на сеймі отримали від короля магдебурзьке право, права заснувати купецькі гільдії та цехи, проведення трьох ярмарків на рік та вісім років вільності для міщан від сплачення мита²⁴⁶. З відомих причин домініканський центр мав обмаль часу, щоб належно скористатися з отриманих привілеїв.

Більш інтенсивно почала заселятися протягом 1630–1640-х рр. територія між Смолянкою та Десною, яка була поділена на невеликі ленні володіння. Крім Смолянки та, ймовірно, Олішевки, які існували й перед Смоленською війною, тут виникла низка населених пунктів. На північний схід від Смолянки раніше 1638 р. була осаджена Орлівка – анклавний населений пункт, що входив до Чернігівської волості²⁴⁷. Практично відразу після завершення бурхливих подій середи-

²⁴³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

²⁴⁴ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 186, к. 25 v. – 26; sygn. 356, к. 15–15 v.

²⁴⁵ Інститут Рукопису НБУ, ф. I, спр. 4104, арк. 119.

²⁴⁶ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 189, к. 643–645 v.

²⁴⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

ни XVII ст. починає фігурувати сусідня з Орлівкою Грабівка²⁴⁸, але однозначно ствердити факт її існування напередодні 1648 р. не є можливим.

На цю ж територію припадала частина Слабинської волості Бориса Грязного. Останній після Смоленської війни зумів заснувати Коренець (Шкуренець) на берегах Смолянки²⁴⁹. Далі колонізаційні плани Б. Грязного поширилися уверх течіями Смолянки та її притоки Вздвигі. На початку 1640-х рр. були осаджені село Лукашівка та містечко Стефанівка у Лукашівських ґрунтах²⁵⁰. Тут інтереси Грязних зіштовхнулися з інтересами Якуба Єжи Келчовського, тісно зв'язаного з коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким.

Я. Є. Келчовський на початку 1645 р. отримав за королівськими привілеями по Янові Зембжицькому третину Яковлевич, а по Єжи Терпицькому заснованим села Муравейка та Кузняківщина. Обидві території були непогано загосподарені. Там на час надання Я. Є. Келчовському існували млини, корчми, а біля Муравейки Є. Терпицький заснував ряд фільварків²⁵¹. Однак сподвижник М. Потоцького не задовольнився таким станом речей і в наступні роки сприяв перетворенню Яковлевич у містечко Якубів, змінив назви Кузняківщини та Муравейки на Миколаїв та Єриполе, заснував ряд слобід²⁵². Одним з професійних осадчих, що працювали на Я. Є. Келчовського, а також, цілком ймовірно, М. Потоцького, був Самуель Заленський. Під його керівництвом здійснювалися збройні напади на володіння Б. Грязного – Стефанівку, яка “підпирала” землі Я. Є. Келчовського, осаджувалися слободи не лише на землях патрона чи найближчих сусідів, а й навіть на віддалених від Яковлевич і Муравейки Мринських ґрунтах чернігівських домініканців²⁵³. Втім Грязні вистояли; більше того, у бурхливих подіях середини XVII ст. їм, а точніше доньці Б. Грязного Катерині, вдалося отримати від Б. Хмельницького підтвердження своїх земельних прав, у тому числі й на Лукашівку та Стефанівку²⁵⁴.

Б. Грязний мав також у задеснянському регіоні землі, належні до села Ушні, розташованого на правому березі Десни. На лівому березі цієї ріки, навпроти Ушні, після 1638 р. Б. Грязним була осаджена Воловиця. Найбільш ймовірно у 1646 р. він південно-східніше від Воловиці заснував слободу Степанівку. Принагідно слід відзначити, що ушненські маєтності Б. Грязного відчували тиск з

²⁴⁸ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 244; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 199.

²⁴⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв.

²⁵⁰ Інститут Рукопису НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 89 зв.

²⁵¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 224–226.

²⁵² Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 406–407.

²⁵³ Інститут Рукопису НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 89 зв., 119.

²⁵⁴ Документи Богдана Хмельницького. С. 598–599; Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии. С. 104; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 408.

боку служебників та збройних почтів коронного гетьмана М. Потоцького, якому належала Райгородська волость²⁵⁵.

На схід від земельних володінь Б. Грязного і Я. Є. Келчовського знаходилася Сиволозька волость Солтиків, яка тягнулася до Борзненської волості Вишлів. Колонізаційний процес, який Солтики розпочали ще напередодні Смоленської війни, протягом 1630–1640-х рр. набрав тут значних масштабів. Подимний реєстр 1638 р. фіксує існування на території волості населених пунктів, які виникли після завершення Смоленської війни: Красівки, Комарівки, Хибалівки, Озерян, Прута, Кошелівки, Британівки, Жуківки, Куликівки²⁵⁶. Сплатили Василь і Павло Солтики подимне і з Хорошого Озера. Населений пункт з такою ж назвою згодом виріс із фільварка ніжинських міщан. Можливо, йдеться про два різні поселення, що згодом злилися. Також цілком ймовірно, що ніжинський староста М. Потоцький відторгнув від Сиволозької волості землі Хорошого Озера й приєднав до староства²⁵⁷. Джерельні матеріали не дозволяють з'ясувати цю ситуацію як і встановити, хто ж першим осадив Хороше Озеро як населений пункт. Не можна однозначно ствердити, чи заслугою Солтиків є осадження Дроздівки (на захід від Вересоча й Жукоток), але, оскільки вона зафіксована присяжними книгами 1654 р.²⁵⁸, то велика ймовірність, що її заснували напередодні 1648 р. На тій самій підставі можна думати про осадження тоді ж села Кладьківки на лівому березі Десни²⁵⁹.

Проводили осадження нових населених пунктів у задеснянському регіоні А. Казановський, А. Кисіль, О. Пісочинський. Втім їх володіння тут були лише фрагментами значних волостей, які в основному розміщувалися в інших регіонах, тому ці починання будуть відображені у відповідних місцях.

Таким чином, задеснянський регіон, як і в попередній період, виступав об'єктом інтенсивної колонізації. Основна динаміка цього процесу тепер припадала на центр і схід регіону. Західні волості, такі як Носівська, Мринська, Кобижчська, а також Ніжинське староство відігравали після Смоленської війни більше роль перевалочних пунктів для переселенців із заходу, ніж кінцеву мету їх руху. Поза тим, ці волості самі стають постачальниками людських ресурсів для колонізованих територій. Привабливість регіону для переселенців стала наскільки значною, що потреба у фінансових ресурсах для організаторів колони-

²⁵⁵ Інститут Рукопису НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 112 зв.

²⁵⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв. Куликівка у жовтні 1636 р. ще була слобідкою (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 43 об. – 46).

²⁵⁷ Опосередковано про це йдеться у судовій справі між Солтиками й членами комісії для розмежування староств і шляхетських маєтностей, що розглядалася на сеймовому суді у травні 1640 р. Солтики скаржилися на приєднання М. Потоцьким до староства ґрунтів, належних до Колчева та Сиволожа (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 201–202).

²⁵⁸ Присяжні книги 1654 р. С. 126.

²⁵⁹ Там само. С. 163, 164.

зації значно зменшилася. Це дозволило успішно проводити колонізаційні акції не лише магнатам та багатій шляхті, але й менш заможним шляхтичам. Колонізація перетворила задеснянський регіон у регіон зі значною кількістю населення, соціальна структура якого була подібна до придніпровських староств чи володінь князя Я. Вишневецького, тобто зі значним потенційним відсотком козацтва.

Чернігівський регіон. Поступове вичерпання колонізаційних можливостей задеснянського регіону, що стало відчутним у кінці 1630-х рр., дало шанс малопривабливим поліським районам чернігівського регіону привернути до себе увагу інвесторів зі шляхетського середовища, з одного боку, та переселенського руху з територій, де на той час проявилось аграрне перенаселення чи просто були мало незадовільними умови виробничої діяльності для їх мешканців.

Вузька смуга Придесення, починаючи від Чернігова й завершуючи околицями Моровська, була вже відносно добре заселена. Однак окремі населені пункти з'явилися й тут. Зокрема, чернігівські домініканці на своїх ґрунтах під Черніговом заснували село Киянку та деревню Зайці²⁶⁰. Біля наявних раніше Максима й Смолина до 1638 р. виникли населені пункти Гнилуша й Козероги відповідно²⁶¹. Належали вони до Чернігівської волості, тому, правдоподібно, були осаджені чернігівськими міщанами. Продовжував нарощувати мережу населених пунктів і чернігівський воєвода (він же й староста) М. Калиновський, особисті володіння якого й пункти, належні до староства, розділити не вбачається можливим. В околицях Чернігова його осадчі перед 1638 р. осаджили Жолвинку, Масани, Півці (Певцове), Свин (Свиню), Бобровицю, Сябричі, Полуботків, Лопатин, Коти, Уланів²⁶². Їх розміщення між правими притоками Десни Замглаєм та Білоусом демонструє, що й надалі цей район залишався економічно привабливим. Назви деяких поселень, належних М. Калиновському, свідчать, що вони засновувалися як міські хутори і лише згодом перейшли під контроль чернігівського старости. Так, Полуботків був заснований одним з Полуботків, правдоподібно Яремою, чернігівським райцею, поблизу власного млина на Стрижні²⁶³. До володінь М. Калиновського подимний реєстр 1638 р. зараховує також Киселівку, розташовану на правому березі нижньої течії Замглаю. Зважаючи на назву населеного пункту та його близькість до володінь А. Киселя, слід думати, що осадження Киселівки провадили його люди, а М. Калиновському вона дісталася або внаслідок купівлі, або в результаті уточнення меж між староствами та шляхетськими маєтностями, яке здійснювалося за рішенням сейму 1638 р.

²⁶⁰ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 219, 221.

²⁶¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

²⁶² Там само. Арк. 28.

²⁶³ *Лазаревский А.* Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. 1880. Кн. 1. С. 137–138; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4. С. 179–180; *Коваленко О.* Павло Полуботок – політик і людина. Чернігів, 1996. С. 7.

Поступово колонізація почала посуватися уверх течіями Білоусу, Стрижня та Замглаю. На початку 1639 р. М. Калиновський поступився своєму підвоєводі Вавринцеві Горецькому городищем Листвин, розташованим у верхів'ях Білоусу й фактично відторгнутим від Любецького староства. У королівському дозволі на цю поступку спеціально зазначене право В. Горецького на осадження городища людьми²⁶⁴. Немає сумніву, що підвоєводі вдалося заснувати на городищі село Малий Листвин.

Понад впадінням Свишня до Білоусу напередодні 1638 р. відновився відомий ще з литовської доби населений пункт Рогощі²⁶⁵. Важко відповісти на питання, чи володілець Рогощ на 1638 р. деякий Павловський мав причетність до його осадження. Ще 1587 р. село із замком тут існувало й належало князні Агаті Котуринській. Невідомо, чи Рогощі входили до Любецького староства, хоч визначення меж його земель у 1587 р. було здійснене любецьким і лоївським державцею Миколаєм Лосятинським, любецьким підстаростою Потієм Сурином та гомельським підстаростою Бартоломієм Кошецьким²⁶⁶. Про його запусіння на час входження Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої свідчить привілей Адамові Гарабурді від 11 грудня 1620 р. на пусте селище Ргощ. Цей самий документ відзначає, що селище здавна належить до Чернігівського замку²⁶⁷. Принагідно слід зазначити, що предки чернігівського козака Василя Семеновича Болдаковського, який у 1660 р., показавши документ 1587 р., добився від гетьмана Юрія Хмельницького підтвердження своїх прав на Рогощі²⁶⁸, безперервно з кінця XVI ст. не могли володіти цим населеним пунктом; могли лише набути його на початку 1640-х рр.

На межі з любецькими Ріпками і Даничами, що осіли не пізніше 1636 р.²⁶⁹, територія чернігівського регіону довго залишалася незаселеною. Королівський привілей Криштофові Колчинському, виданий у березні 1645 р., фіксує лише сідлиська Мутичів та Дороданку²⁷⁰. Колонізація охопить цю територію лише наприкінці XVII ст.²⁷¹

²⁶⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 4–5.

²⁶⁵ Русина О. Сіверська земля... С. 199; ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28 зв. Помилкою персоналу королівської канцелярії слід вважати згадку в привілеї С. Пянчинському на Сибереж від 1645 р. про Рогощі як городище (Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка... С. 323).

²⁶⁶ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1866. Вып. 1: Полк Черниговский. С. 20.

²⁶⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 196 об. – 198.

²⁶⁸ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 1. С. 121; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 167.

²⁶⁹ Źródła dziejowe. T. V. S. 208.

²⁷⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 272 v. – 273.

²⁷¹ Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка... С. 64.

Далі на схід, поблизу болота Замглай, колонізаційні акції відбувалися у 1640-х рр. Підтвердження Б. Хмельницького від 6 липня 1656 р. Юрієві Бакуринському на батьківські володіння називає розташовані тут Буянки, Гусинку та Свинопуську слободу. З них лише остання була осаджена батьком Юрія Миколаєм. Буянки й Гусинка були куплені останнім, правдоподібно, у Бялтів²⁷². Чи це б означало, що хтось з останніх, швидше за все Миколай Бялт, майбутній чернігівський ловчий, був причетний до їх осадження?

Згадані Буянки й Гусинка знаходилися на території ланових волок, на які були осаджені шляхтичі для оборони Чернігівського замку. В досліджуваний період не лише М. Бялт, який представляв цю шляхту, спромігся заселити свої волоки. Вже подимний реєстр 1638 р. фіксує на території ланових наділів село Осняки, осаджене, ймовірно, Криштофом Криницьким²⁷³. Приблизно тоді ж було заселене якимсь Циганським село Церковщина²⁷⁴. Після завершення Національно-визвольної війни село виявилось в руках мешканця Чернігова Михайла Кривковича, який, отримуючи потвердження своїх прав на це поселення від київського воєводи Петра Шереметьєва, представив королівські привілеї на Церковщину його предкам²⁷⁵. Ситуація є вкрай заплутаною, зважаючи ще й на те, що за даними королівської канцелярії у 1648 р. Церковищем (в цілому 24 волоки) володів Ян Кавецький, після смерті якого нащадків чоловічої статі не залишилося²⁷⁶.

Загалом ланові наділи надавалися на пустошах Велика й Мала Весі, з яких на першій у литовську добу існував населений пункт²⁷⁷. До кінця 1630-х рр. Велика Весь залишалася не осадженою. У 1656 р. вона вже документально зафіксована як село й, судячи зі вже згадуваного потвердного привілею Юрієві Бакуринському, була куплена його батьком Миколаєм незадовго до 1648 р. або у Бялтів, або у Пєроцьких²⁷⁸.

У 1640-х рр. існували також на території ланових наділів села Постовбиця та Вербичі. Постовбицею напередодні 1648 р. володів новгород-сіверський земський суддя Стефан Речинський. Подальші надання королівської канцелярії на Постовбицю – у січні 1649 р. Павлові Келчовському та в кінці лютого – на

²⁷² Документи Богдана Хмельницького. С. 505–506; *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 62–63; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины. Прага, 1924. Т. 1. Вып. 1. С. 60–61, 68.

²⁷³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29.

²⁷⁴ Там само. Арк. 28 зв.

²⁷⁵ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... С. 305, 25.

²⁷⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 24–24 v.; Tak zw. Metryka Litewska, dz. V, sygn. 4, k. 200–200 v.; Sygillata, sygn. 10, k. 200; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 420–421.

²⁷⁷ *Русина О.* Сіверська земля... С. 208, 210, 211.

²⁷⁸ Документи Богдана Хмельницького. С. 505–506; *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 62–63; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины. Т. I. Вып. 1. С. 60–61, 68.

початку березня 1664 р. Янові Ярмултовському, що, напевно, випросив собі привілей під час задніпровського походу Яна Казимира²⁷⁹, реального значення не мали. Під час революційних подій середини XVII ст. Постовбиця цілковито запустила. У 1656 р. Б. Хмельницький своїм універсалом підтвердив власницькі права на селище заслуженого перед Військом Запорозьким Олефіра Радченка. У документі відзначено, що О. Радченко володіє Постовбицею природженим правом²⁸⁰. Слід думати, що останній міг володіти на Постовбицьких грунтах окремими волоками як лановий шляхтич, але саме село належало С.Речинському і жодних споріднених зв'язків між ними, які дали б право Олефіру успадкувати Постовбицю, не було. Так само були відновлені Б. Хмельницьким у 1657 р. права Павла Ярмултовського на село Вербичі²⁸¹. За інформацією старожилів під час проведення Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр., П. Ярмултовський після “лядської війни” одружився на шляхтянці, спадкоємниці цього села, а згодом отримав універсал Б. Хмельницького²⁸².

Подібним чином як спадок дружини, що походила з польської шляхти, дісталися Карпові Мокрієвичу село Сибереж та деревня Ямищі²⁸³. Ямищі виникли незадовго перед 1648 р. Сибереж існував вже на початку 1630-х рр., але під час Смоленської війни, правдоподібно, запустів. Принаймні королівський привілей С. Пянчинському на Сибереж від 14 березня 1645 р. називає об'єкт надання селищем²⁸⁴.

У середині 1640-х рр. виникло село Рудка, розташоване на річці Струга – правій притоці Білоусу. Не можна точно ствердити, хто цей населений пункт заснував, але напередодні Хмельниччини ним володів Стефан Речинський²⁸⁵.

²⁷⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 24 v. – 25; Sygillata, sygn. 8, k. 5.

²⁸⁰ Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии. С. 102–103; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 327–328; Універсали Богдана Хмельницького. С. 194.

²⁸¹ Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии... С. 104; Филарет. Историко-статистическое описание... Кн. 1. С. 121; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 309–310; Універсали Богдана Хмельницького. С. 224–225.

²⁸² Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 26.

²⁸³ Там же. С. 25.

²⁸⁴ Там же. С. 323.

²⁸⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 308–309; Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 4, k. 212–213. Королівська канцелярія мала суперечливі дані при наданні Рудки й Рижиків у другій половині 1649 – на початку 1650 р. чернігівському ловчому Миколаєві Бялтові щодо того, кому вони належали перед тим: при виданні першого привілею у вересні 1649 р. вважалося, що їх володільцем був Францішек Зброський (Ibid. Metryka koronna, sygn. 191, k. 239 v. – 240 v.; Tak zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 4, k. 207–208.), а при виданні наступного – сини новгород-сіверського земського судді Стефана Речинського Ян і Олександр.

Не виключено, що перед 1648 р. вже існували надані гетьманом Ю. Хмельницьким у 1660 р. чернігівському жіночому монастиреві святої Параскеви сусідні з Рудкою села Юрівка, Янівка, Кашівка²⁸⁶.

Заселення північно-західного кута чернігівського регіону в досліджуваний період джерела замовчують, фіксуючи лише наявні перед цим населені пункти, зокрема Пізнопали та Яриловичі.

Натомість, колонізація проникла в інший, практично незаселений перед цим район чернігівського регіону – межиріччя Снову та Смячу. Провідну роль тут відігравали Фаці. Невідомо, чи слід ототожнити Старе село, яким володіли у 1620–1630-х рр. послідовно Олександр та Миколай Фаці²⁸⁷, з населеним пунктом Старосілля, розташованим на правому березі Верпчу – правої притоки Тетеви. Не викликає сумніву, проте, що Фаці на початок 1640-х рр. осадили села Солонівка, Старосілля і Жабчичі²⁸⁸. Тоді ж Криштоф Фац розпочав колонізаційну акцію щодо осадження в майбутньому найважливішого тут населеного пункту – Городні. У 1714 р. перед генеральним військовим судом городенський козак Григорій Дубовик засвідчив, що зі слів його батька, який жив у володіннях К. Фаца, державці села Солонівки, останній дозволив осадити слобідку, з часом названу Городня. Лист на осадження людей від К. Фаца отримав якийсь Василь Ляшко. Слобожани отримали право на 30-річний термін вільності від сплати податків, могли використовувати лісові ресурси Чекаринського й Ординського “островів”. Тоді ж була визначена межа Городненських ґрунтів. Вона тягнулася від р. Верпч через Татаринове болото до р. Жоведь; далі повертала на південь і через місцевість Журавок досягала Смячу. На заході крайніми точками ґрунтів були Солонівське болото та протік Черемошне. Як слушно зауважив Г. Дубовик, Городня була осаджена на “щуплому ґрунті”²⁸⁹.

Більш менш у той самий час на землях Фаців почала “осідати” Жоведь. Першим її осадчим, за інформацією, наведеною у 1673 р. жоведським старожилом Радком Рудим, був батько канцеляриста військової канцелярії Богдана Войцеховича, який прибув сюди з Басані. Він укопав традиційний у таких випадках стовп, що позначав місце поселення слободи, і відбув до Басані, правдоподібно, для того, щоб накликати людей “на слободу”. Як виникає зі свідчення Р. Рудого, пан Марко Фац, коли приїхав для огляду Жоведського ґрунту й побачив укопаний стовп, був дуже здивований, що дозволяє припустити самовільний

²⁸⁶ Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии... С. 110–111; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... С. 458–459; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 140–141. В існуванні цих населених пунктів до 1648 р. не сумнівався О. Яболоновський (*Jablonowski A. Zadnieprze. S. 242*).

²⁸⁷ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 99, л. 317 об. – 318.

²⁸⁸ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. С. 226, 229.

²⁸⁹ Там само. С. 223–226, 229.

характер дій першого осадчого. М. Фащ знайшов альтернативного осадчого Радка Рудого з Макова й призначив його війтом майбутнього поселення. Останній, однак, не поспішав із організацією колонізаційної акції. Причина цього була встановлена під час чергового приїзду Фаща: війт наголосив на необхідності визначення межі Жоведського ґрунту. Фащ встановив північну межу по річці Тетива, а південну – по Жоведі. На час осадження Жоведі на землях Фащів вже існували сусідні з Жоведдю Нові Боровичі²⁹⁰.

Розташована на південь від земельних володінь Фащів Седнівська волость Паців мала мережу населених пунктів ще до Смоленської війни. Особливо динамічно розвивався Седнів. У 1638 р. він вже мав статус містечка, а в квітні 1640 р. Ян Самуель Пац звільнив місцевих ремісників – кравців, кушнірів, шевців, гончарів, ковалів – від податків, за винятком передбачених на забезпечення жовнірів платнею та на склад у випадку приїзду власника. Ремісники отримали право мати власні суди, за винятком справ щодо тяжких кримінальних злочинів, які мали судитися замковим судом, але з правом апеляції ремісників на його рішення до власника²⁹¹. Не виключено, що після 1634 р. Пацами було повторно осаджене село Сенявине, що знаходилося у районі впадіння Турчанки та Бречу до Снову²⁹². На південь від Листвина у досліджуваний період Пацами було засноване село Куликівка²⁹³. Існували напередодні 1648 р. також сусідні з володіннями Паців населені пункти Бурівка, Вихвостів, Пекурівка²⁹⁴.

Міжріччя приток Десни Снову й Убіді у 1630–1640-ві роки характеризувалося формуванням доволі великих волостей. Північна частина цієї території поступово опинилася в руках Миколая та Адама Киселів. Значна частина земельних володінь тут дісталася їм після поступки М. Ясликовським Миколаєві Киселю у січні 1635 р. ряду “островів” – Скробівщини, Владицького, Жуковича, Заміського, а також Охромієвич та Верхолісся²⁹⁵. Киселі намагалися посунути свої володіння на північ, що здавалося не складним завданням, оскільки землі у напрямку Ревни, лівої притоки Снову, були майже незаселеними. Насправді виявилось, що інтереси Киселів зіштовхнулися тут з інтересами Яна і Криштофа Фащів. Свої земельні суперечки вони вирішили погодити полюбовно. Наприкінці листопада 1635 р. за допомогою старожилів був укладений граничний акт, згідно з яким межа між володіннями Киселів та Фащів була проведена по річках

²⁹⁰ Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 91–92.

²⁹¹ Там же. С. 86–87.

²⁹² ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29. Існування Сенявиного (Сенявки) “заядського держання” підтверджують свідчення місцевих старожилів, дані при складенні Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 112).

²⁹³ Там же. С. 92.

²⁹⁴ Там же. С. 91, 93.

²⁹⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 181, k. 48–49.

Ількуча (притока Снову) та Перелюбка (притока Слоту). Сам акт був засвідчений урядниками Чернігівського воєводства у Перелюбі²⁹⁶, який саме тоді починав “осідати”. Подимний реєстр 1638 р. ще не фіксує Перелюбу, тому, правдоподібно, на той час він залишався слободою. Крім Охромієвич та Верховісся, які існували на землях Киселів (формально їх володільцем виступав Миколай), до 1638 р. з’явилися населені пункти Кисільгород²⁹⁷, розташований на правому березі Мени нижче від Верховісся, Щепалів (сучасний Чепелів)²⁹⁸ та Лози²⁹⁹, розташовані поблизу впадіння Турії в Турчанку.

За розпорядженням Адама Киселя було осаджене село Райгород, розташоване у верхів’ях річки Красилівки³⁰⁰. Наприкінці 1630 – на початку 1640-х рр. А. Кисіль поступився ним польному гетьману Миколаєві Потоцькому. Згодом Райгород отримав статус містечка; тут був зведений замок. Сам М. Потоцький у Райгороді невідомо чи був. Натомість відомо, що функції місцевих урядників виконували: у 1646 р. Самуель Заленський, у 1647 р. Іоан Котельницький, у 1648 р. Якуб Єжи Келчовський³⁰¹. У травні 1647 р. у Райгороді за привілеєм урядника І. Котельницького були засновані кравецький, кушнірський, шевський та інші цехи. У наступному році ці цехи отримали ще один привілей, який забезпечував їх монопольне право займатися своїм ремеслом у Райгороді³⁰².

Райгородська волость межувала з володіннями Солтиків, на яких ще у попередній період існувала доволі розбудована мережа населених пунктів. Після Смоленської війни до них додалося Локнисте, осаджене між селами Гусавка і Гориця³⁰³. Правдоподібно, до володінь Солтиків належало село Синявка, осаджене у 1640-х рр. на берегах р. Садківка, поблизу населеного пункту Городище³⁰⁴.

²⁹⁶ Ibid. Sygn. 182, k. 59–60 v.

²⁹⁷ Див. свідчення старожилів на початку XVII ст. про те, що село Киселівка (колишній Кисільгород) “поселене поляком Киселем” (Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... С. 122).

²⁹⁸ Про існування Чепелева перед 1648 р., “за лядського володіння”, повідомляли при укладенні Генерального слідства маетностей Чернігівського полку місцеві старожили (Там же. С. 120).

²⁹⁹ ЛНБ, від. рукописів; ф. 5, спр. 4064, арк. 27 зв.

³⁰⁰ Там само. Арк. 27 зв.

³⁰¹ Інститут Рукопису НБУ, ф. І, спр. 4104, арк. 119; *Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 94–95.

³⁰² *Шафонский А.* Топографическое описание Черниговского намесничества... С. 377. Принагідно слід відзначити, що А. Шафонський цілком слушно вважав, що Райгород згодом змінив назву на “Березна”. О. Лазаревський, який заперечував йому і вважав, що згадані привілеї стосувалися цехів Райгородка, розташованого неподалік Кролевця, натомість, помилявся (*Лазаревский А.* Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 95).

³⁰³ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... С. 100.

³⁰⁴ Там же. С. 112; Присяжні книги 1654 р. С. 267.

У серединній території колишньої Домислинської волості колонізаційні процеси на основі відомих документів простежити важко, хоч вони, безперечно, мали місце і розвивалися традиційно – враховуючи існуючі водні артерії. Так, із свідчень старожилів при укладенні Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку відомо, що у польську добу було осаджене село Соснівка (інша назва – Сахнівка), розташоване на правому березі Бречі, неподалік впадіння до неї Бречиці. Події української революції, як виняток для населених пунктів Чернігівського воєводства, не призвели до зміни місцевого володільця – ним залишався поляк Григорій, на думку старожилів, “никакого чина не имеющий”³⁰⁵. Останнє твердження схиляє до думки, що згаданий Григорій був урядником якогось шляхтича й у 1648 р. перейшов на бік повсталих.

Найбільш динамічно заселялася після Смоленської війни Менська волость, що належала коронному підкоморію Адамові Казановському. Безпосередньо організував заснування нових населених пунктів його урядник у Мені Ян Горбачевський³⁰⁶. У середині 1630-х рр. на території Менської волості були осаджені населені пункти Осьмаки у передеснянській частині та Доч на задеснянській³⁰⁷. Результати колонізаційної діяльності осадчих А. Казановського відображені у королівському консенсі на поступку та документі, що засвідчує продаж ним Менської волості А. Киселю за 250 тис. злотих. Ці документи фіксують появу в її передеснянській частині населених пунктів Феськівка, Мужилівка, Рудня, Казанівка, Домислин, Ольшана, а в задеснянській – Високе, Пральники, Адамівка. Крім цього, повторно було заселене селище Шарапове, де з’явилося село Шарапівка або Величківка³⁰⁸. А. Кисіль мав досвід організації колонізаційних акцій, у тому числі й на півночі Домислинської волості (разом з братом Миколаєм) та на території впадіння Снову до Десни. У травні 1636 р. він отримав за поступкою від Я. Горбачевського село Перекоп³⁰⁹, розташоване у надзвичайно вигідному місці – на правому березі Снову, біля його впадіння до Десни. Поруч існували перевози й через Снов, й через Десну. Вигідне положення Перекопу А. Кисіль використав для свого просування на схід – у межі Домислинської волості. На початку 1640-х рр. чернігівський підкоморій поруч з Перекопом заснував слободу Новий Брусилів. Вже згадувалося, що за його вказівкою був осаджений також Райгород. Між 1638 та 1641 рр. А. Кисіль придбав у Яна Калиновського село Боромики, а ще раніше, напередодні 1638 р., почав осаджувати населений пункт Борки, що знаходився понад Десною, біля східної межі Менської волості³¹⁰. Всіма цими набутками Адам у травні 1641 р. поступився

³⁰⁵ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 74.

³⁰⁶ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 101.

³⁰⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28.

³⁰⁸ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 189, k. 280–281; sygn. 190, k. 69 v. – 73.

³⁰⁹ Ibid. Sygn. 182, k. 88 v. – 89.

Миколаєві Фірлею Броневському в часткову компенсацію поступки останнім Кобижчі й Свидовця Миколаєві Киселю³¹¹. Купивши Менську волость, А. Кисіль повернувся до інтенсивної колонізаційної діяльності у межиріччі Снову та Убіді. За короткий час, що передував повстанню 1648 р., його урядники осадили Красностав (у задеснянській частині волості), Киселівку³¹², на передмісті Мени був заснований Філіпівський хутір³¹³.

Особливо динамічно розвивалася Мена – центр волості. В 1640-х рр. вона мала статус міста; тут існував замковий суд³¹⁴. Напередодні Національно-визвольної війни у Мені було дві церкви, дві системи укріплень – міські та замкові, де розміщувалася одна з садиб А. Кисіля³¹⁵.

Після Смоленської війни збільшилося число населених пунктів, що тяжіли до Убіді. У середині XVII ст. біля витоків її правої притоки Чорнотичі виник однойменний населений пункт³¹⁶. Даних щодо виникнення населених пунктів уверх за течією Убіді, крім Козленичів та Стопилина, які існували ще перед Смоленською війною, немає.

В цілому, протягом середини 1630–1640-х рр. колонізація чернігівського регіону зробила значний поступ вперед. У Домислинській волості колонізаційні процеси велися зусиллями урядників і осадчих магнатських та заможних шляхетських родин, які сконцентрували у своїх руках більшість земельних ресурсів межиріччя Снову та Убіді – А. Казановського, Адама й Миколая Киселів, Паців, М. Потоцького, Солтиків. Вперше після 1618 р. об'єктом колонізаційної діяльності стало межиріччя Смячу й Снову, де з ініціативи Фащів була осаджена Городня – чи не найбільший населений пункт поліської частини регіону. Динамічно продовжувало розвиватися заселення округи Чернігова, де, поза колонізаційною діяльністю, ініційованою чернігівськими міщанами та місцевим старостою М. Калиновським, проявилися зусилля представників дрібної й середньої шляхти, які заснували низку нових населених пунктів по річках Білоус та Стрижень. Однак потенційні колонізаційні можливості чернігівського регіону були далекими від вичерпання, зокрема щодо північної його частини.

³¹⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 27 зв.

³¹¹ AGAD. Метрыка когопна, sygn. 185, к. 388–389, 391–392.

³¹² Див. свідчення старожилів при проведенні Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729–1730 рр.: “Оное село Киселювка... поселено поляком Киселем...” (Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка... С. 122). Філарет слушно зауважив на підставі відомих йому документів, що Киселівка осаджена пізніше за Величківку (Філарет. Историко-статистическое описание... Кн. 6. С. 126).

³¹³ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, к. 45–46.

³¹⁴ Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 101.

³¹⁵ Присяжні книги 1654 р. С. 260.

³¹⁶ Там само. С. 275.

Новгород-Сіверський регіон. Переможне завершення Смоленської війни для Речі Посполитої викликало ефект стабільності в регіоні, що спонукало до більш інтенсивної міграції населення в його межі. Сприяла колонізаційним процесам у регіоні й господарча діяльність новгород-сіверського старости Олександра Пісочинського (див. додаток № 11), який, як виняток, представляв тут крупне землеволодіння³¹⁷.

Найбільшою волостю, що належала О. Пісочинському в новгород-сіверському регіоні, була Сосницька. Сосницькі маєтності новгород-сіверський староста купив за тисячу злотих у лютому 1636 р. у Валеріана та Анджея Арцишевських³¹⁸. Достеменно невідомо, чи була на той час Сосниця населеним пунктом. Ціна, сплачена старостою за неї, швидше свідчить про її запустіння, ніж навпаки. Відтак слід вважати, що з ініціативи О. Пісочинського Сосниця була повторно заселена³¹⁹. Вона надзвичайно вигідно розташовувалася – на березі Убіді, недалеко від її впадіння в Десну. Від цього населеного пункту тягнулися шляхи до Чернігова, Новгорода-Сіверського і Конотопа. Місцеве населення вирощувало фруктові дерева (яблука, груші), що притягувало сюди купців з білоруських воєводств Речі Посполитої³²⁰. Не випадково, що каштелян саме тут заснував адміністративно-господарський центр своїх новгород-сіверських ленних володінь. Завдяки вищезгаданим чинникам населення Сосниці досить швидко зростало: у 1638 р. вона вже називається містечком, у якому нараховувалося 65 димів³²¹. Серед інших населених пунктів волості, які існували до 1632 р., слід назвати Горбів, набутий старостою в Адама й Олександра Киселів, Киріївщину, куплену за 3 тис. злотих у липні 1637 р. у Василя Волка³²², Покошичі, придбані в Яроша Таргоні на початку 1637 р.³²³, Якличі, куплені у Марка Садовського у 1638 р.³²⁴

Значно більше О. Пісочинський набув спустошених під час Смоленської війни населених пунктів, що з його ініціативи були повторно заселені.

³¹⁷ Див.: Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині... С. 183–197.

³¹⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 178–178 зв.

³¹⁹ У 1702 р. Хома Прокопович повідав, що ще перед Кумейкською війною (1637 р.) прийшов з батьком у Сосницю на слободу. Вже тоді там був замок, де проживали і єзуїти (*Филарет. Историко-статистическое описание...* Кн. 6. С. 98).

³²⁰ Описи Лівобережної України... С. 235.

³²¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

³²² Там само. Спр. 4061, арк. 99–100 зв., 102–103. На початку 1640-х рр. каштелян здавав його в оренду Самуїлові Некрашевичу, який мав тут свій двір.

³²³ Там само. Арк. 89–89 зв. Реально поступка маєтністю з боку Я. Таргоні мала місце лише у січні 1643 р., коли після видання на нього баніції його дружина Федора Величківна зізнала у чернігівському гроді, що вона з чоловіком справді продали Покошичі за 3 тис. злотих й отримали цю суму від О. Пісочинського (Там само. Спр. 4062, арк. 102–102 зв.; спр. 4138, арк. 234; спр. 4064, арк. 109–111).

³²⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 362–362 v.

Від Криштофа Сіножацького староста у 1636 р. набув пустош Вербу, розташовану над однойменною річкою. Вхідження у володіння Вербою не було для О. Пісочинського безпроблемним: права на неї мав також брат К. Сіножацького Ян. У листопаді 1638 р. О. Пісочинський викликав Я. Сіножацького та його дружину Теофілю Розсудовську до новгород-сіверського гродського суду за не-поступку селища Верба або Вербшизна, купленого ним за 2 тис. злотих. Відповідчі на термін, визначений позовом, до суду не з'явилися, і суд присудив конфіскацію маєтності³²⁵. Як свідчить реєстр вибирання подимного з маєтностей Чернігівського воєводства 1638 р., вже тоді київський каштелян виступає як володілець Верби, з чотирьох димів якої сплатив податок³²⁶. Згодом, щоправда, староста зрікся своїх прав на село на користь одного зі своїх клієнтів Мартина Київського, що одружився на вдові Яна Сіножацького.

Пустош Погорілець над однойменною річкою – притокою Ревни, що впадає в Снов, О. Пісочинський купив у Яна Завольського. Не виключено, що пустош була продана після отримання каштеляном консенсу, бо лише 20 липня 1637 р. возний Ян Твардовський подав вже село Погорілець до його посесії³²⁷.

Розташоване на схід від Погорільця також спустошене під час Смоленської війни сідлисько Жадів було набуте старостою не пізніше середини 1636 р. у Базилія Стравінського³²⁸. До 1638 р. урядники О. Пісочинського повторно заселили Жадів, а також сусіднє Машове³²⁹, що знаходилося в межах Жадівських ґрунтів. Жадів й Машове разом з Погорільцем склали північну частину Сосницької волості. Перелік ленних володінь Яна Пісочинського, складений наприкінці 1660 – на початку 1670-х рр., називає у цій частині Сосницької волості пункти Такиняж, Бушин, Торчицю, Павшенок, Рокитичі, Горбенець, Пригорськ, Любеж, Львівщину, Народи, Малківщину і Кобечець³³⁰. З них як населений пункт існував лише Пригорськ; інші топоніми – це, правдоподібно, назви урочищ. Версія О. Яблоновського, що так називалися хутори, які згодом зникли³³¹, є мало-вірогідною.

³²⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4062, арк. 80–81.

³²⁶ Там само. Спр. 4064, арк. 29 зв. Певну плутанину щодо Верби вносить декрет чернігівського гродського суду від 7 листопада 1636 р. між підданими О. Пісочинського Ларком й Ісасю Біликами та чернігівським міщанами щодо відібрання ними у Біликів 60 пудів меду у Вербі. Декрет відносить цей пункт до Новгород-Сіверського староства, а Я. Сіножацького називає лише держателем половини селища (Там само. Спр. 4138, арк. 188–189). Втім, сам Я. Сіножацький на процесі не був присутній, а подібна інтерпретація належності Верби, очевидно, виходила від прокуратора позивачів – Бальцера Малечинського, що був юристом з оточення київського каштеляна.

³²⁷ Там само. Спр. 4061, арк. 101–101 зв.

³²⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 182, k. 84 v. – 86.

³²⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

³³⁰ *Pułaski K.* Kronika polskich rodyw szlacheckich... Т. II. S. 162.

³³¹ *Jabłonowski A.* Zadnieprze. S. 245.

Подібним чином розширювалася територія, що безпосередньо прилягала до Сосниці. У 1636 р. О. Пісочинський купив за 2 тис. злотих у вдови Яна Храповського Анни Полацівни Понорницю, яка запусіла під час Смоленської війни. Вже в 1638 р., під час збору подимного податку, Понорниця виступає як село, в якому знаходилося декілька димів³³².

Протягом 1638–1639 рр. фіксуються як слободи, належні до Сосницької волості, Риботин, Сохач, Рождественська (Рождественне) та Устенська³³³. Осаджені вони були вже осадчими О. Пісочинського, причому перші дві на місці старих населених пунктів, що тимчасово зникли внаслідок ведення військових дій на території Новгород-Сіверського уїзду в 1632–1634 рр. Устенська слобода є прикладом ланцюгової колонізації, яка була досить поширена у володіннях новгород-сіверського старости. Попередньо, ймовірно, з Сосниці на правобережжі Десни, навпроти впадіння до неї Сейму, на місці старого поселення було засноване село Устя. Його жителі на протилежному березі Десни осадили Устенську слободу, яка згодом за чисельністю жителів обігнала матірний населений пункт.

Документально не засвідчено також існування перед Смоленською війною населених пунктів Лави та Хлопяники, що були засновані у Сосницькій волості у проміжку між 1634 і 1638 рр.³³⁴ Цього не можна сказати про села Липки й Воскресенщину, що, правдоподібно, аж до 1634 р. належали Новгород-Сіверському Спаському монастиреві³³⁵. Зважаючи на мізерну кількість димів, зафіксованих тут подимним реєстром 1638 р. (по одному), дуже правдоподібно, що в руки О. Пісочинського вони потрапили запусілими й з його ініціативи були повторно осаджені. Без сумніву, повторно було заселене перед 1641 р. село Білоч³³⁶, яке запусіло ще напередодні включення Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої³³⁷. Поряд з існуючими між Десною та Сеймом у попередній період населеними пунктами Костерів та Микулин (інша назва – Рижки) у кінці 30 – на початку 40-х рр. XVII ст. виникли Костерівська слобода, Карильськ, Головеньки й Тростянка за Сеймом³³⁸. Заснована тоді ж слобода Башурів з невідомих для нас причин у подальшому статус населеного пункту втратила. Інша заснована урядниками новгород-сіверського старости слобода Борисів у лютому 1640 р. була поступлена О. Пісочинським своєму племіннику Янові³³⁹. Тоді ж поблизу Понорниці та Хлопяників були засновані Овдіївка та Пруски або Олі-

³³² ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 188–189; спр. 4064, арк. 29 зв.

³³³ Там само; AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 116–117.

³³⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

³³⁵ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 151, 152.

³³⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4145, арк. 41.

³³⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 165, k. 300–301.

³³⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4145, арк. 41; AGAD. Metryka koronna, sygn. 186, k. 116–117.

³³⁹ Ibid. K. 147 v. – 148.

зарів³⁴⁰. Згодом колонізаційні процеси у Сосницькій волості призвели до виникнення населених пунктів Лубанівка, Конятин, Новий Киселин.

Подальшу динаміку колонізації волості засвідчує цесія (поступка) 1673 р. сина Олександра Пісочинського Яна своїми ленними володіннями на Чернігово-Сіверщині на користь своїх двоюрідних братів Яна і Стефана, яка, безперечно, відбиває стан передодня 1648 р.³⁴¹ Цей документ називає нові населені пункти, засновані з ініціативи Пісочинських незадовго перед Хмельниччиною. У Сосницькій волості це зокрема: Красносілка, Пекарівська слобода, Якличі Нижчі. У середині 1640-х рр. на території волості з ініціативи Пісочинських були засновані два населені пункти, що одразу ж почали динамічно розвиватися – Нові Млини та Короп³⁴². Особливого значення набули Нові Млини, розташовані на лівому березі Сейму, неподалік від його впадіння до Десни. Згідно зі згаданим документом 1673 р., вони виступають центром окремої волості, що включала поселення Пісочинських, розміщені між Десною й Сеймом та за Сеймом. Присяжні книги Ніжинського полку свідчать, що у 1654 р. Нові Млини вже мали статус містечка, в якому було дві дерев'яні церкви³⁴³.

Активна політика О. Пісочинського щодо збирання земельних маєткових комплексів призвела до того, що у його володіннях опинилося ряд населених пунктів, які були засновані після 1634 р. їх володільцями. Це стосується Псарівки (Псарівщини або Кнутич), заснованої у другій половині 1630-х рр. її володільцем Миколаєм Петриковським і набутої новгород-сіверським старостою на початку 1643 р.³⁴⁴ У середині 1630-х рр. служебником О. Пісочинського Матеєм Стахурським була заснована неподалік витоків Убіді Фаєвщина (Хваєвщина; пізніша назва – Стахурщина). М. Стахурський частково емансипувався від залежності завдяки посольству до Москви на початку 1640 р., до якого як посол потрапив, напевно, за рекомендацією все-того ж старости³⁴⁵. Незабаром після виконання дипломатичної місії він став королівським дворянином. У лютому 1643 р. М. Стахурський позичив у О. Пісочинського 300 злотих, які мав віддати через місяць, але не віддав. Не повернув і іншу позику – 120 злотих, надану патроном у березні 1643 р. З часом сума боргу зросла і сторони дійшли до погодження, що боржник розраховується шляхом передачі кредитору своєї маєтності Фаєвщина. О. Пісочинський, зацікавлений в отриманні компенсації за свої кредити, 20 березня 1645 р.

³⁴⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4145, арк. 41.

³⁴¹ *Pulaski K.* Kronika polskich rodyw szlacheckich... Т. II. S. 162–163.

³⁴² Твердження Філарета з посиланням на замітку у “Чернігівських губернських відомостях” (1856, № 15), що заснування Нових Млинів та будівництво у них укріплень мало місце у 1630 р. (*Філарет.* Историко-статистическое описание... Вып. 6. С. 110), жодного підтвердження у джерелах не знаходить.

³⁴³ Присяжні книги 1654 р. С. 242.

³⁴⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 241–241 зв.; спр. 4064, арк. 157–158.

³⁴⁵ *Gozdiszewski Z.* Polska a Moskwa za Władysława IV. S. 68.

потурбувався про отримання королівського консенсу на цю передачу. Але М. Стахурський відмовився виконувати свою попередню обіцянку. У червні 1645 р. новгород-сіверський гродський суд розглядав цю справу. Протягом її розгляду сума відшкодування зросла, бо відповідач не з'явився до суду. Відмовився він допустити й ув'язання старости у Фаєвщину. Справа була передана на коронний трибунал, який 18 вересня виніс вирок баніції М. Стахурському³⁴⁶. Останній відреагував викликом від 4 листопада 1647 р. вже Яна Пісочинського до суду, вважаючи, що схвалення баніції відбулося без його відома, тобто без вручення відповідного позову³⁴⁷. Додатково, щоб забезпечити себе від можливої конфіскації маєтності, він виклопотав у короля консенс з віконцем, тобто без зазначення іншої сторони, на поступку Фаєвщини, включаючи пустоші та сідлиська, розташовані в її межах³⁴⁸. З огляду на події наступного року, трибунальське рішення, а ймовірно, й консенс втратили свій сенс.

Мало відомо, хто безпосередньо з людей О. Пісочинського займався організацією колонізаційних акцій на території Сосницької волості. Напевно, не обійшлося без участі в них того ж М. Стахурського, що ще з середини 1620-х рр. займався осадженням населених пунктів у регіоні. До заснування окремих з них були причетні володільці, в яких староста купував земельні маєтки. Специфікою таких угод купівлі було те, що О. Пісочинський після їх виконання призначав колишніх володільців своїми урядниками й, фінансуючи їх, сприяв залюдненню колишніх пусток.

Як і Сосниця, центром окремої волості став Погар, згідно з інформацією королівського консенсу, набутий новгород-сіверським старостою у Яна Вишковського. Однак купівля Погара мала місце майже через рік після видання консенсу – 29 квітня 1637 р. О. Пісочинський сплатив Я. Вишковському, що не вмів писати і за якого поставив свій підпис новгород-сіверський стольник Криштоф Телішевський, 3 тис. злотих; щоправда, крім Погара, об'єктом відчуження виступало ще й Радогозьке городище³⁴⁹. З пізніших матеріалів відомо, що Радогозьке городище – це місце, де власне був заснований Погар³⁵⁰. У вересні 1637 р. О. Пісочинський був уведений у володіння Погарем³⁵¹. З цього часу його населення швидко зростало. У 1638 р. тут нараховувалося 55 димів³⁵².

Осадником у Погарській волості був Криштоф Силич. Особливо дошкуляла діяльність останнього володільцю сусідньої з Погаром маєтності Лобки нов-

³⁴⁶ ЛНБ, від рукописів, ф. 5, спр. 4066, арк. 40–41, 47–48, 49–50 зв., 51–52, 53, 54–54 зв., 72–72 зв., 76; спр. 4069, арк. 157–161, 163–167.

³⁴⁷ Там само. Арк. 178–178 зв.

³⁴⁸ AGAD. Метрыка Коронна, sygn. 189, к. 629 v.–630 v.

³⁴⁹ ЛНБ, від рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 192–193.

³⁵⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 238.

³⁵¹ ЛНБ, від рукописів, ф. 5, спр. 4061, арк. 117.

³⁵² Там само. Спр. 4064, арк. 29 зв.

город-сіверському війському Якубові Мілянському. У червні 1639 р. війський викликав до асесорського суду О. Пісочинського, звинувачуючи в тому, що за його наказом К. Силич зваблює людей з Лобків “якимсь правом і привілеями”, а також організовує вилов риби і бобрів на річках Вабля і Монастерицизна, які знаходяться в межах Лобківських ґрунтів. Яким було рішення суду, нам не відомо, але суперечки між Я. Мілянським і О. Пісочинським відтоді лише посилилися. Обопільні наїзди тривали протягом 1640–1642 рр. На початку 1640 р. люди військового під час нападу на засновану незадовго перед тим на Лобківських ґрунтах маєтність старости Новосілки вбили місцевого осадчого Матвія – служебника К. Силича. Дрібні конфлікти тривали й надалі. У 1642 р. вони стали предметом розгляду на сесії коронного трибуналу в Любліні, декрети якого встановлювали вину баніції на війському³⁵³. Хоч Я. Мілянський мав можливості протекції навіть на королівському дворі (його брат Ян в середині 1620-х рр. був королівським становничим), протистояти О. Пісочинському на території Новгород-Сіверського повіту реально він не міг. Тому 20 січня 1644 р. він отримав королівський консенс, згідно з яким мав уступити Лобки новгород-сіверському земському судді Стефанові Речинському – клієнту київського каштеляна³⁵⁴.

За поступкою від Миколая Кирика від 4 травня 1639 р. О. Пісочинський отримав село Бобрик та селище Яковлевичі³⁵⁵. Оскільки на Бобрик свого часу, крім М. Кирика, отримав привілей ще якийсь Грубський, каштелян домогся і від нього уступки на свою користь³⁵⁶. Втім, права на село мав ще й колишній слуга старости Миколай Пенський. Їх він отримав внаслідок одруження з Сузанною Струпчевською, якій Бобрик дістався після смерті свого першого чоловіка Томаша Липчинського³⁵⁷. Щоб узаконити свої претензії, О. Пісочинський дав наказ К. Силичу осадити поряд з Бобриком М. Пенського слобідку з ідентичною назвою³⁵⁸. Таким чином почав осаджуватися Новий Бобрик. М. Пенський вважав, що це відбувається на його ґрунтах, і в березні 1641 р. викликав О. Пісочинського на коронний трибунал, вимагаючи відшкодування 24 тис. злотих і видання баніції. Відповідне трибунальське рішення було схвалене, але староста цілком в дусі того часу йому не підпорядкувався. Подальші судові процеси супроводжувалися збройними акціями з боку урядників О. Пісочинського, скерованих проти підданих М. Пенського³⁵⁹. Зрештою, у середині 1645 р. коронний трибунал виніс

³⁵³ Там само. Спр. 4062, арк. 123–124; спр. 4063, арк. 48–48 зв., 54, 81–82, 125–126 зв., 127–128 зв., 135, 150–150 зв., 152–152 зв.; спр. 4064, арк. 60–62, 91–93, 95–96, 97–98.

³⁵⁴ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 188, k. 61 v. – 62.

³⁵⁵ Ibid. Sygn. 186, k. 19 v. – 20.

³⁵⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 156–157.

³⁵⁷ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 181, k. 115 v. – 116.

³⁵⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4145, арк. 41; спр. 4064, арк. 95–96; спр. 4063, арк. 156–157.

³⁵⁹ Там само. Спр. 4064, арк. 161–163; Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині... С. 192.

рішення на користь М. Пенського, якому староста змушений був підпорядкуватися. У 1729 р. столітній козак Рубан, який жив на час конфлікту між О. Пісочинським і М. Пенським у Погарі, згадував, що староста осадив Бобрик (Новий) не на своїй землі, а на ґрунтах іншого шляхтича (М. Пенського). Той домігся рішення, щоб каштелян забрав своїх людей з його маєтності. О. Пісочинський переселив їх на нове місце, неподалік своєї маєтності Дешковичі, яке отримало назву “Перегін”³⁶⁰. Отже, конфлікт О. Пісочинського з М. Пенським щодо Бобрика спричинився до проведення колонізаційної акції, яка призвела до виникнення двох населених пунктів – Нового Бобрика (через обставини ліквідованого) та Перегона. Не залишилося пустою й куплене у М. Кирика разом з Бобриком селище Яковлевичі. Напередодні 1648 р. воно вже були населеним пунктом³⁶¹.

Крім згаданих Новосілок, Нового Бобрика та Перегона, урядниками О. Пісочинського у Погарській волості були осаджені у середині 1640-х рр. Гринівка та повторно Стечна (Встечна)³⁶².

Погарська волость, значною мірою так само, як і Сосницька, формувалася О. Пісочинським внаслідок купівлі земельних володінь інших шляхтичів. На початку 1636 р. староста уклав із Криштофом Телішевським угоду відстроченої купівлі маєтностей Посудичі, Мурав’є, а також селища Коврижин. За умовами цієї угоди продавець мав передати маєтності лише через два роки – 7 лютого 1638 р.³⁶³ Коврижин після передачі старості був заселений досить швидко – протягом 1639–1640 рр.

Непросто реалізувалася й угода купівлі маєтностей Лукине, Марковськ й Даревськ, укладена з Габріелем Марковичем Гарабурдою. Перша поступка щодо цих маєтностей датується 25 лютого 1635 р. Не виключено, що вона містила лише обіцянку Гарабурди продати згадані маєтності. Наприкінці грудня 1638 р. Гарабурда визнав нову поступку щодо цих маєтностей О. Пісочинському і вніс її до новгород-сіверських книг. Цього разу Лукине, Марковськ і Даревськ справді були передані каштеляну за 2 тис. злотих³⁶⁴. З них лише Лукине фіксується подимним реєстром 1638 р. як населений пункт; Марковськ й Даревськ були осаджені з ініціативи О. Пісочинського протягом наступних двох років після купівлі³⁶⁵.

Тоді ж був осаджений Долгинів, законним володільцем якого був Якуб Міляновський³⁶⁶. До початку 1640-х рр. Долгинів фігурує як селище; подимний

³⁶⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 245; Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. Київ, 1929. Т. 1. С. 473–474.

³⁶¹ Pulaski K. Kronika polskich rodyw szlacheckich... Т. II. S. 162.

³⁶² Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. С. 494; Pulaski K. Kronika polskich rodyw szlacheckich... Т. II. S. 162.

³⁶³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 207–207 зв.

³⁶⁴ Там само. Спр. 4062, арк. 79–79 зв.; спр. 4138, арк. 208–209, 226–227 зв.

³⁶⁵ Там само. Спр. 4064, арк. 29 зв.

³⁶⁶ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 422–422 v.

реєстр поселень Погарської волості доволі несподівано з огляду на відомі нам документи називає Долгинів серед населених пунктів, належних О. Пісочинському³⁶⁷. До маєтностей Пісочинських відносить Долгинів і реєстр 1673 р.³⁶⁸ Цей само реєстр відносить до володінь Пісочинських осаджених напередодні 1648 р. населений пункт Рахмани. Відомо, що ще у 1643 р. Рахмани були пустошшю, яка надавалася у володіння одному з клієнтів новгород-сіверського старости Самуелеві Некрашевичу³⁶⁹. Правдоподібно, останній невдовзі після надання поступився Рахманами О. Пісочинському, організаційними зусиллями якого пустош була заселена. Напередодні 1641 р. у Погарській волості О. Пісочинського з'явився ще один новий населений пункт – Соснівка³⁷⁰. Визначити його місцезнаходження не вбачається можливим, оскільки в подальшому населеного пункту з такою назвою на території колишньої Погарської волості не зафіксовано. Не виключено, що він міг бути перейменований, зважаючи на конфлікт, який виник між О. Пісочинським та його конотопським урядником Станіславом Сосновським після переходу останнього у 1643 р. на службу до Є. Оссолінського³⁷¹.

Як вже відзначалося, колонізаційна діяльність у Погарській волості покладалася переважно на штат осадчих, керівництво над якими здійснював Криштоф Силич. Частина з них були простолюдинами, зокрема Новосілки осаджував, як вже зазначалося, якийсь Матвій³⁷².

Анклавом, який номінально зараховувався до Погарської волості, вважалися розміщені південніше від Свиги, лівої притоки Десни, Хильчицькі ґрунти. Їх центр – село Хильчиці – О. Пісочинський отримав у 1644 р. внаслідок поступки з боку одного зі своїх клієнтів – Стефана Речинського³⁷³. Згодом в околицях Хильчиць з ініціативи Пісочинських було осаджене село Кривоносівка³⁷⁴.

Динамічно колонізувалася й Глухівська волость. Її центр – Глухів О. Пісочинський купив у грудні 1636 р. у Якуба Крентовського, а вже 29 грудня був уведений возним у володіння цією маєтністю³⁷⁵. На той час Глухів, напевно, являв собою пустку, яку староста відразу ж почав осаджувати. Запустіння Глухова підтверджується спогадами старожилів села Спаського, зафіксованими у 1749 р. Вони стверджували, що парафіянами Спаської церкви були мешканці Спаського, Заболотова, Любитова, Озарич, Мельни, Мутина, Литвинович, Подо-

³⁶⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4145, арк. 41.

³⁶⁸ *Pułaski K. Kronika polskich rodyw szlacheckich...* Т. II. S. 162.

³⁶⁹ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 188, k. 34–34 v.

³⁷⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4145, арк. 41.

³⁷¹ Див. докладніше: *Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині...* С. 194.

³⁷² ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4063, арк. 54.

³⁷³ AGAD. Метрыка коронна, sygn. 188, k. 85–85 v.

³⁷⁴ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. С. 477.

³⁷⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4061, арк. 76–76 зв.

лова, Добротова; тоді ще не було Батурина, Кролевця і Глухова, а на торги їздили до Новгород-Сіверського і Путивля³⁷⁶. У 1723 р. один із старожилів міста Савка Четвериков згадував, що О. Пісочинський надав Глухову статус слободи і на початку 1640-х рр. активно сприяв його заселенню³⁷⁷. Напередодні Національно-визвольної війни Глухів або Новий Остророг виступає як осередок виробництва поташу і смальцюги у навколишніх лісах (Литвинівських, Вікторівських, Заболотівських, Любитівських, Озарицьких). Ельжбета Пісочинська, яка після смерті чоловіка отримала ленне право на це містечко, здавала його в оренду одному з найбільш довірених клієнтів О. Пісочинського – Петрові Харжевському³⁷⁸.

Найбільші прирощення до Глухівської волості відбулися протягом 1636–1639 рр. У першій половині 1636 р. новгород-сіверський староста на чолі почту здійснив об'їзд по пустих селищах і замчищах, що входили до його володінь. Внаслідок цієї акції він розпорядився оповістити про надання пусткам пільг й дозволив там на річках робити млини. На городищі Воронок він розпорядився звести замкові укріплення³⁷⁹. У кінці 1639 р. О. Пісочинський отримав від короля дві конфірмації незазначеного у них привілею, які підтверджують його право на володіння населеними пунктами, осадженими або набутими якимось чином перед цим. Перша конфірмація, видана Владиславом IV 15 жовтня 1639 р., потверджуючи право О. Пісочинського на незаселені території на обох берегах річок Клевені, Сейму і Десни, додає до Глухівської волості деревні Крупець, Ворон, Сулешове, Вікторів, Кочереги, Волокитин, Литвиновичі, Камінь з Підкаменем, Спаське Поле, Заболотів, Озаричі³⁸⁰. Королівський консенс від 31 грудня 1639 р. називає ще й Сварків, Зазирки, Батовське (Батьківське), Чолгузи, Любитів, Чортовщину, Добротів. Додатково за цим консенсом О. Пісочинський отримав право у всіх лісах, що знаходилися в межах перелічених маєтностей, виробляти поташ і смальчугу протягом наступних п'ять років³⁸¹. Частина з них існували як населені пункти перед Смоленською війною, але під час останньої запустили. Тому перед О. Пісочинським стояло завдання їх повторно заселити. Серед повторно осаджених виявилися, крім Глухова, Сварків, Новосілки (останні два населених пункти у згаданих документах не зазначаються, але охоплюються територією, отриманою старостою). На початку XVIII ст. володільцю Сваркова Яковові Марковичу місцеві старожили Володька і Гладкий говорили, що осаджував село О. Пісочинський, брав з них данину по копі грошей, півня й частину врожаю

³⁷⁶ Рассказ старожилов о населении юго-восточной части Черниговской губернии в первой половине XVII в. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов, 1866. Кн. 1. С. 251–252.

³⁷⁷ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 427–428.

³⁷⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4069, арк. 145–145 зв.

³⁷⁹ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 64, л. 24.

³⁸⁰ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 186, k. 116–117.

³⁸¹ Ibid. К. 112–113.

конопель³⁸². Також повторно було осаджене Спаське Поле. Як стверджував у своїй скарзі, поданій до київського гродського суду у жовтні 1646 р., Ян Володкевич, слобода Спаське Поле була осаджена на його Ричівських ґрунтах³⁸³. Це мало відбутися між 1635 та 1638 рр. Безперечно, з ініціативи О. Пісочинського протягом 1637–1639 рр. на території наданих земельних володінь були осаджені Батовське, яке як селище було куплене у Щ. Вишля, Підкамінь, трохи згодом – Локотнівка й Чортовщина (див. додаток № 11).

Доволі неясна ситуація з пустошню Сапічик над однойменною річкою, яку новгород-сіверський староста купив за 2 тис. злотих 9 лютого 1636 р. у вдови Шимона Венгерського Катерини Богурської³⁸⁴. Сапічик, ймовірно, слід ототожнити з колишнім поселенням Сопич, що запустило напередодні входження Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої, а повторно – протягом Смоленської війни. Оскільки Сопич фігурує у подимному реєстрі 1641 р.³⁸⁵, то можна ствердити, що його осадження відбулося протягом другої половини 1638 – 1640 рр.

Стариків, набутий О. Пісочинським у К. Телішевського у лютому 1638 р.³⁸⁶, був осаджений ще продавцем, але не раніше середини 1630-х рр. Також продавцями – Володкевичами – осаджувалася слобода Алтинів, яку в другій половині 1643 р. купив новгород-сіверський староста³⁸⁷. Натомість, Землянка на схід від Чортовщини (Чорториг) засновувалася вже з ініціативи О. Пісочинського³⁸⁸. Як у багатьох інших випадках, заснування тут населеного пункту можна вважати й повторним осадженням. У московську добу поселення Землянка існувало, але вже у 1619 р. воно обезлюдніло й фігурує у джерелах як пустош³⁸⁹.

На території Новгород-Сіверського староства, яке в 1633–1648 рр. перебувало в спочатку в руках Олександра Пісочинського, а потім його сина Яна, примітного колонізаційного процесу не відзначається. Ймовірно, цілком свідомо представники родини Пісочинських не включали староства до планів своєї колонізаційної політики, оскільки користування її здобутками залежало від королівської

³⁸² *Маркович Я.* Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. Москва, 1859. Т. 1. С. 326; *Пиріг П. В.* Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Київ, 1993. С. 8.

³⁸³ Опись актовой книги Киевского Центрального архива № 17 / Сост. И. П. Новицкий, О. И. Левицкий. Киев, 1884. С. 17.

³⁸⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 176–177 зв.

³⁸⁵ Там само. Спр. 4145, арк. 41. Певні сумніви щодо ототожнення Сапічика з Сопичем вносить королівський привілей від 11 грудня 1620 р. на деревню Сопич Станіславові Мінвіду (РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 176–177 об.) Однак в подальшому зв'язок привілейованого з Сопичем не простежується, так само як можливість відчуження його С. Мінвідом О. Пісочинському. Тому, правдоподібно, Сопич С. Мінвіду належав протягом нетривалого часу.

³⁸⁶ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 207–207 зв.

³⁸⁷ AGAD. Метрыка когонна, sygn. 188, k. 35–36 v.

³⁸⁸ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 437.

³⁸⁹ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 119.

волі й не могло продовжуватися надто довго. Окремі населені пункти на території староства все-таки засновувалися. Зокрема, неподалік Знобі Новгород-Сіверської поряд з болотом за дозволом когось з родини Пісочинських козаком Мефодієм була осаджена Мефодівка³⁹⁰. У 1640-х рр. на землях села Порохонь, що входило до складу Новгород-Сіверського староства, було засноване село Ромашків³⁹¹. Новгород-сіверський староста, навіть будучи в середині 1640-х рр. хворим, не забував нагадувати своїм урядникам на Новгород-Сіверщині про необхідність продовження колонізаційних акцій. В одному з листів того часу до незазначеного урядника О. Пісочинський писав: "... слобід цієї весни не упускайте. Віконце, яке є у привілею, потрібно заповнити тими урочищами, котрі названі під тим пунктом..."³⁹².

Крім О. Пісочинського, активною колонізаційною діяльністю у новгород-сіверському регіоні займалися також Вишлі – Щасний, місцевий підкоморій, та Войцех, рожанський староста. Щасному належав низка населених пунктів на правобережжі Десни, починаючи від її притоки Роми й завершуючи Андрейковичами та Кістром, що межували з Стародубським повітом. Слідів колонізаційних актів у цьому маєтковому комплексі документи не фіксують. Натомість, зберегла своє значення низка населених пунктів, добре відомих ще у московську добу – крім Андрейкович та Кістра, сюди слід віднести Шептаки, Печеніги, а також набутий Вишлями в кінці 1630 – на початку 1640-х рр. Камінь. На лівому березі Десни Вишлям належали Биринські ґрунти, які з північного сходу "тягнули" до Новгорода-Сіверського. Крім Бирина, відомого ще з московської доби, на початку 1640-х рр. тут з'являється село Прокопівка. Про діяльність місцевого осадчого свідчить факт втечі до Прокопівки у 1643 р. підданих О. Пісочинського з розташованого поряд села Івот³⁹³. Найбільш динамічно колонізаційні процеси розвивалися у Лучниківському маєтковому комплексі, розташованому навколо р. Реть – лівої притоки Десни. Крім відомих ще з московської доби Лучників, напередодні 1638 р. на території комплексу з'явилися населені пункти Терехівка й Глушиці³⁹⁴. На початку 1640-х рр. з ініціативи Вишлів на берегах Реті були осаджені Обтів та Ревутинці³⁹⁵. В останні роки "золотого спокою" поряд з Лучниками з'явилися населені пункти Клішки та Погорілівка, розташована при впадінні

³⁹⁰ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 222; Jablonowski A. Zadnieprze. S. 245; О. Яблоновський знаходить ще одну осаду Пісочинських поряд зі Знобю – Сибільово, але останнє знаходилося не тут, а над Судостою й протягом досліджуваного періоду фігурує як пусте селище (див.: Riksarkivet. Skokloster E[nskilda] 8636, f. 272 v. – 274 v.)

³⁹¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 231.

³⁹² Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4138, k. 105.

³⁹³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 1–2.

³⁹⁴ Там само. Спр. 4064, арк. 30.

³⁹⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 395; Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка... С. 18, 21.

Реті до Десни³⁹⁶. Логічно було б гадати, що Вороніж, розташований на берегах Осота, поблизу Клішок, також виник на території володінь Вишлів. Не виникає сумнівів, що він з'явився до 1648 р. на основі млинарського хутору³⁹⁷. Дуже ймовірно, зважаючи на факт проживання Вишлів (поза Щасним) не на Чернігово-Сіверщині, а в Мазовії, що осадженням згаданих населених пунктів займався борзненський підстароста Петро Забіла³⁹⁸. Не випадково, що саме він виявився володільцем Лучників, Клішок, Погорілівки, Обтова й Ревутинець після завершення української революції і встановлення козацької юрисдикції на цій території³⁹⁹.

У 1640-х рр. колонізаційні акції на території своїх володінь проводив також новгород-сіверський земський писар Каспер Ростопча. На території повіту йому належали два маєткових комплекси – з центром у Кояковичах на лівобережжі Івотки, лівої притоки Десни, та з центром у Савинках на правобережжі Десни. На території першого, крім існуючих раніше Коякович та Клину, у середині 1640-х рр. з'являється село Новий Клин. Поблизу Савинок приблизно тоді ж були осаджені слободи Городище, Будище або Глинна⁴⁰⁰. Напередодні 1645 р. була осаджена слобідка Туханів попередником К. Ростопчі у володільницьких правах щодо Савинківського маєткового комплексу Самуелем Гісмонтом⁴⁰¹. Дуже правдоподібно, що слобідка осаджувалася на місці однойменної деревні, що існувала ще у московську добу⁴⁰².

Колонізаційні зусилля інших володільців мали спорадичний характер. Втім, інакше й не могло бути, зважаючи на те, що в їхніх руках знаходилися відносно невеликі земельні комплекси. Крім Знобі Новгород-Сіверської, що належала у досліджуваний період Пісочинським як старостам, існувала ще Зноб Трубчевська, названа так тому, що входила до Трубчевської волості й належала спочатку Щ. Вишлю, а згодом з 1629 р. – князям Трубецьким⁴⁰³. Поблизу Знобі Трубчевської, але на території Новгород-Сіверського повіту, Щ. Вишель осадив слобідку

³⁹⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 359. Філарет стверджує у своїй праці, що у фундаменті храму Клішок була виявлена плита з надписом “1623”, що, начебто, мало свідчити ймовірний рік заснування села (*Філарет. Историко-статистическое описание... Кн. 5. С. 387*). Ця версія, оскільки іншими джерелами не підтверджується, не здається автору правдоподібною.

³⁹⁷ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка... С. 83; Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 345.

³⁹⁸ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 103; Липинський В. Твори. Т. 2. С. 204, 205.

³⁹⁹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка... С. 18, 19, 21; Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 3. С. 389–390.

⁴⁰⁰ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 623 v. – 625.

⁴⁰¹ Ibid. К. 247–248.

⁴⁰² Ibid. Sygn. 165, k. 288 v. – 289 v.

⁴⁰³ Ibid. Sygn. 177, k. 284–285: Щ. Вишель, передавши Янові Завольському деревню Погорілець, отримав в обмін права на Зноб.

з ідентичною назвою Зноб. Оскільки землі слобідки тісно сусідили з землями Знобі Трубчевської, то князь Петро Трубецький купив їх й приєднав до останньої⁴⁰⁴.

У 1640-х рр. виникло поселення Гута на правому березі річки Свиґа. Воно мало бути засноване шляхтичем Заруцьким⁴⁰⁵. Розташоване на протилежному боці Свиґи село Жихів було осаджене протягом того самого часу Станіславом Дрогомиром⁴⁰⁶. Напередодні 1648 р. на правому березі Івотки фіксується слобода Шатрище⁴⁰⁷. Принагідно слід відзначити, що згадана слобода могла входити до земельних володінь Пісочинських, але достеменної інформації щодо цього немає. На протилежному боці Івотки, у верхів'ях її притоки Уска, вже в середині 1639 р. з'явилася слобідка Усок, осаджена Яном Завольським⁴⁰⁸. В Олешківській волості на середину 1640-х рр. виникли невеликі слобідки – Чернавського та Ольшовського⁴⁰⁹, назви яких, напевно, тотожні прізвищам їх осадчих.

Найбільш “вдячним” для колонізаційних процесів, як це було видно з діяльності О. Пісочинського, була південна частина регіону. Крім Пісочинських та Вишлів, осадженням нових населених пунктів тут займався Єжи Понентовський. Безумовно, найбільш вдалою такою його спробою було осадження Кролевця. Це відбулося у 1644 р. на землях належного йому села Подолів. Отриманий тоді Є. Понентовським королівський привілей передбачав надання майбутнім міщанам магдебурзького права, що встановлювало для них досить широкі права, включаючи вільний прихід та залишення міста⁴¹⁰. Втім, осаджуваний населений пункт не відразу фактично отримав міський статус. У 1650 р. у документах королівської канцелярії він фігурує як слобода⁴¹¹. Через декілька років Кролевець вже мав статус містечка, за чисельністю жителів почав конкурувати з сусіднім Глуховим⁴¹². Крім цього, до складу володінь Є. Понентовського у квітні 1646 р. увійшла слобода Облошки, повторно осаджена незадовго перед тим Михайлом Ессенком⁴¹³. Принагідно слід зазначити, що разом з Облошками Є. Понентовсь-

⁴⁰⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4066, арк. 119 зв. – 120.

⁴⁰⁵ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии.. Т. 1. С. 229.

⁴⁰⁶ Там же. С. 228.

⁴⁰⁷ РГАДА, ф. 79, 1647, № 1, л. 32.

⁴⁰⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 185, k. 224 v.

⁴⁰⁹ РГАДА, ф. 79, оп. 3, № 79.

⁴¹⁰ Там же. № 73.

⁴¹¹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 191, k. 379 v. – 380.

⁴¹² Присяжні книги 1654 р. С. 292, 302. Філарет, що досліджував покрайні записи на книгах місцевих церков, вважав, що більшість жителів прибуло до міста у часи української революції з Волині – Острога, Житомира (*Філарет. Историко-статистическое описание... Вып. 5. С. 231*). Втім, це твердження на час, що передувало Хмельниччині, екстраполювати не можна.

⁴¹³ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 247–248; Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 139, s. 147.

кий отримав пустош Погребки, яка ще у 1638 р. була населеним пунктом⁴¹⁴. Цей приклад свідчить про великий міграційний потенціал місцевого населення, що завжди було готовим до переселення у місця, де йому пропонувалися більш вигідні умови.

Неподалік від Облошок, також в окрузі Глухова, напередодні 1648 р. виникла ще й слобода Дунаєць. До її осадження мав причетність Олександр Луцевський⁴¹⁵, якому належали сусідні Некрасове й Уздиця. Дещо раніше, протягом 1638–1639 рр., Маркові Садовському вдалося повторно заснувати розташований у тій само окрузі Ярославець⁴¹⁶. На захід від Ярославця новгород-сіверські домініканці осадили у 1640-х рр. село Бистрик⁴¹⁷. Поблизу Полошок напередодні Хмельниччини деякий Казимир Шемшукський заснував слободу Глухоярку, яка фіксується ще й 1665 р.⁴¹⁸, але після того, правдоподібно, зникла. Там само й приблизно у той самий час мало бути заселене селище Щерби, на місці якого з ініціативи Криштофа Силича був осаджений однойменний населений пункт⁴¹⁹. На схід від Глухова, на берегах Локні – правої притоки Клевені, шляхтичами Суходольським та Себестіаном Ястрембським були осаджені слободи Суходольщина та Ястрембщина⁴²⁰. Остання, безсумнівно, була прикладом релокації, бо за московської доби на її місці знаходилася деревня Мертва, що на час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої запустила й почала заселятися у кінці 1620 – на початку 1630-х рр.⁴²¹ Однак у ході Смоленської війни слобідка знову запустила. Ще раз Мертва почала відновлюватися незадовго перед 1638 р. Відновлюваний населений пункт в кінці 1630 – на початку 1640-х рр. зберігав попередню назву⁴²², а змінив її протягом бурхливих подій середини XVII ст.⁴²³

На лівому березі Десни між гирлами її приток Реті та Стрижня колонізаційні акції 1630 – 1640-х рр. призвели до появи населених пунктів Жорнівка, релокованого Криштофом Раєцьким⁴²⁴, та Райгородка, заснованого Заленськими⁴²⁵.

⁴¹⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 29 зв.

⁴¹⁵ AGAD. Metryka korporna, sygn. 195, k. 121–123; sygn. 363, k. 42 v. – 43.

⁴¹⁶ Ibid. Sygn. 186, k. 65–65 v.

⁴¹⁷ *Филарет*. Историко-статистическое описание... Вып. 5. С. 405.

⁴¹⁸ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 439–440.

⁴¹⁹ Інститут Рукопису НБУ, ф. 81, спр. 28 II, л. 28; *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Т. 2. С. 441.

⁴²⁰ Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... С. 48.

⁴²¹ РГАДА, ф. 210, Московский стол, стб. 83, л. 161–162.

⁴²² ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 113–117 зв.

⁴²³ Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка... С. 287; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... С. 675: тут, на відміну від попередньої публікації, у документі 1673 р. Ястрембщина помилково названа Ястровщиною.

⁴²⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 30 зв.

⁴²⁵ *Jablonowski A.* Zadnieprze. S. 246; Присяжні книги 1654 р. С. 286.

Динаміка колонізаційних акцій у новгород-сіверському регіоні порівняно з попереднім періодом була значно вищою. Сприяла цьому загальна міграція населення українських воєводств Речі Посполитої на схід, а також поява в регіоні осіб, які не лише проявили зацікавленість у господарському освоєнні наданої їм території, чого не бракувало й раніше, але й володіли відповідним фінансовим ресурсом для організації цього процесу. Характерною особливістю колонізації новгород-сіверського регіону стало широкомасштабне відновлення населених пунктів, що зникли або протягом Смутного часу, або ж Смоленської війни. Відсутність значного часового розриву між зникненням і релокацією спричинилася до збереження у переважній кількості випадків традиційних назв відновлюваних населених пунктів.

VI.4. Роменська колонізація

Як вже відзначалося вище (див. с. 248), Ромни завдяки зусиллям князя Самійла Корецького почали “осідати” в період московської Смути й на час включення Чернігово-Сіверщини являли собою значний населений пункт. З показів старожилів, даних 5 грудня 1636 р. у зв’язку з погодженням лінії державного кордону, видно, що перші поселенці до Ромен прибували з Черкас, Канева, Переяслава й Білої Церкви. Білоруський елемент, на відміну від новгород-сіверського чи, меншою мірою, чернігівського регіонів, у колонізації Роменської округи відігравав маргінальну роль. Правдоподібно, ще до 1618 р. у Ромнах з’явилася перша православна церква, службу в якій відправляв піп Гаврило Дикий, що прибув з Переяслава⁴²⁶.

У перші роки після Деулінського перемир’я не фіксується значної активності роменських урядників та населення щодо господарського освоєння територій, які московська сторона вважала належними до Путивльського уїзду. Таку активність тоді проявляли урядники князів Януша Острозького та Вишневецьких. Непевна ситуація з прикордонною смугою між Річчю Посполитою та Московською державою давала можливість їм отримувати певні дивіденди навіть цілком офіційним шляхом, укладаючи договори з путивльськими воєводами щодо господарської експлуатації ресурсів згаданої смуги. Першими таких при-

⁴²⁶ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 217–220: серед роменських старожилів тут фігурують каневці Тишко Федулін й Федір Гречна (прибули до Ромен близько 1611 р.), черкаські Лахно (близько 1606 р.), Михайло Дерка (близько 1611 р.), Захар Липня (близько 1616 р.), Степан Мороз (близько 1621 р.), Стас Щаснович (напередодні 1626 р.), переяславці Іван Сахворост (близько 1604 р.), Павло Андрійович, Іван Мокієнко й Матвій Солодкий (близько 1606 р.), Гаврило Дикий (близько 1618 р.), білоцерківець Іван Верещака (близько 1616 р.); серед липовських – переяславці Максим Морозкович, Лешко Коркушка й Дмитро Василенко (близько 1621 р.) виходець з білоруського Полоцька Павло Гарасимович (близько 1618 р.)

вілеїв добилися урядники князя Я. Острозького, зокрема басанський урядник Андрій Ольшанський. Він запропонував путивльським воєводам, щоб підпорядковані йому євреї варили селітру в районі річок Псла та Груні з умовою відсилення 10 пудів селітри з кожного котла до царської казни. Воєводи дали згоду. Однак селітряний промисел людьми Я. Острозького лише частково орієнтувався на виконання умов цього договору; робота більшості селітряних варниць здійснювалася самовільно й жодного прибутку путивльським воєводам не приносила. У першій половині 1619 р. урядник Вишневецьких князь Семен Лико запропонував їм більш вигідні умови. Це призвело до формальної заборони діяльності селітреників Острозьких й дозволу їх конкурентам, про що путивльські воєводи Іван Борятинський та Микита Оладьїн у кінці листопада 1619 р. повідомили переяславського підстаросту Яна Чернишовського⁴²⁷. Зрозуміло, легальне варіння селітри суттєво поступалося нелегальному, тому згодом путивльські воєводи від практики надання якихось привілеїв селітреникам з-за кордону відмовилися. Нелегальна ж розробка ресурсів московського прикордоння продовжувалася далі⁴²⁸, й це надавало найближчим укріпленим пунктам стратегічного значення, оскільки вони виступали організаційною базою для її проведення, а також давали захист у випадку здійснення московською стороною військових акцій проти згаданих підприємницьких акцій. З огляду на це роль Ромен зростала.

За інформацією київських міщан, даною московським посланцям Іванові Биршову, Григорієві Гладкому, Юрієві Шулешкіну й Богданові Мотіну в серпні 1628 р. у київській ратуші, після страти у турецькій неволі 1622 р. ініціатора осадження Ромен князя Самійла Корецького королевич Владислав Ваза прилучив їх округу до Новгород-Сіверського уїзду й призначив державцею Криштофа Сіножацького⁴²⁹. Пізніші документи, що вийшли з королівської канцелярії, приналежність Ромен до Новгород-Сіверського уїзду заперечують, відносячи їх до Чернігова. Однак на початку 1620-х рр. межа між уїздами в районі Сейму та Сухого Ромна не була стійкою, а підпорядкування Роменської округи новгород-сіверському капітану Щ. Вишлю створювало тенденцію її тяжіння саме до Новгород-Сіверського. Призначення К. Сіножацького місцевим державцею, напевно, було ініційоване Щ. Вишлем, який, будучи організатором колонізаційних акцій у різних місцевостях Чернігово-Сіверщини, добре знав кадри місцевих осадчих, до числа яких належав і К. Сіножацький. З цією людиною фактично весь час до 1648 р. був пов'язаний розвиток Ромен та округи; саме під його

⁴²⁷ AGAD. Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 4256.

⁴²⁸ У квітні 1623 р. путивльські торгові люди Юрій Шулешкін і Григорій Пушкарьов доповідали про нелегальне варіння селітри у Путивльському уїзді: за Ворсклою на р. Рябинці варив селітру єврей Якутна, на р. Охтир – єврей з Білої Церкви Підкова, на р. Гусинці – єврей Аврам. Варили також селітру євреї на Більському городищі та в інших місцях Путивльського уїзду (РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 7–9).

⁴²⁹ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 208–209.

керівництвом Ромни стали найбільш активним центром колонізаційної діяльності у верхньому Посуллі.

Декілька наступних років ця колонізаційна діяльність залишалася мало помітною для путивльських воєвод. Перелом, правдоподібно, відбувся у 1625 р., коли воєводи почали отримувати інформацію, яка засвідчила інтенсивне просування “литовських” людей на землі Московської держави по річках Сула, Псел, Хорол та ін. На цей час путивльським воєводам вже вдалося налагодити власне виробництво селітри, яке здійснювалося під керівництвом Романа Гаврилова. Ним розроблялися кургани й засновувалися варниці у межиріччі Псла й Ворскли, що входило частково до Путивльського, частково до Білгородського уїзду. Тут інтереси путивльського селітреника зіштовхнулися з інтересами селітрених майстрів із задніпровських міст Миргорода, Лохвиці, Ромен. У першій половині 1625 р. з ініціативи Щ. Вишля була організована збройна експедиція на варниці Романа Гаврилова. У ній взяли участь 300 осіб, які проживали у Роменській слободі. Експедиція завершилася невдачею, оскільки взяті в полон путивльські бортники повідомили, що на варницях багато людей, а крім того вони охороняються ще й ратними людьми. Отримавши цю інформацію, експедиція повернулася до Ромен⁴³⁰. Незважаючи на цю невдачу, селітряники задніпровських міст “тихою сапою” продовжувалися просуватися на територію сусідніх уїздів Московської держави. У квітні 1626 р. вже згаданий Роман Гаврилов скаржився путивльським воєводам, що на одному з курганів, які він мав розробляти, вже почав варити селітру миргородський єврей Мошко. Посланий воєводами 60-особовий загін під керівництвом Володимира Черепова у травні цього ж року спроводив Мошка та його робітників із розроблюваного кургану⁴³¹.

Взяли участь роменські жителі й в колонізаційній акції щодо заселення Сарського та Нового городищ (майбутніх Сар та Гадяча), розташованих після впадіння Груні у Псел. Перші відомості про організацію цієї акції путивльські воєводи отримали у червні 1626 р. від путивльського купця Юрія Шулешкіна. Останній, будучи з торгом у Лубнах, став свідком збору трьох тисяч козаків-випищиків, які планували поселитися на згаданих городищах. Негайно посланий воєводами на городища збройний загін під керівництвом Никифора Яцина та Онисима Циплетева застав на Новому городищі близько 30 “литовських” людей, які прибули сюди за наказом новгород-сіверського капітана Щ. Вишля. Путивльські ратні люди відіслали поселенців з городища, однак це мало вплинуло на плани протилежної сторони. У кінці червня цього ж року путивльський торговий чоловік Андрій Туболец, що був з торгом у Лубнах, повідомляв про збір там близько тисячі виписаних запорозьких козаків на чолі з полковниками Пирським та Яцком. Козацька рада, яка відбулася у Лубнах, схвалила рішення

⁴³⁰ Там же. Л. 9–11.

⁴³¹ Там же. Л. 15–17.

про поселення козаків на Новому городищі, де мало бути швидко зведене укріплення на випадок приходу московських ратних людей. Поселенці справді встигли оперативно звести три укріплені вежі й закласти більше тисячі дворових місць. Однак це їх не врятувало. Прибулі у середині серпня на городище путивльські ратні люди (500 осіб) під керівництвом Спиридона Яцина та Олексія Костетикова витиснули випищиків й знесли всі будівлі у Псел⁴³². На половині городища ратними людьми було зведене укріплення; вкопаний поселенцями на Сарському городищі осадничий стовп був зрубаний; “литовські” пасіки, розташовані по сусідству, на якийсь час зникли⁴³³.

Невдача, проте, не зупинила колективних спроб урядників сусідніх задніпровських міст освоїти Нове й Сарське городища. Для подальшого колонізаційного просування течією Псла та межиріччям Псла і Ворскли це було вкрай необхідно. Лохвицький мешканець Терешко Самойлов, що у середині серпня 1626 р. проїжджав повз путивльські сотенні застави на Новому городищі, повідомляв їх командирів про наміри польської сторони щодо повернення на городище. Згідно з його інформацією, роменський урядник К. Сіножацький писав у Лохвицю до урядника Свяцького про виділення йому людей для походу на Нове городище. Знаючи про ці плани, до околиць городища потягнулися пасічники з Лохвиці, Лубен, Миргорода, Сенчі, збираючись по 300–400 осіб й перевозячи свої пасіки на береги Псла й Груні. Очікуючи нового приходу “литовських” людей на Нове городище, путивльські воєводи відправили туди два пуди пороху й пуд свинцю⁴³⁴.

Подібна активність роменського урядника змусила путивльських воєвод більш пильну увагу приділити саме Ромнам. Тим більше, що інформація, яку вони отримували у середині 1626 р, підтверджувала загрозову активність, що ініціювалася з Ромен. Тоді у Путивлі отримали дані, що роменські люди відновили буди біля річки Хмелівка, які попереднього року ратними людьми були зруйновані. Навіть більше того, навпроти буд, на правому березі річки, з’явилася слобода, в якій московські агенти нараховували близько 30 дворів. Безумовно, вони мали на увазі слободу Охмолу, що знаходилася біля впадіння Хмелівки до Сули. Прореагувати на заснування слободи й буд путивльські воєводи не могли, оскільки основний контингент ратних людей зосереджувався на Новому городищі. У липні 1626 р. близько 20 роменських людей погромили й пограбували 11 путивльських дітей боярських неподалік Піщаного броду через ріку Сулу, який знаходився перед впадінням до неї правої притоки Терну. Путивльські воєводи, надсилаючи делегацію до Щ. Вишля у Новгород-Сіверський з метою повернення пограбованого, наказали їй їхати через Роменську слободу й зібрати

⁴³² Там же. Л. 22–27, 32–33; *Патков А.* Порубежье Российского царства... С. 141–142.

⁴³³ Там же. Л. 42–44.

⁴³⁴ Там же. Л. 49–51, 57–58.

про неї інформацію. Делегація повернулася у січні 1627 р. Її члени повідомили, що на Роменському городищі поставлений острог й зроблені вежі, а місцеві жителі й урядник відносили до земель слободи угіддя по берегах Сули й Груні⁴³⁵.

Подальший перебіг подій підтвердив необхідність поступового зміщення уваги путивльських воєвод з Нового городища в район Ромен. У кінці травня 1627 р. путивльські воєводи Богдан Нагово та Петро Бунаков отримали інформацію від рильського торговця Івана Сапола, що біля р. Сухий Ромен “литовські” люди почали варити селітру. Прибулий на те місце 50-особовий на чолі з Онисимом Циплетевим загін ратних людей вислав селітреників з царської землі, встановивши, що надіслані вони були з Борзни Щ. Вишлем⁴³⁶. Тривожні для воєвод відомості надходили ще й з території впадіння Терну до Сули. Тут за дозволом К. Сіножацького протягом 1625–1626 рр. його людьми засновувалися пасіки. Спроби їх витіснення звідтіля були малоефективними⁴³⁷. Погромні акції під керівництвом самого К. Сіножацького, за даними, отриманими у Путивлі, мали місце у 1626 і 1627 рр. Восени 1627 – навесні 1628 рр. активність роменського урядника ще зростає. Так, у жовтні 1627 р. його люди погромили у Городецькій волості на Пслі путивльських бортників Степана Кузіна з товаришами⁴³⁸.

Поява людей К. Сіножацького в гирлі Терну та на Пслі, у районі Возоцького городища, де згодом виник Лебедин, свідчила про інтенсивне просування роменських інтересів на схід. Ситуація ставала загрозливою внаслідок можливості встановлення роменського контролю над Піщаним бродом, через який пролягала основна дорога, що зв’язувала Путивль з бортними уходами на півдні уїзду. З огляду на це у Путивлі було схвалене рішення про проведення широкомасштабної військової акції проти новоосаджених населених пунктів Роменської волості. Дані щодо них характеризувалися спорадичністю, але на початку листопада 1627 р. О. Циплетев подав воєводам більш докладну інформацію. Зокрема, він відзначав, що одна з роменських слобід “осіла” нижче від Коровиноного броду й нараховувала близько 20 дворів (можливо, він мав на увазі Волкову). Інша слобода, за його даними, знаходилася біля Плавинищ й мала 10 дворів (ймовірно, малися на увазі Плавинища). Засновані обидві слободи були весною 1624 р.⁴³⁹ З тих слобід люди завели шість бджолиних пасік у напрямку до Піщаного броду. О. Циплетев також відзначав, що на річці Охмолова (Хмелівка) “литовські” люди заснували пасіки та буду і “таким чином заволоділи всією річкою, звіра б’ють, рибу ловлять, бджолу деруть і бортні дерева на корінь січуть”. Особливу шкоду поселенці завдавали путивльським сіврюкам, які перестали сплачувати “медвя-

⁴³⁵ Там же. Л. 34–37, 38–41.

⁴³⁶ Там же. Л. 69–71.

⁴³⁷ Там же. Л. 105–111.

⁴³⁸ Там же. Л. 179–184.

⁴³⁹ Там же. Ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 52–53.

ний” оброк у царську казну. О. Циплетев наголосив на значному збільшенні населення Ромен, зазначивши, що лише влітку 1627 р. сюди прибуло близько тисячі чоловік. Воеводи, у свою чергу, у відписці царю звертали його увагу на переселенні нових людей до тих слобод і неможливості превентивних дій без одержання відповідного наказу з Москви⁴⁴⁰.

Такий наказ був отриманий на початку наступного 1628 р. Згідно з ним воєводам Семенові Прозоровському та Андрієві Толбухіну наказувалося відправити служилих людей на низ за течією Сули, розвідати про час заснування та чисельність населення слобод, відіслати жителів, якщо можна, без бою, якщо не можливо, то слободи спалити. Воеводи доручили реалізацію цього указу О. Циплетеву, якому в підпорядкування надавалося 30 дітей боярських та 40 козаків. Перші “литовські” люди почали їм зустрічатися біля гирла Терну, яке входило до путивльської Тешковської волості. Спочатку ратні люди зіштовхнулися з невеликою групою на чолі з Миском Чоботарем, що займалася грабіжництвом на шляхах, якими пересувалися путивльські бортники й сіврюки. Розуміючи, що на милість військових їм розраховувати не доводиться, вони вчинили спротив, який швидко був подоланий. У допиті вони визнали, що займалися своїм ремеслом з дозволу К. Сіножацького. Зважаючи на рід їх занять, за наказом О. Циплетєва полонених стратили. Практично там само путивльські ратні люди зустрілися з першими литовськими колоністами. Ними виявилися понад 10 пасічників, що працювали під керівництвом роменського попа Івана. Останній дав покази, що суттєво уточнювали відому в Путивлі інформацію про успіхи роменської колонізації. Піп повідомив, що, просуваючись вниз течією Сули, нижче від його пасіки, протягом наступних двох верст розташовано понад 10 бджолиних пасік. Ще стільки ж верст потрібно подолати, щоб досягнути слободи Волкова, яка осіла на місці, названому путивльськими сіврюками Борошенним островом. На думку попа, у слободі було 22 двори. Згадав піп і про слободу Охмолова, називаючи її новою слободою, що мала 6 дворів і знаходилася за три версти від Волкової на протилежному боці Сули, біля впадіння до неї Охмолової (Хмелівки). Коли люди О. Циплетєва намагалися пройти далі й оглянути слободи, вони були зустрінуті вогнем з пищалів пасічників. Чисельність путивльського загону не давала можливості просуватися далі, долаючи збройний опір роменських поселенців, тому О. Циплетев віддав наказ повернутися до Путивля. Оскільки грабіжницькі напади “литовських” людей, що ініціювалися з Ромен, на путивльських бортників і сіврюків продовжувалися далі, у Москві було схвалене рішення організувати повномасштабну військову експедицію у верхнє Посулля.

⁴⁴⁰ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 85–87; ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 25–26. В іншій відписці воєвод відзначається, що у Ромнах поселилося півтори тисячі чоловік (Там же. Сєвский стол, стб. 78, л. 53).

У ній мало взяти участь 1200 ратних людей з Путивля, Брянська, Курська, Рильська й Карачева⁴⁴¹.

Втім, московська бюрократична система працювала повільно; воєводи неохоче надсилали своїх людей до Путивля або прислали їх менше, ніж належало за царським указом. Тим часом, роменські кондотьери не дримали. У кінці травня 1628 р. їх загін близько 30 осіб дістався аж до річки Вир (ліва притока Сейму), де погромив у бортному уході Федора Волинцова близько десятка дітей боярських та їх працівників. Недалека відстань між уходом і Путивлем дала можливість швидко організувати переслідування. Загін Івана Некрасова та Якіма Титова, вигравши локальну сутичку в роменців, за 12 верст від Ромен від переслідування відмовився й повернувся у Путивль⁴⁴².

Зрештою, наприкінці червня ратні люди, чисельність складала близько тисячі чоловік, сконцентрувалися у Путивлі. Їх керівником призначили карачевця Івана Буцнева. Два дні військові витратили на перехід від Путивля до слободи Волкова. 21 червня вони з'явилися під слободою (супротивна сторона вважала Волкову, Пустовійтівку й Оксютинці хуторами)⁴⁴³. І. Буцнев надіслав до слободи 100 чоловік із пропозицією слобожанам разом зі своїм майном залишити царську землю. Ті відмовилися й почали з боєм під тиском ратних людей відступати до лісів. Населення сусідніх із Волковою слобід – Пустовійтівки та Війтівки – теж чинили спротив, відходячи до Сули або у ліс в укріплені місця. Значна кількість майна слобожан потрапила до московських ратних людей; будівлі у слободах були спалені. За даними нападників, у Волковій було 40, у Пустовійтівці – 100 (слобода була поселена запорозькими козаками), у Війтівці – 50 дворів. Ці слободи знаходилися на лівому березі Сули. На іншому її березі розташовувалася невелика слобода Охмолова (10 дворів). Слободи на лівому березі й Охмолова з'єднувалися мостом. Перехід через нього видався для московських військ досить небезпечним, оскільки вони обстрілювалися з обох боків Сули “литовцями”. Однак ратним людям вдалося знищити й Охмолову, сусідні пасіки та буду. Далі вони почали повертатися до Путивля. Спочатку їх супроводжував 50-особовий кінний загін супротивника, згодом їх число зросло до 200, але після недовгої сутички, яка виявила чисельну перевагу ратних людей, їх переслідування припинилося⁴⁴⁴. Крім згаданих трьох слобід, постраждало від путивльської експедиції село Оксютинці, що знаходилося на лівому березі Сули між Пусто-

⁴⁴¹ Там же. Белгородский стол, стб. 20, л. 29–38; Севский стол, стб. 78, л. 85–91; ф. 79, 1625, № 4, л. 136–138. Так, у лютому 1628 р. роменські люди (більше десятка) вчинили напад на сіврюків Городецької волості, забрали у них коней, три котли, вісім зіпунів, п'ять шуб та інше майно (Там же. Ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 93–95).

⁴⁴² Там же. Белгородский стол, стб. 20, л. 101–103; ф. 79, 1625, д. 4, л. 183.

⁴⁴³ Там же. Л. 165–169; *Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. Київ, 1932. С. 53.

⁴⁴⁴ РГАДА, ф. 79, 1625, № 4, л. 163–168; ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 120–125.

войтівкою й Ромнами, а також окремі жителі інших сіл – Біловоду, Гаврилівки, Звитного (Житного?)⁴⁴⁵. До Путивля було виведено понад дві тисячі коней і рога-тої худоби, знищено цілу низку пасік, зокрема Андрія Коржа, Єрмоли, Матея, Федора Пустовойтова, Ярмоли Перекового, Миска Швеця, Дениса Бубненка⁴⁴⁶.

Онисим Циплетєв, який брав участь в експедиції І. Буцнева, опитуючи полонених, ретельно збирав дані щодо інших населених пунктів Роменської волості. У Путивлі він доповів, що поблизу Ромен знаходилися слободи Плавиліща – 30 дворів – та Бобрик – 100 дворів. У самих Ромнах нараховувалося 300 дворів. Найвища інтенсивність заселення Ромен, на думку інформаторів О. Циплетєва, припала на 1624–1625 рр. О. Циплетєв довідався також, що вище від Ромен, за течією річки Ромен, існували слободи – Медвежа (20 дворів) та Липова (40 дворів). Джерела О. Циплетєва стверджували, що обидві слободи неукріплені. Крім цього, він зафіксував дві слободи, розташовані нижче від Ромен за течією Сули. Перша з них, Рашівка, знаходилася біля впадіння однойменної річки до Сули і налічувала 50 дворів. Друга лежала нижче останньої на Липському городищі й мала 150 дворів⁴⁴⁷. Рашівка справді знаходилася на правому березі Сули біля впадіння до неї Рашівки. Щоправда, на середину 1640-х рр. Рашівка тут не фіксується: поселення або занепало, або було перейменоване. У випадку Липського городища ймовірно йшлося про Липову Долину, що знаходилася на берегах Хорола. Обидва населених пункти входили у сферу роменської колонізації, але кількість дворів у Липовій Долині, подана О. Циплетєвим, була дуже перебільшена.

Отже, на середину 1628 р. на території Роменської волості існувало принаймні 12 населених пунктів. Більшість з них фіксується вже 1624 р. Зокрема, Липова й Житне були засновані, за московськими даними, які, напевно, є дещо запізнілими, протягом 1623–1624 рр.⁴⁴⁸ Знову ж таки більшість з них засновувалися як міські хутори або в результаті переселення виписаних з реєстру козаків. Опосередковано можемо встановити осадчих деяких хуторів. Так, Пустовойтівка була осаджена Федором Пустовойтем, а Оксютинці – Оксютою⁴⁴⁹.

Перша реакція на здійснену московськими ратними людьми військову експедицію проти роменських слобід у прирубіжних польських містах була радше поміркованою. На початку липня 1628 р. запорозькі козаки на чолі з Борисом Оношковичем, що жили у Ромнах, у своєму листі до путивльських воєвод С. Прозоровського та А. Толбухіна не згадали про акцію, засвідчили про свою прихильність до дотримання мирних угод між країнами, висловили готовність до обміну

⁴⁴⁵ Там же. Л. 166, 187–194, 197.

⁴⁴⁶ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 169; ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 192, 193, 200, 202, 203, 205.

⁴⁴⁷ Там же. Л. 126–130; *Юркевич В.* Еміграція на Схід ... С. 52–53.

⁴⁴⁸ РГАДА, ф. 79, 1634, № 31, л. 9–10.

⁴⁴⁹ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 182, 187.

полоненими⁴⁵⁰. Путивльські посланці, які того ж місяця передавали листи воєвод урядникам Лубен, Ніжина й Варви, свідчили, що місцеві урядники й міщани “не стоять за К. Сіножацького та роменських воровських людей”⁴⁵¹. На початку серпня до Путивля посланцями Криштофом Криницьким та Іваном Івановим був доставлений лист осіб, призначених королем комісарами до “роменської справи”, – Бартоломія Обалковського, Стефана Огницького, Адама Вишневського, Яна Куновського. Комісари висловлювали готовність розглянути претензії московської сторони щодо заснування слобід, буд і пасік на царській землі й пропонували зібратися для розгляду справи у кінці серпня чи у середині вересня у Ромнах⁴⁵². Тоді ж у Путивлі був отриманий лист від чернігівського капітана Адама Вишневського, де він висловлюючи здивування, чому путивльські воєводи раніше про вчинки К. Сіножацького та його людей замовчували, наголошував на приналежності Ромен до Чернігівського князівства і засуджував наслання на них царських ратних людей. Щоправда, він не стверджував подібне щодо слобід, але висловив здивування, чому московський кордон на роменській ділянці виявився не укріпленим⁴⁵³.

Доки тривала переписка польських урядників з московськими воєводами, люди знову потягнулися до знищених слобід і почали їх відновлювати. У кінці вересня 1628 р. донський козак Петро Хотунцов, їдучи з Варви до Путивля, на прилуцькій дорозі зустрів запорозького козака із сім'єю та майном. Під час розмови виявилось, що вони свого часу, під час приходу московських ратних людей на слободи, залишили Ромни, а тепер повертаються назад. Вони також повідомили П. Хотунцову, що у Волковій, Охмолівій, Пустовійтівці й Війтівці знову почали селитися люди, ставлять шалаші, сіють хліб, косять сіно, заводять пасіки. Негайно, на початку жовтня, до слобід з Путивля було відправлено 450 ратних людей на чолі з головами Леонтієм Литвиновим, Спиридоном Яциним, Онисимом Циплетєвим та отаманом Гаврилом Єремєєвим. Слобожани, як і минулого разу, вчинили спротив, стріляючи по нападниках із укріплень, зведених понад Сулою. Втім, це не завадило знищити шалаші та запаси хліба й сіна, заготовлені слобожанами. Захоплені в полон у Пустовійтівці Іван Пустовойт та Мишка Переяславець повідомили, що селяться вони у слободах за наказом К. Сіножацького. Крім того, зазначили, що більше 10 роменських пасік засновано на берегах річки Хусі (ймовірно, Малої), правої притоки Сули; натомість з гирла Терну їх виселили⁴⁵⁴.

⁴⁵⁰ Там же. Л. 211–212.

⁴⁵¹ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 196–204.

⁴⁵² Там же. Л. 205–207; ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 217–219.

⁴⁵³ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 220–228.

⁴⁵⁴ Там же. Л. 228–238. Про ключову роль козаків у заселенні Ромен свідчить сотенний устрій міста (ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 28) та факти їх пожертв місцевим церквам. У 1635 р. Марія Омелянівна та її чоловік козак Війська Запорозького Дем'ян Щер-

Чергова військова акція ратних людей викликала більш жорстку реакцію з польської сторони. Найбільш послідовним прихильником такої зміни був К. Сіножацький, що саме повернувся зі сейму. Там йому вдалося заручитися підтримкою сенаторів та короля. Із його поверненням урядники прирубіжних з Путивлем міст Речі Посполитої перейшли на більш жорсткі позиції.

На початку жовтня 1628 р. до Путивля прибули посланці від К. Сіножацького шляхтич Ян Борецький та козак Івашко. Вони привезли з собою три листи – смоленського воеводи Олександра Госевського, роменського державця Адама Казановського та К. Сіножацького. Найбільш войовничий вигляд мав зміст листа А. Казановського, який визначав шкоди, завдані волості, у 50 тис. рублів, нагадував, що втручання польсько-литовської сторони в московську Смуту почалося після спалення московцями Прилук, застерігав, щоб повторення подібних до нещодавньої акцій з боку Московської держави не призвело до вибуху нової війни. К. Сіножацький, що прибув до Ромен напередодні відправлення згаданого посольства прямо з сейму, за словами посланців, вимагав повернення забраного у слободах майна й худоби. Також він привіз з сейму дозвіл від короля й сенаторів роменцям на заснування нових слобід, гроші від А. Казановського на відбудування зруйнованого та платню будникам. З ним, згідно з інформацією Я. Борецького та Івашка, прибуло 150 жовнірів для забезпечення охорони слобід⁴⁵⁵.

Акції московських військ завдали суттєвої шкоди не лише слободам, але й Ромнам. За інформацією Василя Волинцова, який у середині жовтня 1628 р. був відпущений з роменського полону, з тисячі роменських дворів половина були порожні. Основний відтік населення мав місце під час першого приходу московських військ, коли в Ромнах залишилося близько 500 чоловік. Однак після завершення військової акції близько 300 осіб повернулося назад⁴⁵⁶.

Зрозуміло, що це знизило колонізаційну активність Ромен: осінь 1628 р. та весна 1629 р. не відзначені якимось її сплеском. Натомість, в ареалі традиційних роменських господарських зацікавлень з'являються підприємці князів Вишневецьких. Конкуренція з їх боку, правдоподібно, не викликала захоплення у роменців. Як знищити цю конкуренцію, вони знали напевно. Так, у квітні 1629 р. роменські міщани повідали путивльцю Ігнатові Афанасьєву, що у межиріччі Ромна й Сули почав варити селітру єврей з Переволочни Аврам, фінансований князем Костянтином Вишневецьким. Як тільки у Путивлі отримали цю інформацію, 30 квітня була споряджена 200-особова експедиція на чолі з головою Іоном Захаровим. Оскільки селітреники (всього їх було близько 70) добровільно

бина пожегали роменській Соборній церкві Євангеліє львівського друку (*Курилов И. А. Роменская старина. Исторические, статистические, бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до наших дней в четырёх частях с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей. Ромны, 1898. С. 240*).

⁴⁵⁵ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 154–173.

⁴⁵⁶ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 239–244.

відмовилися залишити розритий курган, то їх вишмагали батогами, знищили шалаші, печі, весь реманент і відіслали з місця розробки. Аврам оцінив збитки у дві тисячі рублів. Ще далі на схід, у верхів'ях Хусі, того ж часу мав варити селітру інший єврей – товариш Аврама⁴⁵⁷. Доля його підприємства невідома.

Роменці ж займалися тим, що намагалися повернути втрачені позиції. Цей процес, хоч і повільно, але йшов. Воеводи з Путивля намагалися пильно стежити за цим. У жовтні 1629 р. Семен Прозоровський та Андрій Толбухін надіслали у Посулля розвідувальний загін на чолі з Семеном Вощиніним. Повернувшись у Путивль, останній доповів про відновлення поселень у Волковій та Пустовійтівці й відсутність таких в Оксютинцях, на Новому й Деханському (на р. Терн) городищах. З донесення розвідників стає зрозуміло, що поселенці після минулорічних московських експедицій віддають перевагу селитися біля лісу й між боліт з метою швидко знайти захист у випадку нападу супротивника⁴⁵⁸.

Подібна розвідувальна акція була здійснена й у липні наступного, 1630, року. Воеводи Андрій Литвинов-Масальський та Ігнат Уваров тепер відправили загін на чолі з Яковом Лихачовим до Псла. Путивльці не виявили сталого поселення на Новому городищі, але запримітили велику кількість слідів від возів, якими “литовці” перевозили сіно, кошене на берегах Псла. Косили сіно вони великими партіями (до 40 осіб), тому відчували себе відносно безпечно. Навроти гирла Груні, за яким і знаходилося Нове городище, розвідники виявили стани, куди суднами приїздили “литовські” люди, та бджолині пасіки. Дістатися туди путивльці не змогли, оскільки не мали суден⁴⁵⁹. Приблизно таку ж ситуацію у районі Нового городища зафіксував і загін Якима Титова на початку вересня того ж року. Допити впійманих “литовців” засвідчили, що основний потік прибульців ішов сюди з району Миргорода⁴⁶⁰.

Абсолютно несподівану інформацію для путивльських воевод доставив у листопаді 1630 р. розвідувальний загін Михайла Коренєва. Будучи у верхів'ях Хоролу, М. Коренєв захопив у полон “литовського” чоловіка. На допиті той сказав про заснування на берегах Хоролу двох слобід. В одній з них, осадженій з ініціативи урядника Вишневецьких князя Лика (Михайла?), було більше 70, в іншій – 8 дворів. Інформація, дана М. Коренєвим, була не дуже конкретною, тому з Путивля відразу ж був відправлений черговий розвідувальний загін під керівництвом Івана Мокидонова. У кінці листопада І. Мокидонов повернувся й доповів, що більша слобода (близько 50 дворів) заселена козаками і селянами з Лохвиці у 1627 р. й називається Ручина слобода; інша ж слобідка (більше 10 дворів) заселена з Ромен весною 1629 р. Володів нею К. Сіножацький⁴⁶¹. Ця

⁴⁵⁷ Там же. Л. 247–258.

⁴⁵⁸ Там же. Л. 259–262.

⁴⁵⁹ Там же. Л. 267–270.

⁴⁶⁰ Там же. Л. 282–284.

⁴⁶¹ Там же. Л. 288–290.

слобідка називалися Липова (згодом Липова Долина). Факт її осадження навесні 1629 р. свідчить, з одного боку, про певні здобутки роменської колонізації й напрямку Хоролу, а з іншого, про швидке відновлення її ресурсних можливостей після московських експедицій червня й вересня 1628 р. Вище від Липової на берегах Хоролу І. Мокидонов виявив ще два поселення “литовських” людей: в першому була одна хата, в іншому – шість. У середині 1631 р. загін під його керівництвом вислав людей із цих поселень⁴⁶². Як виявилось з реакції К. Сіножацького, який надсилав своїх посланців до Путивля з метою витребувати пограбоване майно, поселення знаходилися у його віданні й, правдоподібно, були осаджені роменцями⁴⁶³.

Узагальнені дані про хорольські слободи були відправлені воєводами у Розрядний приказ. У відповідь з приказу була направлена грамота, в якій вимагалось більш докладної інформації. У другій половині січня 1631 р. на Хорол з Путивля був відправлений 30-особовий загін під керівництвом Олексія Константинова. Інформація, яку отримав останній від мешканців хорольських слобід, була досить повною. Починалася вона з Ручиної слободи. Осадив її у 1627 р. лохвицький мельник. Слобода нараховувала 200 дворів і володів нею сенчівський урядник Якуб Маркович. Вище від цієї слободи знаходилися слобідки Москалівка (3 двори) й Сергіївка (5 дворів), осаджені у 1630 р. “литвином” Белилевцем. За десять верст від тих слобідок уверх по Хоролу розташовувалася Липова (10 дворів). Ще далі за течією річки від Липової за 5 верст знаходився починок. Поселений він був у 1630 р., мав дві хати, в яких проживали вихідці з Лохвиці Левко Нос та його товариш Степан зі сім’ями⁴⁶⁴. Таким чином, можна говорити, що на Хоролі зіштовхнулися дві колонізаційні хвилі – з Лохвиці та Ромен. Перша була, безумовно, потужніша (за показами окремих місцевих мешканців навіть Липова була заснована з Лохвиці), але близькість Ромен, спроби К. Сіножацького взяти участь у колонізації Нового городища, для чого потрібно було подолати Хорол, призвели до вагомого внеску роменців у колонізацію головним чином верхнього Хоролля.

Незгасаюче кондотьєрство, що продовжувало інспіруватися К. Сіножацьким⁴⁶⁵, й відповідні акції з боку Путивля, які часто, коли не були санкціоновані, теж набирали подібного характеру, перервалися Смоленською війною. Роменська колонізація зазнала під час неї нищівних ударів. Московські війська двічі (наприкінці 1632 та у середині 1633 рр.) захоплювали “великий острог” Ромен, тобто їх міські укріплення. Слободи ж при цьому знищувалися дощенту. У таких умовах про ведення планомірної колонізаційної діяльності не могло бути й мови.

⁴⁶² Там же. Л. 302–304; *Папков А.* Порубежье Российского царства... С. 143.

⁴⁶³ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 358–359.

⁴⁶⁴ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 294–299.

⁴⁶⁵ Так, у лютому 1632 р. роменці погромили на р. Вир путивльських бортників, що займалися риболовлю (Там же. Ф. 210, Московский стол, стб. 83, л. 67).

Не виключено, що окремі будницькі, бджолярські чи рибацькі артілі роменців могли перечекаати війну, але фактично втративши опорну базу, розширювати, а інколи й підтримувати свої промисли вони не мали змоги.

Натомість, успішне для Речі Посполитої завершення Смоленської війни відкрило перед такими організаторами колонізаційних акцій, як К. Сіножацький, небачені перед тим перспективи.

Незабаром після укладення Полянського мирного договору 1634 р. з ініціативи Лукаша Жулкевського заселяються Нове і Сарське городища. Осадчим на обох городищах був Воронич (ймовірно, Михайло, відомий організацією колонізаційних акцій у задеснянському регіоні Чернігово-Сіверщини). На Новому городищі був закопаний стовп з 25-ма вбитими цвяхами, які позначали кількість пільгових років для поселенців. Згодом вже під керівництвом Петра Чаплинського, що був призначений Л. Жулкевським місцевим урядником, тут був зведений острог, вежі, забезпечено їх артилерією і боєприпасами. Осадження Сарського городища теж мало організований характер. Сюди відразу ж було переселено близько 500 чоловіків та членів їх сімей разом з худобою та майном. Організатори осадничих акцій тепер не приховували, що колонізують землю не королівську, а царську⁴⁶⁶. Успішна діяльність урядників Л. Жулкевського щодо осадження Нового та Сарського городищ, де виникли Гадяч та Сари, остаточно закрила можливості для проникнення сюди роменців (так само, як людей Я. Вишневецького), приклади якого траплялися перед цим. Встановлення такої перешкоди на південному напрямку скерувало роменську колонізацію на схід.

Майже синхронно з освоєнням людьми Л. Жулкевського Нового та Сарського городищ К. Сіножацький оголосив про початок колонізаційного походу на Недригайлівське⁴⁶⁷ й Деханське городища. Досить швидко на його заклик прибуло близько тисячі осіб, що почали підготовчі роботи зі зведення на городищах укріплень. Втім, К. Сіножацький був лише роменським урядником, а не землевласником значних задніпровських маєтностей, як Л. Жулкевський, тому його заклики мали більш пропагандистський і менш організований характер. Як наслідок, не встигнувши зробити якихось конкретних заходів щодо осадження згаданих городищ, роменський урядник оголосив про заселення Курицького городища, розташованого, правдоподібно, при впадінні Куриці до Терну⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Там же. Ф. 79, 1634, № 18, л. 69–74. У кінці 1635 р. урядник Нового городища якийсь Якуб говорив путивльцю Семенові Черепову, що Л. Жулкевський велів ставити й інші слободи по Пелу та Ворсклі, а якщо землі відмежують до Московської держави, то їх населення або залишиться там, або повернеться до Речі Посполитої (Там же. 1635, № 1, л. 188–192). Інший документ кінця 1634 р. називає урядниками на Новому городищі Лазовського, а на Сарському – Заблоцького (Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб. 54, л. 211–212).

⁴⁶⁷ Твердження, що Недригайлів вже у 1632 р. перетворився у значний населений пункт, не відповідає дійсності (История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. С. 406).

⁴⁶⁸ РГАДА, ф. 79, 1634, № 18, л. 69–74.

Ситуація для К. Сіножацького ускладнювалася ще й тим, що практично одночасно відбудовувалася мережа населених пунктів у Роменській волості: зводилися замочки у Липовому, Медвежому, Ромнах, відновлювалися слободи й хутори⁴⁶⁹. Незважаючи на це, за свідченням путивльця Олексія Мезенцева, влітку 1634 р. на Недригайлівському, Деханському й Курицькому городищах люди почали селитися і поставили шалаші, але, почувши про з'їзд царських межових суддів й королівських комісарів, що відбувся восени цього ж року, та очікуючи на прибуття багатьох московських ратних людей, залишили їх⁴⁷⁰.

Переговорний процес щодо встановлення міждержавного кордону не заважав роменцям продовжувати господарське освоєння верхнього Посулля. Коли у 1638 р. путивльський воєвода Никифор Плещеев отримав з Пушкарського приказу грамоту, в якій наказувалося відправити путивльця Дмитра Горбунова варити селітру на річках Куриця і Псел, то виявилось, що кургани вже активно розробляються. На курганах по берегах Куриці і Терну варили селітру люди К. Сіножацького, а за Сулою – київського майстра Федора Сказки⁴⁷¹.

Після поразки козацьких повстань 1637–1638 рр. більш активним стає кондотьєрство з боку Путивля. Його соціальна база сформувалася внаслідок численних міграцій козаків і селян з Лівобережної України у межі Московської держави. Осівши у її прирубіжних містах, часто не маючи достатніх коштів для свого життя, вони взялися за грабіжницьке ремесло на спірних територіях, переважно вибираючи за його об'єкти підприємства ненависних їм шляхтичів чи євреїв. Не завжди так виходило, і тому, щоб не повертатися ні з чим, грабували, що траплялося на шляху. Так, на початку 1639 р. група “литовських переїждчиків” на чолі Іваном, Філоновим зятем, вирушили на єврейську пасіку на Хоролі. Втопившись від довгої дороги й не дійшовши до Хоролу, “путивльські литовці й черкаси” повернули назад і на урочищі біля Терну натрапили на зимовий стан роменських міщан на чолі з Олексою Ілляшенком, побрали там коней, волів та майно і продали згодом у Путивлі. Під час розслідування цієї справи з'ясувалося, що подібні грабіжницькі акції щодо пасік роменських міщан мали місце й у попередньому 1638 р. Весною й восени була пограбована пасіка Юрка Дригайлівця, що розташовувалася біля р. Терн. Зокрема, весною у нього “видрали” рій бджіл, забрали сермягу й сокиру; восени – 12 роїв бджіл, взяли самопал. Восени 1638 р., крім його пасіки, постраждали також пасіки на Терні роменських міщан Єрошки Єремеева, у якого “видрали” 59 роїв бджіл і взяли дві сокири, та Васька Єрміста (Яристого), у якого “видрали” 50 роїв бджіл. Іван, Філонів зять, та Сенька Кушнір, підозрювані в організації цих грабежів, визнали свою вину щодо пасіки Юрка Дригайлівця повністю, щодо ж інших пасік із застереженням, що вони

⁴⁶⁹ Там же. Л. 97–98, 109–110.

⁴⁷⁰ Там же. № 31, л. 11–12.

⁴⁷¹ Там же. 1638, № 1, л. 320–321.

могли бути погромлені під час внутрішнього конфлікту на Задніпров'ї⁴⁷². Того ж 1638 р. корпорацією “литовських переїждчиків” та путивльців були пограбовані жителі Ромен єврей Грицько Андрійович та Григорій Пащенко. Судячи з пограбованого (худоба, одяг, реманент) постраждали їх стани⁴⁷³. Знаменно, що путивльські воеводи, визнаючи законним існування роменських пасік і станів на Терні, задовільняли скарги їх власників і сприяли відшкодуванню збитків⁴⁷⁴.

У Ромнах 1639 р. мала місце короткотривала заміна (правдоподібно, на першу половину року) підстарости – К. Сіножацького замінив Матвій Мрочка. Досить оригінально цю зміну пояснювали група путивльських дворян і дітей боярських на чолі з Іваном Череповим та Василем Волинцовим. У чоломбитті путивльському воеводі Григорієві Пушкіну в березні 1639 р. вони зазначали, що “Роменський острожок відкупили у пана Казановського жида. А ті жида найняли в підстарости міста поляка Матвія Мрочку”⁴⁷⁵. Втім, і при новому підстарості господарський наступ роменців на царські землі продовжувався. Згадані чоломбитники відзначали факт заведення роменськими людьми пасік та “драння” ними бджіл на Терні⁴⁷⁶. Згодом, у квітні 1639 р. путивльський жилий козак Петро Поджарихін доповів воеводі, що у Городецькій волості на урочищі Бесищево за розпорядженням М. Мрочки близько 40 осіб під керівництвом селітреника Івана Сказкіна хочуть почати варити селітру. Надісланий туди загін Івана Черепова відіслав литовців від курганів і знищив їх шалаші та реманент⁴⁷⁷.

К. Сіножацький тим часом займався в черговий раз осадженням Недригайлівського городища. Після невдалої спроби 1634 р., коли восени під тиском королівських комісарів для встановлення державного кордону, зокрема А. Киселя, К. Сіножацький розпорядився вивести людей й очистити городище, він повторно взявся за колонізацію стратегічно важливого пункту. Інформація про це надійшла в Путивль у березні 1639 р. До Недригайлівського городища був скерований 15-особовий загін під керівництвом Семена Черепова з вимогою очистити царську землю. Самого К. Сіножацького у цей момент на городищі не було; С. Черепова зустрів його заступник Облонський. Останній після проведення консультацій із М. Мрочкою велів посланцям їхати до Ромен. Підстароста з ними повівся суворо – відібрав зброю, арештував, стверджуючи, що до завершення межкування городище належить А. Казановському. Посланці були відпущені з Ромен лише після отримання М. Мрочкою листа від Г. Пушкіна у цій справі⁴⁷⁸.

⁴⁷² Там же. 1639, № 1, л. 45–51, 131–134, 138–141.

⁴⁷³ Там же. Л. 52, 55.

⁴⁷⁴ Терн і Деханське городище сторони з кінця 1630-х рр. схильні були визнавати міждержавною межею (*Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси... С. 574*).

⁴⁷⁵ РГАДА, ф. 79, 1639, № 1, л. 160.

⁴⁷⁶ Там же.

⁴⁷⁷ Там же. Л. 219–220.

⁴⁷⁸ Там же. Л. 160–170.

Тривале й безуспішне ведення переговорів щодо степової ділянки польсько-московського кордону підштовхувало задніпровських магнатів до освоєння якомога більшої частини спірних територій. До цього спонукала й активізація московської політики будівництва оборонних пунктів, зокрема будівництво Возоцького острожка (згодом – Лебедина). Як наслідок, на початку 1640-х рр. урядники С. Конєцпольського, князя Я. Вишневецького та А. Казановського започатковують цілий ряд колонізаційних акцій. У березні 1641 р. путивльський воєвода Петро Волконський отримав інформацію про плани коронного гетьмана С. Конєцпольського осадити якесь городище. Путивльські знавці прикордонної смуги Спиридон і Никифор Яцини, Іван і Володимир Черепови, Василь Волинцов та Кіндрат Вишневецький висловили здогад, що “литовські” люди планують заселити Піщане городище на Сулі. Таким чином, вони б перерізали пряму дорогу з Путивля на Возоцький острожок. Для здійснення цієї акції, на думку знавців, є всі передумови, бо вісім верст нижче за течією Сули є “литовська” слобода (близько 300 дворів; ймовірно, йшлося про Коровинці або засновані незадовго перед тим Курмани, відображені на Спеціальній карті Г. Боплана⁴⁷⁹), а нижче й вище від Піщаного броду знаходяться їхні пасіки та сінокоси⁴⁸⁰.

Подібний прогноз підтверджувався донесеннями путивльських торгових людей Митьки Соколова та Івана Недосеки, що на початку квітня 1641 р. приїхали до Путивля. Говорив їм торговий чоловік з роменської слободи Охмолова Федір, що за велінням К. Сіножацького у Ромнах під час декількох торгів закликав бирич (служебник) людей переселятися на нові слободи з 20-річними пільгами. Мають бути засновані ті слободи на Терні або на Сулі. Розвідувальні донесення, зібрані у Миргороді та Лохвиці, свідчили про прибуття незабаром для огляду “путивльських засідалих місць” С. Конєцпольського й Я. Вишневецького⁴⁸¹.

З огляду на загрозливі плани супротивної сторони московська бюрократична машина спрацювала цього разу на диво оперативно. Вже у середині травня П. Волконський доповідав царю про зведення на Піщаному городищі путивльськими, рильськими й севськими ратними людьми під керівництвом Федора Оладьїна та Єрмолая Дурова острожка й початок копання рову. Наприкінці місяця дубовий острог з березовими воротами і вежами був повністю завершений. У вежах і острозі були пробиті бійниці, викопаний порохований погріб, зведене караульне приміщення. Згідно з царським указом ратні люди очистили береги Сули від литовських пасік уверх течії на 20 верст, а в низ – до гирла Терну. Серед них були пасіки К. Сіножацького, його зятя Скочковського, роменських міщан Данила Соморокова, Лаврина Миткова й Івана Мощенка, жителя Герасимівки Лукаша, бобрицького жителя Яцька Дичка. Із займища відіслали п’ять

⁴⁷⁹ Кордт В. Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. II.

⁴⁸⁰ РГАДА. Ф. 79, 1641, № 1, л. 88–90.

⁴⁸¹ Там же. Л. 157–160.

звіробоїв, що підпорядковувалися К. Сіножацькому. Загін рильянина Олексія Поповкіна виявив на відстані трьох верст за гирлом Терну буду К. Сіножацького. На ній перебувало близько 100 робітників та брат роменського урядника Мархель. Останній на вимогу згорнути виробництво на буді повідомив, що на тій буді є охорона, якій дано наказ від А. Казановського обороняти робітників від московських ратних людей. Подібне заявив і недригайлівський підстароста Обухович, що разом з М. Сіножацьким відвідав Піщаний острожок⁴⁸². Обурений перебігом подій біля Піщаного броду, К. Сіножацький писав 1 й 10 травня у Путивль, вимагаючи припинити спровадження пасічників і будників із Сули та Терну. Останніми, на думку роменського урядника, скільки він живе у Ромнах (літ 20), завжди володіли роменські люди. У разі відмови К. Сіножацький обіцяв компенсувати свої втрати за рахунок путивльських торгових людей, що знаходяться або будуть проїздити через Ромни⁴⁸³.

Перспективи посування роменських інтересів виявилися обмеженими не лише на сході, але й на півночі. Біля броду через Сухий Ромен, що якраз знаходився на шляху з Путивля до Ромен, урядник Красного Якуб Коленда почав осаджувати слободу. Тут урядник, що служив князеві Я. Вишневецькому, поставив стовп з 20 пільговими цвяхами. У травні 1641 р. на місці засновуваної слободи вже стояло два шалаші. Як повідомили путивльцю Федорові Оладьїну-молодшому люди, які перебували біля слободи на заставі, Я. Коленда осадив цю слободу через те, що це місце хотів зайняти К. Сіножацький. Більше того, урядник Я. Вишневецького запросив на нову слободу жителів Липового, що входило до складу Роменської волості⁴⁸⁴. У даному випадку, правдоподібно, йшлося про заселення Карабутова⁴⁸⁵, що зупинило проникнення роменців у верхів'я Ромна.

Складно відповісти на питання, коли роменці колонізували територію течії Рашівки. Як зазначалося вище, однойменна за назвою річки слобода існувала біля її гирла ще перед Смоленською війною. Однак основні колонізаційні акції тут проводилися вже у другій половині 1630 – на початку 1640-х рр. Як свідчить Спеціальна карта України Г. Боплана, на середину 1640-х рр. на берегах Рашівки існували населені пункти Коржівка, Левченки, Довгополівка, Сологубівка, Ненадівка, Ріпки. Це ж джерело засвідчує появу на берегах Ромна Миколаїва та Бубника, неподалік від Ромен Лозової, а на роменському Засуллі, крім раніше осаджених Герасимівки, Біловоду і Бобрика, Москалівки⁴⁸⁶.

⁴⁸² Там же. Л. 205–206, 324–325, 343–345.

⁴⁸³ Там же. Л. 209–211, 299–303.

⁴⁸⁴ Там же. Л. 315–318.

⁴⁸⁵ За іншими даними у Карабутові вже у 1638 р. нараховувалося 600 дворів (История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. С. 283). Правдоподібно, ці дані взяті з відомого інвентаря господарств князя Я. Вишневецького, який, проте, датується серединою 1640-х рр. (Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... S. 91).

⁴⁸⁶ Кордт В. Материалы по истории... Вып. II. Специальная карта... Табл. II.

Зростання потуги роменських конкурентів у сфері колонізації спірних територій – урядників С. Конєцпольського й князя Я. Вишневецького не лише звужувало потенційний колонізаційний ареал Ромен, але й часто призводило до спроб використання кадрів колоністів та підприємців, сконцентрованих у Ромнах. Яскравим прикладом цього є спроба урядника коронного гетьмана С. Конєцпольського Станіслава Гульчевського домовитися у травні 1641 р. з роменським євреєм Олександром Якубовим про заснування селітряної варниці неподалік Возоцького городища. Останній не дуже охоче сприйняв цю ідею, зважаючи на близькість московського гарнізону, зосередженого у Возоцькому острожку. Він сказав путивльському посланнику Григорієві Толченинову, що варницю заводити не хоче, хіба що С. Гульчевський його до цього примусить⁴⁸⁷.

Обставини, що склалися, залишалися для роменців єдино перспективним напрямком колонізації район Терну, який вже віддавна освоювався ними у господарському плані. Активізація конкурентів – у вересні 1641 р. С. Гульчевський за наказом С. Конєцпольського розпочав осадження Охтирського городища⁴⁸⁸ – змусили А. Казановського й роменців швидше перейти від планів до реальних дій. У середині грудня 1641 р. у Піщаному острозі зафіксували приїзд роменського урядника Олександра Яблоновського та брата недригайлівського урядника Петра Яблонського на Іванівське й Деханське городища на Терні з метою проведення огляду й виявлення можливостей зведення тут замочків. Згодом виявилось, що “литовці” відвідували лише Іванівське городище. Голова Піщаного Єлизар Безобразов розпорядився поставити тут застави, а на Деханському городищі ще й звести шалаш. На питання, з якою метою люди з Ромен і Недригайлова їздили по царській землі, ті відповіли, що для ловлі звіра. Один з недригайлівців, що трапився Є. Безобразову по дорозі на Іванівське городище, повідомив про плани свого урядника звести на цьому городищі укріплення. З цією метою він велів переписати всіх недригайлівських людей і бути їм зі зброєю та запасами продуктів. Подібно вчинив і роменський урядник. Справді, урядники А. Казановського з повторним візитом не забарилися. Вже 19 грудня вони у супроводі 90 осіб прибули на Деханське городище, з боєм витиснули ратних людей, зруйнували шалаш, спалили заготовлене ними сіно. Після цього вони повернулися у Недригайлів, але пригрозили, що у випадку повторного зайняття ратними людьми Деханського городища повернуться. Зважаючи на це, з Рильська, Севська й Путивля у Піщаний острог було направлено підкріплення – близько 300 ратних людей⁴⁸⁹. Не збиралася відступати й супротивна сторона. Московські розвідники у грудні 1641 р. повідомляли путивльському воєводі Петрові Волконському про одержання роменським урядником О. Яблоновським від А. Казановського листа,

⁴⁸⁷ РГАДА, ф. 1641, № 1, л. 340–342.

⁴⁸⁸ Там же. Ф. 210, Севский стол, стб. 124, л. 111–115.

⁴⁸⁹ Там же. Л. 276–281; стб. 127, л. 108–115.

де йому наказувалося найпізніше весною наступного року зайняти городище і поставити там укріплення⁴⁹⁰. Щоб виконати це завдання, потрібно було не допустити закріплення московських ратних людей на згаданих городищах. Тому 22 грудня 1641 р. понад 150 недригайлівців на чолі з урядником Григорієм Яблонським прибули на Деханське городище, побили місцеву московську заставу, знищили її будівлю, після чого повернулися до Недригайлова. Надіслані до цього поселення путивльські стрільці Марчко Васильєв та Івашко Скоробогатов вивідали у місцевого жителя Максима Шинкаря про підготовку аналогічного походу на Деханське городище і з Ромен, де вже сконцентрувалося близько 300 осіб під керівництвом К. Сіножацького. Путивльський воєвода П. Волконський негайно надіслав на городище 90 ратних людей на чолі з Дмитром Кирєєвим, хоч у листі до царя висловлював сумнів, чи їм вдасться утримати городище, в якому потрібно було забезпечити 300 сажнів кругової оборони⁴⁹¹.

Як тільки Д. Кирєєв зі своїм загоном наприкінці грудня зайняв Деханське городище, до нього прибуло близько 200 роменців на чолі з Ласком. Вони зайняли половину городища, але до відкритого протистояння між сторонами не дійшло. Наступного дня з Піщаного острога прибула підмога на чолі з Василем Люшиним. Однак увечері того ж дня прибув до городища і Олександр Яблоновський зі своїми людьми та гарматами. Це різко змінило співвідношення сил на користь “литовців”. Короткі переговори сторін, під час яких Д. Кирєєв дещо необдуманно зачитав О. Яблоновському царський указ, де вміщувалася теза “з литовськими людьми задору не чинити”, завершилися безуспішно. Люди О. Яблоновського, зважаючи на свою чисельну перевагу та заборону ратним людям застосовувати вогнепальну зброю, просто волочили їх за руки й ноги з городища, били батогами й дулами, конфісковували їх майно. Одночасно загони недригайлівського урядника Г. Яблонського, прийшовши на недригайлівські стани на Терні, скрізь московських ратних людей “збили” з правого берегу Терну на лівий. Після цієї акції О. Яблоновський пішов з городища, залишивши чотирьох осіб, які говорили московським ратним людям, що роменський урядник до завершення межування на городищі замочок ставити не буде, але у випадку зайняття ними городища знову повернеться для його очищення⁴⁹². Такий підхід з боку “литовців” відкорегував позицію Москви. Якщо 2 січня 1642 р., враховуючи попередній перебіг подій, цар видав грамоту, згідно з якою мали бути зайняті обидва городища, а на Деханському ще й зведений острог, то вже 5 січня у новій грамоті рекомендувалося “з литовськими людьми задору не чинити”⁴⁹³. Свою позицію щодо незайнят-

⁴⁹⁰ Там же. Стб. 124, л. 293–294.

⁴⁹¹ Там же. Стб. 127, л. 117–121.

⁴⁹² Там же. Ф. 79, 1642, № 1, л. 3–5; ф. 210, Севский стол, стб. 127, л. 132–138, 164–165. Цар велів “за велику дурість” (читання свого указу “литовцям”) посадити Д. Кирєєва у в’язницю (Там же. Л. 174).

⁴⁹³ Там же. Л. 122–131, 139–143.

тя до завершення межування спірних земель підтвердив від імені А. Казановського О. Яблоновський спочатку у листі до путивльського воеводи П. Волконського, а згодом, 7 січня, безпосередньо через своїх посланців Дем'яна Кирилова і Степана Бичковського⁴⁹⁴. Це підтверджувалося і в донесенні П. Волконського царю, де зазначалося, що на Деханському городищі нині “литовських” людей немає, а на Іванівське вони взагалі не приходили. До останнього, за його повідомленням, роменцям немає діла, бо воно знаходиться на іншому (лівому) березі Терну, а крім того, селитися на ньому немає змоги, оскільки воно “худе й мале, на ньому всього лише один курган”⁴⁹⁵. П. Волконський відверто схилився до прийняття запропонованого О. Яблоновським компромісу. Ситуація у Москві була складнішою. Так, 9 січня 1642 р. П. Волконський отримав з Розрядного приказу грамоту, яка веліла йому надіслати на Деханське городище 100 ратних людей, ставити на ньому острог, а на Іванівському городищі – заставу. Воевода, розуміючи, що це призведе лише до посилення напруги в регіоні, відписав до царя з проханням надіслати відповідний указ. Незважаючи на те, що дяки Розрядного приказу продовжували наполягати на своєму, П. Волконському вдалося отримати царський указ, яким рекомендувалося утриматися від запропонованих приказом дій до завершення межування⁴⁹⁶.

Досягнутий компроміс влаштував і польську сторону. О. Яблоновський 22 липня 1642 р. писав П. Волконському, що він заборонив “людям роменського присуду” переходити через річку Терн до завершення межування⁴⁹⁷.

Інша справа, що межа, окреслена роменським урядником, вважалася несправедливою в Путивлі. Тому ведення роменцями традиційних і надзвичайно вигідних промислів на спірній території продовжувало викликати незадоволення московської сторони. На початку квітня 1642 р. голова Піщаного острога Тимофій Чубаров виявив нижче гирла Терну, на правому березі (“на литовській стороні”), три нових буди, розташовані за вісім верст від Піщаного острога, недалеко від старої буди К. Сіножацького. Належали буди роменському єврею Сендарю та роменському міщанинові Іванові Москалю, які палили попіл для А. Казановського. У ході більш прискіпливої розвідки, здійсненої путивльцями Мартином Головленковим й Іваном Терським, з'ясувалося, що буди нещодавно засновані, розташовані неподалік Недригайлова і на них працює понад 300 осіб. Вимога путивльського воеводи, надіслана до О. Яблоновського, про згортання будного промислу між Піщаним та Недригайловим наштовхнулася на традиційну відповідь про належність зазначеної території до королівської землі⁴⁹⁸.

⁴⁹⁴ Там же. Ф. 79, 1642, № 1, л. 11–11 об., 18; ф. 210, Севский стол, стб. 127, л. 152–155.

⁴⁹⁵ Там же. Ф. 79, 1642, № 1, л. 7; ф. 210, Севский стол, стб. 127, л. 168.

⁴⁹⁶ Там же. Ф. 79, 1642, № 1, л. 29–30; ф. 210, Севский стол, стб. 127, л. 172–173, 186–188.

⁴⁹⁷ Там же. Ф. 79, 1642, № 1, л. 73.

⁴⁹⁸ Там же. Ф. 210, Севский стол, стб. 124, л. 314–318.

Втім, роменці не бажали залишати й лівий берег Терну, в окремих місцях якого вели промисли вже близько десяти років. У липні 1642 р. путивлець Іван Черепов виявив у своєму бортному уході нижче від впадіння Куриці до Терну, в урочищі Осбитак, бджолину пасіку роменських і недригайлівських людей під керівництвом Івана Дашкова. Спроба їх відіслати з лівого берега Терну нашттовхнулася на їх аргументацію про давню традицію використання згаданого урочища за дозволом роменського урядника О. Яблоновського та недригайлівського Г. Яблонського. О. Яблонський у листі до путивльського воєводи П. Волконського визнав цю аргументацію слухною⁴⁹⁹.

Починаючи з весни 1643 р., безпосередній інтерес до городищ по річках Терн і Вир проявив князь Я. Вишневецький. За свідченням голландця Григорія Фандергейдена, що перебував на московській службі, але тимчасово мешкав у Лохвиці, князь власними ресурсами збирався зводити “городки” по Терну й Виру. Путивлець Іван Яцин на підставі інформації, отриманої від якогось “литовського” чоловіка, стверджував, що князь Ярема велів своїм підданам готувати кирки й заступи для зведення острожків у Путивльському уїзді. Путивльські старожили Леонтій Литвинов, Никифор та Іван Яцини, Іван Биршов, Степан Золотарьов вважали, що Я. Вишневецький планує заселити Деханське, Іванівське городища на Терні та Вирське городище на Вирі. На їх думку, якби князеві вдалося це реалізувати, дорога з Путивля на остроги Піщаний, Возок, Вольний, Хотмишськ і в бортні уходи виявилася б перерізаною. У зв’язку з таким експертним висновком путивльський воєвода Василь Львов негайно відправив 50 служилих людей на чолі з Іваном Некрасовим на Вирське городище. Щодо інших городищ він це зробити не міг, оскільки існувала відповідна заборона з боку царя. Тому воєвода доручив голові Піщаного острога Матвієві Києву уважно стежити за Деханським та Іванівським городищами стосовно поселення там “литовських” людей⁵⁰⁰.

Новини від М. Києва не забарилися. На початку травня 1643 р. він писав у Путивль, що його люди виявили на лівому березі Терну, неподалік Піщаного острога, пасіку на 300 вуликів недригайлівських міщан на чолі з Данком. Ще одна пасіка на 400 вуликів, що теж належала недригайлівським міщанам, була поставлена біля Деханського городища. Пасічники облаштувалися серйозно – звели будинки й сараї. Початково на обох пасіках було близько 35 осіб, але на час прибуття з Піщаного загону з 40 ратних людей на чолі з Романом Зубовим число пасічників зросло. Тому Р. Зубов після відмови їх добровільно залишити зайняті під пасіки місця не ризикнув застосувати силу. Лише після прибуття підкріплення (30 козаків) з Путивля пасічників разом з пасіками примусово перевели на правий беріг Терну, знищивши при цьому будинки й сараї⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ Там же. Ф. 79, 1642, № 1, 79–82, 72.

⁵⁰⁰ Там же. 1643, № 1, л. 245–252.

⁵⁰¹ Там же. Л. 302–304.

Весною 1644 р. після того, як поширилася фальшива чутка про смерть Адама Казановського, князь Я. Вишневецький вирішив зайняти Ромни. У середині травня його надвірні загони з хоругвами й бубнами на чолі з князівськими урядниками і служебниками зайняли місто, вигнали звітлія підстаросту К. Сіножацького, захопили населені пункти волості та майно загальною вартістю на 150 тис. злотих⁵⁰². Судовий процес, що був започаткований А. Казановським, завершився закріпленням Ромен у складі Вишневецьчини за умови сплати позивачеві 100 тис. злотих як компенсацію за цю волость⁵⁰³. Я. Вишневецький, що, на відміну від А. Казановського, майже постійно проживав на Задніпров'ї, прекрасно розумів значення Роменської волості у забезпеченні колонізаційної експансії на схід. Сюди відносилося не лише вигідне географічне положення міста, але й накопичений у мешканців міста і волості практичний досвід господарського освоєння спірних територій, знання ними ефективних механізмів заснування нових населених пунктів. Завдяки приєднанню Роменської волості до Вишневецьчини у руках князя зосередився величезний потенціал для проведення колонізаційних акцій у верхньому Посуллі. Цей чинник, а також непереборне бажання князя відновити історичну справедливість і повернути у володіння роду все Посулля неминуче мали спричинити чергову хвилю активності роменців у північно-східному напрямку.

Навесні – на початку літа 1644 р. у путивльських волостях – Биринській, Печерській, Жолвацькій та Залуцькій, що розміщувалися між верхів'ям Сейму й течією Псла, були зафіксовані факти скоєння розбійних нападів на путивльських бортників і оброчників. Розбійники їх грабували, окремих вбивали, спустошували бортні уходи, забирали з собою худобу й “переганяли” бджіл. Ареал їх діяльності не обмежився бортними уходами та станами, але й поширився на окремі путивльські деревні. Поширення розбійного промислу “литовських” людей так далеко на схід серйозно стурбувало путивльську адміністрацію. Місцевий воевода Василь Львов у кінці червня 1644 р. надіслав на Вир (Печерська волость) і Сумку (Биринська волость) 30 служилих людей під керівництвом Кіндрата Вишневецького. У верхів'ях Сумки вони виявили стан “литовських” людей. П'ятьох з них арештували. Арештованими виявилися жителі сіл Роменської волості: Павло Гречка і Федір Холод з Бобрика, Івашко Грищенко і Федір Андрієв з Макіївки, Григорій Антонов з Рогинців. Чотирьом їм компаньйонам вдалося втекти, а інших вони, за версією путивльських служилих людей, відправили з краденим до Бобрика⁵⁰⁴.

⁵⁰² Там же. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 218–219 об.; *Николайчик Ф.* Материали по истории землевладения князей Вишневецких... С. 165–167.

⁵⁰³ *Radziwiłł A.S.* Pamiętnik... Т. 2. S. 444; *Лазаревский А.* Лубенщина и князя Вишневецкие... С. 40–41.

⁵⁰⁴ РГАДА, ф. 79, 1644, № 1, л. 181–185; Макіївка та Рогинці були засновані на різних берегах Ромна неподалік Бубника.

На допиті Павло Гречка сказав, що поставив він стан на Сумці весною 1643 р. разом з Ф. Холодом та жителями села Коровинець Івашком Ішеком і Тишком. Влітку вони били звіра, зимою ж на стані залишився лише він, П. Гречка, а інші на чолі з Ф. Холодом (до І. Ішека й Тишка додалися жителі Волкової брати Заленські, мешканець Бобрика Ждан Кровопусков) били звіра на стані у верхів'ях Сули. Повернулися вони нинішньою весною за велінням колишнього роменського урядника К. Сіножацького для полювання на звірів і рарогів (балабанів). За версією П. Гречки, вони розбійництвом не займалися. Натомість він повідомив, що цим займаються жителі села Біловод – брати Божки й Фома Михененк. Також, наскільки йому було відомо, К. Сіножацький посилав на путивльські бортні уходи жителів Недригайлова, Коровинців і Волкової на чолі з недригайлівцем Іваном Гологузом. З ними ходили й І. Ішек та Тишко, які могли принести на стан, заснований П. Гречкою та Ф. Холодом, крадені у путивльських селян речі, опізнані путивльцем Яковом Шулешкіним. Втім, покази інших його компаньйонів додали деталей, що компрометували засновників стану. Іван Грищенко повідомив, що п'ять вуликів на стані з'явилися внаслідок перегону бджіл П. Гречкою та Ф. Холодом з бортних дерев путивльських бортників. Григорій Антонов і Федір Андрієв визнали, що П. Гречка, Ф. Холод, І. Ішек заодно з братами Божками й Іваном Передерейком – стають станами на царській землі попід дорогами і грабують путивльців. І зараз вони хотіли йти у Печерську волость на р. Вир для грабежу. Б. Гречка та Ф. Холод були також опізнані під час очних ставок путивльським бортником Родіоном Морозовим і селянином Михайлом Івлєвим. Попри невизнання П. Гречкою і Ф. Холодом своєї вини, їх посадили до в'язниці на час до отримання відповідного царського указу⁵⁰⁵.

Факт ув'язнення викликав великий розголос у Ромнах. Новий роменський урядник Ян Закревський, призначений князем Я. Вишневецьким, щоб заспокоїти роменців, 24 червня 1644 р. звернувся з листом до путивльського воєводи Василя Львова, де пропонував відпустити ув'язнених, посланих його попередником К. Сіножацьким “згідно з давнім звичаєм в Сівер для звіра й пера, ловлення риб”. Всього ув'язнених виявилось дев'ять осіб, у яких конфіскували 8 коней, 6 возів, 10 пищалів, сокири тощо. Я. Закревський, обіцяючи покарати винних у Ромнах, у випадку їх невідпущення погрожував арештом путивльських торгових людей. Апелюючи таким чином до давніх роменських звичаїв, новий урядник категорично відмовився розглядати претензії путивльців, що стосувалися часу урядування його попередників⁵⁰⁶. Опосередковано це свідчило про сприйняття князем Я. Вишневецьким та новим роменським урядником традиційного механізму погашення путивльських претензій до роменців.

⁵⁰⁵ Там же. Л. 189–196.

⁵⁰⁶ Там же. Л. 198–198 об.

Так само з попереднього періоду невирішеною залишилася проблема Деханського та Іванівського городищ. У серпні 1644 р. московська розвідка отримала дані про приїзд на ці городища більше 30-ти осіб на чолі з служебниками Я. Вишневецького Себестіаном Маховським, Яном Свяцьким та якимсь німецьким капітаном. Путивльський воєвода Василь Львов негайно відправив на Деханське городище 200 служилих людей під керівництвом Микити Булгакова. Як тільки вони розташувалися на городищі, туди ж 1 вересня прибули 500 людей з Недригайлова на чолі з місцевим урядником Степаном Бичковським. Останній пояснив М. Булгакову, що служебники Я. Вишневецького приїздили на Деханське городище для з'ясування можливості заснування тут селітреної варниці, але воно для цього промислу виявилось непридатним. Після цього обидві сторони полишили городище, виконуючи попередню домовленість щодо незайняття Деханського й Іванівського городищ до завершення межування⁵⁰⁷.

Варшавська угода вересня 1644 р., яка обумовлювала передачу московській стороні Недригайлова і ряду городищ (див. розділ V.1, с. 206), перекреслила сподівання Я. Вишневецького на дальше просування до верхів'їв Сули. Вважаючи таку домовленість несправедливою, князь віддав розпорядження осадити спірні городища. 8 листопада 1644 р. князь особисто на чолі своїх людей прибув на Деханське й Іванівське городища й розпорядився поставити там осадні стовпи. У відповідь з Піщаного прибув голова Микита Дуров зі своїми ратними людьми. Вони вислали людей Вишневецького з городищ і підсікли осадні стовпи. Закріпитися М. Дурову на городищах не вдалося, бо прибулі підрозділи Я. Вишневецького (понад 100 осіб) витиснули його людей. За ними прийшли близько 500 людей князя й знову поставили осадні стовпи. Розуміючи, що встановлення контролю Я. Вишневецького над городищами є небезпечним прецедентом, В. Львов відправив туди з Путивля 400 ратних людей під керівництвом Федора Оладьїна. Їм вдалося в черговий раз очистити городища. Довідавшись про цю акцію, князь Я. Вишневецький написав В. Львову листа, де висловив обурення знищенням заснованих слобід на Деханському й Іванівському городищах та зазначив, що йому належить не лише Терн і Сула, але й Путивль і Білгород⁵⁰⁸.

Зважаючи на факт московського контролю за городищами з Піщаного острога, в оточенні Я. Вишневецького, правдоподібно, було ухвалене рішення про просування у бік Піщаного. Місце для зведення нового замочку було обране біля впадіння річки Ольшанки до Сули, що знаходилося за п'ять верст від Піщаного острога. У середині квітня 1646 р. з Піщаного голова Кіндрат Вишневський повідомляв у Путивль, що до гирла Ольшанки прийшло 300 "литовських" людей на чолі з князевим слугою Яном Семашком для будівництва замочку. Згодом до них мали прибути нові колоністи з Ромен і Лохвиці. Наказано їм було ставити

⁵⁰⁷ Там же. 1643, № 1, л. 514–518.

⁵⁰⁸ Там же. 1645, № 1, л. 445–451.

укріплення не в полі, а в лісі. Надісланий з Путивля 50-особовий загін Івана Юденкова поставив Я. Семашку вимогу припинити будівельні роботи й очистити зайняте колоністами місце. Останній категорично відмовився, сказавши, що Сула вся має належати Я. Вишневецькому, тому Піщаний знаходиться на його землях незаконно. За спостереженнями І. Юденкова, замочок зводився між Ольшанкою і Сулою, справа від течії першої. Колоністи викопали рів завдовжки 100 сажнів між річками. Через Ольшанку був зроблений міст, що відкривав шлях сполучення з Недригайловим. На місці поселення був поставлений будинок, викопаний погріб, вбитий осадний стовп з 29-пільговими цвяхами. І. Юденков бачив на місці осади заготовлений ліс. Вислати колоністів він не зміг, бо їх було багато – принаймні 500 осіб⁵⁰⁹.

Приблизно тоді ж до активної діяльності у Посуллі повернувся наш старий знайомий К. Сіножацький. Він, ймовірно, ще попереднього року перейшов на службу до князя Я. Вишневецького, а з весни 1646 р. фігурує як недригайлівський урядник. К. Сіножацький спричинився до осадження нових населених пунктів на сході Роменської волості. Так, завдяки його організаційним заходам з'явилися такі населені пункти як Хоружівка і Костянтинів⁵¹⁰. Крім цього, урядник повернувся до знайомої тактики господарської експлуатації спірних земель. У кінці травня 1646 р. ратні люди з Піщаного виявили неподалік острожка, за дві – три версти, понад Сулою чотири пасіки і міст через Терн, за допомогою якого “литовські” люди возили попіл з царського боку річки на королівський. На вимогу путивльського воєводи Юрія Долгорукого прибрати пасіки і припинити будне ремесло на лівому березі Терну К. Сіножацький відмовився, посилаючись на факт невстановлення кордону й відсутності граничних кіпців⁵¹¹. Натомість невідомо, хто був причетний до встановлення осадного стовпа з 30-пільговими цвяхами на схід від Піщаного острога, про що доповідав у Путивль з Піщаного голова Федір Байкочкаров⁵¹². Як здається, стовп був встановлений швидше для демонстрації сили; реальних передумов закріпитися колоністам східніше від Піщаного острога не було.

Подібні дії урядників князя Я. Вишневецького загрожували зірвати домовленості, досягнуті у Варшаві у вересні 1644 р., тому Владислав IV намагався схилити князя до прийняття умов Варшавської угоди. Переконати Я. Вишневецького можна було лише земельними наданнями, які б компенсували його реальні й потенційні втрати у Посуллі. На початку квітня 1646 р. король надав князеві Гадяч і Бобрин з округами; реальні ж заходи щодо входження у володіння князь почав здійснювати у червні 1646 р. При цьому Я. Вишневецький зустрів спротив

⁵⁰⁹ Там же. 1646, № 1, л. 124–128; ф. 210, Севский стол, стб. 279, л. 111–112.

⁵¹⁰ *Лазаревский А.* Лубенщина и князя Вишневецкие... С. 41.

⁵¹¹ РГАДА, ф. 79, 1646, № 1, л. 272–277.

⁵¹² Там же. Ф. 210, Севский стол, стб. 279, л. 110.

О. Конєцпольського, що мав право отримати ті ж маєтності за поступкою від свого батька – С. Конєцпольського⁵¹³. Конфлікт відвернув увагу князя від верхнього Посулля. Спадщина С. Конєцпольського була більш привабливою з економічної точки зору, а крім того, ліквідовувала конфлікт із королем. Тому Я. Вишневецький погодився поступитися землями, що згідно з угодою мали відійти до Московської держави.

Варшавська угода передбачала, що населення “віддаточних городів” та їх майно мали бути переміщені до Польсько-Литовської держави. Для недригайлівських підданих Я. Вишневецького визначений термін мав настати у кінці грудня 1647 р. Однак пізній прихід зими, відсутність нормальних шляхів сполучень у зв’язку з цим призвели до того, що уповноважений князем К. Сіножацький, на тоді вже косянтинівський урядник, просив путивльського воєводу Ю. Долгорукого продовжити термін переселення і перевезення до весни. Останній після консультацій з Москвою продовжив термін до “встановлення зимового шляху”, а все, що залишиться весною, до Речі Посполитої вже не повернеться⁵¹⁴. Частина підданих Я. Вишневецького виявила бажання залишитися на старих місцях, незважаючи на їх перехід до складу Московської держави. Князеві шляхом переговорів та затримання путивльських купців у своїх містах вдалося досягти домовленості про насильне перевезення цих підданих до своїх володінь. Виконання цієї депортації доручалося все тому ж К. Сіножацькому та роменському уряднику Янові Бєсєдовському⁵¹⁵. Принагідно слід відзначити, що обмеження внаслідок делімітації кордону можливості господарської експлуатації території верхніх течій Сули, Псла й Ворскли призвело до потужної хвилі еміграції населення з Роменщини та інших задніпровських волостей у межі Московської держави, де воно знаходило більш сприятливі умови для свого життя й діяльності⁵¹⁶.

Після передачі московській стороні Ольшани й Недригайлова східна межа Роменської волості пройшла по правій притоці Сули – Малій Хусі. Велика Хусь залишалася у межах Речі Посполитої. У 1647 р. на берегах Великої Хусі була осаджена слобода⁵¹⁷. Правдоподібно, що це була Бєсєдівка, заснована, на думку О. Лазарєвського, Я. Бєсєдовським⁵¹⁸. На Малій Хусі був розташований млин, щодо якого виникла суперечка між московськими представниками у Недригайлові та урядниками Я. Вишневецького. Останній вважав, що Мала Хусь повністю належить польській стороні, тому царські піддані не лише не можуть молоти хліб у згаданому млині, але й збудувати на річці власний млин⁵¹⁹. Представник

⁵¹³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki... S. 84–85.

⁵¹⁴ РГАДА, ф. 79, 1648, стб. 1, л. 56–60.

⁵¹⁵ Там же. Л. 205.

⁵¹⁶ Див.: Акты ЮЗР. Т. 3. С. 113; Юркевич В. Еміграція на Схід... С. 13–14.

⁵¹⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 103–104.

⁵¹⁸ Лазаревский А. Лубенщина и князя Вишневецкие... С. 41.

⁵¹⁹ РГАДА, ф. 79, 1648, № 1, л. 222.

царя у Недригайлові Дмитро Кирсєв, правдоподібно, не намагався претендувати на половину млина, тим більше, що Недригайлів мав свій млин на Сулі. Його наступник Янка Толочанов у березні 1648 р. поставив перед урядниками Я. Вишневецького вимогу щодо передачі половини млина на Малій Хусі. К. Сіножацький і Я. Бєсєдовський погодилися на будівництво московськими людьми свого млина на цій річці, намагаючись таким чином досягти компромісу, але Я. Толочанов не відступав і від попереднього⁵²⁰. Подальший перебіг суперечки невідомий. Мабуть, він був погашений вибухом повстання під проводом Б. Хмельницького.

Таким чином, Роменська волость знаходилася на передовому рубежі колонізаційних процесів, які розвивалися на Чернігово-Сіверщині й Задніпров'ї. Її знаходження у південно-східному куті Чернігівського князівства, а згодом воеводства спричинилося до того, що роменська колонізація активно перепліталася з колонізаційними акціями, які велися з Лубен, Лохвиці та інших міст Вишневецьчини. Чим далі набирала сили цей процес, тим більше зближувалися господарські інтереси Ромен з містами київського Задніпров'я, тим сумнівнішою видавалася належність Роменської волості до Чернігівського воеводства. З посиленням позицій у регіоні князя Я. Вишневецького Роменська волость стала на перешкоді реалізації його широкомасштабних планів збирання маєткової спадщини, до якої включалося все Посулля. Як тільки склалися зручні обставини, Я. Вишневецький насильно приєднав Ромни і волость до своїх володінь. Це дало черговий імпульс роменській колонізації, але на середину 1640-х рр. обставини для її подальшого розвитку були менш сприятливими, зважаючи на проведення делімітації державного кордону між Річчю Посполитою та Московською державою. Однак значний колонізаційний потенціал, зосереджений у Роменській волості, безповоротно не згас, а, як тільки під час української революції середини XVII ст. східний державний кордон Речі Посполитої став умовним, спричинився до масового руху українського населення на Слобідську Україну.

Підводячи підсумки розвитку колонізаційних процесів на Чернігово-Сіверщині, слід відзначити, що населені пункти воеводства формувалися з таких типів осад⁵²¹:

1) слобода – осада, заснування якої пов'язувалося з наданням колоністам податкових пільг протягом визначеного часу (до 30 років). Цей тип осад був основним для організованої колонізації, тому що отримання таких пільг знаходилося в компетенції суверена – власника чи володільця осаджуваних земель. Слободи були надзвичайно привабливими для переселенців, оскільки юридично забезпечували певний обсяг прав і привілеїв для них, обмежували

⁵²⁰ Там же. Л. 280–282.

⁵²¹ Див. типологію осад на прикладі Поморського воеводства: *Mikulski K. Osadnictwo wiejskie wojewudztwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku. Toruń, 1994. S. 8–11.*

економічний тиск з боку власників. У межах цього типу осади можна виділити підтип слободи, що засновувалася поблизу або навіть у межах старого населеного пункту. Так, поширеними були міські слободи, які засновувалися на землях того чи іншого міста⁵²². Також землеволодільці могли надавати статус слободи окремій частині свого населеного пункту, як це зробив С. Речинський стосовно Борщова⁵²³. Не виключено, що заснування таких слобід було способом утримання від міграції найбільш підприємлих і рухливих прошарків населення;

2) укріплене місто (містечко) – осада, що виникала з метою створення форпосту колонізаційних процесів, згодом адміністративного центру волості чи держави. Цей тип осад виник також у рамках організованої колонізації. Така осада досить часто отримувала для поселенців звільнення від сплати податків на певний термін (статус слободи), але передбачала обтяження мешканців повинностями військового чи оборонного характеру. На відміну від слободи, цей тип осади передбачав зведення замку чи замочку і, як наслідок, виникнення замкового (міського) уряду, що було свідченням зростання факту самоврядності місцевої громади. Головним чином зазначені осади виникали на місці старих запустілих городищ, хоч натрапляємо на приклади і класичної локації, як це сталося у випадку з Кролевцем. Осади цього типу мали тенденцію до розширення прав своїх громад, засвідченням чого було отримання рядом з них магдебурзького права, привілеїв на ярмарки і торги, права заснування ремісничих цехів, безмитної торгівлі тощо. Часто це збігалось з завершенням терміну слободи, у зв'язку з чим кількість привілейованих міст у Чернігівському воеводстві була відносно незначною. Крім укріплених міст (містечок), які засновувалися як адміністративні центри, слід виділити такі осади, що відігравали роль монастирських (кляшторних) центрів. Єдиним прикладом подібної осади на Чернігово-Сіверщині є Мрин;

3) фільварок – осада, яка характеризувалася ринково орієнтованою галуззю господарства, як правило, однією, наприклад, відгодівлею худоби. Фільварки засновувалися як шляхтичами – землеволодільцями, так і окремими містами. Фільварок був домінуючою формою колонізації для волостей, держав чи міських округ, де колонізаційні можливості вичерпувалися. В результаті фільварки знаходилися в районах старої колонізації – округах Чернігова, Ніжина, Носівській, Дорогинській волостях. Фільварки могли засновуватися й при наявних населених пунктах. При цьому господарства селян, що мешкали в них, або переорієнтовувалися на ринок, доповнюючи фільваркову продукцію, або частково зберігали попередню економічну структуру, скеровану на задоволення внутрішніх потреб;

⁵²² Див. фіксацію факту існування низки слобід міста Бахмача: Присяжні книги 1654 р. С. 200.

⁵²³ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 254.

4) хутір – осада, що виникала переважно у рамках стихійної (народної) колонізації. Часто, як і фільварок, хутір орієнтувався на ринок. Однак у випадку хутора ринково орієнтованою, як правило, ставала галузь, що не вимагала значних фінансових інвестицій та залучення великої кількості робочих рук. Найчастіше такою галуззю було пасічництво. Тому не випадково, що хутори найбільше поширилися у задеснянському регіоні. Засновувалися вони або козаками, або підприємливими міщанами. Практика роменської колонізації дає можливість з певною часткою ймовірності припустити, що хутори виростали зі станів, які мали сезонний характер, але поступово перетворювалися у постійні поселення. Можна говорити про те, що хутір став місцевим (доморощеним) аналогом фільварку, який сформувався в умовах прикордонної, а відтак нестійкої для колонізації території. Остання обставина спричинялася до екстенсивної, але поблажливої щодо природних ресурсів, форми ведення господарства;

5) млинарська осада – поселення, яке сформувалося довкола чинного млина. Цей тип осад характерний як для стихійної, так і організованої колонізації, коли млин засновувався внаслідок угоди з власником землі. У будь-якому випадку заснування такої осади вимагало наявності відносно добре заселеної округи. Таким чином, млинарські осади були засобом внутрішньої колонізації. Наявність на території Чернігово-Сіверщини значної кількості неглибоких з повільною течією річок (Сейм, Снов, Убідь і т.ін.) сприяла заснуванню млинів і виникненню осад, що склалися з одного чи декількох дворів млинарів. За умови, коли така осада ставала важливим пунктом сполучень між наявними населеними пунктами, а також мала ресурси для подолання одногалузевості господарства, вона отримувала достатньо багато шансів перерости у повноцінний населений пункт, так як це сталося, наприклад, з Воронежем на Осоті, лівій притоці Десни⁵²⁴;

6) рибальська осада – поселення, що стихійно виникало по берегах рік, озер чи на річкових островах, у місцях, багатих на рибу. Ці поселення формувалися на основі рибальських станів. Не викликає сумніву, що низка осад цього типу виникла по берегах Десни та вихідних з неї озер, хоч простежити їх еволюцію надзвичайно складно, зважаючи на швидку втрату ними виключно рибальського спрямування ведення господарства. Крім того, доля таких осад часто мала сумнівне майбутнє, оскільки залежала від потенціалу водних ресурсів і цілковито орієнтувала на екстенсивний характер ведення господарства;

7) будничі осади – поселення, що виникли на місцях промислової розробки лісів на поташ, смолу, смальцугу, клепки, ванчос та інші вироби з деревини. Добре заліснена Чернігово-Сіверщина була надзвичайно вдячним об'єктом для розвитку лісового промислу. Наявність довготривалої королівської монополії на нього певною мірою стримувала процес заснування поселень на

⁵²⁴ Там же. Т. 2. С. 345.

місцях лісових розробок. Надання ж окремим особам привілеїв на цей промисел мало позитивний вплив. Досить часто засновані на місці промислової розробки лісів поселення отримували назви “Буда”, “Будище” (зокрема, у Ніжинському старостві, у Савинківському маєтковому комплексі К. Ростопчі). Втім, непоодинокими були випадки, коли на місці буд виникали поселення, названі від імен чи прізвищ будників, наприклад, Чехівка на лівобережжі Судості, осаджена Шапорем (Каспаром?) Чеховичем⁵²⁵;

8) рудничні осади виникали поряд з місцями добування залізної руди та її обробки. Традиційно вони отримували назви “Рудка”, як населений пункт при впадінні Струги до Білоусу, чи “Рудня”, як поселення у Менській волості;

9) гутничі осади – поселення, які з’явилися на місцях ведення промислового виробництва скла. Виникали, як правило, зі слобідок, де проживали майстри. Хоч гутне ремесло на Чернігово-Сіверщині пережило свій підйом пізніше – у часи Гетьманщини⁵²⁶, розвиватися воно почало саме у польську добу. Тоді ж на місцях виробництва скла почали виникати перші поселення з назвами “Гутка” чи “Гута”, як, наприклад, на берегах р. Свиґа;

10) висілок – осада, що поставала внаслідок організованого переселення жителів певного населеного пункту на нове місце. Такий тип осад був доволі рідкісним для Чернігово-Сіверщини, оскільки організоване переселення, як правило, призводило до надання новій осаді статусу слободи;

11) село – осада, в якій домінували землеробські господарства, що не користувалися якимись визначеними пільгами. Цей тип осад на Чернігово-Сіверщині майже цілковито поглинався слободами, тобто статус села поселення отримувало після завершення слободи. Істотною ознакою, що відрізняла село від деревень, які існували в регіоні з московського періоду, була наявність церкви. Це мало б означати, що засноване поселення без податкових пільг отримувало статус села тоді, коли мало церкву. Можна говорити про існування на Чернігово-Сіверщині підтипу села – дрібношляхетського села. Такі села, в яких проживало декілька чи більше шляхетських родин, характерні для районів осадження ланової шляхти – околиць Ніжина і Чернігова.

Таким чином, основними типами осад у рамках проведення організованої колонізації виступали слобода і укріплене місто (містечко), а в межах здійснення стихійної (народної) колонізації – хутір.

Колонізація Чернігово-Сіверщини протягом 1618–1648 рр. розвивалася хвилеподібно. Спричинялося це як зовнішніми чинниками (Смоленська війна, послаблення Московської держави після 1618 та 1634 рр.), так і внутрішніми,

⁵²⁵ Там же. Т. 1. С. 257; Швидько А. К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII в.). Днепрпетровск, 1981. С. 52.

⁵²⁶ Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. С. 18–24.

серед яких найбільш вагомими були поразки козацьких повстань 1625, 1630, 1637–1638 рр., що штовхали значне число їх учасників до міграції на схід. Як не парадоксально, але нестабільна ситуація у Подніпров'ї та Задніпров'ї, спричинена козацькими виступами, була запорукою розвитку колонізаційних процесів на Чернігово-Сіверщині по висхідній. Стабілізація 1638–1648 рр., супроводжувана посиленням експлуатації виробничих верств населення у регіоні, дала поштовх для виходу колонізаційних процесів за межі державного кордону Речі Посполитої і масовому руху населення у Слобідську Україну.

РОЗДІЛ VII ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

Польська доба в історії Чернігово-Сіверщини, без сумніву, була періодом якісних економічних змін. Включення регіону в сферу загальноєвропейських господарських впливів сприяло активізації тут виробничих процесів. Зі свого боку колонізація, сплеск якої спостерігався у другій половині 1630–1640-х рр., забезпечила значний приплив робочої сили, що вже була ознайомлена з більш прогресивними методами господарювання. Як наслідок, економічне пожвавлення спостерігалось в усіх сферах економіки регіону.

VII.1. Сільське господарство

На час входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої землеробство, а тим більше скотарство, суттєво поступалися за рівнем розвитку й прибутковості промислам, пов'язаним з експлуатацією природних ресурсів регіону. За даними інвентаря Новгород-Сіверського уїзду 1619 р., основними зерновими культурами, що вирощувалися у місцевих селах та деревнях, були жито й овес. Перевага цих культур у структурі посівних площ була не чим іншим, як свідченням безроздільного панування натурального господарства. Можна також здогадуватися, що власного зерна у регіоні не вистачало, і протягом московського панування його брак компенсувався за рахунок сусідньої Комарицької волості, яка спеціалізувалася на вирощуванні зернових. Її близькість визначала відносну дешевизну хліба у регіоні навіть протягом Смутного часу¹.

Судячи з даних згаданого інвентаря, певне надлишкове вирощування зернових (жита й вівса) спостерігалось у Радогозькому стані на правобережжі Судості (Баклан, Посудичі, Юдинів, Курів, Дешковичі, Лобки, Чаусів, Камінь, Котлякове)². Частково це було викликано об'єктивними причинами – відсутністю при згаданих населених пунктах значних бортних угодів та продуктивних бобрових гонів, частково – суб'єктивними: місцевих селян власники (бояри чи царський двір) могли спеціально обтяжувати податками збіжжям, що спонукувало до його надлишкового вирощування. Інший терен відносної переваги зернових знаходився неподалік від Новгорода-Сіверського (Глазів на лівобережжі Десни, Шептаки, Юхнів, Мамекин на її ж правобережжі)³. Без сумніву, саме близькість уїздних

¹ *Масса И.* Краткое известие о Московии в начале XVII в. // О начале войн и смут в Московии. Москва, 1997. С. 147.

² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2621, s. 150, 160, 161.

³ Ibid. S. 147, 153, 154.

ного міста, яке потребувало значних запасів хліба як для поточних витрат, так і на випадок облоги, вимагала розширення тут посівів під зерновими культурами. Третя територія, де вирощуванню зернових відводилася значна увага, розташовувалася по берегах Клевені та правобережжя Сейму⁴. Місцеву тенденцію слід пояснити природними особливостями. Згадані території, так само як найближче до впадіння Сейму правобережжя Десни, мали значні ресурси вільних від лісів земель, найбільш придатних для ведення землеробства.

Протягом 1619–1632 рр. зміни в традиційному укладі сільськогосподарського виробництва у Новгород-Сіверському уїзді були незначними. Натомість сільське господарство південної частини Чернігівського уїзду з прибуттям значного числа колоністів вступило у фазу економічного пожвавлення. Перш за все це спостерігалось в округах значних населених пунктів – Ніжина, Чернігова, Ромен. Поряд з житом і вівсом розширилися посівні площі під пшеницею, гречкою і просом⁵. У роменських слободах Волкова, Пустовійтівка, поряд з яровими, вирощували й озимі культури⁶. Неподалік міст виникли хутори⁷, де зернове господарство займало вагоме місце. Про поступальний розвиток останнього свідчить виникнення млинів на притоках Десни, Остра та Ромна.

Після завершення Смоленської війни й поступового формування у регіоні магнатського та великого шляхетського землеволодіння зміни у сільському господарстві стають більш динамічними. На Чернігово-Сіверщині виникає принципово нова форма господарювання – фільварок. У 1630-х рр. фільварки з'являються в околицях Ніжина, зокрема фільварок біля Веркіївки над р. Південка, закладений С. Володкевичем, ніжинський ратушний фільварок біля Хорошого Озера⁸. У 1640-х рр. фільварки, зазвичай, існували у всіх значних маєткових комплексах. Декілька фільварків над р. Муравейка збудував у своїх маєтностях Єжи Церпільський (Терпицький)⁹. Неподалік Борщова заснував фільварок Якуб Міляновський, поблизу Бобріка – Криштоф Силич, а поряд зі Знобю Новгород-Сіверською – Трубецькі¹⁰. Численні фільварки існували у володіннях київського каштеляна Олександра Пісочинського. Декілька його фільварків фіксують джерела в околицях Конотопа¹¹, у середині 1640-х рр. проданого коронному канцлеру Єжи Оссолінському. Значні фільварки були засновані О. Пісочинським біля Сосниці,

⁴ Ibid. S. 148, 149, 157–159.

⁵ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 20, л. 189.

⁶ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 260.

⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 14 v. – 15 v., 288–288 v.

⁸ Ibid. Sygn. 182, k. 208 v. – 209 v.; sygn. 186, k. 94 v. – 95; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 187.

⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 225–226.

¹⁰ Ibid. K. 20 – 20v.; sygn. 191, k. 259–259 v.; Tak zw. Metryka Litewska, dz. V, sygn. 4, k. 211–211 v.; Metryka koronna, sygn. 190, k. 188 v. – 190.

¹¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 28–29.

Погара та Княжич¹². Мережу фільварків мали Роменська та Менська волості Адама Казановського¹³. Хоча пріоритет у фільварках надавався переважно тваринництву, проте й вирощування зерна, у першу чергу для відгодівлі худоби, займало важливе місце.

Продовжував розширюватися спектр вирощуваних у регіоні сільсько-господарських культур. У новгород-сіверських маєтностях О. Пісочинського, зокрема Сваркові, з'являються посіви конопель¹⁴. Втім, їх посіви вимагали доброго удобрення гноєм¹⁵, тому вирощувалися коноплі у поселеннях, де розводилося багато худоби. Навпроти Чернігова на лівому березі Десни джерела фіксують вирощування хмелю¹⁶. Хмільники у середині 1640-х рр. існували і в Новгород-Сіверському повіті, правдоподібно, неподалік повітового центру. Про це свідчить продаж хмелю на курському ринку купцями з Новгорода-Сіверського¹⁷. У лісостеповій частині воєводства вирощували тютюн, який мав попит на внутрішньому ринку, а також контрабандним способом постачався до Московської держави. Для домашніх потреб, особливо у поліській частині, засівали поля під льон.

Поліпшилася агротехніка. У зв'язку з розведенням значної кількості худоби активніше почали використовувати органічні добрива, яких особливо потребували малогумусні ґрунти поліської частини воєводства. Однак ріллю через певний час переносили на нове місце і лише згодом повертали на старе. Навіть родючі поля лісостепової частини Чернігово-Сіверщини наприкінці XVIII ст. час від часу пускали під траву, щоб відновити їх потенціал¹⁸. Якщо раніше ґрунт в регіоні обробляли сохами й ориками¹⁹, то, починаючи з 1620-х рр., у лісостеповій частині Чернігово-Сіверщини все частіше використовується плуг²⁰. Час від часу серед селянського реманенту цього часу трапляється мотика²¹. Після Смоленської війни плуг завойовує не лише лісостепову частину регіону, але й долає Десну і продовжує свою експансію по сіроземях та чорноземях берегів її правих приток. Так, весною 1644 р. люди О. Пісочинського здійснили наїзд на Волинські ґрунти Юрія Красовського і, захопивши ниви місцевих селян, поорали їх

¹² Там само. Спр. 4068, арк. 27–27 зв.

¹³ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 279 об. – 283 об.; *Николайчик Ф.* Матеріали по історії землевладення князей Вишневецких... С. 168–174; AGAD. Metryka koronna, sygn. 190, k. 69 v. – 73.

¹⁴ *Маркович Я.* Дневные записки... С. 325.

¹⁵ Описи Лівобережної України... С. 30.

¹⁶ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 333–333 об.

¹⁷ *Раздорский А.И.* Торговля Курска в XVII веке. С. 191, 498

¹⁸ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... С. 15.

¹⁹ *Русина О.* Сіверська земля... С. 143; *Її жс.* Грамоти... С. 144: знамя Скоробогацького бортного уходу – соха.

²⁰ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб 20, л. 183.

²¹ Там же. Л. 188.

плугами та позасівали зерном²². Дерев'яні частини плуга виготовлялися господарями, а залізні (лемеші й чересла – так звані “плугові заліза”) – у кузнях – й, відповідно, особливо цінувалися²³. Соха, втім, остаточно не зникла з регіону. У поліській частині вона продовжувала активно використовуватися²⁴. Крім відмінності в якості ґрунтів, ще один чинник, безперечно, впливав на ареал поширення цих двох конкурентних знарядь праці. Ідеться про етнічне походження місцевого населення. Там, де основна маса населення була московського чи білоруського (“литовського”) походження, продовжували віддавати перевагу такому знаряддю, як соха; навпаки, де колоністи прибували з Правобережної України, домінував плуг. На території всієї Чернігово-Сіверщини у досліджуваний період для обробітку ґрунту застосовувалася борона²⁵.

Втім, зазначені зміни у землеробстві не гарантували місцевому населенню достатнє забезпечення хлібом. Великий голод був зафіксований у лісостеповій частині Чернігово-Сіверщини у 1635–1638 рр. Його причиною стала посуха²⁶. У кінці травня 1638 р. брацлавський воєвода і польний гетьман Миколай Потоцький писав до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, що коронні хоругви на Задніпров'ї по три-чотири тижні не бачили хліба, оскільки жито надзвичайно дороге – понад 30 злотих за мірку. Це була нечувана до тих пір для Задніпров'я ціна, але й, сплачуючи її, жовніри не завжди могли купити жито. Посуха негативно вплинула й на місцеві сінокоси, внаслідок чого багато коней коронних вояків просто здохло²⁷. Про дорожнечу жита на міських торгах за Дніпром повідомляє й Яким Єрлич. Він називає ще більшу ціну мірки жита – 40 злотих²⁸. Цикл посухи завершився у наступному 1639 р. Влітку цього року за Дніпром був надзвичайний врожай. С. Конецпольський у листі від 5 липня 1639 р. до краківського біскупа Якуба Задзіка відзначав, що цього року внаслідок кількарічних неврожаїв не посіяно ні озимини, ні ярини, та, не зважаючи на це, жито

²² ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 213–214: у цьому випадку є цікавим поєднання збройного наїзду з одночасним включенням захоплених ґрунтів у господарський процес.

²³ *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток... С. 61.

²⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 202–203 зв.: у 1639 р. під час наїзду на маєтності Я. Міляновського Лобки і Долгинів люди О. Пісочинського позабирали у місцевих жителів сохи, борони, коляси та інші речі; *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток... С. 61–62.

²⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 202–203 зв.

²⁶ Весна 1638 р., – повідомляє автор Львівського літопису, – була дуже суха, не хотів дощ падати, не хотіло нічого родити, а ні трава. Що було озимини, то у Зелені свята мороз попсував. Що сіяно ярини, то за посухою не сходило. Аж по святому Петру дощ пішов, тож почало сходити. По дереві хробацтва були, але ще гірше – що посіяно, то і те поїдають в землі якісь робаки (черви) (*Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Київ, 1971. С. 119, 120).

²⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisyw, rkps 135: Teki Naruszewicza, t. 135, s. 363.

²⁸ *Jerlicz J.* Latopisiec albo kroniczka. Warszawa, 1853. T. 1. S. 43.

вродило вперше за п'ять років, горох вродив, посіяний попереднього року, а ячмінь – посіяний аж два роки тому; траплялося, що жито виростало на галявинах у борах, там, де його ніколи не сіяли²⁹. Інформацію коронного канцлера підтверджує і автор Львівського літопису, відзначаючи, що ціна за колоду жита впала до 3 злотих; полумірок гороху коштував 20 грошів і взагалі все було дешеве³⁰. Однак 1642–1643 рр. знову були неврожайними через суворі й затяжні зими³¹. Непоганий врожай був зібраний у 1645 р. Зокрема, А. Кисіль зі своїх чернігівських маєтностей – Носівки, Кобижчі та ін. – відправив до Дніпра 400 підвід зі збіжжям з метою їх доставки водним шляхом до білоруського Борисова³².

Ситуація у поліській частині регіону дещо відрізнялася. Неврожаї тут відчувалися менш гостро, оскільки значну частину продуктів харчування давали ліси. Крім цього, близькість альтернативних джерел постачання зерна (Задніпров'я, Комарицька волость, білоруські воєводства) дозволяла балансувати й вигравати на ринковій кон'юнктурі цін. Підтвердженням цього є свідчення у Посольському приказі у серпні 1623 р. вихідця з Новгород-Сіверського Леонтія Розмислова. Він стверджував, що четверик жита у Новгороді-Сіверському коштує рубль, тоді як у Литві – 1,5 рубля, четверик вівса відповідно 5 і 8 алтин, четверик пшениці – 40 і 70 алтин. Л. Розмислов пояснював такі ціни у внутрішніх воєводствах Великого князівства Литовського хлібним неврожаєм і, як наслідок, голодом³³. Джерела не дають відповіді, звідкіля у Новгород-Сіверський надходило зерно, але, ймовірно, його постачальником могла бути лісостепова частина Задніпров'я. Натомість, сусідство Новгород-Сіверського повіту з Комарицькою волостю виручило його населення під час неврожаїв 1642–1643 рр. Активна торгівля зерном населенням Комарицької волості з сусідами без посередництва купців зафіксована джерелами у першій половині 1643 р. (див. с. 385).

Великі площі сіножатей, розташованих переважно по узбережжях рік, давали достатньо корму для збільшення поголів'я худоби. Про важливе значення відгодівлі худоби, як і її утримання для родинних потреб, свідчить масова фіксація серед селянського реманенту кіс, хомутів, возів тощо³⁴. Правда, до середини 1630-х рр. навряд чи можна говорити про вирощування худоби в регіоні з метою відгодівлі; її утримували для забезпечення потреб сім'ї. Опосередковано це підтверджується фактом збору податків яловицями, тобто коровами, що втратили продуктивність, як це мало місце у червні 1623 р., коли новгород-сіверський

²⁹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 135: Teki Naruszewicza, t. 136, s. 251–252.

³⁰ Бевзо О. А. Львівський літопис... С. 120.

³¹ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. T. 1. S. 46, 47.

³² Архив ЮЗР. Ч. III. Т. 1. С. 392–393; Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. Київ, 2002. С. 36.

³³ РГАДА, ф. 210, Приказной стол, стб 10, л. 255–256.

³⁴ Див., наприклад: Там же. Белгородский стол, стб 20, л. 189, 197, 201.

капітан Щ. Вишель саме таким чином збирав податки на потребу королевича Владислава Вази³⁵. Винятком була округа Ніжина, де господарські зміни відбувалися найбільш динамічно. Напередодні Смоленської війни тут зафіксований факт сплати такого податку, як поволощина³⁶, який вказує на відгодівлю тут волів³⁷. Проводили її і на Придесенні, прилеглому до Чернігова. Так, за свідченням чернігівського архімандрита Кирила Ставровецького, влітку 1632 р. під час нападу людей Криштофа Сіножацького на його слобідку Горбів було забрано 60 волів³⁸.

В інших регіонах основною тягловою силою був кінь, якого мав практично кожен господар, а окремі – й по декілька³⁹. У середовищі сільського населення у зв'язку з відносно великою кількістю коней фіксуються особи, що їх обслуговують, – коновали⁴⁰. Практично у кожному селянському господарстві була корова, яку із завершенням її продуктивного періоду пускали під ніж, отримуючи м'ясо та шкуру⁴¹, з якої, напевно, виготовляли чоботи та черевики. У Роменській волості, крім корів, розводили свиней, переважно з метою отримати сало⁴². Натомість, на новгород-сіверському межиріччі Десни, Клевені та Сейму перевагу віддавали вівцям, що, крім м'яса, давали сировину для виготовлення одягу та взуття. Орієнтовне співвідношення овець до корів у господарствах цього регіону складало три до одного⁴³. Масштаби розведення худоби в окремих районах Чернігово-Сіверщини вже тоді були досить значними. Так, під час московської акції проти роменських слобід наприкінці червня 1628 р. лише з двох слобід – Волкової та Охмолової – московські ратні люди вигнали на поля більше двох тисяч коней та рогатої худоби, оскільки перегнати їх у Путивль не було можливим⁴⁴.

³⁵ Там же. Приказной стол, стб 10, л. 155.

³⁶ АГАД. Метрыка коронна, sygn. 180, к. 35–35 v.: привілей Михайлові Кропивницькому від 16 лютого 1633 р. на містечко Веркіївку з округою з умовою сплати поволощини, як це робив його попередник.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. С. 156; *Baszanowski J. Powołowszczyzna (XVI–XVII wiek) // Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Seria „Historia”. Gdańsk, 1972. Nr 1. S. 25–38.*

³⁸ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 90–91.

³⁹ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб 20, л. 180–205: списки забраного майна московськими військами під час нападу на роменські слободи Волкова, Пустовійтівка, Оксютинці та хутори у 1628 р.

⁴⁰ Там же. Л. 181: Васько коновал, житель Волкової.

⁴¹ Там же. Л. 181, 184: у мешканця Волкової Васька московські ратні люди забрали теслицю яловичини, а у жителя Пустовійтівки Ничипора – дві вичинених яловичих шкури.

⁴² Там же. Л. 181: у мешканця Волкової Васька московські люди забрали шмат сала.

⁴³ Там же. Севский стол, стб 95, л. 295: московські війська під час нападу в кінці жовтня 1632 р. на деревню Новгород-Сіверського уїзду Страчів забрали 38 коней, 50 корів з телятами та 150 овець. Вівці тримали й у сусідній Порохоні (Там же. Новгородский стол, стб. 16, л. 167).

⁴⁴ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 169.

Прихід на Чернігово-Сіверщину після Смоленської війни представників шляхти, здатних здійснювати значні інвестиції у розвиток економіки, сприяв розвитку тваринницької галузі. Створювані тут фільварки мали переважно саме таке спрямування. Зокрема, у фільварках Пісочинських вирощували велику рогату худобу й окремо волів, свиней, овець, кіз. На початок червня 1645 р. у Сосницькому фільварку знаходилося 180 голів великої рогатої худоби, 40 відгодованих волів, 400 овець, 60 кіз, 130 свиней. Продукцію, яку вони давали – масло, сир, сало, використовували для внутрішніх потреб та відправляли у подільські маєтності родини. В іншому фільварку – Княжицькому – утримувалося 165 голів великої рогатої худоби, 300 овець, 40 кіз, 80 свиней. Велика кількість худоби концентрувалася і в Погарському фільварку – 230 голів великої рогатої худоби, 250 овець, 120 свиней⁴⁵.

Зрозуміло, що вирощування значної кількості худоби передбачало реалізацію її продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках. Ціна у західних і центральних воєводствах Речі Посполитої на продукцію тваринництва мала бути суттєво дорожчою, раз вигідно було переганяти худобу до них з території Чернігово-Сіверщини. Один з найбільш хронологічно ранніх таких випадків, відображених у відомих джерелах, припадає на кінець 1635 р. Тоді з дорогинських фільварків чернігівського каштеляна Миколая Коссаковського до належних йому ж мазовецьких фільварків переганялося 15 волів (по 30 злотих кожний), 15 корів (по 20 злотих), 20 овець (по 3 злотих)⁴⁶. За спостереженнями Я. Башановського, воли, чим далі на захід, тим були дорожчими і кожні 700–800 км збільшували їх ціну приблизно на 50%⁴⁷. Орієнтовно на такий само відсоток мала зрости ціна волів у Мазовії з чернігівських маєтностей М. Коссаковського. Продуктивність власних фільварків з часом перестала задовольняти потреби їх власників, і вони сприяли створенню мережі торгових агентів, що займалися скупівлею худоби у володільців маєтків, які не мали можливості особисто забезпечувати перегін худоби до Любліна чи інших основних ринків держави. Таку мережу на території Чернігово-Сіверщини створив, зокрема, О. Пісочинський. Її функціонування забезпечували євреї, які отримували від урядників маєтностей Пісочинських спеціальні листи, що давали їм право на скуп худоби. Подібний дозвіл, зважаючи на статус О. Пісочинського та його сина Яна як старост, стосувався території не лише їх володінь. Документально зафіксовано видання такого листа наприкінці 1643 р. від імені сосницького урядника Пісочинських Яна Франциска Скорупського єврею Якубові Юзефовичу. Останній об'їжджав своїх одновірців – орендарів і за їх допомогою скуповував по дешевій ціні худобу. Про це свідчить

⁴⁵ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4068, арк. 27–27 зв.

⁴⁶ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1990. С. 304.

⁴⁷ *Baszanowski J. Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami. Gdańsk, 1977. S. 209.*

сума, яку він при собі мав – 65 злотих. Подібний непрямий грабіж викликав обурення не лише у власників худоби, але й у шляхтичів – володільців чи потенційних володільців маєтностей. У випадку з Я. Юзефовичем обурилися син володільця Волиничів Ян Красовський та його товариш Ян Госліцький, які відібрали у перекупника гроші й веліли волиницьким селянам втопити його в ополонці⁴⁸.

Опосередковано підтверджується масове розведення худоби, в тому числі й для реалізації на ринку, знятою боротьбою володільців та їх підданих за її основний корм – сіно. Повної картини щодо цього у нас немає, але й окремі приклади є дуже показові. Наприкінці 1635 р. Адам Кисіль – володілець Носівки – скаржився на Броневських, внаслідок наїзду яких він втратив на урочищі Чорний ріг та над річкою Носівка 500 скирт сіна⁴⁹. Під час наїзду у кінці листопада 1643 р. людей О. Пісочинського під керівництвом погарського урядника Заливаки на маєтність М. Пенського Бобрик було вивезено до Погару 200 возів і кількасот кіп сіна. Кількість досить значна, якщо мати на увазі, що Бобрик був невеликою слобідкою, яка мала всього близько десятка хат⁵⁰. Принагідно слід відзначити, що “війна за сіно” велася обома сторонами. У тому ж листопаді, як свідчить позов, виданий 4 грудня від імені новгород-сіверського старости Яна Пісочинського, піддані М. Пенського на чолі з бобрицьким урядником пограбували сіно погарських підданих: у Семена Грибуна – 6 стогів (у кожному по 10 возів), у Вовнянки – 3 стоги⁵¹. Такі локальні “війни” мали місце практично скрізь, де були продуктивні сіножаті. Так, у вересні того ж року близько 500 підданих О. Пісочинського під керівництвом сосницького урядника Я. Ф. Скорупського здійснили збройний напад на село Волинку (Волиничі). Під час наїзду була задіяна значна кількість возів, що свідчить про заплановану його ініціаторами експропріацію корму для худоби. В результаті нападу з Волинки до Сосниці люди О. Пісочинського вивезли 735 возів сіна⁵². Використовували і простіший спосіб вилучення чужого корму для потреб своєї худоби. Зокрема, у листопаді 1640 р. піддані Якуба Міляновського з села Лобки вигнали на погарські сіножаті кілька десятків худоби, коней, овець, кіз і випасали їх два дні. О. Пісочинський як володілець Погару втратив сіна на суму 500 злотих⁵³. Зважаючи, що один віз сіна в середньому коштував на той час злотий, то йшлося про втрату близько півтисячі возів сіна⁵⁴.

Місцями, де, крім шляхетських фільварків та, меншою мірою, селянських господарств, концентрувалася значна кількість худоби, були буди. На початку

⁴⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4065, арк. 20–22.

⁴⁹ Інститут Рукопису НБУ, ф. 1, спр. 4104, арк. 51 зв.

⁵⁰ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4064, арк. 161–163.

⁵¹ Там само. Спр. 4065, арк. 4–5.

⁵² Там само. Арк. 11–14.

⁵³ Там само. Спр. 4063, арк. 127–128 зв.

⁵⁴ Там само. Спр. 4065, арк. 4–5.

червня 1645 р. у будах Сосницької та Погарської волостей, належних Пісочинським, перебувало 260 волів⁵⁵. Значна їх частина використовувалася для забезпечення функціонування буд, однак, зважаючи на наявність у лісах корму, частину волів могли вирощувати з метою реалізації на ринку.

Коней розводили переважно робочих. Вони користувалися попитом у сусідній Московській державі. Їх як купували на ринках (див. с. 386–387), так і викрадали. Зокрема, у вересні 1638 р. конотопський урядник Станіслав Сосновський повідомляв путивльському воєводі Никифорові Плещееву про масові крадіжки коней у Конотопській волості людьми з Путивля і наступний їх продаж різним людям, що мешкали у Путивльському уїзді⁵⁶. Згодом в окремих шляхетських маєтках Новгород-Сіверського повіту почали вирощувати бойових коней, що свідчить про бажання їх володільців створити щось подібне до кінних заводів. Одним з таких володільців був Єжи Понентовський, який мав у своїх маєтностях бойових коней⁵⁷.

У місцевостях з розвиненим зерновим господарством відгодовували вепрів для задоволення власних потреб. Найкращим місцем для такої відгодівлі були млини, де вторинна продукція від переробки зерна на борошно – висівки – використовувалася як корм для вепрів. Для власників млинів подібні відгодівельні пункти були предметом спеціального економічного інтересу, тому вони при здаванні млинів в оренду виключали їх з орендного договору й залишали у власному розпорядженні. Так вчинив, наприклад, О. Пісочинський, здаючи у червні 1640 р. Себастьянові Вільчку в оренду млин у селі Гирині⁵⁸.

Напередодні 1648 р. розведення худоби та торгівля нею в регіоні досягла максимальних обсягів. Про масштаби останньої свідчить спроба реалізації у червні 1648 р. на московських ринках більше ніж 200 волів, пригнаних з міста Мени, володіння Адама Киселя, на Свинський ярмарок у Брянську⁵⁹. Як видається, у даному випадку перегін худоби на територію Московської держави, а не в бік Любліна, був спровокований перекриттям шляхів до головних торгових ярмарків Речі Посполитої.

Таким чином, як розвитку рослинництва, так і особливо тваринництва, починаючи з середини 1630-х рр., на Чернігово-Сіверщині надавався все більший пріоритет. Це зумовлювалося попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках, що робило надзвичайно вигідним, наприклад, відгодівлю волів чи вирощування конопель та тютюну. З іншого боку, стимулювало розвиток згаданих галузей сільського господарства збільшення чисельності місцевого населення та прибуття колоністів, що принесли з собою більш прогресивні методи господарювання.

⁵⁵ Там само. Спр. 4068, арк. 27 зв.

⁵⁶ РГАДА, ф. 79, 1638, № 2а, л. 725–726.

⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 194.

⁵⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 53–53 зв.

⁵⁹ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 14–15.

Однак певний поступ у рослинництві та тваринництві, як правило, досягався екстенсивним шляхом. Цьому сприяв слабкий ступінь розорення місцевого земельного фонду та наявність значних природних ресурсів, що дозволяли збільшувати поголів'я худоби. Саме розведення останньої більшою мірою, ніж освоєння нових посівних площ, спричинилося до перенесення на територію регіону такої форми ведення господарства, як фільварок.

VII.2. Промисли

Протягом всього попереднього часу, починаючи з доби Київської Русі і завершуючи московським періодом, найважливішим промислом, яким займалося населення Чернігово-Сіверщини, було бортництво⁶⁰. По берегах численних рік знаходилися значні бортні уходи (див. с. 28–33). Протягом московської доби бортні уходи або роздавалися дітям боярським, або надавалися всім бажаючим (посадським людям, селянам, служилим людям тощо) на оброк за передоплату, сума якої визначалася в результаті публічних торгів. Особа, що отримувала бортний ухід, мала стежити за станом бортей, готувати нові штучні борті, заманювати туди бджіл за допомогою меду чи ароматичних трав, освоїти доволі складний пристрій для пересування по деревах – плеть або лезиво⁶¹.

За даними інвентаря 1619 р., перед приєднанням Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої річна медова данина з населених пунктів Новгород-Сіверського уїзду складала 575 пудів. З них 213,5 пудів надходило безпосередньо від населених пунктів, що належали царській казні. Сімнадцять населених пунктів складала данину в розмірі 10 і більше пудів: Лучники, Мелин (Мельня), Андрейковичі – по 30, Риботин – 25, Заболотів, Котлякове – по 24, Мезин – 20, Озаричі, Любитів, Погар – по 15, Подолів – 14, Івот, Борщів – по 12, Сохач – 11, Зноб, Гирин, Сварків – по 10⁶². Таким чином, взявши до уваги величину сплачуваної окремими населеними пунктами медової данини, можна встановити райони найбільшого поширення бортництва. Один з таких районів розташовувався на правобережжі Сейму, починаючись від Мутина (8 пудів річної данини) й завершуючись у районі Озаричів. Населення, що проживало у межах цього району, давало 92 пуди медової данини на рік⁶³. Інший, більш-менш цілісний, район знаходився на берегах Судості, тягнувшись від Посудич (4 пуди річної данини) до Чаусова (2 пуди). З місцевих населених пунктів щорічно мало надходити

⁶⁰ Див. докладніше: *Русина О.* Сіверська земля... С. 145–149.

⁶¹ *Булгаков М.Б.* Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в. // *Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV–XVII веках.* Сб. научн. тр. Москва, 1989. С. 125, 126.

⁶² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 146, 147, 150, 157–161.

⁶³ *Ibid.* S. 157–159.

75 пудів меду⁶⁴. Продуктивними з огляду на продукцію бортництва були обидва узбережжя Десни. На їх ділянці від Лучників до Риботина щорічно мало збиратися 78 пудів медової данини⁶⁵.

Не менш продуктивні бортні уходи знаходилися на території Роменської (за московською термінологією – Клепецької) волості. Перед Смутним часом вони належали Путивльському Молчинському монастирю. За даними Посольського приказу, у Клепецькій волості мало бути п'ять бортних уходів: Михайлівський, Сонилівський, Стоговський, Владелище і Мотновичі. Михайлівський мав 100 бортних дерев і давав щороку 18 пудів медового оброку. Інші всі разом мали стільки ж бортних дерев й давали близько двох кадей медової данини⁶⁶.

Процес включення Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої якщо й викликав певний спад у бортницькому промислі, то цей спад був швидко подоланий. Бортництво було одним з традиційних промислів краю, тому відповідних кадрів і досвіду тут не бракувало. Цей висновок, однак, стосується поліської частини регіону. У лісостеповій частині, що заселялася переважно вихідцями з лісостепової Правобережної України, швидко взяло гору пасічництво. Цьому сприяли як його традиційність для вихідців з правобережного лісостепу, так і бурхливий розвиток у цій частині Чернігово-Сіверщини будного промислу, починаючи з 1620-х рр. Принаймні джерела московського походження відзначають, що колоністи не лише звіра б'ють, рибу ловлять і бджолу деруть, але й бортні дерева січуть під корінь⁶⁷. Звичайною стає практика переведення колоністами бджіл з бортей до власних пасік⁶⁸.

Пасіки поступово стали домінувати у лісостеповій частині Чернігово-Сіверщини. Найпізніше у 1625 р. пасіки фіксуються у Роменській волості. Їх утримували міщани, попи, жителі хуторів та козаки. Онисим Цеплетєв, який на початку 1628 р. очолював похід московських ратних людей на роменські слободи, повідомляв путивльським воєводам, що по Сулі від гирла Терну до першої роменської слободи розташовані більше десятка пасік⁶⁹. Засновувалися вони протягом 1626–1627 рр.⁷⁰ Переважно вони були відносно невеликими (10–40 роїв), але окремі особи, як, наприклад, житель Оксютинців козак Нарабчій мав у своїй пасіці 100 роїв⁷¹. Окремі власники пасік вже наймали помічників для догляду за бджолами. Так, житель роменської слободи Біловод якийсь Андрушко, що втратив у резуль-

⁶⁴ Ibid. S. 150, 160, 161.

⁶⁵ Ibid. S. 147, 154.

⁶⁶ РГАДА, ф. 79, 1636, № 6, л. 137–141.

⁶⁷ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб 20, л. 25; ф. 79, 1625, № 4, л. 86–87; *Юркевич В.* Еміграція на Схід... С. 53.

⁶⁸ РГАДА, ф. 79, 1643, № 1, л. 424.

⁶⁹ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб 20, л. 32.

⁷⁰ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 86, 105, 137.

⁷¹ Там же. Ф. 210, Белгородский стол, стб 20, л. 193.

таті московського походу на своїй пасіці 150 роїв, наймав для догляду за ними сім пасічників, а роменський хутірський козак Денис Бубненко утримував на своїй пасіці челядника⁷². Більше десятка осіб працювало на пасіці роменського попа Івана, віддаленій на схід від роменських слобід⁷³. Пасіки, що засновувалися на віддалі від роменських населених пунктів, відразу облаштовувалися як постійні: тут зводилися шалаші і зимували пасічники⁷⁴.

Пасіки часто переносилися з місця на місце, тому, зважаючи на факт розміщення їх значного числа на спірних між Річчю Посполитою та Московською державою територіях, боротися з ними адміністрації прирубіжних московських уїздів було досить важко. Як наслідок, Смоленська війна не спричинилася до їх повного зникнення, а після її завершення сфера зайняття пасічництвом суттєво розширилася на схід. Пасіки, які склалися з 100–500 вуликів, тепер стали нормою. Зрозуміло, що такі пасіки, зважаючи на чисельність і віддаленість від місць, звідкіля вони засновувалися, як правило, були стаціонарними. Для збереження необхідного температурного режиму в холодну пору року викопувалися спеціальні погребі, куди вулики заносилися на зиму. Такі пасіки поступово перетворювалися на невеликі поселення, де постійно мешкали пасічники, були власні коні й транспорт для вивезення вуликів на поля, пристрої для догляду за бджолами і добування меду. Персонал пасік мав і зброю, але проти організованих нападів на пасіки вона не була перешкодою⁷⁵. Грабежі пасік посилювалися після 1638 р., коли з території Задніпров'я в сусідні уїзди Московської держави емігрували учасники козацько-селянських повстань, частина з яких не змогла знайти своє місце у нових спільнотах і, об'єднуючись з місцевими маргінальними елементами, перетворила в своє ремесло грабежі господарських об'єктів, розташованих у зоні рухомого кордону між сусідніми державами.

Там, де кордон з Московською державою був стабільним, а сусідні землі Путивльського уїзду – малоосвоєними, але привабливими для розвитку пасічництва, виникали досить дивні в умовах непростих дипломатичних і прикордонних стосунків форми співробітництва. У липні 1642 р. путивльський воєвода Петро Волконський отримав інформацію про те, що поблизу Кукольчого яру на царській землі, що знаходилася в помісті Богдана та Івана Кривопишиних, “литовці” Сенька Зарецький, Сенька Жук та Андрушка завели пасіку. Остання була обладнана фундаментально: на ній знаходилася хатка (ізба), поруч – огорожений двір та город. Путивльським дітям боярським Григорієві Татаринуву і Богданові Самострелову, надісланим з Путивля для з'ясування обставин щодо

⁷² Там же. Л. 197.

⁷³ Там же. Л. 32.

⁷⁴ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 236–237. На факт зимування пасічників на пасіках звернув увагу В.Юркевич, див.: *Юркевич В.* Еміграція на Схід... С. 53.

⁷⁵ РГАДА, ф. 79, 1639, № 1, л. 77–77 об.

цієї пасіки, пасічники, як виявилось, жителі конотопського села Попівка, відповіли, що мають у помісті Кривопишиних аж три пасіки, але на легальних підставах – на основі договору про оренду землі. Згідно з останнім, пасічники сплачували поміщикам з двох пасік по 12 талерів, а з третьої давали десятину – кожний десятий вулик бджіл. Кривопишини, які перед цим спростовували факт здавання помісної землі в оренду, призналися воєводі, що у минулих роках на їхній землі справді стояли “литовські” пасічники, однак у цьому році вони їм цього не дозволяли. Поміщики підтвердили, що брали від пасічників орендну плату: у 149 р. (1640/1641 рр.) вона складала рубль від кожної пасіки та четверту бджолу (кожний четвертий вулик?). Після очної ставки Кривопишиних з пасічниками, яка мала місце у Конотопі, з’ясувалося, що Кривопишини взяли з них у 149 р. 9 єфимків та четверту бджолу з третьої пасіки, де пасічником був Андрушка. Факт неукладення угоди на наступний рік пасічники підтвердили. Щоб пом’якшити майбутнє покарання за допущене самоуправство, Кривопишини повідомили, що такою ж орендою займаються й поміщики Свечкина Спиридон, Никифор, Петро та Іван Яцини. Останні вже були готові до подібного розвитку подій. Їхня версія полягала в такому. “Литовці”, справді, у минулих роках стояли на їхній помісті, заводили пасіки, орали землю, косили сіно, але без їхньої згоди. Яцини скаржилися щодо цього О. Пісочинському, і той велів “литовців” зі Свечкина відіслати, але сплатити Яциним десятину із зібраного там хліба, а також за пасіки і сіно. Ті ж розраховалися лише частково – тільки за пасіки. Стосовно поточного року Яцини сказали, що у себе у помісті з весни ще не були і не відають, чи стоять там “литовці”, чи ні. Надісланий до Свечкина їхній племінник Яків Шулежкін повідомив воєводі, що у Свечкині утримує пасіку конотопський міщанин Іван Фастовець. Він мав угоду з Яцинами і сплатив за 149 р. їм два єфимки. Ще одна пасіка – конотопського міщанина Тимоша Ковалю – стояла також у Свечкині, але в помісті Івана Яцина та Петра й Федора Остикових. Пасічник з невідомих причин мав договір лише з І. Яциним, згідно з яким сплатив йому за 149 р. 2 копії литовських грошів (30 московських алтин). На поточний рік був укладений ідентичний договір, але пасіка Тимоша перебувала в Свечкині лише до 23 (13) червня. Тоді до нього приїхав Петро Остиков і велів вивезти пасіку в “литовський” бік. Т. Коваль, виконуючи наказ П. Остикова, перевіз свою пасіку до Конотопа. За словами Т. Ковалю, поряд з його пасікою стояла ще пасіка Івана Боярина, жителя села Соснівки. Останній перед приїздом Я. Шулежкіна відійшов з пасіки у ліс. Вислухавши інформацію, зібрану Я. Шулежкіним, поміщики категорично відкидали свою причетність до здавання помісної землі в оренду. Листування між путивльським воєводою та О. Пісочинським і його конотопським старостою Станіславом Сосновським, що тривало у серпні 1642 р., підтвердило факт сплати пасічниками поміщикам куниць і грошей за перебування пасік на їхній землі⁷⁶.

⁷⁶ Там же. 1642, № 1, л. 134–147.

На цьому прикладі, так само як на деяких інших у торговій сфері, видно, як господарські зв'язки, економічна вигода сприяли подоланню обопільної неприязні й налагодженню нормальних стосунків між сусідніми державами. З іншого боку, приклад з конотопськими пасіками на землі путивльських поміщиків засвідчує пошук сторонами виходу з ситуації безладу на прикордонній смузі. Інша справа, що путивльська адміністрація не допускала подібного розвитку подій, оскільки попередня практика господарського освоєння сусідами з заходу московських земель призводила, як правило, до їх закріплення в складі Речі Посполитої.

Бурхливий розвиток пасічництва, яке перетворилося в одну з форм колонізаційного освоєння незалюднених територій, та поширення промислів, виробничий процес яких був зв'язаний з винищенням лісів, поступово скоротили сферу безроздільного панування бортництва. Так, майже напевно можна говорити про занепад бортництва на правобережжі Сейму – району, що був одним з найпродуктивніших за московської доби. Однак північніше протягом 1630–1640-х рр. бортництво залишалось важливим і досить прибутковим заняттям сільського населення Чернігово-Сіверщини.

Боротьба за бортний мед, як випливає зі збережених документів, часто виступала суттєвим мотиваційним елементом шляхетських наїздів. Так, у серпні 1636 р. під час наїзду на маєтність Станіслава Бучинського Хильчиці слуги і піддані київського каштеляна О. Пісочинського видерли з дубових і соснових бортей та відвезли до Новгорода-Сіверського 80 роїв бджіл і мед. Під час чергового наїзду на ту ж маєтність у січні 1637 р. люди каштеляна, серед усього іншого, вилучили 14 пудів прісного меду⁷⁷. Весною 1644 р. жертвою “активності” людей О. Пісочинського стали борті у маєтності Ю. Красовського – Волинці (Волинчах). Вони не були метою наїзду, але оскільки під час нього масово вирубувався ліс, то постраждали й бортні дерева. В якогось Уласа учасники наїзду видерли 10 роїв, в Олексія – також 10; дерева ж, у яких знаходилися борті, були зрубані й вивезені до Сосниці⁷⁸.

Найбільш підприємливі представники шляхти, яким бортництво не давало бажаних результатів, у безлісих районах заводили пасіки. Так, велика пасіка знаходилася у маєтності Пісочинських Понорниці, розташованій у чистому полі. У серпні 1647 р. Троян Соломей зі слугами та підданими під час наїзду на Понорницю знищив 200 вуликів, видерши з них близько 100 пудів меду, кожен з яких оцінювався постраждалою стороною у 7 злотих⁷⁹.

Основним районом бортництва у Чернігівському повіті була північна частина Домислинської волості. Під час складення переписних книг 1666 р. виявилось,

⁷⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 200–201 зв.

⁷⁸ Там само. Арк. 213–214.

⁷⁹ Там само. Спр. 4069, арк. 176–177.

що населення сіл Охромієвичі, Верховісся, Турії переважно займалося бортництвом. У жодного з місцевих бортників не було робочої худоби, що свідчить на користь матеріального забезпечення ними своїх сімей саме за рахунок бортництва⁸⁰. У цьому ж районі ще навіть в останній чверті XVIII ст. місцеве населення добувало мед з бортей. Зокрема, біля Охромієвичів знаходилося 5 тис. бортних дерев. Їх смуга тягнулася по берегах Турії та на північ до річки Слот. На узбережжях течії Турії (в околицях Турії та Чепеліва) та її допливів Бречиці й Бречі бортництво також дожило до кінця XVIII ст.⁸¹ Осередки бортництва у досліджуваній період фіксуються і на півдні цієї волості, зокрема неподалік Мени та Перекопу⁸². Розведенням бджіл у бортах займалося населення, що проживало на узбережжях Десни на південь Чернігова. Бортні дерева тут були у Слабинському борі та навпроти через Десну в окрузі Яковлевич⁸³. Бортні землі та дерева знаходилися й в лісостеповій частині повіту. Так, 1627 р. бортна земля зафіксована у Дівицьких ґрунтах, а окремі борти – на правобережжі Остра, поблизу Ніжинського гостинця – дороги з Ніжина на Борзну⁸⁴. Тут вони швидко зникли, бо борти на узбережжі Остра вже у 1636 р. сусідять з пасіками.

Крім бортництва, старовинними місцевими промислами були рибальство та мисливство. Розгалужена річкова система та домінування населених пунктів, розташованих над водними артеріями, більшою чи меншою мірою сприяли розвитку рибальства практично скрізь на Чернігово-Сіверщині. Особливо продуктивними на рибу були численні озера на узбережжях Десни, Сейму, Снову та інших рік. Завдяки тому, що більшість з них під час розливу рік з'єднувалися з ними, вони відігравали роль своєрідних резервуарів, де весною накопичувалася риба, яка згодом втрачала можливість виходу до річкової течії. За московської доби 59 озер Новгород-Сіверського уїзду, розташовані переважно навколо течії Десни, здавалися в оренду і з прибутків від них, отриманих, головним чином, від рибної ловлі, до царської казни надходили певні кошти⁸⁵. За рахунок рибної ловлі на Десні та пов'язаних з її течією озерах формувалася важлива стаття прибутків Новгород-Сіверського Спаського монастиря до 1619 р. Монастир мав декілька езів, поставлених у різних місцях впоперек течії Десни, “плавлі волокові”, тобто придатні до риболовлі плавні на цій же річці, та “рибні ловлі” на численних озерах і річках Івот, Лоска й Малотеча, належних монастиреві⁸⁶.

⁸⁰ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... С. 67.

⁸¹ Опис Новгород-Сіверського намісництва... С. 347–348, 338–339, 342.

⁸² AGAD. Metryka koronna, sygn. 169, k. 172 v. – 173 v.: бортний ухід пустий у Менському обрубі над р. Либідь (1623 р.); sygn. 181, k. 171–172: дерево боргне біля Перекопу (1637 р.)

⁸³ Ibid. Sygn. 173, k. 29–31; Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 261, k. 74–75 v.

⁸⁴ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 472–473; sygn. 182, k. 89–90.

⁸⁵ Ibid. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 162–163.

⁸⁶ Русина О. Грамоти... С. 143–145.

Після включення Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої рибацьтво залишалося важливим джерелом забезпечення потреб місцевого населення та статтею прибутків землеволодільців. Останні сприяли підданям у заснуванні рибацьких станів біля традиційних місць рибацьтва. Чисельність рибаків на стані була, як правило, незначною – від декількох до десятка осіб. На стані відбувалася й розробка риби. Вона тут само сушилася, в'ялилася або солилася. Продуктивність станів була досить значною. Так, у листопаді 1636 р. під час наїзду козаків О. Пісочинського на два рибацькі стани біля Десни у Хильчицьких ґрунтах, належних С. Бучинському, було забрано близько тисячі штук риби, яка оцінювалася на суму 20 тис. злотих. Без сумніву, настільки значний улов міг бути санкціонований лише самим С. Бучинським. Однак і простолюдини мали відносно вільний доступ до рибної ловлі. Про це свідчить те, що під час чергового наїзду людей київського каштеляна на Хильчиці у січні 1637 р. у місцевих жителів вилучили 100 штук плоскої в'яленої риби⁸⁷.

Продуктивність на рибу озер й рік Чернігово-Сіверщини встановити практично неможливо, але запекла боротьба, що велася за озера в округах головних міст регіону, свідчить на користь її високого ступеня. У середині 1630-х рр. затята боротьба розгорнулася за багаті рибою озера й притоки Десни, розташовані на землях Чернігівської унійної архімандрії. Сусідні землеволодільці, знаючи слабкість позицій унійної церкви в регіоні, намагалися відтягти побільше ласого шматочка від маєтностей архімандрії. Так, у квітні 1635 р. піддані володільця Гориці Марціана Решотарського в Овдіївській маєтності архімандрії на річечці Тихій порубали єз, на річечці Рудій зруйнували рибацький стан та інші будівлі, забравши матеріали, з яких вони були побудовані⁸⁸. Тоді ж Овдіївська маєтність архімандрії потерпіла і від володільця, як виявилось – незаконного, сусіднього Горбова – Криштофа Сіножацького. Його піддані викрали з озер Дорогальове і Плоске та відвезли до Горбова закоти на 20 возах⁸⁹. Не минуло й року, як у середині червня 1636 р. рибацькі ще одного сусіда, Яна Калиновського, з неводами й іншими снастями вибралися для вилову риби на лівобережжя Десни в Овдіївських ґрунтах. Такі акції Я. Калиновський регулярно повторював протягом 1635–1636 рр. і завдав при цьому шкоду маєтності архімандрії на 70 злотих польських⁹⁰. Через місяць чернігівський підстароста Павло Рихальський, очоливши служилих людей та вибельських селян, що прихопили з собою неводи, сіті та інші засоби для вилову риби, напав на Овдіївські ґрунти й виловив найкращу рибу в місцевих озерах. За свідченням чернігівського унійного архімандрита Кирила Ставровецького, одних лящів було виловлено близько тисячі. Нападники

⁸⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 200–201 зв.

⁸⁸ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272, k. 88–89.

⁸⁹ Ibid. К. 89.

⁹⁰ Ibid. К. 95–96.

експропріювали у челяді архімандрита муку, пшоно, сіль, ості риб, а у підданих – ятері, сіті, тригубиці. Шкода, завдана маєтності архімандрії, становила, за заявою архімандрита, 100 кіп литовських грошів, 30 кіп і злотих польських півчверті⁹¹.

Озера, особливо ті, що знаходилися у сфері впливу Чернігова (а їх тут було понад сто⁹²), виступали самостійними об'єктами оренди. Так, вже неодноразово згадуваний К. Ставровецький у травні 1634 р. здав в оренду чернігівському бурмистру Якову Асалаю озера Галич і Святе. Судячи зі суми однієї частини орендної плати (рати) – 20 злотих, річна орендна плата за озера, припускаючи традиційне число рат – 4, мала становити 100 злотих⁹³.

Риболовля була одним з традиційних промислів на спірній між сусідніми державами території верхнього Посулля. Передові загони роменських колоністів проникали до традиційних місць вилову риби путивльськими служилими людьми на Сулі, Терні, Вирі (лівій притоці Сейму), чим завдавали збитки одному з постійних джерел прибутків путивльців. Це відбувалося як у рамках стихійної колонізації, так і за розпорядженням роменських старост⁹⁴.

Без сумніву, в регіоні був надлишок риби. Про це свідчить її вивіз у інші регіони Речі Посполитої та закордон. Зокрема, сушену й солону рибу заготовляли у Новгород-Сіверському повіті з метою відправки у подільські маєтності Пісочинських⁹⁵. Вивозилася риба з регіону і на ринки Московської держави, зокрема у Путивль та Курськ⁹⁶.

Починаючи з 1630-х рр., особливо у лісостеповій частині Чернігово-Сіверщини, проявилася тенденція до будівництва гребель на невеликих водних артеріях і створення на останніх одного чи декількох ставків. Прикладом може служити притока Остра Насташка. На ній найпізніше у 1639 р. існували два стави – Мринський біля витоків та Кисилівський біля гирла⁹⁷. Ще раніше фіксується влаштування ставів на річці Киянці – правій притоці Білоуса, у Носівській та Менській волостях, Дивицьких ґрунтах Солтиків, на невеликих притоках Остра східніше від Ніжина⁹⁸. Крім південної частини Чернігівського повіту, окремі

⁹¹ Ibid. К. 93–95.

⁹² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... С. 211–217.

⁹³ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 272. k. 87.

⁹⁴ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб 27, л. 20; ф. 79, 1625, № 4, л. 87; 1644, № 1, л. 198.

⁹⁵ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4158, k. 37, 41 v.

⁹⁶ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб 11, л. 95: чернігівець Федір Добрий, що жив у Путивлі, у лютому 1624 р. у допиті місцевим воєводам з приводу стосунків з селянином новгород-сіверської деревні Мутином Андрієм Мохольковим сказав, що він знає останнього, оскільки він і раніше приїздив у Путивль з рибою.

⁹⁷ Інститут рукопису НБУ, ф. 61, № 835, арк. 1–2.

⁹⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 174, k. 92–93 v.; sygn. 180, k. 47 v. – 48, 126–126 v., 438; sygn. 182, k. 89–90.

стави з'являються на невеликих допливах Судості на відрізку Баклан–Курів та невеликих потоках південно-східної частини Новгород-Сіверського повіту, наприклад, біля Пустогорода⁹⁹. У 40-х рр. XVII ст. ставкове господарство розбудовується, охоплюючи малі допливи лівих приток Десни навпроти Чернігова, округу Глухова та інші сприятливі території Чернігівського воеводства¹⁰⁰. Про роль штучних водойм у розвитку рибальства джерела замовчують. Втім нескладно встановити подвійну мету в їх влаштуванні: основною було створення резервуару води для цілорічного функціонування млинів, додатковою – можливість розведення у них риби.

У багатьох місцевостях Чернігово-Сіверщини поруч з рибальством розвивалося й мисливство. Монахи Новгород-Сіверського Спаського монастиря у московську добу облаштовували спеціальні ями для ловлі звіра – вспуди – та сітки для вилову птахів – перевеси¹⁰¹. Неодноразово згадуваний Криштоф Довнарівч в інвентарі Новгород-Сіверського уїзду 1619 р., вказуючи на найбільш значні місцеві лісові масиви, відзначав, що в них ховається всіляка звірина¹⁰².

Значний попит у знаті Речі Посполитої мали птахи рароги (балабани) та яструби, які використовувалися після відповідної виучки для полювання¹⁰³. Вони водилися у лісостеповій частині регіону. Наприкінці 1629 р. новгород-сіверський капітан Щ. Вишель надіслав польному гетьману Великого князівства Литовського Криштофові Радзивілле до Слуцька чотирьох рарогів на знак поваги та як вибачення за невиконання контракту поставки селітри на Копильський ярмарок¹⁰⁴. У 1644 р. роменський староста Криштоф Сіножацький, відряджаючи мисливсько-рибацькі артілі для промислу у верхнє Посулля, наказував їм бити звіра, ловити рибу й добувати рарогів¹⁰⁵. На замовлення О. Пісочинського його служебники виловлювали яструбків¹⁰⁶. Для вилову й биття птахів у 1630–1640-х рр. використовували не лише традиційні для регіону перевеси, але й спеціальні рушниці. Що собою являла така рушниця, відповісти важко, але її відносно невисока ціна – 10 злотих на 1636 р. – і те, що вона була в користуванні простих підданих, свідчить про простоту її механізму¹⁰⁷.

⁹⁹ Ibid. Sygn. 180, k. 267 v. – 268, 466–466 v.

¹⁰⁰ Ibid. Sygn. 189, k. 224–226: ставки біля Яковлевич та Муравейки; k. 400 v. – 401, 402–402 v.: ставки біля Облошек, Баничів, Холопкова; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 333–333 об.: стави біля Онисова хутора.

¹⁰¹ Русина О. Грамоти... С. 143, 144.

¹⁰² AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 164.

¹⁰³ Czaplinski W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w. Warszawa, 1982. S. 132.

¹⁰⁴ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 8031, s. 103–104.

¹⁰⁵ РГАДА, ф. 79, 1644, № 1, л. 198.

¹⁰⁶ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4158, k. 37.

¹⁰⁷ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4108, арк. 200–201 зв.: стільки ж, як ця рушниця, коштував мідний котел або п'ять сокир.

Втім, найбільш популярним і прибутковим на Чернігово-Сіверщині видом мисливства було биття бобрів. Фактично кожна річка регіону, а також численні озера формували особливі об'єкти мисливського промислу – боброві гони. Найважливішими об'єктами бобрівництва були ріки Десна, Судость, Убідь, Івот, Сож¹⁰⁸. Місцеві землеволодільці, знаючи про значний ринковий попит на боброві шкури, намагалися монополізувати їх збут. О. Пісочинський у листі до економа новгород-сіверських маєтностей Петра Харжевського від 15 травня 1645 р. наказував, щоб тисячі й боброві шкури надсилали виключно йому. Таке ж розпорядження стосувалося й підчеревків бобрів¹⁰⁹, які, напевно, були делікатесом або мали лікувальне значення. Незадовго перед цим, у січні цього ж року, хтось з урядників київського каштеляна доповідав йому, що надіслав з його сіверських маєтностей 30 підчеревків бобрів – 15 дорослих і 15 молодих¹¹⁰.

Бобрів та видр виловлювали за допомогою так званих “желез”, під якими, правдоподібно, слід розуміти спеціальні залізні капкани. Вони були доволі масивними, бо їх перевозили на підводах¹¹¹. На основі збережених джерельних відомостей не можна ствердити факту існування протягом досліджуваного періоду спеціальної бобрівницької общини, діяльність якої засвідчена у другій половині XVII ст.¹¹² Однак незаперечним фактом є існування у другій чверті XVII ст. спеціальної категорії населення, що займалася промислом бобра. Не випадково, що такі “промисловці” фіксуються у регіоні ще у 1730-х рр.¹¹³

Важливе значення у південній частині Чернігово-Сіверщини мало добування селітри. Остання, як вже згадувалося, була важливим компонентом для виготовлення пороху. Найбільш придатними місцями для її виготовлення були місця, де знаходилися рештки колишніх дерев'яних укріплень. Ці рештки перемішувалися з гноєм, попелом, землею та іншими матеріалами, складалися у бурти заввишки до двох метрів. Цю суміш заливали водою й відстоювали у діжках. Отриманий луг варили у мідних котлах протягом 18–20 годин. Після цього його відстоювали та зливали у спеціальну посуду, де він кристалізувався у селітру¹¹⁴. Крім старих городищ, перспективними для виробництва селітри були численні кургани південно-східної частини регіону та малозалюднених

¹⁰⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського та Івана Самойловича... С. 800; *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток... С. 69.

¹⁰⁹ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4153, k. 165.

¹¹⁰ Ibid. Rkps 4158, k. 40.

¹¹¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського та Івана Самойловича... С. 24.

¹¹² Там само. С. 800; *Плохинский М.* Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. I. Бобровники. II. Стрельцы. Харьков, 1891. С. 3.

¹¹³ *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток... С. 69.

¹¹⁴ *Василенко Н. П.* Очерки по истории Западной Руси... С. 527–528; *Лукьянов П. М.* История химических промыслов и химической промышленности в России. Москва; Ленинград, 1949. Т. 2. С. 230–233; *Борисенко В. Й.* Соціально-економічний розвиток... С. 125–126.

місць сусіднього Путивльського уїзду. Виробництво селітри з курганної породи потребувало влаштування тут жилих споруд, шалашів промислового призначення, спеціальних печей, де у мідних котлах варили селітрений луг. Обслуговування селітреного підприємства, крім спеціального реманенту, вимагало наявності тягової сили (коней, волів) та значної кількості робітників. Як правило, середню селітрону варницю на 2–5 котлів обслуговувало від декількох десятків до майже сотні робітників¹¹⁵.

Традиції селітроваріння на Чернігово-Сіверщині фіксуються ще в середині XVI ст. Згідно з московською термінологією, цей промисел називався “ємчужним делом”. Грамота царя Івана Грозного 1551 р. для Новгород-Сіверського Спаського монастиря містить застереження, щоб не примушувати монахів робити ємчужного діла і возити сміття з дворів до ємчужного амбару¹¹⁶. К. Довнарівч в інвентарі Новгород-Сіверського уїзду середини 1619 р. відзначав, що на новгород-сіверському посаді кілька місяців вироблялася селітра, але на час укладення інвентаря ремісника-селітреника у місті вже не було¹¹⁷. Судячи з цього зауваження, швидше за все, селітреник вибрався з Новгорода-Сіверського разом з московськими служилими людьми до Московської держави у зв’язку з передачею міста Речі Посполитій.

Налагодження виробництва селітри для королівської адміністрації в регіоні було одним із важливих завдань, зважаючи на її причетність до військової справи. Значення цього підкреслювалося проголошеною королівською монополією на виробництво селітри. Можливості для його розвитку в регіоні були значними, оскільки тут, особливо у південній частині, знаходилося ряд городищ, де колись існували укріплені населені пункти. Зважаючи на наявність монополії, організація процесу виготовлення селітри була покладена на місцеву адміністрацію. Завдання це було виконане досить швидко. Вже у квітні 1625 р. московська розвідка відзначала, що у Білих Вежах люди капітана Щ. Вишля, близько 40 чоловік, варили селітру¹¹⁸. З часом варіння селітри набрало обертів. У травні 1627 р. рильський торговий чоловік Іван Сапол, що їхав з Прилук до Путивля, біля Сухого Ромна натрапив на пункт варіння селітри. Курував тут виробничим процесом якийсь єврей, що прибув з людьми і власним реманентом з Борзни за наказом все того ж Щ. Вишля¹¹⁹.

Останній залежно від ринкової кон’юнктури постачав селітру у білоруські воєводства Великого князівства Литовського. Наприкінці 1629 р. він, згідно з

¹¹⁵ РГАДА, ф. 79, 1639, № 1, л. 219–220, 397; 1625, № 4, л. 251; ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 7–8: у квітні 1623 р. на Більському городищі за Ворсклою євреї варили селітру на 15 майданних котлах, по 3–4 на майдан.

¹¹⁶ Русина О. Грамоти... С. 143.

¹¹⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 167.

¹¹⁸ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 64.

¹¹⁹ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 69–71.

укладеним договором з урядником К. Радзивілла Григорієм Куницьким, мав поставити на Копильський ярмарок кілька сот каменів селітри за ціною 8,5 злотих за камінь. Втім, він згодом від взятого на себе зобов'язання відмовився, обґрунтовуючи відмову тим, що 100 каменів селітри, підготовлених до відправки на ярмарок, його дружина продала на Чернігово-Сіверщині по 9 злотих за камінь. Саме вища ціна, на думку Г. Куницького, спокусила Щ. Вишля відмовитися від виконання договору¹²⁰.

Щовесни селітреники з санкції королівської адміністрації чи лівобережних можновладців намагалися проникнути якнайдалі на схід, де знаходилося багато нерозроблених селітряних курганів. Весною 1629 р. на десять верст східніше від Ромен та біля річки Хусик селітру почали варити за наказом князя Костянтина Вишневецького єврей з Переволочни Аврам та неназваний за іменем його товариш. З Аврамом на варінні знаходилося 70 робітників, коні й воли¹²¹. Попри відчайдушні спроби путивльської адміністрації зупинити наступ “литовських” селітреників на малозаселені райони Путивльського уїзду промислове освоєння місцевих курганів посилювалося з кожним роком.

Після завершення Смоленської війни за організацію виготовлення селітри у Новгород-Сіверському повіті взявся місцевий староста О. Пісочинський. Від його імені підстароста Миколай Пенський та Матей Стахурський у кінці березня 1635 р. дозволили відкупити євреям Мошкові та Давидові Юревим право варіння селітри на городищах Слухів, Вонуч, Бичина, Ярославець, Доманків та у будь-яких інших місцевостях повіту, які виявляться до цього придатними. У квітні цього ж року один з відкупників – Мошко вже варив селітру на схід від Пустої Торговиці у Кишкиних Лозах, де знаходилися кургани з придатною для цього сировиною. Коли з Путивля до Кишкиних Лоз прибув загін служилих людей на чолі з Спиридоном Яциним і наказав Мошкові забиратися зі своїм реманентом з царської землі, останній відказав, що староста дав йому дозвіл варити селітру будь-де у Путивльському уїзді, хоч би й за десять верст від Путивля. Це не відповідало дійсності, оскільки вже згаданий відкупний лист подібної санкції з боку О. Пісочинського не містив¹²².

У другій половині 1630-х рр. добування селітри з курганів охоплює території верхнього Посулля, Городецької волості на Пслі, межиріччя Ворскли та Мерли, які складали частину Путивльського уїзду Московської держави. Люди, надіслані з Путивля для збору інформації про засновані селітряні підприємства, повідомляли, що там багато доброї селітри виходить із землі й це заохочує селітряників до розробки нових курганів¹²³. Тоді ж проявляється тенденція до порушення

¹²⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. V, sygn. 8031, s. 103–104.

¹²¹ РГАДА, ф.79, 1625, № 4, л. 247–254.

¹²² Там же. 1635, № 1, л. 37–39.

¹²³ Там же. 1638, № 2а, л. 302.

єврейської монополії у селітряній справі. У 1638 р. за Сулою селітру варив мешканець Києва Федір Сказка, а через рік його зять Іван освоював за наказом роменського підстарости Матвія Мрочки три кургани на урочищі Бесищево у Городецькій волості¹²⁴. Про масове захоплення “литовськими” селітрениками традиційних путивльських селітрених місць повідомляли у липні 1638 р. селітрени майстри Дмитро Горбунов та Дмитро Леляков. За їхньою інформацією, селітрени місця поблизу Сухого Ромна, за Сулою біля Ясенового колодязя, біля Мерли – у Лосицькій та Немирській волостях – виявилися окупованими колегами з-за кордону. Д. Горбунов та Д. Леляков відзначали, що на тих місцях викопані печі, поставлені хижини, порізані пригребиці й розкриті кургани¹²⁵.

У 1640-х рр. селітрена експансія змістилася на південний схід. Це пов’язувалося як і більшою перспективністю цього напрямку для селітреного промислу, так і переходом польської сторони до політики закріплення освоєних територій у складі Речі Посполитої. Перспектива встановлення стабільного державного кордону зумовила більшу обережність щодо розробки курганів на спірних територіях. З іншого боку, спроба людей князя Я. Вишневецького у 1643 р. заснувати селітрений промисел на Деханському городищі біля Терну завершилася невдачею, оскільки воно для цього промислу виявилось непридатним¹²⁶. Зрештою, у зв’язку з передачею близько 1646 р. до складу Київського воеводства Роменської волості центр виробництва селітри остаточно переміщується до київського Задніпров’я, зокрема Миргородщини.

Будний промисел, на відміну від селітреного, охопив ще у 1620-х рр. практично всю територію регіону, хоч основна сировинна база для нього зосереджувалася у його поліській частині. Крім того, що його організацією займалися місцеві представники королівської адміністрації, за дорученням королеви Владислава Вази на Чернігово-Сіверщині діяла низка факторів, які організовували вивезення продукції будництва до морських портів Речі Посполитої – Гданська, Кролевця та Риги. Одним з таких факторів був дворянин королеви Григорій Піотровський, який у 1620-х рр. відповідав за транспортування водними та сухопутними шляхами “попелів” Владислава Вази з чернігівських та стародубських буд до Кролевця¹²⁷. Діяльність таких факторів зафіксована, зокрема, на території, підлеглий юрисдикції Ніжинського замку. Вони тут володіли до лютого 1633 р. селами Кропивна, Талалаївка та Безуглівка. Місцеве населення залучалося до розробки лісів, а також надавало підводи для перевезення поташу та іншої продукції будництва¹²⁸. З наданням згаданих населених пунктів іншим

¹²⁴ Там же. 1638, № 2, л. 320–321; 1639, № 1, л. 219–220.

¹²⁵ Там же. 1638, № 2а, л. 566.

¹²⁶ Там же. 1643, № 1, л. 514–518.

¹²⁷ Там же. Ф. 389, оп. 1, д. 102, л. 51–51 об.

¹²⁸ AGAD. Metryka koronna, sygn. 180, k. 46–47 v.

особам діяльність факторів у Ніжинському старостві не припинилася, а повинності мешканців Кропивни, Талалаївки та Безуглівки щодо надання підвід збереглися. Можливо, одним з королівських факторів у Ніжинській окрузі був Якуб Хем, буда якого у 1624 р. знаходилася біля річки Смолянки майже на півдорозі між Ніжином та Борзною¹²⁹. Судячи з листа Щ. Вишля до севського воєводи князя Миколая Борятинського від 7 березня 1625 р., буди були влаштовані і в околицях Борзни, де виступали об'єктом грабіжницьких нападів з боку московських людей¹³⁰. Здавання лісів в оренду факторам було характерним і для періоду після Смоленської війни¹³¹. Діяльність факторів у регіоні простежується й напередодні Національно-визвольної війни середини XVII ст.¹³²

Першим анклавом на Чернігово-Сіверщині, де була порушена королівська монополія щодо розробки лісів, стала Роменська волость. Тут право розробки лісових ресурсів належало володільцям волості – князям Корецьким. Катерина Могилянка, вдова по Самійлові Корецькому, уклала контракт на виробництво лісових товарів у волості з переяславським євреєм Шломою. Після того як Щасний Вишель чи то у 1624, чи то у 1625 р. привернув Роменську волость до адміністрації Владислава Вази, Шлома намагався зберегти своє право на ведення будного промислу біля Ромен.

Історія відносин цих двох осіб є значною мірою типовою для господарських стосунків, що склалися у ризикованій зоні рухомого кордону між Річчю Посполитою та Московською державою, де ризик, авантюризм і підприємливість могли людину збагатити, а напади з боку сусіда фінансово знекровити. Шлома уклав контракт з Щ. Вишлем, згідно з яким отримав право виготовляти поташ у роменській буді за умови сплати пнівщини (плати за пеньки). Останню прирівняли до 50 бочок поташу, кошти від яких мали надійти до скарбу королевича. Подібний контракт з Щ. Вишлем уклав і брат Шломи Манашко. Останній спіймався на тому, що намагався сплатити пнівщину до скарбу фальшивим поташем. Зі Шломою трапилася інша історія. Навесні 1626 р. його буди розорили московські загони з Путивля. Єврею вдалося до осені певною мірою виправити ситуацію. Навесні 1627 р. знову мав місце московський напад, і Шлома, розуміючи, що виконати укладений з Щ. Вишлем контракт не вдасться, вирішив втекти з Роменської волості. Однак новгород-сіверський капітан його підстеріг, забрав

¹²⁹ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 181.

¹³⁰ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 8, л. 30–31.

¹³¹ *Grabowski A. Władysław IV króla polskiego listy...* S. 181–182: Владислав IV у листі до новгород-сіверського старости О. Пісочинського від 12 березня 1636 р. нагадував йому, щоб, незважаючи на отриманий дозвіл палити попели у лісах Новгород-Сіверського староства, не забороняв цього робити факторам, які орендували таке право у короля.

¹³² AGAD. *Metryka koronna, sygn. 189, k. 572 v. – 573*: Владислав IV, надаючи 1 березня 1647 р. чернігівському скарбнику Станіславові Угорницькому дозвіл розробляти Лосинівські ліси, застерігав збереження такого ж права і для факторів.

10 бочок поташу і воли. Ще раніше Щ. Вишель змусив Шлому та його брата підписати заставні листи, згідно з якими вони зобов'язувалися сплатити капітану у разі невиконання контракту по дві тисячі злотих. Шлома, не бажаючи сплачувати заставу, звернувся за допомогою до адміністратора “українних селітр” Бартоломія Обалковського; Щ. Вишель, своєю чергою, шукав підтримки у переяславського підстарости Магнушевського. Після підрахунків, проведених за участі посередників, Шлома, крім раніше забраних капітаном поташу й волів, пообіцяв передати 700 лаштів фальби, буду і доплатив 2400 злотих. Капітан, втім, заставних листів не віддав, пояснюючи це фактом лише часткової (сто й кількадесят лаштів) передачі йому фальби. У цій розв'язці конфлікту не все було витримано згідно з правом. Як наслідок, спеціальна сіверська комісія королевича зобов'язала Щ. Вишля повернути єврею 1800 злотих за поташ, а фальбу й буду присудили королевичу як адміністратору. Таким чином інтерес капітана був виключений з гри, про що він скаржився у квітні 1628 р. київському земському підсудку Петрові Злотопольському, за допомогою якого намагався вплинути на позицію найбільш непримиренного щодо нього члена сіверської комісії – київського земського суддю Стефана Аксака¹³³.

У середині 1626 р. московські джерела на території Роменської волості фіксують Охмолівські буди на лівому березі правої притоки Сули Хмелівки (Охмолової), неподалік від її гирла. “Литовські” люди випалювали поташ тут “у багатьох місцях” під охороною власних застав¹³⁴. Останні були виставлені після того, як навесні 1624 та 1625 рр. московські ратні люди ліквідували ці буди¹³⁵. Не виключено, що серед цих буд знаходилися й буди Шломи та Манашка. У кінці червня 1628 р. підрозділам з Путивля вдалося у черговий раз тимчасово ліквідувати ці буди, що викликало обурення з боку нещодавно призначеного роменським старостою Адама Казановського¹³⁶. Під час цього нападу постраждав і якийсь будник Іван, що на той час мешкав у слободі Волковій. У нього вилучили знаряддя, що могли відноситися до його ремесла: дві сокири, два свердла, скобель, вісьовий ніж, троє доліт¹³⁷. Паління поташу на Охмолівських будах було відновлено вже восени 1628 р.; їх працівники навіть отримали платню, передану А. Казановським через роменського підстаросту К. Сіножацького¹³⁸. Правдоподібно, діяльність даних буд під протекцією А. Казановського і К. Сіножацького безперервно продовжувалася до початку Смоленської війни.

З середини 1630-х рр. роменські будники почали освоювати ліси на правому узбережжі Терну та Сули, поблизу гирла Терну. Спочатку буду тут заснував

¹³³ Ibid. Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 9, t. II, s. 157–158.

¹³⁴ РГАДА, ф. 210, Севский стол, стб. 78, л. 57.

¹³⁵ Там же. Ф. 79, 1625, № 4, л. 34, 86, 137.

¹³⁶ Там же. Белгородский стол, стб. 20, л. 166.

¹³⁷ Там же. Л. 195.

¹³⁸ Там же. Л. 160.

К. Сіножацький. На ній працювало близько ста робітників¹³⁹. Понад 300 осіб працювало на трьох сусідніх із К. Сіножацькою будах, що виникли у 1642 р.¹⁴⁰ У середині 1640-х рр. будний промисел проводився роменцями і на лівому березі Терну¹⁴¹. На всіх будах палили поташ від імені А. Казановського.

Значного обсягу набув будний промисел після Смоленської війни у новгород-сіверських володіннях О. Пісочинського. За 1635 р. його шафарі Ярош Таргоня, Миколай Розбицький, Апанасович, Шолгенга і Матей Стахурський віддали патрону з буд 4135 каменів поташу, тобто більше 53 лаштів. За наступний рік О.Пісочинський отримав 4507 з половиною каменів поташу, а серед його шафарів значилися Апанасович, М.Розбицький, Маркович, Орел та Ярош Таргоня. Поташ важили й пакували Матей Госкевич, Межевський, Кристіян Роберт, Генрик Елерт, Ганс Шмідт, Якуб Егерат¹⁴². Судячи з імен і прізвищ чотирьох останніх осіб, вони були гданськими купцями, що скуповували “лісові товари” у місцевих землеволодільців і переправляли їх до Гданська. Про їх активну діяльність у регіоні свідчить інформація, подана царським посланцем до Варшави Григорієм Кунаковим до Посольського приказу. За його словами, у січні 1649 р. під час сейму до нього підходили гданські купці Даніель Рика і Генрик Маркварт і говорили, що відкупили у сіверських містах Новгороді-Сіверському, Стародубі, Почепі, Глухові, Ромнах, Переяславі у Адама Киселя, Яреми Вишневецького, Миколая Абрамовича, Яна Пісочинського і Олександра Конєцпольського на будах смальцугу та поташ, але у 1648 р. ці відкуплені товари захопили повсталі козаки й селяни та відвезли на зберігання до родичів у Трубчевськ, Комарицьку волость, Брянський і Путивльський уїзди. Про повернення цих “лісових товарів” клопотався і А. Кисіль. Г. Кунаков взяв до уваги прохання купців, але у приказі повідомив також, що, як їхав з Варшави, бачив у Борисові, як люди Януша Радзивілла везли у Ригу з сіверських міст п’ять тисяч бочок смальцуги і поташу¹⁴³.

До початку козацького повстання 1648 р. будництво залишалось однією з найбільш прибуткових галузей новгород-сіверського господарства Пісочинських. Так, під час відібрання Яном Пісочинським у своєї мачухи Ельжбети на початку червня 1646 р. Сосницької та Погарської волостей, у будах лише цих двох волостей зберігалось 285 фас готового поташу¹⁴⁴. Серед інших значних продуцентів “лісових товарів” у регіоні слід відзначити Адама Киселя, Миколая Потоцького та Мартина Калиновського.

Шафарями буд спочатку, як показує перелік шафарів О. Пісочинського середини 1630-х рр., досить часто виступали шляхтичі. Згодом плебейський

¹³⁹ Там же. Ф. 79, 1641, № 1, л. 206, 324, 344–345.

¹⁴⁰ Там же. Ф. 210, Севский стол, стб. 124, л. 314–316.

¹⁴¹ Там же. Ф. 79, 1646, № 1, л. 272–277.

¹⁴² Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4166, k. 134–139 v.

¹⁴³ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 407.

¹⁴⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4068, арк. 27 зв.

елемент остаточно перебрав шафарництво у свої руки. У 1643 р. шафарем Родських буд все того ж О. Пісочинського був єврей Шимон Абрамович¹⁴⁵, а в 1647 р. шафарями Кояковичівської та Некрашовичівської буд Каспера Ростопчі – відповідно Іван Манинкович та якийсь Остапко¹⁴⁶. Представників шляхти, євреїв, українців серед будників доповнюють підприємливі елементи, що прибули із заходу країни або, можливо, з-за рубежу. До таких, безперечно, належав Шапор Чехович, що заснував буду практично на самому кордоні Новгород-Сіверського повіту з Севським уїздом¹⁴⁷. Як у випадку з Щ. Вишлем та переяславським євреєм Шломою, стосунки між власниками та шафарями буд склалися непросто. Час від часу вони не дотримувалися взятих на себе зобов'язань і змушені були різними способами уникати відповідальності. Згадані шафарі К. Ростопчі на початку 1648 р. втекли до Московської держави, захопивши з собою 759 та 373 злотих відповідно¹⁴⁸.

Практично відразу ж буди обладнувалися підсобними підприємствами. До таких належали, наприклад, кузні¹⁴⁹. Поява останніх сприяла виникненню на місці згасаючих буд населених пунктів з назвами “Буда” чи “Будище”.

Рудний промисел у досліджуваній період лише почав набирати обертів, хоч ступінь розвідки покладів болотної руди в регіоні був доволі високим. Відомо, що для заснування рудні необхідною була наявність трьох елементів: покладів руди, лісу для випалювання та річки як джерела водної енергії¹⁵⁰. Оскільки більшість річок регіону, біля яких у першій половині XVII ст. були виявлені поклади болотної руди, влітку фактично пересихали, то рудні працювали по 3–3,5 місяці на рік. Навіть падіння рівня води у річці могло призвести до зупинки водяних коліс – двох, що приводили в рух горнові міхи, та одного, яке рухало великий ковальський молот, котрий віджимав крицю¹⁵¹. Панівний у XVII ст. сиродутний спосіб добування заліза з руди не давав необхідної температури для плавки заліза (1600°С), тому багато заліза залишалося в шлаках, а отримане було низької якості¹⁵².

Зважаючи на існування королівської монополії на добування корисних копалин, розвиток рудного промислу штучно стримувався. Функціонуючі в досліджуваній період рудні (див. с. 38–40) відомі автору джерела практично замовчують. Немає сумніву, що значних обсягів набув рудний промисел у володіннях Пісочинських. Так, на початку червня 1646 р. у Сосницькому замку зберігалось

¹⁴⁵ Там само. Спр. 4065, арк. 1–2.

¹⁴⁶ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 147–148.

¹⁴⁷ РГАДА, ф. 79, 1638, № 2а, л. 673.

¹⁴⁸ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 147–148.

¹⁴⁹ РГАДА, ф. 79, 1638, № 1, л. 179–194: на буді Шапора Чеховича була кузня.

¹⁵⁰ Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины... С. 24–26.

¹⁵¹ Там же. С. 31–32; Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... С. 130.

¹⁵² Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины... С. 37–38.

30 возів заліза¹⁵³. Ймовірно, ця кількість становила лише якусь невелику частину заліза, добутого у Сосницькій волості, оскільки О. Пісочинський вимагав переправляти залізо у центр своїх подільських маєтностей – Уладівський замок¹⁵⁴. Деякі деталі щодо рудень Пісочинських додає датована початком 1645 р. інформація листа одного з його урядників до О. Пісочинського. Автор листа згадує про переговори з рудником Гартовським щодо можливої оренди однієї з рудень. На його думку, річний прибуток з рудні мав скласти 300 злотих. Відтак орендну плату пропонувалося встановити в сумі 200 злотих, половину якої рудник мав внести грошима, а половину – залізом¹⁵⁵. Орендна плата свідчить про достатньо високу продуктивність рудні або про можливі інші прибутки, які отримував рудник з прилеглої до неї території (луків, лісів тощо)¹⁵⁶.

У зародковому стані на Чернігово-Сіверщині напередодні 1648 р. перебував гутний промисел. Відомості про існування гут стосуються середньої течії лівої притоки Десни Свиги, району Знобі Новгород-Сіверської та Менської волості А. Казановського¹⁵⁷. Напевно, гуті існували і в інших місцях регіону, але масового поширення гутний промисел набув щойно у другій половині XVII ст.¹⁵⁸

Тісно зв'язаним із сільськогосподарським виробництвом був борошномельний промисел. Млини до 1619 р. на Чернігово-Сіверщині будувалися рідко. Відомо, що Новгород-Сіверський Спаський монастир мав на правій притоці Десни Ромі “німецький млин”¹⁵⁹. Його ідентифікація як “німецького” свідчить, що млини в регіоні були радше диковинкою, ніж звичайним явищем. Як наслідок, борошно мололося на жорнах, що знаходилися на озброєнні мало не кожного селянського господарства. Жорна продовжували використовувати і в середині 1640-х рр. Їх мали в господарствах навіть дрібні шляхтичі¹⁶⁰. Одночасно на всіх несудохідних водних артеріях регіону будували млини. Особливо багато млинів з'явилося на Острі, Білоусі, Стрижні, Убіді, Сеймі та Клевені. На малих річечках, що влітку пересихали, зводили млинки-вешняки, які працювали лише весною. Один з таких млинків, що мав три колеса, був зведений біля Величківки на річці Мені¹⁶¹.

¹⁵³ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4068, арк. 27.

¹⁵⁴ Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu, oddz. rękopisów, rkps 4153, k. 165.

¹⁵⁵ Ibid. Rkps 4158, k. 41.

¹⁵⁶ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VI. С. 218.

¹⁵⁷ *Лазаревський А.* Описание Старой Малороссии. Т. 1. С. 229; AGAD. Metryka koronna, sygn. 190, k. 188 v. – 190, 69 v. – 73.

¹⁵⁸ Див.: *Модзалевський В.* Гуті на Чернігівщині. С. 18, 43, 66, 81 та ін.

¹⁵⁹ *Русина О.* Грамоти... С. 149.

¹⁶⁰ РГАДА, ф. 79, 1643, № 1, л. 321: у шляхтича Адама Щернацького, що мешкав поблизу Олешкович, злодії з деревні Шепетлева Комарицької волості у травні 1643 р. забрали, крім всього іншого, два жорна.

¹⁶¹ Biblioteka PAN w Krakowie, oddz. rękopisów, rkps 261, k. 86, 96.

Будівництво млина вимагало значних інвестицій, оскільки необхідно було насипати греблю, закупити устаткування, зрештою звести будівлю млина. Найчастіше землеволодільці Чернігово-Сіверщини надавали право будівництва млина особам, що мали відповідні капітали. Так, у січні 1637 р. новгородський стольник Григорій Піотровський дозволив своєму млинару Данилові Гришковичу власним коштом збудувати млин при впадінні річки Рудки до Білоусу. Інвестор звільнявся на п'ять років від сплати податків. Після завершення терміну слободи Д. Гришкович дві мірки від меленого мав віддавати Г. Піотровському, а третю брати собі. Привілей землеволодільця дозволяв млинару, ставлячи до відома Г. Піотровського, продати чи подарувати млин¹⁶². При певних обставинах землеволодільці дозволяли будувати млини силами сільських громад. На подібний крок пішов у Глухівській волості новгород-сіверський староста О. Пісочинський. У березні 1636 р. він на чолі восьмиособового почту їздив по заклевенських населених пунктах, оголошував селянам термін слободи та велів на річках робити млини¹⁶³.

Особливо густа мережа млинів виникла поблизу значних міст – Чернігова, Ніжина та ін. Тут млини зводилися коштами скарбу, приватними особами і міськими громадами. Зокрема, міській громаді Ніжина належав Овдіївський млин, зведений на Острі¹⁶⁴. Мала власні млини й чернігівська міська громада¹⁶⁵. Втім, наявність млина у місті не завадила внесенню до привілею на магдебурзьке право Ніжину 1625 р. пункту про обов'язкову переробку міщанами збіжжя на солод і борошно в млинах, належних королівському скарбу. Крім того, громада зобов'язувалася ремонтувати один з найближчих до міста скарбових млинів: поправляти греблю, возити соломі, хмиз, дерево, камінь¹⁶⁶. Такі ж повинності покладалися магдебурзьким привілеєм 1623 р. і на чернігівських міщан¹⁶⁷. Згодом практика скорегувала ці вимоги, прирівнявши до королівських млини, що належали війтам¹⁶⁸. Однак населення округи міст та передміщани під цю монополію не підпадали, і це сприяло заснуванню млинів приватними особами. Взагалі, як здається, монополія королівського чи панського млина не мала в регіоні характеру жорсткої норми. Зокрема, договір між О.Пісочинським та Себастьяном Вільчком на оренду останньому з червня 1640 до червня 1641 р. млина, корчми, шинків у Гирині не згадує про монополію панського млина, наголошуючи при

¹⁶² Ibid. Rkps 263, k. 23.

¹⁶³ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб 64, л. 24.

¹⁶⁴ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 179.

¹⁶⁵ Документи Богдана Хмельницького... С. 147: згідно з універсалом Б. Хмельницького від 18 листопада 1649 р. про затвердження чернігівським війтом Івана Скіндера, йому подавалися "в дозор млини..., до міста належачие".

¹⁶⁶ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 178.

¹⁶⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 233 v.

¹⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. С. 222.

цьому на такому праві панської корчми. Натомість, той же контракт говорить про обов'язок підданих поправляти греблю, возити хмиз і дерево до млина. Принагідно слід зазначити, що орендар млина мав право брати четверту мірку від меленого¹⁶⁹.

Напередодні 1648 р. функціональне призначення багатьох млинів у Чернігівському воєводстві розширилося. Крім переробки збіжжя на солод та борошно, млини за допомогою окремих ступ товкли просо на пшоно, а за допомогою флюшів валяли овечу шерсть на сукно¹⁷⁰. В окремих млинах, як у згаданому Гиринському, відгодовували вепрів¹⁷¹.

Певні надлишки збіжжя, що з'являлися в урожайні роки в окремих господарствах, сприяли розвиткові винокурного промислу. Мотиваційним моментом для цього був також значний попит на міцні напої у сусідній Московській державі. Винокури провадили своє виробництво у всіх значних населених пунктах регіону. Більша частина з них мали один котел та одного або двох підсобників, як, наприклад, у 1638–1639 рр. винокур Демид з деревні Баничі. Демид мав готівкою, крім традиційних для Речі Посполитої грошей, ще й московські рублі. Це, а також факт його пограбування на початку 1639 р. людьми з Путивля, свідчить про продаж ним міцних напоїв і закордон¹⁷². Барило горілки на 100 кварт та мідні труби – обов'язковий елемент винокурного пристрою – вилучили грабіжники з московського порубіжжя у травні 1643 р. у шляхтича Адама Щернацького, що проживав поблизу Олешковичів¹⁷³.

У більших обсягах курили горілку значні землеволодільці, які в окремих населених пунктах мали винниці. Така винниця була у Пісочинських у Сосниці. У ній розміщувалося 12 мідних бань гданського виробництва вартістю 4 тис. злотих та 24 горілчані котли¹⁷⁴. Наявність таких потужностей неминуче призвела до встановлення панської монополії на виробництво міцних напоїв. Пісочинські, цілком дотримуючись цієї логіки, забороняли підданам виробляти вдома пиво й горілку, а зобов'язували купувати їх у своїх корчмах. Виняток був зроблений лише для щорічних медових канунів¹⁷⁵. Як здається, більшість землеволодільців Чернігово-Сіверщини все-таки дозволяли селянам виробляти пиво й варити мед, встановлюючи заборону лише щодо куріння горілки.

¹⁶⁹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 53–53 зв.

¹⁷⁰ *Лазаревский А.* Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 28: у 1661 р. дирчинський млинар Сергій Кашпрович продав млин з просяними ступами і суконними флюшами на річці Снов за 1400 злотих Йоаникієві Силичу. Безсумнівно, такий великий млин існував до 1648 р., а не був зведений у бурхливих 1650-х рр.

¹⁷¹ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 53–53 зв.

¹⁷² РГАДА, ф. 79, 1639, № 1, л. 65–66.

¹⁷³ Там же. 1643, № 1, л. 321, 326–326 об.

¹⁷⁴ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4068, арк. 27.

¹⁷⁵ Там само. Спр. 4138, арк. 53–53 зв.

Право курити горілку та виробляти інші алкогольні напої мали міщани, які користувалися магдебурзьким правом. У разі торгівлі ними міщани мали сплачувати щоосені капщизну – по два з половиною злотих від кожного виду напою¹⁷⁶.

Отже, промисли на території Чернігово-Сіверщини можна умовно поділити на три групи. Першу становили бортництво, рибальство, мисливство, які мали традиційний характер. Їх метрика сягала ще часів до Київської Русі. Із входженням регіону до складу Речі Посполитої їх значення поступово стало зменшуватися, що, зокрема, особливо виразно простежується на прикладі поступового витіснення бортництва пасічництвом. Втім, у поліській частині Чернігівського воєводства ці промисли й надалі залишалися важливим джерелом отримання прибутків для місцевого населення. До другої групи промислів слід зарахувати промисли, розвиток яких прямо залежав від рівня розвитку зернового господарства. До таких відносилися млинарство та винокуріння. Динаміка їх розвитку ближче до середини XVII ст. посилювалася, але перепади у врожайності зернових культур та монополні права, що встановлювалися королівським скарбом та місцевими землеволодільцями, ставали серйозними перешкодами у цьому процесі. Як наслідок, розквіт цих промислів припав вже на добу Гетьманщини. Третю групу складали промисли, пов'язані з монополією корони на розробку корисних копалин та виробництво лісових товарів. Найбільш динамічно серед цих промислів розвивалися будництво та селітрений промисел. Інтенсивність розробки чернігово-сіверських лісів у другій чверті XVII ст. та наявність безперешкодного зв'язку з Гданськом, Ригою і Кролевцем дозволяє ствердити, що будництво за польської доби переживало свій розквіт; правда, це й негативно відбилося на стані згаданих лісів, особливо південної частини регіону. У зародковому стані протягом досліджуваного періоду перебували рудництво і гутництво. Причинами цього, крім королівської монополії на розробку корисних копалин, були невелике число інвесторів, здатних виділяти кошти на розвиток цих промислів, та хистка політична ситуація у регіоні, зумовлена неврегульованням дипломатичних стосунків між Річчю Посполитою та Московською державою.

VII.3. Ремесла та внутрішня торгівля

Перші згадки про ремесло на Чернігово-Сіверщині стосовно періоду, що нас цікавить, знаходимо у магдебурзьких привілеях Чернігову 1623 та Ніжину 1625 р. У них згадуються різники та пекарі, кожен з яких мав вносити щороку по кілька грошів до міської скриньки¹⁷⁷. Згодом ремісники міст, що користувалися магдебурзьким правом, почали об'єднуватися в цехи. Наприкінці листо-

¹⁷⁶ AGAD. Metryka Koronna, sygn. 170, k. 233; Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 178.

¹⁷⁷ Там само. С. 179; AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 234–234 v.

пада 1627 р. чернігівський вїйт та капітан Ян Куновський разом з міським урядом дозволив мати свій цех пекарям¹⁷⁸. На кінець 1638 р. у Чернігові існували ще й кравецький, кушнірський та шевський цехи. Тоді чернігівський воєвода Мартин Калиновський дозволив їм двічі на рік ситити мед для канунів, але не більше 30 пудів за раз. Віск з цих медів цеховики мали віддавати на руську церкву. Крім цього, згаданим цехам дозволялося мати власні комори для зберігання товарів. Той же привілей зазначає про появу партачів, які живуть по селах і не сплачують податків ані церквам, ані місту¹⁷⁹. У січні наступного року привілей на право ситити 15 пудів меду на руське свято Водохреща отримали чернігівські пекарі¹⁸⁰. У 1640-х рр. у Чернігові існував ще й ковальський цех. До нього входили ковалі, слюсарі, димарники, мечники, котлярі, золотарі, конвісари, римарі, токарі, склярі, стельмахи, теслі, колодії, тертичніки та млинару. Кожен з ремісників мав вносити раз на місяць один злотий до цехової скриньки. Організація цього цеху розрізняла цехмістра, майстрів та челядників. Челядник, щоб звільнитися з-під влади майстра, мав внести до цехової скриньки 15 грошів, цехмістрові – 7,5, майстрам і всьому цеховому товариству виставити відерце горілки та цебер пива. Юрисдикція цеху поширювалася на дві милі навколо міста. Цех отримав право на свято Покрови ситити 20 пудів меду, а віск від нього віддавати до церкви¹⁸¹.

Так само скупі відомості збереглися про ніжинські цехи. Без сумніву, найпізніше, від 1634 р. тут існували ткацький та ковальський цехи. Подібно до чернігівського, останній включав досить значну палітру ремісників: ковалів, замочників, котлярів, шабельників, золотарів, слюсарів, столярів, римарів. За спостереженнями над книгою цього цеху, здійсненими Анатолієм Єршовим, у цеху оберталися досить значні, як на той час, суми, що свідчить про попит на послуги цеховиків серед населення Ніжина та його округи¹⁸². Про наявність у них привілеїв польських королів стверджували у 1669 р. представники кушнірського, різницького та шевського цехів, клопочучись перед царським урядом про видання цехам нових грамот замість тих, що згоріли під час пожежі 1668 р.¹⁸³ Зважаючи на крайню потребу будь-якого міста в ремісниках такої спеціальності, згадані цехи до 1648 р., напевно, існували. Афанасій Шафонський, який у своїй праці використав матеріали, що загинули або загубилися серед архівних чи бібліотечних фондів, додає до згаданих цехів пекарський, гончарський і музичний¹⁸⁴.

¹⁷⁸ Інститут Рукопису НБУ, ф. II, спр. 22907, арк. 4.

¹⁷⁹ Там само. Арк. 16–17.

¹⁸⁰ Там само. Арк. 4 зв.

¹⁸¹ Там само. Арк. 8–9; правдоподібно, цей документ був використаний у праці: *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. С. 196.

¹⁸² *Єршов А.* Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Чернігів і північне лівобережжя. С. 315–318.

¹⁸³ Там само. С. 315.

¹⁸⁴ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... С. 480–483.

Цехова організація існувала і в Ромнах. В історіографії є згадка про потвердний привілей Владислава IV від 13 березня 1637 р. роменським цехам, проте навіть сам автор згадки І. Курилов цього привілею не бачив. Незважаючи на це, запропонований ним перелік наявних на середину XVII ст. у Ромнах цехів – кравецький, різницький, ковальський, шевський, калачницький і ткацький¹⁸⁵ – на нашу думку, цілком співвідноситься з роллю Ромен як одного з найбільших торгових і ремісничих центрів регіону. Частково цей висновок підтверджується цитованим А. Шафонським листом Я. Вишневецького від 20 жовтня 1645 р., яким він заборонив ковалям і ткачам у Ромнах без дозволу свого цехмістра здійснювати роботи¹⁸⁶.

Три цехи – кравецький, шевський і ковальський, як стверджували менські міщани 1749 р. у листі до імператриці Єлизавети, існували в 1640-х рр. у Мені¹⁸⁷. Судячи з переписних книг 1654 р., де серед менських міщан фігурує декілька десятків осіб, прізвища яких (Коваль, Шабельник, Швець, Кушнір, Кравець, Ткач) можуть свідчити про причетність до спеціалізації згаданих цехів¹⁸⁸, таке твердження має цілком правдоподібний вигляд.

Напередодні вибуху повстання під проводом Б. Хмельницького цехова організація ремісників проникла до Райгорода (Березни). Наприкінці травня 1647 р. місцевий урядник Іван Котельницький дозволив кравцям, кушнірам, шевцям та іншим ремісникам (очевидно, споріднених професій) організувати свій цех з правом обрати цехмістра та мати власний суд. Привілей виразно зазначає, що ремісники, які не будуть провадити своє ремесло, мають залишити межі міста. У серпні наступного року вже володілець Райгорода Миколай Потоцький видав документ, який накладав санкції на партачів, що займалися ремеслом згаданих професій, і зобов'язував їх сплатити три копи литовських грошів заруки на користь місцевого замку¹⁸⁹.

Вірогідно, тоді ж мав виникнути цех у Кролевці, що об'єднував кравців і кушнірів. Перша згадка про нього датується 1660 р., коли цеховики створили “кравецьке братство”. Уже на той час цех налічував 40 ремісників, велася цехова книга¹⁹⁰. Серед прізвищ міщан Кролевця у 1654 р. представлені Кушнірі, Кравці, Ткачі, а особливо багато Шевців¹⁹¹. Тому метрика цього цеху, правдоподібно, сягала ще польської доби.

¹⁸⁵ Курилов И. А. Роменская старина. С. 19–20.

¹⁸⁶ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... С. 570.

¹⁸⁷ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи... Вып. 1. С. 101.

¹⁸⁸ Переписні книги 1654 р. С. 255–259.

¹⁸⁹ Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 94–95.

¹⁹⁰ Лазаревська К. Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук. Київ, 1925. Кн. VI. С. 21; Компан О. С. Міста України... С. 187.

¹⁹¹ Переписні книги 1654 р. С. 289–291.

Невідомо, чи встигли створити власні цехи ремісники Седнева. Певні пільги, що наближували їх до цехової організації, місцеві кравці, кушнірі, шевці, гончарі та ковалі отримали у травні 1640 р. Їм дозволялося мати власні цивільні суди та кануни. Вони звільнялися від усіх податків, крім податків на утримання жовнірів та на випадок приїзду володільця Седнева¹⁹².

Значними ремісничими центрами Чернігово-Сіверщини, де цехового ремесла не існувало або немає щодо нього джерельних підтверджень, були Батурин, Борзна, Глухів, Кобижча, Конотоп, Новгород-Сіверський, Носівка, Нові Млини, Сосниця, Погар. У багатьох сільських населених пунктах регіону фіксуються ковалі й ткачі, що свідчить про розвиток окремих ремесел у сільській місцевості.

Сукупним відображенням розвитку ремесел, промислів та сільського господарства будь-якого регіону була внутрішня торгівля. Основною формою її ведення в досліджуваний період виступали ярмарки та торги. Вони виникали внаслідок видання королівських привілеїв. Без сумніву, правом проведення ярмарків та торгів володіли міста, що отримали магдебурзьке право. Таких міст у Чернігівському воєводстві налічувалося п'ять: Чернігів, Ніжин, Липове, Кролевець, Мрин¹⁹³. Надання магдебурзького права для Липового 3 березня 1625 р. за ініціативою володимирського войського Остафія Баковецького не було реалізоване. Липове згодом фігурує як слобода Роменської волості Адама Казановського. Ще не існуюче містечко згідно з привілеєм на магдебурзьке право отримало можливість проводити два ярмарки щорічно та один торг на тиждень¹⁹⁴. Таким чином, міст, що реально користувалися магдебурзьким правом, було чотири.

Привілей Чернігову на магдебурзьке право 1623 р. не надав йому права проводити ярмарок і торги. У цьому документі дозволялося місту збудувати два гостинних будинки: один – для вітчизняних купців, інший – для московських. Чернігову надавалося право складу, що зобов'язувало приїжджих купців продавати свій товар оптом, а не в роздріб¹⁹⁵. Безсумнівно, що з моменту отримання магдебурзького права у місті проходив щотижня торг. Купці, щоправда, намагалися уникнути цих торгів, оскільки це було зв'язано зі сплатою мита та з огляду на право складу. Як наслідок, торгові операції часто здійснювалися по навколиш-

¹⁹² Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 1. С. 86–87.

¹⁹³ В літературі побутує твердження щодо отримання магдебурзького права ще й Новгород-Сіверським та Погарем (*Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев, 1993. С. 551; Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. Чернигов, 1898. С. 7; Румянцева В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев, 1986. С. 55*), однак джерельних підтверджень для цих міст нами не виявлено.

¹⁹⁴ РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 439–441; Корпус магдебурзьких грамот... С. 56–57; *Ковальский Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах. Днепропетровск, 1983. С. 68.*

¹⁹⁵ AGAD. Metryka koronna, sygn. 170, k. 232 v., 234, 234 v.

ніх селах чи взагалі у лісах. Стурбований такою практикою адміністратор Чернігівського князівства Владислав Ваза видав універсал, яким зобов'язав чернігівського капітана Яна Куновського переслідувати таких купців, конфісковуючи у них товари та ув'язнюючи їх самих¹⁹⁶. У березні 1624 р. королівський ревізор Ієронім Цеханович, визначивши межі міських ґрунтів, надав Чернігову право проведення трьох ярмарків щороку. Вони мали розпочинатися на католицькі свята – Божого тіла (дев'яту неділю після Великодня), святого Шимона (28 жовтня) та Трьох королів (6 січня)¹⁹⁷.

Аналогічні пільгові права щодо торгівлі отримав, згідно з магдебурзьким привілеєм 1625 р., і Ніжин¹⁹⁸. Окремий привілей на проведення трьох щорічних ярмарків був виданий Ніжину 15 березня 1645 р. Серед товарів, які згадує цей привілей, фігурують віск, шкури, лій, хутро, сукна, блавати, вірменські товари, худоба, зокрема воли й коні. Ярмарки мали проходити на свято Покрови, на Всеїдну неділю та у Святу неділю¹⁹⁹. Не викликає сумніву, що даний привілей лише збільшував число ярмарків у Ніжині, а не встановлював право ярмаркування вперше. Вже до 1630 р. у місті проводився принаймні один ярмарок – на день святої Трійці²⁰⁰. Принагідно слід відзначити, що число й дати проведення ярмарків у Ніжині не змінювалися від 40-х рр. XVII ст. до кінця наступного століття.

Локаційно-магдебурзький привілей Кролевецю, виданий королівською канцелярією у 1644 р., у збереженій своїй частині не фіксує якихось торгових пільг для міста²⁰¹. Втім сам факт здобуття ним магдебурзького права тягнув за собою збільшення торгової активності його населення й призводив до встановлення щотижневого торгу; натомість, для набуття пільги ярмаркування Кролевець і його населення мали занадто мало часу – лише декілька років.

Якщо Кролевець був у Чернігівському воєводстві першим приватним населеним пунктом, що отримав магдебурзьке право, то першим церковним містом, привілейованим таким правом, став Мрин. Відбулося це 25 травня 1647 р., коли на прохання писаря апостольської столиці отця Августина Петриковського та преора чернігівського домініканського конвенту Миколая Петриковського королівська канцелярія видала відповідний привілей. Місто, яке відтепер мало називатися Яцкопіль, отримувало право створення цехової організації, проведення щотижневого торгу та трьох ярмарків щороку – на свято святого Юрія (кінець квітня), на свято народження Марії та на Всеїдній неділі²⁰².

¹⁹⁶ Корпус магдебурзьких грамот... С. 55.

¹⁹⁷ AGAD. Metryka koronna, sygn. 173, k. 31.

¹⁹⁸ Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 176, 179, 180.

¹⁹⁹ AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 271 v. – 272.

²⁰⁰ РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 16, л. 405.

²⁰¹ Там же. Ф. 79, оп. 3, № 73; Корпус магдебурзьких грамот... С. 69.

²⁰² AGAD. Metryka koronna, sygn. 189, k. 271 v. – 272.

На середину 1640-х рр. документально засвідчено проведення ярмарків у Сосниці та Новгороді-Сіверському. У Сосниці ярмарок відбувався у другій половині червня. За інформацією дозорці сіверських комор і прикомірків Яна Засликевича, 17 червня 1646 р. до Сосниці на ярмарок з'їхалася багато купців, у тому числі з Московської держави та Великого князівства Литовського²⁰³. У Новгороді-Сіверському того ж року ярмарок проходив на початку липня. Сюди з'їхалися купці з Вязьми, Путивля, близько 150 купців лише з Могилева з більш ніж 400 возами товарів²⁰⁴. З відповіді новгород-сіверського старости Яна Пісочинського згаданому Я. Засликевичу, який вимагав сплати мита за ярмаркування, випливає, що право на проведення ярмарків Новгород-Сіверський отримав вже після того, як Я. Пісочинський став старостою, тобто на початку 1640-х рр.²⁰⁵ Час проведення ярмарків у Сосниці та Новгороді-Сіверському були визначені таким чином, щоб відразу після завершення ярмарку в Сосниці купці переїжджали з товарами до Новгорода-Сіверського, а далі могли їхати на один з найбільших ярмарків у прирубіжній смузі Московської держави – Свинський у Брянську.

Щодо інших місць проведення ярмарків на Чернігово-Сіверщині джерельних підтверджень у нашому розпорядженні немає, однак з великим ступенем ймовірності можна включити до вище перелічених міст ще Ромни, Погар, Батурин, Конотоп, Борзну, Носівку, Мену, з меншою – Глухів та Кобижчу. Значна активність купців цих міст як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках неминуче мала позначитися на зростанні їх торгового значення і його правовому закріпленні. Зокрема, 3 березня 1643 р. Батурин на клопотання його ленного володільця Єжи Оссолінського отримав привілей на звільнення місцевих купців від мит (мостового, гребельного та ін.) і прикордонних оплат (с'ю) на всіх сухопутних і водних шляхах терміном на 20 років²⁰⁶. Зважаючи, що такі привілеї отримували міста, які були нещодавно засновані або потерпіли від надзвичайних обставин, можна припустити, що більшість з названих міст, якщо й не мала права на проведення ярмарків, то розвивала торгівлю за допомогою щотижневих торгів. Останні, хоч і виникали, як і ярмарки, згідно з привілеями, але найчастіше появлялися спонтанно, внаслідок органічної потреби місцевої громади. У зв'язку з цим, слід гадати, що кожен населений пункт, який мав статус хоча б містечка, забезпечував проведення щотижневого торгу. Встановлювати право торгу могли не лише внаслідок видання королівських привілеїв, але й безпосередньо володільці населених пунктів чи їх війти²⁰⁷.

²⁰³ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 429.

²⁰⁴ Мелешко В.И. Могилев в XVI – середине XVII в. Минск, 1988. С. 116.

²⁰⁵ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 430.

²⁰⁶ РГАДА, ф. 79, оп. 3, № 72; Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.) Днепропетровск, 1986. С. 40.

²⁰⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. С. 103.

Торгівля в межах воєводства провадилася не лише засобом ярмарків і торгів. Масовим явищем була роздрібна торгівля, що здійснювалася купцями, які приїжджали у населені пункти. Вони, як правило, мали в них або родичів, або просто добре знайомих, у зв'язку з чим добре знали специфіку місцевого попиту. Втім, таким дрібним торговцям не вдавалося уникнути безмитної торгівлі, бо ж вони намагалися приховати мету своєї приїзду до того чи іншого населеного пункту. Володільці чи орендарі останніх збирали з них мито, яке називалося обвісткою²⁰⁸. На територію Чернігово-Сіверщини з торговими місіями прибували купці з білоруських воєводств, у першу чергу з Могилева, з головних торгових центрів українського правобережжя. Разом з тим, документально підтвержені приїзди купців з більш віддалених місцевостей²⁰⁹.

Процвітало в регіоні, як власне й по всій Речі Посполитій, шинкарство й корчмарство. Вже інвентар Новгород-Сіверського уїзду 1619 р. фіксує у Новгороді-Сіверському чинний каба́к, що дістався в спадщину від попередньої доби й дуже швидко відновив своє функціонування²¹⁰. На початок 1640-х рр. мережа шинків та корчем охопила абсолютну більшість населених пунктів Чернігівського воєводства. Як правило, їх орендували євреї, що засвідчив Самовидець, який на початок Національно-визвольної війни мешкав у Ніжині²¹¹. Лише в районах, мало привабливих для розвитку роздрібно́ї торгівлі, остання перебувала в руках менш підприємливих “русинів”. Так, на початку 1639 р. з деревні Зноб Новгород-Сіверського повіту втік у Московську державу шинкар Макар, прихопивши зі собою 32 копи литовських грошів²¹². Цей приклад демонструє один з аргументів для шляхти на користь надання в оренду закладів дрібно́ї торгівлі саме євреям. Останні не мали схильності до “братерських” стосунків з місцевим населенням як потенційними покупцями, але й, як правило, не проявляли тенденцію емігрувати до Московської держави, тому були більш обов'язковими щодо взятих на себе зобов'язань.

Таким чином, протягом другої чверті XVII ст. разом з проникненням на Чернігово-Сіверщину магдебурзького права спостерігалися зародження й розвиток ремісничих цехів. Найраніше вони виникнули у Чернігові та Ніжині, а згодом цехова організація проникла у найбільш значні урбаністичні центри регіону.

²⁰⁸ ЛНБ, від. рукописів, ф. 5, спр. 4138, арк. 53–53 зв.

²⁰⁹ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 93: у лютому 1624 р. житель Андрій Мохо́льков під час допиту в Путивлі повідомив, що до Мутина на початку року приїздив з торговою місією з Варшави якийсь Никифор. Інформація Андрія здається малоправдоподібною, зважаючи на цілком “руське” ім'я купця, але подібна фантазія допускалася, отже, мала під собою цілком реальну практику.

²¹⁰ AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 144.

²¹¹ Літопис Самовидця. С. 46–47; *Петровський М. Н.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. Харків, 1930. С. 54.

²¹² РГАДА, ф. 79, 1639, № 1, л. 93.

Цехи чернігово-сіверських міст об'єднували ремісників різних спеціальностей, а інколи й – відмінних галузей. Це свідчить про те, що вони не досягли стадії брунькування, тобто відділення певних професій і створення їх носіями окремих цехів. Міста так само виступали осередками розвитку внутрішньої торгівлі, яка, як і в інших регіонах Речі Посполитої, намагалася подолати жорстку регламентацію з боку держави та шляхти засобом розширення мережі проведення ярмарків та торгів. Потреби внутрішнього воєводського ринку зростали разом із чисельністю населення та збільшенням його платоспроможності. Наслідком цього було поширення, в тому числі й у сільській місцевості, шинків та корчем. Вони впроваджувалися, за винятком самоврядних міст, володільцями населених пунктів. Цей процес часто супроводжувався встановленням панської монополії на продаж міцних напоїв. Специфічною рисою регіону як прикордонного став вільний обіг на його території польського златого, литовського гроша, московського рубля.

VII.4. Торгівля з Московською державою

Як вже зазначалося, Деулінське перемир'я 1618 р. являло собою документ, розрахований на чотирнадцять з половиною років, у зв'язку з чим воно більше формулювало проблеми у міждержавних стосунках, ніж їх вирішувало. Такий висновок цілком коректний і щодо торгових стосунків між країнами. Після того, як спроби окремих представників королівської влади запропонувати московським прирубіжним воєводам послуги своїх підприємців, переважно євреїв, щодо видобування селітри в московських прикордонних уїздах завершилися невдачею, економічним інтересам Польсько-Литовської держави був завданий ще один удар. Московський уряд заборонив польським і литовським купцям торгувати у Москві та Замоскворіччі, обмеживши ареал їх торгового інтересу прикордонними територіями²¹³. Саме в такому контексті розвивалася торгівля Чернігово-Сіверщини із сусідніми регіонами Московської держави.

Протягом перших років після Деулінського перемир'я торгові стосунки Чернігово-Сіверщини з прирубіжними московськими уїздами простежуються вкрай невиразно. Причина цього цілком зрозуміла: регіон втратив переважну більшість людей, що за московської доби займалися торговими операціями. Для прикладу – на посаді Новгород-Сіверського у середині 1619 р. залишилося заселеними лише незначна частина з існуючих 300 будинків²¹⁴, а, як відомо, саме на посаді проживали купці²¹⁵. З іншого боку, формування власних купецьких

²¹³ *Andrusiewicz A. Dzieje wielkiej smuty. Katowice, 1999. S. 435.*

²¹⁴ *AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 144.*

²¹⁵ *Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты... С. 168.*

кадрів вимагало певного часу, тому торгівля з центрами Чернігово-Сіверщини велася немісцевими купцями. Щоправда, у матеріалах, що стосуються функціонування курського ринку, протягом 1619 р. зафіксовано низку торгових операцій, здійснених представниками Новгород-Сіверського. Однак ці операції однотипні – купівля-продаж коней, а їх ініціаторами виступали стрільці Ігнат Данилов, Семен Протасов та козак Гаврило Карпов (рід занять Богдана Михайлова не вказаний)²¹⁶. Це схиляє до думки, що згадані особи належали до новгород-сіверських служилих людей, які після Деулінського перемир'я були переведені у Рильськ і Севськ. Відтак, називаючись новгород-сіверськими, вони фактично представляли московські прирубіжні міста. У тих же матеріалах у лютому і травні 1619 р. зареєстровано прибуття з товаром на курський ринок купців з Новгород-Сіверського Григорія Трубченіна, Григорія Рожнова і Данила Васильєва. На жаль, не вказано, з яким товаром вони прибули на ринок²¹⁷. Не виключено, що це справді були купці з Новгород-Сіверського, які ще не переселилися у Московську державу.

Торгівля на Чернігово-Сіверщині з московського боку велася переважно купцями з Путивля, Севська і Брянська. Ця торгівля мала всі риси ризикованого підприємництва. Московські купці піддавалися грабежам, могли арештовуватися. Подібні заходи здійснювалися або шляхтичами, що мстилися за втечі селян із майном за кордон, або урядниками, які таким чином намагалися повернути вкрадене і переправлене за кордон майно. Так, у кінці 1623 р. шляхтич Себастьян Ястрембський пограбував севських торгових людей пушкарів Давида Долбіна, Якушка Холіна й затинщика Ларка Стародубцева, здійснюючи цим акт помсти за втечу його підданих Кіндрата Санкова і Осипа Часкова. Щоправда, новгород-сіверський капітан Щасний Вишель у січні 1624 р. повернув купцям пограбоване, але у листі до севського воєводи Федора Дементьєва вимагав повернення новгород-сіверському розсильнику Воїнові Супову гнідого мерина, на якому О. Часков переїхав за рубіж²¹⁸.

Торгівлю у 1620-х рр. сторони часто замінювали напіввійськовими експедиціями. Зокрема, вже згаданий Щ. Вишель у своєму листі від 17 (7) березня 1625 р. до севського воєводи князя Микити Борятинського вказував, що прирубіжні московські воєводи відпускали й відпускають “багато ворів мало не воїнським чином” на слободу Ніжин, на Борзну, на буди з метою викрадення добрих коней та інших речей. Купців з Чернігово-Сіверщини у московських прирубіжних містах приймали не дуже гостинно. Так, у тому ж листі Щ. Вишель відзначав, що відпущеного ним у Севськ для торгівлі служилого чоловіка Федора Мотякіна два дні запертого протримали на гостинному дворі, дозволивши торгувати лише

²¹⁶ Раздорский А. И. Торговля Курска... С. 415, 416, 417, 417, 422.

²¹⁷ Там же. С. 409, 411.

²¹⁸ РГАДА, ф. 210, Белгородский стол, стб. 11, л. 186–189.

на третій день на тому ж дворі. Після відмови Ф. Мотякіну в дозволі повернутися до Новгород-Сіверського він змушений був тікати зі Севська²¹⁹. Подібні дії були характерні для обох сторін.

Недовіра до купців мала серйозні підстави: їх торгові експедиції використовувалися ще й для розвідувальних цілей. Особливо цим грішила московська сторона. Відповідна реакція з боку уряду Речі Посполитої не примусила себе довго чекати. У серпні 1625 р. втікач зі Стародуба пушкар Іван Іванов у Брянську повідомив, що король Сигізмунд III надіслав до Стародуба листа, в якому заборонив пропускати московських торгових людей далі “оддаточных городов”, тобто міст, поступлених московською стороною після Деуліна²²⁰.

Однак колишня єдність господарських зв'язків між сіверськими областями, що мала місце до 1619 р., коли вони фактично всі перебували у складі Московської держави, спонукала до пожвавлення торгових стосунків. Це пожвавлення проявилось в тому числі й у цільових закупівлях, що здійснювалися тією чи іншою стороною за рубежем. Так, у грудні 1628 р. за наказом путивльських воєвод закуповується у селянина Івана Павлова – мешканця деревні Чортория Новгород-Сіверського уїзду 300 двосажневих драниць для покриття царських житниць, будівництво яких завершувалося у Путивлі. Ще через півроку 100 таких само драниць було закуплено у неназваного “зарубіжного мужика” для покриття двору воєводи Андрія Толбухіна²²¹. Зросла й інтенсивність торгових акцій з обох сторін. Зокрема, у середині 1629 р. брянські торгові люди побували у населених пунктах Стародубського повіту та Новгороді-Сіверському. Пожвавленню московської торгівлі на Чернігово-Сіверщині сприяло виникнення тут у 1620-х рр. низки ярмарків, особливо у Ніжині, який поступово перетворювався у найбільш значний торговий центр регіону. Як і раніше, торгівля поєднувалася із виконанням розвідувальних функцій²²².

Після смерті Сигізмунда III навесні 1632 р. московський уряд розпочав підготовку до ведення військових дій з Польсько-Литовською державою, сподіваючись на перегляд умов Деулінського перемир'я. Подібний курс не міг не відбитися на торгових стосунках як між обома країнами, так і окремими їх регіонами. У кінці вересня 1632 р. з Москви до прирубіжних міст, зокрема Севська, надійшла царська грамота, що забороняла проїзд і торгівлю у цих містах “литовським” торговим людям. Купців з Речі Посполитої, що вже знаходилися з товарами у Севську, грамота зобов'язувала вислати за рубіж. У Москві, як з'ясувалося, про ситуацію з прикордонною торгівлею склалося дуже приблизне уявлення. Севський воєвода Михайло Єропкін після отримання царської грамоти повідомляв у

²¹⁹ Там же. Новгородский стол, стб. 8, л. 27–31.

²²⁰ Там же. Л. 235.

²²¹ Там же. Книги Денежного стола, д. 178, л. 56 об., 201 об.

²²² Там же. Новгородский стол, стб. 16, л. 404–406.

Розрядний приказ, що торгових людей з Речі Посполитої у Севську вже не було півроку. Водночас, інформуючи Москву про віддання ним на севські застави й сторожі наказу не пропускати “литовських” торгових людей, воєвода запитував чиновників приказу, чи можна відпускати за рубіж севських торгових людей. Передбачаючи негативну відповідь, М. Єропкін зауважував, що, крім них, про зарубіжні вісті довідуватися нікому, оскільки лазутчиків у Севську немає²²³. Інформація воєводи свідчить на користь того, що торгівля за рубежем з огляду на її розвідувальну роль мала для прирубіжних московських воєвод набагато важливіше значення, ніж для представників королівської влади на Чернігово-Сіверщині. Як наслідок, московський уряд, видаючи згадану грамоту, не стільки запобігав розсекреченню власної інформації, стільки перешкоджав збору даних про дії й плани потенційного супротивника.

Смоленська війна 1632–1634 рр. припинила будь-які торгові стосунки між обома державами. Однак встановлення доволі стійкого московського контролю над значною частиною Новгород-Сіверського уїзду трансформувало торгові операції, що раніше б мали міждержавний характер, в угоди місцевого значення. Як і наприкінці 1620-х рр., значний попит у Путивлі мали драниці, що використовувалися як покрівельний матеріал. Основним центром її виробництва залишалася Чорторія; одного разу продавцем драниці виступили селяни сусіднього з Чорторією села Полошки. Драниці закуповувалися для покриття путивльських замкових веж, реставрація яких проводилася у вересні-жовтні 1633 р. Головними постачальниками цього товару до Путивля стали селяни деревні Чорторія Григорій Горбунов та Радко Денисов, які продали понад 800 драниць (одного разу їхнім компаньйоном був Ісай Горбунов). Півтори сотні драниць, які оцінювалися за нижчою ціною, ніж чорторійські, продали путивльській адміністрації полошківські селяни Терешко Чирков і Карпо Оксенов. Всього внаслідок шести торгових операцій, здійснених з представниками путивльської адміністрації, селяни Чорторії та Полошок виручили від продажу драниць 9 рублів 1 алтин і 4 денгі²²⁴. Ще дві закупівлі драниць мали місце відразу після завершення Смоленської війни. У кінці липня 1634 р. на потребу путивльської адміністрації під час торгу, що відбувся на дворі воєводи Семена Волинського, у того самого Григорія Горбунова з товаришами було куплено 320 півторасажневих драниць, за які заплачено 3 рублі 6 алтин і 4 денгі. Через місяць там само в іншого чорторійського селянина Карпа Тимофеева путивльські представники купили 50 двосажневих драниць вартістю 21 алтин²²⁵.

Крім драниць, об'єктом зацікавлення для цільових закупів з боку путивльської адміністрації під час Смоленської війни виступало також вугілля.

²²³ Там же. Московский стол, стб. 79, л. 258–259.

²²⁴ Там же. Книги Денежного стола, д. 90, л. 10 об. – 12, 15, 16 об.

²²⁵ Там же. Л. 93 об. – 94, 98–98 об.

У грудні 1633 р. три короби вугілля було закуплено у селянина деревні Новосілки Андрія Кулакова, а в червні 1634 р. два короби – у селян деревні Волокитин Бориса Кобилейголови та Сергій Боранцова. В останньому випадку визначена й мета купівлі – “в запас для приходу литовських людей”²²⁶.

Укладення Полянвського мирного договору в основних рисах відновило ситуацію передодня Смоленської війни. Купцям Речі Посполитої дозволялося торгувати лише в прирубіжних містах, проїжджати до Москви для торгівлі лише разом з послами²²⁷. Крім цього, московською стороною були впроваджені додаткові обмеження у формі так званих “заповідних товарів”. Купцям з Речі Посполитої заборонялося купувати (московським, відповідно, продавати) хрести, мед, віск, вино, хліб, єфимки²²⁸. Ввозити ж для продажу в Московську державу заборонялося вино й тютюн²²⁹. Ці заборони купці з Польсько-Литовської держави намагалися всіляко обходити: об’їжджали митні пости й сторожові застави, щоб дістатися до Москви, підкуповували московських урядників з метою видання спеціальних проїжджих “пам’ятей”. “Посильну” допомогу надали й московські партнери: влаштовували нелегальні перелази через кордон, організовували підпільні місця торгівлі. Так, у жовтні 1636 р. приїхали у Москву пирятинські купці з селітрою на продаж й показували “пам’ять” з якимись спеціальними вузликами, дану севським воеводою Яковом Толочановим, яка гарантувала їм проїзд до Москви. Сам факт видачі “пам’яті” воевода заперечував і навіть стверджував, що пирятинські купці через Севськ не проїжджали²³⁰. У серпні 1639 р. виявилося, що селяни однієї з деревень над Сеймом влаштували через річку незаконний перевіз, через який переправляли і “литовських” торгових людей із селітрою, внаслідок чого потерпали казенні перевози²³¹. Таких випадків у торгівлі купців з Чернігово-Сіверщини на території сусідніх московських уїздів було багато, і саме таким шляхом, певною мірою, долалися адміністративні перешкоди, створені московською урядовою політикою.

Безперечно, зросла динаміка торгових стосунків між сусідніми регіонами обох держав. Так, лише 3 липня (24 червня) 1635 р. на рильський торговий двір прибули купці з Батурина, Ромен і Крупця. Показовою є і соціальна приналежність цих купців: з Батурина – козак Іван Сокіл, з Ромен – полковник реєстрових козаків Федір Кузьминський, з Крупця – місцевий староста Василь Биков²³². Це засвідчує прилучення до торгівлі з боку Чернігово-Сіверщини, крім міщан, ще й козаків та верхівки сільського населення. Щоправда, превалювали все-таки

²²⁶ Там же. Л. 33 об., 86 об.

²²⁷ *Раздорский А. И.* Торговля Курска... С. 143; РГАДА. Ф. 79, 1636, № 1а, л. 150–152.

²²⁸ Там же. 1643, № 1, л. 204.

²²⁹ Там же. 1637, № 1, л. 175–176; 1643, № 1, л. 109–110.

²³⁰ Там же. 1636, № 1а, л. 152–154, 204–206.

²³¹ Там же. Приказной стол, стб. 77, л. 78.

²³² Там же. Белгородский стол, стб. 64, л. 606, 607.

міщани, які перетворили торгівлю у своє основне заняття. Документація Розрядного й Посольського приказів окреслює їх терміном “торгові люди”, нечасто додаючи до окремих – “купець”. Вже традиційно серед міст Чернігово-Сіверщини найбільш активно цікавилися московським ринком представники Ніжина й Ромен, але побільшало й купців з Батурина і Конотопа.

Попри інтенсифікацію торгових стосунків, заняття купецьким ремеслом залишалось досить небезпечною справою. Нечисленні купецькі каравани були вразливими для нападів грабіжників. Як правило, ініціатори нападів навідувалися до купців на гостинний двір, оцінювали ймовірну вартість здобичі й після того, як купці, розпродавши товари, поверталися додому, здійснювали грабіж. Таким чином продумана акція давала грабіжникам непогані шанси уникнути відповідальності, оскільки їх основною здобиччю ставали гроші, прослідкувати обіг яких було набагато важче, ніж майна. Прикладом такої акції є грабіж купців з Ніжина Наума Нищенка і Яреми Ніжинця, здійснений у березні 1635 р. путивльським кормовим козаком Жадком Никифоровим із товаришами поблизу переправи через Клевень. Грабіжникам дісталось близько 20 кіп литовських грошів, 12 лисячих шкур, одна шкура видри, дві шаблі, 8 кушаків, пицаль (рушниця), кінь, санки, двоє жіночих чобіт, два дорожніх казанки²³³. Якщо не брати до уваги речі особистого вжитку та транспортні засоби, то серед товарів залишаться лисячі й видряна шкури, кушаки, жіночі чоботи. Вони дають часткове уявлення, що везлося ніжинськими купцями у Путивль для продажу. Активно постачалася зі лісостепової частини Чернігово-Сіверщини та міст київського Задніпров'я на ринки прирубіжних московських міст худоба: коні, воли, корови з телятами, яловиці, вівці й ягнята²³⁴. Також предметом експорту до Московської держави був готовий одяг: шуби, зіпуни, шапки, плаття тощо²³⁵.

У 1630-х рр. серед торгових людей міст Чернігово-Сіверщини з'являються “лавочні торгові люди”, тобто торгівці, які мали у своїх містах пункти продажу – лавки. У зовнішній торгівлі вони відігравали роль депозитаріїв – брали на зберігання від зарубіжних купців гроші. Так, у січні 1639 р. путивльський торговий чоловік Ілля Ромашов, відправившись з товарами на Чернігово-Сіверщину, у Конотопі залишив на зберігання “лавочному торговому чоловіку” Іванові Кушніру 60 рублів²³⁶. Поява такої послуги, що базувалася на довірі й, напевно, передбачала обопільну можливість схову (зберігання) грошей, суттєво обмежувала небезпеку втрати купцями коштів через дії третіх осіб.

Зростаюча конкуренція у середовищі торгівців змушувала їх вдаватися до все більш нових способів одержання прибутку. Одним з таких способів стало

²³³ Там же. Стб. 54, л. 285–290.

²³⁴ Там же. Ф. 79, 1639, № 1, л. 356–357.

²³⁵ Там же. 1638, № 2а, л. 668.

²³⁶ Там же. 1639, № 1, л. 247–249.

набуття товару через довірених осіб. Це відомо завдяки порушенню довіреним умов, передбачених договором доручення. На початку 1639 р. роменський міщанин Іван Коломієць дав путивльцю Іванові Зінцову 5 рублів, щоб він придбав для нього, Коломійця, жито й переправив його за Сейм. Путивлець цього не зробив, і роменський підстароста Матвій Мрочка звертався до путивльського воєводи Никифора Плещеева з проханням стягнути з Івана Зінцова обіцяне²³⁷.

Потепління у стосунках між Річчю Посполитою та Московською державою, що спостерігалось від початку 1640-х рр., позитивно позначилося і на розвитку торгових стосунків. Зросла тенденція до ведення нелегальної торгівлі купцями з Чернігово-Сіверщини на території Московської держави вином і тютюном. Воєвода Вольного Никифор Леонтєв у відписці до царя, датованій березнем 1641 р., відзначав, що “литовські” люди приїжджають до Вольного з вином і тютюном, стають на постій у лісах, вночі під’їжджають до посаду, і служилі люди з Вольного купують у них вино й від того спиваються. Прибутки від такої торгівлі для купців були дуже значними, оскільки вони раз по раз ризикували й нелегально провозили “заповідні товари” у межі Московської держави. Роменський купець Федір Дорогиненко, у якого Н. Леонтєв у тому ж березні 1641 р. конфіскував два вози з вином і тютюном, а самого віддав під домашній арешт (“за пристапи”) вольненському козаку Гордієві Усачову, втік з-під арешту, кинувши чотири повних бочки вина й невідомо яку кількість тютюну²³⁸. “Заповідні товари” являли собою бажаний об’єкт нападу з боку грабіжників. Так, на початку листопада 1640 р. конотопські міщани Андрій Гаврилович та Іван під час поїздки з товарами до Рильська були зупинені на дорозі біля однієї з перших після кордону путивльських деревень попом Іваном Богдановичем та його помічниками. Серед забраних попом у конотопських міщан речей чи не центральне місце займала бочка з 400 квартами винця²³⁹.

На питання Н. Леонтєва, що робити із “заповідними товарами”, уряд з Москви давав доволі м’яку відповідь – відсилати разом з їх власниками за рубіж, але про все доповідати у Посольський приказ²⁴⁰. Такі засоби мало впливали на хід торгівлі. Купці з Чернігово-Сіверщини та київського Задніпров’я всілякими способами намагалися провезти в сусідні московські уїзди та продати там вино й тютюн. Це спонукало Москву до пошуку більш дієвих засобів боротьби з контрабандою. Зміна позиції Кремля у цьому питанні відбулася у квітні–травні 1646 р. Було схвалене рішення тютюн палити, а бочки з вином розбивати. Щоправда, пропонувалося якийсь час такі кроки не застосовувати, але попереджувати купців-нелегалів про впровадження такого способу боротьби з постав-

²³⁷ Там же. Л. 448–448 об.

²³⁸ Там же. 1643, № 1, л. 106–108.

²³⁹ Там же. 1640, № 1, л. 46–46 об.

²⁴⁰ Там же. 1643, № 1, л. 109–110.

ками “заповідних товарів”. Саме в такий час 12 купців з Батурина, маючи із собою 12 возів з вином і тютюном, проїхали на Путивль, Рильськ, Оскол й намагалися потрапити до Лівен. Лише на підступах до цього міста їх зупинили і відправили назад, повідомивши, що наступного разу “за государевим указом будемо табак палити, а бочки розсікати”²⁴¹. На запит до Москви, як чинити з торговцями “заповідними товарами”, лівенський воєвода Микита Одоевський отримав категоричну відповідь з Посольського приказу про знищення таких товарів²⁴². Воєвода взявся виконувати царський указ з особливою ревністю, інколи навіть провокуючи купців з Речі Посполитої на торгівлю, у місцях йому підконтрольних. Зокрема, у вересні 1646 р., перебуваючи з військом під Білгородом, М. Одоевський запросив до свого табору гадяцьких купців зі своїми товарами. Після їх прибуття воєвода вчинив ревізію їх товару і велів знищити привезені купцями горілку й тютюн, чим завдав останнім шкоди на понад 10 тис. злотих²⁴³. Вчинок тим більше дивний, що мав місце в умовах суттєвого пом’якшення дипломатичних стосунків між Річчю Посполитою та Московською державою.

Подібно жорсткою залишалася позиція Москви щодо торгівлі православними хрестами, образами та єфимками. На запит севського воєводи Романа Неплюєва про можливість торгівлі згаданими речами у липні 1643 р. від імені царя з Посольського приказу надійшла відповідь, що підтверджувала заборону: “А хрестів й образів (продавати) не велю, щоб наруги не було. Єфимків за рубіж пропускати не велю”²⁴⁴. Якщо стосовно хрестів та образів документи московських приказів не фіксують значного інтересу з боку купців Речі Посполитої, то з єфимками справа виглядала інакше. За інформацією севських торгових людей Богдана Церковіна, Луки Омельянова та Івана Хлебнікова, всілякі московські торгові люди їздять з Москви, зі Свинського ярмарку повз Севськ на Рильськ і Путивль спеціально для таємної торгівлі єфимками з купцями сусідньої держави. Визнали згадані купці й участь у цій торгівлі севських торгових людей. Купували купці з Речі Посполитої один єфимок не менше, ніж за 17 алтин і 2 денгі²⁴⁵. Принагідно потрібно зазначити, що торгівля єфимками у Московській державі була державною монополією, а самі вони використовувалися переважно як сировина для виготовлення московських срібних монет чи засіб розрахунку зі служилими іноземцями²⁴⁶. Власне ці функції єфимка у Московській державі неминуче зумовлювали заборону торгівлі ним з боку уряду. У Речі Посполитій якість єфимка (талера) постійно зростала – на початку 1640-х рр. за нього давали

²⁴¹ Там же. 1646, № 1, л. 242–242 об.

²⁴² Там же. Л. 248–250.

²⁴³ Там же. 1647, № 1, л. 54–55; Акты ЮЗР. Т. 3. С. 91–92.

²⁴⁴ РГАДА, ф. 79, 1643, № 1, л. 213.

²⁴⁵ Там же. Л. 206–207.

²⁴⁶ Зварич В., Шуст Р. Нумізмагіка. Довідник. Тернопіль; Львів, 1998. С. 160.

2,5–3 злотих²⁴⁷. Таким чином, торгівля ефимками мала обопільну вигоду: московським купцям вигідніше було їх продати, ніж залишити в обігу, а купцям з Речі Посполитої їх купівля приносила прибуток внаслідок суттєвої різниці вартості ефимка (талера) у сусідніх країнах.

Інакше склалася доля московської торгівлі зерном, воском і медом, що в 1630-х рр. також належали до “заповідних товарів”. Багата на зернові ресурси Комарицька волость Московської держави, як вже зазначалося, виступала ресурсним резервуаром для багатьох населених пунктів Новгород-Сіверського повіту. Як правило, така торгівля відбувалася без посередництва торгових людей. Пожвавлення у хлібній торгівлі між прикордонними територіями припало на початок 1640-х рр. Севський воєвода Р. Неплюєв у лютому 1643 р. доповідав у Посольський приказ про зафіксовані акти купівлі литовськими людьми з Нового Остророга (Глухова) і Єсмани у Комарицькій волості зерна. Везли за рубіж хліб і селяни села Нетзальська – вотчини Свинського монастиря²⁴⁸. Севський воєвода, юрисдикції якого підпорядковувалася Комарицька волость, отримав доручення розслідувати ситуацію з торгівлею хлібом. У червні 1643 р. він доповідав у Москву, що селяни Свинського монастиря, села Хотивиж, деревні Толстодубова та інших прирубіжних населених пунктів Комарицької волості справді возять зерно за рубіж на продаж. Воєвода запитував чиновників Посольського приказу, чи пропускати хліб на продаж за кордон, чи ні. Відповідь була несподівано позитивною, а її обґрунтування простим і логічним: “тому що хліб з-за рубежу в нашу сторону возять”. Аналогічне рішення запропонували з Посольського приказу й по воску²⁴⁹. Після заснування у 30–40-х рр. XVII ст. у лісостеповій частині Чернігово-Сіверщини та київському Задніпров’ї численних пасік ці регіони стали експортерами меду й воску, тому заборона продажу за рубіж московського воску втратила сенс. Документи справді підтверджують появу купців із воском з Чернігово-Сіверщини на московських ринках. Зокрема, у 1644 р. ніжинські купці ввезли у Московську державу чотири камені воску, які сподівалися продати по 4 рублі кожний²⁵⁰. У травні 1647 р. сосницький купець Яків Андреев продав на курському ринку за 22 рублі п’ять пудів воску²⁵¹. Втім, на мед московського виробництва, у першу чергу прісний, попит у окремих місцевостях Чернігово-Сіверщини залишався. Так, у травні 1643 р. конотопський староста Станіслав Сосновський, вітаючи князя Василя Львова з призначенням його путивльським воєводою, просив у нього дозволу купити для своєї “домової” потреби прісного

²⁴⁷ Торгівля на Україні... С. 370; *Горбачевский Н. И.* Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского. Вильна, 1874. С. 356.

²⁴⁸ РГАДА, ф. 79, 1643, № 1, л. 346–347.

²⁴⁹ Там же. Л. 206, 212–213.

²⁵⁰ Там же. 1645, № 1, л. 352.

²⁵¹ *Раздорский А. И.* Торговля Курска... С. 500; *Воссоединение Украины с Россией.* Т. 1. С. 452.

меду²⁵². Чи означало б дане прохання, що заборона продавати московський мед за рубіж продовжувала залишатися чинною, відповісти важко.

З литовсько-польського боку заборонялося вивозити до Московської держави порох та інші предмети, що могли бути використані для військової справи. У червні 1646 р. купці з Великого князівства Литовського під керівництвом Яна Андруйовича Оршаниці після завершення сосницького ярмарку везли до Московської держави на восьми возах товари, серед яких були і бочки з порохом. Дозорця сіверських комор і прикомірків Ян Засликевич, отримавши інформацію про наміри вивезти купцями порох за кордон, намагався їх зупинити у слободі Савинки над Десною. Купці, проте, мали при собі драгунів, наданих новгород-сіверським старостою Я. Пісочинським, і, погрожуючи застосувати силу проти дозорці та його слуг, проїхали далі²⁵³.

У 1640-х рр. важливою статтею польського експорту в Московську державу стає сіль. Протягом 1641–1642 рр. на курський ринок привозиться сіль з Глухова та Ніжина. З останнього купець доставив аж десять возів солі. Довозу солі з міст Чернігово-Сіверщини та київського Задніпров'я сприяла ринкова кон'юнктура. Середня ціна воза солі тоді становила 7,25 рубля і була однією з найвищих цін за першу половину XVII ст.²⁵⁴ Ця кон'юнктура була тимчасовою, але саме протягом 1641–1642 рр. купці з українського лівобережжя Дніпра проникали для продажу солі у віддалені від центрів торгівлі закутки прикордонних уїздів Московської держави. Зокрема, у липні 1641 р. купець з Ічні Роман Лихаченко продавав сіль у селі Поронь Комарицької волості. Судячи з його прикладу, торговці сіллю могли одночасно торгувати невеликими партіями заліза та виробів з нього²⁵⁵. З метою продажу солі роменські купці Григорій Гришков з товаришами прибули у березні 1645 р. до Білгорода. Незадоволені торгівлею на місцевому гостинному дворі, вони, а також і білгородці, звернулися до місцевої адміністрації, щоб їм дозволили торгувати в острозі “в ряду з руськими людьми”. Як слід було й очікувати, на запит місцевого воєводи чиновники Посольського приказу дали відповідь негативну²⁵⁶. Торгував сіллю у Комарицькій волості, у селі Хотивиж, на початку 1648 р. і глухівський міщанин Федір Швець²⁵⁷.

Значним попитом у Московській державі користувалися коні та худоба. Дані, що стосуються курського ринку, фіксують три продажі коней у 1642 р.: ніжинськими купцями Семеном та Яковом Алексєєвими і роменським – Степаном Михайловим. Ними були продані два мерини і одна кобила²⁵⁸. П'ять продажів

²⁵² РГАДА, ф. 79, 1643, № 1, л. 179.

²⁵³ Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 429.

²⁵⁴ Раздорский А. И. Торговля Курска... С. 153, 155, 357.

²⁵⁵ РГАДА, ф. 79, 1642, № 1, л. 441–443.

²⁵⁶ Там же. 1645, № 1, л. 105–107; Воссоединение Украины с Россией.. Т. I. С. 401–402.

²⁵⁷ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 184.

²⁵⁸ Раздорский А. И. Торговля Курска... С. 490, 492, 493.

коней зафіксовано на цьому ринку і в 1647 р. Чотирьох меринів продали сосницькі купці Федір Степанов (2), Кіндрат Дубченко, Афанасій Михайлов й одного роменський купець Степан Яковлев²⁵⁹. Звертає на себе увагу, що предметом укладених угод купівлі-продажу виступали робочі коні й кобили; бойові коні з Чернігово-Сіверщини не надходили. Це можна пояснити високим попитом на них і на внутрішньому ринку. Ціна на робочих вікових (6–10 років) коней була невисокою – 4–6 рублів; для прикладу коні, на яких ніжинець Корній з товаришами їздили у 1644 р. у Московську державу для торгівлі, коштували 15 рублів кожний²⁶⁰, а коні, вкрадені селянином Войкою у Княжичах у шляхтичів Стефана Залеського і Андрія Крашинського на початку травня 1648 р., коштували відповідно 30 і 18 рублів²⁶¹. Покупцями робочих коней виступали не лише селяни, але й курський пушкар Григорій Сиромятник чи курський ямщик Менший Бутов²⁶². Втім, фрагментарний джерельний матеріал не дає підстав робити якихось однозначних висновків, зокрема щодо продажу купцями з Чернігово-Сіверщини на ринках сусідніх московських уїздів коней, що погано купувалися на внутрішньому ринку. Принагідно слід відзначити, що представники місцевої московської влади цікавилися можливістю купівлі бойових коней на Чернігово-Сіверщині.

Більшого масштабу набула торгівля волами. Ще у 1630-х рр. купці з Чернігово-Сіверщини та київського Задніпров'я почали постачати волів на московські ринки, хоч їх основна маса, безумовно, скеровувалася на захід, до Любліна. У 1640-х рр. стада волів почали переганяти через кордон на Свинський ярмарок. У 1644 р. стадо волів гнали для продажу ніжинські купці, сподіваючись виручити за кожного по 3 рублі й гривеник²⁶³. Вже після початку повстання Б. Хмельницького чернігівська шляхта, що у своїх маєтках розводила значну кількість волів, зробила спробу продати їх на сході, оскільки традиційний шлях на Люблін опинився у сфері козацької юрисдикції. Документація Посольського приказу зафіксувала факт пригону під село Супонев Брянського уїзду стада з понад 200 волів. Купці Дмитро Юр'єв й Іван Матвеев, що їх пригнали, повідомляли, що воли з Менської маєтності Адама Киселя, а женуть вони волів на Свинський ярмарок. Пробувши три тижні під селом, купці вночі таємно прогнали волів карачевською дорогою на московську дорогу, хоча й пояснювали московським урядникам, що женуть волів на Смоленськ, а не на Москву²⁶⁴.

²⁵⁹ Там же. С. 509, 510, 516.; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 452, 453.

²⁶⁰ РГАДА, ф. 79, 1645, № 1, л. 352.

²⁶¹ Акты ЮЗР. Т. 3. С. 192–193.

²⁶² *Раздорский А. И.* Торговля Курска... С. 510, 516; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 453, 455.

²⁶³ РГАДА, ф. 79, 1645, № 1, л. 352.

²⁶⁴ Акты ЮЗР. Т. 3. Дополнения. С. 14–15; *Компан О. С.* Міста України... С. 348.

Важлива роль чернігово-сіверським купцям належала у постачанні на ринки сусідньої держави дьогтю. З 105 бочок дьогтю, що продалися протягом 1647 р. на курському ринку, 32 поставили роменці, 20 – новгород-сіверці, 12 – глухівці. Ціна бочки дьогтю тоді складала близько двох рублів²⁶⁵. З Глухова на курський ринок постачали просолену рибу, з Новгорода-Сіверського – пряники й хміль²⁶⁶. Користувався попитом на курському ринку й одяг, що привозився із закордону. Напередодні Національно-визвольної війни купці з Сосниці й Глухова привозили сюди кафтани, жупани, панчохи тощо²⁶⁷. Глухівські купці Ігнат Григор'єв та Мартин Іванов продали у березні й травні 1647 р. на курському ринку 20 і 30 великих шуб, отримавши відповідно 17 та 35 рублів²⁶⁸. Знаходили своїх покупців і різноманітні сукна, вовна тонкої пряжі, прикраси з золота й срібла²⁶⁹. Добре й досить дорого (півтора рубля за штуку) продавалися на московських ринках сітки для підводної ловлі бобрів, що, правдоподібно, виготовлялися ніжинськими ремісниками²⁷⁰. Купці з Лівобережної України постачали до сусідньої держави “турецькі товари”: килими, коци і саф'яни, а також мускатні товари (прянощі)²⁷¹. Був попит також на рушниці, особливо нарізні (гвинтовані), шаблі²⁷². Зброю чомусь часто продавали навіть не купці, а селяни. Так, у липні 1638 р. у прикордонній із Севським уїздом район села Олешкович приїздили з нарізними рушницями селяни села Кояковичі Федір Фролов і Григорій Іванов, а в березні 1643 р. їздив із Єсмані до Севська з метою продати пицаль селянин Данило²⁷³.

Натомість, великим попитом на ринках Чернігово-Сіверщини користувалися хутра, особливо соболині. Місцеві урядники готові були навіть створити пільгові умови для купців, які б приїхали з таким товаром. У кінці січня 1646 р. конотопський підстароста Станіслав Сосновський звертався з проханням від імені закочимського земського писаря Кшиштофа Броховського, що приїхав уводити Адама Киселя у володіння Менською волостю, до путивльського воєводи князя Василя Львова, щоб по змозі послав з Путивля до Конотопа торгових людей з соболями, соболиними хвостами та хутром для продажу писареві. Підстароста обіцяв звільнити такі товари від мита, а також безкоштовно забезпечити купців хлібом, сіллю та вівсом²⁷⁴. Чернігівський підстолій Станіслав Гульчевсь-

²⁶⁵ *Раздорский А. И.* Торговля Курска... С. 228, 365, 501, 505; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 453.

²⁶⁶ *Раздорский А. И.* Торговля Курска... С. 184, 191, 498.

²⁶⁷ Там же. С. 218.

²⁶⁸ Там же. С. 497, 500; Воссоединение Украины с Россией. Т. I. С. 451, 452.

²⁶⁹ РГАДА, ф. 79, 1640, № 1, л. 46; 1645, № 1, л. 352; 1644, № 1, л. 153.

²⁷⁰ Там же. 1645, № 1, л. 352.

²⁷¹ Там же. 1648, № 1, л. 54; *Раздорский А. И.* Торговля Курска... С. 163.

²⁷² Там же. 1643, № 1, л. 354; 1645, № 1, л. 352.

²⁷³ Там же. 1638, № 2а, л. 668; 1643, № 1, л. 353.

²⁷⁴ Там же. 1646, № 1, л. 34.

кий у вересні 1647 р. спеціально надсилав з Миргорода до Путивля миргородського вйта Мартина Олексійовича та своїх слуг Кореневського і Семена Боярина, щоб купити соболів, соболиного та іншого хутра²⁷⁵.

Однак основна маса хутра все ж доставлялася московськими купцями на сіверські та задніпровські ярмарки. Зокрема, у червні 1644 р. близько двох десятків купців з Брянська, Калуги й Вязьми (серед них – пушкарі, стрільці й посошні селяни) відправилися на стародубський ярмарок. Із собою вони везли соболині, рисячі хутра, соболині пупки, куниці, соболині шуби тощо. Торгівля з невідомих причин не склалася; більшість товару не продалася, а на шляху додому під приводом несплати належного мита товар у них ще й конфіскували²⁷⁶. Не виключено, що саме під час приїзду цих купців на стародубському ярмарку пропозиція хутра суттєво перевищувала попит. В цілому ж, інтерес населення Чернігово-Сіверщини, особливо шляхти, до цього різновиду товару був досить значним.

Таким чином, обсяг торгівлі Чернігово-Сіверщини з сусідніми уїздами Московської держави поступово зростає. Основними експортними товарами були селітра, сіль, дьоготь, коні, худоба, одяг. Надзвичайну вигоду приносила торгівля вином, горілкою і тютюном, але ці товари московський уряд відносив до заборонених (“заповідних”), тому торгівля ними мала нелегальний характер. Основними ринками збуту цих товарів були Путивль, Рильськ, Севськ, Курськ, Білгород. Торгівля в основному велася міщанами, які поступово формували прошарок купецтва. Поряд з міщанами у торгівлі з Московською державою брали участь козаки й верхівка селян. Провідну роль у цій торгівлі серед міст Чернігово-Сіверщини відігравали Ніжин, Ромни, меншою мірою Сосниця, Глухів та Новгород-Сіверський. Втім, спостереження над джерельними даними щодо торгівлі купців Речі Посполитої у районі Севська–Курська–Білгорода дозволяють ствердити, що містам Чернігово-Сіверщини належало незначне місце у цій торгівлі. Значно більш активними були купці київського Задніпров’я, Києва, Луцька й особливо білоруського Могилева.

* * *

Скупі джерельні дані, відомі автору, не дають можливості змалювати докладну картину економічного розвитку Чернігово-Сіверщини за польської доби. Але, обережно оперуючи цими даними, можна ствердити, що для регіону ця доба була часом безумовного господарського поступу. При загальній тенденції гальмування екстенсивної за своєю суттю економіки Речі Посполитої поява у її складі малозаселених і недостатньо освоєних територій спричиняла притік сюди консервативного, малоефективного, але усе ж значного господарського потенціалу у вигляді нових форм господарювання (фільварків), прогресивнішого за бортництво пасічництва, напрацьованої технології розробки лісових ресурсів

²⁷⁵ Там же. 1647, № 1, л. 20.

²⁷⁶ Там же. 1644, № 1, л. 253 об., 379–383.

та виготовлення селітри, цехової організації, ярмаркової торгівлі. Чернігово-Сіверщина поступово втягувалася в ринок, що потребував її ресурсів. Ця потреба не могла бути задоволена без залучення значного числа своєрідних інженерів того часу – знавців влаштування млина, буди, гути, рудні чи селітряного виробництва. Їх прибуття в регіон почало змінювати його обличчя: від усталеного укладу з домінацією привласнюючих галузей, характерного ще для епохи Київської Русі, розпочався перехід до відтворюючого господарства. Патріархальна Чернігово-Сіверщина крок за кроком втягувалася до Центрально-Східної Європи, стаючи частиною сировинного придатку західноєвропейської економіки. Для економіки регіону в досліджуваний період цей процес був в основному прогресивним, хоч прогрес і не мав довготривалої перспективи.

ПІСЛЯМОВА

Період перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої був короткотривалим, але багатим на події та якісні зміни. Увійшовши до нової держави з патріархальним укладом економіки, слабким ступенем освоєння природних ресурсів, доволі розмитим адміністративним апаратом, регіон вступив у фазу відносної і запізненої модернізації. Її запізнелість полягала в тому, що впроваджувана у регіоні ленна система навіть у країнах Центрально-Східної Європи була явним анахронізмом. Як наслідок, на Чернігово-Сіверщині формувалися стосунки, які у більшості воєводств Речі Посполитої або вже зникли, або доживали останні дні. Відносність модернізації визначалася фактом незначної відмінності ленної системи від помісної системи, яка панувала у Московській державі. Чому ж досвід польської доби для Чернігово-Сіверщини був більш плідним, ніж попередньої московської?

Експансія як Речі Посполитої, так і Московської держави, у XVI – першій половині XVII ст. в основному розвивалася у східному напрямку. Як будь-які колоніальні рухи того часу ця експансія затягувала до своєї круговерті найбільш сміливі, найбільш підприємливі сили, що, зрештою, підтримувало її поступальність та ефективність.

Виходячи з такого напрямку відтоку найбільш продуктивних сил, Чернігово-Сіверщина для Московської держави була глухим закутком, важливість якого визначалася для московського уряду переважно її оборонним значенням, розташуванням на прикордонні з Польсько-Литовською державою. Відповідно вся його увага зосереджувалася на зміцненні обороноздатності цього регіону. Всі інші сфери місцевого життя підпорядковувалися оборонній функції і часто розвивалися стихійно, поза контролем центру. Місцеві спільноти вирізнялися нестійкістю, значним відсотком маргінальних елементів. Не випадково, що під час Смути сіверські землі стали однією з найслабших під кутом зору вірності уряду місцевостей Московської держави – їх мешканці взяли активну участь у повстанні І. Болотникова та сприяли швидкому просуванню на Москву першого Самозванця.

Для Речі Посполитої Чернігово-Сіверщина стала форпостом колонізаційного поступу, разом зі Смоленськом символом реваншу та свідченням тріумфу польсько-литовської зброї. Повне усвідомлення значення цих регіонів прийшло до варшавського уряду лише після Смоленської війни, яка хоч і завершилася перемогою, але продемонструвала, особливо на Чернігово-Сіверщині, слабку ефективність ленної системи оборони. Схвалене рішення про допущення сюди великого землеволодіння пожвавило ситуацію попри збереження більшості обмежень, характерних для ленної системи. Це, а також поширення повітового устрою і створення воєводства сприяли зростанню привабливості Чернігово-

Сіверщини в очах шляхти. Як тільки сюди почали надходити значні капітали, відкрилася можливість для більш широкомасштабного притоку колоністів та освоєння місцевих природних ресурсів. Довготривалі терміни слободи, що надавалися створюваним чи відновлюваним населеним пунктам регіону, відносно незначний податковий тиск, наявність значного незадіяного фонду земель, можливість вільно експлуатувати більшість лісових та водних ресурсів разом із погіршенням ситуації на українському правобережжі та у білоруських воеводствах Великого князівства Литовського сприяли стихійній міграції на Чернігово-Сіверщину населення, у першу чергу селян. Сюди ж потягнулися витиснуті або не прийняті до цехових організацій ремісники, для яких економічне пожвавлення в регіоні та відсутність поки що сильної конкуренції у місцевих містах і містечках обіцяли отримання стабільного ринку збуту та непоганих прибутків. Як завжди, незадіяний або слабо задіяний господарський потенціал не міг залишитися поза увагою найбільш підприємливої громади Речі Посполитої – єврейської. Євреї як орендарі маєтків, корчем, організатори селітреного та будного промислів, ремісники і купці дуже швидко почали заповнювати вакансії, що відкривалися у процесі розбудови шляхетських господарств у регіоні. Таким чином, напередодні 1648 р. Чернігівське воеводство з огляду на стан заселеності, наявної мережі міських поселень, господарської інфраструктури, системи управління та самоврядування окремих верств населення (шляхти, міщан, що користувалися магдебурзьким правом, реєстрових козаків) мало чим відрізнялося від українських правобережних воеводств Речі Посполитої. Його інтеграція у політико-правову систему Польсько-Литовської держави вступила у завершальну фазу.

Відповідь на питання, чому ця інтеграція не завершилася, загальновідома. Влучно і достатньо повно вона була сформульована Самовидцем. Щодо Чернігівського воеводства потрібно відзначити таке. Його територія з огляду як на природно-географічні умови, так і структуру населення, була неоднорідною. У задеснянській частині воеводства значно більша роль у політичному та суспільному житті належала козацтву. Тут дислокувався єдиний реєстровий полк на території Чернігово-Сіверщини – Ніжинський, значне число населених пунктів засновувалося козаками, виписаними з реєстру, місцеве населення характеризувалося більшою динамічністю, схильністю до відстоювання своїх прав та привілеїв. Не випадково, що цей регіон став операційною базою для всіх козацьких повстань, починаючи з повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила). Як зазначав польний гетьман Миколай Потоцький у листі від 31 грудня 1637 р. до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, місцеві слободи, маючи на увазі нові поселення задеснянського регіону Чернігово-Сіверщини та київського Задніпров'я, є “*seminarium buntuw*”¹. Численна еміграція з цих слобід учасників повстань 1637–1638 рр. у межі Московської держави на якийсь час

¹ Інститут Рукопису НБУ, ф. II, спр. 13402, с. 389 зв.

зменшила їх енергетичний заряд, однак немає сумніву, що перші перемоги козаків над регулярними урядовими військами у травні 1648 р. викликали тут своєрідну муніципальну революцію, яка полягала у масовій підтримці повстання місцевим населенням і вигнанні чи винищенні осіб, трактованих як ініціаторів ліквідації чи урізання традиційних прав і привілеїв козаків та вільних переселенців. Ситуація на північ від Десни і Сейму не була такою однозначною. Козаки тут склали відносно невелику частку сільського та міського населення, слободи не були масовим явищем, а місцеве населення формувалося значною мірою з переселенців з білоруських воєводств та українського Полісся й, відповідно, вирізнялося меншою радикальністю. Як наслідок, сюди революція у 1648 р. була експортована козаками з-за Десни і Сейму, хоч і швидко набула значне число прихильників. Покозачення населення тут, що спостерігалось у 1648–1649 рр., пришвидшувалося безальтернативною перспективою вигод від належності до козацького стану. Однак цей процес тут ніколи не мав такого масового характеру, як у задеснянському регіоні.

Після зайняття у середині 1648 р. повсталими козаками території Чернігово-Сіверщини фактично завершилася польська доба в історії цього регіону. На той момент навряд чи у Варшаві усвідомлювали безповоротність цієї події. Так само плекала надії повернутися у свої маєтності шляхта. Тим часом козацька шабля цілеспрямовано ліквідовувала ознаки й елементи польського устрою. Насамперед, радикальному перегляду був підданий адміністративно-територіальний устрій. Козацький полковий устрій витіснив повітовий. Не вдаючись в деталі формування козацького устрою на території Чернігово-Сіверщини, слід зазначити, що перестав відігравати роль адміністративного центру Новгород-Сіверський, зменшилася відповідна роль Чернігова. Натомість, зросло значення Ніжина: до складу Ніжинського полку увійшла задеснянська частина регіону, колишній Новгород-Сіверський повіт і після 1649 р. навіть межиріччя Снову та Убіді, яке було традиційною сферою впливу Чернігова. Чернігівський полк як умовний правонаступник однойменного повіту здобув часткову компенсацію у вигляді території колишнього Любецького староства, поламавши таким чином складений протягом польської доби адміністративний кордон між Чернігівським та Київським воєводствами. Інший значний відступ від колишніх адміністративних кордонів воєводства спостерігався на північному сході, де до складу Ніжинського полку був включений колишній Стародубський повіт, що в попередній період не лише входив до іншого воєводства (Смоленського), але й – до іншої складової частини Речі Посполитої – Великого князівства Литовського.

Козацько-селянські маси доклали максимум зусиль для знищення будь-яких ознак шляхетського панування в регіоні. Найголовніш, що було фактично ліквідоване шляхетське земельне володіння, а разом з ним і творена протягом 1620–1640-х рр. ленна система. Подібна доля чекала й місцеві осередки католицької та унійної церкви.

Здавалося б, розрив з попередньою добою був радикальним і безповоротним. Як не дивно, зміни другої чверті XVII ст., що відбулися в регіоні, встигли вкоренитися у свідомості окремих прошарків місцевого населення. Першим почало відчувати певний дискомфорт від змін середини XVII ст. міщанство. Для нього тиск з боку козацтва та царської адміністрації був не менш ненависним, ніж адміністративні репресивні заходи з боку шляхти. Вже під час походу польсько-литовського війська у 1663–1664 рр. на Лівобережну Україну незадоволення міщан дало про себе знати. Ціла низка міст Чернігово-Сіверщини (Сосниця, Нові Млини, Батурин, Кролевець, Борзна) добровільно відчинили ворота перед польським королем Яном Казимиром та його полководцями. Готові були подібне вчинити і глухівські міщани, але козакам за допомогою селян вдалося запобігти цій спробі. Як наслідок, після вигнання міщан за межі міста Глухів вчинив запеклий опір війську короля, що стало поворотним пунктом у військових діях початку 1664 р. Попри те, що фактично всі міста під впливом невдач польсько-литовських військ швидко повернулися “під царську руку”, у Москві зробили відповідні висновки. Протягом наступних років, особливо 1666 р., підтвердження своїх прав і вільностей, наданих польськими королями, отримали від царя Олексія Михайловича міста Ніжин, Стародуб, Мглин, Почеп, Погар. Й надалі, незважаючи на те, що магдебурзьке право було чужим для Російської держави, її правителі зберігали у містах Гетьманщини навіть деякий час після її ліквідації цей релікт польської доби.

Пізніше, ніж міщани, але значно послідовніше почали виявляти свою шляхетську природу представники козацької старшини. Якщо у третій чверті XVII ст. козаки – вихідці зі шляхти – всіляко намагалися приховати своє чи батьків благородне походження та земельні привілеї від польських королів, то на переломі століть ситуація почала змінюватися. З надійних схованок були витягнуті добогданівські привілеї на маєтності. Судячи з Генерального слідства про маєтності Гетьманщини 1729–1730 рр., осіб, що могли похвалитися такими документами, було обмаль. До них додалися представники козацької старшини, предки яких емігрували з правобережжя Дніпра під час Хмельниччини або Руїни і справді були представниками дрібної шляхти. Третю категорію новоявленої шляхти Гетьманщини становили “нові люди”, які мали плебейське походження, але, задяки особистим здібностям, увійшли до еліти козацької держави². Останні не могли пред’явити оригінальних доказів своєї належності до шляхти Польсько-Литовської держави і тому доклали максимум зусиль, щоб “причепити” себе до неї генеалогічно та засобом літературно-історичного обґрунтування задекларува-

² *Когут З.* Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650–1830) // *Його ж.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. С. 35–37; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації; стосунки з Москвою та Варшавою. Київ, 2001.

ти спадковий зв'язок із нею. Процес консолідації нової шляхти завершився в основному в середині XVIII ст., коли виникли або принаймні ініціювалися спроби формування самоврядних інституцій, що копіювали чи нагадували традиційні інституції реалізації інтересів шляхти Речі Посполитої. Таким чином, еліта Гетьманщини так само, як верхівка варварських королівств європейського раннього середньовіччя мріяла про відродження Римської імперії, плекала надію про відтворення й удосконалення порядків, що існували до 1648 р., із застереженням збереження своєї керівної ролі у відродженій шляхетській державі.

Із польської доби почали розвиватися на Чернігово-Сіверщині будний, селітрений, рудний, гутний, млинарський, винокурний та інші промисли, перші два з яких досягли свого апогею ще до Хмельниччини, а останні – вже в добу Гетьманщини. Ще довго після 1654 р. експорт сировинних товарів із Чернігово-Сіверщини скеровувався на захід до балтійських портів, підкреслюючи таким чином прив'язаність регіону до загальноєвропейського ринку. Завдяки залученню до 1648 р. технологій та спеціалістів з інших регіонів Речі Посполитої Чернігово-Сіверщина разом з іншими територіями, що увійшли до складу Гетьманщини, на якийсь час стала одним з економічно розвинених районів Російської держави.

Щодо інших українських земель чернігово-сіверські території стали одним з колонізаційних анклавів, куди потягнулося населення правобережжя Дніпра під тиском вкрай несприятливих умов Руїни другої половини XVII ст. Притік колоністів, що часто були представлені носіями неабияких політико-адміністративних, економічних та гуманітарних знань, сприяв перетворенню колишнього менш розвиненого порівняно з іншими воєводства у регіон, який надовго став центром українського духовного розвитку.

У культурі Гетьманщини сліди попередньої епохи проявлялися дуже виразно. Здійснені тут кодифікації права опиралися на правову традицію Польсько-Литовської держави. На відміну від правобережжя Дніпра, де розвиток права суттєво стримувався чинністю II Литовського (Волинського) статуту, зміна правлячої еліти і революційна перебудова стосунків власності та системи управління на Чернігово-Сіверщині й київському Задніпров'ї викликала повсюдний перехід у місцевих судах до використання III Литовського статуту, що дозволяв у випадку прогалини у праві користуватися допоміжним правом, яким у цих судах виступало козацьке звичаєве право. Козацьке літописання апелювало до кращих зразків історіографічної спадщини Польсько-Литовської держави. Феномен Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка навряд чи були б можливими, якби вони у своїх творах не враховували багату польську та латиномовну історичну літературу, а головне – інструментарій їх авторів. Впливи культурної спадщини Речі Посполитої проглядалися в літературі, архітектурі, музиці, мистецтві тощо. Можна сказати, що протягом наступних півтора століття минуле не могло покинути лівобережну козацьку державу, але не було для неї тягарем, оскільки сприй-

малося тепер як своє, органічне, а не як інспіроване з Варшави. Більше того, на-вернення до минулого слугувало виявом протесту проти нововведень, джерелом яких виступала Москва.

Бурхливі події середини XVII ст. стерли з поверхні землі панські садиби, зруйнували дерев'яні замки, спричинили перебудову католицьких храмів. Однак вони не в змозі були змінити створену до цього мережу населених пунктів, їх господарську ієрархію, систему комунікацій. З огляду на це, доба Гетьманщини лише суттєво вдосконалила те, основи чого були закладені під час перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої. Практично незмінною залишилася структура доріг, провідну роль продовжували відігравати центри, які належали до чільних і до 1648 р. У зв'язку з тим, що виробничий процес у значній частині об'єктів господарського призначення забезпечувався представниками верств, які взяли активну участь у повстанні Б. Хмельницького, ці об'єкти або зберегли, або дуже швидко відновили своє попереднє значення. Їх нові власники часто приховували походження своєї власності, зазначаючи у ревізійних актах про її набуття, але уникаючи вказівки у кого. Як наслідок, в інтерпретації правлячої еліти Гетьманщини така важлива соціальна-економічна категорія, як власність щодо менш важливих нерухомих об'єктів, таких як млини, рудні, буди то-що виникає, начебто, у 50–60-х рр. XVII ст. Насправді вони виступали об'єктами приватної власності й за польської доби.

Права власності щодо землі до 1648 р. на Чернігово-Сіверщині не існувало. Ленне право, що визначало поземельні стосунки в регіоні протягом його перебування у складі Речі Посполитої, обмежувало місцевих землеволодільців у праві розпорядження і спадкування та обтяжувало виконанням повинностей військового характеру на користь короля як сюзерена. Такі обмеження ближче до середини XVII ст. все більше перетворювалися у формальність, але місцева шляхта вимагала трансформації своїх ленних володінь у земські, щоб таким чином її земельні права були зрівняні з відповідними правами шляхти більшості інших воеводств. Козацьке землеволодіння, що виникло переважно в результаті займанщини в середині століття, повернуло ситуацію назад. За своєю суттю воно було близьким до ленного. Зважаючи на напіввійськовий характер і полковотенну організацію повсталі козацької держави, козацьке землеволодіння так само обтяжувалося військовою службою, так само землеволодільці домагалися потвердження своїх поземельних прав від кожного нового сюзерена, якими виступали як гетьмани, так і російські царі. Лише в кінці 1760-х рр., під час роботи Законодавчої комісії, представники еліти Гетьманщини поставили питання про можливість вільного обігу козацькою землею.

З польської доби бере свій початок частина чернігово-сіверських православних монастирів. Виникнувши як осередки збереження переслідуваного православ'я і зумівши в несприятливих умовах за допомогою одноконфесійної шляхти і міщанства навіть розширити сферу свого впливу, вони з вибухом пов-

стання Б. Хмельницького залишилися чи не єдиною силою, яка зосереджувала свою увагу не лише на помсті, але й намагалася не допустити тотального руйнування й нищення. Не випадково, що саме монастирі тоді почали шукати союзників в особі гетьмана чи царя для підтвердження старих привілеїв та нових майнових набутоків³. У монастирях збереглися поодинокі документи польської доби, тоді як їх лєвова частка загинула внаслідок надзвичайних подій революційного часу або була свідомо знищена повсталими як релікт часу попереднього.

Чим більше на Гетьманщину насувалися сутінки у вигляді заходів уряду Катерини II щодо згортання її автономії, тим більше тінь польської доби незримо була присутньою в ідеях і програмах українських автономістів. Попри відсутність консолідації суспільства лівобережної козацької держави різні її стани знаходили у часі польського панування на лівобережжі відправні пункти для формування своїх побажань і вимог. Однак цілісного позитивного уявлення щодо перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої у суспільно-політичній думці Гетьманщини не склалося. Її ідеологи вихоплювали вигідні для себе постулати тієї доби, але в цілому вона для них залишалася практично незнаною.

³ Див., наприклад, праці: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 170–176; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 1995. С. 543.

ДОДАТКИ *

Додаток № 1

Картоschema кордонів Чернігівського воєводства

1 – Олешківська волость, 2 – Заклевлення, 3 – частина Роменської волості, передані Московській державі згідно з Варшавською угодою 1645 р.; 4 – Роменська волость, передана Київському воєводству в 1647 р.; 5 – частина Остерського староства, повернута в його склад на початку 1640-х рр.

* всі додатки складені автором на основі джерельних даних.

Додаток № 2
Картохема основних доріг на Чернігово-Сіверщині

Додаток № 3
Капітани чернігово-сіверських замків

Прізвище	Крайні дати або згадка про службу	Джерело
Новгород-Сіверський		
Щасний Вишель	2.VII.1619 – VII.1628	AGAD. Archiwum Radziwiłłów, dz. XXV, sygn. 2612, s. 166; РГАДА, ф. 79, 1625, № 4, л. 196.
Мартин Арцишевський	VIII.1626 (тимчасово заміщував Щ. Вишля)	РГАДА, ф. 79, 1625, № 4, л. 59.
Миколай Кохановський	I–VI.1629	РГАДА, ф. 210, Новгородский стол, стб. 6, л. 58, 115, 166, 167, 221.
Бучинський (Матіаш чи Адам)	1630 ?	AGAD. Archiwum Zamoyskich, sygn. 3031, k. 14.
Ян Кунинський	III.1631 – XI.1632	РГАДА, ф. 389, д. 211, л. 110 об. – 111; ф. 210, Новгородский стол, стб. 27, л. 138–140.
Чернігів		
Ян Куновський	30.VIII.1622 – V.1628	РГАДА, ф. 389, д. 210, л. 149 об. – 151 об.
Адам Вишневський	VIII.1628 – IV.1632	РГАДА, ф. 79, 1625, № 4, л. 217; PAN Kr., rkps 264, k. 9 v.
Ніжин		
Щасний Вишель	26.III.1625	Пам'ятки історії Східної Європи. Т. V. С. 177.
Адам Вишневський	VIII.1628 – IX.1630	РГАДА, ф. 79, 1625, № 4, л. 205; AGAD. МК – 168, k. 496–496 v.

Додаток № 4

Посли з Чернігівського воєводства на сейми Речі Посполитої

Термін відбуття сейму	Посли та займаї ними уряди	Джерело
1	2	3
Надзвич. сейм 1634 р. (19.VII – 4.VIII)		
Звич. сейм 1635 р. (31.I – 17.III)	Адам Кисіль, черн. пком.	VL. T. III. S. 409.
Надзвич. сейм 1635 р. (21.XI – 8.XII)		
Звич. сейм 1637 р. (20.I – 4.III)	Адам Кисіль, черн. пком.; Миколай Кисіль, н.-сїв. хор.	Hołdys S. Praktyka parlamentarna... S. 149.
Надзвич. сейм 1637 р. (3–18.VII)	Олександр Кисіль	VL. T. III. S. 434.
Звич. сейм 1638 р. (10.III – 1.V)	Адам Кисіль, черн. пком.; Ян Коссаковський, виський ста; Миколай Солтан, черн. зем. пис.	Biblioteka Czartoryskich, rkps 135, s. 231–232; ЛПК – 213, арк. 269–271.
Звич. сейм 1639 р. (5.X – 16.XI)	Адам Кисіль, черн. пком.; Станіслав Пянчинський, черн. зем. суд.; Ян Лютомирський, черн. меч.; Миколай Глоговський, н.-сїв. чашн.	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II, sygn. 45, k. 320.
Звич. сейм 1640 р. (19.IV – 1.VI)	Миколай Фірлей Броневський, черн. стол.	VL. T. III. S. 470; Dziegielewski J. Izba poselska... S. 163.
Звич. сейм 1641р. (20.VIII – 4.X)	Якуб Война Оранський, черн. зем. псуд.; Каспер Ростопча, н.-сїв. зем. пис.; Миколай Солтан, черн. зем. пис.; Ян Лютомирський, черн. меч.	Dziegielewski J. Izba poselska... S. 174, 177; Hołdys S. Praktyka parlamentarna... S. 165.
Надзвич. сейм 1642 р. (11.II – 26.II)	Якуб Война Оранський, черн. зем. псуд.; Матіаш Кисіль, черн. стол.; Ян на Жорнищах Пісочинський, н.-сїв. пком.	VL. T. IV. S. 26; Dziegielewski J. Izba poselska... S. 174.
Звич. сейм 1643 р. (12.II – 29.III)	Єжи Понентовський; Стефан Речинський, н.-сїв. зем. псуд.	Biblioteka Czartoryskich, rkps 390, s. 561; rkps 1657, s. 165–166.
Звич. сейм 1645 р. (13.II – 27.III)	Павло Борецький, черн. пстол.; Миколай Фірлей Броневський, черн. пком.; Станіслав Пянчинський, черн. зем. суд.; Єжи Понентовський	Dziegielewski J. Izba poselska... S. 163, 175, 176; Hołdys S. Praktyka parlamentarna... S. 162.
Звич. сейм 1646 р. (25.X – 8.XII)	Ян на Куневі Пісочинський, н.-сїв. ста; Ян Пянчинський, н.-сїв. пчаш.; Єжи Якуб Келчовський, черн. лов.; Єжи Понентовський	AGAD. Zbiory z Biblioteki Narodowej, rkps 8.
Надзвич. сейм 1647 р. (2.V – 27.V)	Ян Лютомирський, черн. меч.; Єжи Понентовський	Dziegielewski J. Izba poselska... S. 172, 176; Hołdys S. Praktyka parlamentarna... S. 162.

Додаток № 5

Земські урядники Чернігово-Сіверщини (1621–1648)

Матеріал систематизований згідно такої схеми:

1. Прізвище та ім'я;
2. Воєводство, звідки прибув урядник на Чернігово-Сіверщину; зірочкою позначено, якщо урядник не змінював місця проживання;
3. Дружина, діти;
4. Займані земські уряди на Чернігово-Сіверщині;
5. Інші уряди;
6. Військова кар'єра;
7. Послування на сейм, дипломатичні місії;
8. Протектори;
9. Земельні володіння на території воєводства; в димах вказані володіння на 1638 р.; рік надання, поступки, згадки про володіння;
10. Віровизнання;
11. Надання і сумніви щодо шляхетства.

Біографи укладено згідно з ієрархією урядів (спочатку обох повітів, потім Новгород-Сіверського, зрештою Чернігівського). У випадку, коли особа займала два чи три уряди, вона поміщена серед представників найпрестижнішого уряду (в межах досліджуваного періоду). Стосовно осіб, біографії яких є добре відомими, інформація подається мінімальна і, навпаки, щодо осіб маловідомих – максимально відома автору. Сумнівні дані позначені знаком питання.

Прийняті скорочення:

вда – воєвода, вво – воєводство, гор. – городище, двор. – дворянин, дер. – деревня, д. – дим, клян – каштелян, корол. – королівський, кор. – коронний, кпт – капітан, лов. – ловчий, меч. – мечник, мко – містечко, н.-сів. – новгород-сіверський, остр. – острів, пис. – писар, пком. – підкоморій, плк – полковник, пста – підстароста, пстол. – підстолій, псуд. – підсудок, пчаш. – підчаший, пуст. – пустош, р. – річка, ртм. – ротмістр, секр. – секретар, сел. – селище, с. – село, сс. – села, скар. – скарбник, ста – староста, стол. – стольник, суд. – суддя, уроч. – урочище, хор. – хорунжий, хут. – хутір, чашн. – чашник, черн. – чернігівський.

1

1. Калиновський Мартин.
2. Подільське вво.
3. Корецька Гелена; син Самуель.
4. Черн. вда 16.03.1635 – 3.06.1652, черн. ста 22.02.1633–1648.
5. Кам'янецький пком. 1628–1633, брацлавський ста 1638–1643.
6. Корол. ртм. 1633, польний кор. гетьман 1646–1652.
7. Посол на сейми 1633, 1635.1 з Брацлавського вва, сенатор 1635–1652.
8. Оссолінський Є., кор. канцлер.
9. 674 д., 5 сс. староства, 9 міських хуторів, половина Велчею, Гусиківщина.
10. Католик.

2

1. Кисіль Адам.
2. Волинське вво.
3. Богушевичівна Анастасія, перед цим дружина Михайла Бутовича.
4. Черн. пком. 14.03.1633–1639 (фактично 1641), черн. клн 1.12.1639 (фактично 1641) – 5.02.1646, названий черн. вда 25.09.1641.
5. Волинський пчаш 1628–1633; київський клн 1646–1648; брацлавський вда 1648–1649; київський вда 1649–1653.
6. Кор. ртм. 1632.
7. Посол на сейми 1624, 1629.1, 1631, 1632, 1640, 1641 з Волинського, 1628, 1633 з Київського, 1635.1, 1637.1, 1638, 1639 з Черн.; сенатор 1641–1653.
8. Замоїський Томаш, кор. канцлер.
9. 235 д., Носівка (500–900 д.), Перекоп (26–46 д.), Менська волость 1645 (понад 400 д.)
10. Православний.

3

1. Коссаковський Миколай.
2. Мазовецьке вво.
3. Перша дружина – Коссаковська Ельжбета; сини Владислав, Ян, Олександр; доньки Людовіка, Марія; друга дружина – Сладковська Софія.
4. Черн. клн раніше 27.10.1634–1639.
5. Виський ста 1620–1638.
6. Кор. ртм. 1612.
7. Посол на сейми 1620, 1624, 1626, 1628, 1629, 1633 з Мазовецького вва, сенатор 1634–1639.
8. Владислав IV.
9. Мко Дорогинка з присілками (150–190 д.)

4

1. Одживольський Ян.
2. Брацлавське вво*.
3. Перша дружина – Чурилівна Анна, перед цим дружина Станіслава Кашовського; Друга дружина – Гембіцька Маріанна, перед цим дружина Францішка Гостомського, після смерті Яна вийшла втретє заміж за Збігнева Оссолінського.
4. Черн. клн. після 5.02.1646 – 3.06.1652.
5. Польний стражник 1619–1620, жидачівський ста 1628–1631, вінницький ста 1638–1652.
6. Кварцяний ртм. 1618.
7. Посол на сейми 1638(?), 1639, 1642 з Брацлавського вва, сенатор 1646–1652.
8. Конецпольський С., великий кор. гетьман.
10. Католик.

5

1. Стравінський Еразм.
2. Троцьке вво.
3. Шостовська Раїна Дмитрівна; донька Кристина за Яном Вацлавом Карським (див.: 24).

4. Черн. і н.-сів. пком. перед 09.1623 – перед 24.03.1631.
5. Троцький конюший 1603–1625.
6. Корол. рtm. 1609, учасник військових дій 1600–1611, у московському ув'язненні в Нижньому Новгороді 1612–1619.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. 3 сс., 4 дер., половина Варицького обрубубу 1620; майже всі поступлені родичам протягом 1621–1625.

6

1. Керло Даджибог.
2. Одне з воєводств Великого князівства Литовського.
3. Воловичівна Кристина; син Габріель, стародубський маршалок, почепський державця 1649, донька Анна, одружена з Яном Домініком Казановським.
4. Черн. і н.-сів. пком. 24.03.1631 – 20.03.1635, н.-сів. пком. 20.03.1635 – 11.1635.
5. Корол. двор., генеральний економ королевича Владислава.
6. Учасник військових дій 1600–1618.
9. С. Сенявине за поступкою від Б. Раровського 1629.
11. Підтвердження індигенату 1623.

7

1. Вишель Щасний.
2. Мазовецьке вво.
3. Корсаківна Теодора.
4. Н.-сів. хор. 21.03.1623 – 5.12.1635, н.-сів. пком. 5.12.1635–1641.
5. Ніжинський вйгт 1625–1635.
6. Корол. рtm. 1609, у московському ув'язненні протягом 1615–1618.
7. Посланник до Москви 1631.
8. Королевич Владислав.
9. 100 д., м. Борзна з округою (480 д.), поступлена Францишку Вишлю 1633, дер. Зноб (6 д.), поступлена Ю. Трубецькому 1629, сел. Безобразово 1621, дер. Островки 1629.

8

1. Пісочинський Ян на Жорнищах.
2. Брацлавське вво.
3. Перша дружина – Понятовська Кристина; донька N, син Ян; друга дружина – Гулевичівна Гальшка, вдова по Петру Станішевському; третя дружина – Суська Тереза, вдова по Коссаковському.
4. Н.-сів. пком. 1642 – раніше 06.1661.
5. Холмський клн 1661–1683.
6. Корол. рtm. 1653.
7. Посол на сейми 1645, 1653, 1654 з Брацлавського, 1658, 1661 з Волинського, 1642, 1659 з Черн., сенатор 1661–1683, учасник Острозької комісії 1670.
8. Пісочинський Олександр.
9. Сел. Борисів за поступкою О. Пісочинського 1640, с. Зятківці.
10. Католик.

9

1. Пісочинський Олександр.
2. Волинське вво.
3. Перша дружина – Рогозинська Гальшка, вдова по Івану Мелешку; син Ян, донька Барбара; друга дружина – Остророг Ельжбета Констанція.
4. Н.-сів. ста 22.10.1633 – 25.02.1641.
5. Кам'янецький клян 1631 – 1635, київський клян 1635–1646, корол. двор. 1630.
6. Корол. рtm. 1631, учасник Смоленської війни 1632–1634.
7. Сенатор 1631–1646, посол до Туреччини 1630, до Москви 1635.
8. Владислав IV.
9. 555 д.
10. Католик.

10

1. Пісочинський Ян на Куневі.
2. Волинське вво.
3. Чечелівна Н, донька рtm. Григорія Чечеля.
4. Н.-сів. ста 25.02.1641–1679.
5. Корол. покойовий двор. 1647.
6. Корол. рtm. 1647–1679.
7. Посол на сейми 1646, 1667 з Черн., 1661 з Волинського.
8. Пісочинський О.
9. Сосницька, Погарська волості 1646, Новгород-Сіверське староство 1641.
10. Католик.

11

1. Калиновський Самуель.
2. Подільське вво.*
3. Оссолінська Урсула Бригіда; сини Єжи і Мартин Адам.
4. Черн. ста 1648–1652.
5. Брацлавський ста 1643–1652, кор. обозний 1649–1652.
6. Військовий обозний до 1649.
7. Посол на сейм 1645.
8. Калиновський М., Оссолінський Є.
9. Мко Конотоп, уроч. Пуста Торговиця за уступкою Ізабелли Оссолінської 1650.
10. Католик.

12

1. Фірлей Броневський Миколай з Дубровиці.
2. Сандомирське вво.
3. Білецька Ельжбета, вдова по Єронимові Єловицькому; сини Самуель, черн. пком., Ян.
4. Черн. стол. 1634 – після 05.1641, черн. пком. раніше 19.02.1643 – раніше 06.1653.
5. Холмський клян 1653–1658, корол. покойовий двор. 1641.
7. Посол на сейми 1640, 1645 з Черн.
8. Владислав IV, Кисіль А.

9. Мко Кобижча, с. Свидовець (448 д.), поступлені Миколаєві Киселю між 1638 і 1641; дер. Клочків, с. Мокринці за поступкою М. Киселя 1641; дер. Перекоп, слоб. Новий Брусилів, Царевий Став, Борки, Боромики за поступкою Адама Киселя 1641; пуст. Орлибід, с. Яслівці за поступкою Криштофа Колчинського 1641.

13

1. Кисіль Миколай.
2. Волинське вво.
3. Заленська Гелена; син Володимир, київський пстол. 1650; донька Гелена, одружена з Даніелем Стемпковським, брацлавським кляном.
4. Н.-сів. хор. 5.12.1635 – 11.03.1651.
5. Черкаський ста 1650–1651.
6. Корол. ртм. 1634–1651.
7. Посол на сейми 1635.1, 1645, 1646, 1648 з Волинського, 1637.1 з Черн.; посол до Б. Хмельницького 1650.
8. Кисіль А., Замойський Т.
9. 71 д., сс. Собар, Гориця 1638; дер. Клочків, слоб. Мокринці (70 д.) за поступкою К.Харленського, поступлені М.Фірлею Броневському 1641 в обмін за поступку мка Кобижчі і с. Свидовець (448 д.)
10. Православний.

14

1. Коссаковський Анджей.
2. Волинське вво.
3. Раїна Гулевичівна, перед цим дружина Яна Бокія Печихвостського; пасерб Філіп.
3. Черн. хор. раніше 26.08.1634 – раніше 04.1639.
4. Виський пчаш. 1623.
5. Корол. ртм. 1621, учасник Хотинської битви.
8. Коссаковський М., двоюрідний (рідний?) брат.
9. 400 волок в Черн. повіті до 1632 (підтвердження 1636), дер. Непокосичі 1635.
10. Православний.

15

1. Гулевич Габріель.
2. Волинське вво*.
3. Перша дружина – Ободенська Софія; друга дружина – Ельжбета Спинковна з Будкова; сини Криштоф, Павло Еразм, черн. хор.
4. Черн. хор. 4.04.1639 – 28.07.1672.
6. Учасник Хотинської битви.
7. Посол на сейми 1631, 1632, 1637.2, 1638, 1642, 1648, 1649, 1669 з Волинського, 1654, 1658 з Черн., 1645 з Брацлавського(?).
10. Кальвініст
11. Позбавлення шляхетства в зв'язку з переходом на бік шведів 1658; повернення шляхетства 1662.

16

1. Сіножацький Криштоф.
3. Теодора Н.
4. Черн. хор. раніше 09.1639–1648.
5. Роменський урядник, згодом підстароста 1625–1641, 1644 Адама Казановського, косятинівський урядник Яреми Вишневецького 1648.
6. Учасник московської експедиції 1609–1611 або 1616–1618, учасник Смоленської війни.
8. Казановський Адам, надвірний маршалок.
9. Сс. Горбів і Копачів (48 д.).

17

1. Бочковський Мартин.
2. Руське вво.
3. Миколайчевська Софія.
4. Н.-сів. війський раніше 1623 – 15.03.1623, н.-сів. суд. 15.03.1623–1628.
6. Учасник московських експедицій 1609–1618.
7. Посланець від черн. сеймику на сейм 1623.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. Дер. Богданів, Якличі 1620, Горки 1624.

18

1. Огницький Стефан.
3. Син Анджей.
4. Н.-сів. псуд. 15.03.1623–1628, н.-сів. суд. раніше 26.06.1628 – раніше 02.1637.
6. Учасник московських експедицій 1609–1618.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. Дер. Ленків 1623, пуст. Єсмань 1629
11. Нобілітація на прохання Я. К. Ходкевича 1616.

19

1. Вишневський Адам.
2. Руське воєводство
3. Строїловська Єва; сини Ян, Реміґіан.
4. Н.-сів. псуд. 1628 – 5.02.1637, н.-сів. суд. 5.02.1637–1642.
6. Учасник московських експедицій 1609–1618, Смоленської війни 1632–1634, піший рtm. Черн. замку 1623.
7. Посланець від черн. сеймику на сейм 1623.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. 41 д., дер. Чубарів за поступкою Стефана Речинського 1639.

20

1. Речинський Стефан.
2. Велюнська земля.
3. Перша дружина – Н.; син Еліаш; друга дружина – Строїловська Єва, вдова по Адамові

Вишневіському; сини Ян, Олександр.

4. Н.-сів. меч. 20.03.1636 – 13.10.1639, н.-сів. псуд. 13.10.1639 – 03.1643, н.-сів. суд. 03.1643 – раніше 01.1648.

6. Учасник Смоленської війни 1632–1634, поручник хоругви О. Пісочинського.

8. Пісочинський О.

9. Дер. Чубарів, поступлена А. Вишневіському 1639; Хильчиці, поступлені О. Пісочинському 1644; Птяричі, Кочоваськи, поступлені Г. Ясликовському 1644; Холопків, Баничі; Борщів, Ількове, Високи, Чайківщина, Ляхове, Сененчине, Совки за поступкою Я. Гарабурди 1644; сс. Долгинів, Лобки, уроч. Мешканичі за уступкою Якуба Міляновського 1644; Рудка, Рижики 1649.

10. Католик.

21

1. Проскура Сущанський Теодор.

2. Київське вво*.

3. Син Ян, київський чашн. 1649–1654, наступно пчаш. 1655–1679.

4. Черн. суд. 4.08.1634.

5. Київський зем. пис. 1615–1647, корол. секр. 1640.

6. Учасник боротьби проти турків і татар.

7. Посол на сейми 1627, 1629.1, 1631, 1633, 1637.1, 1638 з Київського.

8. Кисіль А. (?)

10. Православний; підписався під вибором С. Косова 1647.

22

1. Пянчинський Станіслав.

2. Плоцьке вво.

4. Черн. псуд. 12.08.1634 – 10.01.1637, черн. суд. 10.01.1637 – пізніше 23.V.1647.

5. Ніжинський осадчий 1628.

6. Учасник московських експедицій.

7. Посол на сейм 1639, 1645 з Черн.

9. 20 волок на берегах р. Дівиця 1627, сс. Курилівка, Кагарличка (59 д.), 50 волок над р. Гугкою 1639.

23

1. Телішевський Криштоф.

2. Підляське вво.

4. Н.-сів. стол. раніше 20.02.1636 – раніше 04.1638.

6. Жовнір, учасник інфлянтської 1600 – 1602 і московських експедицій.

7. Посол на коректуру права Великого князівства Литовського з Стародубського повіту 1636.

8. Владислав IV.

9. Дер. Іваниличі 1620, дер. Мурав'є, с. Посудичі, сел. Коврижин за поступками Андрія Оборського і ртма. Миколая Гостиля Шлеховницького 1622, 1623; пуст. Новосілки, гор. Цебецин 1635.

11. Справа про шляхетство Телішевських на сеймі 1639; визнано за шляхту 1654.

24

1. Карський Ян Вацлав.
3. Стравінська Кристина.
4. Н.-сів. стол. 26.04.1638–1661.
6. Жовнір, учасник битви на Цецорі в складі хоругви М. Калиновського, Хотинської битви, пруської експедиції 1626–1628
8. Калиновський М.
9. Сс. Мезин, Радичів (20 д.)

25

1. Мелешко Миколай.
2. Брацлавське вво*.
4. Н.-сів. стол. раніше 06.1640 – 1.03.1651.
6. Корол. рtm. 1651.
8. Пісочинський О., вітчим.

26

1. Кисіль Матвій.
2. Волинське вво.
3. Сини Якуб, Юрій, Михайло, Ян, Еліаш.
4. Черн. стол. 1641 – раніше 23.XI.1647.
6. Жовнір, учасник пруської експедиції 1626.
8. Кисіль А., двоюрідний брат.
9. Сс. Смолянка, Зубринівка (36 д.)
10. Православний.

27

1. Загоровський Роман.
2. Волинське вво*.
3. Карачевська Євфімія Теодора, перед цим дружина Самуеля Стрижовського; сини Стефан, Михайло.
4. Черн. стол. 23.11.1647–1656.
6. Кварцяний рtm. з 1620-х рр., корол. рtm. 1652.
7. Посол на сейм 1629.2 з Волинського.
8. Конєцпольський С., Потоцький М., великі кор. гетьмани.
9. Сс. Надинівка, Красилівка, Церковище 1638, остр. Полонщина і Альбін 1640.

28

1. Сачко Амброзій.
2. Підляське вво.
3. Син Стефан (?).
4. Н.-сів. і черн. пчаш. 20.09.1624–1633.
5. Дорогичинський війський 1615–1624.
9. Дер. Дурмянків 1621.

29

1. Солтик Василь.
2. Московська держава.
3. Ободенська Марина.
4. Н.-сів. і черн. пчаш. 18.08.1633 – 9.03.1635, черн. пчаш. 9.03.1635–1661.
5. Корол. двор. 1634.
6. Учасник московських експедицій 1609–1618, ставив почет до надвірної хоругви Владислава IV 1634.
8. Владислав IV.
9. Понад 450 д. (Разом з братом Павлом).
10. Православний; записався в члени Могилівського ставропігіального братства після 1634; близько 1637 можливий перехід на католицизм.
11. Індигенат близько 1619; шляхетство піддане сумніву черн. сеймиком з ініціативи А. Киселя 1637; сумнів визнаний безпідставним.

30

1. Пянчинський Ян.
2. Плоцьке вво.
4. Н.-сів. пчаш. 16.03.1635 – раніше 01.1649.
5. Корол. секр. 1635, ніжинський пста 1640.
6. Корол. рtm. 1640, 1649; учасник московських експедицій 1609–1618, ротмістр над крупичпольськими козаками.
7. Посол на сейм 1646 з Черн.
8. Владислав IV; Потоцький М., польний гетьман, ніжинський ста.
9. Сс. Кропивна, Безуглівка (57 д.), 50 волок над р. Гуткою 1639.

31

1. Война Оранський Якуб.
2. Волинське вво.
3. Перша дружина – Прогасевичівна Катерина; друга – Лодзянка Катерина; сини Казимир, н.-сів. стол., Вацлав, черн. пчаш., Олександр, н.-сів. пстол., донька Людовіка.
4. Черн. псуд. 12.12.1637–1662, черн. суд. 1662–1673.
7. Посол на сейми 1641, 1642, 1655, 1659, 1665, 1667 з Черн., 1648, 1653 з Волинського.
8. Кисіль А., брат матері Теодори.
9. Сс. Жичин, Цетеліковщина 1644.
10. Православний.

32

1. Харжевський Петро
2. Волинське вво.
3. Блажейовська Малгожата; син Ян, н.-сів. пчаш., н.-сів. пком.
4. Н.-сів. псуд. 19.08.1647 – 1662, н.-сів. пком. 12.07.1662 – перед 09.1673.
5. Економ н.-сів. мастностей Пісочинських 1644, 1646; сосницький урядник Пісочинських 1650.
7. Посол на сейми 1662, 1666, 1667 з Черн.

8. Пісочинський О.
9. Дер. Риків 1644, уступлена того ж року О. Пісочинському.

33

1. Мінвід Станіслав.
2. Троцьке вво.
4. Н.-сів. пстол. 29.09.1623–1646.
6. Жовнір, учасник інфлянтської 1600–1602 і московських 1609–1618 експедицій.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. С. Подолів (8 д.), дер. Сапічик 1620.
10. Кальвініст.

34

1. Ростопча Каспер.
2. Волинське вво.
3. Софія з Бортник; син Андрій.
4. Н.-сів. пис. 17.01.1637–1647, н.-сів. пстол. 1648 – перед 06.1661.
6. Жовнір, учасник Смоленської війни в складі хоругви О. Пісочинського.
7. Посол на сейм 1641 з Черн.
8. Пісочинський О.
9. Дер. Кояковичі, Клин (14 д.) (остання поступлена С. Гісмонту 1642); дер. Студенок за поступкою А. Огницького 1641; дер. Савинки (5 д.) 1642, слоб. Туханів 1645 за поступкою С. Гісмонта; дер. Оболонь (11 д.), викуплена у Я. Осинського 1646.

35

1. Криницький Теодор на Басані.
2. Київське вво.
3. Анна з Садковиць; син Стефан, житомирський чашн.
4. Черн. пстол. 21.03.1633 – раніше 12.1641.
8. Ймовірно Кисіль А.; брав участь у нападі Киселя на добра О. Пісочинського 1635.
9. Дер. Осьмаки (7 д.)
10. Православний.

36

1. Кисіль Олександр.
2. Волинське вво.
3. Шкаровська Ельжбета; сини Володимир, н.-сів. ловч. 1694, Вацлав, Ілля, Бенедикт, Ярослав; доньки Анна і Н., дружина Габріеля Фаренсбаха.
4. Черн. пстол. 8.12.1641–1647.
6. Жовнір, учасник Хотинської битви, пруської експедиції 1626.
7. Посол на сейм 1637.2 з Черн.
8. Кисіль А., двоюрідний брат.
9. Сс. Вишнин, Зметнів, Пекарів (17 д.), поступлені (крім Вишнина) О. Пісочинському 1641; Горбів, Уздиця 1635.
10. Православний; підписався під актом обрання С. Косова 1647.

37

1. Борецький (Боженцький) Павло.
2. Люблінське воєводство.
3. Житкевич Олександра; син Михайло.
4. Черн. пстол. раніше 02.1645 – після 06.1645.
5. Київський війський 1646–1671.
7. Посол на сейм 1645 з Черн.; маршалок люблінського реляційного сеймику 10.09.1658.

38

1. Гульчевський Станіслав.
2. Мазовецьке вво.
3. Краєвська Ядвіга.
4. Черн. пстол. друга половина 1645 (по П. Борецькому) – 1649.
5. Віце-адміністратор королівських українних маєтностей 1641–1648 (державця Миргорода і Жигмонтова); варшавський стольник 1649.
7. Корол. посланець до Б. Хмельницького 1649 і 1650.
8. Конєцпольський С., великий кор. гетьман.
9. Сс. Уздиця 1649, Осьмаки 1649.

39

1. Липчинський Томаш.
2. Люблінське вво.
3. Струпчевська Сузанна, вдруге одружена з Миколаєм Пенським.
4. Н.-сів. і черн. чашн. 18.02.1626 – раніше 02.1636.
6. Піший рtm. 1621, стражник полку Мартина Казановського 1623.
8. Казановський Мартин, подільський вда, польний кор. гетьман.
9. Сс. Ласконоги, Бобрик 1621, Глухів, Сабакино, Знякин 1623.

40

1. Глоговський Миколай.
2. Равське вво.
3. Казановська Олександра; сини Францішек, н.-сів. чашн., Самуель, н.-сів. псуд.
4. Н.-сів. чашн. 20.03.1636–1666.
5. Радомський клян 1666–1676.
6. Жовнір, учасник Смоленської війни в складі хоругви О. Пісочинського.
7. Посол на сейми 1639, 1662, 1666 з Черн.
8. Пісочинський О.
9. Сс. Баклан, Горбів, Петрищево (26 д.), дер. Пустогород (Санський город) 1634, пуст. Пакошин, Лапин, Байковське, Масин 1639; Пустогород постушений Себастьянові Маховському 1647.

41

1. Богушевич Гулкович Філон.
2. Київське вво*.
3. Донька Анастасія, дружина Адама Киселя.
4. Черн. чашн. 21.03.1633–1646.

8. Кисіль А.
10. Православний.

42

1. Воронич Самійло.
2. Київське вво*.
3. Вороницька Маріанна; доньки Ізабелла, Олександра, Анастасія.
4. Черн. чашн. раніше 25.04.1647 – 11.03.1649.
5. Київський пчаш. 1649–1651; поборця Київського вва 1646.
6. Корол. ртм. 1651.
7. Посол до Б. Хмельницького і Криму 1650.
8. Кисіль А.
10. Православний; підписався під актом обрання С. Косова 1647.

43

1. Іваницький Матіаш.
2. Волинське вво*.
3. Курцевичівна Маріанна, вдова по Кшиштофові Мишковському.
4. Черн. чашн. раніше 8.10.1647 – 11.1648.
5. Володимирський пста 1635–1636; володимирський коморник 1605.
7. Посол на конвокаційний сейм 1632 від Волинського; учасник елекцій короля 1633 і 1648.
8. Кисіль А.

44

1. Лев Стефан.
2. Київське вво*.
3. Микулинська Олена, перед цим дружина Бутовича, згодом Хлебовського.
4. Н.-сів. лов. 20.03.1636–1648.
5. Паволоцький державця Замойських 1641–1643.
6. Жовнір, ротмістр, обраний київською шляхтою 1648.
10. Православний; підписався під актом обрання Й. Тризни 1647.
11. Повернення шляхетства 1631.

45

1. Грязний Борис.
2. Московська держава.
3. Лозчанка Катерина; син Стефан.
4. Н.-сів. лов. 1638–1650.
5. Корол. двор. 1628.
6. Жовнір, учасник московських 1609–1618, пруської 1626–1628 експедицій, битви на Цецорі в складі хоругов Я. К. Ходкевича і полк. Нерффа.
8. Владислав IV.
9. 127 д.
10. Православний; підписався під актом обрання С. Косова.
11. Індигенат 1616; ліквідація обмеження в індигенаті займати земські уряди 1638.

46

1. Грушецький Броніслав.
2. Руське вво*.
3. Корицинська Маріанна; сини Самуель, черн. стол., Ян Францішек, черн. лов., Олександр, черн. лов.
4. Черн. лов. 25.10.1634–1649.
5. Галицький чашн. 1649–1666.
6. Жовнір, військовий суддя 1634; рtm. з Галицького повіту 1648–1654.
7. Посол на сейми 1640, 1641, 1642, 1646, 1647 з Руського.
8. Казановський М., польний кор. гетьман, подільський вда.
9. С. Волосковичі, остр. Холми 1635.

47

1. Келчовський Якуб Єжи.
2. Люблінське вво.
3. Ободенська Анна.
4. Черн. ловч. 1646 – раніше 01.1649.
5. Латичовський гродський писар 1640.
6. Жовнір.
7. Посол на сейм 1646 з Черн.
8. Потоцький М., великий кор. гетьман.
9. Третя частина Яковлевич, Кузняківщина, Муравейка, Миколаїв, Єриполе 1645.

48

1. Мілянєвський Ян.
2. Краківське вво.
3. Брат Якуб, н.-сiв. війський.
4. Н.-сiв. і черн. війський 7.03.1623 – перед 05.1634.
5. Корол. становничий 1625; супроводжував королевича Владислава у подорожі по Європі.
6. Жовнір, учасник московських 1609–1618, пруської 1626–1628, волоської (Цецора 1620) експедицій; московське ув'язнення з дружиною 1632–1633.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. Дер. Баликин, Домотканів 1620, пусті сел. Островок, Монастирщина 1623, дер. Лобки 1633, Татищево, сел. Долгинів 1634.

49

1. Мілянєвський Якуб.
2. Краківське вво.
3. Рогінська Барбара.
4. Н.-сiв. війський раніше 11.1639 – 21.04.1646.
5. Стародубський псуд. 1646.
6. Жовнір, учасник різних експедицій в складі хоругви О. Корвіна Госєвського, смоленського вди.
9. Дер. Баликин, Домотканів, Татищево, Лобки, Долгинів, сел. Монастирщина, 1635; Долгинів, Лобки, уроч. Мешканичі поступлені Стефанові Речинському 1644.

50

1. Себестіанович Ян.
2. Київське вво.
3. Солтанівна Богдана.
4. Н.-сів. війський 21.04.1646 – раніше 03.1668.
5. Менський урядник А. Киселя 1646.
8. Кисіль А.
9. Третина с. Яковлевичі 1644 (безправний державця).
10. Православний.

51

1. Зембжицький (Зубрицький) Криштоф.
2. Руське вво.
3. Жуцька Катерина; брати Ян, Мартин (двоюрідний ?).
4. Черн. війський раніше 08.1635–1644.
5. Поборця Черн. вва 1635.
6. Жовнір, учасник московських 1609–1618, волоської (Цецора 1620), пруської 1628 експедицій у складі хоругви ртма Станіслава Беджицького
9. Сел. Яковлевичі разом з братами 1621, друга третина Яковлевич по смерті Мартина 1629, 20 волок під м.Кобижча на уроч. Савинки 1629, с. Липськ (над р.Смолянка) 1633 (підтвердження).

52

1. Струпчевський Ян.
3. Вінковна Гальшка.
4. Н.-сів. пис. 20.03.1623 – раніше 13.01.1634.
6. Жовнір, учасник московських експедицій 1609–1611, 1616–1618; перебував у московському ув'язненні 1633.
8. Королевич Владислав Ваза.
9. С. Баклан, дер. Курів 1620, дер. Юрків 1633.

53

1. Волк Костянтин.
2. Київське вво.
3. Прокопівна Анна.
4. Черн. пис. 20.08.1634–1638.
5. Пис. Війська Запорозького 1625–1630.
6. Корол. ртм., учасник Смоленської війни; козацький плк., учасник війни з шведами 1635–1636.
7. Посол від козаків до короля 1627.
8. Владислав IV, Конєцпольський С., Пісочинський О., Кисіль А.
9. Хут. Піски і Підгірне в посесії за 2 тис. зол. від М. Калиновського 1636.
10. Православний.
11. Апробація nobilitaції 1629, 1638.

54

1. Солтан Миколай.
2. Київське вво.
3. Вольська Анна.
4. Черн. пис. 21.03.1633–1648.
5. Слуга Владислава IV.
6. Жовнір, учасник московських експедицій 1609–1618 у складі хоругов віленського каштеляна Миколая Глебовича і смоленського каштеляна Бальцера Стравінського.
8. Владислав IV, Кисіль А.
9. Дер. Ковенки, Шалигине, Дробишів 1630; мко Дівиця, поступлена А. Киселю 1633; с. Канин або Онисів Хутір, слоб. Напоровка, поступлені Олександрю Луцевському і Теодорі Колпитовській 1644.
10. Православний.

55

1. Карвовський Войцех.
2. Мазовецьке вво.
3. Вишневська Катерина.
4. Н.-сів. меч. 10.1639 – раніше 19.07.1647.
6. Поручник хоругви Гіацинта Мелецького 1634.
9. Дер. Юдинів 1634, сел. Міхновичі, Ілляшове, Середнє 1636, пуст. Березова (за Судостю) за поступкою від Войтеха Скрездзького 1643, пуст. Долбунів 1644.

56

1. Осинський Ян.
2. Руське вво.
4. Н.-сів. меч. 19.07.1647–1651.
5. Слуга Пісочинських 1646.
6. Жовнір, учасник інфлянтської 1600–1602 і московських 1609–1618 експедицій.
8. Пісочинський О.
9. Сс. Береза, Болонне (23 д.)

57

1. Лютомирський Ян.
2. Добжинська земля або Серадське вво.
3. Донька Ельжбета, дружина Яна Баліцького 1634.
4. Черн. меч. 12.08.1634 – раніше 01.1649.
6. Жовнір, учасник мультянської 1600 і московських 1609–1618 експедицій.
7. Посол на сейми з Черн. 1639, 1641, 1647.
9. Гор. Липове, 30 волок над р. Ромнем 1628, поступлені зятеві й доньці 1634, забрані Криштофом Гоздовським і повернені після його смерті 1644; гор. Грайворон, Дригайлів (всього 500 волок) 1633 (підтвердження); уроч. Біленичі 1641 (1644 – підтвердження).
10. Кальвініст (?)

58

1. Сипович Станіслав.
2. Брацлавське вво.
4. Н.-сів. городничий 1635 – 7.02.1639, н.-сів. скар. 20.03.1636 – 20.03.1641.
8. Пісочинський О.
9. Дер. Кочурівка, Студенок (24 д.), дер. Кошобри (Кочерги?) (до 7.02.1639).

59

1. Янковський Ян Михайло.
2. Брацлавське вво.
3. Н, донька Якуба Пісочинського; син Олександр.
4. Н.-сів. скар. 20.03.1641 – 09.1659.
6. Жовнір, учасник Смоленської війни в складі хоругви О. Пісочинського.
8. Пісочинський О.
9. С. Козинки за уступкою О. Пісочинського 1643.

60

1. Ясликовський Михайло.
2. Київське вво.
3. Син Габріель, глухівський урядник Пісочинських 1650.
4. Черн. скар. 29.08.1634–1647.
6. Жовнір, учасник московських експедицій 1609–1618, Хотинської битви в складі хоругви королевича Владислава, Смоленської війни в складі хоругви О. Пісочинського.
8. Владислав IV, Пісочинський О.
9. Дер. Охромієвичі, слоб. Ладинка 1620; остр. Червовський, Козонецький, Холми, сел. Чортиківське, Листвин, Козар 1623; Верхолісся, остр. Жуковича і Заміський, поступлені Миколаєві Киселю 1635; остр. Убідський, Сядрин 1634; с. Лосинівка (4 д.); Вишнин, Зметнів, Пекарів (17 д.) за поступкою Олександра Киселя 1638
10. Православний.

61

1. Колчинський Криштоф.
2. Руське вво.
3. Потенція з Говлочина.
4. Черн. скар. 1647–1673.
6. Поручник хоругви Ганнібала у Цецорській битві (двічі поранений); поручник хоругви Ф.Воронича під Хотинном і кор. стражника Яна Госліцького; поручник хоругви А.Киселя в Смоленській війні.
7. Посол на сейм 1658 з Черн.
8. Кисіль А.
9. Пуст. Орлибрід 1634; с. Яслівці, поступлені М. Фірлею Броневському 1641; пуст. Гузиківщина, Мутичів, Дороданка 1645; с. Кульчинівка (24 волоки) 1668 (підтвердження).
10. Православний; підписався під актом обрання С. Косова 1647; член Луцького Хрестовоздвиженського братства.

62

1. Угорницький Станіслав.
2. Руське вво.
3. Сантаровська Катерина.
8. Черн. скар. 1647–1648.
9. Лосинівка за поступкою Ольбрихта Вишневського 1647, Омбиш.
10. Православний.

63

1. Арцишевський Мартин
4. Н.-сів. городничий 2.04.1621–1632.

64

1. Горчинський Ян.
4. Н.-сів. городничий 7.02.1639–1668.
6. Товариш хоругви О. Пісочинського 1639.
8. Пісочинський О.
9. Дер. Кошобри (Кочереги) як належність до городництва 1639.

Додаток № 6
Персонал Новгород-Сіверської гродської канцелярії

Прізвище, функції	Крайні дати або згадка про службу	Джерело
1	2	3
Олександр Пісочинський, староста	22.X.1633 – 25.II.1641	МК – 180, 235–235 в.; ЛНБ, спр. 4139, арк. 4–5.
Ян Пісочинський, староста	25.II.1641–1678	ЛНБ, спр. 4139, арк. 4–5; Pułaski K. Kronika... T. 2. S. 150.
Адам Вишневський, субделегат	2.II.1636	ЛНБ, спр. 4138, арк. 177–177 зв.
Щасний Вишель, субделегат	3.IV.1636	ЛНБ, спр. 4061, арк. 27 зв.
Каспер Росточа, субделегат	15.VII.1637, 19.III.1639	ЛНБ, спр. 4061, арк. 99–100 зв.; спр. 4062, арк. 99–99 зв.
Реміґіан Горчинський, субделегат	30.XI.1638, 8.I.1639	ЛНБ, спр. 4062, арк. 79, 80–81.
Миколай Глоговський, субделегат	28.V.1642	ЛНБ, спр. 4064, арк. 27.
Ян Сковродка, субделегат	21.VI.1646 – 3.VIII.1647	ЛНБ, спр. 4066, арк. 61–61 зв.; спр. 4067, арк. 116–118 зв.
Самуель Дідковський, намісник старости	11.VI.1640	ЛНБ, спр. 4063, арк. 61.
Станіслав Буринський, намісник старости	20.XI.1642, 16.I.1643, 16.IX.1647	ЛНБ, спр. 4069, арк. 180–182; спр. 4064, арк. 109, 111; спр. 4139, арк. 143.
Миколай Лютостанський, підстароста судовий	VII–XI.1636	РГАДА, ф. 79, 1636, № 1а, л. 41, 42, 241.
Криштоф Муховецький, підстароста судовий	16.XII.1637 – 10.XI.1642	ЛНБ, спр. 4138, арк. 203; спр. 4108, арк. 209 зв.
Станіслав Ореховський, підстароста судовий	22.VI.1643 – 4.VII.1644	ЛНБ, спр. 4064, арк. 135–136; спр. 4065, арк. 108–108 зв.
Вацлав Кринський, підстароста судовий	21.VI.1646 – 9.I.1648	ЛНБ, спр. 4066, арк. 61–61 зв.; спр. 4139, арк. 152.
Ян Нарбут, намісник підстарости судового	29.XII.1636 – 19.I.1638	ЛНБ, спр. 4061, арк. 76–76 зв.; спр. 4062, арк. 4.
Реміґіан Горчинський, намісник підстарости судового	30.XII.1638	ЛНБ, спр. 4138, арк. 227 зв.
Самуель Дідковський, намісник підстарости судового	2.IX.1639 – 20.III.1647	ЛНБ, спр. 4062, арк. 123–124; ЦДІАК, ф. 25, спр. 255, арк. 407 зв.
Станіслав Буринський, намісник підстарости судового	7.XI.1637 – 17.I.1643	ЛНБ, спр. 4061, арк. 132–132 зв.; РГАДА, ф. 1473.1.927, л. 13.
Ян Закусило, намісник підстарости судового	19.XII.1640 – 2.III.1641	ЛНБ, спр. 4063, арк. 115, 152–152 зв.; спр. 4064, арк. 91–93.
Мартин Ягодинський, намісник підстарости судового	21.III.1641	ЛНБ, спр. 4063, арк. 156–157.
Криштоф Силич, намісник підстарости судового	26.VI.1642	ЛНБ, спр. 4064, арк. 43–43 зв., 113.
Ян Мелешко Пишковський, намісник пістарости судового	16.IX.1643	ЛНБ, спр. 4064, арк. 157–158.
Томаш Малаховський, намісник пістарости судового	3.VIII – 23.IX.1647	ЛНБ, спр. 4069, арк. 145–145 зв., 173–173 зв.
Станіслав Ореховський, гродський суддя	15.VII.1637 – 25.II.1643	ЛНБ, спр. 4061, арк. 99–100 зв.; спр. 4064, арк. 112–112 зв.

1	2	3
Мартин Київський, ґродський суддя	22.VI.1643 – 13.VI.1647	ЛНБ, спр. 4064, арк. 135–136; спр. 4139, арк. 142 зв.
Самуель Некрашевич, ґродський писар	29.XI.1636 – 23.IX.1647	ЛНБ, спр. 4061, арк. 76–76 зв.; спр. 4069, арк. 173–173 зв.
Самуель Дідковський, ґродський писар	10.XI.1640 – 21.III.1641	ЛНБ, спр. 4063, арк. 125–126 зв., 128, 156–157.
Самуель Мужилівський, ґродський писар	19.XI.1640 – 31.IX.1642	ЛНБ, спр. 4063, арк. 115; спр. 4064, арк. 70–70 зв.
Ян Закусило, реґент	26.IX.1646	ЛНБ, спр. 4068, арк. 79; спр. 4089, арк. 174.
Шимон Суронтовський, реґент	23.IX.1647	ЛНБ, спр. 4069, арк. 173–173 зв.
Самуель Дідковський, підписок	7.V.1637 – 26.X.1645	ЛНБ, спр. 4061, арк. 86 зв.; спр. 4066, арк. 89–89 зв.
Ян Закусило, підписок	8.I.1639 – 3.VI.1645	ЛНБ, спр. 4062, арк. 80–82; спр. 4066, арк. 40–41.
Сезонковський, підписок	2.III.1641	ЛНБ, спр. 4063, арк. 152–152 зв.
Шимон Суронтовський, підписок	16.I.1643	ЛНБ, спр. 4064, арк. 109, 111.
Пантелеєвич, підписок	22.VI.1643 – 16.I.1644	РГАДА, ф. 1473, д. 927, л. 10 об.; ЛНБ, спр. 4065, арк. 5–5 зв.
Дзвонковський, підписок	21.VI.1646 – 3.VIII.1647	ЛНБ, спр. 4067, арк. 115–115 зв.; спр. 4069, арк. 145 зв.
Ян Твардовський, возний	29.XI.1636 – 21.VI.1646	ЛНБ, спр. 4061, арк. 76–76 зв.; спр. 4067, арк. 116–118 зв.
Ян Рожановський, возний	30.III.1639 – 10.XI.1642	ЛНБ, спр. 4062, арк. 102–102 зв.; спр. 4064, арк. 81–82.
Себастьян Зимницький, возний	26.XI.1642 – 26.XI.1643	ЛНБ, 4064, арк. 95, 97–98, 162.
Богдан Речицький, возний	16.I – 4.VII.1644	ЛНБ, спр. 4065, арк. 5–5 зв., 108–108 зв.
Андрій Дяковський, возний	9.III.1644	ЛНБ, спр. 4065, арк. 10–10а.
Федір Дробицький, возний	15.VII.1644	ЛНБ, спр. 4065, арк. 126.
Єрий Бриський, возний	19.III.1644 – 10.VII.1645	РГАДА, ф. 1473, д. 927, л. 32; ЛНБ, спр. 4066, арк. 89–89 зв.
Федір Засланський, возний	23, 25.VI.1645	ЛНБ, спр. 4066, арк. 67, 69.
Ян Требузький, возний	21.VI.1646	ЛНБ, спр. 4067, арк. 115–115 зв.
Максиміліан Кобринський, возний	16.IX.1647	ЛНБ, спр. 4139, арк. 143.

Додаток № 7
Персонал Чернігівської гродської канцелярії

Прізвище, функції	Крайні дати або згадка про службу	Джерело
1	2	3
Мартин Калиновський, староста	22.II.1633 – 1648	РМ – 214, л. 26 об. – 27.
Самуель Калиновський, староста	1648	VL. T. IV. S. 116.
Вавринець Горецький, підвоєвода (підстароста)	29.XI.1635 – 16.II.1644	РАН Кр., rkps 272, к. 87; ЛНБ, спр. 4108, арк. 211.
Павло Рихальський, підстароста судовий	7.XII.1637 – раніше 24.XI.1642	РАН Кр., rkps 263, к. 19, 18.
Мартин Горчинський, підвоєвода	30.VIII.1641	ІР НБУ, ф. X, спр. 10532.
Миколай Лосятинський, державця	24.XI.1642	РАН Кр., rkps 263, к. 18.
Ярема Казимир Воєводський, підвоєвода	18.XI.1644 – XII.1649	МК – 189, к. 229–231; РАН Кр. Rkps 8355, к. 30–31.
Юзеф Дразговський, намісник замку, намісник підвоєводи	1.III.1635 – 19.I.1637	Описание ЧЕ. Кн. 5. С. 171; ЛНБ, спр. 4108, арк. 200–201 зв.
Ян Турчинович, намісник воєводства, намісник підстарости	16.V.1635 – 28.I.1648	РАН Кр., rkps 264, к. 9; Описание ЧЕ. Кн. 5. С. 158; ІР НБУ, ф. 61, № 852.
Миколай Дубницький, намісник підвоєводства	6.IV.1639	ІР НБУ, ф. 61, № 835, с. 1–2.
Самуель Курбацький, намісник воєводства	20.VII.1640	ЛНБ, спр. 4063, арк. 81–82.
Самуель Калинський, намісник воєводства	19.V.1644	ЛНБ, спр. 4108, арк. 213.
Ян Скіндер, намісник воєводства	4.IV.1645	МК – 189, к. 229–231.
Миколай Васильковський, підстароста	25.VI.1645	РАН Кр., rkps 263, к. 21.
Миколай Денисович, намісник замку	20.III.1647	ЦДІАК, ф. 25, спр. 255, арк. 427.
Якуб Ореховський, гродський суддя	11.VIII.1641	ЛНБ, спр. 4108, арк. 206–207 зв.
Ореховський (Якуб? Мартин?), гродський суддя	12.XI.1642	ЛНБ, спр. 4064, арк. 83.
Мартин Ореховський, гродський суддя	16.II.1644	ЛНБ, спр. 4108, арк. 211.
Мартин Клопоцький, гродський писар	11.VIII.1635 – 16.II.1644	РАН Кр., rkps 264, к. 13; ЛНБ, спр. 4108, арк. 211.
Ієронім Гроховський, гродський писар	V–VI.1646	Tzw. ML. V.1, к. 268.
Одалковський, підписок	29.II.1636 – 20.VII.1640	ЛНБ, спр. 4061, арк. 17–17 зв.; спр. 4108, арк. 203 зв.
Даневський, підписок	19.I.1637	ЛНБ, спр. 4108, срк. 200–201 зв.
Ян Страцевич, возний	1.III.1635 – 6.XI.1635	Описание ЧЕ. Кн. 5. С. 171; РАН Кр., rkps 272, к. 91–93.
Ян Камінський, возний	17.IX.1635	ІР НБУ, ф. X, спр. 10887, арк. 1–4.
Григорій Заблоцький, возний	17.IX.1635 – 25.III.1636	ІР НБУ, ф. X, спр. 10887, арк. 1–4; МК – 182, к. 59–60 в.
Стефан Томашевський, возний	10.XI.1637 – 15.IV.1642	ЛНБ, спр. 4061, арк. 125–125 зв.; спр. 4064, арк. 23.
Олександр Шидловський, возний	15.III.1638	ЦДІАК, ф. 25, спр. 210, арк. 485 зв.
Ян Сеницький, возний	6.IV.1639	ІР НБУ, ф. 61, № 835, с. 1–2.
Якуб Петровський, возний	6.IV.1639 – 8.VIII.1645	ІР НБУ, ф. 61, № 835, с. 1–2; ЛНБ, спр. 4066, арк. 81–84, 85–87 зв.
Ян Матяшевич, возний	19.VI.1641 – 15.IV.1642	ЛНБ, спр. 4108, арк. 204–204 зв.; спр. 4064, арк. 24.
Марко Малишенко, возний	16.II.1644	ЛНБ, спр. 4108, арк. 211.

Додаток № 8
Населені пункти Новгород-Сіверського уїзду
на час входження до складу Речі Посполитої *

Населений пункт; належність до стану	Кількість підданих на кінець червня – початок липня 1619 р.	Володілець за Московської держави, сплачувані податки чи повинності	Хто отримав і який статус поселення у Речі Посполитій	Кількість димів і належність у 1638 р.
1	2	3	4	5
Ананчин, пустош			Лукаш Некрецький; пустош до 1623	4; разом з Горками; Войцех Корицький
Андрейковичі, село Радогоського стану	4	Цар; 30 пудів меду	Щасний Вишель; деревня 1621	10; Щ. Вишель
Араповичі, село Кологороднього стану	2	Марія Стухлева, вдова; служба боярині		2; О. Пісочинський як староста
Байковське, селище пуста		замкове	Залеські; селище пуста 1621	Миколай Глоговський; пустош 1639
Баклан, село Радогоського стану	2	Іван Шостов (Іван Ліпейов); осьмина жита, осьмина вівса	Ян Струпчевський; село 1620	12; Миколай Глоговський
Баликин, село Кологороднього стану	3	Сила Городничий (Сила Пересветов); служба бояринові	Ян Міляновський; деревня 1620	
Баничі, село Підпутивльського стану	пуста	Цар (Олексій Тарасов)	Петро Нецецький, Ян Грудзький; деревня пуста 1621	1; А. Вишневський
Берега, село Кологороднього стану	3	Іван Чортов; давали грішми 2 р.	Ян Осинський; деревня 1620	12; Ян Осинський
Березівське, селище пуста		Олексій Волков	Криштоф Базилик; селище пуста 1621	
Березник, селище пуста			Якуб Прошицький; селище пуста до 1627; поступка Стані- славові Папроцькому 1627	
Білокопитів, деревня пуста		Іван Стромоухов	Малхер Нивський; деревня пуста 1621	1; Ян Пресмонтович
Бирин, село Кологороднього стану	4	Яків Стромоухов (і Богдан Стромо- ухов?); служба бояринам	Щасний Вишель; деревня 1621	10; Щ. Вишель
Бобрик, деревня пуста Радогоського стану		Федір Щоголев	Томаш Липчинський; деревня 1621	
Богданів, село Підпутивльського стану	3	Григорій Некрасов; по 5 р. з диму	Мартин Бочковський; деревня 1620	?; Марко Садовський
Болонне, село Кологороднього стану	2	Іван Замятін; 6 пудів меду	Ян Осинський; деревня 1620	11; Ян Осинський
Борщів, село Радогоського стану	5	Філіп Чубаров; 12 пудів меду	Ян Довгялло; деревня 1621	2; Ян Маркович Гарабурда

1	2	3	4	5
Бучки, селище біля р. Вара			Еразм Стравінський; селище перед 1623	
Веригино, село Підпутивльського стану	4	Никодим Некрасов (Неухода Некрасов); 2 зл. грішми	Балтазар Яцковський; деревня 1621	3; О. Пісочинський
Верхне (Верхів), селище пусте		Олексій Волков	Криштоф Базилик; селище пусте 1621	
Вишнин, село Кологороднього стану	3	Василь Дуров; осьмина вівса, служба бояринові	Авдаким Вітовтов; деревня 1621	4; Михайло Ясликовський
Вікторів, село Підпутивльського стану	4	Цар; 9 пудів меду, півосьмини жита, грішми 10 р.		9; О. Пісочинський 1642
Вітельм, деревня			Еразм Стравінський; деревня 1620	5; Ян Кунинський
Волокитин, село Підпутивльського стану	5	Ігнат Тараканов; осьмина жита, осьмина вівса		3; О. Пісочинський
Ворон, село Підпутивльського стану	4	Григорій Арамеєв; по 15 р. з диму		4; О. Пісочинський
Воскресенщина, село Кологороднього стану	1	Спаський монастир; 2 пуди меду		1; О. Пісочинський
Встечна (Стечна), деревня пуста Радогоського стану		Григорій Вітонов	Мацей Малинка; деревня пуста 1621	
Вялки, деревня			Флоріан Неборовський; деревня перед 1625; Якуб Прошицький; деревня 1625	Францішек Залуза; пустош 1635
Гирин, деревня Кологороднього стану	5	Цар; 10 пудів меду		8; О. Пісочинський як староста
Глазів, село Кологороднього стану	10	Цар; 5 чвертей міри московської жита, 5 чвертей вівса		?; єзуїти
Глухів, село Підпутивльського стану	1	Якич, Кулесник (Іван і Василь Кукішнікови, Путинка Богданов); 2 осьмини жита	Марко Ковінський; деревня 1621; Томаш Липчинський, Войцех Пустоловський; 1623 деревня пуста	1; О. Пісочинський
Горбів, село Кологороднього стану	6	Волкови; з диму по 20 р.; служба бояринові	Авдаким Вітовтов; деревня 1621	6; Миколай Ґлоговський
Гординичі, деревня			Флоріан Неборовський; деревня до 1625; Якуб Прошицький; деревня 1625	
Гориця, деревня Радогоського стану		Василь Райщов, Ясенко Івущенко	Анджей Швейковський; деревня 1621	1; О. Пісочинський

1	2	3	4	5
Горки, село Кологороднього стану	1	Тимофій Волков; з диму по 20 р.; служба бояринові	Ян Зджитовецький; деревня 1621	4 (разом з Ананчином); Войцех Корицький
Горяни, деревня		Іван Оліферов	Ян Вольський; деревня 1621	Ян Цишковський 1634
Гриденки, деревня пуста над р. Бніна		Федір Жуковець	Олександр Краєвський; деревня пуста 1621	Реміґіан Горчинський по Григорію Гладкому; пустош 1637
Гремяч, деревня			Еразм Стравінський; деревня 1620	30; Ян Кунинський
Дешковичі, село Радогоського стану	2	Іван Стухлев; осьмина жита, осьмина вівса, пуд меду	Ян Маркович Гарабурда; деревня 1620	2; Ян Кунинський
Дробишів, село Кологороднього стану	3	Кучюкові (Богдан, Юрій, Злоба Арсенійовичі)	Ян Запорський; село 1620; Миколай Солтан; село 1630	
Дубовичі, деревня пуста Кологороднього стану		Іван і Михайло Васильовичі Яїни	Остафій Будзилло; деревня пуста 1621	Криштоф Бонецький 1635; 2; Анджей Ісерницький 1638
Єсмань, пустош			Стефан Огницький; пустош 1629	Станіслав Вітковський; село 1646
Жадів, деревня			Еразм Стравінський; деревня 1620	3; О.Пісочинський
Жорнівка, село	4	Спаський монастир; повинність до монастиря		4; К. Раєцький
Забіличі, деревня пуста Кологороднього стану			Єжи і Станіслав Лауданські; деревня пуста 1621	3; Ян Яцкевич
Заболотів, село Кологороднього стану	2	Спаський монастир; 3 пуди меду		4; О. Пісочинський 1642
Заболотів, село Підпутивльського стану	4	Богдан Ізносков, Леонтій Литвинов; 24 пуди меду, 40 р. з диму		4; О. Пісочинський 1642
Замигалє, деревня		Котельников	Станіслав Поцялковський; деревня 1621	
Зметнів (Узметнів), село Кологороднього стану	3	Василь Александров; осьмина жита та осьмина вівса	Авдаким Вітовтов; деревня 1621	7; Михайло Ясликовський
Зноб, село Кологороднього стану	6	Цар; меду пудів 10, гроші від риболовлі та бобрових гонів	Ян Завольський; деревня; 162?	10; О. Пісочинський як староста; 6; Петро Трубецький
Знякин, деревня			Іван Айдаров Волжинін (втік до Москви); Томаш Липчинський; деревня 1623	
Іваниличі, село Підпутивльського стану	6	Цар; чверть жита, чверть вівса, грішми 9 р.		

1	2	3	4	5
Іванкове (Іваничі), село Радогоського стану	1	Цар (Олексій Юдинов)	Криштоф Телішевський; деревня 1620	
Івантенки, селище Радогоського стану		Григорій Октонов	Іван й Івашко Волошенини; селище; поступка Я.Прошицькому; селище 1627	Ян Сковродка; село 1643
Івачків, село Кологороднього стану	1			
Івот, село Кологороднього стану	10	Цар; 12 пудів меду		6; О. Пісочинський як староста
Камінь, село Підпутивльського стану	3	Володимир Черепов; 10 р. з диму; служба бояринові		5; О. Пісочинський
Камінь, село Радогоського стану	3	Степан Стромоухов (Костянтин, Опанас і Степан Стромоухови); осьмина жита, осьмина вівса, за боброві гони 20 зл.	Адам Вишневський; деревня 1621	Адам Іздебський або Криштоф Муховецький (консенс останньому 1637)
Канинка, село Підпутивльського стану	10	Цар; 3 пуди меду, півосьмини жита, грошима 10 р.		
Кириївщина, село Кологороднього стану	1	Іван Сатанов; 4 пуди меду	Адам Бучинський; деревня 1621	1; О. Пісочинський
Кістер, село Радогоського стану	пусте	Цар (Кирило Уривков)	Щасний Вишель; деревня 1621	30; Щ. Вишель
Клин, село Кологороднього стану	3	Дмитро (або Іван) Стромоухов	Войцех Вноровський; деревня 1620	7; Каспер Ростопча
Княжа, село Підпутивльського стану	пусте	Цар; осьмина жита		
Ковенки, село		Гаврило Мільков, Олексій Калейшов	Ян Запорський; село 1620; Миколай Солтан; деревня 1630	
Коврижин, селище		Іван Бучиньов (Буцнев?)	Андрій Оборський, Давид Каменський; селище 1620	
Козин, село Підпутивльського стану	5	Цар; осьмина жита	Ян Несвястовський; деревня 1621	15; Я. Несвястовський
Комань, село Кологороднього стану	1	Григор Ізносков; 10 р. з диму, служба бояринові		1; О. Пісочинський
Костерів, село Кологороднього стану	1	Цар; 5 пудів меду		3; О. Пісочинський як староста
Кочурівка, село Підпутивльського стану	3	Цар; 1 осьмина жита, 1 осьмина вівса		13; Станіслав Сипович

1	2	3	4	5
Котельникове, село Підпутивльського стану	1	Федір Котельников		
Котлякове, село Радогоського стану	3	Матвій Миляков (Мітєю Мойсєєв); 1,5 осьмини жита, 1,5 осьмини вівса, 24 пуди меду	Фабіан Вноровський; деревня 1620	8; разом з Пушичами(?); Ф. Вноровський
Кочереги, село Підпутивльського стану	10	Юдинови, Карачовці; 5 осьмин жита		7; О. Пісочинський
Кояковичі, село Кологоднього стану	1	Суркас (Сурбаз?) Биков; пів пуду меду, грішми ?	Михайло Ессенко; деревня 1621	7; К. Ростопча
Крупець, село Підпутивльського стану	7	Цар; 1,5 пуду меду, чверть жита, чверть вівса, 16 зл. грішми		15; О. Пісочинський
Курганська, пустош		Степан Савинков	Ян Реґновський; пустош 1621; поступка Щ. Вишлю 1629	
Курів, село Радогоського стану	2	Тимофій Чубаров; по осьмині жита і вівса, 6 пудів меду	Ян Струпчевський; деревня 1620	
Ласконоги, село Кологороднього стану	4	Іван Волжинін Айдаров; служба бояринові	Томаш Липчинський; село 1621	Миколай Пенський
Ленків, село Кологороднього стану	2	Яків Стромюхов (Богдан Стромюхов, Василь Дуров, Семен і Степан Локішови); 9 пудів меду, служба бояринові	Стефан Огницький; деревня 1623	2; Стефан Огницький
Липки, село Кологороднього стану	1	Спаський монастир; 8 пудів меду		1; О. Пісочинський
Литвиновичі, село Підпутивльського стану	5	Леонтій Литвинов; 6 пудів меду		9; О. Пісочинський
Лобки, село Радогоського стану	1	Михайло Чубаров (Федір Чубаров); по осьмині жита і вівса	Ян Міляновський; деревня 1633	2; Якуб Міляновський
Лукине, село Радогоського стану	1	Василь Дуров; 4 пуди меду, служба бояринові	Ян Маркович Гарабурда; селище перед 1629	
Лучники, село Кологороднього стану	3	Цар (тримав Федір Польцов); 30 пудів меду	Щасний Вишель; село 1621	20 (разом з Терехівкою і Глушицями); Щ. Вишель
Любитів, село Підпутивльського стану	5	Василь і Микита Люшини; 15 пудів меду, 1 р. грішми	Іван Вітовтов; 1621	4; О. Пісочинський

1	2	3	4	5
Мамекин, село Кологороднього стану	6	Василь Дуров; по 3 осьмини жита і вівса, служба бояринові	Еразм Стравінський; село 1620	
Марковськ, селище пусте		Василь Дуров	Григорій Куровський; селище пусте	
Медведів, деревня Кологороднього стану		Волокита Чортов	Ян Волк; деревня 1620	
Мертва, деревня пуста		двірцева	Себастьян Ястрембський; деревня пуста 1621	1; С. Ястрембський
Мезин, село Кологороднього стану	4	Цар; 20 пудів меду, 2 зл. грішми	Еразм Стравінський; село	12; Я. В. Карський
Мелин (Мельня), село Підпутивльського стану	10	Монастиря св. Трійці; повинність і 30 пудів меду		
Микулин, село Кологороднього стану	1	Цар; 4 пуди меду		1; О. Пісочинський як староста
Михалівка, деревня		Іван Козлов	Матей Реутський; деревня 1621	Якуб Горський 1635 за поступкою від М. Реутського; ґрунт пустий
Монастирщина, селище пусте			Ян Мілянський; селище пусте	
Мурав'є, село Кологороднього стану	2	Іван Козлов; служба бояринові	Андрій Оборський; деревня 1620	2; О. Пісочинський
Мутин, село Підпутивльського стану	4	Костянтин Стромоухов; 8 пудів меду	Еразм Стравінський; село 1620	13; Адам Вишневський
Некрасове, село Підпутивльського стану	3	Олексій Півзий(?) (Ілля Андрійович Некрасов); 1,15 р., півпуда меду, служба бояринові	Олександр Липський; деревня (названа Василівка) 1621	4; Олександр Луцевський
Новосілки, село Підпутивльського стану	3	Богдан і Юрій Кучюкови; по осьмині жита і		
Новосілки, село Підпутивльського стану	3	Спаський монастир; повинність до монастиря		1; О. Пісочинський
Облошки, село Підпутивльського стану	4	Ігнат Корняковський; півпуда меду, 2 р. грішми		Михайло Ессенко; слобідка 1647
Огоновське, селище біля р. Вара			Еразм Стравінський; селище перед 1623	
Олтар, село Кологороднього стану	4	Цар; 3 пуди меду, 1 зл. ? грошів		18; єзуїти
Островки (Остроушки), село Кологороднього стану	3	Степан Савинков; служба бояринові	Ян Реґновський; деревня 1621; поступка Щ. Вишлю 1629	

1	2	3	4	5
Островок, селище пусте			Ян Міляновський; селище пусте 1623	
Очкин, село Кологороднього стану	2			2; О. Пісочинський як староста
Павловське, селище пусте		Григорій Булгаков	Томаш Жуховський; селище пусте 1621	Петро Пясецький; селище 1649
Пекарів або Зубинки, село Кологороднього стану	2	Іван Волюнін; 3 пуди меду, служба бояринові	Авдаким Вітовтов; деревня 1621	6; М. Ясликовський
Петрищево (Тарасків), деревня Радогоського стану			Станіслав Пшибишевський; деревня 1623	2; Миколай Ґлоговський
Печеніги, село Кологороднього стану	7	Сергій Волков (і Дементій Аладьїн?); 1 р. з диму, 8 пудів меду	Щасний Вишель; деревня 1621	10; Щ. Вишель
Погар, село Радогоського стану	4	Цар (Іван Щобльов); 15 пудів меду	Ян Вишковський; деревня 1620	55; О. Пісочинський
Погаричі, село Підпутивльського стану	2	Цар (Марко Юдинов, Петро Коренев); дві з половиною чверті жита, півосьмини вівса	Матіаш Бучинський; деревня 1620	
Погорілець, деревня		Кирило Уривков	Щасний Вишель; деревня 1621	2; О. Пісочинський
Подолів, село Підпутивльського стану	1	Олексій і Степан Булгакови; 14 пудів меду, 1 р. (=3,10 зл.)	Станіслав Мінвід, 1620	8; С. Мінвід
Покошичі, село Кологороднього стану			Ярош Таргоня; село 1632	8; Ярош Таргоня
Полошки, село Підпутивльського стану	10	Афанасій і Сава Корняковські; 10 р. грішми	домініканці; село 1625	14; домініканці
Понорниця, село Кологороднього стану	пуста			3; О. Пісочинський як староста
Порохонь, село Кологороднього стану	2	Цар; 7 пудів меду		7; О. Пісочинський як староста
Посудичі, село Радогоського стану	3	Цар (Богдан Стромоухов, Василь Санков); осьмина жита, 4 пуди меду, 4 зл. грішми	Давид Каменський, Андрій Оборський; село 1620	3; О. Пісочинський
Пустогород, селище		замкове	Ілля Волошенин; селище 1621	6; Миколай Ґлоговський
Пушкарі, село Кологороднього стану	5	Василь і Михайло Пушкарьови; служба бояринам	Ян Худзінський; деревня 1622	Криштоф Муховецький (?)

1	2	3	4	5
Радичів, село Кологороднього стану	3	Іван Козлов; 4 пуди меду	Еразм Стравінський; деревня 1620	8; Я. В. Карський
Риботин, село Кологороднього стану	5	Цар; 25 пудів меду		10; О. Пісочинський як староста
Риків, село Кологороднього стану	4	Сава Юркін (Григорій Юркін, Андрукін); ? р. з диму	Миколай Кирик; деревня 1620	5; М. Кирик
Ричів, село Підпутивльського стану	9	Федір Булгаков; 4 пуди меду	Мацей Малишка (Малинка); деревня 1621	
Савинки, село Кологороднього стану	2	Василь Савинков (Ілля й Теофан Савинкови); 6 пудів меду	Ян Довгялло; деревня 1621; Самуель Гісмонт; деревня 1624	5; Самуель Гісмонт
Салигине (Шалигине), село Підпутивльського стану	7	Юрій Беззубцов; по 3 осьмини жита і вівса, 10 р. грішми	Ян Запорський; деревня 1620; Миколай Солтан; деревня 1630	Миколай Солтан (?)
Сапічик, деревня пуста		Василь Степанов, Микита Тимофєєв	Шимон Венгерський; деревня пуста 1621	
Сварків, село Підпутивльського стану	8	Іван Стромоухов; 10 пудів меду, 20 р. грішми		10; О. Пісочинський
Себестіановичі, село Радогозького стану	1	Ігнат Дуров; служба бояринові	Тимофій Ворона; деревня 1620	6; Ворона (Тимофій?)
Случевськ, село Кологороднього стану	9	Іван Козлов, Дмитро Кирєєв, Василь Закусцин (Іллюшин); 3 пуди меду, служба бояринам	Еразм Стравінський; село 1620	10; Ян Кунинський
Слушило, деревня пуста		Василь Гусєв	Ян Завольський; деревня пуста 1621	
Сліпород, село Підпутивльського стану	4	Тимофій Некрасов; 2 р., служба бояринові	Матей Івицький; деревня 1621	3; Матей Івицький; 3; О. Пісочинський 1642
Собичів, деревня Кологороднього стану		Сутурма й Гришко Чортови	Ян Волк; деревня 1620; поступка Лавринові Могильницькому 1623	2; О. Пісочинський
Сопич, село Підпутивльського стану	пусте	Цар (Василь Іллюшин, Микита Тимофєєв)	Станіслав Мінвід; деревня 1620	5; О. Пісочинський 1642
Сохач, село Кологороднього стану	4	Цар; 11 пудів меду		6; О. Пісочинський
Спаське поле, село Кологороднього стану	6	Цар; по 2 осьмини жита і вівса		10; О. Пісочинський як староста
Страчів, село Підпутивльського стану	5	Спаський монастир; повинність до монастиря		2; О. Пісочинський

1	2	3	4	5
Студенок, село Підпутивльського стану	5	Семен Безобразов (Федір Безобразов); по осьмині жита і вівса, 15 р. грішми	Ян Антонович і Якуб Храновський; деревня 1620	11; С. Сипович, А. Огницький
Суворовськ, село Радогоського стану	2	Матвій Ізносков; 4 пуди меду	Анджей Пуцнівський; деревня 1621	9; Адам Вишневський
Сулешове, село Підпутивльського стану	5	Сулешов; дві з половиною осьмини жита, півпуда меду		16; Стефан Речинський; 16; О. Пісочинський 1642
Татищево, село Радогоського стану	1	Чубаров; панщина бояринові	Якуб Мілянвський; деревня 1634	2(?); Якуб Мілянвський
Теребеничі (Требениця), деревня пуста		Григорій Октонов	Іван й Івашко Волошенини; деревня пуста	Францішек Залуза; пустош 1635
Топоркове, селище пусте			Анджей Суходольський; селище пусте 1621	1; А. Суходольський
Тулиголів, село Підпутивльського стану	6	Цар; 6 пудів меду, з димів по 6 р.		13; домініканці
Туханів, деревня		Воїн Ланов	Гаврило Матвійович Ловшин; деревня 1621	перед 1645 р. слобідка Самуеля Гісмонта
Уздиця, село Підпутивльського стану	4	Олексій Юдинов; осьмина жита, по 1 р. з диму	Авдаким Вітовтов; деревня 1621	10; О. Кисіль 1635; 10(?); О. Луцевський
Уланів, село Підпутивльського стану	4	Цар; 1 пуд меду, по чверті жита і вівса	домініканці; село 1625	57; домініканці
Хатерин, село Кологороднього стану	1	Федір Булгаков; служба бояринові		
Хильчиці, село Кологороднього стану	4	Цар (Афанасій Боровиков, Філіп Голіков); з Хильчиць і Очкина 1 пуд меду, 2 зл. грішми	Матіаш Бучинський; деревня 1620	12(20?); С. Речинський
Холопків, село Підпутивльського стану	4	Цар (Мартин Беззубцов, Олексій Касумов); 4,5 чверті жита і осьмина вівса	Теофіл Ковнацький; деревня 1621	12; Адам Вишневський
Храповичі, село Кологороднього стану	2	Булгаков; служба бояринові		
Чаусів, село Радогоського стану	4	Василь Дуров; по 2 осьмини жита і вівса, 2 пуди меду	Еразм Стравінський; деревня 1620	2(?); Ян Кунинський
Чигин, деревня пуста		Дмитро й Іван Стромоухови	Станіслав Дрогомир; деревня пуста 1621	4; Станіслав Дрогомир

1	2	3	4	5
Чолгузи, село Підпутивльського стану	3	Федір Гавритков; по осьмині жита і вівса		
Чортория, село Підпутивльського стану	3	Цар; 6 пудів меду, 1 р. грішми	Ян Несвястовський; деревня 1621	15; Я. Несвястовський
Чубарів, деревня		Іван Чубаров	Фабіан Вноровський; деревня 1620	??; Стефан Речинський
Чулатів, село Кологороднього стану	4	Іван та Костянтин Стромоухови; 6 пудів меду	домініканці	4; домініканці
Шабалине (Шабалин), деревня			Василь Александров (втік до Москви); Томаш Липчинський; деревня 1623	1; Олександр (Валентин?) Луцевський
Шептаки, село Кологороднього стану	10	Богдан Ізносков (і Дементій Аладьїн); по дві чверті жита і вівса, 8 пудів меду	Щасний Вишель; деревня 1621	20; Щ. Вишель
Щерби (Щебре), селище			Стефан Ольшевський; селище 1621	
Юдинів, село Радогоського стану	2	Василь Люшин (Іван Стромоухов, Василь Люшин); по осьмині жита і вівса, 5 пудів меду	Павло Закревський; деревня 1620	12; Войцех Карвовський
Юрків, деревня		Федір Павлов	Миколай Полікша; деревня 1620	
Юхнів, село Кологороднього стану	3	Іван Войнов; 6 р. з диму, по чверті жита і вівса, служба бояринові		3; Вронський (?)
Якличі, село Кологороднього стану	1	Семен Лакисов (Семен Опанасов і Семен Андросов?); 3 пуди меду	Мартин Бочковський; деревня 1621	4; О. Пісочинський
Ярославець, деревня пуста		Семен Микитин	Ян Василевський; деревня пуста 1621	Адам Вишневський 1635; Марко Садовський перед XI.1639

* у дужках у третій колонці подані альтернативні документальні дані щодо володільців населених пунктів.

Додаток № 9

Маєтності Чернігівського уїзду на час входження до складу Речі Посполитої (за даними Коронної і Руської метрик)

Населений пункт; належність до стану (волості)	Володілець за Московської держави	Хто отримав і який статус поселення у Речі Посполитій	Зміни (реальні й потенційні) володільців протягом 1620 – початку 1630-х рр.	Кількість димів у 1638 р.
1	2	3	4	5
Бахмач, городище		Ян Кимбар Храновський; городище 1623		30; Войцех Вишель
Березовець, присілок		Зигмунт Казановський; присілок 1623		
Блистовичі (Блистова), деревня	боярські сини Дмитро й Іван Лапа Полякови, Степан Репецький, Дмитро Шемяков, Левон Копачов, Петро Медведєв, Денис Дворников, Микита Старуков, Борис Костян, Світаєв, Свєтоозервянин, Дмитро Ушаков	Володимир, Василь і Павло Солтики; деревня 1621		30; Василь і Павло Солтики
Борзна, городище		Щасний Вишель; городище 1621	поступка Францішкові Вишлю; 1635	202; місто; Войцех Вишель
Валайковський "острів", Домислинська волость	боярський син Яків Некрас	Адам Беджицький; 1621	консенс на поступку Адамові Казановському 1635; консенс на поступку Василеві Солтику по А. Беджицькому Юрієві Красовському; острів пустий 1635	
Волинка (Волиничі)	Чернігівська церква Іллі Пророка	Петро Крухельський; 1621(?)	Ян Куновський за поступкою П. Крухельського до 1626	30; Юрій Красовський
Володимирів, городище пuste		Володимир, Василь і Павло Солтики; городище пuste	Василь і Павло Солтики; городище 1634	Василь і Павло Солтики; городище 1640
Волосковичі "острів"	Григорій Корсенін	Андрій Волк 1631	Броніславові Грушецькому за поступкою від Кирика Чижя 1635	40; село; Василь і Павло Солтики
Гариця (Гориця), деревня	боярські сини Василь Райщов, Ясен Івущенко	Анджей Швейковський; деревня 1621	Марціан Решотарський 1635; консенс на поступку Миколаєві Киселю; деревня 1637	6; Василь і Павло Солтики
городище над р. Гутка при Слязиному полі		Грицько Веркій; осадчий 1625		

1	2	3	4	5
Гусява, пустош		Адам Ричковський	Ґжеґож Блонський 1629; пустош	19; село; Василь і Павло Солтики
Дівицькі ґрунти		Самуель Володкевич; 1623	консенс на поступку Станіславові Пянчинському 1627; надання Миколаєві Солтану; містечко 1633	125; містечко; Адам Кисіль
Домислинський "острів"	боярські сини Света Долгий, Філіп Коденьов і Григорій Потапов	Петро, Іван і Федір Солтики; 1621		поступка Адамом Казановським А. Киселю; село Домислин 1645
Дорогинка, слобода		Миколай Коссаковський; слобода 1621		(150 – ???); містечко; М. Коссаковський
Дурмянків, деревня		Амброзій Сачко; деревня 1621		4; Василь і Павло Солтики
Житне, городище	Належало до Чернігівського замку	Адам Калиновський 1620		
Жуковича, "острів", Домислинська волость		Петро Крухельський 1621	продаж Михайлові Ясликовському до 1625; консенс на поступку М. Киселю 1635	
Заміський "острів", Домислинська волость		Іван Величко 8.III.1621; Петро Крухельський 28.III.1621	продаж П. Крухельським М. Ясликовському; консенс на поступку М.Киселю 1635	
Зичники, борок	Василь Райщов, Ясенко Івущенко	Анджей Швейковський; борок 1621		
Злотинська, слобода		Борис Грязний; слобідка 1624	потвердження йому ж 1628	6; Золотинка; Б. Грязний
Івангород		подані на осаді Михайлові Вороничу 1624	спірне між Самуелем Пацом та Михайлом Вороничем	104; містечко; Петронелла Тризнянка
Камінь, обрубець, Перекопський ґрунт		Онись Гришкович 1623		
Клочків, деревня	боярські сини Василь і Малюта Цадаїнови	К. Харленський; деревня 1620		66; Криштоф Харленський
Княгинино, городище	боярські сини Осип Каменєв, Русин Радулін	Себастьян Ґлембоцький; слобода Сновецизьк 1621	поступка Самуелеві Пацу; слобода 1626	
Козар, селище пуге		Михайло Ясликовський 1623		
Козленичі, село	Матвій Артюхов, Василь Берсин	Матвій Артюхов, Василь Берсин	Ян Сіножацький; село 1632	17; Ян Сіножацький
Колчів, деревня	Яків Костеневич, Богдан Мацков, Микита Замуразький, Філіп Сочинов, Андрій Аліпардов, Василь Дешков, Іван Кустов	Володимир, Василь і Павло Солтики; деревня 1621		39; Василь і Павло Солтики

1	2	3	4	5
Копачів, селище пусте	боярський син Іван Копачов	Криштоф Сіножацький; селище пусте 1620		29; К. Сіножацький
Крупичполе		подані на осаду Михайлові Вороничу 1624	спірне між Самуелем Пацом та Михайлом Вороничем	1; Габріель Сцибор; 3; Миколай Малаховський; 3; пани ланові NN; 5; Скорупінський, Жадловський, Борковський; 1; лановий N
Куковичі, присілок		Зигмунт Казановський; присілок 1623		50; Адам Казановський
Кутчище, "острів", Домислинський стан	боярський син Суворов	Олександр Оловенецький; 1620		
Ладинка, слобода	боярин Мойсеев (або Василь Чудинов)	Михайло Ясликовський; слобода 1620		М. Ясликовський або Б. Грязний
Липове; городище 30 волок		К. Гоздовський	Ян Лютомирський 1628	
Листвин, деревня		Самуель Пац; деревня 1620	консенс Криштофові Пацу на поступку Олександрові Фацу; деревня 1622	30; Петронелла Тризнянка
Макошин, село		Зигмунт Казановський; село 1623		130; Адам Казановський
Максаків, присілок		Зигмунт Казановський; присілок 1623		9; Адам Казановський
Мацейове, селище пусте, Менський обруб		Лаврін Гришкович 1623		
Мокишин, деревня	боярські сини Русин Радулін, Осип Каменев, Гаврило Давидов, Суворов, Яків і Григорій Тараканови, Іван Бичков, Юрій Яковець, Іван Торбейов	Себастьян Глембоцький; деревня 1621	поступка Самуелеві Пацу; деревня 1626	66; Петронелла Тризнянка
Монастирище, городище над Удаєм		Петро, Іван і Федір Солтики; городище 1621		
Мохнатин, селище, Підгородній стан		Григорій Піотровський; селище 1621		43; разом з селом Зубрівкою
Некле, урочище 60 волок		Валентин Луцевський; урочище 1626		

1	2	3	4	5
Намир, присілок		Зигмунт Казановський; присілок 1623		
Овдіївщина 20 волок		Кельвановський, татарин	Валентин Луцєвський 1626	
Овдіївщина; урочище 100 волок		Кирило Ставровецький; урочище 1626		20; Кирило Ставровецький
Охромієвичі, деревня	боярський син Василь Чудинов	Михайло Ясликовський; деревня 1620		5; Миколай Кисіль
Печиська, селище		Криштоф Госкевич; селище 1625	К. Госкевич осаджував Берестовець; спірне з Солтиками	39; Берестовець; Василь і Павло Солтики
Радиль (Радунь), деревня	Атанас й Іван Бранікови, Петро й Григорій Коренєви	Фабіан Руцький; деревня 1621	Ян Калиновський; Боромики 1634?	30; Райдоляс чи Боромики; Ян Калиновський
Ргощ, селище пусте	Належало до Чернігівського замку	Адам Гарабурда; селище пусте 1620		10 (Рогощі); Павловський
Ринки (за Москви – Козай)		Михайло Ясликовський 1623		
Савянки, урочище під Кобижчею, 20 волок		Криштоф Зембжицький 1629		
Самбір, городище		Самуель Пац; городище 1620	консенс Криштофові Пацу на поступку Олександрові Фацу; деревня 1622	підтверження Янові й Домінікові Пацам; 1636
Седнів, слобода	боярські сини Осип Каменєв, Русин Радулін	Себастьян Глембоцький; слобода 1621	Уступка Самуелеві Пацу; слобода 1626	80; містечко; Петронелла Тризнянка
Сенявине, село	боярські сини Іван Сенявин, Микита Лежейцов	Бартош Раровський	Даджибог Керло за поступкою Б.Раровського 1629	10; Петронелла Тризнянка
Сиволож, городище пусте		Володимир, Василь і Павло Солтики; городище пусте 1621	Василь і Павло Солтики; городище 1628; у 1630 р. більше 200 сімей	понад 500; містечко; Василь і Павло Солтики
Слабин		Борис Грязний 1624; слобода	потвердження йому ж 1628; слобода	70; містечко; Б. Грязний
Смячеськ, деревня		Самуель Пац; деревня 1620	консенс Криштофові Пацу на поступку Олександрові Фацу; деревня 1622	30(?); Петронелла Тризнянка
Старе Верхолісся, деревня		Станіслав Зелінський; деревня 1623	поступка Криштофа Муховецького Миколаєві Киселю 1636	29; Миколай Кисіль
Стопилин "острів", Домислинський стан	боярський син Самуїл Чинобєйов	Миколай Олехнович; острів 1620	поступка Ярошові Таргоні; село(?)1625	17; Ярош Таргоня

1	2	3	4	5
Сядринський, "острів"	Матвій Артюхов, Василь Берсин	Матвій Артюхов, Василь Берсин	Ян Сіножацький; "острів" 1632	
Турія, село		Зигмунт Казановський; село 1623		9; Адам Казановський
Убідський, "острів"	Матвій Артюхов, Василь Берсин	Матвій Артюхов, Василь Берсин	Ян Сіножацький; острів 1632	
Ушня		Борис Грязний 1624	потвердження йому ж 1628	7; Б. Грязний
Холми, "острів", Домислинська волость	Василь Чудинов або боярський син Філіп Голіков	Михайло Ясликовський; 1623	Присуджено Андрієві Волку; захоплено М. Ясликовським 1625 внаслідок наїзду; консенс Кирикові Чижу на поступку Броніславові Грушецькому 1635	4; Ярош Таргоня
Чортиківське, селище		Михайло Ясликовський; селище 1620; селище пусте 1623		Григорій Піотровський; селище (?) 1637
Шарапове, селище пусте, Домислинська волость	боярський син Василь Целюков	Іван Величко; селище пусте 1621	Адам Казановський по Величку; городище 1636	11; село Шарапівка або Величківка; А. Казановський
Шостовиця			спірне між містом Черніговом та Борисом Грязним 1628; село; підтвердження Б. Грязному 1628	20; Борис Грязний
Юрівщина, "острів", Домислинська волость	боярський син Микита Чудинов	Єжи Церпіцький; 1621		15; село ?????; Єжи Церпіцький
Яковлевичі, селище	боярський син Петро Коренєв	Ян, Криштоф, Мартин Зебжицькі; селище 1621	Частина Мартина Криштофові; селище 1629	

Додаток № 10
Полонені, доставлені до Москви на початку 1633 р.
після взяття Новгород-Сіверського

Прізвище	Походження	Статус
1	2	3
Тишко Єкимов	Кричів, посадська людина	пашенний мужик
Павло Андреев	Кричів, посадська людина	пашенний мужик
Василь Федоров	Кричів	пушкар
Савин Марків син	Кричів	пахолок М. Ессенка
Богдан Микитин	Кричів	
Василь Максимов	Кричів	посадський чоловік
Іван Максимов	Кричів	посадський чоловік
Григорій Михайлов	Кричів	
Остап Дементьев	Кричів	посадський чоловік
Іван Степанів син Пісоцький	Кричів	гайдук
Матяш Філіпов	Кричів	козак
Федір Фомін	Кричів	
Василь Леонтьев син	Кричів	
Григорій Павлов	Кричівський повіт	посадський чоловік
Кирило Дерганов	Кричівський повіт	пашенний мужик
Іван Бонзик	Кричівський повіт	пашенний мужик
Михайло Фролов	Мстиславський повіт	пашенний мужик Яна Волка
Федір Фролов	Мстиславський повіт	пашенний мужик
Матяш Шелбалковський	Мстиславський повіт	селянин
Михайло Іванів син	Мстислав	пахолок пана Волка
Данило Семенов	Мстислав	козак
Матяш Кузьмин	Мстислав	пахолок пана Дрогомира
Кіндрат Павлів син	Могилів	посадський чоловік
Афонька Павлов	Могилів	гайдук
Тиміш Іванов	Могилівський повіт	пашенний мужик
Тиміш Ісаков Скупейкович	Бихівський повіт	пашенний мужик
Філіп Афанасьєв	Бихівський повіт	пашенний мужик
Павло Алферов	Бихівський повіт	пашенний мужик
Кіндрат Федоров	Бихівський повіт	пашенний мужик
Кирило Павлов	Бихівський повіт	пашенний мужик Кунинських
Вакула Федоров (Олферов)	Бихівський повіт	пашенний мужик
Давид Аврамов	Бихів	пашенний мужик
Якуб Матвеев	Бихів	козак
Іван Федоров	Бихів	
Роман Сергеев	Бихів	пашенний мужик
Федір Єремеев	Бихів	купець
Федір Алферов	Оршанський повіт	пашенний мужик
Петро Родіонов	Оршанський повіт	пашенний мужик
Сава Афанасьєв	Мінський повіт	пашенний мужик
Григорій Потапов	Пропойський повіт	служив Яну Кунинському
Алфім Лаврентьев	Чичерськ	пашенний мужик
Григорій Калістратів син	Чичерський повіт	пашенний мужик
Ларка Артемов	Смоленський уїзд	холоп пана Залеського
Ян Станіславов	Новгородський повіт	пашенний мужик
Іван Тарасов	Горський повіт	
Михайло Єрмаков	Носівка	козак
Філіп Прокоф'єв син	Носівка	посадська людина
Філіп Прокоф'єв	Носівка	козак

1	2	3
Григорій Мойсеєв	Носівка	козак
Іван Єлсимацький	Носівка	козак
Іван Наумов	Ніжин	
Андрій Богданов	Ніжин	
Олексій Колесников	Ніжин	козак
Севка Олексієв	Ніжин	
Іван Карпов	Ніжин	
Михайло Федоров син	Ніжин	козак
Степан Андрєєв	Ніжин	пашенний мужик
Гаврило Григор'єв	Ніжинський повіт	
Офрем Вишпольський	Виський повіт	гайдук
Ян Лончинський		пахолок пана Єсмонтовича
Каспер Мав'єв		пахолок пана Вишля
Федір Єремєєв		посадська людина
Павло Ковальський		посадська людина
Мартин Іванов		робоча людина
Миколай Ковицький		робоча людина
Бартош Якушевич		робоча людина
Андрій Іванов		чоботар
Матяш		вугільник, левунець
Герасим		вугільник, левунець
Філіп Прокоф'єв син		пашенний мужик
Гаврило Семенов		
Вакула Деревеник		
Максим Микитин син		
Михайло Іванів син		
Калинка Борисов		
Андрій Богданов		
Андрій Лаврент'єв син		
Матвій Степанов		
Федір Ремін		
Максак Степанов		
Олексій Кашевиков		
Савва Аляб'єв		
Василь Афанасьєв син Бонд		
Григорій Мосуєв		
Петро Радків син Дабатов		
Василь Бонзик		
Мартин Григор'єв		
Григорій Михайлов		
Андрій Богданов		
Калинка Іванів син Барков		

Додаток № 11
Населені пункти – володіння Пісочинських
у Новгород-Сіверському повіті

Населений пункт	Орієнтовна дата осадження	Спосіб і дата набуття	Фіксація у реєстрах збору подимного 1638, 1642, 1643 рр.	Статус
1	2	3	4	5
Сосницька волость				
Сосниця - центр волості	повторне осадження 1635	купівля у Валеріана й Анджея Арцишевських, лютий 1636	1638 + 65 д; 1642 + 65 д; 1643 + 65 д.	1638 – містечко; 1643 – місто.
Якличі (Вищі?)	до 1619	купівля у Марка Садовського, січень 1638	1638 + 4 д; 1642 + 4 д; 1643 + 4 д.	1637 – деревня; 1638 – село; 1643 – село.
Якличі Нижчі	до 1648	осадження		
Лави	до 1638		1638 + 2 д; 1643 + 2 д.	1638 – село; 1643 – село.
Кириївщина	до 1619	купівля у Василя Волка, липень 1637	1638 + 2 д; 1643 + 2 д.	1637 – деревня; 1638, 1643 – село
Любеч або Хлопяники			1638 + 3 д; 1642 + 3 д; 1643 + 3 д.	1638, 1643 – село.
Верба	протягом 1636 – 1638	купівля у Яна Сіножацького, до травня 1636	1638 + 4 д; 1642 + 4 д; 1643 + 4 д.	1636 – пустош; 1638, 1643 – село.
Понорниця	до 1618; повторне осадження між 1636 і 1638	купівля у Анни Полячківни, дружини Яна Храновського, 1636	1638 + 3 д; 1642 + 3 д; 1643 + 3 д.	1619–1636 – пустош, 1638, 1643 – село.
Липки	до 1619		1638 + 1 д; 1642 + 1 д; 1643 + 1 д.	1638, 1643 – село.
Воскресенщина	до 1619		1638 + 1 д; 1642 + 1 д; 1643 + 1 д.	1638, 1643 – село.
Устя	до 1638		1638 + 4 д; 1642 + 4 д; 1643 + 4 д.	1638, 1643 – село.
Устенська слобода	до 1638	осадження	1638 + 16 д; 1642 + 16 д; 1643 + 16 д.	1638, 1643 – слобода
Риботин	до 1619; повторне осадження до 1638	королівське потвердження привілею 1639	1638 + 10 д; 1642 + 10 д; 1643 + 10 д.	1638, 1639 – слобода, 1643 – село.
Сохач	до 1619; повторне осадження до 1638	королівське потвердження привілею 1639	1638, 1642, 1643 + 6 д.	1638, 1639 – слобода, 1643 – село.
Рождественне	до 1638	королівське потвердження привілею 1639	1638, 1642, 1643 + 4 д.	1638, 1639 – слобода, 1643 – село; 1654 – містечко.
Костерів	до 1619; повторне осадження до 1638	королівське потвердження привілею 1639	1638, 1642, 1643 + 3 д.	1638, 1643 – село.

1	2	3	4	5
Костерівська слобода	1638–1639	осадження		1639 – слобода.
Микулин або Рижки	до 1619		1638, 1642, 1643 + 1 д.	1638, 1643 – село.
Обмачів	до 1638	королівське потвердження привілею 1639	1638 + 35 д.	1638 – село.
Горбів	до 1619	купівля у Олександра Киселя, раніше 1642	1642 + 6 д.	1642 – село; поступка єзуїтам, жовтень 1641
Зметнів	до 1619	купівля у Олександра Киселя, червень 1641	1638 + 7 д.	1635 – деревня; 1638 – село.
Пекарів	до 1619	купівля у Олександра Киселя, червень 1641	1638 + 6 д; 1643 + 4 д.	1638, 1643 – село.
Пекарівська слобода	до 1648	осадження		1647, 1648 – слобода
Покошичі	до 1632	купівля у Яроша Таргоні, січень 1637	1638 + 8 д; 1642, 1643 + 8 д.	1638, 1643 – село.
Білоч (Забіличі)	до 1619	купівля у Яцкевича між 1638 та 1642	1638 + 3 д; 1642 + 3 д; 1643 + 3 д.	1621 – пустош, 1643 – село.
Карильськ	до 1642	осадження	1642 + 5 д; 1643 + 5 д.	1643 – село.
Олізарів або Пруски	до 1642	осадження	1642 + 1 д; 1643 + 1 д.	1643 – село.
Головенки	до 1639	осадження	1642 + 1 д; 1643 + 1 д.	1639 – слобода, 1643 – село.
Тростянка	до 1639	осадження		1639 – слобода.
Башурів	до 1639	осадження		1639 – слобода.
Овдіївка	до 1642	осадження	1642, 1643 + 1 д.	1643 – село.
Лубанівка	до 1643	осадження	1643 + 4(?) д.	1643 – село.
Конятин	до 1643	осадження	1643 + 2 д.	1643 – село.
Новий Киселин	до 1643	осадження	1643 + 5 д.	1643 – слобода.
Псарівка	до 1639	купівля у Миколая Петриковського, поч. 1643	1643 + 3 д.	1639 – деревня.
Красносілка	до 1648	осадження		
Городище	до 1648	осадження		1654 – село
Фавщина	до 1638	передача Матеем Стахурським у розрахунок за борг, березень 1645; невиконана	1638 + 1 д.	1638, 1645 – село.
Риків	до 1619	поступка П. Харжевського, серпень 1644	1638 + 5 д.	1620 – деревня, 1644 – село.
Короп	до 1648	осадження		
Нові Млини	сер. 1640-х	осадження		1654 – містечко.

1	2	3	4	5
Борисів		поступка Я. Пісочинському, лютий 1640		1640 – селище над Сеймом.
Жадів	до 1620; повторне осадження 1636 - 1638	купівля у Базилія Стравинського, раніше травня 1636	1638, 1642 + 3 д.	1636 – сідлисько, 1638 – село.
Погорілець	до 1621	купівля у Яна Завольського, липень 1637	1638 + 2 д; 1642 + 1 д.	1621 – деревня, 1637 – село.
Машове	до 1638	осадження на Жадівських ґрунтах	1638, 1642, 1643 + 3 д.	1638 – село.
Пригорськ	до 1638	осадження	1638, 1642, 1643 + 1 д.	1638, 1643 – село.
Глухівська волость				
Глухів (Новий Остророг)	до 1619; повторне осадження 1638	купівля частини у Якуба Крентовського, грудень 1636; королівське надання іншої частини по Войтехові Пустоловському, січень 1638	1638, 1641 + 1 д. 1642 + 5 д.	початок 1638 – селище; сер. 1638 – слобода.
Стариків	до 1638	повторне осадження	1638, 1641, 1642 + 8 д.	1638, 1639 – деревня.
Сварків	до 1619; повторне осадження до 1638	королівське потвердження 1639	1638, 1641, 1642 + 10 д.	1638, 1639 – деревня.
Веригино	до 1619; повторне осадження до 1638	королівське потвердження, грудень 1639 р.	1638, 1641, 1642 + 3 д.	1638 – село.
Собичів	до 1620	королівське надання по Я. Волку, січень 1638	1638, 1641, 1642 + 2 д.	1620, 1623, 1638 – деревня.
Ворон	до 1619	королівське потвердження, грудень 1639	1638, 1641, 1642 + 4 д.	1638, 1639 – деревня.
Крупець	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 15 д.	1638, 1639 – деревня.
Козин (Козинки)	до 1619	купівля у Войтеха Убиша, раніше 1641	1641 + 1 д.	1643 – село; продане Я. Янковському, серпень 1643
Новосілки	до 1619; повторне осадження до 1641		1641, 1642 + 1 д.	
Кочереги	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 7 д.	1639 – деревня.

1	2	3	4	5
Волокитин	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 3 д.	1639 – деревня.
Сулешове	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1641, 1642 + 16 д.	1639 – деревня.
Вікторів	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1641, 1642 + 9 д.	1639 – деревня.
Литвиновичі	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 10 д.	1639 – деревня.
Зазирки		королівське потвердження, грудень 1639	1641, 1642 + 2 д.	1639 – деревня, 1640 – село; пос- тупка Матею Івиць- кому, консенс серпень 1640
Камінь	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 5 д.	1639 – деревня.
Підкамінь	до 1639	королівське потвердження, жовтень 1639	1641, 1642 + 5 д.	1639 – деревня.
Спаське Поле	до 1619; пов- торне осаджен- ня до 1638	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 10 д.	1639 – деревня.
Добротів	до 1638	королівське потвердження, грудень 1639	1638, 1641, 1642 + 4 д.	
Любитів	до 1619	королівське потвердження, грудень 1639	1638, 1641, 1642 + 4 д.	1639 – деревня.
Заболотів	до 1619	королівське потвердження, жовтень 1639	1641, 1642 + 4 д.	1639 – деревня.
Озаричі	до 1638	королівське потвердження, жовтень 1639	1638, 1641, 1642 + 5 д.	1639 – деревня.
Сопич	до 1619; пов- торне осаджен- ня до 1641	купівля у Шимо- на Венгерського, лютий 1636	1641, 1642 + 5 д.	1636 – пустош.
Батовське (Батьківське сідлисько)	до 1639	купівля у Щасно- го Вишля, до травня 1636	1641, 1642 + 2 д.	1636 – пустош; 1639 – деревня.
Локотнівка	до 1641	осадження	1641, 1642 + 2 д.	
Сліпород	до 1619	купівля у Матея Івицького, серпень 1640	1642 + 3 д.	1640 – сільце.
Чолгузи	до 1619	королівське потвердження, грудень 1639		1639 – деревня.

1	2	3	4	5
Алтинів	до 1643	поступка Анни Володкевич, вересень 1643		1643 – слобода.
Чортовщина (Чортори́ги)	до 1642	осадження	1642, 1643 + 2 д.	1643 – село.
Землянка	до 1648	осадження		
Богданів	до 1619			
Замигале	до 1621			
Погарська волость				
Погар	до 1619	купівля у Яна Вишковського, квітень 1637	1638, 1641 + 55 д.	1621 – деревня, 1638 – містечко, 1654 – містечко.
Посудичі	до 1619	купівля у К. Телішевського, 1636	1638, 1641 + 3 д.	1636 – село.
Мурав'є	до 1619	купівля у К. Телішевського, 1636	1638 + 2 д.	1620 – деревня; поступка Янові Кунинському, 1639 або 1640
Гориця	до 1621		1638 + 1 д.	поступка Янові Кунинському, 1639 або 1640
Бобрик	до 1619; повторне осадження раніше 1638	поступка з боку Миколая Кирика, квітень 1639	1638 + 2 д; 1641 + 1 д.	1621 – деревня пуста, 1639 – село; відсуджене Миколаєм Пенським 1642
Лукине	до 1619	купівля у Габріеля Марковича Гарабурди, лютий 1636 або грудень 1638	1638, 1641 + 1 д.	1629 – селище; 1638 – село.
Дешковичі	до 1619	купівля у Яна Кунинського між 1639 і 1640	1638, 1641 + 2 д.	1636 – село.
Городище	до 1635	купівля у Яна Кунинського між 1639 і 1640	1641 + 2 д.	1636 – село
Марковськ	між 1639 та 1641	купівля у Габріеля Марковича Гарабурди, грудень 1638	1641 + 1 д.	1621 – селище; 1641 – село.
Даревськ	між 1639 та 1641	купівля у Габріеля Марковича Гарабурди, грудень 1638	1641 + 1 д.	1635 – селище; 1641 – село.
Коврижин	між 1639 та 1641	купівля у К. Телішевського, 1636	1641 + 2 д.	1620, 1636 – селище
Курів	до 1619	купівля у Яна Вронського, до сер. 1636	1641 + 5 д.	1635 – деревня.

1	2	3	4	5
Долгинів	до 1641	спірне з Яном Мілянєвським?	1641 + 1 д.	1634 – селище, 1644 – село.
Яковлевичі	до 1648	поступка Миколая Кирика, квітень 1639		1620, 1639 – пустош.
— Рахмани	до 1648	поступка Самуеля Некрашевича, після 1643		1643 – пустош.
Стечна (Встечна)	до 1619; повторне осадження до 1648	осадження.		1621 – деревня пуста.
Перегін	1642–1643	осадження.		
Новий Бобрик	до 1642	осадження		1642 – слобідка; поступка Криштофові Силичу, сер. 1640-х.
Новосілки	до 1642	осадження		1642 – слобідка.
Гринівка	сер. 1640-х	осадження		сер. 1640-х – деревня.
Хильчиці	до 1619	поступка С. Речинського, квітень 1644	1638 + ?	1644 – село.
Чигин	до 1619	купівля у Миколая Дрогомира, 1637	1638 + 4 д.	1621 – деревня пуста, 1637 – село; поступка єзуїтам, вересень
Кривоносівка	сер. 1640-х	осадження		
Конотопська волость				
Конотоп	1636	осадження	1638, 1641 + 78 д.	1636 – урочище, 1638, 1643 – містечко, 1644 – місто; продане Єжи Оссолінському, жовтень 1643.
Попівка	до 1638	осадження	1638, 1641 + 40 д.	1638 – село; продане Є. Оссолінському, жовтень 1643.
Соснівка	до 1638	осадження	1638, 1641 + 6 д.	продаж Є. Оссолінському, жовтень 1643.
Германівка	між 1638 та 1641	осадження	1641 + 2 д.	продаж Є. Оссолінському, жовтень 1643.
Вирівка	між 1641 та 1643	осадження		продаж Є. Оссолінському, жовтень 1643.
Підлипна	1642	осадження		1642 – слобода; продана Є. Оссолінському, жовтень 1643.

1	2	3	4	5
Новгород-Сіверське староство				
Новгород-Сіверський	Київська Русь	королівське надання, жовтень 1633	1638, 1640, 1641 + 68 д.	1638 – місто.
Комань	до 1619	королівське надання, 1633	1638, 1640, 1641 + 1 д.	1640 – село.
Араповичі	до 1619	королівське надання, 1633	1638, 1640, 1641 + 2 д.	
Очкин	до 1619	королівське надання, 1633	1638, 1640, 1641 + 2 д.	
Зноб	до 1619	королівське надання, 1633	1638, 1640, 1641 + 10 д.	1640 – село.
Олешковичі	до 1619	королівське надання, жовтень 1633	1638, 1640, 1641 + 6 д.	1635 – село; передане Московській державі 1645.
Івот	до 1619	королівське надання, 1633	1638, 1640, 1641 + 6 д.	1640 – село.
Гирич	до 1619	королівське надання, 1633	1638, 1641 + 8 д.	1645 – село.
Порохонь	до 1619 як Нешковичі	королівське надання, 1633	1641 + 7 д.	1645 – село.
Зернове	до 1619	королівське надання, 1633	1641 + 5 д.	1635 – деревня.
Страчів	до 1619	королівське надання, 1633	1638 + 2 д; 1640, 1641 + 3 д.	1635 – деревня.
Новосілки	до 1619	королівське надання, 1633	1638 + 1 д; 1640, 1641 + 2 д.	1635 – деревня.
Філіпове (половина деревні)	1618	королівське надання, жовтень 1633	1640, 1641 + 1 д.	1635 – деревня.
Горки	до 1619	королівське надання, жовтень 1633	1638, 1640, 1641 + 2 д.	1641 – село; поступка єзуїтам, жовтень 1641
Глазів	до 1619	королівське надання, жовтень 1633	1638 + ?	1635, 1636 – село; надане за ініціати-ви О. Пісочинсько-го єзуїтам, березень 1637.
Олтар	до 1619	королівське надання, жовтень 1633	1638 + 18 д.	1635, 1636 – село; надане за ініціати-ви О. Пісочинсько-го єзуїтам, березень 1637.
Ананчин	до 1628	купівля у Войцеха Корицького, 1641	1638 + 2 д.	1624 – пустош, 1641 – село; поступка єзуїтам, жовтень 1641.

БІБЛІОГРАФІЯ

І. Джерела

І.1. Рукописні джерела

Российский государственный архив древних актов (Москва)

Ф. 79: Сношения России с Польшей: 1619, № 2; 1625, № 4; 1634, № 18, 28, 29, 30, 31; 1635, № 1; 1636, № 1а, 6; 1637, № 1, 5; 1638, № 1, 2, 2а, 9; 1639, № 1, 9; 1640, № 1; 1641, № 1; 1642, № 1; 1643, № 1; 1644, № 1; 1645, № 1, 18, 1646, № 1; 1647, № 1, 7, 8, 73; 1648, № 1; оп. 3, № 72, 73, 79

Ф. 210: Разрядный приказ: Белгородский стол, стб. 3, 11, 20, 27, 53, 54, 64; Московский стол, стб. 79, 83, 98, 169; Новгородский стол, стб. 8, 16, 27; Приказной стол, стб. 40, 42, 53, 67, 73, 77, 571; Севский стол, стб. 78, 95, 99, 124, 127, 279; Книги Денежного стола, д. 90, 178.

Ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 99, 100, 101, 102, 108, 110, 132, 138, 197, 198, 201, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 219.

Ф. 1473: Поместно-вотчинные архивы юго-западных земель, оп. 1, д. 927.

Центральний державний історичний архів у м. Києві

Ф. 11: Житомирський гродський суд, оп. 1, спр. 7, 9.

Ф. 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 47, 54, 188, 189, 192, 193, 196, 200, 204, 206, 210, 221, 222, 255, 259.

Ф. 1673, оп. 2, спр. 133.

Центральний державний історичний архів у м. Львові

Ф. 9: Львівський гродський суд, оп. 1, спр. 395, 397.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Ф. I: Літературні матеріали, спр. 4104.

Ф. II: Історичні матеріали, спр. 6783, 13402, 22101, 22102, 22907.

ф. X: Матеріали АН України, спр. 10887.

Ф. 61: Кістяківський О. Ф., № 835.

Ф. 81, спр. 28.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України

Ф. 5: Оссолінські, спр. 4061, 4062, 4063, 4064, 4065, 4066, 4068, 4069, 4070, 4108, 4138, 4139, 4145.

Чернігівський історичний музей ім. В. Тарнавського

Спр. Ал – 638, № 15Р, 16Р, 25Р.

Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa)

Archiwum Potockich z Łańcuta, sygn. 1526, 1559, 4256.

Archiwum Publiczny Potockich, sygn. 9, t. II, IV.

Archiwum Radziwiłłów: dz. II, sygn. 69/13, 719; dz. V, sygn. 6558, 6750, 8031, 11078, 18269; dz. XXV, sygn. 2621.

Archiwum Skarbu Koronnego, dz. II: Rachunki sejmowe, sygn. 44, 45, 46; dz. III: Rachunki nadworne, sygn. 6.

Archiwum Zamoyskich, sygn. 338, 727, 2667, 3031

Księgi sądyw asesorskiego, sejmowego i relacyjnego, sygn. 16, 18.

Libri Legationum, sygn. 32.

Metryka koronna, sygn. 165, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 195, 354, 356, 363.
Sigillata, sygn. 8, 10.
Tak zw. Metryka Litewska, dz. V, sygn. 1, 4.
Teki Naruszewicza, sygn. 10: 1613–1623.
Zbiór Czołowskiego, sygn. 440.
Zbiory z Biblioteki Narodowej, sygn. 5, 8.
Riksarkivet
Skokloster E[nskilda] 8636.
Biblioteka Czartoryskich w Krakowie
Rkps 127, 128, 129, 135, 136, 139, 140, 141, 147, 354, 350, 365, 366, 375, 390, 395, 1080, 1642, 1657, 1947, 2102, 2468, 2732.
Biblioteka Ossolińskich we Wrocławiu
Rkps 4138, 4153, 4158, 4166.
Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kyrniku
Rkps 330, 338, 367, 991, 8355.
Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie
Rkps 221, 261, 263, 264, 272, 367, 2221.
Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego
Rkps 94, 6862.

І.2. Друковані джерела

Акт 1619 г. о Чернигове // Записки Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов, 1866. Кн. 1. С. 251–252.

Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией Наук / Под ред. Н. И. Попова. Санкт-Петербург, 1890. Т. 1: Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634; 1894. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Санкт-Петербург, 1861. Т. 3: 1638–1657.

Акты, относящиеся к Малороссии / Сообщил В. И. Холмогоров // Чтения Общества истории и древностей российских. Москва, 1885. Кн. 2. Материалы исторические. С. 1–46.

Антипов Г. Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. Москва, 1967.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1861. Ч. II. Т. 1: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России; 1863. Ч. III. Т. 1: Акты о казаках (1500–1648); 1886. Ч. VII: Акты о заселении Юго-западной России. Т.1: 1386–1700.

Багтыш-Каменский Н. Н. Переписка между Россией и Польшею по 1700 год. Москва, 1862. Ч. III.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Київ, 1971.

Величко С. Літопис / Переклав В. Шевчук. Київ, 1991. Т. 1; Т. 2.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва, 1953. Т. I: 1620–1647; Т. II: 1648–1650; Т. III: 1651–1654.

Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. Київ, 1929. Т. 1.

Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Чернигов, 1901. Вып. I.

Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. Чернигов, 1909. Вып. III.

Герберштейн С. Записки о Московии. Москва, 1988.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упор. В. Й. Горобець. Київ, 1992.

Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1961.

Доманицкий В. Новый документ 1604 года о Самозванце Лжедмитрие // КС. 1899. № 1 (Т. 64). С. 10–11.

Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. VIII: Матеріали до історії української козащини. Т. 1: Документи по рік 1631 / Вид. І. Крип'якевич.

Из истории Курского края. Сборник документов и материалов / Сост. Ф. Ф. Лаппо, В. Г. Плющев, С. Г. Поскребышева, А. С. Травина. Воронеж, 1963.

Источники Малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантыш-Каменским // Чтения в Обществе истории и древностей российских. Москва, 1858. Кн. 1. С. 1–339.

Книга Большому Чертежу / Подгот. К. Н. Сербина. Москва; Ленинград, 1950.

Книга Київського підкоморського суду (1584–1644). Київ, 1991.

Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1867. Вып. 3; 1867. Вып. 4.

Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Киев, 1910. Вып. II.

Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти 20-х – 40-х років ХХ століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Корогкий. Київ, 2000.

Крикун М. Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 р. // Записки НТШ. Львів, 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 415–436.

Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). Київ, 1999.

Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 року // Україна модерна. Львів, 2001. Ч. 6. С. 113–138.

Кулаковський П. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. Київ, 1995. № 4–6. С. 62–73.

Кушні П. Материалы для истории воссоединения Руси (1578–1630). Москва, 1877. Т. 1.

Лазаревська К. Матеріали для історії цехів на Лівобережній Україні XVII–XIX вв. // Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук. Київ, 1925. Кн. VI. С. 20–33.

Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630–1690) // ЧИОНЛ. Киев, 1890. Кн. IV. Отд. 3. С. 83–135.

Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Чернигов, 1866. Вып. 1; 1867. Вып. 2.

Літопис Руський. Київ, 1989.

Літопис Самовидця / Підгот. Я. І. Дзира. Київ, 1971.

Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. Москва, 1859. Т. 1.

Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. // О начале войн и смут в Московии. Москва, 1997. С. 13–150.

Модзалевский В. Описание лесов и пуш, находившихся в Черниговском полку в 1752 году // ЧИОНЛ. 1907. Кн. XIX. Вып. 4. Отд. III. С. 105–124.

Николайчик Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // *ЧИОНЛ.* 1900. Кн. XIV. Вып. 2. Отд. 3. С. 84–192.

Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) / Сост. А. Лазаревский // *Записки Черниговского губернского статистического комитета.* Чернигов, 1868. Кн. 2. Вып. 1–2. С. 1–34.

Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор. Т. Ананьєва. Київ, 1997.

Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / Упор. П. Федоренко, К. Лазаревська. Київ, 1931.

Опись актовой книги Киевского Центрального архива № 17 / Сост. И. П. Новицкий, О. И. Левицкий. Киев, 1884.

Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Москва; Варшава, 1995. Т. 1: Книга сеунчей 1613–1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень– зима 1615 г.) / Сост. А. А. Станиславский, С. П. Мордовина, Б. Н. Флора.

Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст. Острог; Варшава; Москва, 1999. Т. V: Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Підгот. П. Кулаковський.

Памятники Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Москва; Варшава, 2002. Т. VI: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки: первая половина XVI в. / Сост. М. М. Кром.

Петрей П. История о Великом княжестве Московском // О начале войн и смут в Московии. Москва, 1997. С. 151–464.

Полное собрание русских летописей. Москва, 1965. Т. XIII.

Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003.

Рассказ старожилов о населении юго-восточной части Черниговской губернии в первой половине XVII в. // *Записки Черниговского губернского статистического комитета.* Чернигов, 1866. Кн. 1. С. 251–252.

Русина О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // *Український археографічний щорічник.* Київ, 1993. Вып. 2. С. 138–152.

Русина О. До історії монастирського господарства на Сіверщині (Випис 1606 р. Путивльського Молчинського монастиря) // *Український археографічний щорічник.* Київ, 1999. Вып. 3/4. С. 450–457.

Русская историческая библиотека. Санкт-Петербург, 1898. Т. XXVIII.

Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. Москва, 1985.

Статут Великого князства Литовского 1566 года // *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* Москва, 1855. Кн. 23.

Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментары / Галоў. рэд. Ы. П. Шамякін. Мінськ, 1989.

Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. Київ, 1990.

Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ, 1998.

Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. І. Бутич. Київ; Львів, 2002.

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. Київ; Львів, 2004.

Чернигову 1300 лет. Сб. документов и материалов / Сост. С. М. Мельник и др. Киев, 1990.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Чернигов, 1851.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1909. T. XX: Lauda sejmikowe. T. 1: Lauda wiszeńskie 1572–1648 r. / Oprac. A. Prochaska.

Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Poznań, 1962. T. I. Cz. 2: 1616–1632 / Wyd. W. Dworzaczek.

Album studentów Akademii Zamoyskiej 1595–1782 / Wyd. H. Gmiterek. Warszawa, 1994.

Grabowski A. Władysław IV, króla polskiego, listy i inne pisma urzędowe. Kraków, 1845.

Grabowski P. Przedmowa do stanów koronnych // Polska Niżna albo Osada Polska... przez ks. Piotra Grabowskiego. Kraków, 1859. S. 7–77.

Diariusz drogi Króla Jmci Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611 / Oprac. J. Byliński. Wrocław, 1999.

Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. Warszawa, 1853. T. 1.

Kancelaria koronna a Sejm walny. Instructarium / Oprac. W. Krawczuk. Warszawa, 1995.

Krawczuk W. Summariusz Metryki Koronnej. Księga wpisów podkanclerzego Tomasza Zamoyskiego z lat 1628–1635. Kraków, 1999. T. I.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr 51 (1566–1574) / Parende: A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius, 2000.

Maskiewiczowie S. i B. Pamiętniki. Wrocław, 1961.

Materiały genealogiczne, nobilitacje, indygenaty w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie / Oprac. A. Wajs. Warszawa, 1995.

Oświęcim S. Dyaryusz 1643–1651 / Wyd. W. Czermak // *Sriptores rerum Polonicarum*. Kraków, 1907. T. XIX.

Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707) / Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. Warszawa, 2003.

Poczobut Odlanicki J.W. Pamiętnik (1640–1684) / Oprac. A. Rachuba. Warszawa, 1987.

Pułaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich. Warszawa, 1915.

Pułaski K. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627–1635) // *Ejusd.* Szkice i poszukiwania historyczne. Kraków, 1887. S. 191–236.

Rachuba A. Wielkie księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763. Warszawa, 2002.

Raczyński E. Kodex dyplomatyczny Litwy. 1845.

Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. T. 1: 1632–1636; T. 2: 1637–1646.

Tranquillus Stavroveckij Cyrillus. Perlo Mnohocěnnoje (Černěhov 1646). Kūln; Wien, 1985. T. 2.

Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430 / Wyd. J. Ochmański. Warszawa; Poznań, 1986.

Volumina Constitutionum. Warszawa, 1996. T. I: 1493–1549. Vol. 1: 1493–1526 / Do druku przygotowali S. Grodzicki, I. Dwornicka, W. Uruszczak.

Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Ed. J. Ohryzko. Petersburg, 1859. T. II: 1550–1609; T. III: 1609–1640; T. IV: 1641–1668; T. V: 1668–1695.

Wagilewicz J.D. Pisarze polscy Rusini, wraz z dodatkiem Pisarze łacińscy Rusini / Przyt. R. Radyszewskyj. Przemyśl, 1996.

Wereszczyński J. Publika... z strony fundowania szkoły rycerskiej... // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. Kraków, 1858. S. 1–34.

Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 / Wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwankowska. Warszawa, 1963.

Źródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. V: Lustracje królewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jabłonowski.

II. Література

Александрович А. Остерский уезд. Киев, 1881. Вып. 1: Историческое описание. Ч. 1: До окончания смут в Восточной Украине (1669 г.).

Андріяшев О. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. Київ, 1928. Кн. XX. С. 95–128.

Антонович М. Козацьке військо у Смоленській війні. Варшава, 1937.

Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Киев, 1993.

Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток. Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1986.

Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998.

Брехуненко В. “Україніка” в приказній документації Московії XVI–XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // Український археографічний щорічник. Київ, 2001. Вип. 5/6. С. 40–50.

Буганов В. И. Мир истории. Россия в XVII веке. Москва, 1989.

Булгаков М. Б. Бортничество служилых людей Северской земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV–XVII веках. Сб. научн. тр. Москва, 1989. С. 125–144.

Вавричин М., Голько О. Показчик об’єктів, відображених на Спеціальній карті України Г.Боплана 1650 // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 155–229.

Вайнштейн О. Россия и Тридцатилетняя война 1618–1648 гг. Ленинград, 1947.

Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. Киев, 1916.

Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618–1648) // Чернігів і північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. Київ, 1928 [Записки Українського наукового товариства. Т. 23]. С. 290–300.

Верзилов А. А. Униатские архимандриты в Чернигове. Чернигов, 1903.

Винниченко О. Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело до історії організації і діяльності сеймиків у Речі Посполитій // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. II. С. 229–266.

Винниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства щодо соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика послан на сейми 1632–1647 роки) // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 7–36.

Виноградський Ю. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості // Чернігів і північне лівобережжя. С. 147–168.

Владимирский-Буданов М. Ф. Очерки из истории литовско-русского права. Киев, 1889. Вып. I: Поместья Литовского государства.

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Київ, 1998. Т. II: XVII ст.

Воронов В. Колонізація Лівобережної України у висвітленні О. М. Лазаревського // Наукові записки. Історичні науки. Острог, 2004. Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. С. 146–155.

Горбачевский Н. И. Словарь древнего актового языка Северо-западного края и Царства Польского. Вильна, 1874.

Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації; стосунки з Москвою та Варшавою. Київ, 2001.

Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. II: XI–XIII вік; 1995. Т. VI: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків; 1995. Т. VIII. Ч. 1: Від Куруківщини до Кумейківщини; 1995. Т. VIII. Ч. 2: Початки Хмельниччини (1638–1648); 1996. Т. IX. Ч. 1: Роки 1650–1654.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ, 1996.

Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1.

Дорошенко В. В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. Рига, 1960.

Думин С. В. К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII веке (Смоленское воеводство в земельной политике Вазов) // Советское славяноведение. 1986. № 2. С. 43–57.

Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Чернігів і північне лівобережжя. С. 315–318.

Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.). Санкт-Петербург, 1903. Вып. 1: 1609–1614 гг.; 1910. Вып. 5: 1625–1629 гг.; 1912. Вып. 6: 1629–1632 гг.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. Тернопіль; Львів, 1998.

Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. Київ, 2002.

Іринин А. М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание края. Чернигов, 1919.

История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. Киев, 1980.

Карчмарчик Я. Богдан Хмельницький. Перемишль; Львів, 1996.

Кеннеді Грімстед П. Руська серія книг // Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. Київ, 2002. С. 27–139.

Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. Чернігів, 1996.

Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века): Акты о городах. Днепропетровск, 1983.

Козут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004.

Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург – Москва, 1882. Т. XV: Руина. Гетманство Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича.

Клим Р. О. Роль Київського шляхового вузла в системі зовнішніх комунікацій Гетьманщини (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Наукові записки, Київ, 2001. Т. 19: Історичні науки. С. 47–52.

Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963.

Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Записки НТШ. Львів, 1994. Т. ССХХVIII: Праці історично-філософської секції. С. 65–122.

Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства в останній чверті XVI – першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. С. 81–106.

Крикун М. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ, 1968. С. 69–98.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 170–176.

- Крип'якевич І.* Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // Записки НТШ. Львів, 1914. Т. СХVII–СХVIII. С. 65–114, 1–50.
- Кулаковський П.* Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633–1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37/1. С. 183–197.
- Кулаковський П.* Інтеграція Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618–1635) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2003. Вип. 38. С. 63–81.
- Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог; Львів, 2002.
- Кулаковський П.* Новгород-Сіверський напередодні та в роки Смоленської війни 1632–1634 рр. // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2005. Вип. 10. С. 162–182.
- Кулаковський П.* Смоленська війна 1632 – 1634 років і Чернігово-Сіверщина // Записки НТШ. Львів, 2002. Т. ССXLIII: Праці Історико-філософської секції. С. 30–60.
- Куракин Ю. Н.* Распространение католичества и униатства на землях Черниговского воеводства Речи Посполитой в первой половине XVII в. // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. Москва, 1991. С. 75–77.
- Курилов И. А.* Роменская старина. Исторические, статистические, бытовые записки о городе Ромне и его обывателях от начала города до наших дней в четырёх частях с прибавлением исторического и статистического описания всех городских церквей. Ромны, 1898.
- Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // ЧИОНЛ. 1892. Кн. 6. Отд. II. С. 105–122.
- Лазаревский А.* Лубенщина и князя Вишневецкие (1590–1648 гг.) Киев, 1896.
- Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев, 1888. Т. 1: Полк Стародубский; 1893. Т. 2: Полк Нежинский; Т. 3: Прилуцкий полк.
- Лазаревский А.* Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. Москва, 1880. Кн. 1. С. 137–209.
- Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999.
- Литинський В.* Твори. Філядельфія, 1980. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького.
- Лукьянов П. М.* История химических промыслов и химической промышленности в России. Москва; Ленинград, 1949. Т. 2.
- Марков М.* О достопамятностях Чернигова. Б. м., 1816.
- Машкін М. О.* Історія Стародавнього Риму. Київ, 1952.
- Мелешко В.И.* Могилев в XVI – середине XVII в. Минск, 1988.
- Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.
- Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. Київ, 1926.
- Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Киев, 1914. Т. 4.
- Москаленко О., Кедун І.* Історична топографія Новгорода-Сіверського // Сіверянський літопис. Чернігів, 2000. № 1. С. 21–28.
- Мякотин В.* Очерки социальной истории Украины. Прага, 1924. Т. 1. Вып. 1.
- Назарова Е. П.* История лейманов в Ливонии. Местное землевладение в Латвии и Эстонии XIII–XVIII вв. Москва, 1990.
- Новосельский А. А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948.
- Павлов-Сильванский Н. П.* Государевы служилые люди. Москва, 2000.

- Падалка Л.* Прошлое Полтавской территории и её заселение. Полтава, 1914.
- Папков А. И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). Белгород, 2004.
- Петровський М.* Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році // Чернігів і північне лівобережжя. С. 301–314.
- Петровський М. Н.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть. Харків, 1930.
- Пиріг П. В.* Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. Київ, 1993.
- Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Москва, 1917. Ч. 2: Отношение литовско-русского общества к аграрной реформе и правительственная деятельность в эпоху реформы.
- Платонов С. Ф.* Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время. Москва, 1995.
- Плохий С. Н.* Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. Киев, 1989.
- Плохинский М.* Материалы для истории внутренней жизни Левобережной Украины. I. Бобровники. II. Стрельцы. Харьков, 1891.
- Поршнев Б. Ф.* Густав Адольф и подготовка Смоленской войны // Вопросы истории. Москва, 1947. № 1.
- Раздорский А. И.* Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города). Санкт-Петербург, 2001.
- Рклицкий М.* Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. Чернигов, 1898.
- Румянцева В. В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. Киев, 1986.
- Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998.
- Русов А. А.* Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1898. Т. I.
- Савченко О.* Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва (за даними опису 1779–1781 рр.) // Сіверянський літопис. 2000. № 6. С. 62–70.
- Сас П. М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998.
- Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 1995.
- Собчук В.* Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. 1996. Т. ССXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 333–360.
- Соловьев С. М.* Сочинения. Москва, 1990. Кн. V: История России с древнейших времен. Т. 9–10.
- Станиславский А. Л.* Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва, 1990.
- Сташевский Е.* Смета военных сил Московского государства на 1632 год (оттиск с «Военно-исторического вестника». 1910. № 9–10). Киев, 1910.
- Сташевский Е.* Смоленская война 1632–1634 гг. Организация и состояние московской армии. Киев, 1919.
- Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии. Москва, 1962.
- Федоренко П.* Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. Москва, 1860.
- Филарет.* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 1; 1873. Кн. 3: Мужеские монастыри; 1874. Кн. 5: Уезды Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский; 1874. Кн. 6: Уезды Новгород-Северский, Сосницкий, Городнянский, Конотопский и Борзненский.

- Флоря Б.* Начало Смоленской войны и запорожское казачество // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 443–450.
- Флоря Б.* Унійна церква на Смоленщині // *Ковчег*. Науковий збірник із церковної історії. Львів, 2000. Ч. 2. С. 85–98.
- Франчози Д.* Институционный курс римского права. Москва, 2004.
- Целевич О.* Участь козаків в Смоленській війні 1633–1634 рр. // *Записки НТШ*. Львів, 1899. Т. XXVIII. С. 1–72.
- Шеламанова Н. Б.* Документы государственных межеваний 30-40-х годов XVII в. // *Археографический ежегодник за 1971 г.* Москва, 1972. С. 161–172.
- Шеламанова Н. Б.* Комарицкая волость и Севский уезд в первой половине XVII века // *Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в. Очерки по исторической географии XVII в.* Москва, 1974. С. 191–214.
- Шеламанова Н. Б.* Трубчевский уезд в XVII в. // *Вопросы истории хозяйства и населения России XVII в. Очерки по исторической географии XVII в.* Москва, 1974. С. 131–152.
- Швидько А. К.* Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая половина XVII – первая половина XVIII в.). Днепропетровск, 1981.
- Швидько А. К.* Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.) Днепропетровск, 1986.
- Щербак В. О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. Київ, 1989.
- Юркевич В.* Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. Київ, 1932.
- Яблоновский А.* Левобережная Украина в XV–XVII ст. Очерк колонизации // *КС*. 1896. № 4. С. 85–101; № 5. С. 249–267; № 6. С. 369–379.
- Яковенко Н.* Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століть) // *До джерел*. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. I. С. 320–357.
- Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002.
- Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993.
- Andrusiewicz A.* Dzieje wielkiej smuty. Katowice, 1999.
- Baranowski B.* Organizacja wojska Polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa, 1957.
- Baranowski I.* Nadania Jure feudi w nowożytnej Polsce // *Themis Polska*. Warszawa, 1913. Ser. II. T. 2. Poszyt 2. S. 1–21.
- Baszanowski J.* Z dziejów handlu polskiego w XVI–XVIII w. Handel wołami. Gdańsk, 1977.
- Baszanowski J.* Powołowszczyzna (XVI–XVII wiek) // *Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego*. Seria „Historia”. Gdańsk, 1972. Nr 1. S. 25–38.
- Bobiński W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. Warszawa, 2000.
- Boniecki A.* Herbarz Polski. Warszawa, 1904. T. VI; 1907. T. XI.
- Byliński J.* Sejm z roku 1611. Wrocław, 1970.
- Chłapowski K.* Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV. Warszawa, 1996.
- Ciara S.* Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII w. Wrocław; Kraków, 1990.

- Czacki T. Dzieła. Poznań, 1843. T. I.
- Czapliński W. Propaganda w służbie wielkich planów politycznych // *Ejusdem*. O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy. Warszawa, 1966. S. 164–200.
- Czapliński W. Sprzedawanie urzędów w Polsce w połowie XVII w. // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1959. T. L. S. 51–61
- Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w. Warszawa, 1982.
- Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV // *Rozprawy Akademii Umiejętności*. Wydział Historyczno-filozoficzny. Seria II. Kraków, 1895. T. IV.
- Darowski A. Zatargi o starostywność pogranicznych, 1618–1654. Szkic historyczny na podstawie rosyjskich źródeł historycznych // *Ejusdem*. Szkice historyczne. Petersburg, 1897. Seria III. S. 185–287.
- Długosz T. Dzieje diecezji Smoleńskiej. Lwów, 1937.
- Dunin-Wąsowicz A. Pomiary gruntu w Koronie w XVI – XVIII wieku. Warszawa, 1994.
- Dygo M. Feudalizm w Prusach XIII–XVI wieku // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. Poznań, 1998. T. LVIII: Feudalizm w Europie średniowiecznej i nowożytnej. S. 143 – 153.
- Dzięgielewski J. Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. Warszawa, 1992.
- Dzięgielewski J. O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa, 1986.
- Dzięgielewski J. Ponętowski Jerzy h. Leszczyca // *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa; Kraków; Wrocław, 1983. T. XXVII. S. 403–404.
- Filipczak-Kocur A. Skarb koronny za Władysława IV (1632–1648). Opole, 1991.
- Filipczak-Kocur A. Skarb koronny za Zygmunta III Wazy. Opole, 1985.
- Gawlas S. Dlaczego w Polsce nie było feudalizmu lennego? // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych*. 1998. T. LVIII: Feudalizm w Europie średniowiecznej i nowożytnej. S. 101–123.
- Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) // *Prace Komisji dla atlasu historycznego Polski*. Kraków, 1935. Z.3.
- Godziszewski W. Polska a Moskwa za Władysława IV (Rozprawy wydziału historyczno-filozoficznego. Ser. II. T. 42. Nr 6). Kraków, 1930.
- Gorzkowski M. Dominikanie za Dnieprem. Szkic historyczny. Kraków, 1876.
- Gyralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1998.
- Gyrski J. Bilionizm szlachecki – ideologia ekonomiczna polskiej szlachty w XVII wieku // *Ekonomika*. Warszawa, 1956. Nr 6. S. 104–132.
- Grala H. Rzecz o “Panu z Brusłowa” // *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1989. T. LXXX. S. 179.
- Hołdys S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. Wrocław, 1991.
- Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskim // *Przegląd Historyczny*. 1915. T. XIX. Zesz. 1. S. 45–63.
- Jabłonowski A. Zadnieprze // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa, 1895. T. XIV. S. 221–247.
- Jučas M. Unia polsko-litewska. Toruń, 2003.
- Kaczorowski W. Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632. Opole, 1986.
- Karwasińska J. Archiwa skarbowe dawnej Rzeczypospolitej // *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*. Warszawa, 1957. T. I. S. 70–125.
- Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku. Toruń, 2004.
- Kossakowski S. K. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. Warszawa, 1859. T. I.

- Krajcar J.* Religious Conditions in Smolensk, 1611–1654 // *Orientalia Christiana Periodica*. 1967. N 2. P. 404–456.
- Kuczyński S. M.* Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936.
- Kuślakowski P.* Urzędnicy ziemscy Czernihowszczyzny i Siewierszczyzny (do 1648 r.) // *Studia Źródłoznawcze*. Warszawa, 2000. T. XXXVIII. S. 53–80.
- Kulecki M.* Wygnańcy ze Wschodu. Egzulanicy w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Warszawa, 1997.
- Kupisz D.* Smoleńsk 1632–1634. Warszawa, 2001.
- Kus J.* Manowie jarosławcy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.) // *Przemyskie zapiski historyczne*. Przemyśl, 1985. Roczn. III. S. 19–35.
- Lipiński W.* Stosunki polsko-rosyjskie w przedednie wojny Smoleńskiej 1632–1634 i obustronne przygotowania wojskowe // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1931. T. IV. S. 235–271.
- Lipiński W.* Początek działań rosyjskich w wojnie Smoleńskiej (1632–1634) // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. Warszawa, 1932. T. VI. S. 29–61.
- Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. Warszawa, 2000.
- Lubomirski J.* Adam Kisiel wojewoda kijowski. Warszawa, 1905.
- Majewski W.* Plany wojny tureckiej Władysława IV a rzekome przymierze kozacko-tatarskie z 1645 r. // *Przegląd Historyczny*. 1973. T. LXIV.
- Mikulski K.* Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku. Toruń, 1994.
- Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. Białystok, 1997.
- Natanson Leski J.* Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T. IX. Zesz. 2). Warszawa, 1930.
- Opaliński E.* Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III. Poznań, 1981.
- Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. Warszawa, 1995.
- Ostrowski B.* Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII w. // *Acta Baltico-Slavica*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. T. XII. S. 143–185.
- Pawiński A.* Rządy sejmikowe w Polsce 1572–1795 na tle stosunków województw kujawskich. Warszawa, 1978.
- Pietrzak J.* Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621. Wrocław, 1983.
- Pietrzak J.* W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 roku. Wrocław, 1987.
- Plaza S.* Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632). Warszawa; Kraków, 1984.
- Polak W.* O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607–1612. Toruń, 1995.
- Prochaska A.* Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. Kraków, 1902.
- Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Warszawa, 1991. T. II.
- Russocki S.* Nadania ziemi “ad servitia communia” a obowiązek służby wojskowej na Mazowszu w XV wieku // *Miscellanea iuridica* złożone w darze Karolowi Koranemu w czterdziestolecie pracy naukowej. Warszawa, 1961. S. 111–119.
- Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). Warszawa, 1953.
- Rzońca J.* Ostatni sejm przed Cecorą (1619) // *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*. Kórnik, 1983. T. XX. S. 5–91.
- Seredyka J.* Sejm z 1618 roku. Opole, 1988.

- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1887. T. VII.
- Sysyn F. E.* Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. Cambridge, 1985.
- Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). Warszawa, 1933.
- Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. Warszawa, 1900. T. 1.
- Ujma M.* Sejmik lubelski 1572–1696. Warszawa, 2003.
- Urban W.* Podwójne obsadzenie urzędów w staropolskim województwie lubelskim // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1986. T. LXXVII.
- Uruski S., Kosiński A., Włodarski A.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. Warszawa, 1916. T. XIII.
- Urzednicy ziemscy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. Kórnik, 2002.
- Wisner H.* Rozdawnictwo urzędów w czasach Zygmunta III // Przegląd Historyczny. Warszawa, 1970. T. LXI. S. 445–450.
- Wisner H.* Władysław IV Waza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1995.
- Wisner H.* Zygmunt III Waza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991.
- Wołyniak (Giżycki J. M.)* Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji Ruskiej. Kraków, 1923.
- Zalęski S.* Jezuici w Polsce. Kolegia i domy założone w drugiej dobie rządów Zygmunta III i za czasów Władysława IV (1608–1648). Kraków, 1905. T. IV.
- Żychliński T.* Złota księga szlachty polskiej. Poznań, 1880. T. II.

Іменний покажчик

- Абрагамович (Абрамович) Миколай 206, 220, 365
Абрамович Шимон 366
Аврам, єврей 311
Аврам, єврей з Переволочни 319, 320, 361
Аврамов Давид 437
Аврамович Іван 20
Аксак Стефан 180, 205, 228, 229, 231, 233, 283
Аладьїн Дементій 428, 431
Аласай Ян 357
Александров Василь 424, 431
Александрович А. 228, 233, 247, 255
Алексеев Семен 386
Алексеев Яків 386
Аліпардов Андрій 433
Алферов Павло 437
Алферов Федір 437
Аляб'єв Григорій 37, 99, 100, 125-128, 130, 197, 210-213
Аляб'єв Савва 438
Ананьєва Тетяна 16
Андрєсв Іван 72
Андрєсв Кирило 132, 133
Андрєсв Яків 385
Андрейцев Володимир 20
Андрєсв Павло 437
Андрєсв Степан 438
Андрієв Федір 331, 332
Андрій Гаврилович 24, 383
Андрій Лаврентьєв син 438
Андрій, полоцький князь 74
Андрійович Павло 248, 310
Андріяшев Олександр 226
Андросов Семен 431
Андрукін N 429
Андрус, єврей 18
Андрусевич А. (Andrusiewicz A.) 377
Андрушка, пасічник 352, 353
Андрушко, житель Біловода 351
Анна з Садковиць 411
Антилогов Г. 30, 31, 45
Антонов Григорій 331, 332
Антонович Михайло 102, 103, 117, 123, 126
Антонович Ян 84, 430
Апанасович, шафар 365
Арамєєв Григорій 423
Ареф'єв Іван 122
Артемов Ларка 437
Артюхов Матвій 433, 436
Арцишевський Анджей 296, 439
Арцишевський Валеріан 296, 439
Арцишевський Мартин 61, 110, 143, 400, 418
Афанасьєв Ігнат 319
Афанасьєв Сава 437
Афанасьєв Філіп 437
Бабич, козацький гетьман 116
Базилик Криштоф 422, 423
Байкочкаров Федір 334
Баковецький Остафій 373
Бакуринський Миколай 289
Бакуринський Юрій 289
Баліцький Ян 86, 416
Бантши-Каменський Д. 50, 373
Бантши-Каменський М. 11, 162, 202, 207, 211, 213, 215, 217-220
Баранович Лазар 19, 193
Барановський Богдан (Baranowski B.) 12, 95
Барановський Ігнацій (Baranowski I.) 76
Барановський Якуб 39
Барановський Ян 208
Барков Калинка, Іванів син 438
Башановський Ян (Baszanowski J.) 346, 347
Бевзо Олександр 344, 345
Беджицький Адам 269, 432
Беджицький Станіслав 415
Беззубцов Мартин 430
Беззубцов Юрій 429
Безобразов Єлизар 327
Безобразов Семен 430
Безобразов Федір 430
Беклемєшев Микита 217, 218
Белилєвець, "литвин" 321
Бережицький Лаврентій 261
Берсин Василь 433, 436
Бессєдовський Ян 335, 336
Биков Василь 381
Биков Суркас(Сурбаз?) 426
Биковський Олександр 273
Білінський Януш (Byliński J.) 52, 79, 80, 249
Биршов Іван 311, 330
Бичков Іван 434
Бичковський Степан 329, 333
Білецька Ельжбета 405
Білик Ісайя 297

- Білик Ларко 297
 Білодідов Павлик 122, 124
 Блажейовська Малгожата 410
 Блонський Гжегож 268, 433
Бобінський В. (Bobiński W.) 166, 171
 Бобрищев-Пушкін Іван 111, 112, 119–122, 125
 Богданов Андрій 438
 Богданов Андрій з Ніжина 438
 Богданов Путинка 423
 Богурська Катерина 305
 Богушевич Гулкович Філон 153, 157, 158, 165, 412
 Богушевичівна Анастасія 403, 412
 Бодашевський Н 117
 Божки, брати з Біловода 332
 Бокій Печихвостський Філіп 406
 Бокій Печихвостський Ян 406
 Болаш Іван 117
 Болдаковський Василь Семенович 288
 Болкун Михайло Іванович 203, 226, 246
 Болотников Іван 391
 Болтін Баїм 104, 107–115, 131, 132, 203, 205
 Болтін Семен 107, 108
 Бонд Василь, Афанасьєв син 438
Бонєцький Адам (Bonieski Adam) 161, 164
 Бонєцький Криштоф 424
 Бонзик Василь 438
 Бонзик Іван 437
Боплан Гільом Левассер де 30, 31, 48, 277, 281, 282, 283, 325, 326
 Боранцов Сергій 381
 Борецький (Боженцький) Михайло 412
 Борецький (Боженцький) Павло 401, 412
 Борецький Ян 319
Борисенко В. 282, 344, 355, 359, 366
 Борисов Калинка 438
 Борисович Іларіон 195
 Борковський Н, лановий шляхтич 281, 434
 Борковський Василь 22, 40
 Боровиков Афанасій 430
 Борозни (Борознини), шляхетський рід 235–237
Боряк Геннадій 170
 Борятинський Іван 311
 Борятинський Микита 378
 Борятинський Миколай 363
 Бочковський Мартин 61, 62, 66, 163, 273, 407, 422, 431
 Боярин Іван 353
 Боярин Семен 389
 Браніков Атанас 435
 Браніков Іван 435
Брехуненко Віктор 13, 14
 Бриський Єрій 420
 Броневські, шляхетський рід 348
 Броховський Кшиштоф 388
 Брюховецький Іван 18, 19
 Бубненко Денис 317, 352
Буганов Віктор 241
 Будзилло Остафій 424
 Булавка Михайло 40
 Булгаков Н 430
 Булгаков Григорій 428
Булгаков М. 350
 Булгаков Михайло 333
 Булгаков Олексій 428
 Булгаков Степан 428
 Булгаков Федір 429, 430
 Бунаков Петро 314
 Бурий Василь 134
 Буринський Станіслав 172, 419
 Буркацький Адам 158, 159
Бутич Іван 17, 18, 19
 Бутлер Якуб 102
 Бутов Менший 387
 Бутович Н 413
 Бутович Михайло 403
 Бутурлін Василь 47
 Бутурлін Федір 99, 100, 125–128, 130
 Буцнев Іван 112, 316, 317
 Бучинський Адам 57, 58, 400, 425
 Бучинський Матіаш 57, 58, 87, 400, 428, 430
 Бучинський Станіслав 354, 356
 Бучиньов (Буцнев?) Іван 425
 Бялковський Миколай 264
 Бялт Миколай 92, 289, 290
 Бялти, шляхетський рід 289

Вавричин Марія 277, 281, 283
Вагілевич Іван (Wagilewicz J.D.) 192
 Вази, династія 52–54, 95, 139, 143
Вайс Анна (Wajs A.) 155
Ванштейн О. 102
 Варлаам (Чапля), архімандрит 72
 Василевський Ян 431
 Василенко Дмитро 310
Василенко Микола (Василенко Николай) 11, 24, 34, 65, 66, 140, 142, 155, 247, 359
 Василь Леонтєв син 437
 Василь Шуйський 41
 Васильєв Данило 378

Васильєв Марчко 328
 Васильєв Олексій 260
 Васильковський Миколай 421
 Васько, мешканець Волкової 346
 Величківна Федора 296
 Величко Іван 116, 241, 269, 433, 436
Величко Самійло 43, 50, 228, 395
 Венгерський Шимон 305, 429, 442
 Венглінський N 284
 Верещака Іван 310
 Верещака Прокіп 171
Верещинський Юзеф (Wereszczyński J.) 78
Верзилов Аркадій (Верзилов Аркадий) 191, 192
 Веркій Олешковський Григорій (Веркій Грицько, Аверкій) 19, 113, 150, 256, 257, 432
 Виговський N 173, 174
 Виговський Іван 19
 Виговські, родина 174
Винниченко Олексій 147, 149, 150, 186
Виноградський Юрій 11, 17, 19, 22, 34, 49
 Вишель Войцех 94, 277, 306, 432
 Вишель Федора 135
 Вишель Францішек 259, 404, 432
 Вишель Щасний 32, 42, 56–64, 103, 109, 111, 113, 115, 116, 128, 131, 132, 135, 155, 156, 163, 168–171, 197, 210–212, 216, 217, 224, 236, 253, 254, 256, 258–261, 274, 277, 306, 307, 311–314, 346, 358, 361, 363, 364, 366, 378, 400, 404, 419, 422, 425–428, 431, 432, 438, 442
 Вишковський Ян 300, 428, 443
 Вишлі, шляхетський рід 260, 286, 306–308
 Вишневецька Катерина 416
 Вишневецька Раїна 248
 Вишневецький Костянтин 319, 361
 Вишневецький Михайло 247–249
 Вишневецький Ярема 20, 21, 24, 26, 36, 47, 101, 104, 106, 109, 112, 113, 115, 119, 120, 128–135, 137, 198, 199, 208, 226–228, 231, 232, 262, 278–281, 322, 325–327, 330–336, 362, 365, 372, 407
 Вишневецькі, князі 227, 247, 248, 261, 310, 311, 319, 320
 Вишневський Адам 30, 57, 64, 66, 86, 87, 101, 106, 109, 149, 155, 163, 172, 200, 281, 318, 400, 407, 408, 419, 422, 425, 427, 430, 431
 Вишневський Кіндрат 117, 130, 134, 325, 331, 333
 Вишневський Ольбрихт 418
 Вишневський Ремігіан 407
 Вишневський Ян 407
 Вишпольський Офрем 438
 Вільчек Себастьян 349, 368
 Вінковна Гальшка 415
Віснер Г. (Wisner H.) 53, 54, 62, 69, 116, 139, 163
 Вітковський Станіслав 424
 Вітовський Лукаш 197
 Вітовський Ян 52, 80
 Вітовт, князь 75
 Вітовтов Авдаким 56, 160, 211, 423, 424, 428, 430
 Вітовтов Іван 426
 Вітонов Григорій 423
Владимирський Буданов М. 75, 76
 Владислав IV (Владислав Ваза) 31, 41, 50, 52–54, 56–59, 62, 63, 67, 69, 70, 73, 80, 81, 83, 86, 87, 89, 90, 95, 97, 103, 123, 126, 127, 130, 131, 134, 139, 141–144, 150, 151, 153–157, 161, 163, 166, 178, 179, 181, 185, 187, 194, 195, 205, 206, 217, 244, 250, 253–255, 257, 263, 268, 272, 304, 311, 334, 346, 362, 363, 372, 374, 403–405, 407, 408, 410, 411, 413–417
Власовський Іван 193
Влодарський А. (Włodarski A.) 174
 Вноровський Войцех 425
 Вноровський Фабіан 87, 426, 431
 Вовнянка, мешканець Погара 348
 Воеводський Ярема Казимир 173, 174, 421
 Войка, селянин 387
 Война Оранська Людовіка 410
 Война Оранський Вацлав 410
 Война Оранський Казимир 410
 Война Оранський Олександр 410
 Война Оранський Якуб 145, 158, 164, 168, 178, 184, 192, 401, 410
 Войнов Іван 431
 Войцехович Богдан 291
 Волжин Іван 110
 Волжинін Іван Айдаров 424, 426
 Волинський Семен 134, 380
 Волинцов Василь 319, 324, 325
 Волинцов Федір 316
 Волк N 117, 122, 125
 Волк Андрій 268, 271, 432, 436
 Волк Василь 296, 439
 Волк Костянтин 125, 132, 153, 154, 161, 165, 415
 Волк Ян 427, 429, 437, 441
 Волков Олексій 422, 423
 Волков Сергій 428
 Волков Тимофій 424
 Волкови, московські сини боярські 423
 Волконський Петро 325, 327–330, 352
 Волконський Федір Федорович 202, 205
 Воловичівна Кристина 404

Володкевич N 284
 Володкевич Анна 443
 Володкевич Самуель 254, 255, 282, 342, 433
 Володкевич Ян 305
 Володкевичі, шляхетський рід 305
 Володька, сварківський старожил 304
 Волошанинов Михайло 206
 Волошенин Іван 425, 430
 Волошенин Івашко 425, 430
 Волошенин Ілля 428
 Волуцький Себастьян 202
 Волонін Іван 428
 Вольська Анна 416
 Вольський Ян 424
 Ворона Тимофій 87, 429
 Вороницька Маріанна 413
 Воронич Миколай 157
 Воронич Михайло 57, 258–261, 280, 322, 433, 434
 Воронич Олександр 164
 Воронич Самуель 163–165, 413
 Воронич Теодор 115, 123, 127, 130, 131, 133, 164
 Воронич Філон 417
 Вороничі, шляхетський рід 157
 Вороничівна Анастасія 413
 Вороничівна Ізабелла 413
 Вороничівна Олександра 413
Воронов Віктор 10
 Воцагін Семен 112
 Воцинін Семен 320
 Вронський N 431
 Вронський Ян 443

 Габсбурги, династія 97
 Гаврилов Роман 312
 Гавритков Федір 431
 Гагарін Микита 117, 123
 Ганнібал, ротмістр 417
 Гарабурда Адам 288, 435
 Гарабурда Габріель Маркович 135, 302, 443
 Гарабурда Олександр 273
 Гарабурда Олехно 135
 Гарабурда Ольбрихт 181, 273
 Гарабурда Ян 135, 273, 408, 422, 424, 426
 Гарасимович Павло 310
 Гартовський N 367
 Гацесвич N 122
 Гедимін, князь 74
 Гель Ісаак 44
 Геннадій, новгород-сіверський архімандрит 16
 Герасим, вугільник 438

Герберштейн Сигізмунд 27
 Германський N 189
 Гинко Петро 87
Гирич Тетяна 170
Гісцова Любов 170
 Гладкий Григорій 311
 Гладкий, сварківський старожил 304
 Глебович Миколай 53, 416
 Глинський Борис 241
 Говядін Петро 189
 Гоздовський N 261
 Гоздовський Криштоф 416, 434
Голдис Сибілла (Holdys Sybilla) 401
 Голиков Філіп 430, 436
 Голобковський Артюшко 114
 Головленков Мартин 329
 Головський N 217
 Гологуз Іван 332
Голько Олег 277, 281, 283, 283
 Гораїн Вавринець 44
 Гораїн Ян 148
Горбачевський Никита 385
 Горбачевський Ян 204, 266, 294
 Горбунов Григорій 380
 Горбунов Дмитро 109, 110, 323, 362
 Горбунов Ісай 380
 Горностай Самуель 249, 250
Горобець Віктор 394
 Городничий Сила 422
 Горський Якуб 427
 Госкевич Криштоф 258, 435
 Госкевич Криштоф 63, 64
 Госкевич Матей 365
 Госліцький Ян 417
 Гостиль Шлеховицький Миколай 408
 Гоцевич Якуб 84
 Граб'янка Григорій 395
 Грегорович Йозеф 71
 Гречка Павло 331, 332
 Гречна Федір 310
 Грибун Семен 348
 Григор'єв Гаврило 438
 Григор'єв Ігнат 388
 Григор'єв Мартин 438
 Григор'єв Степан 106
 Григорій, Калістратів син 437
 Григорій, поляк 294
 Григорійович Йосиф 72
 Григорович Семен 192, 257
 Григорович Стефан 192, 250

- Гриневський Н 112
Грицько Андрійович, роменський єврей 324
Грицько, черкаський полковник 133
Гришков Григорій 386
Гришкович Данило 368
Гришкович Лаврін 94, 434
Гришкович Онись 94, 266, 433
Грищенко Іван (Івашко) 331, 332
Гроховський Ієронім 173, 421
Гроховський Ян 265
Грубський Н 301
Грушевський Н 195
Грушевський Михайло 11, 23, 36, 43, 50, 102, 109, 114, 119, 124, 137, 234, 237, 346, 367, 375
Грушецький Броніслав 154, 162–165, 268, 414, 432, 436
Грушецький Олександр 414
Грушецький Самуель 414
Грушецький Ян Францішек 414
Грязна (Лозчанка) Катерина 285, 413
Грязний Борис 19, 20, 103, 113, 116, 164, 165, 229, 262–264, 285, 286, 413, 433–436
Грязний Стефан 413
Грязні, шляхетський рід 285
Гудов Богдан 199
Гулевич Габріель 164, 165, 406
Гулевич Криштоф 406
Гулевич Павло Еразм 406
Гулевичі, шляхетський рід 153
Гулевичівна Гальшка 404
Гулевичівна Раїна 406
Гулка Андрій 204
Гулкевич Іван 175
Гуменський Н 284
Гуржій Олександр 209
Гусев Василь 429
Густав-Адольф, шведський король 102
- Гавляс Славомір (Gawlas S.)* 14, 74, 95
Галятовський Йоаникій 192, 250
Гедльовський Сигізмунд 28
Гембіцька Маріанна 403
Гембіцький Вавринець 79
Гіжицький Я. М. (Giżycki J. M.) 11, 70, 71, 147
Гісмонт Н 284
Гісмонт (Єсимонт) Самуель 18, 57, 307, 411, 429, 430
Глембоцький Войцех 55, 236
Глембоцький Себастьян 267, 433–435
- Глоговський Миколай 87, 148, 156, 160, 161, 163–165, 214, 273, 401, 412, 419, 422, 423, 428
Глоговський Самуель 412
Глоговський Фрацішек 412
Гмітерек Генрик (Gmiterek H.) 164
Годзішевський Владислав (Gozdiszewski W.) 11, 45, 81, 174, 180, 197, 198, 202, 206, 207, 210, 299
Годлевська Маріанна 281
Годлевський Єжи 92, 93, 281, 282
Годлевський Станіслав 93
Гожковський Маріан (Gorzkowski M.) 11, 70, 256
Голінський Ян 55
Горайський Збігнев 150
Горецький Вавринець 173, 288, 421
Горчинський Мартин 173, 421
Горчинський Ремігіан 419, 424
Горчинський Ян 156, 161, 418
Госліцький Ян 348
Гостомський Францішек 403
Грабовський Амброзій (Grabowski A.) 58, 83, 156, 243, 261, 363
Грабовський Петро (Grabowski P.) 78
Граля Ієронім (Grala H.) 14, 98, 159
Гридич Ян 55
Гроїцький Бартоломій 8
Гроловський Вацлав 70
Грудзький Ян 87, 274, 422
Гульчевський Станіслав 42, 161, 163, 165, 327, 388, 389, 412
Гуральський Збігнев (Gyralski Z.) 61
Гурецький Н 206
Гурніцький Лукаш 78
Гурський Я. (Gyrski J.) 78
- Дабатов Петро, Радків син 438
Давидов Гаврило 434
Даневський Н 173, 421
Данило, канівський полковник 133
Данило, селянин 388
Данилов Ігнат 378
Данилович Ян Миколай 89
Данко, недригайлівець 330
Даровський А. (Darowski A.) 210
Дашков Гаврило 216
Дашков Іван 330
Дашков Яків 23
Дашкови 216
Дворкін Петро 199
Дворников Денис 432
Дементьєв Остап 437

- Дементьєв Семен 214
 Дементьєв Федір 378
 Демид, винокур 369
 Демидов Федька 123
 Денисов Радко 380
 Денисович Миколай 421
 Дерганов Кирило 437
 Деревеник Вакула 438
 Державський Н 284
 Дерка Михайло 310
 Дешков Василь 433
 Джумаш мурза 127
 Дзвонковський Н 173, 420
Дзенгелевський Ян (Dziegielewski J.) 146, 159, 161, 162, 193
 Дзіковський Іван 23
Дуго Маріан (Dugo M.) 14, 74
 Дикий Гаврило 310, 310
 Дичко Яцько 325
 Дідковський Н 174
 Дідковський Самуель 171, 172, 419, 420
 Длотовський Миколай 129
Длугош Т. (Długosz T.) 70, 190
Длугош Я. (Długosz J.) 358
 Добрий Федір 357
 Довгялло Ян 422, 429
Довнар-Запольський Митрофан 65, 74, 75
 Довнарівч Криштоф 14, 28, 32, 252, 274, 358
 Долбін Данило 378
 Долгий Света 433
 Долгорукий Юрій 225, 334, 335
Доманицький Василь 249
 Домбровський Миколай 169
 Дорогиненко Федір 383
Дорошенко В. 80
 Дразговський Юзеф 421
 Дригайлівець Юрко 323
 Дригала (Довгялло) Н 260
 Дробицький Федір 420
 Дрогомир Миколай 190, 444
 Дрогомир Станіслав 308, 430, 437
 Дубницький Миколай 421
 Дубовик Григорій 291
 Дубченко Кіндрат 387
Думін Сергій (Думин Сергей) 53, 66, 83, 93, 137
 Дунаєвський Стефан 91
 Дунін Ієронім 207, 218
Дунін Вонсович Анна (Dunin Wąsowicz A.) 81
 Дунін Сулігостовський Миколай 168, 170
 Дуров Василь 423, 426, 427, 430
 Дуров Єрмолай 325
 Дуров Ігнат 429
 Дуров Микита 333
 Дуров Федір 57
 Дяковський Андрій 278, 420
 Егерат Якуб 365
 Елерт Генрик 365
Ескін Юрій 14
 Ессенко Михайло 87, 135, 308, 426, 427, 437
 Євтух, осадчий 263
 Скимов Тишко 437
 Єлизавета, імператриця 372
 Єловицький Єроним 405
 Єловицький Сава 77
 Єловицький Філон 185
 Єлсимацький Іван 438
 Єпанцевич Базилій 87
 Єремеев Єрошка 323
 Єремеев Федір, бихівський купець 437
 Єремеев Федір, міщанин 438
 Єремеев Гаврило 98, 318
Єрлич Яким (Jerlicz J.) 344, 345
 Єрмаков Михайло 437
 Єрміст (Яристий) Васько 323
 Єропкін Іван 111–113, 117, 220
 Єропкін Михайло 104, 105, 379, 380
 Єршин Іван 122
Єршов Анатолій 11, 371
 Єсмонтович Н 438
 Єфремов Іван 125
 Жагрин Петро 206, 218
 Жадловський Н 434
 Желєзняков Матюшка 114
 Житкевич Олександра 412
Жихлінський Т. (Żychliński T.) 164
Жоньца Я. (Rzońca J.) 79
 Жук Сенька 352
 Жуковець Федір 424
Жукович Платон 53, 64, 66, 72, 102
 Жулкевський Лукаш 24, 131–134, 198, 199, 202, 210, 226, 322
 Жулкевський Станіслав 247
 Жуховський Томаш 428
 Жуцька Катерина 256, 415
 Забелін Федір 200
 Забіла Петро 307

- Заблоцький N, лановий шляхтич 281, 284
 Заблоцький N, сарський урядник 322
 Заблоцький Григорій 421
 Заблоцький Миколай 280
 Заблоцький Ян 103, 143, 144
 Завольський Ян 297, 307, 308, 424, 429, 441
 Загоровський Михайло 409
 Загоровський Роман 84, 162, 165, 228, 229, 232, 409
 Загоровський Стефан 409
 Задзік Якуб 123, 176, 344
 Закревський Павло 431
 Закревський Ян 332
 Закусило Іван 174
 Закусило Ян 172, 173, 419, 420
 Закусцин Василь 429
 Заленська Гелена 406
 Заленський Димидович Самійло 284, 285
Заленський С. (Zalewski S.) 11, 190, 191
 Заленські, брати з Волкової 332
 Заленські, шляхетський рід 309
 Залеський N 437
 Залеський Ремігійан 233
 Залеський Самійло 91, 293
 Залеський Стефан 387
 Залеські, шляхетський рід 422
 Залуза Францішек 423, 430
 Замойський Томаш 157–159, 163, 403, 406
 Замойські, шляхетський рід 158, 413
 Замуразький Микита 433
 Замятін Іван 422
 Запорський Ян 424, 425, 429
 Зарецький Сенька 352
 Заруцький N 38, 308
 Заславський Владислав Домінік 159, 160, 172
 Заславський Януш 159
 Засланський Федір 420
 Засликевич (Жадикевич) Ян 188, 189, 375, 386
 Захаров Іона 319
 Зброський Францішек 290
Зварич Володимир 384
 Звягін Семен 207, 219, 220
 Зджитовецький Ян 424
 Зеленський N 259
 Зелінський Станіслав 271, 435
 Зембжицький (Зубрицький) Криштоф 41, 154, 181, 254–256, 265, 415, 435, 436
 Зембжицький Мартин 265, 415, 436
 Зембжицький Ян 265, 285, 415, 436
 Зембжицькі (Зубрицькі), шляхетський рід 265
 Зінцов Іван 383
 Злотовський N 120
 Злотопольський Петро 364
 Золотарьов Семен 199
 Золотарьов Степан 330
 Золотий-Квашнин Андрій 192
 Зубов Роман 330

 Іван Богданович, піп 383
 Іван, будник 364
 Іван, конотопський міщанин 24, 383
 Іван, піп у Новгороді-Сіверському 122
 Іван, піп села Покровське 199
 Іван, роменський піп 315
 Іван, Філонів зять 323
 Іваницький Матіаш 158, 165, 413
 Іваницький Стефан 158
 Іванов Андрій 438
 Іванов Григорій 388
 Іванов Іван, посланець з Ромен 318
 Іванов Іван, стародубський пушкар 43, 379
 Іванов Мартин, глухівський купець 388
 Іванов Мартин 438
 Іванов Меркула 37
 Іванов Тиміш 437
Іванцов Іван 345
 Івашко, козак 319
 Івицький Мацей 429, 442
 Івлєв Михайло 332
 Івущенко Ясен(ко) 423, 432, 433
 Ізбицький (Іздебський) Адам 94, 425
 Ізносков Богдан 424, 431
 Ізносков Григор 425
 Ізносков Матвій 238, 430
 Іллюшин Василь 429
 Ілляшенко Олекса 323
 Іона, піп 72
Іринін О. (Иринин А.) 278
 Ісайя, протопіп 72
 Ісерницький Анджей 424
 Ішек Івашко 332

 Кавецький Ян 289
 Кадолевський Олешка 124
 Казановська Олександра 412
 Казановський Адам 19, 35, 40, 42, 64, 141, 162, 198, 199, 205, 226, 227, 269, 270, 286, 294, 319, 324–327, 329, 331, 343, 364, 365, 367, 373, 407, 432–434, 436
 Казановський Домінік 257

- Казановський Зигмунт 268, 272, 432, 434–436
 Казановський Мартин 126, 128, 130, 162, 257, 412, 414
 Казановський Ян Домінік 404
 Казановські, шляхетський рід 34, 161, 162, 172
 Казимир Ягеллончик 202, 241, 246
 Калейшов Олексій 425
 Калиновський Адам 190, 433
 Калиновський Єжи 17
 Калиновський Єжи, син Самуеля 405
 Калиновський Мартин Адам, син Самуеля 405
 Калиновський Мартин, кам'янецький староста 164
 Калиновський Мартин, чернігівський воєвода 20, 34, 86, 117, 126, 142, 146, 152, 154, 156, 157, 163, 164, 167, 168, 173, 202, 210, 230, 231, 235, 263, 266, 287, 288, 295, 365, 371, 402, 405, 409, 415, 421
 Калиновський Самуель 37, 157, 163, 164, 173, 402, 405, 421
 Калиновський Ян 294, 356, 435
 Калинський Самуель 421
 Каменєв Осип 433, 434, 435
 Каменський Давид 425, 428
 Камінський Ян 421
 Канівець Гиря 120
 Караїмович Ілляш 132
 Карачевська Євфімія Теодора 409
 Карачовці, московські сини боярські 426
Карвасінська Ядвіга (Karwasińska Jadwiga) 188
 Карвовський Войцех 221, 416, 431
 Карєєв Дмитро 131
 Карл XII 41
 Карлінський Мартин 151
 Каролінги, династія 95
 Карпов Гаврило 378
 Карпов Іван 438
 Карський Ян Вацлав 85, 95, 148, 156, 160, 165, 273, 403, 409, 427, 429
Карчмарчик Януш 149
 Касумов Олексій 430
 Катерина II, імператриця 397
Качоровський В. (Kaczorowski W.) 144
 Кашевиков Олексій 438
 Кашлов Гарасим 214
 Кашлов Ромашка 214
 Кашовський Станіслав 403
 Кашпрович Сергій 369
 Кедун І. 18
 Кеннеді Грімстед Патріція 13
 Керло Габріель 404
 Керло Даджибог 143, 155, 169, 404, 435
 Керлова Анна 404
 Келчовський Павло 289
 Келчовський Якуб Єжи 164, 165, 285, 286, 293, 401, 414
 Кельвановський N 435
 Киев Матвій 330
 Киевський Мартин 85, 297, 420
 Кимбар Храновський Ян 259, 260, 432
 Кирєєв Дмитро 328, 336, 429
 Кирик Миколай 301, 302, 429, 443, 444
 Кирилов Дем'ян 329
 Киселі, шляхетський рід 34, 170, 228, 233, 246, 283, 292, 293
 Киселівна N 411
 Киселівна Анна 411
 Киселівна Гелена 406
 Киселівна Теодора 158, 410
 Кисильченко Мартин 39
 Кисіль Адам 16, 19, 20, 34, 35, 40, 100, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 137, 140, 142, 144–147, 150–154, 156–159, 161–165, 168, 170, 178, 193–195, 197, 199, 202, 206–209, 219, 220, 223, 224, 228, 231, 233, 234, 242, 254, 261, 283, 284, 286, 287, 292–296, 345, 348, 349, 365, 387, 388, 401, 403, 405, 406, 408–413, 415–417, 433
 Кисіль Бенедикт 411
 Кисіль Вацлав 411
 Кисіль Володимир 406
 Кисіль Володимир Олександрович 411
 Кисіль Григорій 164
 Кисіль Еліаш 409
 Кисіль Ілля 411
 Кисіль Матвій (Матіаш) 157, 256, 401, 409
 Кисіль Микита 164, 165
 Кисіль Миколай 34, 156–160, 164, 165, 168, 208, 218, 228, 233, 242, 271, 283, 292–295, 401, 406, 417, 432, 433, 435
 Кисіль Михайло 409
 Кисіль Олександр 157, 159, 160, 165, 178, 256, 296, 401, 411, 417, 430, 440
 Кисіль Юрій 409
 Кисіль Якуб 409
 Кисіль Ян 409
 Кисіль Ярослав 411
 Кіндрат, Павлів син 437
Клачевський Вітольд (Klaczewski W.) 61
 Клим Р. 47, 48, 50
 Клопоцький Мартин 173, 421

Ключаєв N 220
 Кобилейголова Борис 381
 Кобильський Іван Семенович 224
 Кобринський Максиміліан 420
Коваленко Олександр 287
 Коваль Тиміш 353
 Коваль, менський міщанин 372
Ковальський Микола (Ковальский Н.) 14, 373
 Ковальський Павло 438
 Ковицький Миколай 438
 Ковінський Марко 423
 Ковнацький Теофіл 430
Козут Зенон 394
 Коденьов Філіп 433
 Козенська Анна 18
 Козика Томаш 208
 Козлов Іван 427, 429
 Козляковський Лев 91
 Козляковський Самуель 91
 Козляковський Семен 91
 Коленда Якуб 279, 280, 326
 Колесников Олексій 438
 Колнацький Станіслав 112, 113
Колодзей Р. (Kolodziej R.) 150, 151, 153
 Коломієць Іван 383
 Колпитовська Теодора 416
 Колчинський (Колчицький) Криштоф 93, 158, 159, 165, 281, 288, 406, 417
 Комацький Ян 234
 Комонецький Василь 188, 189
Компан Олена 371, 372, 387
 Конєцпольський Олександр 335, 365
 Конєцпольський Станіслав 42, 49, 123, 124, 127, 130, 131, 161–163, 177, 182, 226, 325, 327, 335, 344, 392, 403, 409, 412, 415
 Конєцпольські, шляхетський рід 161
 Константинов Олексій 116, 321
Константинович Н. 19, 192, 195, 257, 258, 282, 307
 Копачов Іван 434
 Копачов Левон 432
 Копинський Ісайя 71, 193
 Корвін Гусєвський Криштоф 56
 Корвін Гусєвський Олександр 55, 59, 319, 414
Кордт В. 30, 31, 48, 277, 281, 283, 325, 326
 Кореневський N 389
 Коренєв Григорій 435
 Коренєв Михайло 320
 Коренєв Петро 24, 428, 435, 436
Корецький В. 75
 Корецька Гелена 402
 Корецький Самійло 203, 204, 226, 248, 310, 311, 363
 Корецькі, князі 363
 Корж Андрій 317
 Корибський Станіслав 88
 Корицинська Маріанна 414
 Корицький Войцех 274, 422, 424, 445
 Коркушка Лешко 310
 Корнилій, законник 31
 Корній, ніжинець 387
 Корняковський Афанасій 428
 Корняковський Ігнат 427
 Корняковський Сава 428
 Коровяковський Афанасій 117, 132
Короткий Віктор 20
 Корсак Адам 266
 Корсак Ян 55
 Корсенін Григорій 432
 Корчевський N 93
 Корчмінський Станіслав 159
 Косаревський N, полковник 123
Косінський А. (Kosiński A.) 174
 Косов Сильвестр 408, 411, 413, 417
 Коссажецький Кшиштоф 14
 Коссаковська Ельжбета 403
 Коссаковська Людовіка 403
 Коссаковська Марія 403
 Коссаковська Раїна 153
 Коссаковська Софія 280
 Коссаковський N 404
 Коссаковський Анджей 153, 163, 164, 168, 406
 Коссаковський Владислав 403
 Коссаковський Миколай 133, 154, 163, 164, 168, 170, 231, 258, 280, 347, 403, 406, 433
 Коссаковський Олександр 403
Коссаковський С. (Kossakowski S.K.) 164
 Коссаковський Станіслав 164
 Коссаковський Якуб 164
 Коссаковський Ян 178, 401, 403
 Коссаковські, шляхетський рід 280
 Костеневич Яків 433
 Костетиков Олексій 313
Костомаров Микола (Костомаров Николай) 235
 Костян Борис 432
 Котельников Федір 424, 426
 Котельницький Іоан 293, 372
 Котковський Іларіон 192
 Котуринська Агата 288
 Кохановський Миколай 57, 400

Кошецький Бартоломій 288
Кравець Марина 277
 Кравець, менський міщанин 372
Кравченко Володимир 347
Кравчук Войцех (Krawczuk Wojciech) 37, 140, 143, 144, 153, 226, 227, 230, 243, 260, 263, 266
 Красвська Ядвіга 412
 Красвський Олександр 424
Крайцар Я. (Krajcar J.) 72
 Красінські, шляхетський рід 11–13
 Красковський Богдан 41
 Красовський N 281
 Красовський Юрій 242, 270, 343, 354, 432
 Красовський Ян 348
 Крашевський Якуб 256
 Крашинський Андрій 387
 Кревза Лев 71–73
 Крентовський Якуб 303, 441
 Кривкович Михайло 289
 Кривопишин Богдан 201, 216, 352
 Кривопишин Іван 352
 Кривопишини, путивльські поміщики 201, 353
 Кривосельський N 284
 Кривцов Ігнат 110
Крикун Микола 13, 14, 60, 63, 68, 155, 166, 167, 169–171, 173, 175, 179
 Криницький Криштоф 91, 169–171, 228, 289, 318
 Криницький Стефан 411
 Криницький Теодор (Федір) на Басані 126, 128, 153, 157, 411
 Кринський Вацлав 173, 174, 419
Крип'якевич Іван 19, 91, 97, 161, 397
Крман Даніель 41, 49, 50
 Кровопусков Ждан 332
Кром Михаил 43
 Кропивницький Михайло 257, 346
 Кропивницький Олександр 77
 Крухельський Петро 270, 271, 432, 433
 Кузін Степан 314
 Кузьмин Матяш 437
 Кузьминський Федір 381
 Кукішніков Василь 423
 Кукішніков Іван 423
 Кулаков Андрій 381
Кулаковський Петро 13, 25, 61, 62, 66, 67, 86, 91, 100, 101, 119, 133, 140, 146, 147, 156, 160, 169, 170, 177, 178, 188, 232, 255, 296, 301, 303
 Кулесник N 423
Кулецький Міхал (Kulecki M.) 93
Куліш Пантелеймон 78
 Кулпинський Родіон 122
 Кунаков Григорій 365
 Кунаш 277
 Кунинський Ян 57, 64, 72, 83, 84, 94, 103, 104, 107–110, 114, 205, 210, 212, 216, 217, 220, 273, 400, 423, 424, 429, 430, 437, 443
 Кунинські, шляхетський рід 437
 Куницький Григорій 361
 Куновський Ян 57, 64, 70, 202, 205, 255–258, 262, 268, 270, 276, 318, 371, 374, 400, 432
Купіш Д. (Kupisz D.) 59, 97, 102, 113, 130, 131, 133, 134, 137
Куракин Ю. 72
 Курбацький Самуель 421
Курилов Іван (Иван) 319, 372
 Куровський Григорій 427
 Курцевич Хома 255
 Курцевичівна Маріанна 413
Кус Я. (Kus J.) 74
 Кустов Іван 433
Кучинський С. (Kuczyński S.) 225–229, 235, 238
 Кучицький N 94
 Кучкович Дорош 23, 119
 Кучюков Богдан Арсенійович 424, 427
 Кучюков Злоба Арсенійович 424
 Кучюков Юрій Арсенійович 424, 427
 Кушевич Павло 8
 Кушнір Іван 382
 Кушнір Сенька 323
 Кушнір, менський міщанин 372
 Кушнірі, кролевецькі міщани 372
 Кшивковський Марцін Людвік 207, 218
 Лаврентьєв Алфім 437
 Лавринко (Лаверко), полковник 124, 126, 128, 130, 132
Лазаревська Катерина 21
Лазаревський Олександр 10, 16, 17, 35, 38, 41, 91, 194, 195, 247, 254–257, 260, 278–282, 285, 287–295, 300, 302, 304–309, 331, 334, 335, 337, 367, 369, 372, 373
 Лазаренко Роман 29
 Лазовський N 322
 Лакисов Семен 431
 Ланов Воїн 430
 Ласко, роменець 328
 Латиш Юрко, чигиринський полковник 133
 Лауданський Єжи 82, 424
 Лауданський Станіслав 82, 424
 Лахно, черкасець 310

Лахтін Климка 104
 Лаш Самуель 102, 103
 Лев Стефан 158, 165, 413
Левницький Орест 305
 Лежейцов Микита 435
 Лесяков Дмитро 362
 Ленкевич Олександр 233
 Леонт'єв Гаврило 210
 Леонт'єв Замятня 207, 209, 219, 220, 224
 Леонт'єв Никифор 383
Леп'явко Сергій 14, 249
 Лепський Н 94
 Лжедмитро I (Самозванець) 52, 249, 391
 Лико (Михайло?) 320
 Лико Н 246, 248
 Лико Семен 311
Литинський В'ячеслав 124, 307
 Липня Захар 310
 Липський Адам 256
 Липський Олександр 427
 Липчинський Томаш 55, 56, 110, 155, 162, 250, 301, 412, 422–424, 426, 431
 Литвинов Леонтій 112, 318, 330, 424, 426
 Литвинов-Мосальський Андрій 106, 109, 115, 320
 Лихаченко Роман 386
 Лихачов Яків 320
 Ліпейов Іван 422
Ліпінський Вацлав (Lipiński Wacław) 98, 102, 107
 Ліпський Анджей 79
 Лісовський Ян 258
Літвін Генрик (Litwin Henryk) 233
 Ловшин Гаврило Матвійович 430
 Лодзянка Катерина 410
 Локішов Семен 426
 Локішов Степан 426
 Лончинський Ян 438
 Лопата Єфим 202, 226, 246
 Лосятинський Миколай 288, 421
 Луговський Томила 202, 203
 Лукаш, житель Герасимівки 325
 Лукаш, пахолок К. Сіножацького 136
Лукьянов П. 359
 Луцевський Валентин 37, 256, 431, 434, 435
 Луцевський Олександр 151, 181, 256, 309, 416, 427, 430, 431
Любомирський Я. (Lubomirski J.) 159
Люлевіч Генрик (Lulewicz H.) 50
 Лютомирська Ельжбета 86, 416
 Лютомирський Ян 82, 86, 145, 148, 261, 401, 416, 434
 Лютостанський Миколай 173, 419
 Люшин Василь 112, 121, 328, 426, 431
 Люшин Любим 114
 Люшин Микита 426
 Ляпунов Володимир 117
 Лясковська Барбара 265
 Ляшко Василь 291
 Львов Василь 200, 201, 330–333, 385, 388
 Львов Олексій 206
 Мав'єв Каспер 438
 Магнушевський Н 364
Масєвський В. (Majewski W.) 161
 Мазапета Костянтин 264
 Мазапети, шляхетський рід 264
 Мазепа Іван 17, 20, 22, 24, 29, 31, 33, 34, 40, 234
 Макар, шинкар 376
 Макарович Криштоф 144
 Максим Микитин син 438
 Максимов Василь 437
 Максимов Іван 437
 Малаховський Миколай 40, 93, 281, 282, 434
 Малаховський Томаш 172, 224, 419
 Малечинський Бальцер 297
 Малинка (Малишка) Мацей 423, 429
 Малишенко Марко 421
 Маліцький Н 92
 Манашко, єврей 363, 364
 Манинкович Іван 366
 Марія Омелянівна 318
 Маркварт Генрик 365
Марков Михайло (Марков Михаил) 147, 191, 250
Маркович Яків 304, 305, 343
 Маркович Якуб 129, 321
 Маркович, шафар 365
 Маргин Олексійович 389
 Марцел, засновник буди 39
 Масаш, роменський сотник 135
Маскевич Богуслав (Maskiewicz B.) 21, 36, 47
Маскевич Самуель (Maskiewicz S.) 21, 36, 47
Масса Ісаак (Масса Исаак) 341
 Матвеев Іван 387
 Матвеев Артемон 47
 Матвеев Якуб 437
 Матвій, осадчий Новосілок 301, 303
 Матей, роменський пасічник 317
 Матяш, вугільник 438
 Матяшевич Ян 175, 421
 Маховський Себастьян 333
 Мацков Богдан 433

Машикін Микола 79
 Медведєв Петро 432
 Медведєв Роман 109
 Медушевський Бартош 265
 Межевський Н 365
 Мезенцев Олексій 323
 Мелецький Гіацинт 416
Мелешко Василь (Василий) 375
 Мелешко Іван 160, 405
 Мелешко Миколай 160, 165, 409
 Мелешко Пишковський Ян 172, 189, 419
 Мендовг, князь 74
 Меринов Лучка 104
 Мефодій, осадчий Мефодівки 306
 Мещерин Юзеф 192
 Мещерський Никифор 225
 Микитин Богдан 437
 Микитин Семен 431
 Миколайчевська Софія 407
 Микулинська Олена 413
 Миляков Матвій 426
 Мирвицький Філон 129
 Митков Лаврин 325
 Михайло, Іванів син, пахолок 437
 Михайло, Іванів син 438
 Михайло, Федорів син 438
 Михайло Федорович, цар 97, 104, 134
 Михайлов Афанасій 387
 Михайлов Богдан 378
 Михайлов Григорій, кричівський міщанин 437
 Михайлов Григорій 438
 Михайлов Степан 386
 Михненко Фома 332
Мицик Юрій 13, 277
 Мишковський Кшиштоф 413
Мікульський Кшиштоф (Mikulski K.) 336
 Мілвід Малхер 210, 212, 213, 216, 217
 Мілянєвський Якуб 86, 156, 163, 223, 301, 302, 342, 344, 348, 408, 414, 426, 430
 Мілянєвський Ян 62, 110, 155, 156, 301, 414, 422, 426–428, 444
 Мільков Гаврило 425
 Мінвід Станіслав 155, 274, 305, 411, 428, 429
Міронович Антоній (Mironowicz A.) 193
 Многогрішний Дем'ян 39
 Могила Петро 124, 193
 Могилянка Катерина 363
 Могильницький Лаврін 429
Модзалевський Вадим 33–35, 38, 287, 339, 367
 Мойсєєв Н 434
 Мойсєєв Григорій 438
 Мойсєєв Мітюй 426
 Мокидонов Іван 320, 321
 Мокієнко Іван 248, 310
 Мокрієвич Карпо 290
Мордовина С. 16
 Мороз Степан 310
 Морозкович Максим 310
 Морозов Родіон 332
Москаленко О. 18
 Москаль Іван 329
 Мосуєв Григорій 438
 Мотін Богдан 311
 Мотякін Федір 378, 379
 Мохоцький Андрій 357, 376
 Мочарський Миколай 102, 109, 115, 116, 119
 Мошко, єврей 312
 Мощенко Іван 325
 Мрочка Матвій 324, 362, 383
 Мужиловський Самуель 173, 420
 Муховецький Криштоф 173, 183, 184, 271, 419, 425, 428, 435
 Мякинін Федір 207, 209, 219, 220
Мякотин Венедикт 289

 Нагово Богдан 314
Назарова Е. 80
 Нарабчій, козак 351
 Нарбут Ян 419
 Насакевич Н 133
Натансон Леський Я. (Natanson Leski J.) 58, 242
 Наумов Іван 438
 Небаба Мартин 43, 49, 50, 234
 Неборовський Флоріан 423
 Недосека Іван 325
 Некрас Яків 432
 Некрасов Григорій 57, 422
 Некрасов Іван 316, 330
 Некрасов Ілля Андрійович 427
 Некрасов Неухода 423
 Некрасов Никодим 423
 Некрасов Тимофій 429
 Некрашевич Самуель 173, 296, 303, 420, 444
 Некрецький Лукаш 273, 422
 Неплюєв Леонтій 234
 Неплюєв Роман 384, 385
 Нєронов Первушка 197, 210
 Нєрфф Н 413
 Несвястовський Ян 82, 425, 431
 Нецький Петро 274, 422

- Нечаев Н 204
 Нивський Малхер 422
 Никифор, купець 376
 Никифоров Жадко 382
Николайчик Федір 227, 232, 262, 279, 331, 343
 Нищенко Наум 47, 382
 Ніжинець Ярема 47, 382
Новицький Іван (Новицкий Иван) 305
Новосельський А. 102, 122, 127, 132, 207
 Нос Левко 321
 Носачевич Лукаш 91
 Носачевич Миколай 91
- Обалковський Бартоломій 318, 364
 Облонський Н 324
 Ободенська Анна 414
 Ободенська Марина 410
 Ободенська Софія 406
 Оборський Андрій 408, 425, 427, 428
 Обрамей, старець 72
 Обухович Н 326
Обухович Михайло 50
 Огницький Анджей 94, 407, 411, 430
 Огницький Стефан 64, 68, 155, 163, 179, 273, 318, 407, 424, 426
 Одалковський Н 173, 421
 Одживольський Ян 162 – 165, 403
 Одоєвський Микита 384
 Окроминський Н 284
 Оксенов Карпо 380
 Оксюта, засновник Оксютинців 317
 Октонов Григорій 425, 430
 Оладьїн Микита 25, 311
 Оладьїн Федір 113, 127, 134, 201, 325, 333
 Оладьїн Федір-молодший 326
 Олександр, король 76, 77, 202, 246
 Олексієв Севка 438
 Олексій Михайлович, цар 225, 394
 Олексій, мешканець Волиничів 354
 Олехнович Миколай 241, 270, 435
 Олешко Флоріан 247
 Олешковська Маріанна з Годлєва 93
 Оліферов Іван 424
 Оловенецький Олександр 271, 434
 Олфер'єв Іван 216
 Ольшанський Андрій 25, 246, 311
 Ольшевський Стефан 431
 Омельянов Лука 384
 Оношкович Борис 317
 Онтиков Сергій 201
- Опалінський Едвард (Opaliński E.)* 143, 163, 164
 Опанасов Семен 431
 Оранський Маріан 192
 Орел Михайло 108, 109
 Орел, шафар 365
 Ореховський Мартин 173, 174, 421
 Ореховський Станіслав 173, 174, 419
 Ореховський Якуб 173, 174, 421
 Ореховські, шляхетський рід 174
 Орлик Адам 218
 Орлов Іван 134
 Оршаниця Ян Андрійович 386
Освенцім Станіслав (Oświęcim S.) 48, 162
 Осинський Станіслав 144
 Осинський Ян 104, 135, 161, 164, 411, 416, 422
 Оссолінська Ізабелла 37, 405
 Оссолінська Урсула Бригіда 37, 405
 Оссолінський Єжи 47, 156, 162, 163, 194, 224, 243, 261, 278, 303, 342, 375, 402, 405, 444
 Оссолінський Збігнев 403
 Оссолінські, шляхетський рід 13
 Остапко, шафар 366
 Остиков Петро 353
 Остиков Федір 353
Островський Бернард (Ostrowski B.) 99
 Острозький Костянтин-Василь 248, 249
 Острозький Януш 160, 246–249, 310, 311
 Острозькі, князівський рід 311
 Острозькі-Заславські, князівський рід 128
 Остророг Ганна 174
 Острянин Яцко 124, 132, 133, 135
Охманський Є. (Ochmański J.) 75
- Павінський А. (Pawiński A.)* 147, 178–181, 185
 Павлов Афонька 437
 Павлов Григорій 437
 Павлов Іван, запорозький козак 104
 Павлов Іван, селянин 379
 Павлов Кирило 437
 Павлов Федір 431
Павлов-Сильванський Н. 80
 Павловський Н, лановий шляхтич 284
 Павловський Н, володілець Рогощів 288, 435
 Павловський Андрій 124
Падалка Лев 247
 Пантелєвич Н 173, 174, 420
 Пантелєвич Ярош 174
Папков Андрей 117, 120, 124, 129, 135, 313, 321
 Паплонський Ян 56
 Папроцький Станіслав 422

- Пасічник Ігор 14
Пац Домінік 261, 435
Пац Криштоф 434, 435
Пац Самуель 57, 258, 259, 261, 267, 433, 434, 435
Пац Ян 261, 292, 435
Паци, шляхетський рід 34, 40, 259, 261, 267, 272, 280, 282, 292, 295
Пашенко Григорій 324
Пенський Миколай 57, 152, 167, 211, 212, 277, 301, 302, 348, 361, 412, 443
Пенчуков Томила 189
Передерейко Іван 332
Перековий Ярмола 317
Пересветов Сила 422
Переяславець Мишка 318
Пероцькі, шляхетський рід 289
Петрей Петер 27
Петриковський Августин 374
Петриковський Миколай 70, 299, 374, 440
Петров Максим 221, 222
Петровський N 282
Петровський Микола 11, 253, 376
Петровський Якуб 33, 421
Петшак Я. (Pietrzak J.) 54, 62, 66
Пиріг Петро 305
Пиріг Сенька 117
Пирський Михайло 124, 129, 312
Пичета Владимир 76
Півзий(?) Олексій 427
Підгасцький N 169
Піддубняк О. 13, 63, 166, 167, 169, 171, 173, 175
Підкова N 278
Піончковський N 169
Піотровський Григорій 40, 50, 266, 362, 368, 434, 436
Пісоцький Іван, Степанів син 437
Пісочинська N, донька Яна на Жорнищах 404
Пісочинська Барбара 405
Пісочинська (Остророг) Ельжбета 86, 174, 304, 365, 405
Пісочинський Лаврін 160, 164
Пісочинський Олександр 19, 23, 27, 32, 40, 42, 83, 85, 86, 90, 94, 95, 109, 113–120, 123, 137, 145, 146, 153, 155–157, 159–164, 167, 168, 171, 172, 174, 176, 183, 184, 190, 191, 194, 199, 200, 206, 211, 213, 217, 218, 220, 231, 237, 242, 243, 261, 277, 278, 286, 296–306, 308, 342–344, 347–349, 353, 354, 356, 358, 359, 361, 363, 365–368, 404, 405, 408, 409, 411, 412, 415–419, 422–431, 445
Пісочинський Стефан 299
Пісочинський Якуб 160, 164, 417
Пісочинський Ян на Жорнищах 160, 163, 164, 171, 298, 299, 401, 404, 441
Пісочинський Ян на Куневі 86, 160, 164, 172, 188, 191, 297, 299, 300, 305, 347, 365, 386, 401, 405, 419
Пісочинський Ян, син Яна на Жорнищах 404
Пісочинські, шляхетський рід 11–13, 30, 31, 172, 194, 299, 305–308, 349, 354, 357, 365–367, 369, 375, 410, 416, 439
Плаза Станіслав (Plaza S.) 145
Платонов Сергій 15, 44, 46, 105, 106, 377
Плещеев Никифор 203, 204, 225, 323, 349, 383
Плещеев Олексій 224
Плещеев Смерд 215
Плещеев Федір 104
Пліховський Андрій 188
Плохий С. 193
Плохинский М. 359
Побідинський N 117
Поджарихін Петро 324
Подлеський N 129
Пожарський Роман 210
Полацівна Анна 298
Полікша Миколай 86, 431
Полуботки, козацький рід 287
Полуботок Леонтій 50
Полуботок Ярема 287
Полуботок Яроним 56, 250
Полуянов Афанасій 105
Поляк Войцех (Polak Wojciech) 53
Поляков Дмитро 432
Поляков Іван Лапа 432
Полячківна Анна 439
Польцов Федір 426
Понентовський Єжи 28, 29, 145, 146, 208, 308, 309, 349, 401
Понятовська Кристина 404
Попов Єрофей 109, 110
Поповкін Олексій 326
Порадовський N 92
Поринев Б. 97
Потапов Григорій, боярський син 433
Потапов Григорій, служебник 437
Потенція з Головчина 417
Потоцький Миколай 33, 146, 162, 168, 231, 257, 282, 284–286, 293, 295, 344, 365, 372, 392, 409, 410, 414
Потоцький Стефан 52
Потоцький Стефан, фелінський староста, 79

Поцялковський Станіслав 424
 Почеповський N 122
Почобут Одлянський Ян Владислав (Poczobut Odlanicki J.W.) 16, 17, 18, 44
 Пресмонтович Ян 422
 Проєстев Степан 210
 Прозоровський Семен 317, 320
 Прокопівна Анна 415
 Прокопович Зосима 193
 Прокопович Хома 296
 Прокоф'єв Філіп 437
 Проскура Сущанський Теодор 154, 163, 165, 167, 408
 Проскура Сущанський Ян 408
 Протасевичівна Катерина 410
 Протасов Петро 22
 Протасов Семен 378
Прохаска Антоній (Prochaska A.) 74, 141
 Прошицький Якуб 42, 87, 422, 423, 425
 Прусиновський Адам 77, 83
 Прусиновський Адам, син Адама 83, 84
 Прусиновський Казимир 83, 84
 Прушковський Матей 76
Пуласький Казімеж (Pułaski K.) 12, 20, 22, 47, 99, 100, 124–127, 129, 140, 144, 152, 157, 160, 164, 255, 259, 261, 263, 266, 277, 297, 299, 303
 Пустовойт Іван 318
 Пустовойт(ов) Федір 317
 Пустоловський Войцех 423, 441
 Пуцневський Анджей 86, 430
 Пушкарьов Василь 428
 Пушкарьов Григорій 311
 Пушкарьов Михайло 428
 Пушкін Григорій 197, 199, 202, 206, 209, 210, 324
 Пушкін Наум 119
 Пушкін Федір 117, 118, 131, 211
 Пшибишевський Станіслав 428
 Пянчинський Станіслав 145, 148, 154, 163, 167, 168, 170, 207, 208, 219, 220, 224, 253, 254, 288, 290, 401, 408, 433
 Пянчинський Ян 91, 156, 162, 170, 188, 207, 208, 219, 220, 224, 253, 254, 401, 410
 Пянчинські, шляхетський рід 254
 Пясецький Петро 428
 Пятов Григорій 209

 Радзевський Гедеон 29
Радзивілл Альбрехт Станіслав (Radziwiłł A.S.) 141, 142, 150, 331
 Радзивілл Криштоф 123, 154, 358, 362
 Радзивілл Юрій 43
 Радзивілл Януш 50, 53, 365
 Радзивілли, шляхетський рід 14
Радишевський Р. (Radyszewski R.) 192
 Радулін Русин 433–435
 Радченко Олефір 290
 Раецький Криштоф 217, 309, 424
Раздорский А. 187, 343, 378, 381, 385–388
 Райщов Василь 423, 432, 433
 Ракушка Роман 39
 Раровський Бартош 143, 404, 435
 Ратомський Михайло 247
Рахуба Анджей (Rachuba A.) 50, 151
Рачинський Е. (Raczyński E.) 74
 Ревякін Василь 200
 Регновський Ян 426, 427
 Ремін Федір 438
 Репецький Степан 432
 Реутов Трохим 132
 Реутський Матей 427
 Речинський Еліаш 407
 Речинський Олександр 290, 408
 Речинський Стефан 30, 40, 87, 92, 156, 160, 163, 169, 217, 218, 231, 289, 290, 301, 303, 337, 401, 407, 430, 431, 444
 Речинський Ян 290, 408
 Речицький Богдан 420
 Решотарський Марціан 170, 171, 356, 432
 Рика Даніель 365
 Рихальський Павло 17, 173, 356, 421
 Ричковський Адам 433
Рклицкий Михаил 373
 Роберт Кристиян 365
 Рогінська Барбара 414
 Рогозинська Гальшка 160, 405
 Рогозинський Себастьян 191
 Родіонов Петро 437
 Рожановський Ян 175, 420
 Рожнов Григорій 378
 Розбицький Миколай 88, 365
 Розбицький Станіслав 87
 Розбицький Станіслав, син Станіслава 88
 Розбицькі, шляхетський рід 152
 Розмислов Леонтій 345
 Розсудовська Теофіля 85, 297
 Розсудовський Олександр 122, 125, 129
 Роїнський N 127
 Романов Федір 57
 Ромапов Ілля 382
 Ромодановський Василь 37, 120, 123, 131, 135

- Ромодановський Григорій 18
 Ромодановський Петро 124, 131–133, 189
 Росинський Лукаш 268
 Ростопча Андрій 411
 Ростопча Каспер 18, 38, 87, 94, 160, 163, 167, 176, 184, 307, 366, 401, 411, 419, 425, 426
 Ростопча Софія 18
 Рубан, козак 302
 Рубцов Осип 113
 Рубчинський Григорій 103
 Рудий Радко 291, 292
Румянцева Валентина 373
Русина Олена 17, 18, 28, 29, 32, 33, 43, 48, 50, 73, 203, 226, 235, 238, 241, 243, 246, 248, 251, 266, 270, 288, 289, 343, 350, 355, 358, 360, 367
Русов Александр 15, 21, 22, 25, 26, 36, 41, 42, 235, 267
Руссоцький С. (Russocki S.) 75
Рутковський Я. (Rutkowski J.) 179
 Руцький Фабіан 435
- Савин Марків син 437
 Савин Мелешко 132, 133
 Савинков Василь 429
 Савинков Ілля 429
 Савинков Степан 426, 427
 Савинков Теофан 429
 Савостянов Харлам 222
Савченко О. 41
 Садовський Марко 296, 309, 422, 431, 439
 Самовидець, автор літопису 376, 392, 395
 Самойлов Терешко 313
 Самойлович Іван 20, 40, 234, 235
 Самострелов Богдан 352
 Санков Василь 428
 Санков Кіндрат 378
 Санковський N 117
 Сантаровська Катерина 418
 Сапега Казимир Лев 174
 Сапега Казимир Ян 235
 Сапега Лев 14, 53
 Сапега Олександр 42
 Сапол Іван 314
Сас Петро 78
 Сатанов Іван 425
 Сахворост Іван 310
 Сахнов Назар 258
 Сачко Амброзій 163, 268, 409, 433
 Сачко Матвій 23
 Сачко Стефан 409
- Сачко Якуб 88
 Светоозервянин N 432
 Світаєв N 432
 Святослав Всеволодович, князь 16
 Святослав Ольгович, князь 16
 Свяцький Ян 333
 Свяцький N 313
 Себестіанович Ян 158, 415
 Сезонковський N 420
 Семашко Ян 333, 334
 Семенов Гаврило 438
 Семенов Данило 437
 Семенов Захар 121
 Сендар, єврей 329
 Сеницький Ян 421
 Сенкевич Григор 42
 Сентківна Регіна 84
 Сенявин Іван 435
Сербина К. 45
 Сергєєв Роман 437
 Сергій, отаман 101, 106
 Сергій, смоленський архієпископ 71
Середика Януш (Seredyka Janusz) 79
 Сигізмунд Август 76, 77
 Сигізмунд III 43, 53–56, 62, 66, 67, 70, 71, 73, 81, 84, 86, 88, 97, 139, 143, 150, 202, 203, 247, 250, 251, 259, 261, 263, 379
 Силич Йоаникій 369
 Силич Криштоф 172, 237, 300, 301, 303, 309, 342, 419, 444
 Симон Іванович 114
 Сипович Станіслав 155, 156, 161, 163, 417, 425, 430
 Сиромятник Григорій 387
Сисун Франк (Sysun Frank) 124, 126, 146, 154, 157, 159, 233
 Ситков Сава 236
 Сіножацька Федора (Теодора) 135, 407
 Сіножацький Криштоф 26, 57, 85, 112, 114, 123, 132, 135, 136, 162, 165, 226, 265, 297, 311, 313–314, 315, 318–327, 329, 331, 332, 334–336, 346, 356, 358, 364, 365, 407, 434
 Сіножацький Мархель 123, 326
 Сіножацький Рафаїл 23
 Сіножацький Ян 39, 85, 270, 271, 297, 433, 436, 439
 Сказка Федір 323, 362
 Сказкін Іван 324, 362
 Скарбовський N 117
 Скіндер Іван (Ян) 20, 172–174, 368, 421

Сковродка N 189
 Сковродка Ян 419, 425
 Сковродчина N 189
 Скоробогатов Івашко 328
 Скорупінський (Скорупський) N 281, 434
 Скорупський Ян 93
 Скорупський Ян Франциск 347, 348, 348
 Скочковський N 325
 Скредзький Войпех 416
 Скупейкович Тиміш Ісаков 437
 Сладковська Софія 403
Смолій Валерій 397
 Собакін Сергій 23
Собчук Володимир 77
 Сокіл Іван 381
 Соколов Митька 325
 Соколовський Олександр 191, 203–206, 231
Соловьев С. 102, 206, 210, 217
 Солодкий Матвій 248, 310
 Соломей Олександр 85
 Соломей Петро 85
 Соломей Троян (Ян?) 85, 354
 Соломей Ян 32, 85
 Солтан N 103
 Солтан Миколай 145, 153, 158, 165, 168, 176, 180, 182–184, 186, 254, 255, 401, 416, 424, 425, 429, 433
 Солтанівна Богдана 415
 Солтик Василь 19, 35, 36, 64, 81, 140, 150, 154, 157, 168, 257, 286, 410, 432, 433, 435
 Солтик Павло 19, 35, 36, 64, 81, 83, 150, 168, 257, 268, 286, 410, 432, 433, 435
 Солтик(ов) Іван Михайлович 81, 269, 433, 434
 Солтик(ов) Петро Михайлович 81, 269, 433, 434
 Солтик(ов) Федір Михайлович 81, 269, 433, 434
 Солтики, шляхетський рід 151, 258, 268, 272, 286, 293, 295, 357
 Солтик(ов) Володимир 55, 56, 81, 250, 432, 435
 Солтиков Іван Микитович 81, 150
 Солтиков Михайло Глібович 81
 Сомороков Данило 325
 Сосновський Станіслав 203, 225, 278, 303, 349, 353, 385, 388
 Софія з Бортник 411
 Сочинів Філіп 433
 Спінковна Ельжбета з Будкова 406
 Ставровецький (Транквіліон) Кирило 17, 36, 71, 170, 191, 192, 265, 346, 356, 357, 435
Станиславский А. 16, 98
 Станіславов Ян 437
 Станішевський Петро 404
 Старовольський Шимон 78
 Стародубцев Ларко 378
 Старуков Микита 432
 Стахович Андрій 234
 Стахурський Матей 204, 213, 216–218, 260, 299, 300, 361, 365, 440
Шташевський Є. (Шташевский Е.) 98
 Стемповський Габріель 202, 205, 206
 Стемповський Даніель 406
 Степан, виходець з Лохвиці 321
Степанков Валерій 397
 Степанов Василь 429
 Степанов Максак 438
 Степанов Матвій 438
 Степанов Федір 387
 Стефан Баторій 79, 202
 Стецькі, шляхетський рід 235
 Стобуров Прокопій 117
 Стравінська Єва 84
 Стравінська Кристина 85, 403, 409
 Стравінський Базилій 297, 441
 Стравінський Балтазар 55, 236
 Стравінський Бальцер 416
 Стравінський Еразм 32, 61, 84, 163, 236, 403, 423, 424, 427, 429, 430
 Страцевич Ян 64, 265, 421
 Стрельников Миляка 200
 Стремоухов Іван 110, 122
 Стрешньов Іван 212
 Стрижовський Самійло 409
 Строїловська Єва 407
 Стремоухов Богдан 422, 426, 428
 Стремоухов Дмитро 425, 430
 Стремоухов Іван 422, 425, 429–431
 Стремоухов Костянтин 425, 427, 431
 Стремоухов Опанас 425
 Стремоухов Степан 425
 Стремоухов Яків 422, 426
 Струпчевська Сузанна 152, 167, 301, 412
 Струпчевський Ян 86, 110, 143, 152, 155, 167, 415, 422, 426
 Стухлев Іван 424
 Стухлева Марія 422
 Суворов N 434
 Суковкін Петро 112
 Сулешов N 430
 Сулима Северин 234
 Супов Воїн 378
 Сурин Потій 288

- Суронтовський Шимон 173, 420
 Суська Тереза 404
 Суходольський N 309
 Суходольський Анджей 430
 Сцибор Габріель 434
- Тараканов Григорій 434
 Тараканов Ігнат 423
 Тараканов Яків 434
 Тарасов Іван 437
 Тарасов Олексій 422
 Таргоня Ярош 103, 270, 296, 365, 428, 435, 436, 440
 Татаринів Григорій 352
 Твардовський Ян 167, 172, 175, 297, 420
 Телішевський Криштоф Валентинович 27, 83, 156, 168, 176, 300, 302, 305, 408, 425, 443
 Телішевські, шляхетський рід 408
 Теренін Василь 23
 Терський Іван 329
 Тетерин Тимофій 76
 Тимко, сотник 22
 Тимофєєв Карпо 380
 Тимофєєв Микита 429
 Тиско, козацький старшина 120
 Титов Яким 316, 320
Тихомиров М. 249
 Тишкевич Феліціян 129, 130, 132
 Тишкевич Януш 127, 129, 231
 Тишко, житель Коровинців 332
 Ткач, менський міщанин 372
 Ткачі, кролевецькі міщани 372
 Толбухін Андрій 317, 320, 379
 Толкачевський N 86, 273
 Толочанов Яків 381
 Толочанов Янка 336
 Толченинов Григорій 109, 327
 Томашевський Стефан 421
 Томилович Василь, запорозький гетьман 204
Томкевич В. (Tomkiewicz W.) 98, 109, 114, 115, 119, 132, 133, 162, 208, 227, 247, 279, 280, 335
 Торбейов Іван 434
 Требузький Ян 420
 Тризна Йосиф 195, 413
 Тризна Павло 260
 Тризна Петро 260, 261
 Тризнянка Петронелла 258, 433, 434, 435
 Трубецький Петро 224, 308, 424
 Трубецький Юрій (Єжи) 81, 404
 Трубецькі, князівський рід 307, 342
- Трубченін Григорій 378
 Трясило Тарас Федорович 97, 161, 259, 275, 392
 Туболець Андрій 312
 Турчинович Ян 172
 Тютчев Софрон 110
- Убиш Войтех 441
 Уваров Ігнат 106, 320
 Угорницька Катерина 195
 Угорницький Станіслав 36, 165, 363, 418
Уйма М. (Ujma M.) 176
 Улас, мешканець Волиничів 354
Ульяновський Василь 20
Урбан В. (Urban W.) 165
 Уривков Кирило 425, 428
Урусський С. (Uruski S.) 174
 Усачов Гордій 383
 Усов Андрій 115, 117, 123
 Ушаков Дмитро 432
 Ушинський Станіслав 188
- Фандергейден Григорій 330
 Фаренсбах Габріель 411
 Фастовець Іван 353
 Фаш Криштоф 242, 291, 292
 Фаш Марко 291, 292
 Фаш Миколай 291
 Фаш Олександр 291, 434, 435
 Фаш Ян 242, 292
 Фаші, шляхетський рід 170, 291, 292, 295
 Федір, охмолівський купець 325
Федоренко Павло 11, 21, 38, 39, 40, 366
 Федоров (Олферов) Вакула 437
 Федоров Василь 437
 Федоров Іван 437
 Федоров Кіндрат 437
 Федулін Тишко 310
Філарет 11, 171, 191, 192, 194, 249–251, 263, 265, 288, 290, 295, 296, 299, 307–309
 Філіп, Прокоф'єв син 437
 Філіп, Прокоф'єв син 438
 Філіпов Матяш 437
 Філіпович Антоній 85
Філіпчак-Коцур Анна (Filipczak-Kocur A.) 178–182, 184–188
 Філоненко, корсунський полковник 133
 Фірлеї Броневські, шляхетський рід 228
 Фірлей Броневський Адріан 128, 255
 Фірлей Броневський Миколай 145, 154, 157, 163, 164, 171, 178, 218, 231, 283, 401, 405, 406, 417

- Фірлей Броневський Самуель 405
 Фірлей Броневський Ян 405
 Флоря Борис 14, 16, 70–72, 106, 114
 Фомін Іван 46, 47
 Фомін Федір 437
 Франчози Джєннаро 85
 Фролов Михайло 437
 Фролов Федір, житель села Кояковичі 388
 Фролов Федір, селянин 437
 Фуц Анце-Фрідріх 111
- Харжевський Петро 30, 161, 164, 165, 169, 304, 359, 410, 440
 Харжевський Ян 410
 Харленський Криштоф 262, 267, 279, 280, 406, 433
 Хармезький Мартин 77
 Харченко Лавер 114
 Хвай Василь 94
 Хем Якуб 363
 Хитров Олександр 110
 Хілков Федір 22
 Хлаповський К. (*Chlapowski K.*) 141, 162, 163, 186
 Хлебніков Іван 384
 Хлєбовський Н 413
 Хмельницький Богдан 8, 19, 20, 46, 47, 83, 91, 92, 193, 194, 225, 285, 289, 290, 336, 368, 372, 387, 397, 406, 412, 413
 Хмельницький Юрій 19, 20, 288, 291
 Ходика Криницький Андрій 266
 Ходкевич Ян Кароль 407, 413
 Холін Якушка 378
 Холмогоров В. 209
 Холод Федір 331, 332
 Хороший Сенька 101, 106
 Хотунцов Петро 318
 Храновський Якуб 430
 Храновський Ян 298, 439
 Худзінський Ян 428
- Цадаїнов Василь 433
 Цадаїнов Малюта 433
 Цебиш Миколай 240
 Цєлевич Олег 103, 117, 124, 133
 Цєлюков Василь 436
 Церкин, севський пушкарь 49, 50
 Церковін Богдан 384
 Цетнер Н 131
 Цєпковський Ян 87
- Церпіцький (Тєрпицький) Єжи 272, 285, 342, 436
 Цєханович Ієронім 60, 91, 220, 250, 253, 374
 Цєхановський Криштоф 210
 Циганський Н 289
 Циплетєв Онисим 312, 314, 315, 317, 318, 351
 Цишковський Ян 424
 Цурковський Олександр 282
 Цяра Стефан (*Ciara S.*) 165
- Чаплінський В. (*Czapliński W.*) 78, 163, 358
 Чаплинський Петро 322
 Часков Осип 378
 Чацький Тадеуш (*Czacki T.*) 65
 Черєпов Володимир 130, 312, 325, 425
 Черєпов Іван 324, 325, 330
 Черєпов Семен 322, 324
 Чермак Віктор (*Czermak W.*) 48, 146
 Чернишовський Ян 247, 311
 Четвериков Савка 304
 Чєхович Шапор (Каспар?) 339, 366, 366
 Чєчєлівна Н 405
 Чєчєль Григорій 405
 Чиж (Кирик?) 282
 Чиж Кирик 432, 436
 Чиж Криштоф 268
 Чижівна Полонія 87
 Чинобєйов Самуїл 435
 Чирков Терєшко 380
 Чоботар Миско 315
 Чорний Ілляш 133
 Чортов Волокита 427
 Чортов Гришко 429
 Чортов Іван 422
 Чортов Сутурма 429
 Чубаров Н 430
 Чубаров Іван 431
 Чубаров Михайло 426
 Чубаров Тимофій 329, 426
 Чубаров Федір 86, 426
 Чубаров Філіп 422
 Чудинов Василь 434–436
 Чудинов Микита 436
 Чудинов Петро 16
 Чурилівна Анна 403
- Шабєльник, мєнський мїщанин 372
 Шайноха Кароль (*Szajnocha K.*) 146
 Шамрай Сергій 233
 Шамякін Ї. 84
 Шапран Н 122

- Шафонський Афанасій* 16, 17, 21, 22, 25, 27, 48, 49, 251, 293, 343, 357, 371, 372
Шаховський Семен 204
Швейковський Анджей 423, 432, 433
Швець Миско 317
Швець Федір 386
Швець, менський міщанин 372
Швидько Анна 339, 375
Шебалковський Матяш 437
Шеїн Михайло 104, 132, 134, 139
Шеламанова Н. 11, 197, 209, 218
Шемшукський Казимир 309
Шемяков Дмитро 432
Шереметьєв Петро 289
Шидловський Олександр 421
Шинкар Максим 328
Шипулін Никифор 202, 205
Ширяєв Малюта 122
Шицевич Васютинський Тимофій 87
Шишковський Мартин 79
Шкаровська Ельжбета 411
Шлома, переяславський єврей 363, 364, 366
Шматович Павло 188
Шматович Петро 93
Шматович Ян 93
Шмідт Ганс 365
Шолгенга, шафар 365
Шолдрський Анджей 55
Шостов Іван 422
Шостовська Раїна Дмитрівна 403
Шулешкін (Шулежкін) Яків 332, 353
Шулешкін Юрій 311, 311, 312
Шульга Ясько 255
Шуст Роман 14, 384
- Щаснович Стас* 310
Щерба Козловський Федір 87
Щербак Віталій 73
Щербина Дем'ян 318
Щербич Павло 8
Щернацький Адам 367, 369
Щобльов Іван 428
Щоголев Федір 422
- Юденков Іван* 334
Юдинов Марко 428
Юдинов Олексій 425, 430
Юдинови, московські сини боярські 426
Юдицький Ієронім 42
Юзефович Якуб 347, 348
- Юр'єв Дмитро* 387
Юрєв Давид 361
Юрєв Мошко 361
Юркевич Віктор 316, 317, 335, 351, 352
Юркін Григорій 429
Юркін Сава 429
Ючас М. (Jučas M.) 74
- Яблоновський О. (Jablonowski A.)* 10–12, 89, 146, 152, 235, 255, 260, 280, 291, 297, 306, 309
Яблоновський Олександр, роменський урядник 327, 328, 329, 330
Яблонський Григорій 328, 330
Яблонський Петро 327
Яворський Н 277
Ягодинський Мартин 419
Яїн Іван Васильович 424
Яїн Михайло Васильович 424
Якич Н 423
Яковенко Наталя 89, 169, 173, 174, 347
Яковець Юрій 434
Яковлев Василь 210–213, 217, 218
Яковлев Степан 387
Якуб, урядник Нового городища 322
Якубов Олександр 327
Якутна, єврей 311
Якушевич Бартош 438
Ян Казимир 8, 20, 50, 149, 192, 193, 290, 394
Янас Егідіус (Janas Egidius) 61
Янковський Олександр 417
Янковський Ян Михайло 160, 417, 441
Ярмола, роменський пасічник 317
Ярмултовський Павло 290
Ярмултовський Ян 290
Ясликовський Габріель 160, 408, 417
Ясликовський Миколай 160
Ясликовський Михайло 160, 181, 233, 255, 264, 266, 271, 282, 292, 417, 423, 424, 428, 433, 434, 435, 436
Ястрембський Себастьян 309, 378, 427
Яськевич Н 127, 259
Яцин Іван 201, 330, 353
Яцин Никифор 106, 127, 201, 312, 325, 330, 353
Яцин Петро 201, 353
Яцин Спиридон 206, 218, 313, 318, 325, 353, 361
Яцини, поміщики 200, 201, 224, 225, 353
Яцкевич Н 440
Яцкевич Ян 261, 424
Яцко, козацький полковник 312
Яцковський Балтазар 423

Географічний покажчик*

- Адамівка, с. 228, 283, 294
Алтинів, слоб. 305, 443
Альбін, ост. 409
Ананчин, пуст., с. 190, 273, 274, 422, 424, 445
Андрейковичі, с. 236, 306, 350, 422
Антоновичі, с. 229
Араповичі, с. 422, 445
- Баба, р. 269
Баба, с. 49, 269
Байковське, пуст., сел. 412, 422
Бакаєвий шлях 31
Бакаєвський ліс 31
Бакаївка, с. 227, 281
Баклан, с. 27, 221, 273, 341, 358, 412, 415, 422
Баликин, с. 414, 422
Баницькі ліси 30
Баничі, с. 30, 86, 274, 358, 369, 408, 422
Бар, м. 123
Барень Мелонський, ухід 73
Барішпільська вол. 247
Барциха, діброва 28
Басань, мко 20, 47, 130, 291
Батіг, маєтність 190
Батовське (Батьківське), пуст., с. 304, 305, 442
Батурин, гор., слоб., мко 24, 25, 47, 48, 101, 103, 106, 112, 113, 132, 137, 188, 243, 259, 260, 261, 277, 278, 304, 373, 375, 381, 382, 384, 394
Батуринська вол. 243, 260, 278
Батуринське, гор. див. Батурин
Батуринський жіноч. мон-р 25
Батуринський Крупницький мон-р 194
Батуринський перевіз 25
Бахмацьке гор. див. Бахмач
Бахмацькі ґрунти 260
Бахмач, гор., мко 26, 259, 260, 277, 278, 337, 432
Бахмач, р. 277
- Бачевськ, с. 213
Башурів, слоб. 298, 440
Безденежне, озеро 219
Безобразово, сел. 404
Безуглівка, с. 254, 362, 363, 410
Бельмачівка, с. 281
Береза, р. 35, 239
Береза, с. 104, 239, 416, 422
Березанка, с. 254
Березань, мко 48
Березий, м. 48
Березівське, сел. 422
Березна, м. 27, 293
Березник, сел. 422
Березова гряда, бортний ухід 32
Березова, пуст. 416
Березове, болото біля р. Боски 222
Березове, болото між рр. Знобівка та Улиця 223
Березовець, присілок 269, 432
Берестівка, с. 209
Берестовець, слоб. 64, 258, 435
Беркове, гор. 223
Берюх(а), р. 31, 200
Берюх, с. 200
Беседівка, слоб. 335
Бесицево, уроч. 324, 362
Бехачевське болото 209
Биж, р. 31
Биків, мко 48
Бирин, с. 306, 422
Биринська вол. 331
Биринські ґрунти 306
Бистра, р. 36
Бистрик, р. 33
Бистрик, с. 309
Бихів, м. 276, 437
Бихівський повіт 437
Бичина, гор. 361
Біла Церква, м. 310, 311
Біла, м. 102, 134
Білгород, м. 98, 117, 124, 126, 128, 135, 187, 333, 384, 386, 389
Білгородський уїзд 312
Білиничі, уроч. 416
- Білиця, р. 39
Білі береги, біля Десни 222
Білі береги, біля Сейму 23
Білі Березки, с. 222
Білі Вежі, гор. 25, 119, 360
Біловод, с. 317, 326, 332, 351
Білокопитів, пуст., с. 45, 252, 274, 422
Білорусь 192
Білоус, р. 26, 36, 40, 229, 230, 240, 249, 262, 263, 264, 266, 267, 272, 287, 288, 290, 295, 357, 367, 368
Білошапки, с. 254
Більське, гор. 311, 360
Бір, ліс 30, 31
Блистова (Блистовичі), с. 48, 49, 83, 101, 119, 250, 251, 268, 432
Бобрик, пуст., слоб., с. 46, 237, 239, 252, 274, 301, 342, 348, 412, 422, 443
Бобрик, р. – притока Тари 28, 219
Бобрик, р. – притока Убіді 242, 251, 251, 432
Бобрик, с. 317, 326, 331, 332
Бобрик, мко 208, 334
Бобровиця, мко 48, 128, 228
Бобровиця, с. Черн пов 287
Богданів, с. 407, 422, 443
Богданова околиця 83, 144
Богородицьке, озеро 71
Божок, р. 33
Бойна, р. 21, 28, 237
Болонне, с. 416, 422
Болхів, м. 98, 104, 107
Борек, ост. 71
Борзенка (Борзна), р. 260, 269, 277
Борзна, гор., слоб., мко 19, 26, 47–49, 101, 103, 113, 114, 116, 117, 128, 130–132, 134, 135, 137, 259, 277, 278, 314, 355, 360, 363, 373, 375, 378, 394, 404, 432

* статуси деревні й села через відсутність розмежування у документах подаються під позначкою “с.”

- Борзненська вол. 259, 277, 286
 Борзненські ґрунти 169
 Борзниківське, болото 222
 Борисів, м. 345, 365
 Борисів, сел., с. 298, 404, 441
 Борки, с. над Десною 294, 406
 Борки, с. Носівської вол. 283
 Борківці, с. 281
 Боровичі, с. 238
 Борозднино, с. 237
 Боромики, с. 268, 294, 406, 435
 Боромля, р. 42
 Борошенний, остр. 315
 Бортниківський, бір 222
 Борщів, с. 236, 337, 342, 350, 408, 422
 Борщівська дорога 236
 Боска, р. 222
 Бочки, р. 201
 Брацлавське вво 7, 77, 142, 145, 166, 169, 175, 176, 177, 402–404, 406, 409, 417
 Бреч, р. 34, 40, 241, 251, 264, 271, 292, 294, 355, 432
 Бречиця, р. 271, 294, 355
 Британівка, с. 286
 Бровари, м. 48
 Брусилів, с. 20, 22, 266
 Брусилівський (Перекопський) перевіз 49
 Брусна, р. 219
 Брянськ, м. 15, 43, 46, 98, 105, 107, 111, 118, 120, 121, 210, 225, 316, 349, 375, 378, 389
 Брянський Свинський мон-р 104, 215, 385
 Брянський Свинський ярмарок 349, 375, 384, 387
 Брянський уїзд 209, 210, 223, 365, 387
 Бубник, с. 326
 Бугаївка, с. 221
 Буда, с. 32,
 Буда, топонім 34, 339, 366
 Будище, с. Ніжин. ства 282
 Будище (Глинна), слоб. Н.-Сів. пов. 307
 Будище, топонім 34, 339, 366
 Буланчик, уроч. 124
 Бурівка, с. 292
 Буромль, с. 46
 Бучки, сел. 423
 Бушин, топонім 297
 Буянки, с. 289
 Вабля, р. 28, 46, 236, 237, 240, 301
 Вавлиця див. Улиця
 Вага, р. 40
 Валайківський, “острів” 251, 269, 432
 Валусьць, с. 221
 Валуйки, м. 117, 124
 Вара, р. 32, 236, 239, 240, 273, 423, 427
 Варва, мко 135, 318
 Варенець, р. 236
 Варинці, хут. 263
 Варицький обруб 32, 236, 404
 Варшава, м. 11, 12, 14, 31, 42, 97, 103, 161, 180, 181, 192, 196, 204, 206, 213, 334, 365, 376, 393, 396
 Васи́лиха (Васильчич колодязь), р. 28, 215
 Василів в'язничок 219
 Василівка, с. 427
 Василівка, с. 222
 Велика Весь, сел., с. 90, 267, 289
 Велика Ємадикінська дорога 199
 Велика Загорівка (Загорівка), слоб., с. 259
 Велика Рильська дорога 45
 Велика Хусь (Хусть), р. 26, 335
 Велике князівство Литовське (Князівство) 7, 13, 15, 42, 50, 52–54, 59, 61, 66, 69, 74, 75, 76, 80, 89, 90, 95, 139, 151, 190, 225, 234, 235, 236, 238, 244, 267, 276, 345, 358, 360, 375, 386, 392, 393, 404, 408
 Велике князівство Московське 27
 Велике, болото 201
 Великий Бір, пуца 32
 Великий Клевенський перевіз 45, 197, 200
 Великий Листвин, с. 267
 Великий Снитхар, р. 221
 Великий Улицький ліс 28
 Великий, лісок 223
 Великий, яр 219
 Великі Бубни, с. 49
 Великовеські ґрунти 88
 Величківка (Величка, Шарпівка), слоб., с. 195, 241, 269, 294, 295, 367, 436
 Величкова, гор. 269
 Величкова, діброва 269
 Велюньська земля 407
 Верба (Вербщи́зна), сел., с. 297, 439
 Вербичі, с. 289, 290
 Вербова, р. 254
 Вереб, р. 229
 Верецький, млин 194
 Вересоч, уроч., с. 49, 64, 83, 257, 258, 262, 286
 Верзба, р. 223
 Веригино, с. 239, 423, 441
 Веркіївка, слоб., мко 49, 257, 283, 342, 346
 Веркіївська церква св. Трійці 192
 Верпч, р. 291
 Верхнє (Верхів), сел. 423
 Верхнє Посулля 226
 Верхній, струмок 201
 Верховий, млин на Острі 254
 Верхолісся (Старе Верхолісся), “острів”, с. 34, 271, 292, 293, 355, 417, 435
 Взвижа, р. 37, 285
 Вибельські ґрунти 35, 36
 Вибли, с. 20, 263, 265
 Вир, р. 23, 230, 316, 321, 330, 331, 332, 357
 Вирівка, с. 243, 278, 444
 Вировець, струмок 222
 Вирське, гор. 330
 Високе, с. 195, 294
 Високи, уроч. 408
 Виський повіт 438
 Вихвостів, с. 292
 Вишневещина 244, 247, 258, 278, 279, 284, 331, 336
 Вишнин, с. 29, 411, 417, 423
 Вишний, бір 219

Війтівка, слоб. 316, 318
 Вікторів, с. 30, 304, 423, 442
 Вікторівські ліси 30, 304
 Віленська дієцезія 70
 Віленське вво 52
 Вільна, м. 123
 Вітельм, с. 181, 222, 273, 423
 Владелище, бортний ухід 351
 Владиславівка, слоб. 280
 Владицький, "острів" 292
 Возок див. Вozoцький острожок
 Вozoцьке, гор. 314, 327
 Вozoцький острожок 26, 325, 327, 330
 Волиницькі ґрунти 343
 Волиничі (Волинка, Волинче), с. 238, 242, 270, 348, 354, 432
 Волинське вво 7, 77, 79, 83, 146–149, 153, 155, 160, 166, 169, 175–177, 185, 403–406, 409–411, 413
 Волинь 159, 160, 174, 192, 196, 308
 Волкова, слоб. 315, 316, 318, 320, 332, 342, 346, 364
 Воловиця, с. 285
 Володимир, м. 149
 Володимирів, гор. 83, 432
 Володимирський повіт 158
 Володине поле 199
 Волокитин, с. 30, 45, 200, 304, 381, 423, 442
 Волокитині Ростані 45, 118
 Волокитинська гребля 45
 Волосківці, с. 49
 Волосковичі, "острів", с. 251, 268, 414, 432
 Волотин, р. 221
 Волуець, болото 221
 Волчка (друга), р. 201
 Волчка (перша), р. 201
 Вольний, острог 330, 383
 Вонуч, гор. 361
 Воробіївка, р. 221
 Ворон, с. 304, 423, 441
 Ворона, озеро 35
 Воронеж, м. 98
 Вороніж, с. 307, 338
 Вороновське, болото 222
 Воронок, гор., с. 207, 304
 Воронок, р. 199, 239
 Ворскла, р. 31, 41, 42, 198, 311–313, 322, 335, 360, 361
 Воскресенщина, с. 298, 423, 439
 В'язенка, слоб. 207
 В'язівський, рівець 222
 В'язок, озеро 222
 Вязьма, м. 375, 389
 Вялки, с. 87, 237, 274, 423
 Гаврилівка, с. 317
 Гадяцька дорога 209
 Гадяч, м. 23, 202, 206, 208, 312, 322, 334
 Гайворон (Грайворон), с. 227, 279
 Галицька Русь 74
 Галицький повіт 414
 Галич, озеро 71, 357
 Галка, р. 37, 228
 Галчин, слоб. 256, 284
 Гарців, с. 237
 Гбенське, болото 219
 Герасимівка, с. 325, 326
 Германівка, с. 278, 444
 Гетьманщина 10, 11, 43, 51, 225, 235, 370, 394–397
 Гибин (Огбень), р. 215
 Гирич, с. 72, 114, 214, 219, 275, 349, 350, 368, 423, 445
 Гиричський, млин 369
 Глазів, с. 190, 341, 423, 445
 Глибець (Глибівка, Глобець), р. 215, 219
 Глухів (Новий Остророг), слоб., мко 9, 15, 24, 30, 41, 45, 46, 213, 272, 273, 303, 304, 308, 309, 358, 365, 375, 385, 386, 388, 389, 394, 412, 423, 441
 Глухівська вол. 30, 303, 304, 368, 441
 Глухівське гор. 104, 118, 239
 Глухівський Петропавлівський мон-р 24, 31
 Глухоярка, слоб. 309
 Глушиці, с. 306, 426
 Глушицька дорога 223
 Гнилуша, с. 287
 Говенка, пристань 269
 Говенне, болото 221
 Гоголів, мко 48
 Гоєнське, болото 213–217
 Голенка, слоб. 279
 Голландія 97
 Головеньки, с. 298, 440
 Голтва, мко 135
 Гольськ, уроч. 278
 Гомель, м. 42, 43, 113, 235
 Гомельський повіт 109
 Горбенець, топонім 297
 Горбів, с. Н.-Сів. пов. 32, 190, 296, 411, 412, 423, 440
 Горбів, слоб., с. Черн. пов. 49, 191, 263, 265, 346, 356, 407
 Гординичі, с. 274, 423
 Гориця, с. Н.-Сів. пов. 423, 443
 Гориця (Гариця), с. Черн. пов. 250, 268, 293, 356, 406, 432
 Горки, с. 32, 50, 190, 407, 422, 424, 445
 Городецька вол. 314, 316, 324, 361, 362
 Городище, с. Н.-Сів. пов. 181, 240, 273, 443
 Городище, с. Черн. пов. 268, 293
 Городище, с. Сосницької вол. 440
 Городище, слоб. Н.-Сів. пов., над Десною 33, 307
 Городненські ґрунти 291
 Городня, слоб., мко 15, 34, 134, 235, 291, 295
 Городок, місцевість 201
 Горошин, мко 46
 Горськ, мко 27, 235, 236, 238, 251
 Горський повіт 437
 Горяни, с. 87, 424
 Гостра Лука, місцевість 16
 Госька, р. 236
 Грабівець, ліс 35
 Грабівка, с. 285
 Грайворон, болото 226
 Грайворон, гор. 82, 261, 262, 279, 416
 Гремяч, с. 27, 28, 44, 83, 84, 424
 Гриденки, пуст., с. 237, 252, 274, 424

- Гринівка, с. 302, 444
Гродно, м. 43
Груздова, с. 223, 224
Груня, р. 31, 311–314, 320
Грязне, болото 221
Гумна, потічок 200
Гумновський, яр 200
Гусавка, с. 268, 293
Гусиківщина, пуст. 402, 417
Гусинка, р. 311
Гусинка, с. 230, 289
Густі лози, місцевість 219
Гусява (Гусавичі), пуст., с. 251, 433
Гута, с. 38, 308, 339
Гута, топонім 34
Гутка, р. 408, 410, 432
Гутка, топонім 339
Гущин, хут. 263
- Гданськ, м. 51, 187, 362, 365, 370
- Даничі, с. 230, 288
Данники, сел. 282
Даревськ, с. 302, 443
Дасматриволинова сакма 46
Дашкові сіножаті 201
Деражня, р. 29
Держава Габсбургів 97
Держанівка, с. 228, 229, 283
Держикрай, слоб. 247, 248
Десенка, р. 222
Десна, р. 16–22, 25–29, 31–36, 39, 41, 44, 46–51, 106–108, 114, 120, 121, 126, 132, 137, 138, 195, 222, 228, 229, 231, 232, 234, 239–241, 243, 244, 246–248, 250, 251, 252, 262–269, 272, 275, 284–287, 292, 294, 296, 298, 299, 303, 304, 306, 307, 309, 338, 341–343, 346, 351, 355, 356, 358, 359, 367, 386, 393
Деуліно, с. 56, 78, 379
Деханське, гор. 320, 322–324, 327–330, 333, 362
Дешковичі, с. 181, 222, 240, 273, 302, 341, 424, 443
Дикі Поля 198, 210
- Дівиця (Володькова Дівиця, Новий Потік), мко 36, 47, 48, 254, 255, 282, 284, 416
Дівиця, р. 40, 228, 253, 254, 408
Дівиця, с. 246, 254
Дівиця, уроч. 64, 83, 257, 262
Дівицьке староство 141, 186
Дівицькі ґрунти 60, 91, 254, 284, 355, 433
Дівицькі ґрунти (Салтикової Дівиці) 357
Дмитрівка, слоб. 227, 279
Дніпро, р. 7, 10, 11, 36, 43, 46–50, 101, 109, 124, 127, 131, 232, 247, 263, 276, 282, 344, 345, 386, 395
Добжинська земля 416
Добра вода, болото 223
Добра, болото 201
Добрилів, ліс 223
Добротів, с. 304, 442
Довге, болото 223
Довгополівка, с. 326
Довжик, р. 230
Довжик, слоб. 230
Долбунів, пуст. 416
Долгинів, сел., с. 236, 302, 303, 344, 408, 414, 444
Доманків, гор. 361
Домислин (Домашин), с. 48, 241, 248, 269, 270, 294, 433
Домислинська вол. (стан) 34, 241, 251, 264, 268, 271, 272, 294, 295, 354, 432–435, 436
Домислинський, “острів” 251, 269, 270, 433
Домотканів, с. 414
Дон, р. 117, 118, 260
Дорогальове, озеро 356
Дорогинка, уроч., мко 25, 48, 49, 227, 228, 247, 258, 280, 403, 433
Дорогинська вол. 231, 280, 281, 337
Дорогинські ґрунти 253
Дорогичинська земля 75
Дорогобуж, м. 102, 107
Дороданка, сідлисько 288, 417
Дохновичі, с. 44
Доч, р. 31, 35, 269, 294
- Дригайлів, гор. 82, 226, 261, 262, 416
Дробишів, с. 416, 424
Дроздівка, с. 286
Дуадкові ліски 251, 432
Дубна, р. 237
Дубова гряда, ліс 35
Дубовицькі ліси 29
Дубовичі, пуст., с. 252, 274, 424
Дунаєць, слоб. 309
Дунайські князівства 8
Дурмянків, с. 88, 268, 409, 433
Дягова, р. 269
Дягове, с. 269
- Євлашівка (Красносільське), с. 282
Європа 414
Єзуч (Ізсуха), р. 30, 31, 37, 197, 198, 201–205, 207, 208, 243
Ємадікіно, с. 199, 200
Єреміївка, с. 46
Єриполе, с. 285, 414
Єсмань, пуст., с. 273, 385, 388, 407, 424
Єсмань, р. 29–31, 39, 45, 200, 207, 239, 240, 273
- Жабчичі, с. 291
Жадів, сел., с. 297, 424, 441
Жадівські ґрунти 297, 441
Жеведь, р. 229
Желени, болото 201
Жеравка (Журавка), болото 219
Жеравлевський лісок 219
Жеравлевський рівець 219
Жигмонтов, мко 162, 412
Житне (Звитне), с. 317
Житне, гор. 226, 433
Житомир, м. 148, 308
Жихів, с. 38, 308
Жоведський ґрунт 291, 292
Жоведь, р. – притока Сноу 235, 241, 291, 292
Жоведь, с. 235, 236, 291, 292
Жолвацька волость 331
Жолвинка, с. 287
Жорнівка, с. 29, 309, 424
Жуківка, с. 286

- Жуковича, “острів” 251, 271, 292, 417, 433
 Жукотки, с. 229
 Журавлева Поляна, с. 216
 Журавок, місцевість 291
- Забеліно, с. 200
 Забіличі (Білоч), пуст., с. 82, 252, 274, 298, 424, 440
 Заболотів, с. Кологороднього стану 424
 Заболотів, с. Підпутивльського стану 303, 304, 350, 424, 442
 Заболотівські ліси 30, 304
 Загорівка, р. 259
 Задесення 36
 Задніпров'я 9, 11, 15, 22–24, 36, 37, 46, 78, 98, 101, 102, 116, 119, 123, 124, 127, 128, 130, 134–137, 162, 187, 197, 198, 232, 247, 248, 252, 279, 284, 324, 331, 336, 340, 344, 345, 352, 362, 382, 383, 385–387, 389, 392, 395
 Задніпровська Україна 114, 122, 128, 130, 137
 Зазирки, с. 304, 442
 Зайці, с. 287
 Залада, діброва 32
 Зале, болото 222
 Залуцька волость 331
 Замглай, болото 26, 34, 36, 288
 Замглай, р. 287
 Замигале, с. 274, 424, 443
 Заміський, “острів” 251, 271, 292, 417, 433
 Замоскворіччя 377
 Запоріжжя 260
 Засулля 326
 Заубіддя 33
 Західна Європа 74
 Звань, р. 201
 Землянка, пуст., с. 305, 443
 Зернове, с. 46, 211, 212, 216, 219, 223, 240, 252, 445
 Зерновська дорога 219
 Зерновський боргний ухід 28
 Зичники, бір 433
 Зінків, мко 23
 Зметнів (Узметнів), с. 33, 238, 411, 417, 424, 440
- Зноб (Трубчевська), с. 117, 215, 222–225, 307, 308
 Зноб Новгород-Сіверська, с. 38, 223–225, 306, 307, 342, 350, 367, 376, 404, 424, 445
 Зноб, слоб. біля Знобі Трубчевської 307, 308
 Знобівка, р. 28, 38, 46, 212, 219, 223
 Знякин, с. 274, 412, 424
 Золотарівка, с. 199
 Золотинка (Злотинська), слоб. 264, 433
 Зруб (Zbogu), с. 283
 Зсамбів, с. 277
 Зубринівка, с. 409
 Зубрівка, с. 434
 Зуй, болото 28
 Зябне болото 213, 219
 Зятківці, с. 404
- Івангород, мко 101, 103, 114, 119, 127, 132, 134, 258, 259, 280, 433
 Івангородище, гор. 35, 47
 Івангородська волость 280
 Іваниличі (Стариків), с. 120, 274, 408, 424
 Іваницький ріг, місцевість 228
 Іванівське, гор. 226, 327, 329, 330, 333
 Іванкове (Іваничі), с. 425
 Івантенки, с. 46, 189, 237, 425
 Івачків, с. 274, 425
 Івот, р. див. Івотка
 Івот, с. 29, 306, 350, 425, 445
 Івотка, р. 28, 29, 39, 46, 214–216, 219, 307, 308, 355, 359
 Ігровий брід 46
 Ізмена, р. 223
 Ізсуха див. Єзуч
 Ілляшове, сел. 416
 Ількове, уроч. 408
 Ількуча, р. 293
 Іновроцлавське воєводство 141
 Інфлянти див. Лівонія
 Іржавець, долина 209
 Ісейське, болото 201
 Іченька, р. 227
 Ічня, м. 49, 136, 280, 386
- Кагарличка, с. 253, 408
 Казанівка, с. 294
 Каленникова отчина, бір 34
 Калиновий куш, місцевість 223
 Калинові ліси 29, 199
 Каліське воєводство 80
 Калішинка, р. 236
 Калуга, м. 389
 Кам'яне, озеро 219
 Каменка, с. 105
 Каменське, болото 46
 Каменський, лісок 29
 Каменський, яр 200
 Каменські ліски 200
 Камень, потік 200
 Камінь, обруб 94, 266, 433
 Камінь, с. над Десною Н.-Сів. пов. 240, 306, 341, 425
 Камінь, с. над Сеймом Н.-Сів. пов. 24, 47, 112, 304, 425, 442
 Камінь, с. Черн. пов. 266
 Канинка, с. 274, 425
 Канів, м. 310
 Карабутів, мко 326
 Карачев, м. 15, 98, 107, 133, 316
 Кариж, с. 23
 Каризький перевіз 23, 118
 Карильськ, с. 298, 440
 Карпилівка, р. 234
 Кашівка, с. 291
 Кисво-Михайлівський мон-р 193
 Кисво-Печерський мон-р 33, 229
 Київ (Київський замок), м. 19, 41, 47, 48, 50, 109, 129, 130, 140, 166, 187, 217, 362, 389
 Київська дієцезія 190, 191
 Київська митрополія 193
 Київська Русь 43, 51, 237, 350, 370, 390, 445
 Київське вво 7, 25, 35, 49, 60, 62, 64, 66, 77, 93, 140–142, 145, 146, 148, 149, 153, 154, 166, 169, 175–177, 180, 182, 185, 196, 197, 202, 209, 217, 225–228, 230–234, 244, 255, 362, 393, 403, 408, 411–413, 415–417
 Київський полк 229
 Київський тракт 47

Київщина 159, 226, 228, 230, 232
 Кикота, уроч. 22
 Кип'яче, болото 219
 Кириївщина, с. 238, 243, 296, 425, 439
 Киселівка, с. Менської вол. 295
 Киселівка, с. над Остром 283
 Киселівка, с. Черн. ства 287
 Кисилівський, ставок 357
 Кисільгород (Киселівка) 293
 Кисільгородський тракт 58
 Кишкині Лози, місцевість 361
 Киянка, р. 71, 357
 Киянка, с. 70, 287
 Кірськи, хут. 263
 Кістер, с. 44, 236, 252, 274, 306, 425
 Кістерка (Вертенка), р. 236
 Кладьківка, с. 286
 Клевенське, болото 200
 Клевенські верхи 216
 Клевень (Велика Клевень), р. 26, 29, 30, 31, 45–47, 138, 197–201, 206, 207, 208, 212, 213, 220, 225, 239, 246, 273, 304, 309, 342, 346, 367, 382
 Клевещиця, місцевість 201
 Клепецька вол. 351
 Клин, с. 307, 411
 Клинець, бортний ухід 213, 214, 216
 Клішки, с. 306, 307, 307
 Клочків, с. 22, 48, 125, 126, 241, 250, 267, 406, 433
 Клюси, с. 236
 Княгинино, гор. 251, 433
 Княжа, с. 252, 274, 425
 Княжицький, фільварок 347
 Княжичі, с. 343
 Кобечень, топонім 297
 Кобижча, мко 41, 48, 228, 231, 233, 255, 283, 295, 345, 373, 375, 406, 415, 435
 Кобижчська вол. 283, 286
 Ковенки, с. 199, 207, 416, 425
 Коврижин, сел., с. 302, 302, 408, 425, 443
 Кодак, фортеця 182
 Козар, сел., мко 35, 180, 228, 233, 247, 255, 283, 417, 433
 Козел, с. 229
 Козероги, с. 229, 287
 Козин (Козинки), с. 82, 207, 417, 425, 441
 Козина лука, місцевість 219
 Козині сіті, місцевість 199
 Козинка, слоб. 207
 Козинський, яр 200
 Козленичі (Козличі), с. 39, 85, 238, 242, 270, 295, 433
 Козловичі, с. 76
 Козонецький, "острів" 271, 417
 Колесники, с. 282
 Кологородній стан Черн. уїзду 240, 434
 Кологородній (Підгородній) стан Н.-Сів. уїзду 238, 239, 240, 252, 274, 422–431
 Колодязь, струмок 222
 Колчинівка, р. 36
 Колчів (Ковчів), с. 83, 250, 251, 257, 286, 433
 Комань, с. 425, 445
 Комарицька вол. 59, 107, 131–134, 208–216, 218, 219, 223, 239, 345, 365, 367, 385, 386
 Комарицька дорога 219
 Комарівка, с. 286
 Комарівка, слоб. 256, 284
 Конотоп, р. 203
 Конотоп, с. Седнівської вол. 267
 Конотоп, уроч., слоб., мко 26, 37, 46–48, 162, 188, 198, 207, 224, 225, 240, 260, 277, 278, 296, 342, 353, 373, 375, 382, 388, 405, 444
 Конотопська вол. 278, 341, 349, 444
 Конотопська округа 278
 Конотопське, гор. 47, 261
 Конятин, с. 299, 440
 Копачів, сел., с. 126, 229, 265, 407, 434
 Копильський ярмарок 358, 361
 Коренець (Шкурунець), с. 285
 Коренів, ліс 31
 Корень, р. 117
 Коржівка, с. 326
 Корленичі, с. 263
 Коровиний, брід 26, 314
 Коровинці, слоб. 325, 332
 Коровицьке, болото 223
 Корона (Польська Корона) 15, 52, 53, 59, 66, 68, 69, 73, 74, 76, 77, 86, 139, 140, 148, 190, 196, 210, 234
 Корона Польського королівства 7
 Короп, с. 299, 440
 Коростелів, с. 221
 Косомачине поле 263
 Костерів, с. 298, 425, 439
 Костерівська, слоб. 298, 440
 Костобобрів, с. 32
 Костя, р. 237
 Костянтинів, слоб. 334
 Котельникове, с. 274, 426
 Коти, с. 287
 Котлякове, с. 341, 350, 426
 Котячий, яр 200
 Котячі, ліски 29, 200
 Кочереги (Кочерги), с. 200, 426, 441
 Кочоваськи, уроч. 408
 Кочурівка, с. 72, 118, 275, 417, 425
 Кошелівка, с. 286
 Кошобри (Кочерги?), с. 417, 418
 Кояковичі (Ямпіль), с. 29, 39, 46, 87, 307, 388, 411, 426
 Кояковичівська буда 366
 Кояковичівський бортний ухід 29
 Кояковичівський міст 46
 Краківське вво 414
 Красилівка, р. 293
 Красилівка, с. Борзненської вол. 259
 Красилівка, с. Остерського ства 228, 409
 Красичин, ліс 28
 Красівка, с. 286
 Красівці, с. 281
 Красна, р. 221
 Красне, гор., с. Батуринської вол. 243, 260, 261, 278

- Красне, слоб. у Вишневецьчині 209, 227, 279, 326
Красний кілок, місцевість 199
Красний Колядин, мко 279
Красний Став, с. 279
Краснистав, с. 195, 295
Краснобережжя, с. 279
Красносілка, с. 299, 440
Кременецький повіт 77
Кремль 383
Кривоносівка, с. 17, 303, 444
Крим 97, 413
Кримське ханство 8
Криски, с. 33
Кричів, м. 113, 276, 437
Кричівський повіт 437
Кролевець, слоб., мко 43, 50, 51, 293, 304, 308, 337, 362, 370, 372–374, 394
Кролевецький тракт 43
Кроми, м. 46
Кропивенка, р. 226
Кропивна, р. – доплив Удаю 280
Кропивна, р. – р. басейну Остра 253
Кропивна, с. 253, 254, 362, 363, 410
Кругле, болото 221
Крупець, р. 199
Крупець, с. 45, 46, 72, 73, 118, 199, 207, 275, 304, 381, 426, 441
Крупичполе, гор., с. 35, 92, 258, 259, 280, 281, 282, 434
Крупичполе, уроч. 258
Крупичпольські ґрунти 88, 280, 281
Круполь, с. 48
Круга Дебра, р. 221
Крути, с. 282
Крутий, ярк поблизу р. Крупець 199
Крутий, ярк поблизу р. Свеса 220
Крюкова, р. 34, 250, 267
Кувечичі, с. 230
Куземин, мко 31
Кузняківщина, с. 285, 414
Куковичі, присілок 269, 434
Куколка, р. 31, 243
Кукольчий, яр 198, 201–205, 208, 210, 352
Кукшин, с. 282
Куликівка, с. 292
Куликівка, с. 36, 286
Кульчинівка, с. 281, 417
Кунашівка, с. 277
Курганська, пуст. 426
Курилівка, с. 253, 408
Курилов, с. 246
Куриця, р. 322, 323, 330
Курицьке, гор. 322, 323
Курів, с. 27, 88, 152, 341, 358, 415, 426, 443
Курівські ґрунти 221, 222
Курінь, с. 277
Курмани, с. 325
Курськ, м. 15, 98, 112, 124, 132–134, 316, 357, 389
Курський уїзд 116
Кусяковець, сел. 234
Кутчище, “острів” 251, 271, 434
Лави, с. 243, 298, 439
Лавинська лука 212
Ладинка, слоб., с. 35, 264, 417, 434
Лапін, пуст. 412
Ласконоги, с. 17, 412, 426
Лебедин, м. 314, 325
Левченки, с. 326
Ленків, с. 407, 426
Лески, с. 219
Либідь, р. 355
Липинка, р. 27, 83, 221
Липинська дорога 221
Липів Ріг (Липове), с. 254, 283
Липки, с. 298, 426, 439
Липова Долина (Липова), с. 317, 321
Липове (Липова), гор., с. 86, 226, 227, 261, 262, 279, 317, 323, 326, 373, 416, 434
Липськ, с. 256, 415
Липське, гор. 317
Лиска, ліс 34
Лисогор (Висогор), р. 202, 226
Листвин, гор. 288, 417
Листвин, с. 240, 250, 292, 434
Листвинський, “острів” 230
Литва 23, 37, 43, 44, 52, 66, 75, 107, 345
Литвинівські ліси 30, 304
Литвиновичі, с. 37, 47, 201, 202, 303, 304, 426, 442
Лівни, м. 384
Лівобережжя 129, 130
Лівобережна Україна 8, 16, 44, 50, 323, 388, 394
Лівонія 58, 59, 74, 79, 80, 83, 95
Ліневка, р. 29
Лобки, с. 86, 236, 300, 301, 341, 344, 348, 408, 414, 426
Лобківські ґрунти 236, 301
Лоев, м. 43
Лози, с. 293
Лозова, с. 326
Лозова, уроч. 37
Лоїв, м. 188, 232, 235
Локнисте, с. 293
Локня, р. 213, 220, 309
Локотнівка, с. 305, 442
Ломлена, р. 219
Ломлений, ліс 214
Лопатин, с. 287
Лопатинська дорога 35
Лопуга, р. 199, 239
Лосині голови, уроч. 258, 282
Лосинівка, сел., с. 36, 195, 228, 281, 282, 417, 418
Лосинівські (Лосиногловські) ліси 36, 363
Лосиногловські ґрунти (Лосинівські ґрунти (землі) 88, 228, 283
Лосицька волость 362
Лоска, р. 33, 48, 355
Лохвиця, м. 46, 119, 130, 132, 134, 135, 312, 313, 320, 321, 325, 330, 333, 336
Лохвиця, р. 203, 204
Лубанівка, с. 299, 440
Лубенець, топонім 34
Лубна, р. – притока Івотки 214, 215, 216, 217
Лубна, р. – річка басейну Бойни 237
Лубни, м. 46, 106, 109, 130, 135, 226, 312, 313, 318, 336

Луб'янка, р. – притока Немильної 234, 235
 Луб'янка, р. див. Лубна, р. – притока Івотки
 Лужине, озеро 70
 Лукашівка, с. 285
 Лукашівські ґрунти 285
 Лукине, с. 222, 274, 302, 426, 443
 Лукомль, мко 46
 Лунча, бортний ухід 33
 Луцьк, м. 148, 149, 187, 389
 Луцьке ство 84
 Лучники, с. 29, 306, 307, 350, 351, 426
 Лучниківський маєтковий комплекс 306
 Любеж, топонім 297
 Любець, с. 222
 Любецька сотня 235
 Любецьке ство 229, 230, 244, 266, 288, 393
 Любеч, м. 15, 20, 36, 47, 188, 229, 230, 232, 235, 240, 249
 Любитів, с. 25, 303, 304, 350, 426, 442
 Любитівські ліси 30, 304
 Любища, р. 219
 Люблін, м. 11, 12, 142, 144, 148, 150, 166–168, 176, 177, 187, 301, 347, 349, 387
 Люблінське вво 412, 414
 Любович, острів 201
 Лютий, ліс 28
 Лютка, р. 28
 Ляхове, уроч. 408
 Львівщина, топонім 297

 Мазовецьке вво 403, 404, 412, 416
 Мазовецьке князівство 75, 139
 Мазовія 307, 347
 Маків, с. 292
 Макіївка, с. 331
 Макошин, с. 19, 269, 434
 Макошинський жіночий монастир 195
 Макошинський курган 269
 Макошинський Миколаївський мон-р 19
 Макошинський перевіз 19
 Максаків, присілок, с. 16, 195, 269, 434
 Максаківський мон-р (Киселинський мон-р) 16, 195
 Максаківський перевіз 19
 Максим, с. 229, 263, 287
 Максимівка, с. 92, 280, 281, 282
 Мала Весь, сел. 90, 267, 289
 Мала Єзучка, р. 207, 208
 Мала Загорівка, с. 259
 Мала Улиця, р. 223
 Мала Хусь, р. 31, 32, 209, 318, 320, 335, 336
 Малеш, болото 214
 Малий Листвин, с. 230, 288
 Малий Снитхар, р. 221
 Малківщина, топонім 297
 Малотеч, р. 32, 33, 355
 Мамаїв, бір 223
 Мамекин, с. 341, 427
 Манаївський, ліс 223
 Мариця, ліс 30
 Марицький колодязь 197
 Марицький (Мариця), потік 30, 45, 200
 Марковичі, с. 235
 Марковськ, сел., с. 302, 427, 443
 Мартинівка, с. 281
 Масани, с. 287
 Масин, пуст. 412
 Маслаківка, с. 266
 Матейкіне, с. 274
 Матієва, слоб. 243
 Махнівка, с. 280
 Мацейове, сел. 94, 434
 Мацків, с. 207
 Машове, пуст., с. 297, 441
 Мглин, м. 88, 394
 Медведів, с. 274
 Медвежа лоза 219, 220
 Медвеже (Медвежа), с. 226, 317, 323
 Медвежий, яр 236
 Мезин, с. 50, 85, 95, 108, 114, 131, 350, 409, 427
 Мезинська дорога 50
 Мезинські ґрунти 33
 Меленський обруб 190
 Мельна (Мелин), с. 114, 303, 350, 427
 Мена, мко 49, 101, 116, 119, 195, 241, 269, 294, 295, 349, 355, 372, 375
 Мена, р. 250, 264, 269, 293, 295, 367
 Менська вол. (Менська маєтність) 19, 40, 268, 269, 272, 294, 295, 339, 343, 357, 367, 387, 388, 403
 Менський обруб 94, 355, 434
 Мерла, р. 361, 362
 Мерле, озеро 36
 Мертва, пуст., с. 252, 309, 427
 Мефодівка, с. 306
 Мешканичі, уроч. 408, 414
 Миколаїв, с. 285, 414
 Миколаїв, с. Роменської вол. 326
 Миколаївка, с. 259
 Микулин (Рижки), с. 31, 298, 427, 440
 Милча, озеро 222
 Мильники, с. 282
 Миргород, м. 105, 128, 129, 135, 137, 162, 312, 313, 320, 325, 389, 412
 Миргородщина 362
 Миринів, ліс 27, 221
 Миринів, яр 222
 Михайлівський, борт. ухід 351
 Михалів ліс 201
 Михалівка, с. 274, 427
 Михле, ліс 33
 Мінськ, м. 43
 Мінське вво 275
 Мінський повіт 437
 Міст Яжборовський, уроч. 39
 Мітченки, с. 243, 278
 Могилів, м. 42, 187, 276, 375, 376, 389, 437
 Могилівське вво 275
 Могилівський повіт 437
 Мозирська вол. 76
 Мозирські ґрунти 231, 232
 Мокишин, с. 250, 251, 267, 434
 Мокринці, слоб. 267, 406
 Мокшевицький (Мошевицький, Мокошевський) перевіз 22

- Молчаново, с. 224
 Монастерщизна, р. 236, 301
 Монастирище, гор. 434
 Монастирщина, сел. 414, 427
 Моровськ, мко 56, 287
 Москалівка, с. 326
 Москалівка, слоб. 321
 Москва, держава 52, 54, 60, 79, 80, 86, 97, 102, 108, 116, 208, 212, 217, 218, 224, 299, 315, 328, 329, 377, 379, 396, 404, 405, 435
 Москва, м. 13, 16, 23, 52, 93, 97, 99, 110, 111, 121, 124, 125, 136, 174, 377, 379–381, 383–385, 387, 391, 394, 437
 Московська держава 7, 8, 9, 13, 15, 23, 28, 29, 31, 42, 45, 51, 52, 55, 69, 72, 73, 74, 76, 80, 100, 102, 103, 113, 122, 129, 130, 132, 133, 136, 137, 138, 143, 146, 159, 180, 185, 187, 194, 195, 197, 205, 206, 208–211, 214, 215, 218, 220, 225, 231, 234, 237–244, 247, 248, 252, 274, 310, 312, 319, 322, 323, 335, 336, 339, 349, 352, 357, 360, 361, 363, 366, 369, 370, 375–379, 381–387, 389, 391, 392, 410, 413, 422, 432
 Московська дорога 44
 Мостица, р. 235
 Мостове, болото 223
 Мостовий, потік 200
 Мостовська, р. 223
 Мотновичі, боргний ухід 351
 Мохнатин, сел., с. 230, 240, 251, 266, 434
 Мощене, болото 199
 Мрин (Яцкопіль), мко 25, 70, 170, 255, 256, 284, 337, 373, 374
 Мрин, р. 256
 Мринська вол. 256, 283, 284, 286
 Мринський ґрунт(и) 168, 255, 256, 285
 Мринський ліс 35
 Мринський, ставок 357
 Мстислав, м. 113, 437
 Мстиславське вво 275
 Мстиславський повіт 437
 Мужилівка, с. 294
 Мурав'є, с. 83, 168, 240, 302, 408, 427, 443
 Муравейка, р. 36, 256, 342
 Муравейка, с. 263, 285, 358, 414
 Муравейна, р. 213, 220
 Муравейські ґрунти 35
 Муравенські ґрунти 230
 Муравка, р. 125
 Муравський шлях (шляхи) 133, 197, 203, 204, 209, 210
 Мутин, с. 47, 239, 303, 350, 357, 376, 427
 Мутинський перевіз 24, 47
 Мутинські ліси 30
 Мутичів, сел. 230, 288, 417
 Мухновичі, сел. 416
 Мценськ, м. 15
 Навозівка, уроч. 33
 Наддніпрянина (Наддніп-рянська Україна) 174, 192, 196, 277
 Надинівка, с. 228, 229, 409
 Найпутовичі, с. 83, 123
 Наливайкове, сел. 83
 Намир, присілок 269, 435
 Напоровка, слоб. 416
 Народи, топонім 297
 Насташка, р. 357
 Невдольськ, с. 105
 Недригайлів, м. 32, 206, 209, 322, 327–329, 332–336
 Недригайлівка, р. 209
 Недригайлівське, гор. 205, 208, 322, 323, 324
 Некле (Кліті), уроч. 35, 36, 37, 256, 434
 Некрасове, с. 45, 309, 427
 Некрашовичівська буда 366
 Немильна, р. 43, 234, 235
 Немирська вол. 362
 Ненадівка, с. 326
 Непокосячі, с. 406
 Нетзальськ, с. 385
 Нивецька дорога 223
 Нижній Новгород, м. 404
 Ніжин, м. 15, 20, 25, 26, 35, 47–49, 57, 59, 60, 65, 70, 71, 81, 87, 88, 90, 91, 92, 100–103, 105, 106, 109, 113, 114, 116, 119, 126, 128, 131, 144, 168, 187, 188, 190, 194, 253, 254, 256, 257, 260, 261, 275–277, 282, 283, 284, 318, 337, 339, 342, 346, 355, 357, 362, 363, 368, 370, 371, 373, 374, 376, 378, 379, 382, 386, 389, 393, 394, 400, 438
 Ніжинська вол. 282
 Ніжинська округа 60, 254, 258, 272, 363
 Ніжинське ство 141, 283, 286, 339, 363
 Ніжинське, гор. 25, 247
 Ніжинський гостинець 355
 Ніжинський повіт 438
 Ніжинський полк 39, 299, 392, 393
 Ніжинський Різдва Богородиці мон-р 19, 194
 Ніжинський тракт 58
 Німан, р. 50
 Новгород-Сіверська вол. 132
 Новгород-Сіверська Єрусалимська башта 110, 111
 Новгород-Сіверська Троїцька башта 110
 Новгород-Сіверська Успенська церква 18
 Новгород-Сіверська церква Різдва Пречистої Богородиці 122
 Новгород-Сіверське ство 38, 83, 141, 155, 183, 184, 186, 218, 297, 305, 306, 363, 405, 445
 Новгород-Сіверський повіт 15, 21, 26–29, 31, 32, 46, 83, 85, 86, 87, 103, 142, 148, 149, 151, 152, 155–161, 167, 181, 197–201, 207–214, 216, 218–224, 236, 237, 240, 242–244, 256, 301, 307, 343, 345, 349, 357, 358, 361, 366, 376, 385, 393, 402, 439

Новгород-Сіверський Спаський мон-р 18, 28, 29, 32, 33, 38, 39, 48, 72, 73, 114, 190, 194, 214, 216, 298, 355, 358, 360, 367, 423, 424, 426, 427, 429
 Новгород-Сіверський тракт 58
 Новгород-Сіверський Троїцький мон-р (св. Трійці) 73, 427
 Новгород-Сіверський уїзд 14, 18, 23, 32, 45, 52, 56, 59, 60, 66, 82–84, 86, 90, 100, 103, 104, 108, 114, 115, 118, 120, 135, 211, 216, 218, 236, 238–241, 244, 246, 248, 252, 259, 270, 275, 298, 311, 341, 342, 346, 350, 355, 358, 360, 376, 379, 380, 422
 Новгород-Сіверський, м. 15–18, 22, 24, 27, 32, 34, 37, 38, 41, 43–46, 48–50, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 70, 72, 81, 87–90, 94, 95, 98–109, 111–116, 118–122, 125, 126, 129, 131, 132, 135–138, 143, 144, 152, 166, 167, 169, 171, 172, 174, 184, 188–191, 194, 201, 211, 212, 214, 219, 220, 222, 224, 237, 238, 243–246, 249, 251, 252, 273–276, 296, 304, 306, 311, 313, 341, 343, 345, 354, 360, 365, 373, 375–379, 388, 389, 393, 400, 437, 445
 Новгород-сіверські Микільські ворота 110
 Новгород-Сіверщина 140, 153, 211, 306
 Новгородська дорога 219
 Новгородська стара дорога 46
 Новгородське вво 275
 Новгородський повіт 437
 Нове, гор. 312–314, 320, 322
 Новий (Євгухів) Білоус, с. 263
 Новий Бобрик, слоб. 301, 302, 444
 Новий Брусилів, слоб. 294, 406
 Новий Киселин, с. 299, 440
 Новий Клин, с. 307
 Новий Козар, с. 233
 Новий Перемишль, с. 49
 Нові Боровичі, с. 292
 Нові Млини, с., мко 22, 25, 243, 299, 373, 394, 440
 Нові Яриловичі, с. 235
 Новоруб, острів 201
 Новоселиця, с. 246
 Новоселиця, с. 278
 Новосілки, пуст. 408
 Новосілки, с. Київського вва 157
 Новосілки, с. Олешківської вол. 46, 211, 212, 216, 219, 239, 427, 445
 Новосілки, с. Підпутивльського стану 274, 304, 381, 427, 441
 Новосілки, слоб. у Лобківських ґрунтах 301, 302, 303, 444
 Носалівка, с. 259
 Носівка, мко 47, 59, 60, 65, 67, 113, 124, 129, 130, 168, 170, 228, 247, 254, 255, 256, 275, 276, 283, 345, 348, 373, 375, 403, 437, 438
 Носівська вол. 283, 284, 286, 337, 357
 Носівське ство 141, 186, 254
 Носівський тракт 58
 Обеста, р. 45, 199, 239, 273
 Обиходовець, ліс 28
 Облошки, с. 239, 308, 309, 358, 427
 Обмачів, с. 194, 243, 277, 440
 Оболонь, с. 33, 411
 Обтів, с. 306, 307
 Овдіївка, с. Н.-Сів. пов. 298, 440
 Овдіївка, слоб., с. Черн. пов. 17, 19, 49, 191, 192, 251, 265, 435
 Овдіївська мастність 356
 Овдіївський ґрунт(и) 170, 356
 Овдіївський перевіз 19
 Овдіївський, млин 253, 368
 Овдіївщина, уроч. 36, 41, 71, 256, 265, 435
 Огоновське, сел. 427
 Озарицькі ліси 30, 304
 Озаричі, с. 202, 303, 304, 350, 442
 Оземна, р. 223
 Озеряни, с. 286
 Ока, р. 46
 Оксютинці, слоб. 41, 316, 317, 320, 346, 351
 Олава, р. 227
 Оленівка, с. 277
 Олешківська вол. 56, 206, 211–213, 215, 218, 240, 308
 Олешківський бортний ухід 28
 Олешковичі, с. 46, 211, 212, 215, 217, 218, 223, 240, 252, 367, 369, 388, 445
 Олешня, р. 241, 270
 Олішевка, слоб. 256, 284
 Олтар, с. 38, 190, 427, 445
 Олуза, р. 223
 Ольшана, мко 26, 206, 335
 Ольшана, с. 269, 294
 Ольшанка, р. 26, 333, 334
 Ольшовського, слоб. 219, 308
 Омбиш, с. 195, 280, 418
 Омбишський дівочий мон-р 195
 Омбишський мон-р св. Василя 195
 Омочевський перевіз 24
 Онисів (Канин), хут. 20, 358, 416
 Опочин, болото 25
 Ордашків, с. 246
 Орден Мечоносців 74
 Ординський, “острів” 291
 Орлибрід, пуст., с. 406, 417
 Орлівка, с. 284
 Орлове болото 219
 Орша, м. 42, 276
 Оршанський повіт 437
 Осбитак, уроч. 330
 Осинівка, р. 213
 Оскол, м. 384
 Османська імперія 97
 Осники, с. 77
 Осняки, с. 289
 Осот, р. 307, 338
 Остер (Остерський замок), м. 15, 16, 89, 203, 231, 232, 247, 249, 283
 Остер, р. 21, 25, 35, 37, 40, 228, 246, 247, 253, 255, 256, 258, 283, 342, 355, 357, 367, 368
 Остерське ство 89, 180, 228, 229, 232, 233, 244, 247, 283

Острів, с. 277
 Островки (Остроушки), с. 404, 427
 Островок, сел. 414, 428
 Острог, м. 308
 Остророг див. Глухів
 Осьмаки, с. 294, 411, 412
 Охмолова (Хмелівка), р. 26, 314, 315, 364
 Охмолова, слоб. 26, 313, 316, 318, 325, 346
 Охмолівські буди 364
 Охрімівщина, "острів" 34
 Охромієвичі (Охрімівщина), с. 250, 271, 292, 293, 355, 355, 417, 435
 Охтирка, мко 206
 Охтирка, р. 311
 Охтирське, гор. 327
 Очкасів, сел. 73
 Очкин, с. 17, 28, 428, 430
 Очкин, с. 445

 Павловичі, с. 212
 Павловське, сел. 428
 Паволоцька маєтність 158
 Павшенок, топонім 297
 Пакошин, пуст. 412
 Пакулька, р. 229
 Пальчики, с. 278
 Паристе, болото 26
 Парнавське вво 142
 Пекарів (Зубинки), с. 411, 417, 428, 440
 Пекарівська, слоб. 299, 440
 Пекурівка, с. 292
 Пердунов, сел. 201
 Переволочна, с. 319, 361
 Перегін, с. 302, 444
 Передівка, р. 250
 Перекоп, с. 20, 22, 126, 248, 263, 266, 294, 355, 403, 406
 Перекопський ґрунт 94, 433
 Перелюб, с. 293
 Перелюбка, р. 242, 293
 Перемишльська земля 174
 Переріст, ліс 28
 Переяслав, м. 47, 114, 123, 124, 134, 310, 365
 Переяславка, с. 254
 Переяславське ство 247
 Петинський, ліс 223
 Петратин, остр. 17
 Петренки, с. 280
 Петрищево (Тарасків), с. 412, 428
 Петрів, млин 254
 Петрушин (Петрушкіно), с. 122, 263, 266
 Печеніги, с. 306, 428
 Печерська вол. 331, 332
 Печиськи, сел. 258, 435
 Печі, с. 282
 Пирогівка, с. 18
 Пирятин, м. 203, 226
 Південка, р. 37, 255, 342
 Півці (Певцове), с. 287
 Підгірне, хут. 263, 415
 Піддубе, сел. 203, 226, 246
 Підкамінь, с. 304, 305, 442
 Підлипна, слоб. 278, 444
 Підляське вво 77, 408, 409
 Підпутівльський (Підкле-
 венський) стан 238, 239, 252,
 274, 422–431
 Пізнє, болото 222
 Пізнопали (Велчей), с. 230,
 263, 291
 Піски, хут. 263, 415
 Піші (Псячі) Хоросли, уроч.
 37, 92, 284
 Піщане, гор. 325
 Піщаний брід 23, 26, 313,
 314, 325, 326
 Піщаний острог (Піщаний)
 26, 326–330, 333, 334
 Плавиліща, слоб. 314, 317
 Плевки, с. 237
 Плехів, с. 229
 Плиска, р. 259
 Плиска, с. Борзненської вол.
 259
 Плиска, с. Івангородської вол.
 280
 Плоске, болото 256
 Плоске, озеро 356
 Плоске, с. 254
 Плоский, курган 228
 Плоцьке вво 408, 410
 Погар, мко 15, 21, 46, 221,
 239, 300, 302, 343, 348, 350,
 373, 375, 394, 428, 443
 Погарицький перевіз 223
 Погаричі, с. 87, 200, 207, 274,
 428
 Погарська вол. 300, 302, 303,
 349, 365, 405, 443
 Погарська дорога 222
 Погарський фільварок 347
 Погорицькі ґрунти 229
 Погорілець, пуст., с. 242, 297,
 307, 428, 441
 Погорілий ліс 35
 Погорілівка, с. 306, 307
 Погреби, р. 221
 Погрібець, болото 221
 Погрібець, струмок 221
 Погрібок, лісок 27
 Поділля 102, 123, 182, 192
 Подільське вво 76, 77, 79, 129,
 402, 405
 Подніпров'я 340
 Подолів, с. 303, 304, 308,
 350, 411, 428
 Подолівські ліси 29
 Познанське вво 80
 Покошичі, с. 296, 428, 440
 Покровське, с. 199
 Полісся 393
 Половинний, яр 223
 Поломщина, острів 409
 Полоцьк, м. 310
 Полошки (Полошків), с. 41,
 70, 239, 309, 380, 428
 Полтава, мко 130, 135
 Полубогків, хут. 287
 Полянівка, р. 134, 197
 Польська держава 74
 Польське королівство 11
 Польсько-Литовська держава
 7, 8, 10, 13, 15, 51, 54, 58, 78,
 96, 97, 110, 137, 178, 209, 246,
 250, 252, 270, 335, 377, 379,
 381, 391, 392, 394, 395
 Польща 74
 Понорниця, с. 252, 274, 298,
 354, 428, 439
 Попівка (Поповкіно), с. 199
 Попівка, с. 243, 278, 353, 444
 Поронь, с. 386

- Порохонський бортний ухід 28, 215
- Порохонь (Нешковичі), с. 46, 104, 212, 214, 216, 219, 223, 306, 346, 428, 445
- Посем'я 208
- Посновський стан 241
- Постовбиця, уроч., с. 36, 92, 289, 290
- Постовбицькі ґрунти 290
- Посудевська земля 229
- Посудичі, с. 83, 168, 221, 302, 341, 350, 408, 428, 443
- Посулля 226, 312, 315, 320, 323, 331, 334–336, 357, 358, 361
- Почеп, м. 15, 46, 88, 98, 102, 105, 116, 210, 221, 244, 248, 365, 394
- Почепки, слоб. 279
- Почепська вол. 197, 198, 237
- Почепська дорога 43
- Правобережна Україна 344, 351
- Пральники, с. 195, 294
- Пригорськ, с. 297, 441
- Придесення 287, 346
- Придніпровська низовина 15
- Прилуки, м. 105, 116, 131, 203, 226, 247, 319, 360
- Прилуцька дорога 208, 209, 244
- Припутні (Припонівка), с. 281
- Пристороня, уроч. 223
- Прокопівна, с. 306
- Пропойськ, м. 42
- Пропойський повіт 437
- Прохорівка, с. 254
- Пруски (Олізарів), с. 298, 299, 440
- Пруссія 74, 263
- Прут, с. 286
- Псарівка (Кнутичі, Псарів, Псарівщина), с. 33, 299, 440
- Псарівські ґрунти 33
- Псел, р. 31, 41, 42, 116, 118, 198, 311–314, 320, 322, 323, 331, 335, 361
- Псехрости, с. 284
- Птяричі, уроч. 408
- Пуста Торговиця, уроч., гор. 37, 197, 198, 202, 225, 243, 278, 361, 405
- Пустовійтівка, слоб. 26, 316–318, 320, 342, 346
- Пустогород (Санський город), сел., с. 86, 214, 273, 358, 412, 428
- Путивль, м. 15, 22, 23, 26, 37, 44–47, 57, 72, 98, 103, 106–111, 113–120, 123, 128, 129, 131–136, 187, 199–201, 204, 209, 239, 246, 260, 275, 304, 313–321, 323–327, 329, 330, 333, 334, 346, 349, 352, 357, 360, 361, 363, 364, 369, 375, 376, 378–380, 382, 384, 388, 389
- Путивльська дорога 32
- Путивльський Молчинський мон-р 200, 203, 204, 246, 351
- Путивльський уїзд 118, 136, 197–199, 201, 207, 220, 224, 231, 244, 310–312, 314, 330, 349, 352, 360, 361, 365
- Путивльський шлях 46
- Путимський (Пирогівський) перевіз 18, 44, 46
- Пушичі(?), с. 426
- Пушкарі, с. 44, 428
- П'ять Могил, місцевість 129
- Равське вво 412
- Радичів, с. 85, 95, 409, 429
- Радичівська пуца 33
- Радичівські ґрунти 33
- Радогозьке, гор. 300
- Радогозький стан 21, 238, 239, 240, 252, 274, 341, 422 – 426, 428 – 431
- Радогощ, м. 239, 248
- Радом, м. 178
- Радомишль, с. 77, 83, 84
- Радунь (Радиль), с. 250, 251, 268, 435
- Райгород, мко 48, 49, 293, 294, 372
- Райгородок, с. 293, 309
- Райгородська вол. 286, 293
- Райдоляс, с. 435
- Рахмани, пуст., с. 303, 444
- Рашівка, р. 317, 326
- Рашівка, слоб. 317
- Ревна, р. 40, 236, 242, 292
- Ревутинці, с. 306, 307
- Ревякіно, с. 200
- Ретик, р. 274
- Реть, р. 18, 29, 39, 306, 307, 309
- Ржавець, с. 228, 255, 283
- Риботин, с. 106, 108, 298, 350, 351, 429, 439
- Рига, м. 362, 365, 370
- Рижики, хут. 263, 290, 408
- Риків, с. 411, 429, 440
- Рильськ, м. 15, 23, 24, 45, 47, 72, 98, 103, 105, 106, 107, 112, 113, 115, 118, 120, 121, 125, 131, 132, 135, 187, 194, 260, 273, 275, 316, 327, 378, 383, 384, 389
- Рильський уїзд 105, 116, 198, 199, 207, 213, 220
- Рим, м. 70, 72
- Рим, озеро 70
- Римська імперія 395
- Ринки (Козай), с. 435
- Ричів, с. 429
- Ричівські ґрунти 305
- Ріпки, с. Любецького ства 36, 43, 230, 266, 288
- Ріпки, с. Роменської вол. 326
- Річ Посполита 7–13, 15, 28–31, 42, 44, 47, 50–52, 54, 57, 58, 60, 63, 66, 69, 71, 73, 77, 78, 80–82, 92, 95, 97, 100–102, 104, 105, 109, 113, 116, 121–123, 125, 127, 130, 131, 134–137, 139, 141–143, 151, 163, 165, 178, 179, 182, 185–189, 195, 197, 198, 202, 205, 206, 209, 210, 220, 224, 225, 227, 238, 239, 244, 246, 247, 249–252, 261, 268, 271, 272, 275, 276, 288, 296, 298, 305, 309, 310, 319, 322, 335, 336, 340, 341, 347, 349–352, 354, 356–358, 360, 362, 363, 369, 370, 376, 377, 379–381, 383–385, 389, 391–393, 395–397, 422, 432
- Річиця, м. 43, 232
- Річицький повіт 43, 234, 235, 236
- Рогачевська вол. 76

- Рогинці, с. 331
 Рогозна, р. 237
 Рогощі (Ргощ), сел., гор., с. 251, 288, 435
 Родські буди 366
 Рождественська (Рождественне), слоб. 298, 439
 Рожищі, с. 236
 Рожковичі, с. 212, 214, 216, 219
 Рожнівка, с. 25, 281
 Розділець, болото 220, 237
 Розлети, с. 33
 Роїще, хут. 263
 Ройська сотня 235
 Рокитичі, топонім 297
 Рома, р. 32, 306, 367
 Ромашків, с. 306
 Ромен (Великий Ромен), р. 26, 31, 37, 86, 203, 225–227, 244, 259, 261, 279, 319, 326, 342, 416
 Роменська вол. 31, 35, 162, 180, 226, 227, 232, 233, 265, 280, 317, 323, 326, 331, 334–336, 343, 346, 351, 362–364, 373
 Роменська округа 310, 311
 Роменська соборна церква 319
 Роменське ство 64, 141, 162, 186
 Роменське, гор. 204, 226, 248, 314
 Роменщина 335
 Ромни, м. 15, 22, 25, 37, 46, 49, 57, 101, 112, 114, 117, 123, 136, 137, 187, 188, 203, 205, 206, 209, 226, 227, 232, 248, 310–321, 323–328, 331–333, 336, 342, 361, 363, 365, 372, 375, 381, 382, 389
 Ромосуха, р. 21, 221
 Російська держава 96, 220, 225, 394, 395
 Рославль, м. 98, 210
 Рубіжний, лісок 27, 222
 Руда, р. – притока Десни 41, 356
 Руда, р. – притока Ромна 227
 Руденка, с. 38
 Рудка, р. – притока Білоусу 40, 229, 266, 368
 Рудка, р. – притока Клевені 200
 Рудка, р. – притока Струги 230
 Рудка, с. 290, 291, 339, 408
 Рудня Замкова, с. 38
 Рудня, с. 294, 339
 Руське вво 7, 76, 77, 79, 141, 179, 407, 414–418
 Ручина, слоб. 320, 321
 Рябинка, р. 311
 Сабакино, уроч. 412
 Савинки, с. Н.-Сів. пов. над Десною 307, 386, 411, 429
 Савинки, с. Н.-Сів. пов. над Човплянкою 237
 Савинківський маєтковий комплекс 307, 338
 Савинські ґрунти 33
 Савянки, уроч. 41, 255, 415, 435
 Садківка, р. 293
 Салтикова Дівиця, мко 17, 19, 254, 258
 Сальна, місцевість 228
 Сальне, болото 223
 Самбір, гор. 203, 225, 226, 246, 259, 261, 435
 Самбірська округа 261
 Самбірське, болото 203, 225
 Самбірські верхи 198, 202, 225
 Сандомирське вво 405
 Сапичик пуст., с. 252, 274, 305, 411, 429
 Сари, с. 312, 322
 Сарське, гор. 312, 313, 322
 Сварків, с. 45, 304, 343, 350, 429, 441
 Свеса, р. 29, 213, 214, 220, 273
 Свєчкино (Козацьке), с. 201, 353
 Свиґа, р. 28, 38, 39, 303, 308, 339, 367
 Свидовець, р. – р. басейну Судості 222
 Свидовець, р. – р. басейну Удаю 228
 Свидовець, с. 228, 231, 255, 295, 406
 Свин (Свиня), с. 287
 Свинний, ліс 29
 Свинопуська, слоб. 289
 Свинська переправа 48
 Свинський, ліс 223
 Свиня, р. 34, 49, 263
 Свира, р. 34
 Свирж, р. 29, 39
 Свирзька пуша 29
 Свирок, ліс 34
 Свишень, р. 230, 240, 263, 288
 Свишня, слоб. 230
 Світильнів, с. 48
 Святе, озеро 71, 357
 Себестіановичі, с. 87, 429
 Севськ, м. 15, 18, 24, 45, 46, 49, 98, 103–105, 107, 112, 115, 117, 120, 121, 132–134, 187, 194, 199, 211, 213, 327, 378–381, 384, 388, 389
 Севський уїзд 209, 366, 388
 Седнів, слоб., с. 21, 22, 48, 267, 292, 373, 435
 Седнівська вол. 261, 267, 292
 Седнівський шлях 35
 Сейм, р. 17, 21–24, 26, 30, 31, 47, 106, 114, 118, 119, 124, 132, 134, 137, 138, 201, 207, 208, 227, 239, 243, 246, 273, 277, 298, 299, 304, 311, 316, 331, 338, 342, 346, 350, 354, 355, 357, 367, 381, 383, 393, 441
 Селище, слоб. 256, 284
 Сеμεць, с. 221, 222
 Семечково, с. 221, 223
 Семківка (Семашкіно), с. 235, 236
 Сененчине, уроч. 408
 Сенча Сильчів), м. 135, 313
 Сенявине (Синявка), с. 292
 Сенявине, с. 143, 250, 404, 435
 Сергіївка, слоб. 321
 Серединка, с. 229
 Середнє, сел. 416
 Серпейськ, м. 102, 104
 Серпейський уїзд 240
 Серадзьке вво 416
 Сибереж, с. 263, 288, 290
 Сибільово, сел. 306
 Сиволож, мко 47, 48, 128, 258, 286, 435
 Сиволозька вол. 272, 286
 Сиволозьке, гор. 258, 435

Сиволозькі ґрунти 64, 253
 Синявка, с. 293
 Синяки, с. 254
 Ситниковичі, с. 246
 Сівер 72, 332
 Сіверська земля 52, 53, 73
 Сіверська Україна 122, 123, 127–130, 137
 Сіверське князівство 52, 67, 70, 71, 169, 187, 260
 Сіверщина 7, 9, 15, 27, 43, 52, 54, 55, 66–69, 72, 78, 80, 88, 97, 98, 104–107, 116, 125, 132, 137, 141, 195, 220, 259
 Сілезькі князівства 139
 Сіножацьке, с. 229
 Скоробогацький, бортний ухід 32, 33
 Скробівщина, “острів” 34, 264, 271, 292
 Слабин, слоб., мко 20, 71, 101, 126, 241, 264, 435
 Слабинська вол. 229, 263, 264, 285
 Слабинське, гор. 249
 Слабинський бір 35, 355
 Слабинський обруб 263
 Слабинський перевіз 20, 21, 126
 Славна, р. 116
 Сліпород, с. 429, 442
 Слобідська Україна 336, 340
 Слот, р. 34, 242, 293, 355
 Слухів, гор. 361
 Слуцьк, м. 43, 358
 Случевськ, с. 28, 83, 84, 222, 240, 429
 Слушило, пуст. 252, 274, 429
 Слязине, поле 257, 432
 Смиків, хут. 263
 Смичин, с. 36, 267
 Смоленськ, м. 42, 52, 55, 56, 59, 64, 68–70, 73, 83, 90, 93, 94, 97, 98, 102, 103, 116–118, 122–124, 132–134, 139, 144, 162, 387, 391
 Смоленська архієпархія 71, 191, 192
 Смоленська дієцезія 190
 Смоленське біскупство 70
 Смоленське вво 53, 55, 62, 66, 73, 83, 88, 93, 99, 105, 148, 150, 151, 275, 393
 Смоленське князівство 70, 71
 Смоленський уїзд 437
 Смоленщина 7, 9, 13, 52–54, 56, 66–69, 72, 78, 80, 96, 102, 104, 137, 195
 Смолин, с. 229, 263, 287
 Смоляж, с. 257
 Смолянка, ліс 35
 Смолянка, р. 35, 37, 49, 228, 229, 253, 256, 265, 284, 285, 363, 415
 Смолянка, с. 256, 284, 409
 Смоляр (Смолянка), р. 35
 Смяч, р. 34, 40, 44, 235, 267, 291, 295
 Смяч, с. 267
 Смячеськ, с. 250, 251, 435
 Снов, р. 21, 22, 27, 34, 40, 44, 122, 125, 235, 236, 238, 241, 242, 248, 250, 251, 267–269, 291–295, 338, 355, 369, 393
 Сновеськ, с. 48, 248, 251
 Сновецизьк, слоб. 241, 251, 267, 433
 Собар, с. 406
 Собичів, с. 429, 441
 Совиний бір 27, 222
 Совині ліски 222
 Совки, уроч. 408
 Сож, р. 43, 230, 234, 235, 263, 272, 359
 Сологубівка, с. 326
 Солонівка, с. 291
 Солонівське, болото 291
 Солтиківський тракт 58
 Сонилівський, борт. ухід 351
 Сопич, пуст., с. 213, 252, 274, 305, 429, 442
 Сопич (Сопичок), р. 213, 220
 Сорока, р. 47
 Сорока, с. 259
 Сорокодубья, місцевість 47
 Сорочин, с. 135
 Сосниця, мко 27, 48, 49, 191, 238, 243, 251, 296, 298, 300, 342, 348, 354, 366, 369, 373, 375, 388, 389, 394
 Сосницька вол. 296–300, 302, 349, 365, 405, 439
 Сосницька застава 117
 Сосницький фільварок 347
 Соснівка (Сахнівка), с. 294
 Соснівка, с. 243, 278, 353, 444
 Соснівка, с. 303
 Соснівка, топонім 34
 Соснове болото 221, 222
 Сохач, с. 298, 350, 429, 439
 Спаська церква 303
 Спаське поле, пуст., с. 118, 131, 132, 194, 239, 304, 305, 429, 442
 Спаське, с. 191, 303
 Спаський перевіз 48
 Срібне, м. 130, 134
 Стара Чернігівська дорога 48
 Старе село, с. 291
 Старий Бахмач, с. 277
 Старий Білоус, с. 263
 Старий Млин, хут. 263
 Стариків, с. 45, 72, 207, 273, 275, 305, 441
 Старі Боровичі, с. 34
 Старі Верховіси, с. 250
 Старі Яриловичі, с. 235
 Стародуб, м. 15, 19, 42–44, 46, 49, 50, 56, 59, 72, 88, 98, 102, 105, 107, 111–114, 116–118, 128, 132, 135, 137, 216, 221, 244, 365, 379, 394
 Стародубська вулиця 56, 250
 Стародубський повіт 13, 65, 103, 105, 109, 175, 197, 234, 236, 237, 244, 306, 379, 393, 408
 Стародубський полк 236
 Стародубський уїзд 52, 241, 249, 251
 Стародубщина 42, 123
 Старосвітське гор. 277
 Старосілля, с. 291
 Степанівка, слоб. 285
 Степенів, болото 29
 Стефанівка, мко 285
 Стечна (Встечна), пуст., с. 252, 274, 302, 444
 Стечна, р. 221
 Стоговський, бортний ухід 351
 Стольна, с. 83, 268

- Стопильин, "острів", с. 241, 242, 251, 270, 295, 435
Стративна, р. 236
Страчів, с. 46, 104, 211, 212, 216, 219, 239, 240, 346, 429, 445
Стрельники, с. 259
Стрельники, с. 45
Стрижень, р. – ліва притока Десни 309, 367
Стрижень, р. – права притока Десни 26, 36, 50, 262, 263, 266, 267, 287, 288, 295
Струга, р. – притока Білоуса 229, 263, 266, 290, 339
Струга, с. 254
Струмковський, млин 254
Студенка, р. 33
Студенок, р. 29
Студенок, с. 84, 225, 411, 417, 430
Суворовськ, с. 86, 430
Суворовські ґрунти 222
Судость, р. 21, 27, 32, 46, 220, 237, 239, 240, 246, 273, 306, 339, 341, 350, 358, 359, 416
Сужемойка, болото 219
Сузсьмець, потік 213
Сула, р. 25, 26, 31, 32, 37, 42, 198, 202–205, 209, 226–228, 244, 246, 312–319, 323, 325, 326, 332–336, 351, 357, 362, 364
Сулешове, с. 200, 207, 304, 430, 442
Сулиця, р. 203, 204
Суличівка, р. 230
Суличівка, с. 230, 264
Сумка, р. 331, 332
Супонєв, с. 387
Суша Балка, с. 84
Суша Клевень, р. 199, 207, 213
Сухий Вир, р. 235
Сухий (Малий) Ромен, р. 202, 203, 208, 209, 225, 246, 311, 314, 326, 360, 362
Суходольщина, слоб. 309
Східна Європа 15
Сябрічі, с. 287
Сядрин, "острів" 34, 242, 270, 271, 417, 436
Такиняж, топонім 297
Талалаївка, с. 254, 362, 363
Тара, р. 28, 212, 215, 216, 217
Татаринове, болото 291
Татищево, с. 221, 223, 414, 430
Теребеничі див. Требениця
Теребишин, ліс 222
Терехів див. Терехівка
Терехівка, с. Н.-Сів. пов. 306, 426
Терехівка, с. над Утгю 235
Терехівка, с. Черн. пов. 35, 263
Терн, р. 26, 31, 209, 226, 227, 313–315, 318, 320, 322–330, 333, 334, 351, 357, 362, 364, 365
Терюха, р. 234
Тетева, р. 44, 236, 241, 291
Тешковська вол. 315
Титова, с. 221
Тиха, р. 356
Тихомель, ліс 28, 215
Товстоліс, хут. 263
Толстодубова, р. 220
Толстодубова, с. 213, 214, 385
Толстодубове, болото 213, 214
Топоркове, пуст. 430
Торговиця, р. 225
Торговицька вол. 203
Торлонів, с. 46
Торчиця, топонім 297
Тотичівське пасічище 254
Трансільванія 97
Требениця, пуст. 274, 430
Тростяне, болото 27, 221
Тростянець, р. 269
Тростянка, с. 298, 440
Троцьке вво 403, 411
Трубчевськ (Трубецьк), м. 15, 16, 27, 46, 50, 81, 88, 105, 107, 116, 132, 137, 210, 220–224, 235, 237, 365
Трубчевська вол. 28, 41, 195, 197, 198, 206, 220, 244, 307
Трубчевська дорога 43
Трубчевський мон-р 195
Трубчевський уїзд 28, 220, 222, 223
Труфанів лісок 201
Труфаново, с. 199
Тулиголів стан 238
Тулиголів, с. 70, 118, 239, 430
Тупичів, с. 267
Тур, ліс 35
Турбівщина, с. 41
Туреччина 97, 146, 147, 405
Турія, р. 238, 250, 293, 355
Турія, с. 40, 269, 355, 436
Турчанка, р. 238, 269, 292, 293
Туханів, с. 18, 307, 411, 430
Убідський, "острів" 270, 271, 417, 436
Убідь, р. 26, 27, 32–34, 39, 40, 237, 238, 241–243, 249, 251, 270–272, 275, 292, 295, 296, 299, 338, 359, 367, 393
Удай, р. 15, 25, 35, 37, 202, 205, 225–228, 244, 246, 247, 255, 258, 280, 434
Ужа, с. 221
Уздиця, с. 45, 118, 256, 309, 411, 412, 430
Укольський ґрунт 255
Україна 11, 47, 78, 79, 95
Уладівський замок 367
Уланів, с. Н.-Сів. пов. 70, 72, 73, 118, 275, 430
Уланів, с. Черн. пов. 287
Улиця (Велика Вавлиця), р. 219, 223
Уличка, р. 28
Упитська вол. 76
Усок, р. 308
Усок, слоб. 46, 308
Устенська, слоб. 298, 439
Устя, с. 243, 298, 439
Утоплеників, озеро 269
Уть, р. 235
Ушня, с. 264, 285, 436
Фасвщина (Хваєвщина, Стахурщина), с. 299, 300, 440
Фастовець, с. 280
Феськівка, с. 294
Филипівка, бір 32
Філіпівський, хут. 195, 295
Філіпове, с. 211, 212, 216, 219, 252, 445
Франція 97

- Халявин, хут. 263, 266
 Хатерин, с. 274, 430
 Хваць, хут. 263
 Хибалівка, с. 286
 Хильчиці, с. 87, 303, 354, 356, 408, 430, 444
 Хильчицькі ґрунти 303, 356
 Хлопняники (Любеч), с. 298, 439
 Хмелівка, р. 313
 Хмельниця, хут. 263
 Ховми, с. 35, 195, 269
 Холми, "острів", с. 34, 241, 242, 251, 270, 271, 414, 417, 436
 Холопків, с. 30, 239, 358, 408, 430
 Холопківські ліси 30
 Хоробор, м. 248
 Хорол, м. 203
 Хорол, р. 98, 226, 227, 312, 317, 320, 321, 323
 Хоролля 321
 Хорольські вершини 209
 Хороше Озеро, с. 282, 286, 342
 Хоружівка, слоб. 334
 Хотивиж, с. 214, 385, 386
 Хотин, м. 417
 Хотмишськ, острог 330
 Хотцевський рівець 201
 Хотяновичі, с. 222
 Храповичі, с. 274, 430
 Хребетна, р. 251, 432
 Хримівські ліси 34
 Хусик (Мала Хусь?), р. 361
- Цанівка, р. 223
 Царевий Став, с. 406
 Цата, р. 236
 Цебецин, гор. 408
 Центрально-Східна Європа 9, 74, 390, 391
 Церковище, с. Остерського ства 228, 409
 Церковище, уроч. 36, 289
 Церковщина, с. Черн. пов. 289
 Цецора, р. 156, 409, 414, 415
- Чайківщина, уроч. 408
 Часниківка, с. 277
- Чаусів, с. 181, 222, 273, 341, 350, 430
 Чекаринський, "острів" 291
 Чемер, с. 228, 229, 283
 Чемлижський стан 211
 Червовський, "острів" 271, 417
 Червона Русь 7
 Червоногород, м. 129
 Черемошка, р. 222
 Черемошна, потічок 219
 Черемошне, протік 291
 Черемшина (Пстин), болото 222
 Черкаси, м. 310
 Черкаський повіт 208
 Чернавського, слоб. 219, 308
 Чернігів, м. 15, 16, 19, 20, 22, 27, 35, 36, 41, 43, 44, 46–50, 55–57, 59, 60, 65, 67, 70, 73, 81, 83, 86–92, 94, 98–103, 106, 113, 117, 119, 122, 124–129, 140, 142, 144, 145, 147–149, 151, 152, 156, 166–172, 174, 188, 190–192, 229–232, 235, 237, 238, 240, 243–251, 255, 256, 262, 263, 266, 272, 276, 287–289, 295, 296, 311, 337, 339, 342, 343, 346, 355, 358, 368, 370, 371, 373, 374, 376, 393, 400, 436
 Чернігівська вол. 56, 71, 263–265, 270, 284, 287
 Чернігівська Воскресенська церква 250
 Чернігівська дорога 43
 Чернігівська єпархія 193
 Чернігівська земля 237
 Чернігівська Лоївська брама 126
 Чернігівська унійна архімандрія 71, 356
 Чернігівська церква Бориса і Гліба 70, 147, 191
 Чернігівська церква Іллі Пророка 270, 432
 Чернігівська церква Пречистої Богородиці 71
 Чернігівська церква св. Параскеви 191
 Чернігівська церква св. Спаса 71
- Чернігівське вво 7, 10–12, 14, 15, 43, 48, 49, 51, 60, 91–93, 139, 141, 142, 145–149, 152, 155, 156, 160, 162, 164, 165, 167, 169, 171, 173, 175–178, 180–191, 193, 205, 209, 217, 225–227, 229–235, 237, 242, 244, 256, 279, 293, 294, 297, 336, 337, 358, 369, 370, 373, 374, 376, 392, 393, 403–406, 410–412, 414, 416, 417
 Чернігівське і Новгород-Сіверське князівство 67, 143
 Чернігівське князівство 52, 66, 67, 70, 71, 73, 139, 142, 169, 178, 203, 226, 255, 318, 336, 374
 Чернігівське ство 141, 186, 229, 263, 266
 Чернігівський Єлецький монастир 19, 20, 34, 73, 249
 Чернігівський мон-р св. Параскеви 20, 291
 Чернігівський мон-р св. Пречистої 125
 Чернігівський П'ятницький жіночий мон-р 22
 Чернігівський повіт 15, 26, 85, 86, 103, 109, 140–142, 144, 145, 148–154, 157, 158, 165–167, 197, 208, 238, 242–244, 354, 357, 402
 Чернігівський полк 229, 235, 264, 266, 290, 292–295, 393
 Чернігівський тракт 58, 192
 Чернігівський уїзд 14, 52, 59, 81, 88, 100, 122, 238, 240, 241, 244, 246, 248, 250, 342, 432
 Чернігівщина 60, 65, 140, 153, 157–159, 161, 202, 226–228, 231, 246
 Чернігово-Сіверщина 7–15, 18, 21, 22, 25–27, 30, 31, 35–38, 41–44, 46, 47, 50, 51, 57, 59–62, 64–68, 71–73, 78, 81, 82, 84, 85, 88, 89, 94–103, 105, 106, 113, 116, 122, 124, 125, 127, 129, 130, 136–144, 146, 148, 151–154, 159–165, 169, 177–182, 185, 187, 190–196,

218, 220, 225, 226, 230, 233, 238, 242, 244, 246, 247, 251, 252, 255, 259, 267, 271, 274–276, 282, 288, 299, 305, 307, 309–311, 322, 336–344, 346, 347, 349–351, 354–363, 367–370, 373, 375–383, 385–397, 402
 Чернське, озеро 222
 Чехівка, с. 339
 Чигин, пуст., с. 190, 252, 274, 430, 444
 Чигирин, м. 114
 Чигра, р. 201
 Чичерськ, м. 42, 437
 Чичерський повіт 437
 Човплянка (Бніна, Проня), р. 237
 Чолгузи, с. 274, 304, 431, 442
 Чолнськ, с. 16
 Чорна, р. 223
 Чорний ріг, уроч. 348
 Чорноокове, с. 44
 Чорнотичі, с. 295
 Чортківське, сел. 417, 436
 Чортківщина, пуст. 266
 Чортовщина (Чортори́ги), с. 304, 305
 Чорторійка, хут. 263
 Чорторія (Чортовщина?), с. 82, 239, 379, 380, 431
 Чубарів, с. 28, 407, 408, 431
 Чубарівські ґрунти 222
 Чулатів, с. 431
 Шабалине (Шабалин), с. 431
 Шадринський, “острів” див. Сядрин, “острів”
 Шалигине (Салигине), с. 207, 416, 429
 Шаповалівка (Czarowołowka), с. 277
 Шарапове, сел. 269, 294, 436
 Шатрище, слоб. 308
 Швеція 68, 97, 147, 179, 181
 Шепелева, слоб., с. 212, 367
 Шептаки, с. 94, 306, 341, 431
 Шерепин, с. 241
 Шерепове, сел. 241, 251
 Шийнка, р. 28, 39, 219
 Шиловецький ліс 35
 Шиловичі, с. 246
 Шишка, топонім 34
 Шостка, р. 16, 29
 Шостовиця, слоб. 20, 241, 263, 264, 265, 436
 Шостовицьке, гор. 249
 Шукачівські ґрунти 230
 Шульжин, с. 263
 Щепалів (Чепелів), с. 293, 355
 Щерби (Щебре), сел. 309, 431
 Щербинівка, хут. 30
 Щигля, болото 201
 Юдинів, с. 221, 341, 416, 431
 Юдинівські ліси 28
 Юрівка, с. 291
 Юрівщина, “острів” 251, 271, 436
 Юрків, с. 86, 274, 415, 431
 Юрсів, хут. 263
 Юхнів, с. 87, 341, 431
 Яблоновий, ліс 105
 Ядути, с. 195, 269
 Яжборовська рудня 40
 Язвенне, болото 219
 Язуче, гор. 240
 Якличі Нижні, с. 299, 439
 Якличі, с. 296, 407, 431, 439
 Яковлевичі, сел., с. Н.-Сів. пов. 301, 302, 444
 Яковлевичі (Янівка), сел., с. Черн. пов. 265, 285, 355, 358, 414, 415, 436
 Якубів, мко 285
 Ямищі, с. 290
 Янівка, с. Черн. пов. 291
 Янків, ліс 35
 Янонин, ліс 31
 Янчукове, сел. 32
 Яриловичі, с. 34, 43, 234, 235, 291
 Ярославець, гор. 361
 Ярославець, пуст., с. 252, 274, 309, 431
 Ясеновий, колодязь 362
 Яслівці, с. 406, 417
 Ястребець, ліс 28, 223
 Ястрембщина, слоб. 309
 Яцино, с. 200

Наукове видання

Кулаковський Петро
Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої
(1618–1648)

Макет: Петро Кулаковський
Підготовка до друку: Микола Койдан
Коректор: Катерина Туз

Підписано до друку 25.04.2006. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Друк офсетний
Умовн. друк. арк. 37,67. Облік.-видавн. арк. 29,45
Наклад 1000. Замовлення № 37-3725

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 2406 від 13.01.2006 р.

Віддруковано в друкарні ТОВ „Торгово-поліграфічний дім“
Свідоцтво про реєстрацію № 38295604
м. Київ, вул. Костянтинівська, 37, літера „А“

